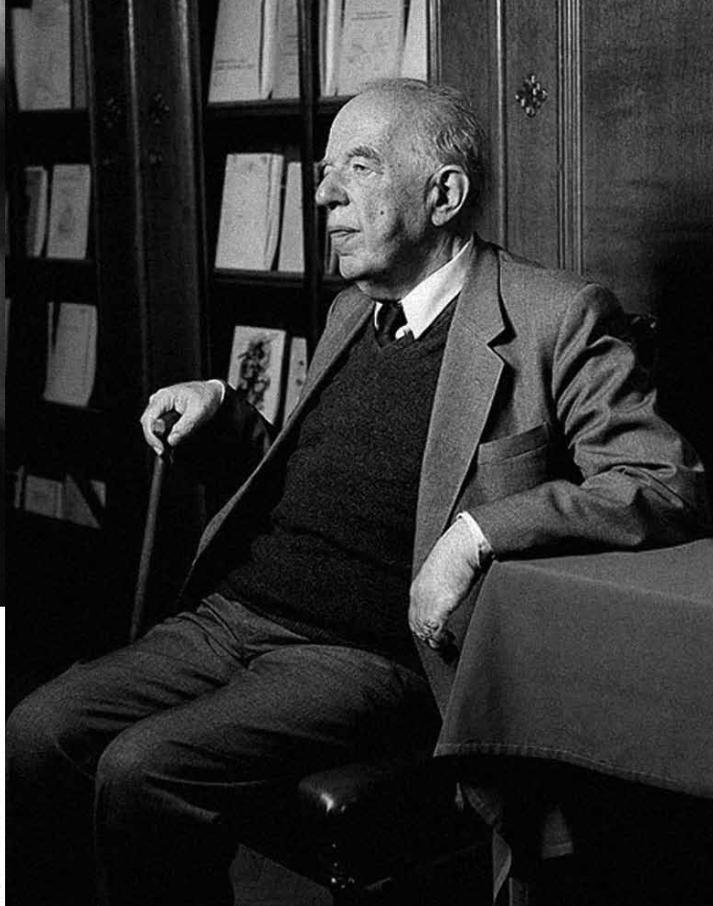
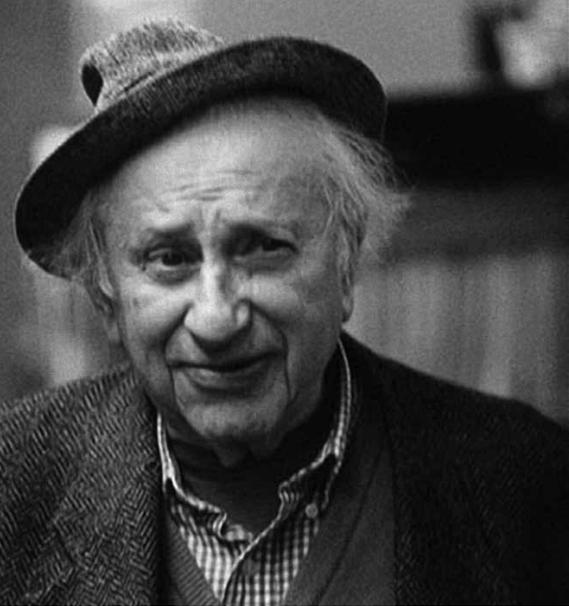

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 6/7 2009.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 6/7 2009.

Sadržaj

	Iz rada redakcije „Pro tempore“	6
	Eseji, članci i rasprave	13
	Eseji	
<i>Mary P. Ryan</i>	„Ženska historija ulazi u vrijeme koje neće biti tako burno“ <i>Women’s history is entering a quieter stage</i>	14
<i>Nikolina Sarić</i>	Kulturna historija između teške prošlosti i neizvjesne sadašnjosti	18
	Članci	
<i>Dora Ivanišević</i>	Dječji likovi u Petronijevoj <i>Satirikonu</i>	24
<i>Ines Vađunec</i>	Položaj žene u srednjem vijeku na hrvatskim prostorima	48
<i>Maša Budimir</i>	Kontradikcije rodnog performativa: Moj život Terezije Avilske	74
<i>Nikolina Sarić/ Filip Šimetin Šegvić</i>	Žene na bečkom dvoru u predterezijansko doba (17. i 18. stoljeće)	88
<i>Marko Lovrić</i>	Vlad III. i fenomen „Dracula,“ moderni mediji i fikcionalizacija povijesti	132
<i>Marija Marčetić</i>	Charles Manson i kultovi proizašli iz hipi-pokreta	148
<i>Lovro Grgić</i>	Slučajna utrka	164
	Rasprava	
<i>Lovro Grgić</i>	Problem nacionalnog identiteta	186
	Prikazi i recenzije	197
<i>Nikolina Sarić</i>	Viktor Žmegač: Od Bacha do Bauhauusa. Povijest njemačke kulture	198
<i>Andreja Talan</i>	Suraiya Faroqhi: Sultanovi podanici: kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu	203

<i>Vanja Dolenc</i>	Hrvoje Petrić: Koprivnica u 17. stoljeću: okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu	210	<i>Toni Bergman</i>	Povodom 100. obljetnice rođenja Arnalda Dantea Momigliana	324
<i>Martina Borovčak</i>	Božena Vranješ-Šoljan: Stanovništvo Banske Hrvatske (Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.)	213	<i>Marko Morović</i>	Sir Ernst Hans Joseph Gombrich (1909.-2009.)	328
<i>Marko Fuček</i>	Mira Kolar: Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata	221	<i>Filip Šimetin Šegvić</i>	Necrologia Smrt povjesničara Raula Hilberga	334
<i>Vedran Runjić</i>	Tomislav Aralica, Višeslav Aralica: Hrvatski ratnici kroz stoljeća, knjiga 2: Razdoblje Kraljevine SHS/ Jugoslavije 1918.-1941.	225	<i>Tomislav Brandolica</i>	„History from the bottom up.“ Znatizeljni povjesničar: Studs Terkel (1912.-2008.)	352
<i>Danijel Švraka</i>	Kratka analiza — Nobuhiro Suwa: H Story	227	<i>Tomislav Brandolica</i>	„Arhivi otvaraju oči.“ Enno E. Kraehe (1921.-2008.)	358
<i>Marko Lovrić</i>	Prikaz filma „H Story“	229	<i>Tomislav Galović</i>	Stota obljetnica osnutka Katedre za pomoćne povijesne znanosti O stotoj obljetnici utemeljenja Katedre (1908.-2008.)	362
<i>Marko Fuček</i>	Valcer s Bashrom / Waltz with Bashir / Vals Im Bashir	232		Razgovor s prof. dr. sc. Matijević Sokol	366
<i>Mateusz Sokulski</i>	Recenzija filma Andrzeja Wajde „Katyń. Post mortem“	235	<i>Andreja Talan/ Stefan Treskanica</i>	Nada Klaić (1920.-1988.)	370
	Prijevod	241	<i>Lorena Kovaček</i>	O Stjepanu Gunjači povodom 100. obljetnice rođenja (1909.-2009.)	376
<i>Azra Plićanić-Mesić/ Mirela Landsman Vinković</i>	Sabine Schmidtke: Zapadnjačka konstrukcija Maroka kao krajobraza slobodne homoerotike	242	<i>Nikolina Sarić/ Filip Šimetin Šegvić</i>	Između tri neprijatelja: Theodor von Sickel (1908.-2008.)	380
<i>Marija Marčetić/ Katarina Smetko</i>	Luc Capdevila: Traganje za muškim identitetom u poraženoj Francuskoj 1940.-1945.	268		Razgovori <i>doc. dr. sc. Zrinka Blažević</i>	391 392
<i>Ariella Fabrio</i>	Claudio Magris: Habsburški mit u modernoj austrijskoj literaturi	286		<i>prof. dr. sc. Evanthis Hatzivassiliou</i>	400
	Anniversaria et necrologia	309		<i>prof. dr. sc. Charles W. Ingrao</i>	406
	Anniversaria			Upute suradnicima	414
<i>Vanja Dolenc/ Filip Šimetin Šegvić</i>	„Suština historijske metode je istraživanjem shvatiti.“ Johann Gustav Droysen (1808.-2008.)	310			

Iz rada redakcije „Pro tempore“

IZDAVANJE ŠESTOG I SEDMOG BROJA ČASOPISA STUDENATA POVIJESTI
„PRO TEMPORE“

Početak akademske godine 2008./2009. okupljeno je novo uredništvo časopisa studenata povijesti „Pro tempore“ kojega čine: glavna urednica Nikolina Sarić i urednici Tomislav Brandolica, Filip Šimetin Šegvić, Andreja Talan te Stefan Treskanica kao urednik pripravnik. Sredinom mandata kolegicu Talan je na njezinom mjestu zamijenila Vanja Dolenc. Prije predstavljanja petog broja časopisa krajem ožujka 2009. godine, novo je uredništvo krenulo u ostvarivanje programa koji se tada činio kako bogatim, tako i zahtjevnim. Tema ovog dvobroja je kulturna i, s njome blisko povezana, rodna povijest. Svjesno smo se primili tih tema, znajući kakve se sve prepreke nalaze na tom putu. Stoga smo, što zbog širine tema, što zbog broja kvalitetnih radova unutar i izvan zadanih okvira, već na početku rada odlučili da ovo izdanje „Pro tempore“ bude dvobroj. Tako ovaj dvobroj sadrži i raspravu i neke standardne radove koji su nastali ili u okviru bolonjske ili pred-bolonjske nastavne sheme. Također, redakcija „Pro tempore“ konačno je odlučila u rad časopisa uključiti studente koji su, kako s drugih studijskih grupa, tako i s drugih fakulteta, iako se svi oni u svojem radu bave povijesnim temama.

Sam pojam *kultura* često je na različite načine definiran te ta širina značenja omogućuje brojna područja istraživanja. Pri samom početku rada, ali i za čitavo vrijeme redakcijskog posla, često se postavljalo jedno pitanje – što jest, odnosno nije kulturna historija? Kod laika vjerojatno nema dvosmislenosti pri odgovaranju na postavljeno pitanje, ali kod suvremenih povjesničara odgovor na takvo, na prvi pogled jednostavno pitanje, lako postaje splet „priča“ i slojeva kompleksnih misli. Ipak, povjesničari bi trebali, a dobrim dijelom to i čine, nastojati premostiti taj jaz između laičkog i stručno-znanstvenog. Stoga se u historiografiji kultura najjednostavnije može definirati kroz neki skup značajki koji će nam omogućiti da je određujemo u vremenu i prostoru, a nikako idejno-konceptijski. Zato današnji povjesničari, a pritom se misli ponajviše na sljedbenike Nove kulturne historije, ne predlažu ni univerzalnu definiciju ni jedinstveni metodološki pristup, već se koncentriraju na demonstraciju širine aspekata područja kulturne historije. Treba, ipak, imati na umu da je potpuno odbacivanje idejno- konceptijskih dostignuća postmoderne jednako pogubno kao i njihovo potpuno prihvaćanje. Dimenzije i granice kulturne historije, a pogotovo kulturnih studija, teško se mogu odrediti; ne postoji niti jedinstveni recept niti univerzalno rješenje. No, kada se u obzir uzmu sve mijene, svi smjerovi i trendovi, sve faze kulturne historije, shvaćamo da je put kojim bi ta disciplina trebala ići jedan srednji put, određen samom kulturom, a ne pojedinačnim „fenomenima“ koji je dotiču. Jer, ipak, kulturna historija, od samih početaka i lamprechtovskih debata o opravdanosti kulturne historije do najnovijih postmodernih rasprava, ne gubi ni na sadržaju ni na značaju. Oduvijek je to bila posebna, neuobičajena poddisciplina.

Na ovom mjestu ostaje nam tek istaknuti da je stotinu i dvadeseta godina od danas, 1889., godina koja izuzev rodne historije, objedinjuje teme ovoga broja po naslovima itekako važnih, ali kod nas manje poznatih djela u historiografiji: u Leipzigu izlazi knjiga Eberharda Gotheina *Die Aufgaben der Kulturgeschichte*, jedna od prvih takvih diskusija; u istom gradu izlazi i priručnik diplomatike *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien* mnogo poznatijeg Harryja Bresslaua; ali i knjiga o metodama povijesne znanosti Ernsta Bernheima *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*.

Naša je redakcija nakon kraće prepiske s prof. dr. sc. Mary Ryan elektronskom poštom poslala pitanja za razgovor, a profesorica nam je odgovore uzvratila u esejističkom obliku, pa smo odlučili broj otvoriti upravo tim ogledom. Prof. Ryan daje sažeto strukturiran pregled mijena u američkoj historiografiji roda i njihov odnos s razvojem rodni studija općenito. Nakon eseja prof. Mary Ryan, slijedi esej Nikoline Sarić pod nazivom *Kulturna historija između teške prošlosti i neizvjesne sadašnjosti*. Radi se o eseju koji razmatra prednosti i nedostatke najranije faze kulturne historije i povezuje ih sa stanjem u današnjoj historiografiji. Iako esej prkosi standardnim historiografskim podjelama, autorica vješto izdvaja elemente i kombinira dominantne pristupe kulturnoj povijesti od kraja 19. stoljeća pa do novijih strujanja, stvarajući tako smislenu cjelinu. Tako započinjemo i proširenu rubriku rasprava i članka, čiji je puni naziv od ovog broja **Eseji, članci i rasprave**.

Upravo su razni pristupi i načini obrađivanja teme broja daljnji dokaz koliko je višesložno kulturnohistorijsko područje istraživanja. Prvi tematski članak rad je Dore Ivanišević pod nazivom *Djeca u Petronijevom djelu Satirikon* u kojemu autorica istražuje rodne odnose unutar koncepta antičkog satiričkog romana. Iz selekcije dječjih likova u djelu Gaja Petronija Arbitera, autorica posebno naglašava one češće te analizom vrela potvrđuje podatke o stanju djece koje je prikupila u referentnoj literaturi. Iako se ne radi o klasičnim likovima koji su nam poznatiji, Petronijev stil i način izražaja pruža dobar uvid u rodne odnose starog Rima. Vrlo snažne i česte seksualne epizode koje Petronije opisuje, otvaraju prostor za raspravu ne samo unutar rodno-historijskih odnosa, već i za užu analizu psihoseksualnih korelacija.

Idući članak Ines Vađunec je za ovaj broj prilagođena verzija diplomskog rada pod nazivom *Položaj žene u srednjem vijeku na hrvatskim prostorima*, koji ponovno obrađuje rodnu tematiku, no ovog puta na mnogo širem području. Riječ je o klasičnom prikazu rodni odnosa na određenom prostoru u točno određeno vrijeme koji je potkrijepljen novijim ulascima hrvatske historiografije u moderne analize (ponekad i mikrohistorijske analize) rodne problematike u dalmatinskim gradovima.

Maša Budimir u svom članku *Kontradikcije rodno performativa: Moj život Terezije Avilske* postmodernim diskurzivnim pristupom pokušava, uz temeljitu analizu vrela, iščitati misaono-konceptijski obrazac djelovanja jedne žene u širem i po prirodi različitom svijetu koji na njega reagira. Autorica promišljeno i pažljivo odabire i odmjerava bogata vrela koja sadrži *Moj život*, polako gradeći koncept kojime se pokušava pridonijeti redefiniranju rodnog okvira i odnosa u njemu. Na ovom mjestu treba napomenuti i da je Centar za ženske studije Maši Budimir dodijelio nagradu za osvojeno prvo mjesto unutar Natječaja za studentski rad na temu žena odnosno rodne problematike.

Članak Marka Lovrića *Vlad III. i fenomen „Dracula;“* Moderni mediji i fikcionalizacija povijesti obrađuje svima nam poznatu temu „grofa Drakule,“ no ovoga puta sa ozbiljne znanstveno-historijske pozicije. Naime, radi se o prikazu definiranja, odnosno re- i pre-definiranja mita o povijesnoj ličnosti, koje je prisutno i danas. Posebice je to zanimljivo s regionalnog aspekta, jer oprečne ili vrlo drugačije priče i prikaze mita nalazimo ne samo u različitim razdobljima, već i na različitim mjestima. Autor pokušava tome ući u trag, posebno stavljajući naglasak na filmske prikaze Drakule, koji su se, od rane faze pa sve do danas, posebno u američkoj kinematografiji transformirali, uvijek ostavljajući i poneki utisak ili detalj prepoznatljiv za vrijeme u kojem su nastajali. Također, kao povijesno vrelo su predstavljeni i stripovi, koji na sebi svojstven način isti mit jedinstveno prenose i obogaćuju. Autor se članka tako svjesno našao vrlo blizu onome što mnogi kulturni povjesničari pokušavaju kada pojam „medij“ redefinišu suprotno (već) tradicionalnim znanostima o medijima, i postavljaju ga ponekad uz, a ponekad i nasuprot pojmu „institucija.“ Također, takvim je pristupom neizravno sugerirao koje kulture danas jednostavnije prihvaćaju mitove ili su pogodnije za njihovu daljnju transformaciju.

Nikolina Sarić i Filip Šimetin Šegvić otvorili su u svom tekstu *Žene na bečkom dvoru u predterezijansko doba (17. i 18. stoljeće)* jednu, u nas nedovoljno poznatu, temu iz rodne povijesti dinastije Habsburg. Koristeći vrlo opsežnu literaturu i analizirajući dostupna vrela, u svom članku predstavljaju sliku ženskog svijeta ranonovovjekovnog habsburškog dvora te kroz seriju primjera uspijevaju pokazati kako je u tom turbulentnom dvostoljetnom periodu dinastičke povijesti došlo do korjenitih političkih i institucionalnih promjena u djelovanju žena na dvoru, kako plemkinja, tako i vladarica. Tekst je upotpunjen jednim dubokosežnim pregledom historiografije ranonovovjekovnih dvorova koji predstavlja svojevrsni doticaj s najnovijom austrijskom historiografskom produkcijom koja kod nas često ostaje nedovoljno zapažena.

Kulturna historija u 20. stoljeću već je klasično obilježena američkim temama subverzivne kulture s jedne i hladnoratovskih doprinosa svakidašnjoj kulturi s druge strane, što, dakako, ne čudi s obzirom na izvornu narav Nove kulturne, a pogotovo rodne historije. Tako članak Marije Marčetić približava segment američke povijesti, u nas rijetko detaljnije analiziran; govori se o zloglasnom ubojici Charlesu Mansonu i kultovima koji su se formirali u njegovo vrijeme. Autorica uspješno izbjegava samo klasično pregledno nabranje kultova i biografija njihovih vođa. Ona, koristeći brojnu literaturu pa tako, između ostaloga, i filmove, analizira strukturu tih kultova u kontekstu američkog društva i komparatističkim pristupom valorizira pojedine od njih. Lovro Grgić, s druge strane, preko dostupnih novinskih naslova i članaka pokušava i uspijeva rekonstruirati utrku u istraživanju svemira između SAD-a i SSSR-a koju sam naziva *Slučajna utrka*. Autorov pristup vrelima omogućuje nam uvid u medijski tretman „svemirskih tema“ i njihovu ulogu u popularnoj kulturi te nam pruža svojevrsnu potvrdu kada i kako hladni rat prelazi s usko političko-ideoloških tema na one koje uključuju kulturu, znanost i šport. Iako se, prema pristupu, rad tek rubno koristi mogućnostima koje otvara Nova kulturna historija, on bez daljnijega može poslužiti kao inspiracija ili poticaj za daljnja kretanja prema jednoj konzistentnoj i toliko iščekivanoj kulturnoj historiji hladnoga rata.

Uz spomenuti esej i članke, u rubrici se nalazi i rasprava Lovre Grgića *Problem nacionalnog identiteta* u kojoj je autor zauzeo jasno izgrađenu poziciju prema problemu naizgled već obrađene teme. Raščlanjujući pojam nacije na elemente koji ga definiraju, preispituje njihovu održivost općenito, ali i posebice u razdobljima prije samog nastanka tog pojma, dakle, prije 19. stoljeća, te tako još jednom upozorava kako je neprikladno upotrebljavati i prenositi konstrukte nastale prije svog vremena.

Bogati i raznovrsni članci u ovoj rubrici vjerojatno su i najbolji pokazatelj ozbiljnosti s kojom mlade generacije budućih povjesničara pristupaju studentskom časopisu. Časopis „Pro tempore,“ koji u ovom broju po prvi put zadaje kao tematski okvir povijesne poddiscipline, i dalje tako može biti mjerodavni smjerokaz studentskih razmišljanja, pristupa, interesa, putova i rješenja. Takvo će se stanje, zasigurno, i nadalje reflektirati u člancima koji će biti objavljivani u studentskom časopisu „Pro tempore,“ s novim temama, novim idejama i novim pristupima.

Već ustaljena rubrika **Prikazi i recenzije** u ovom je izdanju časopisa ponešto proširena. Uz tradicionalno vrijedne prikaze uglavnom novijih monografija (*Od Bacha do Bauhauasa, Sultanovi podanici, Koprivnica u 17. stoljeću, Stanovništvo Banske Hrvatske, Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata i Hrvatski ratnici kroz stoljeća 2*), ovaj broj donosi i kritike filmova (*H-story, Vals Im Bashir, Katyn*) koji su svojom temom ili konceptom izravno ušli u domenu povijesnih znanosti.

Rubrika **Prijevod** omogućila nam je temu broja produbiti kroz originalne tekstove različitih karaktera koji su ipak u jednoj mjeri komplementarni, odnosno prate temu broja. To su članci Sabine Schmidtke *Zapadnjačka konstrukcija Maroka kao krajobraza slobodne homoerotike (Die westliche Konstruktion Marokkos als Landschaft freier homoerotik)*, kojeg su s njemačkog prevele Azra Pličanić-Mesić, prof. i Mirela Landsman Vinković, prof. i Luca Capdevile *Traganje za muškim identitetom u poraženoj Francuskoj, 1940-1945 (The Quest for Masculinity in Defeated France, 1940-1945)* u prijevodu Marije Marčetić i Katarine Smetko s engleskog jezika. Posljednji je prijevod uvodnog poglavlja iz svjetski poznate knjige Claudia Magrisa *Habsburški mit u modernoj austrijskoj literaturi (Il mito absburgico nella letteratura austriaca moderna)*, kojeg je s talijanskog jezika prevela mr. sc. Ariella Fabrio.

Rubrika koja je izvorno predstavljena u „Pro tempore 4“ pod nazivom *L'Esprit de L'histoire* u ovom je broju ponešto izmijenjena i proširena, tako da se pronašao i prikladniji naziv **Anniversaria et necrologia** koji će od sada biti standardan za buduće brojeve časopisa. Prvi dio rubrike donosi pregledne članke povodom velikih obljetnica rođenja Johanna Gustava Droysena, Arnalda Dantea Momigliana i Ernsta H. Gombricha, koji su svaki na svoj način trajno zadužili historiografiju svojim radom i djelovanjem te su tako i ovdje, nadamo se, prikladno istaknuti. Drugi dio rubrike posvećen je nedavno preminulim povjesničarima Raulu Hilbergu, Ennu E. Kraeheu i Studsu Terkelu, kojima prigodnim člancima odajemo počast, jer, kao što je Jure Kaštelan napisao, mrtvi žive u nama (dalje). Posebna nam je radost bila doprinijeti i u obilježavanju stote obljetnice osnutka Katedre za pomoćne povijesne znanosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. U sklopu te obljetnice članak o prošlosti Katedre napisao je prof. Tomislav Galović, a uredništvo je napravilo razgovor, uz pomoć kolegice Martine Borovčak, s prof. dr. sc. Mirjanom Matijević-Sokol. Uz to, dodane

su i prikladne obljetnice rođenja Stjepana Gunjače te smrti Nade Klaić i Theodora von Sickela, u mnogočemu vezanih za područje pomoćnih povijesnih znanosti.

U *Razgovorima* se nalaze intervjui s poznatim povjesničarima, od kojih je početni, onaj s doc. dr. sc. Zrinkom Blažević, usmjeren prema temi broja, dakle kulturnoj historiji. Preko tih razgovora pokušali smo temu broja nadalje približiti čitateljstvu, a da se pritom neka pitanja konkretno definiraju i razjasne. Preostala dva razgovora uključuju se u rad redakcije; u ožujku je u Zagrebu kao voditelj *The Scholars' Initiative Project* i urednik knjige „Confronting Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative“ gostovao prof. dr. sc. Charles W. Ingraio, pa smo iskoristili priliku i proveli kratak razgovor, dijelom uživo, a dijelom putem elektronske pošte. Također, predavanje pod nazivom „Democratization and Adaptation in Modern Greek History, 1830-2000“ održao je prof. dr. Evanthis Hatzivassiliou sa Sveučilišta u Ateni pred kraj ožujka u Hrvatskom institutu za povijest. To nas je potaklo na proširivanje teme grčke povijesti, pogotovo kroz razgovor o svim problemima 19. i 20. stoljeća pa smo nakon kraće prepiske elektronskom poštom proveli izuzetno zanimljiv intervju.

SUDJELOVANJE U ORGANIZACIJI OKRUGLOG STOLA „NOVA DUBROVAČKA HISTORIOGRAFIJA: DR. SC. NENAD VEKARIĆ I SURADNICI“

U svibnju 2009. godine organiziran je okrugli stol posvećen „Novoj dubrovačkoj historiografiji,“ a napose dr. sc. Nenadu Vekariću, koji je kao ravnatelj Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, zajedno s voditeljem Zavoda akademikom Vladimirom Stipetićem, uspio okupiti tim stručnjaka čija je produkcija, a naročito kvaliteta znanstvenih publikacija na području dubrovačke historiografije, dala uzoran primjer kako uz inovacije i moderne metode pristupati određenoj problematici.

Okrugli stol održan je u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu 28. svibnja, te uz Arhiv, odnosno ravnatelja Arhiva dr. sc. Stjepana Ćosića, inicijator i organizator bio je i prof. dr. sc. Drago Roksandić. Uz dr. sc. Nenada Vekarića, na okruglom stolu su sudjeleovale i njegove suradnice: prof. dr. sc. Zdenka Janeković-Römer, dr. sc. Nella Lonza i dr. sc. Vesna Mijović te ravnatelj Arhiva dr. sc. Stjepan Ćosić. Bio je to „Dijalog s povodom“ u kojem je dr. sc. Nenad Vekarić sa svojim najbližim suradnicima te kasnije i ostalim sudionicima skupa, članovima Akademije, sveučilišnim profesorima, studentima Filozofskog fakulteta te polaznicima Poslijediplomskog studija Povijesti stanovništva u Dubrovniku, iznio iskustvo zajedničkog rada, koncept njihovog rada, metoda i inovacija u historijskoj znanosti. Okrugli stol je otvorio dr. sc. Stjepan Ćosić, a njime moderirao prof. dr. sc. Drago Roksandić.

PRIKAZIVANJE FILMA JADRANA BOBANA „DUHOVI ZAGREBA“

U protekloj je godini redakcija časopisa „Pro tempore“ izašla izvan tradicionalnih okvira tekstualnog u domenu multimedijalnog, organiziravši projekciju dokumentarnog filma „Duhovi Zagreba“ redatelja Jadrana Bobana. Film je projiciran 18. lipnja na Filozofskom fakultetu, a domaćini su bili Tomislav Brandolica (u ime redakcije), sam redatelj Jadran Boban te profesor Goran Hutinec s Odsjeka za povijest, koji je film popratio kratkim izlaganjem o mogućnosti promatranja filma

kao povijesnog zapisa i njegovoj vezanosti uz historiografiju. „Duhovi Zagreba,“ u trajanju od 75 minuta, prvi su dugometražni dokumentarni filma Jadrana Bobana, koji radi kao dizajner i ilustrator *freelancer* te kao videoumjetnik. Film je prikazan na međunarodnom festivalu dokumentarnog filma ZAGREBDOX 2009. godine u kategoriji Kontroverzni DOX, a opisan je kao „gorko-slatka posveta nekadašnjim članovima zagrebačkog ilegalnog antifašističkog pokreta, danas devedesetogodišnjacima. Kamera ih prati dok šeću ulicama svoga grada, prisjećajući se, kako oni kažu, tog najužasnijeg, ali ujedno i najzanosnijeg razdoblja njihova života, vremena koje je namjerno prešućivano u novijoj hrvatskoj povijesti.“ Upravo ovaj kratak ulomak recenzije iluzorno objašnjava zašto je projekcija filmova, u ovom slučaju dokumentarnih filmova, nužna i u ovom formatu, odnosno unutar historijske discipline.

Naposlijetku, ostalo nam je zahvaliti se svima koji su doprinijeli uspješnom radu redakcije „Pro tempore,“ bilo da se radilo o zajedničkim inicijativama ili samom izdavanju časopisa. Dakle, to su autori svih radova u ovom broju te, naravno, svi profesori koji su nam davali korisne savjete, pomagali nam u ostvarivanju kontakata s izdavačkim kućama te usmjeravali cjelokupni rad redakcije: prof. dr. sc. Damir Agičić, doc. dr. sc. Zrinka Blažević, Ivan Botica, prof., prof. dr. sc. Neven Budak, Tomislav Galović, prof., prof. dr. sc. Ivo Goldstein, Goran Hutinec, prof., prof. dr. sc. Iskra Iveljić, prof. dr. sc. Tvrtko Jakovina, Branimir Janković, prof., prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić, prof. dr. sc. Mirjana Matijević-Sokol, doc. dr. sc. Zrinka Nikolić Jakus, doc. dr. sc. Hrvoje Petrić, prof. dr. sc. Drago Roksandić, doc. dr. sc. Zvezdana Sikirić-Assouline i prof. dr. sc. Božena Vranješ-Šoljan. Također, uredništvo bi se htjelo zahvaliti svim profesorima-recenzentima koji su pomogli u pripremi ovog broja, dajući nama i autorima tekstova korisne i toliko nužne komentare ili povratne informacije. Posebna zahvala ide i izdavačkim kućama knjiga koje su autori prikaza dobili kao recenzentske primjerke, Golden marketingu TK i Educi. Naravno, kvalitetu časopisa „Pro tempore,“ kao i svih časopisa, neizmjereno obilježavaju lektori, dizajner i sponzori.

„Wenn die Sonne der Kultur tief steht,
werfen selbst Zwerge lange Schatten“
— Karl Kraus

Kada sunce kulture stoji dovoljno nisko, čak i patuljci bacaju duge sjene

Nikolina Sarić,
Filip Šimetin Šegvić,
Tomislav Brandolica,

Zagreb, 11. kolovoza 2009.

Eseji, članci i rasprave

Mary P. Ryan Ženska historija ulazi u vrijeme koje neće biti tako burno, **Nikolina Sarić** Kulturna historija između teške prošlosti i neizvjesne sadašnjosti, **Dora Ivanišević** Dječji likovi u Petronijevom Satirikonu, **Ines Vadunec** Položaj žene u srednjem vijeku na hrvatskim prostorima, **Maša Budimir** Kontradikcije rodnog performativa: Moj život Terezije Avilske, **Nikolina Sarić/Filip Šimetin Šegvić** Žene na bečkom dvoru u predterezijansko doba (17. i 18. stoljeće), **Marko Lovrić** Vlad III. i fenomen „Dracula.“ Moderni mediji i fikcionalizacija povijesti, **Marija Marčetić** Charles Manson i kultovi proizašli iz hipi-pokreta, **Lovro Grgić** Slučajna utrka, **Lovro Grgić** Problem nacionalnog identiteta

Mary P. Ryan, dr.sc.

„Ženska historija ulazi u vrijeme koje neće biti tako burno“ Women's history is entering a quieter stage*

Iz naslova djela povjesničarke Mary P. Ryan, *Ženski rod u Americi; novi pogledi* (1975.); *Carstvo Majke: američko istraživanje o domaćinstvu, 1830-1860* (1982.); *Dvostruka vizija: spol i klasa u ženskoj povijesti* (1983.); *Žene u javnosti: između zastave i glasačkog listića* (1990.); *Misterije spola: slijedeći žene i muškarce kroz američku povijest* (2006.), da se iščitati kako je područje njezina bavljenja kategorija rod/ spol, odnosno manifestacija iste u društvenim odnosima. Njezin uži istraživački interes usmjeren je na proučavanje javnog života u američkim gradovima tijekom 19. stoljeća, a fokus je na utjecaju spola u prostoru, politici i ceremoniji. Trenutno radi na Sveučilištu Berkeley u Kaliforniji kao profesorica ženskih studija i američke povijesti, a od 2002. i na Johns Hopkins University. Za svoj je rad dosad nagrađena brojnim nagradama. Iako djela Mary P. Ryan uglavnom nisu objavlјivanja u Hrvatskoj, ipak poznata je po eseju koji se nalazi u zborniku *Nova kulturna historija* koji je uredila Lynn Hunt (Hunt, Lynn. *Nova kulturna historija*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2001.).

Budući da je tema ovog dvobroja časopisa *Pro tempore* uz kulturnu i rodna povijest, profesoricu Mary P. Ryan kontaktirali smo elektronskom poštom kako bi s nama, kroz razgovor, podijelila svoje bogato iskustvo rada na tom historiografskom polju.

*Tekst je s engleskog jezika preveo Tomislav Brandolica.

Zadovoljstvo mi je sudjelovati u ovom dijalogu između SAD-a i Hrvatske na temu rodne historije. Širina i različitost pitanja koja ste postavili u vezi s tom temom demonstriraju koliko je to polje postalo sveobuhvatno i koliko su otkrića te discipline ušla u historijsku znanost. Umjesto da odgovorim pojedinačno na svako od vaših pitanja, prvo bih se osvrnula na veće probleme koji se pred nama odmah pojavljuju. Vaša pitanja, kojih ima dvadeset i tri, uglavnom se bave dvjema opsežnim i sveobuhvatnim temama. Prvo je sama povijest tog polja istraživanja; njegov razvoj u Sjedinjenim Državama, njegovi izvori, trasa teorijskog razvoja i sadašnje stanje. Drugo je niz pitanja o tome kako je rodna historija postala sredstvo propitivanja američke povijesti i promjene percepcije pri njezinu razumijevanju. Ovaj drugi niz je potrebno povezati s poviješću rasa i roda u Americi.

Započet ću kratkim opisom evolucije discipline rodne historije u SAD-u, pri čemu se treba osvrnuti na pitanje vezanosti rodne historije uz feministički pokret, te je li rodnu historiju bilo moguće razviti bez pomoći tog pokreta? Dok nitko ne može s potpunom sigurnošću odgovoriti na ovakvo pitanje koje prkosi činjenicama, smatram da je jasno da su prve sjemenke rodne historije posijane od feminističkog pokreta krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina. Prve povjesničarke su svoje napore promatrale kao svojevrsno upisivanje žena u povijest SAD-a, kako bi doprinijele ženskom pokretu. Politički korijeni historije žena su uputili tu disciplinu u poseban analitički i teoretski smjer, koji je, prema mojem mišljenju, neizbježno morao pokrenuti razvoj rodnog koncepta. Feminističke prvakinja ženske historije nisu svoj rad započele kako bi izvijestile o nekom zanemarenom ženskom aspektu ljudskog iskustva, već su naumile pokrenuti intelektualni otpor društvenoj potisnutosti žena i spolnoj nejednakosti. Dakle, postavile su pitanja koja su bila od velike važnosti za društvo. Povjesničarke su već 1975. razvijale i upotrebljavale koncepte poput „društvenog odnosa spolova“, „patrijarhije“, „spolne politike“ i „spolno/rodnog sustava“, od kojih je svaki priznavao da se povijest žena ne može izolirati od povijesti muškaraca i njezina šireg društvenog konteksta. Rekla bih da se od samoga početka ženska historija implicitno podrazumijevala kao rodna historija, uz privremenu ispodprosječnu predstavljenu muških subjekata. U svakom slučaju, ja i mnogi drugi obje odrednice koristimo gotovo izmjenično.

Sredinom sedamdesetih povjesničarke su počele propitivati samo značenje spolne razlike. Recitirale su misao Simone de Beauvoir da se žene ne rađaju nego se stvaraju, te su za „esencijalizam“ optuživale sve one koji nisu pravili razliku između žena i muškaraca kao povijesnih kategorija od njihove biološke spolne simbolike. Ova je kritika singularnih identiteta uz dekonstrukciju kulturnih kategorija bila konzistentna s postmodernim teorijama koje će 1980-ih i 1990-ih zaposjesti humanističke i društvene znanosti. Ja bih odnos postmoderne i ženske historije usmjerila u drugom smjeru; američki povjesničari su počeli propitivati nepromjenjivost dualizma rodnih razlika neovisno od postmodernih kritika i često prije nego što su te kritike bile konstruirane. Zapravo su ženske i rodne teme pokrenule i održale napredak postmoderne u američkoj znanosti. To jest, velik postotak postmodernog znanstvenog diskursa u SAD-u je bio posvećen temama roda i spolnosti.

U zadnjem desetljeću prethodnog stoljeća disciplina rodne/ženske historije i postmodernizam su uspjeli kreirati ugodnu koegzistenciju na američkim

koledžima i sveučilištima. Već sredinom 1980-ih je svaki značajniji odsjek za povijest imao jednu povjesničarku žena. U 1990-ima veliki odsjeci su imali čak i do devet povjesničarki žena i rodova među osobljem. Od Harvarda do Stanforda i Sveučilišta u Wisconsinu do UCLA, nastavni planovi su imali kolegije o ženama i rodu, kao i spolnosti i maskulinitetu, koji su svojim sadržajima pokrivali nekoliko četvrtina planeta i mnoge razne povijesne epohe. Prve feminističke povjesničarke su oko 2000. godine postajale najuvaženijim članovima nastavnog osoblja.

Prije nego se osvrnem na najrecentniju povijest ove discipline, pozabavila bih se jednim drugim pitanjem: kako je ženska/rodna historija promijenila naše viđenje opće povijesti. U vašim sam pitanjima uočila mnoge naznake odgovora, katkad vrlo opće navode, poput upita o tome kako je rod „preformulirao osnovne koncepte historijske analize društava,“ a druge me naznake pak potiču na objašnjenje utjecaja pojedinih povijesnih događaja, od ideja abolicionista, sve do Drugog svjetskog rata. Ova raznorodna pitanja zahtijevaju odvažan i sveobuhvatan odgovor: rod je blisko povezan sa svim ovim temama. Povjesničari su pokazali da je iznimno važna pažnja koju posvećujemo pitanju roda ako želimo razumjeti povijesne procese poput razvoja klasa, rasa, i stvaranja država. Oko svake od tih kategorija su pronašli tragove roda. Etnicitet se definira rođenjem, srodstvom, i obitelji, a održava se procesima intrinzično rodne prirode poput društvene reprodukcije, ženskog rada u kućanstvu, do kulture maskuliniteta koja obavlja granice suprotstavljenih naroda, plemena i religija. Povjesničari rada su ustanovili načine na koje rod komplicira klasne razlike. Pri nižim slojevima američke društvene strukture, obitelj je bilo teško uzdržavati jednim prihodom, bio on muški ili ženski, pa je samim time bila otežana reprodukcija radne snage. Formiranje klasa u SAD-u se ne može razumjeti kroz jednodimenzionalne studije radnih mjesta i sindikata, već se mora kombinirati sa studijama koje se bave radnim naporima žena i djece, te unutarnje dinamike obitelji. U SAD-u odnose između klasa nije nadzirala samo država, nego i razna dobrotvorna društva, reformske grupe i udruženja žena koje su bile podvrgnute spolnoj segregaciji.

Kad se razmatra problem rase, uloga roda ima veliku važnost u slučaju te najveće razdjelne linije u američkom društvu. Rod se kritično postavio prema tom problemu od samog početka tog teškog pitanja. Sve je počelo na Jugu u sedamnaestom stoljeću, kad su osobe afričkog podrijetla osuđene na ropstvo zbog zakonske odluke po kojoj su djeca svake robinje primorana na nasljeđivanje njezina podređena statusa. Afroamerički robovi su se od ostalih siromašnih bijelih farmera po još jednoj od devijacija od europsko-američke rodne prakse: bijeli kolonizatori su žene štitili od teškog rada u poljima koji je postao domena robinje. U vremenu prije Građanskog rata abolicionisti su rodne prakse ropškog Juga, poput negiranja očinskog autoriteta i spolnog iskorištavanja ropkinja, prikazivali kao potpuno suprotne standardima koji su zavladaali domaćinstvima srednje klase na Sjeveru. Nekolicina rodnih povjesničara je ukazala na ovaj kontrast unutar rodne ideologije i prakse kao na važan faktor koji je 1861. godine doprinio izbijanju groteskno nasilnog Građanskog rata. Drugi su povjesničari priču povukli dalje u kasno devetnaesto stoljeće i pokazali da je rod igrao važnu ulogu u uspostavi rasne segregacije nakon emancipacije robova. Tijekom izbornih kampanja u 1890-im

godinama na Jugu su se spominjale dvojbene optužbe da su crnci napadali bjelkinje, čime su se poticali rasni nemiri i osvajali glasovi za stranke bijelaca. U ovom, kao i u drugim slučajevima, rod je igrao ulogu na nivou društvene strukture – spolna podjela rada i spolna reprodukcija – kao i na nivou kulture – kodeksi maskuliniteta, feminiteta i seksualnosti. Kad se sve zbroji, radi se o značajnoj sili u društvenoj i političkoj povijesti SAD-a.

Ipak, snaga analitičnosti koju koncept roda donosi u povijest rase u devetnaestom stoljeću nije izniman slučaj. Može se prepoznati i u dvadesetom stoljeću, u doprinosu usponu i padu socijalne države ili vođenja Hladnog rata. Nakon nekih četrdeset godina pisanja i istraživanja, doseg i interpretativna snaga ženske/rodne historije je uspostavila novu disciplinu historiografije. Ipak ostaje pitanje: uz svu intelektualnu moć tog rada, mogu li povjesničarke žena i roda biti uvaženi i na tradicionalnim poljima historije, mogu li promijeniti standardne sinteze, što bi bila važna promjena, jer je standardna shema periodizacije već ukalupljena u strukture historiografije i društva. U zadnje vrijeme, neke povjesničarke žena i roda su se požalile da njihovo djelo nije doživjelo priznanje koje je zaslužilo. Tvrde da rod nije dobio zasluženo mjesto pored rase i klase kao osnovna društvena struktura i kulturni konstrukt koji se ne može ignorirati. Možda je naivno očekivati da će se zauvijek održati eksplozivna kreativnost koju je ženska i rodna historija unijela u historiografiju; nakon kreativnog proboja u 1970-ima i 1980-ima, došlo je do svojevrstne tematske rutine. Vjerojatno je neizbježna činjenica da ženska historija ulazi u vrijeme koje neće biti tako burno, te će polako izaći iz središta znanstvene pažnje.

Ako je ovo točno, više je faktora na djelu. Razlog je moguće pronaći u raslojavanju povjesničarske profesije u SAD-u. Prvo se naša nacionalna povijest dijeli na desetine specijaliziranih polja koja generiraju tomome teksta koji su zatim izolirani jedni od drugih. Drugo je postojanje inercije u cirkularnosti koja je urođena disciplini. Razna polja se uspinju i padaju; nakon izboja kreativnosti slijedi konsolidacija, primjena i kvalifikacija inicijalnih radikalnih stavova. Ženska/rodna povijest možda ulazi u ovaj kasniji dio znanstvenog ciklusa; novije monografije se bave užitim temama na konvencionalnije načine. Treće je činjenica da je napredak rodne povijesti ugrožen suvremenim zbivanjima: globalna recesija može iz roda učiniti luksuz u vremenu nemogućnosti zadovoljavanja osnovnih ekonomskih potreba. Ipak, bila bi to velika pogreška, jer povjesničarke žena su jasno pokazale da je rod integralna sastavnica u utvrđivanju ekonomskog statusa i raspodjele materijalnih resursa.

Naposlijetku, američka rodna povijest je zahvaćena jednim vlastitim ciklusom, koji se prepoznaje kao prvi i drugi val feminizma. Drugi val, koji je na obalu historiografije došao uz žensku historiju krajem 1960-ih i 1970-ih, se gotovo istrošio. Ipak, u koledžima i sveučilištima, postoji druga i treća generacija povjesničara koji se spremaju smijeniti generaciju 1960-ih, koja se priprema za mirovinu. No, danas više nema moćnog ženskog pokreta. U ovom trenutku tranzicije, utješni su znakovi da postoji snažan interes i nova energija izvan naših granica, dok povjesničari u drugim dijelovima svijeta iznose vlastite uvide svojih povijesti i sadašnjosti u disciplinu ženske i rodne historije. Takva je transnacionalna ekspanzija rodne historije dobrodošla, i valja je pozdraviti.

Nikolina Sarić

[povijest]

Kulturna historija između teške prošlosti i neizvjesne sadašnjosti

Gotovo je suvišno ponavljati kako je povijest dugo vremena bila politička i vojna, a ako se htjelo odmaknuti od *standardnih* tema, povjesničari bi se okrenuli socijalnoj historiji. No, razvojem historiografije, posebice u 20. stoljeću, javljaju se brojne poddiscipline te se u današnjoj „poddisciplinskoj“ pojmovnoj raznolikosti nalazi i kulturna historija. Ona nije otkriće povjesničara 20. stoljeća. Razvijala se uz Rankeovu političku historiju, ali dugo je vremena bilo potrebno da se otkrije i ispravno vrednuje. Zašto je to tako bilo i gdje je danas smještamo?

Kulturna historija kao znanstvena disciplina utemeljena je u 19. stoljeću, stoljeću poznanstvenjenja historiografije, prvenstveno na njemačkom tlu. Ako promotrimo kontekst nastanka kulturne historije, ta činjenica ne bi trebala previše iznenaditi. Naime, 19. stoljeće po mnogočemu je njemačko stoljeće. U drugoj polovici stoljeća ujedinjenje njemačkih zemalja je završeno i stvorena je država u kojoj su kultura i znanost već cvali. Upravo ta područja ljudske djelatnosti bila su integrativni faktor njemačkih zemalja i činili ih ujedinjenima dok to još i nisu bile. Razvoj znanosti kao i svijesti o znanstvenoj metodologiji rezultirat će podjelom na humanističke (*Geisteswissenschaften*) i prirodne znanosti (*Naturwissenschaften*). Prosvjetiteljske ideje o povijesti civilizacije, dugotrajna želja za bijegom od povijesti velikih ličnosti koja se pojavljivala kod Voltairea, Malthusa ili Macaulayja – pronašle su mjesto u Njemačkoj, koja je baštinila Goetheovo viđenje kulture kao nečega „iznad“ politike, Humboldtovo naglašavanje njene izravne važnosti u razvoju i na kraju Herderovo shvaćanje *mnoštva* kultura. No više od toga, koliko god je želja za ujedinjenjem Njemačke i političkim usponom prednost dala političkoj

povijesti, ona je omogućila i stvaranje kulturne historije – *Kulturgeschichte*. U Francuskoj ili Engleskoj 19. stoljeća nije bilo filozofskih preduvjeta, ali važnije, proces *nation-buildinga* je bio završen. Kulturna historija Francuske tako je integrirana u političku, o čemu svjedoči djelo Julesa Micheleta. Današnja historiografija možda samo zanemaruje te elemente, ali oni su nedvojbeno postojali. Njemačka, i dalje nedovoljno izgrađena iznutra, povjesničare je obvezala na savez s politikom i ulazak u proces izgradnje duha nacije, ali pritom i omogućila stvaranje odvojene, samostalne kulturne historije.

Ona se tako ne javlja u okviru sjajne njemačke historiografije pod vodstvom Leopolda von Rankea. Postaje uočljiva kao reakcija na historizam 19. stoljeća. Kritike su dolazile s raznih strana, kao primjerice od pjesnika Heinricha Heinea, filozofa Friedricha Nietzschea i na kraju povjesničara Jakoba Burckhardta. Zamjerali su apologetski pristup režimu smatrajući da su uzeli povijest kao sredstvo kojim ga opravdaju (Heine, Nietzsche) ne vjerujući da je povijest kretanje prema određenom cilju (Burckhardt).¹ Kulturna historija nastaje tako usporedno s kritikom historizma, teško i sporo, crpeći svoj početni zamah iz vječite njemačke fascinacije Italijom, a posebno onom renesansnom. Djela Wachsmutha, Klemma, Geigera, Bratha, Gotheina i na kraju Burckhardta tako traže utočište izvan same Njemačke, izvan sustava koji su Droysen, Treitschke i Sybel stvorili pišući političku povijest, ali i izvan vrlo specifične *Kulturwissenschaft* u smislu Heinricha Rickerta, na području koje je davno prijeanimalo Goethea i Schillera.

Burckhardt traži nešto univerzalno, tipično, nešto što se ponavlja u povijesti. Suprotstavlja se istraživanju pojedinosti, kojima je jedina zajednička poveznica *Providnost*. Istražuje kulturu smatrajući da europsko kulturno jedinstvo jedino može zaštititi kulturu od uništenja u kapitalističkom društvu. On je stavlja iznad države i politike. Studiozno razmatra dostupnu građu, kao i svaki dobar učenik Rankea, ali je povezuje zatim s interesima koji su isključivo prema kulturi. Tako Burckhardt postaje pionir interdisciplinarnosti. Njegov interes prema kulturi nije hobi, on proizlazi iz filozofskog skepticizma, nepovjerenja prema bismarckovskoj politici i distance koju mu pružaju Basel i Zürich. Ovo prvo, klasično, razdoblje kulturne historije nesumnjivo je obilježio i Johan Huizinga koji nastoji portretirati kulturne obrasce pojedinog vremena. Također skeptik, oštar kritičar „modernog režima“ i nedvojbeno pod utjecajem Burckhardta, on u Nizozemskoj, koja je pronašla „svog Rankea“ u Robertu Fruinu, pokreće golemi preokret. Kapitalna djela ove dvojice povjesničara, *Kultura renesanse u Italiji* (1860.) i *Jesen srednjega vijeka* (1919.), svjedoče nam da je to vrijeme pisanja djela o velikim epohama koja su bila na putu da postanu kanonska. Tematikom se nisu mnogo udaljili od svojih suparnika, pobornika historizma; teme obuhvaćaju široka područja, često su u nacionalnim okvirima ili okvirima nekog povijesnog ili umjetničkog razdoblja, a baziraju se na ono što nazivamo „visokom kulturom.“ Ipak, ono što nedostaje ovoj generaciji jest jasno određena i postavljena metoda te razina znanstvenosti koja bi postavila standarde kao u slučaju njemačkog historizma. Vjerojatno je i to jedan od razloga zašto je kulturna historija dosta vremena ostala po strani, a tome je zasigurno doprinio i *spor o metodi*, odnosno *Methodenstreit*. Spor traje od 1891. do 1899. godine između pristaša historizma i zagovornika istraživanja

društvenih kretanja koja su sve snažnija na kraju 19. stoljeća, a glavni utjecaj polagano preuzima sociologija pošto povjesničari nisu razvili metode kojima bi pratili te mijene. Središnja ličnost ove polemike je Karl Lamprecht koji, poput Burckhardta, traži zakonitosti razvoja brojnih područja društva. Upravo je u toj debati značajnu ulogu namijenio kulturnoj historiji. Naime, njen je zadatak uočiti i definirati duševni razvoj zajednica i intenzitet koji zakonito raste. Dakle, prema njemu, kulturna historija proučava sve aspekte čovjekova života; od ekonomskog do kulturnog i to u okviru *Zeitgeista*. No, pristupi su bili previše sociološki i nije imao metode koje bi povezivao isključivo uz historijsku znanost kako bi ih suprotstavio onima njemačkog historizma.² Brojne pogreške u radu koje su ukazivale na nemaran stil u strogo i preciznom okruženju njemačke historiografije te korištenje psihologije mase kako bi dokazao da njemačka povijest od antike slijedi predodređene zakone po kojima se razvija, glavni su argumenti koji su marginalizirali Lamprechta.³ Neistomišljenici su ga brzo degradirali kao povjesničara, Weber će ga nazvati varalicom i šarlatanom (*Schwindler und Scharlatan*) kada će zaključiti da znanstvene spoznaje ne može dobiti traženjem određenih zakona u njima.⁴ Učvršćena je jedinstvenost njemačke historiografske struke. Naime, profilirali su se znanstvenici koji su imali monopol na njemačkim sveučilištima te se tako i utvrdila ona podobna historija, a to je najočitiije prilikom pisanja i obrane doktorskih radova, jer se znalo što može proći, a što ne.⁵ No, Lamprecht je ostao predmetom proučavanja izvan Njemačke te je nesumnjiv njegov utjecaj na francuske povjesničare oko časopisa *Annales*⁶ te na američku *novu historiju*. Kulturna historija od tada i dalje ostaje marginalizirana ili, kako kaže Peter Burke, *Pepeljuga među disciplinama*.⁷

Razdoblje koje će posredovati između devetnaestostoljetnog shvaćanja kulturne historije i njenog procvata u drugoj polovici 20. stoljeća, razdoblje je kojim dominira skupina francuskih povjesničara oko časopisa *Annales*. Jakob Burckhardt i njegov pragmatični pristup problemu totaliteta kulture na prvi pogled možda nije komplementaran s mislima i smjerovima historiografije koju su zastupali Lucien Febvre i Marc Bloch, ali je zato sasvim sigurno bliska Braudelovom shvaćanju totalne historije.⁸ Značajan utjecaj imao je Johan Huizinga, čiju je važnost prepoznao Lucien Febvre.⁹ Ono što ga je privuklo jest Huizingino korištenje psihologije u proučavanju mentaliteta te koncept reprezentacije kao slike kroz koju ljudi stvaraju svoj osjećaj i smisao za svijet i društvo kojeg su dio, kao i sliku o samome sebi te vjerovanja koja dijele kao dio određenog kulturnog podrijetla. Febvre se poziva na Huizingu u svom članku *Povijest i psihologija*, kada govori kako treba rekonstruirati čitav fizički, intelektualni i moralni kozmos svake uzastopne generacije.¹⁰ Iako su teme francuskih povjesničara oko *Annales* primarno ekonomskog i socijalnog karaktera, afirmirajući povijest koja nije politička te koja se bavi drugim aspektima ljudske djelatnosti predstavljajući tako nove izvore koji su struci iskoristivi, konceptualiziraju jedan sasvim novi pogled na povijesnu zbilju i njeno proučavanje, dokazujući kako povijest nije isključivo politička. Lamprecht je tako neočekivano doživio uspjeh u Francuskoj, jer, čim se otvorila mogućnost socijalne i ekonomske historije, područje povijesti civilizacije prigrlilo je kulturnu historiju i tako je nametnulo ostalim modernim povjesničarima.¹¹ Ideje koje je

19. stoljeće marginaliziralo, prosljeđene su do ove skupine povjesničara koji su svojim konstantnim radom i rezultatima otvorili mogućnost promjene u povijesnoj znanosti, posebice kada su se mlađe generacije izašle iz okvira Francuske. Ponajbolji je primjer djelo *Montaillou* Emmanuela Le Roya Laduriea iz 1975. godine koje je zasigurno potaklo talijanskog povjesničara Carla Ginzburga na pisanje djela *Sir i crvi*, a tako i cjelokupnu izrazito poznatu i utjecajnu talijansku mikrohistoriju. Suvremena djela Roberta Mandroua i Roberta Muchenbleda odgovor su na Febvreovo zahtijevanje pronalaženja psihologije u kulturnoj historiji jer svojim pristupom implemetiraju shvaćanja Nove kulturne historije te u širokom spektru otkrivaju segmente kolektivnih svjetonazora običnih ljudi u prošlosti.¹² No, treba istaknuti mišljenje francuskog povjesničara Andréa Burguièrea, koji ustanovljuje kako ova skupina povjesničara nije iznijela ništa posve novo, te upućuje na opsežno djelo Alfreda Franklina *La vie privée autrefois* izdano u Parizu 1890. godine.¹³ U svakom slučaju ostaje činjenica je da je i prije *Annales* bilo djela koja su se bavila poviješću svakodnevice, malih ljudi i sl., no tek su ih oni afirmirali kao ravnopravni dio historijske znanosti pružajući zadovoljavajući metodološki i teorijsko-konceptijski okvir.

Daljnji razvoj kulturne historije pratimo kao disciplinu između sociologije i povijesti umjetnosti, kao ostatak koji se u procesu nastajanja povijesti kao samostalne znanosti nije odvojio. Nabrojimo samo neke autore i njihova djela: Norbert Elias, *O procesu civilizacije* (1939.), Ernst-Robert Curtius i *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje* (1948.), zatim djelo Ernsta Gombricha *Umjetnost i iluzija* (1960.). To su samo neki pokazatelji kako kulturna historija još nije bila u potpunosti prihvaćena kao legitimna tema.

Tako dolazimo i do prijelomne točke koja će obilježiti daljnji razvoj i smjer kulturne historije. Naime, za daljnje kretanje ove historiografske poddiscipline značajan je obrat prema antropologiji započet šezdesetih godina 20. stoljeća.¹⁴ *Posuđuju* se koncepti i teme iz antropologije i ti pristupi postaju sve popularniji i rašireniji te se stvara pristup poznat kao historijska antropologija. Tako dolazi i do *kulturnog obrata* u kojem se svi aspekti ljudske djelatnosti počinju promatrati kroz prizmu kulture pa možemo govoriti o svojevrsnoj *kulturnoj ekspanziji* u osamdesetima i devedesetima. No, što to konkretno znači? Inter- i transdisciplinarnost su primarne istraživačke postavke, a fokus istraživanja kulturna povijest svih aspekata čovjekova djelovanja, odnosno kulturna povijest gotovo svega. Antropolozi koji najviše utječu na povjesničare zasigurno su Marcel Mauss, Edward Ewans-Pritchard, Mary Douglas, Clifford Geertz, Claude Lévi-Strauss. Pod njihovim okriljem, proizašli su povjesničari koji su se smatrali socijalnim povjesničarima i štovateljima Marxa, ali nikako marksistima,¹⁵ dajući tako do znanja da kulturna historija i dalje nastoji povezati kulturu i društvo, pri čemu im se antropologija pokazala kao dobra alternativa pri izbjegavanju marksističkih komponenti u ovakvim relacijama. Tu svakako treba spomenuti ponovno Emmanuela Le Roya Laduriea i Daniela Rochea u Francuskoj, zatim povjesničarke iz Sjedinjenih Država Natalie Zemon Davis i Lynn Hunt, Carla Ginzburga u Italiji i Hansa Medicka u Njemačkoj.¹⁶ Afirmacija antropologije te nov način proučavanja socijalnog aspekta kulturne povijesti u kojima dominira „pučka“, odnosno „narodna“ kultura naspram

onoj „visokoj“ kulturnih povjesničara 19. stoljeća i to u okvirima mikrohistorije, zatvaraju jedno i otvaraju novo poglavlje u razvoju ove specifične historiografske poddiscipline. Naravno, nije samo antropologija ta koja je utjecala na razvoj kulturne historije u drugoj polovici 20. stoljeća; tu je neizostavna psihologija, a kasnije još i znanost o književnosti te filozofija.

Onako kako je njemački historizam doživio svoju kritiku, tako je, prvenstveno francuski, strukturalizam naišao na kritiku u obliku tzv. lingvističkog obrata. Propituju se temelji historijske znanosti: mogućnost kritičke analize izvora te njihova vjerodostojnost. Stoga, poststrukturalisti stalno preispituju; preispituju tekstove koje proučavaju, ali i one kojima su i sami autori, jer je, prema njima, jezik ipak samo skup simbola podložan tumačenju pa je sve, kao i antičkim sofistima, postalo relativno. Burckhardtovo središte kulture, „specifično otkrivenje duha naroda“¹⁷ – jezik, sada poprima novo ruho i postaje središte „historiografskog duha“: „za svako proučavanje kulture ključni su jezik i jezična metafora; ekspanzija pojmovna tekst i tekstualnost, oboje gledani kao izvor i značenje, kao ono što izbjegava ili odgađa značenje; shvaćanje heterogenosti i brojnosti značenja i napora koji vode jednom nasumičnom prekidu beskrajne označenosti s one strane značenja; prihvaćanja tekstualnosti i kulturne moći, čak i same reprezentacije, kao položaja moći i regulacije; i simboličnog kao izvora identiteta.“¹⁸ No, poststrukturalizam, baš kao i Burckhardt mnogo prije, a djelomice i povjesničari oko časopisa *Annales* te pobornici Nove kulturne historije, teško ili uopće ne izlaze na kraj s problemom totaliteta kulture, čak i kada se težište prebaci na suvremena polja interesa, interpretativnu antropologiju ili područje imaginacije suprotstavljeno realnome.¹⁹

Naime, sveobuhvatnost pojma kultura te tako i razgranatost kulturne historije, doveli su do pluralizma teorija koji su odveli u metode koje su se našle na rubu povijesne znanosti. Jer, kao da su iskušane sve metode: od učenja kritike izvora do ukomponiranja erudicije i genetičke historije koje su rezultirale traženjem činjenica i objektivnim konstruktom na temelju njih do otkrivanja novih područja i tema na temelju novih izvora i totaliteta vrela. Jesu li se povjesničari iscrpili pa su počeli tražiti inspiraciju u novim rastućim znanostima (primjerice antropologiji) ili je borba za strukturom konačno nadvladala sam događaj, a relativizam u potpunosti zanemario empirizam. „Nova historija ili smrt kritike?“²⁰ Pita se, dvoznačno, Charles-Olivier Carbonell.

BILJEŠKE STR. 18-22

- 1] Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja* (Zagreb: Novi Liber, 2001.), 139.
- 2] Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja* (Zagreb: Novi Liber, 2001.), 196.
- 3] Georg G. Iggers, *Historiography in the twentieth century: from scientific objectivity to the postmodern challenge* 2nd ed (Wesleyan University Press, 2005.), 32.
- 4] Stefan Jordan, *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft* (Paderborn: Schöningh UTB, 2009.), 75. [Prijevod autora]
- 5] Georg G. Iggers, *Historiography in the twentieth century: from scientific objectivity to the postmodern challenge* 2nd ed (Wesleyan University Press, 2005.), 33.
- 6] Zanimljiv je primjer Marca Blocha koji se između 1905. i 1907. intenzivno bavio Lamprechtom. Tako je posudio Lamprechtovu disertaciju o francuskom gospodarstvu u 11. stoljeću na devet mjeseci. Zatim je na šest mjeseci posudio 5., 6. i 8. svezak Lamprechtova djela *Deutscher Geschichte*.

- Vidi: Peter Schöttler, „Marc Bloch und Deutschland,“ u: *Marc Bloch: Historiker und Widerstandskämpfer*, ur. Peter Schöttler (Frankfurt-New York: Campus Verlag, 1999), 36.-37.
- 7] Peter Burke, *Što je kulturna historija?* (Zagreb: Antibarbarus, 2006.), 11.
 - 8] Benjamin C. Sax, „An Acute and Practiced Eye: Jakob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, and the Problem of Cultural History,“ u: *Cultural Visions: essays in the history of culture*, ur. Penny Schine Gold, Benjamin C. Sax (Rodopi, 2000.), 112.
 - 9] John Burrow, *A History of Histories* (London: Penguin Books, 2009.), 478.
 - 10] John Burrow, *A History of Histories* (London: Penguin Books, 2009.), 479., 481.
 - 11] Fernand Braudel, *On History* (Chicago: UCP, 1982.), 178.
 - 12] Benjamin C. Sax, „Introduction: Truth and Meaning in Cultural History,“ u: *Cultural Visions: essays in the history of culture*, ur. Penny Schine Gold, Benjamin C. Sax (Rodopi, 2000.), 8.

- 13] André Burguière, „Historische Anthropologie,“ u: *Historische Anthropologie*, ur. Aloys Winterling (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.), 163-164.
- 14] Peter Burke, *Što je kulturna historija?* (Zagreb: Antibarbarus, 2006.), 41.
- 15] Peter Burke, *Što je kulturna historija?* (Zagreb: Antibarbarus, 2006.), 50.
- 16] preuzeto iz Peter Burke, *Što je kulturna historija?* (Zagreb: Antibarbarus, 2006.), 50.
- 17] Jakob Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen* (Wiesbaden: Marix Verlag, 2009.), 73.
- 18] Stuart Hall, „Cultural Studies and its Theoretical Legacies,“ u: *The cultural studies reader*, ur. Simon During (Routledge, 1999.), 105 [preveo T.B.].
- 19] Benjamin C. Sax, „An Acute and Practiced Eye: Jakob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, and the Problem of Cultural History,“ u: *Cultural Visions: essays in the history of culture*, ur. Penny Schine Gold, Benjamin C. Sax (Rodopi, 2000.), 111.
- 20] Charles-Olivier Carbonell, *Istoriografija* (Beograd: Plato, 1999.), 113.

Dora Ivanišević

[arheologija / latinski jezik i rimska književnost]

Dječji likovi u Petronijevom *Satirikonu**

Analiziraju se dječji likovi iz Petronijeva *Satirikona*: njihova uloga, položaj i odnos prema odraslim likovima. Glavni je dječji lik Giton, oslobođenik na dobroj granici između dječčastva i zrelosti; u ljubavničkom je odnosu s ostalim likovima. Panihida je djevojčica robinjica, koja se jednokratno javlja u epizodi raskalašenog vjenčanja s Gitonom. Mnoštvo se dječčaka – robova spominje u epizodi o Trimalhionovoj gozbi. Petronije pruža sliku marginaliziranih pojedinaca, koji se smučaju svijetom bez ikakva cilja, katkad na rubu zakona; niti djeca nisu pošteđena takva života čemu ćemo se osvjedočiti na primjeru Gitona i Panihide. S druge strane, dobit ćemo uvid u položaj i dužnosti mladih robova, članova gradskoga kućanstva (*familia urbana*) bogata skorojevića Trimalhiona.

Ključne riječi: Petronije, *Satirikon*, rimsko društvo, *puer*, *puella*.

*Ovaj članak je preuređena verzija seminarskog rada nastalog na kolegiju Dijete i djetinjstvo u grčkom i rimskom svijetu akademske godine 2005./2006. pod mentorstvom prof. dr. sc. Brune Kuntić-Makvić. [Op. ur.]

1. UVOD: PETRONIJE I SATIRIKON

O piscu se djela *Satirikon* (*Satyricon*) sasvim malo zna. Poistovjeti li ga se s Petronijem o kojemu piše Tacit u *Analima* (xvi, 18-19), s čime je većina struke suglasna, riječ je o Titu Petroniju Arbitru. Bio je namjesnik u Bitiniji i zatim konzul oko 62. godine n. e. Iako na zlu glasu kao lijenčina, kad je riječ o raskoši držalo ga se znalцем, pa je tako na Neronovu dvoru važio za suca ukusa (*arbiter elegantiae*), odakle mu i nadimak. Zbog upletenosti u Pizonovu urotu po Neronovu je nalogu okončao vlastiti život 66. godine n. e., priredivši gozbu na kojoj je povremeno podvezujući prerezane žile uz ležeran razgovor s prijateljima i vesele pjesme polagano umirao.¹

H. Sienkiewicz je u romanu *Quo vadis?* na temelju skromnih spoznaja izgradio vrlo dopadljiv lik Petronija, obrazovanog, britkog i ironičnog bonvivana. Njegovu je riječ i mišljenje Neron silno uvažavao, no ta ga je bliskost naposljetku koštala glave. Upravo je fantastično fiktivno pismo u kojem Petronije, ne štedeći Nerona oštrem kritike, mahnitome caru daje „posljednji prijateljski savjet“: „Ostaj zdravo, ali ne pjevaj; kolji, ali nemoj graditi stihova; truj, ali nemoj plesati; potpaljui, ali nemoj udarati u citarul!“² Od filmskih adaptacija Sienkiewiczzeva *Quo vadis?* preporučila bih istoimeni holivudski spektakl u režiji M. LeRoya iz 1951. godine. Osim raskošne i vjerne rekonstrukcije ranocarskoga Rima, kao mamac spomenut ću osam nominacija za Oscara uz naglasak na legendarnome P. Ustinovu u jednako takvoj ulozi Nerona i na L. Genu koji je fantastično odigrao Petronija (obojica su bili nominirani za najbolju sporednu ulogu). Naposljetku, i samo je Petronijevo djelo doživjelo filmsku adaptaciju – 1969. godine F. Fellini snima kontroverzni *Satyricon*, i to, kako je svojedobno rekao u intervjuu, kao osvetu za učenje latin-skoga jezika u školi.

Satirikon je roman pisan mješavinom proze i stiha u stilu menipske satire.³ Djelo je imalo najmanje šesnaest knjiga, a sačuvan je tek skroman dio – kraj 14., cijela 15. i početak 16. knjige. Epizoda Trimalhionova gozba (*Cena Trimalchionis*) zatvorena je i zaokružena cjelina koja se može čitati i izdvojeno. Riječ je o najdužoj i najslavnijoj epizodi unutar čitava djela, čiji je pak najpotpuniji tekst pronašao Marin Statilić u rukopisu u Trogiru sredinom 17. stoljeća, a objavio ga je Ivan Lučić u Padovi 1664. godine.

Petronije s humorom i ironijom realistički, ali pod povećalom, prikazuje suvremeni rimski život i to kroz pustolovine glavnoga lika i pripovjedača Enkolpija i njegovih suputnika. Jedan od potonjih, a koji se uz Enkolpija pojavljuje u svim epizodama, jest dječčak Giton, Enkolpijev odabranik koji svojom ljepotom unosi nemir u srca ostalih likova: Ascilta, Eumolpa i Trifene. Prvi je ljubavni trokut onaj između Enkolpija, Ascilta i Gitona. S tim trojcem prolazimo kroz prve zgode *Satirikona*; nakon bijega s Trimalhionove gozbe svjedočimo ljubavnome razdoru i razilaženju. Naime, Giton napušta Enkolpija i odlazi s Asciltom, a ostavljeni Enkolpije upoznaje pjesnika Eumolpa, svog idućeg sudruga u pustolovinama. Ascilt se još nakratko pojavljuje u strastvenoj svađi zbog Gitona s Enkolpijem u potrazi za Gitonom, a zatim nestaje iz radnje. S novim trojcem: Enkolpijem, Gitonom i Eumolpom putujemo sve do kraja *Satirikona*.

Koristila sam sljedeća izdanja Petronijeva djela na izvorniku: *Le Satiricon*, s kritičkim aparatom i usporednim francuskim prijevodom koji je priredio i preveo A. Ernout, i *Cena Trimalchionis*, s kritičkim aparatom i komentarom M. Smitha. Od dvaju hrvatskih prijevoda – M. Kuzmića i A.B. Kalinića – odlučila sam se za Kuzmićev iz 1932. godine; jezično jest zastario, međutim, popraćen je bogatim komentarom pa omogućava temeljito razumijevanje teksta.

2. DJECA U RIMSKOME DRUŠTVU

Dječji muški (*puer*) i ženski (*puella*) likovi u Satirikonu, njihova uloga u radnji i odnos s odraslima, predmet su mog interesa. Izuzev oslobođenika Gitona, svi su dječaci sporedne figure i robovi, te se u najvećem broju pojavljuju u Trimalhionovoj gozbi. Jedina djevojčica, imenom Panihida, također je ropkinja i spominje se u epizodi o razuzdanom susretu s Kvartilom.

Najčešći latinski termin za djecu jest *liberi*; povezan je s lat. pridjevom *liber* (slobodan) i imenicom *libertas* (sloboda). *Liberi* su s jedne strane definirani kao slobodni mladi članovi kućanstva, u suprotnosti s robovima, te s druge strane kao rimski dječaci i djevojčice slobodna roda, u opreci s odraslim Rimljanima s građanskim pravom.¹⁴ Budući da u *Satirikonu* nema djece slobodna roda, taj se termin ne javlja niti jedanput.

Riječ *puer* koristi se bilo općenito za dijete, bez distinkcije spola, bilo specifično za dječake; za djevojčicu se u 1. st. pr. n. e. ustalila riječ *puella*, umanjena od *puera*. K tome, obje riječi mogu označavati mladoga roba i ropkinju, pa i robove bez obzira na njihovu dob.¹⁵ Nasuprot tome, kad je riječ o slobodnim Rimljanima termin *puer* rabi se za točno određenu životnu dob, i samo su za njih vrijedila prava i obredi punoljetnosti. Od rođenja do sedme godine razdoblje je ranoga djetinjstva (*infantia*), a od sedme do najviše sedamnaeste godine traje djetinjstvo, odnosno, dječastvo (*pueritia*). Prijelaz iz dječastva u mladost (*adulescentia*) bio je moguć u rasponu od četrnaeste pa do sedamnaeste godine, kada se mladića moglo vojačiti, a ovisio je o nekoliko faktora: o fizičkom i intelektualnom razvoju mlade osobe, o očevoj volji (*patria potestas* glavarova obitelji) itd. Dječak bi za Liberalije (*Liberalia*), svetkovine posvećene bogu Liberu i održavane 17. ožujka, pred Larima odložio ogrlicu s privjeskom (*bullae*) i togu opšivenu širokim grimiznim rubom (*toga praetexta*), te odjenuo muževnu togu (*toga virilis*).¹⁶ Nakon prinošenja žrtve u kući, dječak bi se s ocem uputio na Forum (od Augustova vremena obred se vršio na Augustovom forumu), gdje bi se ubilježio u popis građana. Taj je dan bio velika prekretnica u dječakovu životu: postajao je rimski građanin i otvarala su mu se vrata javnog života. Redom je to prvo bila vojna služba, koja je započinjala godinom vježbanja i stjecanja iskustva za vojevanje pod tutorstvom kojeg od rimskih vojskovođa (novaštvo – *tirocinium*); nakon vojne službe slijedile su magistrature, koje postaju dostupne od oko 25. godine. Promjena se događala i u privatnoj sferi: držalo se da je mladić sposoban za aktivan seksualni odnos. Naime, mladenaštvo se poimalo kao raspojasano razdoblje kojim su upravljale požude i naslade i kad su se one upražnjavale, nakon što bi nestala razna ograničenja dječakoga razdoblja.¹⁷ O djevojčicama ima posve malo podataka; u njihovu je slučaju udaja bila

prekretnica u odrastanju – ono što je dječacima bilo oblačenje muževne toge; na to ću se opširnije osvrnuti u poglavlju o Gitonu i Panihidi.

Budući da je riječ o jednom od glavnih likova, prvo ću analizirati Gitona, zatim djevojčicu Panihidu i naposljetku mnoštvo dječaka koji se u ulozi robova pojavljuju u epizodi o Trimalhionovoj gozbi.

3. GITON

Za sva imena likova u Satirikonu vrijedi *nomen est omen*. „Giton“ dolazi od grčke riječi *geitōn* što znači susjed, čime Petronije aludira na glavnu Gitonovu ulogu – ljubavničku. To što ima grčko ime (a grčka imena nose gotovo svi likovi) ne znači da je i grčkoga porijekla; naime, grčka imena sugeriraju društvenu provenijenciju likova.¹⁸ Likovi su mahom oslobođenici, a Rimljani su običavali davati grčka imena i robovima porijeklom sa zapada pa su ona služila kao svojevrsna oznaka društvenoga položaja.¹⁹ Iz teksta se može zaključiti da su Giton i njegovi suputnici, Enkolpije, Ascilt i Eumolpo, pripadali nemalom broju relativno obrazovanih oslobođenika, i premda se može ustvrditi da imaju više rimskih nego grčkih obilježja, njihovo etničko porijeklo ostaje neodređeno.²⁰

Za Gitona se rabe dvije latinske imenice: dječak (*puer*) i brat (*frater*). Potonjom ga se riječju katkad oslovljava ili predstavlja, npr. Kvartili, i to zato da bi se u nazočnosti drugih prikrilo pravi ljubavnički odnos.²¹ Gitonovu precizniju dob saznajemo kada Ascilt traži odbjegloga dječaka pa njegov glasnik obznanjuje: „Dječak je malo prije u kupki odlutao, ima oko 16 godina,...“ (XCVII, 2).²²

Već sam navela da je Giton po svoj prilici oslobođenik, no u tekstu se, kad je riječ o njegovome porijeklu, nalaze na prvi pogled oprečni i zbunjujući podaci. Naime, ostavljeni Enkolpije jadikujući nabraja prljave detalje prvo iz Asciltova, pa iz Gitonova života (LXXXI, 4-6) i za Gitona kaže: „Kao na dan muškoga ruha uzeo je žensku rubaču“²³ (*qui [tamquam] die togae virilis stolam sumpsit*).²⁴ Dan muškoga ruha navedena je svetkovina Liberalija, obred rezerviran samo za slobodnu mušku djecu, iz čega bi slijedilo da je i Giton slobodna roda. Sporno je „kao da“ (*tamquam*) koje se nalazi u rukopisima, ali ga neki priređivači izostavljaju. Međutim, ostavi li se u tekstu „kao da,“ dobiva se poredba kojom se okvirno naznačuje Gitonova dob tako da ga se uspoređuje s rimskim dječakom na dan stupanja u punoljetnost.²⁵ Sudeći po prijevodu, Kuzmić se služio latinskim tekstom gdje je *tamquam* bio ostavljen, no u komentaru se ne osvrće na sadržajnu proturječnost.²⁶

Enkolpije u nastavku govori o Gitonovoj homoseksualnosti i o promiskuitetnome životu u prošlosti te svjedoči o njegovome robovskom porijeklu. Naime, rekavši da je Giton uzeo žensku rubaču sugerira da se on u ljubavi ponaša kao žena, odnosno, da je pasivan u seksualnim odnosima s muškarcima; k tome kaže da je majka ta koja ga je gurnula u homoseksualnu prostituciju. Nadalje, navodeći da je Giton radio u kaznenoj radionici, odnosno, zatvoru za robove (*ergastulum*) Enkolpije neizravno govori o njegovome robovskom porijeklu.²⁷ (Prilog 1)

Giton je središnja ličnost u svim ljubavnim trokutima; uzrok je svađa, fizičkih obračuna i mahitosti koje su, i to ne jedanput, dovodile do pokušaja samoubojstva bilo njegova ljubavnika Enkolpija, bilo njega samoga. Pa što je to

što dječaka čini neodoljivim mnogim likovima, mahom starijim od njega? Prvo je upravo njegova mladost, čemu se imaju pridodati i ljepota, umiljatost i nježnost. Neki od epiteta koji ga rese su: vrlo nježan dječak (*mitissimus puer*, XCIII, 4); mio, lijep (*mollis, formosus*, XCVII, 2); divna ljepota (*mirabili formā*, CV, 7). U dva se navrata spominjala dječakova kovrčava kosa: kovrčava glavica luka (*caepa cirrata*, LVIII, 2) i kovrčav, kudrav (*crispus*, XCVII, 2). Njegova je nešto duža kosa bila u skladu s dječakom mu dobi, jer su i dječaci i djevojčice običavali imati dugu raspuštenu kosu.

U Gitona nije niti pamet izostala; više se puta isticala dječakova mudrost. Nakon što su pobjegli s Trimalhionove gozbe, u mrkloj noći nisu umjeli pronaći put, ali su bili spašeni Gitonovom oštroumnosti (*acumine Gitonis*, LXXIX, 3). On je, naime, dan ranije bijelim crtama označio uglove i stupove, koje su im u tami pokazale put. U vezi s istim događajem pridodan mu je još i epitet *prudens* (LXXIX, 4) koji izvorno znači „predviđajući“, „unaprijed znajući.“ U oba slučaja možda s daškom ironije. Vjerojatno je manje to učinio promišljeno predviđajući budućnost, a više iz praktičnih razloga jer se sam ni po danu nije mogao snaći. (Prilog 2) U dva navrata daje naznake o svojoj obrazovanosti referirajući se na klasičnu literaturu: Giton uspoređuje borbu Enkolpija i Ascilta s borbom Eteokla i Polinika (LXXX, 4); to što ga Enkolpije zanemaruje uspoređuje s odnosom Sokrata prema Alkibijadu (CXXVIII, 7).¹⁸

Kad su se Enkolpije i Giton pomirili, Giton se vješto opravdao rekavši Enkolpiju da je on zapravo izdajnik jer se pokazao manje hrabrim u usporedbi s Asciltom. Na to mu je Enkolpije „izljubio grudi pune mudrosti“ (*exosculatus pectus sapientiā plenum*, XCI, 9), no istini bi možda više odgovaralo reći da mu je izljubio grudi pune lukavosti (*exosculatus pectus astutiā plenum*). Jedno je sigurno: priznajući dječaku mudrost, Enkolpije ju negira kod sebe. Ipak, Giton se pokazao obzirnim kada je prekorio Enkolpija zbog njegova lošeg ophođenja s Eumolpom, a tu je pokudu izrekao s taktom i umjerenošću. (Prilog 3) Ni milosrđe mu nije strano. Dok je Eumolpo dobivao batina, a čitav su prizor Giton i Enkolpije promatrali iz sobice kroz pukotinu u vratima, dječak je stradaocu htio priskočiti u pomoć. Doduše, samo tako da mu otvore vrata sobice, kamo bi mogao uteći. U tomu ga je onemogućio Enkolpije naslađujući se Eumolpovim patnjama. (Prilog 4) Dale bi se iščitati još i Gitonova snalažljivost i bistrina, koje je pokazao u dvjema sličnim situacijama. Prvo je, gradeći se da ide po vodu, svojim odlaskom smirio razbješnjelu Enkolpijevu čud, te je time svađa između njega i Eumolpa privremeno bila odgođena. (Prilog 5) Drugoga je puta odglumio pokušaj samoubojstva već provjereno tupom britvom, te je time smirio uzavrelu situaciju na Lihinom i Trifeninom brodu i spriječio opći pokolj. (Prilog 6) Mirovni mu ugovor, koji je uslijedio, ipak nije išao u korist. Oba su se ljubavnika zapravo prodali Lih i Trifeni; Enkolpije za dvostruko veću cijenu od Gitona. (Prilog 7)

Možda su Eumolpove riječi upućene Gitonu najprikladnije da se sažme *communis opinio* o dječaku: „O sretne li, reče, matere tvoje, koja te takva rodila. Čast tebi budi poradi vrline. Rijetko je to: spojila se ljepota s mudrošću“ (XCIV, 1).¹⁹ U istome smislu o dječaku razmišlja Enkolpije: „Muka je, što se dječak mili gostu. Ali što? Zar nije zajedničko, što je priroda najbolje stvorila?“ (C, 1).²⁰

Iako se obično smatra da su stari Rimljani bili tolerantni spram homoseksualnih odnosa, to je tek djelomično točno, jer ih nisu osuđivali samo uz stanovita ograničenja. Zapravo bi pravilnije bilo govoriti o njihovoj biseksualnosti, budući da je istospolna ljubav kao jedini izbor bila gotovo nezamisliva. Dva su faktora činila homoseksualnu vezu prihvatljivom: prvi je društveni položaj, a drugi uloga pojedinoga muškarca u konzumiranju te veze. Oni rimski muževi (*vir*) iz visokih društvenih slojeva, koji su se običavali upuštati u homoseksualne veze s vlastitim robovima, a naročito onima mladim (*puer*), nisu doživljavali osudu niti porugu. Veza rimskoga građanina sa slobodnim dječakom ili djevojčicom bila je strogo zabranjena i regulirana zakonom *Lex Scantinia* iz oko 149. pr. n. e.²¹ Tim je zakonom predviđena smrtna kazna za blud (*stuprum*), čime se podrazumijeva seksualni odnos s dječakom slobodna roda. Nadalje, istim je zakonom određena uloga slobodna čovjeka u seksualnom odnosu, a kojom se ne bi degradirao. Muškarac je morao biti aktivan, dakle, gospodar, a rob pasivan i podložan. Tako se prenosio društveni položaj pa rimski građanin nije gubio ništa od svoje muževnosti. Obrnuta je situacija, gdje bi rob vršio penetraciju, bila sramotna i nedopustiva.

Giton je uzrok razdora među suputnicima. U prošlosti su Enkolpije i Ascilt bili ljubavnici, no sada su to Enkolpije i Giton a Ascilt se u dva navrata upliće u njihovu vezu.²² (Prilog 8) Čini se da prvoga puta nije bilo ni spomena o Gitonovoj prevari, nego o Asciltovom pokušaju silovanja. (Prilog 9) Kad je pak riječ o drugom otimanju, Enkolpije govoreći za Gitona: „on ili nije opazio nepravdu ili je hinio da ju ne opaža“ (*sive non sentiente iniuriam sive dissimulante*), s punim pravom dovodi u sumnju dječakovu odanost. (Prilog 10) Uslijedio je teatralan prizor, no fizički je obračun Giton spriječio lukavom intervencijom. (Prilog 11) Rasplet svađe potvrdio je Enkolpijeve sumnje u Gitonovu odanost. Naime, stavljen pred slobodan izbor, dječak bez razmišljanja odabire Ascilta za ljubavnika. (Prilog 12) Razvojem događaja, Giton i Enkolpije se opet susreću i obnavljaju vezu; ponovni je susret bivše ljubavnike silno obradovao, Giton se pokazao i molio je Enkolpija da ga otme od razbojnika Ascilta. Međutim, čim se uvjerio u Enkolpijevu ljubav, Giton se osilio pa navodeći razlog svog izbora krivicu svaljuje na Enkolpija. Naime, opredijelio se za Ascilta jer se on u zametnutoj borbi pokazao jačim na oružju i hrabrijim. (Prilog 13) Pošto je Ascilt bez uspjeha tražio Gitona, ta se ljubavna zavrzlama otplela i Ascilt nestaje iz radnje. Međutim, tu nije kraj Enkolpijevim suparnicima. Dok su bili razdvojeni, Enkolpije je upoznao pjesnika Eumolpa, novoga suputnika, kojemu je Giton već na prvi pogled zapeo za oko, što u Enkolpiju izaziva ljubomoru i bojazan: „Nije me razveselio tako radoznali početak i stao sam se bojati, da nijesam u društvo primio drugoga Ascilta.“²³ Ipak je nastao novi ljubavni trokut s Gitonom u središtu. Strasti su se brzo rasplamsale i buknila je nova svađa koja umalo da nije imala dramatičan završetak. Već očajni Enkolpije spremao se objesiti, a u zadnji ga je trenutak spasio Giton. Ponavljaju se motivi iz prethodne slične situacije; naime, i prilikom svađe između Enkolpija i Ascilta, Giton je bio zaprijetio samoubojstvom. Sada je dječak odigrao pokušaj samoubojstva – lud od boli pri pomisli da bi Enkolpije mogao skončati prije njega, zgrabio je tupu britvu i njome

se zagrebao po vratu. Tako su oba pokušaja samoubojstva završila bez tragičnih posljedica. (Prilog 14) Nakon još nekoliko neprilika ljubavnici su se pomirili s Eumolpom. Giton se, koristeći se svojim čarima, te poljupcima i zagrljajima, vješto ponovo umilio Eumolpu.

Nadalje, Gitona se može naći u ženskome zagrljaju. Za plovidbe je brodom, nakon izmirenja, Trifena izmjenjivala nježnosti s Gitonom, što je i njemu činilo ugodu. Enkolpije je naročito teško doživio tu vezu, jer je bio dvostruko ljubomoran: na Gitona zbog svoje bivše ljubavnice Trifene, te na nju, jer kvari njegovu sadašnjeg dječaka. (Prilog 15) Gitona nalazimo i u jednokratnoj avanturi s djevojčicom Panihidom.

Petronije je po svoj prilici ljubavnim odnosom Gitona i Enkolpija parodirao idealizirane veze iz grčkih ljubavno-pustolovnih romana. Za početak, riječ je o homoseksualnoj ljubavi između muškarca i dječaka na pragu punoljetnosti. Istospolni je odnos između slobodna muškarca i djeteta bio zakonom najstrože zabranjen, a naročito je skandaloznim smatran onaj između dviju odraslih osoba. Giton jest dječak, ali vrlo blizu mladenačke dobi. Nadalje, narav homoseksualne veze koju su Rimljani tolerirali jest ona bez snažnih emocija, koja isključuje postojanje bilo kakvog preljuba (*adulterium*), u kojoj ne vrijedi riječ blud (*stuprum*), dakle, ona između rimskoga građanina i roba, koji je uvijek dužan ispuniti gospodarevu naredbu. U njihovom je slučaju riječ o vezi dvaju oslobođenika: iz istoga su društvenog sloja i uživaju jednaka prava. Što se tiče usporedbe s romantičnim parom iz grčkih romana, i drugi elementi, osim samog izbora ljubavnih protagonista, podržavaju tezu o parodiji. Iako se obojica zaklinju da jednome bez drugog nema života, teško je njihovu ljubav shvatiti ozbiljno. U njoj nema mjesta čestitosti. Enkolpije je u prošlosti bio upleten u seksualne odnose s mnogim bilo muškim, bilo ženskim likovima; Giton nipošto nije nevinašce: također je biseksualan i pohotan, preljubnik je, pribjegava emotivnim ucjenama samoubojstvom i vješto se koristi mladenačkim čarima u umiljavanju drugim likovima. Sve dramatične svade, obračuni, pokušaji samoubojstva, tugovanja i izljevi snažnih osjećaja tu su u svrhu komičnog efekta.

U više se navrata Giton pojavljuje u ulozi roba ili kako obavlja radnje koje su bile namijenjene robovima. Tako je na početku Trimalhionove gozbe starije suputnike pratio kao rob. Bilo mu je zapovjedbno da preuzme tu ulogu, a Enkolpije navodi da je dječak rado obavljao posao sluge. Naime, prije objeda išlo se u kupalište, a ondje je slobodne muškarce pratio rob koji im je nosio pomagala u kupalište (*pedisequus*). (Prilog 16) Tu je ulogu vršio je još jednom, ovaj put Asciltu, u epizodi ponovna susreta s Enkolpijem. Giton je s plahtama i strugačima stajao „žalostan i smućen,“²⁴ pa Enkolpije zaključuje da dječak ne služi rado Asciltu. Rob je u kupalištu nosio strugalo i plahtu, koristili su se za struganje tijela i kod mazanja uljem. (Prilog 17)

Giton je bio vinotoča Eumolpu, koji ga uspoređuje s Ganimedom, Jupiterovim vinotočom, s kojim su ga povezivale mladost i ljepota. (Prilog 18)

U Krotonu su se trojica suputnika odlučila izvesti varku za lovce na baštinu: Eumolpo je igrao gospodara, a Enkolpije i Giton bili su mu sluge. (Prilog 19)

4. GITON I PANIHIDA

Na samome početku djela, Enkolpije, Ascilt i Giton sudjelovali su u razuzdanoj zgodi u bludilištu. Jedino žensko dijete definira se riječju mlada djevojka, ženica (*virguncula*, umanjenica od *virgo*). Njezino ime – Panihida – složeno je od grčkih pridjeva *pās, pāsa, pān (sav, svaki)* i te *nýhios (noćni, u noći)*;²⁵ djevojčica je, dakle, *Svenoćnica*, ona koja slavi čitavu noć,²⁶ što se ne doima naročito prikladnim imenom za djevojčicu od oko sedam godina (dob joj se saznaje u xxv, 2). Panihida se prvi put spominje uz sluškinju Psihu kao pratnja Kvartila za posjete Enkolpiju, Asciltu i Gitonu. Budući da je Kvartila, kao Prijapova svećenica, odmah diskvalificirana kao ozbiljan lik, tako su i njezine sluškinje.²⁷ Kada su se muški i ženski trojac sparivali, djevojčica je dopala Gitonu jer mu je odgovarala po dobi, i prilično je odlučno djelovala. (Prilog 20) U nastavku prijapske zabave Kvartila je obratila pozornost na Gitona, pozvala je dječaka na odgovornost jer ju nije poljubio, „ispitala“ mu je spolovilo i dala svoj sud, pa dječaka „stavila na raspored“ za sutradan. (Prilog 21)

Nemoral i raspusnost dosegli su vrhunac kada su se sluškinja Psiha i gospodarica Kvartila domislile da bi Panihida mogla izgubiti djevičanstvo. Ideja je prihvaćena na opće veselje, a jedino se Enkolpije pobunio držeći da je dječak odviše stidljiv, a djevojčica ipak premlada. No, pravi je razlog ležao u njegovoj ljubomori. Na tom mjestu saznajemo nešto o Kvartilinoj prošlosti, ali i o tome što se moglo događati s djecom prepuštenom ulici. Naime, Kvartila kaže da je već u ranome djetinjstvu (*infantia*) bila uprljana s vršnjacima. Pri lažnome vjenčanju dvoje djece spominje se nekoliko svadbenih običaja: omatanje Panihidine glave crvenim velom; zublje koje inače nosi povorka, a ovdje bludnik (*embasicoetas*);²⁸ pijane su žene glumile svadbenu povorku; postelja im je bila okićena nečistim ruhom, jer je i sama svadba bila takva. U ložnici su ih prepustili dječjoj igri, kojoj se ni Giton ni Panihida nisu opirali. (Prilog 22)

Iz današnje perspektive udaja sedmogodišnje djevojčice djeluje zaprepašujuće, i u očima Rimljana prvoga stoljeća bila je to neprilična dob za ulazak u brak, no moguće je da ih se nije doimala tako skandalozno. Naime, od kraja Republike za djevojčice se dvanaesta godina uzimala kao donja granica ulaska u brak, a za dječake četrnaesta godina. To su držali prosječnom godinom ulaska u pubertet, oko 13.-14. godine dobivala se prva menstruacija i djevojka je fizički bila sposobna za rađanje. Prema uvjerenju i savjetu antičkih doktora i filozofa, valjalo je ženu zbog njezine neobuzdane strasti i požude udati čim bi dobila prvu menstruaciju kako bi sačuvala djevičanstvo do ulaska u brak.²⁹ Augustovim su zakonima regulirane donje dobne granice za sklapanje braka; ograničio je i trajanje zaručaka na najviše dvije godine, što znači da je već desetogodišnja djevojčica mogla biti zaručena. Čini se da su te mjere poduzete više zato da bi se spriječila udaja još mlađih djevojčica, a manje jer se zaista držalo da je ta dob primjerena za udaju.³⁰

5. TRIMALHIONOVA GOZBA

U Trimalhionovoj gozbi (*Cena Trimalchionis*), najslavnijoj epizodi čitava djela, opisuje se dolazak Enkolpija, Ascilta, Gitona i Agamemnona na gozbu basnoslovno

bogata skorojevića i oslobođenika Trimalhiona. U toj se epizodi naš trojac povlači u drugi plan, a u središtu su pozornosti Trimalhion i njegovi prijatelji, te sva iznenađenja koja priređuje gostima. Petronije parodira društvenu situaciju suvremenog doba, te pod povećalo stavlja neobrazovanost, neotesanost i neukus novih bogataša. K tome, niz se paralela može povući između Neronovih i Trimalhionovih osobina i navada, pa se drži da je Petronije, stvarajući Trimalhionov lik, dao sebi oduška i u njega utkao i ismijao mnoge Neronove nastranosti.³¹

Svi su dječji likovi muški i uglavnom su služinčad, članovi brojne Trimalhionove familije. Nije neobično da se robinjice ne spominju, naime, u gradskim je kućanstvima muških robova bilo dvostruko ili čak trostruko više nego ženskih i obavljali su, dakle, daleko veći broj poslova.³² Najčešći je njihov atribut dugokosi (*pueri capillati*), čime se sugerira mladost robova. No jedanput će dječakova kosa obijesnom Trimalhionu poslužiti da o nju obriše mokre ruke. (Prilog 23)

Trimalhionova je familija šarolika: u dva ih se navrata opisuje kao „dječake iz Aleksandrije“ (*pueri Alexandrini*, xxxi, 3; LXVIII, 3), po jedanput kao „egipatski dječak“ (*Aegyptius puer*, xxxv, 6) i „dugokosi Etiopljani“ (*Aethiopes capillati*, xxxiv, 4). Iz aleksandrijske su luke pristizali brodovi s mladim robovima iz Egipta i Etiopije, no u carskome su razdoblju etiopski robovi bili sasvim malobrojni;³³ Trimalhion i porijeklom robova demonstrira bogatstvo i ekstravaganciju.

Glavar obitelji mogao je skrbiti za obrazovanje robića. Oslobođenik Ehion, gost na gozbi, pripovijeda o školovanju svoga dječaka (*cicaro*) Primigenija;³⁴ u tekstu nije izričito rečeno je li riječ o njegovu sinu ili članu familije. Ehion ga hvali da već dijeli sa četiri te se bavi i grčkim i latinskim knjigama; sam mu je kupio pravničke knjige jer želi da izuči pravo za potrebe kućanstva (XLVI, 3-8). I Trimalhion ima „vrlo čestitoga dječaka“ (*frugalissimus puer*); njegov pak zna dijeliti s deset, čita knjigu od oka, od dnevnicke je uštedio od čega je sebi dao napraviti gladijatorsko odijelo, stekao je stolac s naslonjačem i dvije kutlače (LXXV, 4-5). Trimalhionov je gospodar njega također bio dao na stanovitu poduku: sam navodi da je učio čitati i pisati te da je kao dječak običavao čitati Homera (XLVIII, 7). Tokom gozbe pojavljuje se još jedan pismeni dječak: naglas je čitao darove koje su gosti dobivali i nosili kućama (*apophoreta*) (LVI, 8).

Dječak imenom Krez³⁵ Trimalhionov je mezimac (*deliciae Trimalchionis*).³⁶ Osvjedočili smo se da je u Trimalhionovu slučaju sve naopako, pretjerano i groteskno, stoga ni izbor miljenika nije neobičan. Enkolpije ga opisuje govoreći da je vremešni dječak (*puer vetulus*, xxviii, 4). Premda se ponekad riječ *puer* rabi za roba ne uzimajući u obzir njegovu dob, ovdje ta suprotnost stvara sliku odbojna dječaka.³⁷ Nadalje, kaže da je krmeljiv i da je nakazniji od svoga gospodara. Kao izrazita suprotnost takvom opisu nameće se njegov glamurozan dolazak i odlazak. Naime, pred njim su, kao i pred Neronom, išla četiri trkača s tokama (*phalerati cursores*),³⁸ a na odlasku je u pratnji imao i glazbenika, koji mu je čitavim putem svirao na frulicama. Cijeli prizor djeluje komično kada je riječ o takvoj figuri. Trimalhionov se ljubimac opet javlja tijekom gozbe: neki se atributi ponavljaju (npr. krmeljiv), a novima se stvara još ružnija slika dječaka: Enkolpije kazuje da Krez ima vrlo prljave zube. Što se tiče njegove kujice, izokrenem li uzrečicu, pa kažem „kakav gospodar, takav i pas,“ donekle se dobije predodžba o psu. Tako za

kujicu saznajemo da je nakazno debela. Gospodar i ljubimac zaigrali su dječju igru, sasvim neprikladnu ako se ima na umu na je Krez „vremešni dječak.“ Naime, Krez se Trimalhionu, kao konju, popeo na leđa, punom ga rukom udario po plećima, a Trimalhionov je zadatak bio pogoditi broj dječakovih prstiju. (Prilog 24) Trimalhion zapravo preslikava obrasce ponašanja koje je usvojio u djetinjstvu. I sam je, naime, u dječakskoj dobi dijelio Krezovu sudbinu: četrnaest je godina bio mezimac svoga gospodara, k tome je zadovoljavao i gospodaricu (LXXV, 11).

Glavar je kuće imao obvezu da tijekom gozbe zabavi goste izvedbama plesa, pjesme, pantomime itd. Za to je bio zadužen dječak – akrobat: na vrhu je ljestava plesao prema glazbi, provlačio se kroz goruće obruče, te zubima držao vrč. Izvedba je završila padom roba na gospodara. No nezgoda uopće nije izazvala suosjećanje za dječaka, naprotiv, gostima je jedino bilo bitno da „čovjek tako smrdljiv, kojega bi rado bili vidjeli da si je i vrat slomio,“ nije poginuo pa da ne bi morali oplakivati mrtvaca; to bi pak bio loš završetak večere. Cijeli je događaj završio upravo nevjerovatno: dječak koji je ranjenu Trimalhionovu ruku namjeravao omotati bijelom, a ne grimiznom trakom, bio je išiban. Pali je akrobat dobio slobodu, da se ne bi moglo reći da je toliki muž stradao od roba. (Prilog 24) Nadalje, mladi je Aleksandrijac posluživao goste i istovremeno ih razonodio oponašanjem slavuja, a po gospodarevoj je zapovijedi mijenjao zvukove (LXVIII, 3).

Igre riječima su Trimalhionu bile naročito drage. Pozvao je lijepoga dječaka okićena lozovim i bršljanovim lišćem, obje vrste posvećene Bakhhu. Dječak se očitovao kao *Bromius*, kao *Lyaeus*, te kao *Euhius*. Sva su tri naziva Bakhovi pridjevci sa značenjima Bučilac, Taribriga, Ijuhujući,³⁹ i predstavljaju kako Bakho, odnosno, vino utječe na ljude. Taj je dječak gostima dijelio grožđe, a otpustivši ga s dužnosti Trimalhion mu je rekao: „Dionise, budi slobodan!“ (*Dionyse, ..., liber esto!*, xli, 7).⁴⁰ Budući da pridjev *liber* znači slobodan, a Liber je i rimska varijanta boga Dioniza, javlja se mogućnost zabune i tu igru riječima Trimalhion nastavlja govoreći: „Nećete reći, da nemam oca Libera“ (*Non negabit me, inquit, habere Liberum patrem*, xli, 8).⁴¹ Riječ *pater* vrlo često dolazi kao apozicija uz Libera, pa se rečenica može dvojako shvatiti: da Trimalhion ima oca Libera, tj. Bakha, misleći pritom na dječaka; te da ima slobodna oca. Tu se krije šala jer je Trimalhion oslobođenik, tj. otac mu je bio rob. (Prilog 25)

U većem se broju javljaju dječaci kao poslužitelji (*ministri* ili *ministratores*), kućanski robovi s uobičajenim dužnostima: lijevaju vodu za pranje ruku (xxxv, 3), poslužuju napitak (LXVIII, 3), razdjeljuju gostima kruh (xxxv, 6) ili datulje (xl, 8). No neki su po svojim zadaćama svakako odskakali. Na ulazu u blagovaonicu dječak je dočekivao goste i gromko ih upozoravao da ulaze desnom nogom kako bi se spriječili loši predznaci za gozbu. Nekoliko je dječaka bilo za to zaduženo, što svjedoči u kolikoj je mjeri poslovično rimsko praznovjerje prisutno kod Trimalhiona. (Prilog 26) Zasigurno je najekscitiraniji posao dopao mlade robove koji su uz pjesmu obavljali ne tako ugodan posao. Naime, kad su gosti polijegali za stol, dio im je dječaka, budući da se jelo prstima, polijevao ruke vodom, a drugi je dio odstranjivao zanoktice na nogama. (Prilog 27) Kako je gozba odmicala dječaci su se još jednom zabavili stopalima gostiju: namazali su im noge nekom mašću, a gležnjeve okitili vjenčićima. (Prilog 28) Tu se Petronije vjerojatno narugao istome Neronovom običaju.

Konačno, nameće se pitanje kako su Trimalhionovi robići bili tretirani, odnosno, jesu li bili pod vlašću strogoga gospodara. Osnovno je načelo da gospodar ima vlast nad životom roba koji mora izvršavati svaku naredbu. Osim fizičkih kazni, doživljavali su razna poniženja i povrede fizičkog integriteta (npr. kad Trimalhion briše ruke o kosu robića); naposljetku, seksualno su bili na raspolaganju svojim gospodarima.

U dva se navrata spominje da je Trimalhion dao kazniti robića zbog omaške: jednom pljuska (XXXIV, 2) a drugi put šibom (LIV, 4). Razlozi za kažnjavanje bili su uvrnuti: dječak nije ispljuskan zato što mu je pala posuda, već stoga što ju je podigao (umjesto da ju kao smeće ostavi na podu); išiban je pak dječak koji je gospodarevu ozlijeđenu ruku omotao bijelim, a ne grimiznim rupcem. U oba su puta robići povrijedili Trimalhionovu taštinu, narušili su mu imidž silno bogata i profinjena čovjeka, koji je on svojski, svakim detaljem nastojao izgraditi. Iz istoga razloga akrobat, koji je pao na Trimalhiona, ne samo da nije kažnjen nego je dobio slobodu (LIV, 5). Jedan je robić posredno, preko gostiju, izmolio oprost; njemu je također ispaо kalež, ali on ga, na svoju sreću, nije pokušao dignuti (LII, 4–6).

O tome jesu li robići bili seksualno iskorištavani samo je jedan izravan podatak; k tome, to se može pretpostaviti za Trimalhionova mezimca Kreza i za samoga Trimalhiona, koji je također bio miljenik svoga gospodara. No komentari pripovjedača Enkolpija na račun njihova izgleda sugeriraju da jesu bili promatrani kao seksualni objekti. On, dakle, navodi da su dugokosi dječaci bili „vrijedni pozornosti“ (*...quamquam erat operae pretium*, XXVII, 2); za jednoga dječaka kaže da je „ljepušan“ (*speciosus*, XLI, 6) dok drugi pak „nije bio neugledan“ (*puer non inspeciosus*, LXXIV, 8), a zapravo je bio krasan. Upravo je na tog posljednjeg Trimalhion „navalio“ i poduže ga ljubio. Da nije riječ o bezazlenim poljupcima izazvanima od dječje miline, bjelodano je iz reakcije Fortunata, Trimalhionove supruge: izgrdila ga je što ne može suzdržati požudu te ga nazvala gadom i sramotom.

Kućnim je robovima, kakvi su prisutni na gozbi, život svakako bio lakši, nego npr. državnim robovima, kako zbog naravi posla, tako i zbog mogućnosti da budu u vlasti pitoma gospodara. Iako karikiran lik, Trimalhion se nije pokazao naročito strogim. Robovi mu, između ostaloga, služe i da bi istaknuo silno bogatstvo: bilo brojem robova (npr. u kupalište ga prati povorka dječaka s kojima se lopta), k tome, neka su zaduženja posve suvišna pa čak i apsurdna (npr. u kupalištu jedan rob broji lopte pale na pod, dječaci koji čiste zanoktice, itd.) i naposljetku, posjeduje stanoviti broj afričkih dječaka, od kojih su osobito Etiopljani morali djelovati egzotično.

Oslikana je cijela paleta likova, kojih znatan dio čine robovi. Riječ je o uobičajenim postavama robića: sobar koji dočekuje goste, brojni poslužitelji, akrobat i razni zabavljači, no sve je poprimilo drugačiju – hipertrofiranu, urnebesnu i komičnu – dimenziju zahvaljujući peru Tita Petronija Arbitra.

PRILOZI⁴²

1: (LXXXI, 5) Quid ille alter? qui die togae virilis stolam sumpsit, qui ne vir esset a matre persuasus est, qui opus muliebre in ergastulo fecit, qui postquam conturbavit et libidinis suae solum vertit, reliquit veteris amicitiae nomen et — pro pudor! — tanquam mulier secutuleia unius noctis tactu omnia vendidit.

Što onaj drugi? Kao na dan muškoga ruha uzeo je žensku rubaču: mati ga je nagovorila, neka ne bude muškarac; radio ja kao žena u radionici; pošto je dolijao i potražio drugo tlo za požudu svoju, ostavio je ime staroga prijateljstva i, ao stida, kao žena potrkusa sve je prodao za dodir jedne noći. (Petronije 1932, 59-60.)

2: (LXXXIX, 2) Accedebat huc ebrietas et imprudentia locorum etiam interdiu obscura. Itaque cum hora paene tota per omnes scrupos gastrarumque eminentium fragmenta traxissemus cruentos pedes, tandem expliciti acumine Gitonis sumus. Prudens enim pridie, cum luce etiam clara timeret errorem, omnes pilas columnasque notaverat creta, quae lineamenta evicerunt spississimam noctem, et notabili candore ostenderunt errantibus viam.

ENKOLPIJE...Osim toga bili smo pjani i nijesmo poznavali mjesta, što bi nam bilo smetalo i po danu. I tako smo gotovo cijeli sat potezali krvave noge preko svega kamenja i polupanoga suda, kojemu su bokovi stršili, a napokon nas izbavi Gitonova oštromnost. Naime dan prije, kad se i po bijelom danu bojao da ne zabludi, pametno je sve uglove i stupove označio i razgovijetne su crte nadvlaale najgušću noćnu tamu i vidnom su bjelinom pokazale put zalutalima. (Petronije 1932, 57)

3: (XCIII, 4) Sic me loquentem obiurgavit Giton, mitissimus puer, et negavit recte facere, quod seniori conviciarer simulque oblitus officii mensam, quam humanitate posuissem, contumelia tollerem, multaque alia moderationis verecundiaeque verba, quae formam eius egregie decebant. < . . . >

ENKOLPIJE...Kad sam ja tako govorio, prekori me Giton, premili dječak, i reče, da ne činim pravo, što grdim starijega, i što sam zaboravio na dužnost pa razbijam uvredom sto, koji sam kao čovjek postavio; i mnogo drugo reče umjereno i stidno, a to je izvrsno pristajalo za ljepotu njegovu. (Petronije 1932, 68-69.)

4: (XCVI, 2) Giton autem non oblitus misericordiae suae reserandum esse ostium succurrendumque periclitanti censebat. Ego durante adhuc iracundia non continui manum, sed caput miserantis stricto acutoque articulo percussi.

ENKOLPIJE: Giton pak nije zaboravio na svoje milosrđe pa je bio za to, da mu se otklenu vrata i priskoči u pomoć u opasnosti. U meni je ostala ljutina pa nijesam mogao zadržati ruku već čvrknem milosrdnika u glavu naperenim i oštrim člankom. (Petronije 1932, 70.)

5: (XCIV, 3) Profuit etiam Eumolpo miles ille, qui mihi abstulit gladium; alioquin quem animum adversus Ascyilton sumpseram, eum in Eumolpi sanguinem exercuissem. Nec fefellit hoc Gitona. Itaque extra cellam processit, tanquam aquam peteret, iramque meam prudenti absentia extinxit.

ENKOLPIJE: Eumolpu je također koristio onaj vojnik, koji mi je odnio mač. Inače kako sam htio na Asciltu, tako bih bio na Eumolpovoj krvi iskalio srce. Ovo Gitonu nije umaklo. I tako pođe izvan sobe kao po vodu i srdžbu je moju razumno utažio odsutnošću. (Petronije 1932, 69.)

6: (CVIII, 10) Tunc fortissimus Giton ad virilia sua admovit novaculam infestam, minatus se adbscissurum tot miseriarum causam, inhibuitque Tryphaena tam grande facinus non dissimulata missione. Saepius ego cultrum tonsorium super iugulum meum posui, non magis me occisurus quam Giton, quod minabatur, facturus. Audacius tamen ille tragoediam implebat, quia sciebat se illam habere novaculam, qua iam sibi cervicem praeciderat. Stante ergo utraque acie, cum appareret futurum non tralaticium bellum, aegre expugnavit gubernator ut caduceatoris more Tryphaena indutias faceret.

ENKOLPIJE: ...Tada prehrabreni Giton primakne naperenu britvu do muške snage svoje prijeteći se, da će ozkinuti uzrok tolikih bijeda, i Trifena zaustavi tako veliki zločin uz nepritajeno pomilovanje. Češće sam ja brijački nož položio na svoje grlo, ali nijesam imao veću namjeru ubiti se nego li Giton ono učiniti, što se grozio. Ipak je on drskije glumio tragediju do kraja, jer je znao, da ima onu britvu, kojom je sebi već pesjekao vrat. Kad je dakle stajao jedan i drugi bojni red te se vidjelo da će biti rata neobična, jedva je krmar izvojštio, da Trifena poput mironosnika učini primirje. (Petronije 1932, 80.)

7: (CIX, 1) Vtitur paenitentiae occasione dux Eumolpos, et castigato ante vehementissime Licha tabulas foederis signat, queis haec formula erat: „Ex tui animi sententia, ut tu, Tryphaena, neque iniuriam tibi factam a Gitone quereris, neque si quid ante hunc diem factum est, obicies vindicabisve aut ullo alio genere persequendum curabis; ut tu nihil imperabis puero repugnanti, non amplexum, non osculum, non coitum venere constrictum, nisi pro qua re praesentes numeraveris denarios centum. Item, Licha, ex tui animi sententia, ut tu Encolpion nec verbo contumelioso insequeris nec vultu, neque quaeres ubi nocte dormiat, aut si quaesieris, pro singulis iniuriis numerabis praesentes denarios ducenos.“

ENKOLPIJE: ...Voda Eumolpo upotrijebi čas pokajanja, perkori najprije veoma žestoko Lihu pa zapečati ispravu ugovora. Ona je bila ovako sastavljena: *Na tvoju dušu i savjest, ti se, Trifena, nećeš tužiti, da ti je Giton učinio nepravdu, niti ćeš ako se što dogodilo prije ovoga dana, prebacivati, svetiti se ili ikako drukčije nastojati progoniti; ti ništa nećeš dječaku nalagati, ako se bude opirao, ni zagrljaja, ni poljupca, ni sastanka u okovima ljubavi, osim za što nabrojiš 100 kruna u gotovu. Isto tako, Licha, na tvoju dušu i savjest, ti nećeš progoniti Encolpija ni riječju uvredljivom ni licem, niti ćeš pitati, gdje noću spava, ili ćeš nabrojiti 200 kruna u gotovu.* (Petronije 1932, 81.)

8: (IX, 9) ...cuius eadem ratione in viridario frater fui, qua nunc in deversorio puer es.

ASCILTO: ...kojemu sam u zelengaju isto tako brat bio, kako je sad u svratištu dječak Giton. (Petronije 1932, 9.)

9: (IX, 4) „Tuus, inquit, ist frater seu comes paulo ante in conductum accucurrit, coepitque mihi velle pudorem extorquere. Cum ego proclamarem, gladium strinxit et „Si Lucretia es, inquit, Tarquinium invenisti.“

GITON: *Taj tvoj brat ili pratilac dotrčao je malo prije u najmljenu sobicu i stao je kao da mi hoće iznuditi stid. Kad sam ja udario u viku, trgao je mač i rekao: „Ako si Lukrecija, našao si Tarkvinija.“* (Petronije 1932, 8.)

10: (LXXIX, 9) Nam cum solutus mero remissem ebrias manus, Ascyiltos, omnisi iniuriae inventor, subduxit mihi nocte puerum et in lectum transtulit suum, volutatusque liberius cum fratre non suo, sive non sentiente iniuriam sive dissimulante, indormivit alienis amplexibus oblitus iuris humani.

ENKOLPIJE: ...Kad sam naime satrt vinom izgubio pjane ruke, Ascilto, izumjelac svake napravde, ukrade mi u noći dječaka i prenese ga u svoju postelju. Valjuškao se slobodnije s bratom koji mu nije pripadao. On ili nije opažao nepravde ili se samo pritajio pa je Ascilto zaspa u tuđim zagrljajima zaboravivši na čovječe pravo. (Petronije 1932, 58.)

11: (LXXX, 4) „Quod si utique, proclamabat, facinore opus est, nudo ecce iugulum, convertite huc manus, imprimite mucrones. Ego mori debeo, qui amicitiae sacramentum delevi.“

GITON: *Pa ako svakako, vikaše, mora biti krvi, evo gola vrata, amo okrenite ruke, zaturite rtove. Ja moram mrijeti, koji sam pogazio prisegu prijateljstvu.* (Petronije 1932, 58.)

12: (LXXX, 6) Ego qui vetustissimam consuetudinem putabam in sanguinis pignus transisse, nihil timui, immo condicionem praecipiti festinatione rapui, commisque iudici litem. Qui ne deliberavit quidem, ut videretur cunctatus, verum statim ab extrema parte verbi consurrexit <et> fratrem Ascyilton elegit.

ENKOLPIJE: Ja sam mislio, da je veoma staro poznanstvo prešlo u krv kao jamstvo pa se nijesam ništa bojao, pače sam naglo na vrat na nos pograbio pogodbu i povjerio sam sucu rješenje spora. On nije ni promišljao, da bi izvanjski pokazao kolebanje, već odmah nakon zadnjega slova u riječi ustane i odabere Ascilta za brata. (Petronije 1932, 59.)

13: (XCI, 8) „Quaesio, inquit, Encolpi, fidem memoriae tuae appello: ego te reliqui, an tu me prodidisti? Equidem fateor et prae me fero: cum duos armatos viderem, ad fortiozem confugi.“

gl. 91: GITON: *Molim, Enkolpije, pozivam se na poštenje pamćenja tvoga: ja sam tebe ostavio ili si ti mene izdao? Dašto priznajem i javno iznosim: kad sam vidio dva u oružju, utekao sam se k hrabrijemu.* (Petronije 1932, 67.)

14: (XCIV, 2) Itaque ne putes te tot verba perdidisse, amatorem invenisti. Ego laudes tuas carminibus implebo. Ego paedagogus et custos, etiam quo non iusseris, sequar. Nec iniuriam Encolpius accipit: alium amat. „Profuit etiam Eumolpo miles ille, qui mihi abstulit gladium; alioquin quem animum adversus Ascyllon sumpseram, eum in Eumolpi sanguinem exercuissem. Nec fefellit hoc Gitona. Itaque extra cellam processit, tanquam aquam peteret, iramque meam prudenti absentia extinxit. Paululum ergo intepescente saevitia: „Eumolpe, inquam, iam malo vel carminibus loquaris, quam eiusmodi tibi vota proponas. Et ego iracundus sum, et tu libidinosus: vide, quam non conveniat his moribus. Puta igitur me furiosum esse, cede insaniae, id est, ocius foras exi.“ Confusus hac denuntiatione Eumolpus non quaesivit iracundiae causam, sed continuo limen egressus adduxit repente ostium cellae, meque nihil tale expectantem inclusit, exemitque raptim clavem et ad Gitona investigandum cucurrit.

Inclusus ego suspendio vitam finire constitui. Et iam semicinctium stanti ad parietem spondae iunxeram cervicesque nodo condebam, cum reseratis foribus intrat Eumolpus cum Gitone meque a fatali iam meta revocat ad lucem. Giton praecipue ex dolore in rabiem efferatus tollit clamorem, me utraque manu impulsus praecipitat super lectum: „Erras, inquit, Encolpi, si putas contingere posse, ut ante moriaris. Prior coepi; in Ascylli hospitio gladium quaesivi. Ego si te non invenissem, periturus per praecipitia fui. Et ut scias non longe esse quaerentibus mortem, specta invicem quod me spectare voluisti.“ Haec locutus mercenario Eumolpi novaculam rapit, et semel iterumque cervice percussa ante pedes collabitur nostros. Exclamo ego attonitus, secutusque labentem codem ferramento ad mortem viam quaero. Sed neque Giton ulla erat suspicione vulneris laesus, neque ego ullum sentiebam dolorem. Rudis enim novacula et in hoc retusa, ut pueris discentibus audaciam tonsoris daret, instruxerat thecam. Ideoque nec mercennarius ad raptum ferramentum expaverat, nec Eumolpus interpellaverat mimicam mortem.

EUMOLPO upućuje Gitonu: *...I zato ne misli, da si tolike riječi uzalud rekao: našao si ljubavnika. Ja ću slavu tvoju dopuniti pjesmama. Ja ću te slijediti kao vodilac i čuvar i onamo, kamo ne zapovijediš. I Enkolpije time ne trpi nepravde: ljubi drugoga.*

ENKOLPIJE: Eumolpu je također koristio onaj vojnik, koji mi je odnio mač. Inače kako sam htio Asciltu, tako bih bio na Eumolpovoj krvi iskalio srce. Ovo Gitonu nije umaklo. I tako pođe izvan sobe kao po vodu i srdžbu je moju razumno utažio odsutnošću. Kad se ljutina malo uzmlačila, rečem: *Eumolpo, već volim da govoriš i u pjesmama nego da sebi predočuješ takve želje. I ja sam gnjevljiv i ti si pohotan: gle, kako se ove čudi ne slažu. Misli, dakle, da sam bjesomučan, kloni se nezdrave pameti, to jest brže van izlazi.* Eumolpo ovom izjavom popapren, nije pitao za razlog srditosti, već odmah izađe preko praga i nenadano pritvori sobna vrata pa zatvori mene, koji ništa takvo nijesam iščekivao, izvadi naglo ključ te potriči da traži Gitona. Ja zatvoren naumim se objesiti i tako učiniti konac životu. I već sam pasiče postelje, osovljene uza stijenu, svezao oplatu i turoo vrat u zamku, kad li Eumolpo otklene vratnice i uđe s Gitonom te mene već od sudbonosnoga kraja povrati u život. Osobito Giton od bola podivlja do bjesnila, digne viku, objeručke me potisne i obori na postelju i reče:

GITON: *Varaš se, Enkolpije, ako misliš da ti može dopasti sreća da prije umreš. Prvi sam počeo: U Asciltovu gostinju tražio sam mač. Ja da nijesam tebe našao, bio sam nauman naći propast niz ponor. I da znaš, da smrt nije daleko, ako je tko traži, gledaj obrnuto ti, kao što si htio da gledam ja.*

ENKOLPIJE: Rekavši ovo otme Eumolpovu najamniku britvu, udari jedno dva puta po vratu i sruši se pred naše noge. Ja zavičem kkao da me grom udario, sustignem ga u padu i htjednem istim željezom potražiti put do smrti. Ali niti je Giton bio ozljeđen: rani niti traga, niti sam ja osjećao ikakav bol. Britva naime, što je punila spremnicu, bila je nebrušena i za ovu svrhu zatupljena, da dječacima u nauku poda smionost brijačku. I zato niti se najamnik preplašio poradi otete sprave niti je Eumolpo priječio glumljen smrt. (Petronije 1932, 69.)

15: (CXIII, 1) Risu excepere fabulam nautae, erubescence non mediocriter Tryphaena vultumque suum super cervicem Gitonis amabiliter ponente.

ENKOLPIJE: Ladari su priču sa smijehom primili, a Trifena se prilično rumenila i lice je svoje metala zaljubljeno na Gitonov vrat. (Petronije 1932, 84.)

(CXIII, 5) Ceterum Tryphaena in gremio Gitonis posita modo implebat osculi pectus, interdum concinnabat spoliatum crinibus vultum. Ego maestus et impatiens foederis novi non cibum, non potionem capiebam, sed obliquis trucibusque oculis utrumque spectabam. Omnia me oscula vulnerabant, omnes blanditiae, quascunque mulier libidinosa fingebat. Nec tamen adhuc sciebam, utrum magis puero irascerer, quod amicam mihi auferret, an amicae, quod puerum corrumperet: utraque inimicissima oculis meis et captivitate praeterita tristiora. Accedebat huc, quod neque Tryphaena me alloquebatur tanquam familiarem et aliquando gratum sibi amatorem, nec Giton me aut tralaticia propinatione dignum iudicabat, aut, quod minimum est, sermone communi vocabat, credo, veritus ne inter initia coeuntis gratiae recentem cicatricem rescinderet.

ENKOLPIJE: ...U ostalom Trifena se ugnjezdila Gitonu u krilo, pa je čas grudi opsipala poljupcima, a kadšto je popravljala lice lišeno vlasi. Ali ja sam bio žalostan i nijesam trpio novoga saveza te se nijesam dirao ni jela ni pila već sam prijekim i mrkim očima gledao na oboje. Ranjavali su me svi poljupci, sva laskanja, koja je požudna žena smišljala. Ali ipak još nijesam znao, hoću li se većma srditi na dječaka, što mi otima dragu, ili na dragu, što kvari dječaka: oboje bijaše za moje oči veoma neprijatno i žalosnije od prošloga sužanjstva. Osim toga ni Trifena nije sa mnom govorila kao sa znancem i nekad milim sebi ljubavnikom, niti me je Giton smatrao dostojnim običajne nazdravice ili što je najmanje, da bi me pozvao u zajednički razgovor; bojao se, mislim, da ne bi u početku pomirenja, koje je cijeljelo, raskinuo skorašnju brazgotinu. (Petronije 1932, 85.)

16: (XXVI, 10) Amicimur ergo diligenter obliti omnium malorum et Gitona libentissime servile officium tuentem iubemus in balneum sequi.

ENKOLPIJE: Zaboravimo dakle na sva zla te se obučemo pomno, i zapovijedimo Gitonu, da u kupalištu ide za nama, a on je ća dotle veoma rado obavljao posao sluge. (Petronije 1932, 17.)

17: (XCI, 1) Video Gitona cum linteis et strigilibus parieti applicitum tristem confusumque. Scires non libenter servire.

ENKOLPIJE: vidim Gitona s plahtama i strugačima uza stijenu, žalosna i smućena; mogao si znati da ne služi rado. (Petronije 1932, 66.)

18: (XCII, 3) Ille ut se in grabatum reiecit viditque Gitona in conspectu ministrantem, movit caput et: „Laudo, inquit, Ganymedem. Oportet hodie bene sit.“

ENKOLPIJE: On se baci na postelju, vidi Gitona, kako naočigled dvori, kimne glavom i reče: Eumolpo: *Hvalim Ganimeda. Danas mora biti dobro.* (Petronije 1932, 67.)

19: (CXVII, 5) Itaque ut duraret inter omnes tutum mendacium, in verba Eumolpi sacramentum iuravimus: uri, vinciri, verberari ferroque necari, et quicquid aliud Eumolpus iussisset. Tanquam legitimi gladiatores domino corpora animasque religiosissime addicimus. Post peractum sacramentum serviliter ficti dominum consalutamus,.

ENKOLPIJE: I tako da bi među svima laž čvrsta ostala, zakunemo se svi prisegom na Eumolpove riječi: na oganj, okove, šibe, smrt od mača i drugo, što god Eumolpo zapovijedi; kao pravi pravcati borci predamo gospodaru najsavjesnije tijelo i dušu. Nakon obavljene prisege napravimo se kao robovi i pozdravimo ga kao gospodara i istodobno se dogovorimo... (Petronije 1932, 88.)

20: (XX, 8) Ac ne Giton quidem ultimo risum tenuit, utique postquam virguncula cervicem eius invasit et non repugnanti puero innumerabilia oscula dedit.

ENKOLPIJE: Na poslijetku nije mogao ni Giton zadržati smijeha, osobito pošto je djevojčica obujmila njegov vrat i dala dječaku nebrojene poljupce, a on se nije otimao. (Petronije 1932, 14.)

21: (XXIV, 5) Stabat inter haec Giton et risu dissolvebat ilia sua. Itaque conspicata eum Quartilla, cuius esset puer diligentissima sciscitatione quaesivit. Cum ego fratrem meum esse dixissem: „Quare ergo, inquit, me non basiavit?“ vocatumque ad se in osculum adplicuit. Mox manum etiam demisit in sinum et pertractato vasculo tam rudi: „Haec, inquit, belle cras in promulside libidinis nostrae militabit; hodie enim post asellum diaria non sumo.“

ENKOLPIJE: Sred toga je stajao Giton te šćaše pući u slabinama od smijeha. I tako ga zamotri Kvartila pa zapita potanko ispitujući, čiji je dječak. Kad sam rekao, da je to moj brat, reče:

KVARTILA: *Zašto me dakle nije poljubio?*

ENKOLPIJE: Ona ga pozove k sebi i privine ga na poljubac. Zatim spusti također ruku u njegovo krilo i opipavši posudicu koja je bila tako prijesno tvrda, reče:

KVARTILA: *Ova će kitica izvrsno sutra vojevati kod zakuske pohote naše; danas naime poslije magarčića ne će mi se uzimati dnevno obroka.* (Petronije 1932, 16.)

22: (XXV, 1) „Ita, ita, inquit Quartilla, bene admonuisti. Cur non, quia bellissima occasio est, devirginatur Pannychis nostra?“ Continuoque producta est puella satis bella et quae non plus quam septem annos habere videbatur, ea ipsa quae primum cum Quartilla in cellam venerat nostram. Plaudentibus ergo universis et postulantibus nuptias, obstupui ego et nec Gitona, verecundissimum puerum, sufficere huic petulantiae adfirmavi, nec puellam eius aetatis esse, ut muliebris patientiae legem posset accipere. „Ita, inquit Quartilla, minor est ista quam ego fui, cum primum virum passa sum? Iunonem meam iratam habeam, si unquam me meminerim virginem fuisse. Nam et infans cum paribus inquinata sum, et subinde procedentibus annis maioribus me pueris adplicui, donec ad hanc aetatem perveni. Hinc etiam puto proverbium natum illud, ut dicatur posse taurum tollere, qui vitulum sustulerit.“

(XXVI, 1) Iam Psyche puellae caput involverat flammeo, iam embasicoetas praeferebat facem, iam ebriae mulieres longum agmen plaudentes fecerant, thalamumque incesta exornaverant veste. Tum Quartilla quoque iocantium libidine accensa et ipsa surrexit, correptumque Gitona in cubiculum traxit.

Sine dubio non repugnaverit puer, ac ne puella quidem tristis expaverat nuptiarum nomen. Itaque cum inclusi iacerent, consedimus ante limen thalami, et in primis Quartilla per rimam improbe diductam adplicuerat oculum curiosum, lusumque puerilem libidiosa speculabatur diligentia.

KVARTILA: *Tako, tako, dobro si me sjetila. Zašto ne bi Panihida naša izgubila djevičanstvo, kad je za to prekrasna prilika?*

ENKOLPIJE: I odmah je dovedena djevojčica dosta lijepa, a vidjelo se da nema više od sedam godina. Bila je to upravo ona, koja je najprije došla s Kvartilom u našu sobu. Svi su dakle pljeskali i zahtijevali svadbu, te i učiniše. Ja sam se zabezeknuo i stao dokazivati, da je Gitonjako stidljiv dječak pa ne bi bio sposoban za ovu objest, a i djevojka nije u tim godinama, da bi mogla primiti zadaću, koju vrše žene.

KVARTILA: *Tako, reče, ta je mlada nego li sam ja bila, kad sam prvi put podnijela muškarca? Stigla me srdžba Junone moje, ako se mogu sjetiti, da sam ikada djevojka bila. Naime još kao dijete uprljana sam s vršnjacima, i potom kad su godine odmicala, priljubil sam se uza starije dječake, dok nijesam došla do ove dobi. Odavle je također, mislim, nastala ona poslovice te se kaže, da može dići bika, tko je digao junca.*

ENKOLPIJE: Već je Psiha zamotala bila djevojci glavu u crveni pirni rubac; već je uljezipostelja nosio naprijed zublju; već su se pijane žene pljeskajući svrstale bile u dugu povorku i ložnicu iskitile nečistim ruhom: tada se također Kvartila zapali od pokotnih šala pa i sama ustane, pograbi Gitona i odvuče ga u ložnicu. Nema dvojbe dječak se nije opirao, a ni djevojka nije bila žalosna niti se ustrašila od riječi *svadba*. I tako kad su zatvoreni ležali, posjedamo mi pred pragom ložnice, i osobito je Kvartila stavila radoznalo oko na reški bezobrazno razmaknutu pa je dječaćku igru promatrala pohotno pomno. (Petronije 1932, 17-18.)

23: (XXVII, 5) ...ad quod signum matellam spado ludenti subiecit. Exonerata ille vesica aquam poposcit ad manus, digitosque paululum adpersos in capite pueri tersit.

ENKOLPIJE:... Na taj mu znak pretukač sred ogre podmetne burežnjak. Kad je ispraznio mjehur, zaište vode za ruke i prste malo poškrupljene obriše na glavi dječaka. (Petronije 1932, 18.)

24: (LXIV, 5) Trimalchio...ad delicias suas respexit, quem Croesum appellabat. Puer autem lippus, sordidissimis dentibus, catellam nigram atque indecenter pinguem prasina involuebat fascia...

ENKOLPIJE: ...a onda se ogledao na mazunca svoga, kojemu je govorio *Kreso*. Dječak pak krmeljiv, strašno zamazanih zuba, omatao je crnu i nakazno debelu kujicu zelenom tkanicom...(Petronije 1932, 45.)

(LXIV, 11) Trimalchio...basiavit puerum ac iussit supra dorsum ascendere suum. Non moratus ille usus est equo, manūque plena scapulas eius subinde verberavit, interque risum proclamavit: „Bucco, bucco, quot sunt hic?“

zato poljubi dječaka i reče mu, neka se popne na njegova leđa. On ni pet ni šest upotrijebi konja, udari ga više puta po plećima punom rukom i usred smijeha poviče: *Bum, bum, koliki su tu?* (Petronije 1932, 45-46.)

25: (XLI, 6) Dum haec loquimur, puer speciosus, vitibus hederisque redimitus, modo Bromium, interdum Lyaeum Euhiumque confessus, calathisco uvas circumtulit, et poemata domini sui acutissima voce traduxit. Ad quem sonum conversus Trimalchio: „Dionyse, inquit, liber esto.“ Puer detraxit pilleum apro capitique suo imposuit. Tum Trimalchio rursus adiecit: „Non negabitis me, inquit, habere Liberum patrem.“ Laudamus dictum Trimalchionis, et circumeuntem puerum sane perbasiamus.

ENKOLPIJE:...Dok smo ovo govorili, ljepušan dječak, ovjenčan lozovim i bršljanovim lišćem, reče da predstavlja Dionisa sad kako buči, sada kako se rastapa i ijuška, pa onda zaredi okolo s groždem u kotarici i veoma piskutavm glasom javno očati pjesme svoga gospodara. Na taj se glas Trimalhion okrene i reče:

TRIMALHION: *Dionise, budi slobodan.*

ENKOLPIJE: Dječak skine vepru šešir i natakne ga sebi na glavu. Tada Trimalhion opet dometne:

TRIMALHION: *Ne čete reći, da nemam Slobodana oca*

ENKOLPIJE: Pohvalimo dosjetku Trimalhionovu i obilazeći zdravo izljubimo dječaka. (Petronije 1932, 27.)

26: (XXX, 5) His repleti voluptatibus cum conaremur in triclinium intrare, exclamavit unus ex pueris, qui super hoc officium erat positus: „Dextro pede!“

Kad smo ovih naslad bili siti i htjeli ući u blagovaonici, zaviče jedan od dječaka, koji je za ovaj posao bio postavljen: *Desnom nogom!* (Petronije 1932, 20.)

27: (XXXI, 3) Tandem ergo discubimus, pueris Alexandrinis aquam in manus nivatam infundentibus, aliisque insequentibus ad pedes ac paronychia cum ingenti subtilitate tollentibus. Ac ne in hoc quidem tam molesto tacebant officio, sed obiter cantabant.

ENKOLPIJE: Dječaci iz Aleksandrije nalijevali su na ruke vodu od snijega ledenu; drugi su došli uz noge pa su vanredno točno odstranjivali zanoktice. I kod ovoga tako dosadnoga posla nijesu šutjeli nego su uz put pjevali. (Petronije 1932, 21.)

28: (LXX, 8) Pudet referre quae secuntur: inaudito enim more pueri capillati attulerunt unguentum in argentea pelve pedesque recumbentium unxerunt, cum ante crura talosque corollis vinxissent.

ENKOLPIJE: Naime po nečuvenom običaju vlasati su dječaci donijeli pomast u srebrnoj plitici pa su namazali noge gostima, dok su ležali, a prije su golijeni i gležnjeve ovjenčali vjenčićima. (Petronije 1932, 50.)

BIBLIOGRAFIJA:

I.

Conte 1994. = Conte, Gian Biagio 1994. *The Latin Literature*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press.

Coutney 2001. = Courtney, Edward 2001. *A Companion to Petronius*. Oxford University Press.

Divković 1980. = Divković, Mirko 1980. *Latinsko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Naprijed.

Harlow – Laurence 2001. = Harlow, Mary – Laurence, Ray 2001. *Growing Up and Growing Old in Ancient Rome: a life course approach*. Routledge.

Kuzmić 1932. = Kuzmić, Martin (s latinskoga preveo i rastumačio) 1932. *Petronijeve Satire: roman iz starorimskoga života*. Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina.

Lewis – Short 1969. = Lewis, Charlton T. – Short, Charles 1969. *A Latin Dictionary*. Oxford University Press.

Majnarić – Gorski 1960. = Majnarić, Niko – Gorski, Oton 1960. *Grčko-hrvatskosrpski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.

Pauly – Wissowa 1954. = Pauly, August Friedrich von – Wissowa, Georg (et.al) 1954. *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Band XXI, 2*, (Praefectura-Priscianus). Stuttgart: Metzler/Druckermüller.

Pétrone 1931. = Pétrone, Gaius Arbiter 1931. *Le Satiricon*, tekst pripremio i preveo Alfred Ernout. Paris: Collection des Universités de France.

Petronije 1932. = Tito Petronije Arbiter 1932. *Satire*, s latinskoga preveo i rastumačio Martin Kuzmić. Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina.

Petronius 1982. = Petronius Arbiter 1982. *Cena Trimalchionis*, pripremio i uredio Martin S. Smith. Oxford University Press.

Sinkiewicz 1995. = Sienkiewicz, Henryk 1995. *Quo vadis?* (preveo Antun Šimčik). Zagreb: Školska knjiga.

Sinobad 2005. = Sinobad, Marko 2005. Starosna dob žena u vrijeme udaje: primjer antičke Salone, *Opuscula Archaeologica* 29 (2005), 173-189.

Smith 1890. = Smith, Sir William 1890. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London: John Murray.

Stambaugh 1988. = Stambaugh, John E. 1988. *The Ancient Roman City*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.

Škiljan 2003. = *Leksikon antičkih termina*, priredio Dubravko Škiljan. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.

Treggiari 1993. = Treggiari, Susan 1993. *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the time of Ulpian*. Oxford University Press.

Westermann 1984. = Westermann, William Linn 1984. *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*. Philadelphia: DIANE Publishing.

Wiedemann 1989. = Wiedemann, Thomas 1989. *Adults and Children in Roman Empire*. London: Taylor & Francis.

I I.

www.forumromanum.org, 01. 06. 2009.

www.thelatinlibrary.com, 01. 06. 2009.

www.wikipedia.com, 01. 06. 2009.

Les enfants dans le Satiricon de Pétrone

RÉSUMÉ

On analyse les personnages-enfants de l'œuvre Satiricon de Pétrone : leur rôle, leur place et leur attitude à l'égard des adultes. Le principal personnage-enfant est Giton, libertin à l'âge limite entre l'enfance et la maturité, se trouvant dans une position d'amant vis-à-vis des autres personnages. Panihida est une fillette esclave, qui se montre une fois dans l'épisode du mariage dissipée avec Giton. De nombreux garçons esclaves sont mentionnés dans la fête de Trimalchion. Pétrone donne un aperçu des gens marginaux qui se promènent dans le monde sans aucuns objectifs, parfois au bord de la loi, même les enfants ne sont pas épargnés de cette vie dont nous sommes témoins dans l'exemple de Giton et Panihida. D'autre part, nous allons nous rendre compte de la place et des responsabilités des jeunes esclaves, membres du foyer urbain (*familia urbana*) du nouveau riche Trimalchion.

BILJEŠKE STR. 24-43

1 Conte 1994., 454-457.	4 Wiedemann 1989., 32.	9 Krajem Republike i u doba ranoga Carstva velik je dio robova dolazio s helenističkog Istoka, odnosno, iz grčkoga jezičnog područja pa se tako ustalilo robove nazivati grčkim imenima. Matijašić 2002., 62.
2 Sienkiewicz 1995., 530.	5 Lewis and Short 1969., s. v. <i>puer</i> i <i>puella</i> ; Harlow – Laurence 2001., 37.	10 Courtney 2001., 40-41.
3 Menipska satira (<i>satura Menippea</i>) antička je književna vrsta koju u formalnom smislu karakterizira mješavina proze i stihova u različitim metrima, a sadržajem parodira svakodnevicu. Ime je dobila prema začetniku, Menipu iz Gadare, grčkome piscu i kiniku iz 3. st. pr. n. e. U rimsku ju je književnost uveo Varon i prema naslovu njegova djela (<i>Saturae Menippeae</i>) skovan je termin te književne vrste. Menipove su satire utjecale na Petronija. <i>Leksikon antičkih termina</i> 2003., 192.	6 <i>Bulla</i> je okrugao privjesak od zlatne ili kožnate pločice (ovisno o imućnosti) i služio je kao amulet. Isprva su je nosila djeca patricija, a kasnije sva slobodna roda. <i>Toga praetexta</i> je toga opšivena širokim grimiznim rubom; nosila su je djeca slobodna roda, visoki magistrati i svećenici. <i>Toga virilis</i> (<i>toga pura</i> ili <i>alba</i>) čista je bijela toga, nosili su je rimski građani u službenim prilikama. Smith 1890., 31., 414.	11 <i>Frater, tris</i> , m. II. 2. <i>In partic. a. Of lovers</i> ; Lewis and Short 1969.
	7 Harlow – Laurence 2001., 67.-69.	12 Petronije 1932., 71.
	8 Courtney 2001., 41.	13 Petronije 1932., 59.
		14 Pétrone 1931., 83.
		15 Courtney 2001., 41.
		16 Usp. Kuzmić u Petronije 1932., 323.
		17 Petronije 1932., 49.

- 18| Platon u *Gozbi* 219 c navodi da je Alkibijad proveo noć ležeći uz Sokrata bez da ga je ovaj „dotaknuo,“ upravo kao da mu je otac ili stariji brat.
- 19| Petronije 1932., 69.
- 20| Petronije 1932., 73.
- 21| www.wikipedia.com, s. v. *Lex Scantinia*.
- 22| Enkolpije u 80. glavi kaže ove riječi koje se odnose na Gitona: *ja sam mislio da je veoma staro poznanstvo prešlo u krv* (misli se Gitonovu) *kao jamstvo pa se nijesam ništa bojao*...Petronije 1932., 58.
- 23| Petronije 1932., 67.
- 24| Petronije 1932., 66.
- 25| Majnarić – Gorski 1960., s. v. *pās, pāsā, pān i nýchios*.
- 26| Kuzmić u Petronije 1932., 122.
- 27| Prijap (grč. *Príāpos*, lat. *Priapus*) faličko je božanstvo, izvorno plodnosti životinja i biljaka te općenito božanstvo koje štiti od nesreće, a donosi blagostanje; sin je Dioniza i Afrodite. Predindoeuropskoga je porijekla i potječe s Helesponta. Prijapov je kult razmjerno kasno uveden u grčki i rimski svijet: izvan domovine širi se tek u doba helenizma; u Rimu se svjedočanstva o štovanju Prijapa u znatnijoj mjeri javljaju u doba Carstva, iako je i otprije bio poznat na italiskome tlu. Figure Prijapa bile su izrađene uglavnom od drva ili rjeđe od terakote, grube su i nevjeste izrade, pa tako i jeftine; naglasak je bio na Prijapovoj glavi i naročito falusu, koji je, u odnosu na tijelo, bio nesrazmjerno velik; naposljetku, često su bile postavljane u vrtove. Prijap je prije svega seosko božanstvo i pod njegovom se zaštitom nalaze osobito vrtovi, te njive, šume i vinogradi. Međutim, u najvećoj se mjeri javlja kao božanstvo tjelesne ljubavi; prikazuje se i kao pijanica te plesač. Takav se aspekt Prijapa u literarnim izvorima spominje u raznim situacijama: pod njegovim se okriljem vrše obredi vjenčanja, ali samo kao slabih saveza; javlja se u ulozi savjetodavca ljubavnicima, itd. Muškarcima liječi impotenciju, ženama daruje plodnost; jasno je da ga štiju mahom prostitutke i bludnice; naposljetku, spominje se kao *numen praesentissimum* u trenutcima požude. Pauly – Wissowa 1954., 1914.-1942.
- 28| Zapravo je riječ o igri riječima jer *embasiocoetas* znači što i *cinaedus* (bludnik, mladić koji zadovoljava požudu homoseksualnog muškarca), a uz to označava i čašu opscena oblika s afrodisijajčkim napitkom. Ovdje u oba značenja. Lewis – Short 1969., s. v. *embasiocoetas*.
- 29| Treggiari 1993., 40.
- 30| Treggiari 1993., 41., Sinobad 2005., 174.-175.
- 31| Kuzmić u Petronije 1932., 190.-191.
- 32| Stambaugh 1988., 159.
- 33| Westermann 1984., 97.
- 34| Riječ *cicaro* nepoznata je porijekla i značenja, još jedanput se nalazi u gl. 71. Smith u Petronius 1975., 122.
- 35| Tako se zvao i basnoslovno bogati lidijski kralj, te mu je ime stoga postalo simbolom vrlo bogata čovjeka; Krezovim se imenom hoće naglasiti posvemašnje bogatstvo u Trimalhionovoj kući.
- 36| U modi je bilo da pripadnici višeg društvenog sloja imaju mezimca ili mezimicu (*puer delicatus* ili *puella delicata*); najčešće je bila riječ o vrlo mladim robovima. Trimalhion slijedi tu modu, dakako, bez ukusa. Courtney 2001., 74.
- 37| Smith u Petronius 1982., 57.
- 38| *Cursores* su robovi – trkači koji zajedno trče ispred gospodarve nosiljke i raščičavaju mu prolazak; dodaju mu i na ugledu i važnosti. Ovi su *cursores phalerati* okićeni tokama – metalnim pločicama, kojima su se odlikovali vojnici i ukrašavali konji – pobjednici u utrkama.
- 39| Divković 1980., s. v. *Bromius, Lyaeus, Euius (-hius)*.
- 40| Petronije 1932., 27.
- 41| Petronije 1932., 27.
- 42| Tekst na latinskome preuzet s www.thelatinlibrary.com

Ines Vadunec

[profesor hrvatskog jezika i književnosti i povijesti]

Položaj žene u srednjem vijeku na hrvatskim prostorima*

Dugi niz godina povijesna su istraživanja bila orijentirana na „mušku“ povijest. Pokušala se stvoriti opća slika povijesnih događaja, istaknuti njihova važnost i uzročno-posljedične veze. U tim su proučavanjima glavnu ulogu imali muškarcima – vladari, ratnici, političari. Tek bi se ponekad pojavila koja žena koja bi se uspjela uzdići svojim značajem i sposobnostima. Ovaj će rad pokušati baciti malo svjetla na taj, još uvijek nedovoljno istražen, marginalizirani društveni sloj – žene. Bit će riječi o samom položaju hrvatske žene u srednjem vijeku, njejoj svakodnevnici, idealima kojima je morala stremiti, odnosima muškaraca i žena te utjecaju Crkve na njen život. Zbog obilnije građe, najviše podataka imamo za područje Dubrovnika i dalmatinskih gradova. Također, treba napomenuti da su u članku korišteni radovi hrvatskih povjesničara koji su, unatoč svemu, još dosta manjkavi i zahtijevaju dodatna istraživanja. U potpunjavanju slike srednjovjekovne hrvatske žene doprinose i viđenja njihovih suvremenika poput Filipa de Diversisa ili Benka Kotruljevića koji nam, osim opisa ženske svakodnevice, donose i nazore, stajališta i naivne predodžbe „običnih“ srednjovjekovnih ljudi. Značajan su izvor i brojne oporuke zahvaljujući kojima dolazimo do podataka o imovinskim odnosima, darovnice samostanima te kazneni spisi i gradski statuti. Nadam se da će ovaj članak dati neke osnovne podatke i predodžbe o ženama srednjeg vijeka koji će biti poticaj za daljnja istraživanja.

Ključne riječi: žena, srednji vijek, ideal žene, miraz, brak, Dubrovnik, samostan, imovinski odnosi

* Ovaj članak je skraćena verzija diplomskog rada autorice koji je nastao pod mentorstvom doc. dr. sc. Zrinke Nikolić-Jakus. [Op.ur.]

I. UVOD

„Priroda uvijek teži stvoriti savršeno biće, muškarca, ali se ponekad dogodi pogreška – žena.“¹ Ovo kleričko shvaćanje bila je deviza odnosa prema ženi i pokazatelj njenog položaja na srednjovjekovnim hrvatskim prostorima. Smatrala se nesamostalnim bićem, sklonim grijehu i nesposobnim brinuti o sebi i svom tijelu te je stoga trebala nadzor muškarca – oca, brata, muža. Društvo joj je kao jedinu svrhu nametnulo produžavanje roda brojnim potomstvom, dok je u obitelji imala marginalnu ulogu. Muškarac je bio pripadnik „javne“, a žena „privatne“ sfere. Njen životni prostor činili su boravak u kući i odlazak u crkvu. Crkveni oci i mizogino društvo stvorili su ideal srednjovjekovne žene kojem su malobrojne bile dorasle. One su se svojski trudile zadržati dobar glas koji im je bio glavni adut u ostvarenju cilja – udaje. Većina se žena potpuno mogla ostvariti samo kroz brak i majčinstvo. Crkva im je pomogla u toj mjeri što se tražila ženska suglasnost prilikom sklapanja braka, ali i tu je riječ oca obitelji bila zadnja. Unatoč mračnoj predodžbi srednjovjekovne žene i njenog tužnog i podčinjenog položaja, stvarnost nam donosi nešto drugačiju sliku. Položaj žene uvelike je ovisio o njenom društvenom položaju i tome gdje je živjela. Dok su u Dalmaciji žene ostvarivale minimalna prava, u Slavoniji su bile gotovo ravnopravne s mužem. Osim kroz brak, žene su se ostvarivale i kroz redovništvo. Crkva je pozdravljala celibat i visoko cijenila one koji su se posvetili duhovnom životu. Neke su se, zahvaljujući Crkvi, uzdigle na društvenoj ljestvici kao predstojnice samostana. Ipak, mnoge su se djevojke okrenule samostanskom životu ne iz vjerskih pobuda, već zbog izostanka miraza.

Iako u srednjem vijeku laički neudani status za žene nije bio opcija, neke su se izborile za takav život, ali su naišle na osudu suvremenika. Unatoč brojnim restrikcijama i otežavajućim okolnostima, u srednjem se vijeku javljaju prve, uvjetno rečeno, emancipirane žene. One njeguju svoje obrazovanje te se tako, primjerice, u Dubrovniku sredinom 16. stoljeća formira ženski književni kružok. Tu djeluje najstarija hrvatska književnica Nada Bunić sa svojim sestrama. U poduljem tekstu ona brani čast svoje kuće i sestara pa se čini da su zlonamjernici pokušali baciti loše svjetlo na slobodoumne, neudane žene.² U književnosti žene ipak nisu ostavile traga, već se javljaju samo kao predmet razmatranja, više mržen nego voljen. Uz Nadu i Juliju Bunić kao pjesnikinje se spominju i Nikoleta de Resti i Margarita de Menze, no one nisu postavljale izazove dubrovačkom društvu niti su postavljale pitanja o položaju žene. U tome su prednjačile Cvijeta Zuzorić koja je uvela nove oblike ponašanja žena u javnom i privatnom životu te Marija Gučetić koja je izrazila nezadovoljstvo postojećim društvenim stanjem.³

Ovaj članak posvećen je običnim, svakodnevnim ženama srednjeg vijeka. Cilj mu je pokušati baciti malo svjetla na nepoznat, nevidljiv svijet marginalizirane skupine – žena. Starija povijesna istraživanja bila su posvećena „velikim“ temama – ratovima, politici, moćnim vladarima, osvajanjima, dok se u novije vrijeme budi sve veći interes za svakodnevnicu naših predaka. U literaturi o ovom razdoblju najviše su zastupljeni Dubrovnik, dalmatinski i slavonski gradovi te Istra. Ta su područja bila razvijenija i imala su sređenije spise. Proučavanjem žene u srednjem vijeku bavili su se između ostalog: Zdenka Janeković Römer koja proučava položaj žena

u braku i obitelji na dubrovačkom području, Zrinka Nikolić koja se bavi ženskom poviješću na području dalmatinskih gradova, Lujko Margetić koji istražuje pravni položaj žena, Marija Karbić koja je provela istraživanja o položaju žene u Slavoniji te Marija Mogorović Črljenko koja se bavi svijetom istarskih žena u srednjem vijeku. Iako malen i dalek od sveobuhvatne analize, nadam se da će ovaj članak ipak dati odgovore koji će omogućiti zavirivanje u živote, stavove i svakodnevnicu srednjovjekovne žene.

II. IDEAL ŽENE

Neka od prvih pitanja koja si postavljamo kad razmišljamo o životu srednjovjekovne žene su kakav je bio njen ideal i ostvarenje tog ideala u stvarnom životu. Ideal žene po ukusu muškaraca donosi nam dubrovački trgovac Benedikt Kotruljević u svom djelu „Knjiga o umijeću trgovanja.“ On kaže: „Žena mora biti lijepa, moralna i poštena rođa, ne mora biti bogata, kako misli većina mladića, koji traže bogatstvo, a ne ženu, a kad ga dobiju loše s njom žive. Tri su dobra općenito u ženi – poštenje, koje se sastoji u krepostima, korisnost – miraz, nasljedstvo i bogatstvo, te naslada koja se sastoji od ljepote koja je Božji dar onome koji je ima. Žena mora biti razborita, postojana, ozbiljna, mila, marljiva, blaga, čedna, milosrdna, pobožna, religiozna, velikodušna, uzdržljiva, darežljiva, radina, umjerena u jelu i piću, trijezna, oštromna i uvijek zaposlena, jer su nerad i siromaštvo uzrok dubokog pada žene i ona se od njih brani svojim radom. Prema svom staležu žena mora biti opremljena odjećom i uredima, a put joj mora biti čista te nikada, ni iz kojeg razloga ne smije mazati lice jer se smatra ne samo sramotom nego i prekršajem ako se neka žena pojavi namazana lica.“¹⁴ Zadatak je žene da se dopada, da bude muškarcu korisna, da ga tješi, njeguje, liječi mu bolesti, da rađa i odgaja njihovo potomstvo i da tugu za umrlom djecom utapa u novim trudnoćama i porodicama.

Žena je simbol onog života koji je obuhvaćao religiju, ljubav, dobrotu i moralnost. Početak pokreta „feminizacije“ dolazi iz krila Crkve, od Franje Asiškog koji je afirmirao vrijednosti žene ne samo u teoriji nego i u stvarnom životu. Marijanski kult je također utjecao na promjene pogleda prema ženama, odnosno na pojavu modela udivljenja i ljubavi prema njima. U svjetovnom okruženju, novi osjećaji su se pojavili u književnosti i dugoročno su utjecali na ponašanje ljudi, prije svega u višim slojevima društva. Kasnosrednjovjekovna ideja „službe“ muškarca prema ženi, pokušaja da se ljubav zaradi udvaranjem, a ne silom, ima važno značenje u povijesti odnosa spolova. Žena je dovedena u poziciju između Marije i Eve, simbola najviših vrlina i slabosti. Glavni izvor konflikta bilo je žensko tijelo koje je postalo simbol tjelesnosti kao takve, nasuprot muškarcu čije je tijelo simboliziralo razum.¹⁵ Nezavidnom položaju žena u srednjovjekovnom životu pridonijela je i mizoginija. Žena je „divno zlo,“ opaka i varljiva, desna ruka Sotone i isključivi krivac za izgon iz zemaljskog raja. Kako se smatralo da je žena u srži putena ustanovljeni su vrlo strogi modeli ponašanja sa svrhom kroćenja te „opasne“ prirodnosti. Briga o tome povjerena je muškarcima, iz uvjerenja da žena ne može odgovarati za samu sebe. Smatralo se da njenim životom i ponašanjem mogu upravljati strah od Boga, nadzor muža, sram pred ljudima i snaga zakona.¹⁶

Žena može biti dobra i puna vrlina ako je zauzdaju i nadziru muškarci iz njene okoline – otac, muž i drugi. „Feminizam“ karakterističan za mnoge traktate o ljubavi iz prve polovine 16. stoljeća, uzdizao je dostojanstvo žene, njezin um i ljepotu, ali nije uspio uzdignuti njen položaj u braku i javnom životu. Dubrovački biograf Serafin Crijević reći će da od žena nitko ne traži i ne želi studije književnosti jer se po općem uvjerenju žena treba prikloniti igli i preslici, a ne knjigama, tkalačkom stanu, a ne školi. Po njegovu uvjerenju, žena koja njeguje učenost mogla bi se uzdići iznad svog spola i vladati se kao muškarac.¹⁷

Djevojke se pozivaju na čistoću, umjerenost, stidljivost, odanost i poslušnost, a prije svega na čuvanje časti. Ilija Crijević kroz lik Paule de Zamagna daje lik žene slavnoga roda, časne i stidljive, poslušne svekru i mužu, žene koja usađuje djeci strah Božji, bespriječno upravljajući domom, štedljiva je, skromna u odijevanju, tiha, poštena, umjerena, trezvena i nadasve pobožna. Ona ne ugrožava imetak svog muža tražeći od njega nakit, narukvice, poslastice, škarice za kovrčanje kose, purpur, ulja i mirise i sve ono što priliči ženskom svijetu, svjesna da je „raskoš neprijatelj čednosti i raspirivatelj strasti.“¹⁸ Izbjegava prazne razgovore, prisustvuje svetim propovijedima, moli Boga ujutro i navečer i sluša službu Božju tri, četiri puta dnevno. Kroz nju, Crijević daje model idealne vlasteoske žene, savršeno usklađene s ulogom koju joj je zadalo društvo i obitelj. Razzi je zapisao da se djevojke iz viših slojeva gotovo nikada ne vide na ulici, jer odlaze u najbližu crkvu, a ispovijedaju se u kući. Smatra se da očevi ne smiju puštati žensku djecu iz kuće, jer ih na ulicama i trgovima te u tuđim kućama „vrebaju brojne opasnosti zbog kojih bi mogle izgubiti čast.“ Bolje im je uskratiti posjete da bi se izbjegli mnogi skandali te po njegovu mišljenju, plemićkim djevojkama dolikuje sjediti kod kuće i učiti kuhati, vesti, presti i tkati. Izlaganje završava komentarom da će takve umjerene i razborite djevojke biti na čast svojoj obitelji i plemićkom statusu.¹⁹ Upravo kroz razmišljanje o ljubavi i ljepoti, ženskome umu i vrlinama, počeo je proces emancipacije žena. Reformacija i katolička obnova za neko su vrijeme potisnule značenje tih promjena jačanjem nadzora crkvenih i svjetovnih institucija nad privatnim životom čovjeka, no idejni temelji novog odnosa prema ženama, prema ljubavi i ophođenja muškaraca prema ženama bili su postavljeni.²⁰

III. POLOŽAJ ŽENE

Žene su određene isključivo svojom ulogom u obitelji i samo preko te grupe zauzimaju mjesto u društvu. Nezavidan položaj žena u obitelji samo je ekstremna posljedica takva ustrojstva društva u kojem pojedinac prava i položaj dobiva po grupi, a ne po sebi. Pod utjecajem kršćanske doktrine o braku položaj žena se donekle popravio jer su dobile pravo odlučivanja u bračnim pitanjima, a time i veći ugled u bračnoj vezi.²¹ Položaj žene u društvu bitno je određen njenim položajem u bračnoj zajednici. Plemićko porijeklo žena u dubrovačkim je prilikama bilo mnogo važnije za rodovsku i stalešku politiku nego u drugim gradskim republikama onog vremena. Kako se smatralo da je žena, za razliku od muškarca, vođena nagonima, ustanovljeni su vrlo strogi modeli ponašanja sa svrhom njenog zauzdavanja. Kotruljević je u potpunosti prihvatio suvremena

uvjerenja, te savjetuje trgovcu da „obuzdava žensku pohotu, jer je njegova dužnost učiti svoju ženu dobru vladanju.“¹² Model ponašanja koji je dubrovačko društvo zahtijevalo od svih žena, za vlastelinke je bio postrožen i zahtjevima staleža.¹³

Plemićke su žene živjele odvojeno, jer se smatralo da doticaj sa svakakvim ljudima kalja njihovu čast. Izdvojeni život, ograničen uglavnom na kuću, čuvao je plemkinje od svake sramote. Ipak, takav život i nesamostalni položaj u bračnoj politici rodova nisu mogli zanemariti značenje koje su žene doista imale kao posrednice među rodovima i ta im je uloga davala velik društveni značaj. Žene su povezivale dubrovačku vlastelu s plemstvom dalmatinskih gradova i Venecije što je utjecalo na gospodarsku suradnju te je to povezivanje postalo temeljnom društvenom ulogom plemkinja. Druga važna društvena zadaća plemkinja bila je održavanje međustaleške ravnoteže. Po statusu u obitelji i pred zakonom one su bile izjednačene s pučkim ženama i tako postale čimbenikom sklada i stabilnosti.¹⁴ Unutar kuće žena je imala svoja ovlaštenja i autoritet nad kućanstvom, djecom i poslugom i u tom je djelokrugu imala svoju odgovornost i neovisnost o mužu. Žena je, pogotovo ona iz viših staleža, bila uglavnom ograničena na život unutar kuće, budući da nije sudjelovala u poslovima koji bi je uvukli u javni život grada.¹⁵ Status žena, pripadnica elite, pogoršavao se tijekom oživljavanja privrede u kasnosrednjovjekovnom društvu jer je postojala tendencija isključivanja žena iz imovinskih transakcija koliko god je to moguće. Mogle su prisustvovati poslu samo ako su ih muževi ovlastili kao prokuratorice za njihove odsutnosti. Ovo nije bio slučaj u 11. stoljeću kad žene posjeduju, uživaju, pribavljaju i općenito raspolažu svojom imovinom te samostalno nastupaju na sudu u obrani svojih interesa.¹⁶ U trgovačkim je obiteljima žena mogla proširiti svoju djelatnost i izvan uskog okvira kućanstva i materinstva. I u takvim je obiteljima muškarac dominirao, ali se ipak oslanjao na svoju ženu i prepuštao joj poslove kad je odlazio na put. Žene pućanke nisu bile zatvorene u kuću niti su bile potpuno podređene mužu, već su radile na polju, u dućanu, krčmi ili radionici.¹⁷

Najdetaljniji dokument koji govori o nasljeđivanju u ranom srednjem vijeku je oporuka priora Andrije iz 918. On je svoju imovinu, koja je uključivala kuće, zemljišta, stoku i druge pokretnine, podijelio među svojom djecom ne uzimajući u obzir njihov spol. Također, kćeri i nasljedstvo koje su dobile kao miraz nisu se u ranijim stoljećima smatrali gubitkom za obitelj pa nije bilo potrebe nekretnine čuvati samo za sinove. Većina ranijih zapisa pokazuje da su žene dobivale jednaki dio nasljedstva i u pokretninama i nekretninama pa su tako mogle skupiti prilično bogatstvo. Osim nasljedstvom, žene su mogle steći imovinu kupnjom što upućuje da su sudjelovale u nekom poslu koji im je donio zaradu. Osim kao donatorice, javljaju se i kao prodavačice posjeda. Dobivenim su imetkom slobodno raspolagale.¹⁸ Muž je, primjerice, s njenim dopuštenjem darovao dio svoje imovine prilikom ulaska u samostan. Do spomenutih su posjeda žene vjerojatno dolazile nasljedstvom od roditelja, odnosno mirazom.¹⁹ U 13. se stoljeću položaj žene u društvu počeo radikalno mijenjati te se čini da je društvo ranog srednjeg vijeka davalo ženi veća prava negoli privredno razvijenije društvo kasnog srednjeg vijeka.

Dom je bio mjesto za ženu, mjesto na kojem je ona stvarala svoj svijet i održavala red brinući o kućanstvu, mužu, djeci i slugama. Česta odsutnost

muževa zbog trgovačkih poslova povećavala je njene nadležnosti te je tako postala čuvaricom doma i privatnosti. Izvan kuće, sadržaj ženskog života činili su posjeti rođacima i vjerski obredi. Veliku su bliskost ostvarivale sa svećenicima, osobito ispovjednicima te redovnicama i drugim pobožnim ženama, neovisno o staleškoj pripadnosti tih ljudi. Plemkinje i pućanke zajedno su sudjelovale u brizi za siromahe, a osobito za siročad, neudane djevojke i redovnice. Njegovale su rodbinske i susjedske veze, a njihova prijateljstva nisu bila toliko ograničena staleškim kriterijima, kao što je to bilo u slučaju muškaraca. U tim ženskim skupinama javlja se međusobno razumijevanje i svijest o teškoćama ženskog položaja.²⁰

U bolesti je svatko računao na žensku njegu i pažnju, a briga oko mrtvaca i pogrebnih obreda pripadala je isključivo ženama pa je to bio jedan od rijetkih poslova koji je dopuštao ženi da izađe iz zatvorenosti svog doma, da djeluje u javnosti, a da u isto vrijeme ne bude osuđena za bavljenje nečasnim poslom i nedolično ponašanje.²¹ Uz poduku oca ili braće mogle su naučiti čitati i pisati te steći još poneko znanje, a može se pretpostaviti da je jedan dio žena vladao osnovnom pismenošću, jer im inače muževi ne bi mogli povjeriti vođenje poslova za njihove odsutnosti. Ipak, bilo je malo djevojaka koje su znale pisati, a još manje onih koje su znale latinski i talijanski pa se zato govorilo hrvatskim. Djevojčice su dobivale poduku o braku, djeci, kućanstvu i osnovama kršćanske vjere. One su se vrlo mlade udavale i preuzimale kućanske i majčinske obveze, čime je svako učenje prestajalo. Žene su bile podložne svojim muževima, kao što su bile sluge i djeca, iskazujući im poslušnost, odanost, poštovanje i podčinjenost. Od muževa su mogle očekivati ekonomsku sigurnost i fizičku zaštitu.²² Ženina je životna zadaća bila osigurati dobre veze očevoj obitelji i produžiti rod svog muža. Udaja je značila vrhovno postignuće za svaku ženu, jer je tako mogla ostati u svjetovnom životu i ostvariti svoju životnu svrhu, materinstvo, te su zbog toga kćeri uvijek imale prednost pred braćom kada se radilo o sklapanju braka.

IV. VIDLJIVOST ŽENE

Srednjovjekovna žena je bila dio „privatne“ sfere, vezana uz kuću. Uz crkvu, kao mjesta susreta žena, spominju se mlinovi, trgovi, kuće, ali su to vjerojatno bili i putovi kojima su žene odlazile obavljati svoje poslove i na kojima su se najčešće susretale, ali i sukobljavale. Pripadnice nižih društvenih slojeva često su izlazile iz kuće kako bi obavile posao potreban za kućanstvo dok je za plemkinje odlazak u crkvu bio gotovo jedini oblik društvenog života pa su rado i često tamo odlazile.²³ Izvan kuće, osim odlazaka na misu ili ispovijed, žena je bila vidljiva u onoj mjeri u kojoj je njen izlazak bio nužan za funkcioniranje obitelji. Djevojke su živjele odijeljene od javnosti, iza zatvorenih vrata očinske kuće. Putnici koji su prolazili kroz Dubrovnik u 16. stoljeću zapazili su da Dubrovčani zatvaraju plemićke djevojke u kuće i da ih je moguće vidjeti samo u crkvi ili na prozoru te je tako njihova čast bila pod strogim nadzorom obitelji. Ženski prostor činili su, dakle, kuća, crkva te samostan u blizini.²⁴ Osim stajanja na prozoru, još su neki oblici ponašanja i pojava (razgovor, večernji izlasci, dulje zadržavanje u trgovini kojoj bi vrata bila zatvorena) bili u javnom mnijenju obilježeni kao napad na žensko poštenje.²⁵

V. ZARUKE

Benedikt Kotruljević savjetuje trgovcu kako odabрати prikladnu životnu družicu pa daje tipove udavača. Najboljim izborom smatra one koje hoće lijepe riječi. Ne trpe surovost, jer njihova narav prezire osorne riječi i udarce, lako nauče znanje i dobre običaje te su blaženi oni kojima takva žena zapadne.¹²⁶ I Filip de Diversis¹²⁷ daje savjete o izboru prikladne supruge te kaže da pri izboru žene valja gledati na čud, dob, rod, izgled i bogatstvo, a od toga ponajviše valja razmišljati o rodu predaka, od kojih se uglavnom nasljeđuje značaj. Dubrovačka vlastela drži posve nedostojnim da se brakom vezuju s neplemenitim ženama ili da se plemenite gospođe udaju za neznatne muževe.¹²⁸ Diversis je pohvalio tu vlastelu što se klone miješanja koje bi ukaljalo njihovo plemstvo, jer plemenito porijeklo čuva osobiti značaj, shvaćanje časti i način života koji se mora proslijediti potomstvu preko dostojne žene, a to može biti samo vlastelinka. Bilo je i brakova s pučankama, no oni su donosili gubitak plemićkih prava ne samo za potomke, nego i za samog vlastelina koji bi sklopio takav brak. Takve su brakove sklapali osiromašeni ili buntovni plemići, mnogo češće nego plemkinje. To je običajno pravo 1462. godine i ozakonjeno. Dubrovačka vlastela ipak se združuju brakom s plemićkim ženama drugih gradova- Drača, Kotora, Zadra, Splita, Trogira i drugih, te zakonitim brakovima povezuju svoje kćeri i sestre sa znamenitim muževima i plemićima iz tih gradova. I kotorski su se plemići ženili bogatim pučankama kako bi njihovim mirazom popravili svoje imovinsko stanje. Ženidba s pripadnicima plemstva drugih dalmatinskih gradova dubrovačkoj je vlasteli uvijek bila dopuštena.¹²⁹ Iako su oni mogli dati kćeri za žene dalmatinskim plemićima, činili su to rijetko. Bračne veze s muškim plemstvom dalmatinskih gradova slabile bi mrežu veza i čvrstoću dubrovačkog vlasteoskog staleža pa tako postoje i oporučne upute za udaju kćeri koje uglavnom podrazumijevaju da će se kćeri udati za dubrovačke plemiće, a ponekad izričito naglašavaju da se nipošto ne mogu udati izvan Dubrovnika.

Oni koji imaju kćeri ili sestre za udaju, traže zetove ili šurjake i nečijim posredovanjem potvrđuju svojtu. Zaručnik i zaručnica ostaju vjereni nekoliko godina, ponajviše zbog nezrele dobi supruge jer, naime, kad imaju 10, 11 ili 12 godina zaručuju se, a mužu se pridružuju u 15. ili 16. godini ili kasnije.¹³⁰ Mnogo puta mladoženji uz to daju i dio ili čitav iznos miraza u novcu, s kojim se on baca na trgovinu i nastoji uvećati svoje bogatstvo. Dokle žive vjereni, zaručnik rijetko vidi zaručnicu, iako često provodi vrijeme u tastovoj kući. U srednjovjekovnom Dubrovniku je osobito među vlastelom, prevladavao tzv. mediteranski tip braka koji podrazumijeva ranu udaju žena i veliku razliku u dobi u odnosu na muževe.¹³¹ I Kotruljević savjetuje: „Ako ti od 28 godina uzmeš ženu od 16, učinit ćeš je kakvom budeš htio. Ne uzmi ženu mlađu (od 16 godina, I.V.) jer su u toj dobi muškarac i žena savršeni i rađaju savršenu djecu.“¹³² Crkveni je zakon propisivao da je najniža dobna granica za sklapanje zaruka sedma godina života te da se djevojke mogu vjenčati najranije s 12, a mladići s 13 ili 14 godina.¹³³ To je vrijeme najranije spolne zrelosti pa bi tako rana udaja i ženidba otklonile razmak između spolne zrelosti i sklapanja braka i ujedno riješile problem celibata, odnosno izvanbračnih seksualnih odnosa mladeži. Istarski su statuti propisali kada djevojke, odnosno mladići

postaju punoljetni, s tim da je pri tom punoljetnost podrazumijevala mogućnost sklapanja ugovora, obvezivanja, dolazak na sud, pisanje oporuke. Prema istarskim statutima za djevojke je punoljetnost bila od 12 do 14 godina, a za mladiće 14 ili 15 godina.¹³⁴ Dubrovačke su plemkinje u 15. stoljeću udavane u prosjeku između 16. i 18. godine, a dob je rasla prema kraju srednjeg vijeka, prema 18 i 19 godina. Muškarci su bili motivirani na kasnu ženidbu, dok su se žene morale udati što prije, u prvom redu zbog nataliteta. Ali, muškarci iz siromašnijih slojeva ženili bi se kad bi postigli ekonomsku nezavisnost potrebnu za osnivanje obitelji, a to nije moglo biti prije 20-25 godine života. Njihove su nevjeste također bile starije, jer su često i same privredivale prije udaje, a uz to u nižim staležima visoka plodnost nije bila potrebna ni poželjna.¹³⁵

Usprotiviti se roditeljskoj volji značilo je izazvati nevolju poput razbaštjenja, izbacivanja iz kuće i sramoćenja. U dobi od petnaestak godina, izložena pritiscima obitelji i ovisna o roditeljskim prihodima, djevojka se morala prikloniti očevu dogovoru. Nije zanemariva niti činjenica da bi poništenje bračnog ugovora značilo financijsku prijetnju obitelji, jer je djevojčin otac, u slučaju njezina nepristajanja na brak, morao platiti izuzetno visoku globu. Punoljetne djevojke također nisu mogle same odlučivati o braku, ali se njihovo mišljenje moralo uzimati u obzir u puno većoj mjeri.¹³⁶ Neudani laički status za žene nije dolazio u obzir, a pogotovo ne samostalni život, čak ni u udovištvu. Jedine mogućnosti bile su brak ili redovništvo, a ni taj izbor nije bio prepušten samim ženama. Neudane vlasteoske djevojke bile su podvrgnute osobito strogom nadzoru, jer je njihova čast, toliko važna za udaju, bila uvjet za dobru ženidbenu politiku. Žensku djecu u mlađoj dobi roditelji su i bez njihova pristanka mogli poslati u samostan. Osobito je u Dubrovniku bilo posve uobičajeno u plemićkim, pa i u građanskim kućama udati tek jednu od kćeri, a ostale poslati u redovnice. Stare djevojke iz puka, premda su svoju ekonomsku situaciju mogle poboljšati samostalnim radom kao sluškinje, prodavačice i slično, pogađala je još dramatičnija sudbina. Ne naslijedivši dio obiteljske ostavštine, često su bile posve ovisne o volji svoje braće. Usidjelstvo u društvu u kojem je žena bila određena brakom i majčinstvom imalo je za posljedicu njen ostanak unutar obiteljske ekonomske zajednice i potpunu ovisnost o braći ili rjeđe odlazak iz obitelji s krajnje neizvjesnim posljedicama po egzistenciju i starost jer su izvan očinskog domaćinstva jedva zarađivale za prehranu. Društveni život neudane djevojke bio je usmjeren prema Crkvi jer joj je on donosio poštovanje obzirom na činjenicu da je Crkva od celibata stvarala vrlinu i osiguravala okvir unutar kojeg je usidjelici omogućavala društveni ugled.¹³⁷ Kći koju roditelji nisu udali do 29. godine života tek je tada imala pravo tražiti pomoć rođaka i općine i u takvom je slučaju mogla dobiti miraz od očeve i majčine imovine.¹³⁸

Samom ugovaranju vjeridbe često su doprinosili brojni sudionici. Osim roditelja i starije braće, mogla je biti uključena i šira rodbina, susjedi, značajniji prijatelji i sluge pa čak i redovnici odnosno župnici. Mladići su najčešće osobno ugovarali brak s očevima djevojaka, a u slučaju očeve smrti brigu o udaji sestara preuzela su braća. Ako nije bilo braće ili su bili maloljetni, te su dužnosti prelazile na majku, tutore ili rođake s tim da je majka mogla ugovarati brakove svoje djece samo u suradnji sa sinovima ili s pet muževljevih rođaka.¹³⁹ Brak su mogli

dogovoriti i sami zaručnici što je bilo češće u nižim društvenim slojevima ili u slučajevima ženidbe udovaca i udovica. Neke su pučanke same ugovarale brak, ali takva samostalnost žena, koliko god bila učestala, smatrala se nepriličnom i nastojala se izbjeći, osobito kod vlastele.⁴⁰

Za Dubrovnik se ustanovilo da su se u obiteljima s više djece najprije udavale kćeri, a tek potom ženili sinovi prema principu „prvo sestre.“ Neovisno o redoslijedu rođenja, običaj je bio da se sestre udaju prve ili da odu u samostan. Takvo pravilo reguliralo je razmjenu žena i dobara između obitelji i omogućavalo očevima da zbrinu kćeri i sačuvaju njihovu čast ranom udajom za gospodarski samostalne i ugledne ljude te da drže sinove pod nadzorom. Za razliku od muškaraca koji su ulazili u brak kad bi osigurali egzistenciju svojoj budućoj obitelji, djevojke su bile spremne za udaju čim su fizički stasale.⁴¹ Vlasteoski rodovi nisu mogli ostvariti društveni uspjeh bez promišljenog povezivanja s drugim imućnim rodovima, a napisano je pravilo bilo da se žene biraju iz uglednijih rodova od vlastitog. Želeći izbjeći pobunu djece protiv nametnutih brakova, roditelji su zaključivali bračne ugovore godinama unaprijed. Djevojke su najčešće bespogovorno prihvaćale tuđi izbor njihovog bračnog druga, što se prije svega odnosi na aristokratske kćeri i djevojke iz boljih građanskih kuća, ali i na djevojke skromnijeg podrijetla, premda su one načelno imale više slobode odabrati partnera po izboru vlastitog srca. Tek su rijetki brakovi sklapani stvarnim obostranim pristankom supružnika. Ipak, među nižim slojevima bilo je nešto više slobode, dok je kod viših slojeva brak ipak bio prevažna stvar da bi se dopustilo da o njemu odlučuju sami mladenci.⁴² Pojedini istarski statuti propisuju da djeca, posebice kćeri moraju dobiti pristanak roditelja za vjenčanje, dok je motovunski statut propisao kaznu za onoga koji je obećao djevojci brak bez pristanka njenog oca, a ako je otac umro, pristanka majke i dvojice rođaka te uz prisutnost najmanje pet svjedoka iz samoga mjesta. Propisana kazna za onog koji bi obećao brak bez suglasnosti djevojčinih roditelja odnosno rođaka bila je 50 malih libara u korist motovunske komune, dvogodišnji izgon te dodatna kazna prema odluci potestata. Djevojka koja bi bez pristanka svojih roditelja ušla u brak mogla je ostati bez očevih i majčinih dobara te biti kažnjena s dva mjeseca zatvora. Nije uvijek bilo lako poštivati odredbe ugovora jer su zaruke trajale 4-5 godina, a ako bi se pojavila probitačnija prilika, bračni su se ugovori poništavali.⁴³

Deseto i jedanaesto stoljeće bilo je vrijeme borbi između crkvenog i laičkog shvaćanja braka. U krunidbenoj zavjernici iz 1075. Zvonimir je obećao papi da će „poništavati nedopuštenu vezu među rođacima i ustanoviti zakonito vjenčanje s prstenom i svećeničkim blagoslovom, a ustanovljeni brak neće dopustiti da se izopači.“⁴⁴ Čini se da sa ovim odredbama brak počinje dobivati kršćanska obilježja, jer kršćanski obred posvećuje brak, ali još nije uvjet njegove valjanosti, a kada to i bude, značit će da je ustanova braka nametnuta kao crkveni sakrament.⁴⁵ Čak i u 15. stoljeću brakovi još nisu nužno sklapani u crkvi i uz prisutnost svećenika, već je za valjanost braka bilo bitno da se mladenci pred svjedocima međusobno obvežu i da sklope bračni ugovor. Najzorniju potvrdu toj tvrdnji daje primjer sudske parnice Maruše Bratosaljić koja se vodila od svibnja do studenog 1480. godine. Riječ je bila o slučaju u kojem su se dva muškarca borila za jednu ženu, odnosno u središtu je bio sukob Marušinog oca i neželjenog zeta, Nikole. Nikola je tužio

Marušu s kojom je preko posrednika sklopio brak zbog toga što je unatoč tome sklopila novi brak s Franom.⁴⁶ Višestoljetni crkveni zahtjev i napor za javnošću zaruka i braka riješen je tek na Tridentskom koncilu.⁴⁷ Kanonski zakon postavio je obrazac bračnog i obiteljskog života utemeljen na Starom zavjetu, evanđelju, poslanicama svetog Pavla i djelima crkvenih otaca, u prvom redu svetog Augustina. Nametanjem kršćanskog okvira obitelji reformisti su ubrzali prodor kršćanstva u sve dijelove društva, a osvajanjem isključive nadležnosti u pitanjima bračnog morala i obiteljskih odnosa reformna je Crkva dobila mogućnost neposredna nadzora nad vjernicima.

Crkvena se koncepcija braka temelji na kompromisu između ideala kontemplativnog, asketskog života i potrebe za biološkom reprodukcijom ljudskog roda. Za svećenstvo je propisan celibat, a laicima je dozvoljen brak kao jedini dopustiv okvir njihovog seksualnog života. To je protuslovlje naročito pogadalo žene, budući da je crkvena doktrina uzdizala djevičanstvo kao najviši stupanj savršenstva dostižan ženskoj osobi, a laičko im je društvo postavljalo majčinstvo kao životnu zadaću. Istaknuta su tri glavna dobra braka – potomstvo, sakrament i vjernost, dok je prokreacija proglašena glavnom svrhom braka. Sakralizacija braka urodila je njegovom nerazrješivošću pa je rastava zabranjena, osim ako je ne dopusti crkveni sud. Crkvena doktrina smatra brak duhovnom vezom prije nego tjelesnom, pa naglašava važnost sporazuma muža i žene za sklapanje braka. Crkva je također zahtijevala da se brakovi sklapaju javno, u prisutnosti svećenika, jer u protivnom ne bi mogla nadzirati laike koji su mogli izigrati propisana pravila. Ona zabranjuje ženidbu svećenika, zabranjuje otpuštanje žena i rastavu braka.⁴⁸ Preuzela je moralno vodstvo na području bračnog života, počevši od nastanka bračne veze do kasnijeg odnosa među supružnicima, te je u srednjem vijeku bila ishodište novih ideja o braku koje su u središte pozornosti stavile par, a ne obitelj, te pojedinačno, a ne društveno značenje braka.⁴⁹

U laičkom sustavu vrijednosti obiteljske i rodbinske veze imaju prije svega ekonomsku i političku svrhu. Prema njihovu shvaćanju glavni je zadatak obitelji prijenos dobara, prava i društvenog položaja od predaka k potomcima. Brak i obitelj drže isključivo svjetovnim stvarima i odbijaju sakralizaciju koja ugrožava njihov društveni red. Za laike je brak veza dviju kuća, odnosno rodova, a ne dviju osoba, pa ne mogu prihvatiti doktrinu koja bi oslobodila pojedinca obiteljskih ugovora i prepustila mu odluku u izboru bračnog druga. Pogotovo im je neprihvatljiva ideja o slobodnom odlučivanju žena. S obzirom na to da je najvažnija funkcija braka bilo produžavanje roda, obaveze preuzete prema ženi postajale su nevažne ako bi se pokazalo da je nerotkinja. Svjetovni prvaci nisu mogli prihvatiti ni mogućnost sklapanja brakova između pripadnika različitih društvenih staleža koju je crkveni zakon dopuštao, na temelju evanđeoskog stava o jednakosti svih ljudi.⁵⁰ U ženidbenoj politici viših staleža žena je bila samo objekt razmjene. Motivi za ženidbu bili su političke i gospodarske naravi, pogotovo među plemstvom. Za laike, zaruke su značile dogovor obitelji, danu riječ i stoga čvrstu obvezu. Prema crkvenom je zakonu obećanje bilo raskidivo, ako nije došlo do tjelesnog sjedinjenja. Svako protivljenje i odustajanje od prihvaćene obaveze smatralo se teškom uvredom, a krivac za raskid snosio je javnu sramotu i priličnu novčanu kaznu koju je morao

platiti drugoj strani. Presudan je bio miraz, a ne blagoslov, jer bez blagoslova se moglo, a bez miraza nije. On je prema crkvenom i statutarnom pravu bio obavezan za sklapanje braka i to u svim društvenim slojevima.⁵¹

Neželjeni i nametnuti brak mogao se izbjeći, a jedan od načina na koji se to moglo učiniti bile su dogovorene otmice gdje se očituju suprotnosti između kanonskog poimanja braka i laičke koncepcije braka. Sklapanje braka nakon otmice omogućavalo je paru da iskoristi kanonske norme u svoju korist. Tajni, svojevoljni brakovi bili su strogo zabranjeni od crkvene i svjetovne vlasti. Mladoženja je tad gubio sva prava na imovinu svoje žene, a njegovi suučesnici, uključujući i svećenika, bili su kažnjeni tamnicom ili progonstvom.⁵² Slobodni je izbor pri udaji i ženidbi u velikoj mjeri ograničavao miraz, odnosno dobra koja su mladenci dobivali od roditelja prilikom sklapanja braka. Dok se mladićima ponekad i toleriralo da sami izaberu buduću suprugu, djevojka gotovo uopće nije mogla birati već je morala prihvatiti roditeljski izbor. Uvjeti za sklapanje braka mogli su biti rođenje djeteta, dobro ponašanje žene ili muškarca, djevičanstvo žene, odricanje od poroka, pristanak oca ili rođaka, isplata miraza, sumnja u zapreku srodstva, pristanak na spolne odnose ili dokazana potencija muškarca.⁵³ Zakonitim i javnim brakom smatrao se onaj koji je uključivao prosidbu, zaruke, miraz, crkveni blagoslov, razmjenu sporazuma u prisutnosti vjerodostojnih svjedoka i svečani ispraćaj žene iz očeve kuće u kuću muža. Sve ostalo bilo je tajno: brakovi sklopljeni pred svjedocima, ali ne i „pred licem Crkve,“ oni u kojima su izostajali lokalni običaji i svečanosti, oni sklopljeni bez znanja roditelja ili u zabranjenom stupnju srodstva, u zabranjene dane crkvenog kalendara, noću, u neprikladne sate i na neprikladnom mjestu. Tajnim su smatrani čak i brakovi sklopljeni u crkvi, ali bez znanja obitelji i bez prisutnosti javnosti. Takvim brakom su obitelji protivne toj vezi bivale stavljene pred gotov čin i to je bio način da se izbjegn timer nametnuti brakovi i sklopi brak iz ljubavi. Pripadnici tzv. „malog puka“ – obrtnici, radnici i radnice u manufakturi sukna, sluškinje- imali su veću slobodu u izboru bračnog druga nego oni bogatiji i viđeniji.⁵⁴ Zakon protiv tajnih brakova koji je Veliko vijeće izglasalo 1429. godine svjedoči da se vlast odlučila obračunati s tom praksom. Djevojka je gubila pravo na miraz što nije pogađalo samo nju nego i tajnog mladoženju koji je gubio važan motiv za tajni brak. Unatoč čvrstoj konsenzualnoj doktrini Crkve, volja roditelja bila je i ostala vrlo važan moment pri sklapanju srednjovjekovnog braka.

VI. MIRAZ

Glavnu ulogu u ženidbenoj politici imao je upravo miraz. Podatke o značenju miraza i njegovoj visini imamo za dalmatinske gradove, Dubrovnik te Istru. Uoči sklapanja braka sklapani su ugovori o mirazu i imovini, a miraz je, na području Trogira, isplaćivan nakon što je brak konzumiran. U takvom ugovoru mladić daje djevojci „ženidbenu obvezu,“ a ona se obvezuje ući u brak s određenom imovinom.⁵⁵ Obiteljska imovina sastojala se samo od miraza i patrimonija. Miraz je prema crkvenom i statutarnom pravu bio obavezan za sklapanje braka. U ranijim stoljećima pa sve do kraja 13. stoljeća kad nestaje neslobodna posluga, udavače iz bogatijih obitelji dobivale su i sluškinju, a žene iz nižeg pučanskog

sloja obično su donosile u miraz kućicu ili stan. Čak i najsiromašnije djevojke morale su ga imati pa makar bio i simboličan. Miraz se davao javnom ispravom u skladu s mogućnostima davatelja miraza u pokretninama i nekretninama.⁵⁶ Imao je veliko značenje za novu obiteljsku zajednicu ako muž još nije naslijedio patrimonijalna dobra, jer bi tad započinjao svoje samostalno poslovanje isključivo sa ženinim mirazom.⁵⁷ Ožvljavanje privrede u kasnosrednjovjekovnom hrvatskom društvu urodilo je time da su žene bile proglašene pravno nesposobnima i potpuno su odstranjene iz prometa dobara. Miraz, kojemu je osnovna namjena bila zaštita žene i njezine djece, postao je u tom procesu privrednih promjena početnim kapitalom za muževe poslove. Običaj je nalagao da se miraz isplati u času sklapanja bračnog ugovora, a to je, s obzirom na mladost zaručnika, moglo biti i nekoliko godina prije stvarnog sklapanja braka. Mladići su, nakon što bi dobili miraz, mjesecima, pa i godinama zavlčili s vjenčanjem. U tom roku nerijetko se dogodilo da miraz propadne u rizičnim trgovačkim pothvatima pa su tim više nastojali izbjeći brak, nadajući se novom mirazu od druge žene.

U slučajevima kad nije bilo dovoljno novca da sve kćeri dobiju uobičajene miraze, roditelji nisu dijelili postojeću svotu novca, već su prekobrojne kćeri slali u samostan, osobito u Dubrovniku. Očevi su ponekad oporučno određivali koje će se kćeri udati, a koje neće. Taj se problem nastojao riješiti skupljanjem milodara za udaju djevojaka bez miraza što je utjecalo i na demografska kretanja. Prije pojave bankarstva mirazni sustav je osiguravao prijenos kapitala pa je igrao važnu ulogu u bračnoj strategiji vlasteoskog staleža.⁵⁸ Nakon smrti roditelja obvezu dotiranja djevojaka preuzimala su braća – ako nisu mogli isplatiti miraz iz očeve i majčine imovine, morali su dati sestrama svoja vlastita dobra. Zbog toga su znali izbjegavati svoju obvezu i uskraćivati im miraz. Zakonska zaštita miraza je bila nužna, jer su osobito muževi često zloupotrebljavali svoja prava glede ženine imovine. U kotorskom, šibenskom, budvanskom statutu postoji čitav niz odredbi koje su štatile ženin miraz- ona nije odgovarala za suprugove dugove, niti je mogla jamčiti za njegove poslove- imovina žene mogla je biti obavezana jedino ako je zajam išao u njenu korist. Vrtoglavi rast iznosa miraza onemogućavao je udaju djevojkama iz siromašnijih rodova.

Pravno gledajući, miraz je bio ženino vlasništvo, ali se prije ili prilikom udaje predavao njenom mužu, koji je njime upravljao za ženina života. Ukoliko je muž živio u zajednici s ocem ili braćom, unosio je ženin miraz u tu zajednicu. Muževi su često davali svojim ženama isprave kojima su jamčili da će čuvati njihovu dotu i predati im je netaknutu na kraju života. Nakon smrti žene, muž je morao nadoknaditi sve ono što je otuđio. Osnovna imovina iz miraza morala je ostati nepromijenjena za vrijeme trajanja braka.⁵⁹

U Dalmaciji je bilo uobičajeno da se kćeri iz patricijskih obitelji isplaćuju mirazom kako bi se posjedi roda zadržali u obitelji. To je slučaj od 13. stoljeća pa na dalje. U ranijim razdobljima prevladava pravo udanih kćeri na jednako nasljedstvo s braćom i neudanim sestrama kao i njihovo pravo da oporučuju svoje nasljedstvo potomcima. Kasnije miraz počinje zamjenjivati pravo na dio roditeljskog nasljedstva te se nevjeste odriču prava na daljnja potraživanja. Dakle, 13. stoljeće je vrijeme promjene u kojem je žensko jednako pravo nasljedstva

počelo biti zamjenjivano mirazom.⁶⁰ U Zadru miraz kćeri nije mogao biti veći od dijela koji bi dobila da se nasljedstvo jednako dijelilo među potomcima. U svim dalmatinskim gradovima sačuvane su isprave u kojima se kćeri nakon što su primile miraz odriču svakog prava na očinsko naslijeđe, dok se u nekim statutima pojavila i odredba da očinske kuće nasljeđuju isključivo sinovi. Prvotno se miraz u novcu isplaćivao djevojkama koje su se udavale za strance iz udaljenih gradova. Takav se običaj u dalmatinskim gradovima prvo pojavio u Zadru zbog razvijenije ekonomije koja je omogućavala jednostavniju isplatu u novcu. U Trogiru i Splitu se duže vrijeme zadržalo davanje nekretnina. Konačno je u Zadru u 14. stoljeću isplata miraza u novcu postala način na koji su sestre uskraćivane u jednakom pravu nasljeđivanja s braćom jer dobiveni je iznos bio manji od dijela koji bi dobile ravnopravnom podjelom nasljedstva.⁶¹ Proces postupnog isključivanja žena iz jednakog nasljeđivanja bio je opća pojava na europskom Mediteranu. Umjesto jednakog dijela očinske imovine, žena dobiva miraz u novcu- smatralo se da je time isplaćena prilikom udaje i gubila je pravo na nasljedstvo nakon očeve smrti.⁶² Oporučno, žena je mogla raspolagati sa 1/4 svog miraza, a preostali dio pripadao je po zakonu njenoj djeci. Ukoliko nije imala djece, mogla je raspolagati polovicom miraza, a druga se polovica vraćala njenoj obitelji.

Mirazna imovina bila je vezana, odnosno žena nije mogla njome slobodno raspolagati i trošiti je, jer je bila namijenjena udaji, a nasljeđivala su je djeca, a ako u braku nije bilo djece, miraz se vraćao ženinoj obitelji.⁶³ Statutarnim odredbama bilo je propisano da žena koja se preudaje ima pravo samo na malu otpremninu, a ne i na stvari koje je stekla u braku. Za vrijeme braka žena ne može raspolagati mirazom. Dokle god su kognatske veze zadržavale značenje za obitelj poput agnatskih, udaja kćeri nije nužno značila njezino napuštanje vlastite obitelji. Budući da se kćeri i nasljedstvo koje su dobile nisu smatrali gubitkom za obitelj, nije bilo neophodno čuvati obiteljske nekretnine samo za sinove koji će nastaviti rod. Kćerina su djeca još uvijek mogla izabrati pripadnost majčinoj obitelji, a čak su i zetovi mogli pridonijeti svojom imovinom bogatstvu obitelji svojih žena.⁶⁴

U ženinom su posjedu, tako, barem na području Istre, bili miraz, uzmirazje i basadego (vjenčani dar). Taj je dio imovine bio isključivo vlasništvo žene, samo što ona time nije mogla potpuno samostalno raspolagati, jer joj je za njegovo otuđenje bila potrebna muževa suglasnost. Ti su darovi osiguravali ženu za vrijeme braka, ali i nakon njega, a namjena im je do određene mjere bila i zaštita djece. Miraz su u pravilu davali roditelji, a uzmirazje i basadego zaručnik. Uzmirazjem je zaručnik povećavao miraz, kako bi se ravnomjerno rasporedio teret osiguranja budućnosti zaručnice, dok je basadego dobio naziv prema latinskoj riječi *basium*-poljubac, a prvobitno je označavao darivanje zaručnice u trenutku kad ju je njen zaručnik „uzimao u posjed“ svečanim poljupcem kada bi završila ceremonija vjenčanja. Uzmirazje se davalo u novcu ili naturi (krzno, bluza, cipele, čarape...)⁶⁵

Ako se žena preudala ili živjela nečasno, gubila je pravo na doživotno uživanje imovine umrlog muža, ali su joj nasljednici morali izručiti miraz i polovicu uzmirazja. Moglo se dogoditi da žena od dana udaje pa do dana sastavljanja oporuke ni ne vidi svoj miraz. Ta je imovina samo prelazila iz ruku njenog oca u ruku njenog svekra, muža i sinova. Propisi o miraznoj imovini nastali u nastojanju

da se zaštite interesi nasljednika, a ne žene same.⁶⁶ Prva zakonska regulacija o mirazu u Dalmaciji tek je dubrovački *Ordo de dotibus et nuptiis* iz 1235. godine koji određuje kolika smije biti visina miraza vlasteoskih djevojaka, te kakva mora biti njihova oprema. Vrijednost nakita i odjeće također je strogo određena, s time da je dozvoljeno tu vrijednost smanjiti, ali nikako uvećati. Ograničenja iznosa miraza nisu vrijedila za udovice i nasljednice. Sredinom 15. stoljeća prestaje rast miraza.⁶⁷ Mirazi žena iz viših slojeva neprekidno su rasli i dosezali ponekad vrto glave iznose, ali žene nisu mogle raspolagati tom imovinom niti se upuštati u veće poslove. Nasuprot tome, žene siromašnih obrtnika i zemljoradnika ne samo da su raspolagale svojim mirazom i poslovale njime nego su često i dijelile ukupnu imovinu stečenu u braku sa svojim mužem.⁶⁸

VII. VJENČANJE

U Dalmaciji i Dubrovniku vjenčanja su se tijekom srednjeg vijeka najčešće održavala po kućama, odnosno u svjetovnom prostoru. Središnji dio ceremonije vjenčanja odvijao se najčešće u privatnoj kući ili u notarskoj kancelariji, a glavnu ulogu u tome je imao notar, a ne svećenik. Laici su sačuvali određeni nadzor i nadležnost nad bračnim stvarima i shvaćanje da je brak njihova osobna stvar. No ipak su ljudi svih staleža u velikoj mjeri prihvatili i živjeli novosti koje je Crkva donijela na područje braka.⁶⁹

Što se tiče samog obreda vjenčanja, stvari su išle sljedećim tokom. Ujutro na dan svadbe, jedan od općinskih notara s dvojicom svjedoka, dolazio bi k nevjesti da je pita je li sporazumno uzeti tog i tog čovjeka za zakonitog muža. Ona bi davala suglasnost slabim glasom ili klimanjem glave, a katkada bi joj žene koje stoje uz nju položile ruke na glavu i savile je. Sama svadba smjela je trajati samo jedan dan kako se dragocjeno vrijeme ne bi razbacivalo u nekorisnoj zabavi. Sredinom 15. stoljeća dubrovačko je Veliko vijeće odlučilo da mladoženja mora isprositi djevojku šest mjeseci prije vjenčanja, pod prijetnjom kazne zatvora. Filip de Diversis kaže da se na dan vjenčanja obavljala *interrogatio* pred dva svjedoka, a zatim se mladenka prstenovala i na glavu joj se stavljala kruna od srebra i zlata ako je bila djeвица, a ako je djevičanstvo izgubljeno tjelesnim sjedinjenjem, nije se stavljala kruna.⁷⁰ Mlada je bila okićena nakitom i odjevena u odjeću koja se nosila samo u toj prilici, kao simbol ugleda i bogatstva obiju obitelji. Prije nego što ode iz očeve kuće, prima blagoslov Abrahama, Izaka i Jakova, a potom kroči između dviju žena koje poučavaju nevjestu što tada treba činiti, polažu je u krevet i ujutro su uz nju kod ustajanja. Uzvanici nevjeste i njenih roditelja odjeljuju se i gladni se vraćaju svojim kućama.⁷¹ Nakon toga je uz svirku i ples povorka kretala ka kući mladoženje. Udovac udovicu dovodi u sumrak, s time da izostaju popratne svečanosti i to vesela glazbena povorka, kruna djevičanstva, odlazak na misu i blagoslov. Ako udovac vodi djevicu, održavaju se skoro svi obredi, a ako pak čovjek koji nije udovac odvodi udovicu svi obredi ostaju osim krune djevičanstva te se ne ide na misu. Odgovarajući na pitanja svećenika, muž ženi obećava vjernost, uzdržavanje i zaštitu, a ona njemu vjernost, poslušnost i odanu službu, do kraja života. Takav obred koji je spoj tradicionalnih elemenata rimskog braka (sporazum, prsten, miraz)

i novih kršćanskih elemenata (blagoslov, sporazum) trebao je osigurati autoritet Crkve u bračnim pitanjima.⁷²

Svadba je označavala konzumaciju braka, početak reproduktivnog života para, suživot i svečano obznajivanje braka čitavoj zajednici. Od sklapanja bračnog ugovora do odlaska žene u mladoženjinu kuću, radi konzumacije braka, znalo je proći od nekoliko mjeseci do nekoliko godina, a uobičajen je bio razmak između jedne i tri godine. To je vrijedilo u slučaju da je mladenka bila maloljetna, odnosno u nezakonskoj dobi za brak. U tom je slučaju u njeno ime *per verba de futuro* brak zaključivao njen otac ili skrbnik, a ona se kasnije morala u zakonskoj dobi i sama obvezati *per verba de presenti* da pristaje. Tome je vjerojatno služio obred prilikom vjenčanja gdje mladenka prihvaća dotičnog prosca za muža.

VIII. BRAČNI ŽIVOT

VIII.1. POLOŽAJ ŽENE U BRAKU

„Ako se neće popraviti, posluži se batinom, ali to neka bude zadnji lijek. Nastoj da to nitko ne sazna, jer nema veće optužbe protiv ugledna čovjeka negoli da tuče ženu, jer je ona slabo i vrlo kukavno stvorenje i nesavršen čovjek. Budući da je ona bezvrijedna stvar i u tvojoj vlasti te se ne može braniti rukama ni nogama, podlo je da ti na nju digneš ruku. Bez sumnje, žena je takva kakvom ju je muž učinio. Umjerenom opći, jer ti učiš svoju ženu dobru vladanju. Izroditi ćeš djecu i učiniti ljubav savršenijom i cjelovitijom. Ne čini je ljubomornom ni sumnjičavom, uzvrćaj joj u potpunosti nesmanjenu ljubav, ne budi požudan. Živi uzdržljivo i budi vjeran svojoj ženi.“⁷³ Crkveni zakon traži od žene da živi s mužem i preuzme bračne dužnosti, da bude poslušna i da ne otuđuje bračna dobra protiv njegove volje. Kotruljević i Cerva ne stavljaju miraz na prvo mjesto, iako je igrao tako veliku ulogu u svakodnevnoj praksi, već su za njih važni preduvjeti dobra obitelji, veze i prijateljstva, ugled i lijepo ponašanje djevojke, dobrota, umjerenaa ljepota, mladost i plodnost te djevičanstvo. Ljubav žene prema mužu definirana je kao strahopoštovanje i poslušnost, a ljubav muža kao blagost i naklonost.⁷⁴

Krajem 16. stoljeća u Novigradu i njegovu distriktu prevladavala je jednostavna obitelj, koji su činili roditelji i djeca, a takve obitelji najčešće nisu imale mnogo djece. U kakvim su prilikama ljudi živjeli u pravilu je zavisilo od njihova društvenog i materijalnog statusa te od područja gdje su živjeli. Obrtnici i trgovci te seljaci najčešće su živjeli u višćelijskim kućama koje su se sastojale od dviju osnovnih prostorija- dnevne sobe koja je najčešće uključivala i kuhinju te spavaće sobe, a dodatne su prostorije ovisile o njihovom materijalnom statusu. Kod viših slojeva, u kućama koje su imale mnogo prostorija, često su i supružnici imali svaki svoju sobu. Njihove su sobe bile povezane, odnosno odijeljene vratima, tako da su mogli jedan drugome dolaziti, bez znanja i pogleda ostalih ukućana. Do muževljeve sobe je obično bila knjižnica, a do ženine garderoba gdje spavaju djevojke tako da je dobrim dijelom osobni i intimni život supružnika ovisio o njihovom materijalnom statusu.⁷⁵ U braku je nažalost bilo i zlostavljanja. Tako je splitski statut zahtijevao da se muž čija je žena pobjegla zbog zlostavljanja zakune da neće biti

okrutan i povrijediti je preko „uobičajene mjere.“ Pod prijetnjom globe od njega se tražilo da otjeranu ženu primi natrag, a ako bi se dokazalo da je muž ugrozio ženin život bez njene krivnje, bilo joj je dopušteno da živi odvojeno od njega i da prima uzdržavanje. One su ponekad i same tražile odvojen život ili su bježale od kuće s tim da su pučanke češće bježale od plemkinja koje nisu imale kamo otići niti su mogle osigurati svoju egzistenciju.⁷⁶ I sam Benko Kotruljević, kao što je gore navedeno, savršenom je trgovcu savjetovao da ne tuče ženu, već da je blago opominje, te da kao posljednju mogućnost može upotrijebiti i batine kako bi je vratio na pravi put. Žena je suprugu mogla biti nesimpatična i previše brbljava i zaslužiti kaznu, a mogla je biti kažnjena i zbog neplodnosti, premda nije uvijek ona bila neplodna. Motivi za fizičko kažnjavanje, ali i ubojstvo supruge mogli su biti i muževljeva ljubomora, ženin preljub, prigovaranje, neposluš, bježanje. Najčešće fizičko kažnjavanje žene, zapravo zlostavljanje, nije dolazilo pred sud, osim kad bi njegove posljedice bile fatalne za žrtvu. U slučajevima da se neizdrživa situacija ponavljala iz dana u dan, žena je bila prisiljena obraniti se, makar u ubojstvom supruge. U takvim su slučajevima najčešće pribjegavale „nevidljivom oružju,“ čaranju i otrovima.⁷⁷

VIII.2. IMOVINSKI POLOŽAJ ŽENE U BRAKU

Imovinski položaj udane žene u srednjem vijeku velikim je dijelom ovisio o njenom društvenom statusu i regiji gdje je živjela. U brakovima pučana postojao je veći stupanj ravnopravnosti, osiguran podjednakom dobi i slobodnim izborom supružnika. Uz to, statut je pučanima dopuštao zajednicu dobara, odnosno ravnopravnu podjelu dobara između muža i žene, nasuprot miraznom sustavu koji je nalagao drugačije nasljedno pravo i imovinske odnose u brakovima vlastele. Obrtnici i sitni trgovci žive isključivo od vlastitog rada, a ne od naslijeđene imovine i zbog toga njihove obitelji nisu opterećene brigom o očuvanju patrimonija, kao što je slučaj s vlasteoskim obiteljima. Mnogobrojni bračni, mirazni ili kupoprodajni ugovori svjedoče da mladi pučanski parovi redovito otpočinju bračni život kupovinom ili najmom kuće, dok su mlade udavače, obrtničke kćeri, služavke ili bivše ancile od svoje skromne uštede same kupovale kućicu kako bi time poboljšale svoje izgleda za udaju. Profesija daje veće značenje pojedincu i omogućuje mu samostalnost koja je uskraćena članovima velikih vlasteoskih obitelji, ovisnima o rodu i patrimonijalnoj imovini. Obrtnikov je dom definirala bračna veza. Siromaštvo sitnih obrtnika im ne dopušta da temelje egzistenciju svoje obitelji na naslijeđenim dobrima. Oni ne mogu stvoriti rod koji bi bio sposoban jamčiti uzdržavanje, sigurnost i status pojedinca, već umjesto roda, društvenu sigurnost i pomoć obrtnicima pružali su strukovni kolege, okupljeni u bratovština. Pučani se okupljaju u susjedstvu prema profesionalnom, a vlastela prema obiteljskom kriteriju.⁷⁸

U gradovima međurječja Save i Drave svaki je odrasli član obitelji, bilo muškarac, bilo žena, mogao slobodno raspolagati svojom imovinom, bez obzira na to je li ju je naslijedio ili stekao. Prilikom stjecanja zajedničke imovine morali su biti prisutni i muž i žena, a ona im je pripadala na jednake dijelove. Muž sam nije

mogao raspolagati zajedničkom imovinom bez odobrenja žene, a ravnopravnost je žena uživala i na području nasljednog prava.⁷⁹ Ovdje je ženina uloga u privređivanju bila značajna, pa je i žena bila u povoljnijem položaju i njen je imovinski položaj bio stoga ravnopravan s muškarčevim.

Kad se pak promatraju imovinski odnosi u braku na području istarskih komuna nezaobilazno se mora spomenuti *brak na istarski način – brak na način brata i sestre*. On se definira kao zajednica upravljanja imovinom supružnika uz postojanje nasljednog prava preživjelog na polovicu ostavine umrlog supružnika. Takav je način raspolaganja imovinom u braku u Istri bio najrasprostranjeniji. U braku na istarski način muž i žena su ravnopravni partneri, jedino što muž upravlja zajedničkom imovinom s nešto više prava nego žena. Zato se brak na istarski način i zove zajednica „poput brata i sestre,“ odnosno muž ima više prava u upravljanju koliko mu pripada po izvjesnoj prednosti muškarca u obiteljskoj zajednici poslije smrti roditelja.⁸⁰ Brakovi su se sklapali i na mletački ili slavenski način, ali u takvim brakovima, za razliku od braka na istarski način, žena nije bila imovinski zaštićena i nije imala kontrolu nad imovinom. U braku na mletački način imovina muža ostaje strogo odijeljena od imovine žene pa sve što stječe muž, stječe za sebe. Ovdje je žena za muževa života kućanica. Dok se muž bavio raznim gospodarskim djelatnostima i time povećavao svoju imovinu, žena je kod kuće bila osuđena čuvati miraz, uzmirazje i dar bez ikakve mogućnosti da ih uveća. Za vrijeme trajanja braka bili su joj osigurani stan i hrana te je kao žena uglednog građanina i sama bila ugledna. Nevolje su došle nakon muževe smrti – u braku na mletački način, žena je morala napustiti muževu kuću. Dakle, brak na istarski način je brak dvoje ravnopravnih partnera, a brak na mletački način je institucija u kojoj jači, muškarac, iskorištava položaj što mu ga je dao zakon.⁸¹

Nove oblike odnosa stvarali su muškarci i žene iz nižih društvenih slojeva koji su ravnopravno pridonosili napretku obitelji svojim radom. Primjer takvih promjena u odnosima je sastavljanje zajedničkih oporuka muža i žene koji su ostavljali svoju imovinu jedan drugome čak i ako su imali djece. Ugovori o zajedništvu imovine nedvojbeno ukazuju na činjenicu da je u nekim društvenim slojevima, u kojima je opstanak obitelji uvelike ovisio o radu žene, bračna veza imala daleko veće značenje nego u onim obiteljima u kojima su privređivali samo muškarci. Autoritet muža je dominirao bračnim odnosima- žena je u svakom pogledu morala biti podvrgnuta svome mužu, čija je dužnost bila da o njoj brine i upravlja njome, a ti su stavovi preuzeti iz tumačenja odnosa muškaraca i žena kakvo nalazimo u poslanicama svetog Pavla, djelima crkvenih otaca i u kanonskoj kodifikaciji.⁸²

IX. SEKSUALNOST, TRUDNOĆA, DJECA, DOJILJE

Nije bilo svejedno jesu li se supružnici poznavali prije stupanja u brak ili nisu, jesu li se i ranije voljeli ili su ušli u brak odlukom svojih roditelja, odnosno onih pod čijim su tutorstvom bili. Također nije bilo isto jesu li bračni partneri stupali prvi put u brak ili su već imali bračnog iskustva, ako bi kao udovci ili udovice stupili u drugi brak. Na supružničku su intimnost utjecale ženine trudnoće, način življenja, odnosno privređivanja te crkvene norme. Nakon prvog djeteta

u pravilu su se vrlo često i brzo redale trudnoće i porodi.⁸³ Najveća je smrtnost bila u dobi do pet godina života. Gotovo polovicu svog bračnog života supružnici su morali apstinirati, kako prilikom trudnoće, posebice nakon pomicanja fetusa, ne bi ozlijedili dijete. Intimni su odnosi bili zabranjeni za vrijeme dojenja, za vrijeme ženinih mjesečnih ciklusa, kako u tom razdoblju ne bi došlo do začeća jer se držalo da bi to moglo rezultirati nakaznim djetetom. Tako i Kotruljević savjetuje: „Kad praviš djecu, pazi da ne općiš sa ženom u doba mjesečnog pranja jer odatle nastaju gubava djeca, a ni poslije jela, kad se hrana u želucu kvari, pa se rađaju boležljiva djeca koja obično malo žive iza poroda. Zapamti da žene mogu imati djecu do pedesete godine, a muškarci do osamdesete. Žene koje žele sačuvati začeće moraju paziti da ne kihnu poslije općenja. Desetog dana iza začeća pokazuje se trudnoća glavoboljom. Žena je nemirna, mutne su joj oči, gade joj se jela, gubi tek i okus. Ako je muško, žena dobije ljepšu boju te iza 40 dana počinje mu kucati srce, a ako je žensko iza 96 dana. Žena blijedi; ako jede puno slanah stvari, dijete gubi nokte.“⁸⁴ Uopće nije sporno da je svatko želio imati mnogo djece, ali je mnoge u tome sprečavao visoki mortalitet djece ili rana smrt supružnika, pogotovo žene, iscrpljene višekratnim porodima. Ženin kraći životni vijek i izrazito visoka smrtnost do 32. godine života vjerojatno je u vezi i s velikim brojem poroda.⁸⁵ Christiane Klapisch-Zuber⁸⁶ spominje postojanje kalendara koji je propisivao kada bračni partneri smiju, odnosno ne smiju imati spolne odnose. John Noonan⁸⁷ je pokazao da su se kontraceptivne tehnike primjenjivale ne samo izvan braka, nego i u braku iako su teolozi smatrali grijehom protiv prirode sve seksualne odnose kojima oplodnja žene nije bila svrha.⁸⁸ Sredstva za sprečavanje začeća ili prekid trudnoće, poput raznih lijekova, abortivnih napitaka, čaranja pa i prezervativa, najčešće su pripisivana vještičarenju i kao takva bila zabranjena, a njihova je uporaba bila kažnjiva. Ipak, vjerojatnije izgleda da je manji broj djece u obiteljima posljedica visoke smrtnosti, nego svjesnog planiranja obitelji i korištenja kontraceptiva.⁸⁹

Zbog vrlo visokog mortaliteta, pogotovo među malom djecom, ravnoteža je mogla biti uspostavljena jedino visokim natalitetom. Premda se rađalo vrlo mnogo djece, malo ih je ostajalo na životu zbog čega su bogati društveni slojevi, koji su mogli uzdržavati veliku obitelj i u kojima žene nisu morale privređivati, nastojali imati što više djece, sinova koji su nastavljali rod i preuzimali poslove i kćeri čijom su se udajom rodovi međusobno povezivali. Brojnost je osiguravala obitelji radnu snagu, razgranate poslove i omogućavala pojedincima iz vlasteoskih rodova bavljenje politikom. Vlastela su se ženila vrlo mladim ženama, najčešće u dobi od 14 do 18, čija je plodnost bila vrlo visoka.⁹⁰

Ženama su pri rađanju u pravilu pomagale žene, odnosno babice, dok je muškarcima bila gotovo zabranjena prisutnost pri porođaju. I najbanalniji zahvati pri porođaju koji se danas prakticiraju, bili su gotovo nepoznanica u srednjem vijeku. Krajem 13. stoljeća na području zapadne Europe počeo se prakticirati i carski rez, ali vrlo rijetko i to u slučajevima kad je majka već bila mrtva, a dijete se još nije rodilo. Žene su se bavile i medicinom i to ginekologijom i opstetricijom, a sačuvani izvori, u ovom slučaju s istarskog područja, svjedoče o babicama kao jednom od redovito zastupljenih ženskih zanimanja. One su pomagale ženama

pri rađanju djece, u slučaju da je djeci prijetila smrtna opasnost one su bile te koje su trebale odmah po porodu krstiti novorođenče, ali su bile značajne i kao svjedoci u slučaju čedomorstva.⁹¹

Najveći broj djece umirao je u prvoj ili nekoliko prvih godina života, a smrtnost je bila visoka i u mladenačkoj dobi pa je mali broj rođenih doživljavao punoljetnost. Smrtnost djece je bila visoka u svim društvenim slojevima. Siromaštvo je izravno kočilo demografski rast, ograničavajući broj brakova i natalitet, a siromašni su parovi dobrovoljno i svjesno ograničavali broj djece čemu je uzrok bio ne samo nedostatak sredstava za uzdržavanje brojne obitelji, nego i potreba za ženskim radom.⁹² Majke izvanbračne djece su bile gotovo redovno sluškinje u očevoj kući te su nerijetko ta djeca bila članovi očeva kućanstva. Očevi su često oporučno nalagali svojoj supruzi i zakonitim potomcima da moraju brinuti o njihovoj nezakonitoj djeci i držati ih u svom kućanstvu. Ipak, nisu baš uvijek brinuli o takvoj djeci pa se događalo da su se ona odavala kriminalu i prostituciji. U tom slučaju njihovi rođaci su imali pravo kazniti ih, protjerati, pa čak i prodati izvan grada. Nezakonita djeca su najčešće živjela s majkom. Budvanski statut kaže da oni nipošto ne smiju živjeti u Budvi, dok su pak u Zadru očevi djecu rođenu u izvanbračnim vezama priznavali i brinuli o njima, ali ipak ne u onoj mjeri kao Dubrovčani. Po svemu se čini da su u Dubrovniku ljubavničke veze bile mnogo brojnije pa se društvena zajednica odnosila prema toj pojavi s mnogo više snošljivosti.⁹³

U nižim su slojevima majke češće same dojile svoju djecu, a mala su djeca često spavala s majkama što je ponekad moglo biti posebno pogubno, jer su ona mogla i smrtno stradati od gušenja. Majke su nastojale izliječiti svoju bolesnu djecu, te su njihovo ozdravljenje tražile i kod osoba koje nisu bile liječnici, najčešće kod štriga-ozdraviteljica i iscjeliteljica u Istri zvanih i bogovicama.⁹⁴ Podaci iz ranog novog vijeka pokazuju da su djeca u patricijskim obiteljima prve godine života provodila više s dojiljama nego s majkama, ali su od treće do šeste ili sedme godine bila pod jakim majčinim utjecajem. Žene iz bogatih obitelji imale su za svako dijete drugu dojilju, a kad su djeca ponarasila te su im žene postajale dadilje. Uobičajeno je dojilja bila udana žena, pa su njezin muž i otac djeteta koje je trebala dobiti, sklapali ugovor koji je određivao rok dojenja djeteta, u prosjeku 19 mjeseci. Dojilja je često živjela u kući gospodara čije je dijete dojila i uz dojenje obavljala i druge kućanske poslove. Vlasteoska djeca provodila su uz svoje dojilje više vremena nego uz vlastite majke, pa se zato gledalo da one, uz mogućnost kvalitetne i dostatne prehrane dojenčeta, budu žene s vrlinama.⁹⁵ Dojilje i dadilje bogataške djece imale su drugačiji status od ostale služinčadi, jer gospodarice nisu dopuštale da bilo tko brine o njihovoj djeci. Dobivale su više darova nego druge sluškinje te su im takvi darovi omogućili da se uključe u privredni život grada i stječu mali kapital pa čak i nekretnine. Događalo se da je otac umro prije nego su sinovi dosegli punoljetnost. Majka je tad dobivala veća ovlaštenja, pogotovo ako je živjela sama s djecom te je imala pravo odlučivati o njihovoj ženidbi i udaji, dati miraz kćerima i darivati omiljelo dijete povrh njegova dijela, a i mogla je istjerati sinove iz kuće. Ipak, o imovini majka nije mogla odlučivati bez pristanka rođaka, tutora, djece ili punoljetnog sina.⁹⁶

X. RASTAVA

Jedan od osnovnih problema koji su uzrokovali sukobe između crkvenog i laičkog modela braka pitanje je razvoda. Četrnaesti kanon Prvog splitskog koncila 925. zabranjuje otpuštanje žena u svim slučajevima osim zbog preljuba. Oni pak koji se razvedu od svojih žena, nisu se smjeli ponovo ženiti. Drugi problem s kojim se Crkva susretala bio je problem endogamnih brakova, odnosno brakova među rođacima. 1059. godine Lateranski je koncil naglasio zabranu brakova s rođacima do sedmog koljena, a sačuvana je potvrda koncilskih akata pape Aleksandra II. iz koje saznajemo da je papa odbio molbu dalmatinskih biskupa da dozvoli rođacima u četvrtom koljenu ostanak u braku. Dopustio je onima u petom koljenu srodnosti da ostanu u braku pod uvjetom da se uzdržavaju od seksualnih odnosa i čine pokoru, dok je onim supružnicima koji su se rastavili zbog rodbinske veze, a ne mogu ili ne žele živjeti u celibatu, dopušteno sklopiti zakoniti brak s novim supružnikom. One koji odbijaju poslušati ove odredbe, treba udaljiti iz crkve i zabraniti im primati pričest.⁹⁷

Ženin je položaj u braku, osim činjenice što je za sklapanje braka bio potreban njezin pristanak, poboljšalo i to što Crkva nije dopustila mužu da slobodno otpusti ženu i uzme drugu, već je ponajprije morao dobiti poništenje braka. Postojala je rastava od stola i postelje- brak je tad mogao biti proglašen ništavnim, ali je trebalo dokazati da nije bio valjano sklopljen. U tom bi se slučaju u pravilu posezalo za argumentom kojem se nije moglo proturječiti, a to je bio rodbinski odnos među supružnicima.⁹⁸ Jedan od razloga za proglašavanje ništavnosti braka mogla je biti i neizlječiva konstantna impotentnost, koja je onemogućavala konzumaciju braka. Rastava od stola i postelje bila je mnogo raširenija, a mogla se provesti ako bi se ustanovilo da je brak nevaljan, u slučaju preljuba, zatajene bolesti, zlostavljanja, zločina ili sporazumom, ukoliko bi se supružnici željeli zarediti ili ne bi više mogli podnijeti zajednički život. Nije poznato što se u slučajevima razdvajanja bračnih drugova događalo s djecom. Mnogi su ljudi posljednje godine svog života željeli provesti asketski, u nekoj redovničkoj zajednici, potaknuti propovijedima koje su ih poticale na razmišljanje o zaslužnosti takvog načina života.⁹⁹

XI. SAMOSTAN

Osnivači i osnivačice samostana u dalmatinskim gradovima u najvećem broju dolaze iz redova domaćeg plemstva. Prvi predstojnici i predstojnice samostana često su osnivači obiteljskih zadužbina i članovi njihove obitelji. Osnivači samostana ostajali su u bliskoj vezi sa svojim zadužbinama, dok su se sami samostani podizali za spas duše osnivača i njihovih obitelji, ali i kao sredstva za stjecanje i pokazivanje moći i ugleda te održavanje obiteljske memorije.¹⁰⁰ Briga za tijelo i dušu mogla je potaknuti bolesne ili starije da se povuku u samostan. Tamo su se također povlačili udovci, dok su oženjeni ljudi mogli ući tek privolom supružnika. Češći su primjeri da su se u samostane povlačile udovice. Ženski samostani osnovani su 60-ih godina 11. stoljeća u Dalmaciji u sklopu crkvene reforme, a okupljali su pobožne udovice i stavljali ih pod veću kontrolu Crkve. Ti su samostani ujedno

predstavljali i neku vrst utočišta za žene, udovice i djevojke iz uglednih obitelji, a i za muškarce su bili mjesta u kojima su mogli kontemplativno dočekati kraj.

I kulturna djelatnost žena u hrvatskom ranosrednjovjekovlju pokazuje se ponajprije kroz njihovu djelatnost kao osnivačica i donatorica crkvenih institucija. Poznate su tako Cika i njena kći Vekenega koje su nabavljale vrijedne knjige pa se u oxfordskoj knjižnici Bodleiani čuva tzv. *Vekenegin evanđelistar* nastao potkraj 11. stoljeća te liturgijska knjiga poznata kao *Samostanski časovi* ili *Službe i molitve* koji je navodno pripadao njenoj majci Ciki. Čini se da se radi o knjigama kojima su se u privatnoj pobožnosti služile ženske osobe.¹⁰¹ Ovo u svakom slučaju nije zanemariv podatak jer upućuje na pismenost tih žena u razdoblju 12. stoljeća kad su, primjerice, neki vrlo ugledni zadarski suci bili nepismeni. Već se na prvi pogled čini da su ženski samostani bili namijenjeni prvenstveno pripadnicama plemstva.¹⁰² Jedini način na koji su mlade žene i muškarci doista mogli izbjeći dogovoreni brak bio je odlazak u samostan. Pogotovo se za žene sloboda izbora svodila na udaju za muža po očevom izboru ili odlazak u samostan o čemu najbolje svjedoči dramatičan primjer Lukrecije Zuzorić, tete slavne Cvijete, koja je na dan svadbe s Nikolom Nalješkovićem u svadbenoj haljini projurila gradom i pobjegla u samostan svete Marije od Kaštela – ondje si je odmah sama odrezala kosu, skinula odjeću nevjeste i odjenula redovničke haljine da bi zauvijek ostala u njima kao Kristova zaručnica Gabrijela. Očito su propali svi njeni pokušaji da prije svadbe uvjeri oca da je ne tjera u brak s mnogo starijim i prezaduženim Nalješkovićem. Preostala joj je samo ekstremna gesta kojom je izbjegla morskog muža, ali je morala pristati na vječno djevičanstvo među zidovima samostana.¹⁰³ Djevojkama koje je zapala sudbina redovnice, ostalo je da čuvaju čast obitelji i mole za one koji su ostali u svijetu.

Upravo se u ženskim samostanima provodila najstroža staleška segregacija jer je bilo neophodno osigurati dovoljno mjesta za plemkinje bez miraza pa je tako samostan svete Klare utemeljen 1290. godine bio predviđen samo za plemićke kćeri. Uskoro je postao pretijesan za sve djevojke koje su onamo dolazile, manje iz vlastitih vjerskih pobuda, a više zbog ženidbene politike svoga staleža. Želeći svima njima osigurati mjesto, Senat je zabranio prihvaćanje strankinja. Međutim, samostan je morao prihvatiti svaku dubrovačku plemkinju, neovisno o tome je li ondje imala jednu ili više sestara.¹⁰⁴ Osim neudanih djevojaka u samostan su se povlačile i udovice. Nakon muževljeve smrti idealna je udovica trebala ostati neudana „čuvajući postelju svog muža.“ Udovičino „čuvanje postelje“ pridonosilo je pokušaju da se očuva imovina u obitelji za iduću generaciju. Pojava „kućnih redovnica“ se još dugo nastavila jer su na taj način osiguravale kontrolu nad uživanjem svojeg udovičkog dijela, a ujedno su često vršile liturgijsku komemoraciju pokojnog supruga i njegove obitelji. Podršku su nalazile u biskupima i lokalnim samostanima. Crkva je nastojala takve žene staviti pod kontrolu pa je i to jedan od razloga osnivanja više ženskih samostana po dalmatinskim gradovima u drugoj polovici 11. stoljeća. Brak, ili barem obiteljski život, supružnika mogao je završiti i ako je jedan ili oba supružnika ušao u samostan. Bilo je potrebno da se oba supružnika slože s tom odlukom, a supružnik koji je nastavio živjeti u „svijetu“ morao je ostati u celibatu.¹⁰⁵

XII. ZAKLJUČAK

Razdoblje srednjeg vijeka na hrvatskim je prostorima još uvijek slabo istraženo. Za rani srednji vijek nam najviše podataka donose izvori – uglavnom isprave i zapisi koji se tiču donacija crkvenim ustanovama. Mnogo bogatiji izvor, osobito od kraja 13. stoljeća, čine notarski i sudski spisi. Podatke nam donose i brojni statuti i kartulari preko kojih upoznajemo život ljudi srednjeg vijeka. Preko niza sudskih parnica i oporuka približujemo se njihovom poimanju života, smrti, međuljudskih odnosa. Iz tih izvora polako stvaramo mozaik raznih spoznaja koji nam daje neku opću sliku. Novija povijesna istraživanja okreću se preispitivanju ženske povijesti. Kakav je bio položaj žene kroz vrijeme, što se od nje očekivalo, je li imala kakva prava? Izvori nam o toj temi ne donose obilje građe pa samo zahvaljujući mukotrpnim istraživanjima dolazimo do nekih spoznaja. Ovaj članak posvećen je ponajviše svakodnevnici žene srednjeg vijeka. Pokušala sam obuhvatiti sve hrvatske regije, ali zbog obilnijih istraživanja, najveći je prostor dobio položaj žene na području Dubrovnika i Dalmacije. Istarsko je područje isto dobilo nešto znatniji prostor, kao i Slavonija, dok za gorsku i središnju Hrvatsku nemamo gotovo nikakvih podataka pa se nadam da će se naći povjesničara koji će se pozabaviti tim područjima kako bi slika hrvatske srednjovjekovne žene bila što potpunija. Iako su napravljeni veliki koraci unaprijed što se tiče istraživanja ženske povijesti na hrvatskim prostorima, ta tema ipak zahtijeva još dosta istraživanja i proučavanja. Također, moram napomenuti da je u pisanju ovog članka korištena isključivo hrvatska historiografija koja je dosta manjkava s mnogo nedovoljno istraženih područja. Ipak, nadam se da je dana relativno objektivna slika srednjovjekovne žene, jer ipak njen položaj nije toliko ovisio o regiji, već o suvremenim društvenim strujanjima. Srednji vijek uspio je malo podići samosvijest žena, osobito pojavom renesanse koja, među ostalim, slavi ženu. Ali renesansna je žena i dalje bila ovisna o muškarcu, a njena je gospodarska uloga bila drastično smanjena. Kroz razmišljanje o ljubavi i ljepoti, ženskom umu i vrlinama, počeo je proces emancipacije žena, spor i još nezavršen.

BIBLIOGRAFIJA:

Diversis, 2007. = Diversis, Filip 2007. *Sabrana djela: Opis Dubrovnika, Govori u slavu kraljeva*. Zagreb: Dom i svijet, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Goldstein, 1995. = Goldstein, Ivo 1995. *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb: Novi liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Janeković Römer, 1994. = Janeković Römer, Zdenka 1994. *Rod i grad: Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*. Dubrovnik.

Janeković Römer, 1997. = Janeković Römer, Zdenka 1997. *Obiteljski odnosi u hrvatskom društvu XI. stoljeća*. U: *Zvonimir, kralj hrvatski* (zbornik). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 261-303.

Janeković Römer, 1999. = Janeković Römer, Zdenka 1999. *Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.

Janeković Römer, 2004. = Janeković Römer, Zdenka 2004. Marija Gondola Gozze – La querelle des femmes u renesansnom Dubrovniku. U: Feldman, Andrea (ur.), *Žene u Hrvatskoj: Ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac,“ Ženska infoteka.: 105-123.

Janeković Römer, 2007. = Janeković Römer, Zdenka 2007. *Maruša ili suđenje ljubavi: Bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika*. Zagreb: Algoritam.

Jelaska, 1999. = Jelaska, Zdravka 1999. Trogirska srednjovjekovna obitelj (XIII.-XIV. stoljeće). *Povijesni prilozi* 18, 9-53.

Karbić, 2004. = Karbić, Marija 2004. Nije, naime, njezina duša drugačija nego kod muškarca (Položaj žene u gradskim naseljima međurječja Save i Drave u razvijenom i kasnom srednjem vijeku). U: Feldman, Andrea (ur.), *Žene u Hrvatskoj: Ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac,“ Ženska infoteka.: 57-76.

Kotruljević, 2005. = Kotruljević, Benedikt 2005. *Knjiga o umijeću trgovanja*. Zagreb: Binoza press.

Margetić, 1996. = Margetić, Lujo 1996. *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*. Zagreb: Narodne novine.

Mogorović Crljenko, 2006. = Mogorović Crljenko, Marija 2006. *Nepoznati svijet istarskih žena: Položaj i uloga žene u istarskim komunalnim društvima- primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću*. Zagreb: Srednja Europa.

Nikolić, 2003. = Nikolić, Zrinka 2003. *Rodaci i bližnji: Dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Matica hrvatska.

Nikolić, 2004. = Nikolić, Zrinka 2004. Između vremenitih i vječnih dobara: žene u dalmatinskim gradovima u ranom srednjem vijeku. U: Feldman, Andrea (ur.), *Žene u Hrvatskoj: Ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac,“ Ženska infoteka.: 33-56.

Nikolić Jakus, 2008. = Nikolić Jakus, Zrinka 2008. Obitelj dalmatinskog plemstva od 12. do 14. stoljeća. *Acta histriae* 16, 59-88.

Prosperov Novak, 2004. = Prosperov Novak, Slobodan 2004. *Povijest hrvatske književnosti: Raspleta domovina*. Sv. I. Split: Marjan tisak.

Stojan, 2003. = Stojan, Slavica. 2003 *Vjerenice i nevjernice: Žene u svakodnevnici Dubrovnika (1600-1815)*. Zagreb-Dubrovnik: Prometej.

La position des femmes au Moyen-âge en Croatie

RÉSUMÉ

Pendant beaucoup d'années, les recherches historiques ont été orientées sur „l'histoire masculine.“ On a essayé de créer une vue d'ensemble des événements historiques, et de souligner leur importance ainsi que les rapports causes/con-séquences. Dans ces études, le rôle principal était attribué aux hommes-dirigeants, guerriers, politiciens. C'était que dans de rares cas, que certaines femmes, marquées par leur caractère et capacités particulières, réussissaient à faire apparition dans ces recherches. Notre étude va essayer de jeter un peu de lumière sur les femmes, une couche sociale encore insuffisamment explorée et valorisée. On va parler de la situation des femmes croates au Moyen-âge, leur vie quotidienne, les idéaux qu'elles étaient obligées de suivre, les relations entre les hommes et les femmes et l'influence de l'Église dans leur vie. La plupart des données que nous avons se réfèrent à la région de Dubrovnik et aux villes dalmates parce que les matériaux historiques y sont plus abondants. Aussi, il convient de noter que l'étude utilise les travaux des historiens croates qui, malgré tout, restent très déficients et demandent encore des recherches supplémentaires. Les récits des contemporains médiévaux, tels que Philip de Diversis ou Benka Kotruljević, aident à compléter l'image de la femme médiévale croate, en nous apportant, en plus de la description de la vie quotidienne des femmes, les opinions, les attitudes et les notions naïves des gens médiévaux également. Les nombreux testaments, grâce auxquels on accède aux données sur les relations propriétaires, représentent une source significative également, ainsi que les donations aux monastères, les dossiers pénaux et les statuts municipaux. J'espère que l'étude donnera certaines notions et renseignements fondamentaux sur la femme du Moyen-âge et servira d'une manière stimulante pour des recherches ultérieures.

BILJEŠKE STR. 48-69

	8 Janeković Römer, 1999, 349.	17 Janeković Römer, 1994, 94.
	9 Janeković Römer, 1999, 195-197.	18 Nikolić, 2003, 60-75.
1 Citirano prema: Janeković Römer, 1994, 127.	10 Janeković Römer, 2004, 120-121.	19 Goldstein, 1995, 316.
2 Prosperov Novak, 2004, 94-95.	11 Janeković Römer, 1997, 123.	20 Janeković Römer, 2007, 91.
3 Janeković Römer, 2004, 119.	12 Kotruljević, 2005, 161.	21 Janeković Römer, 1994, 129.
4 Kotruljević, 2005, 155-156.	13 Janeković Römer, 1999, 192-194.	22 Stojan, 2003, 137.
5 Janeković Römer, 2004, 109-110.	14 Janeković Römer, 1999, 206.	23 Mogorović Crljenko, 2006, 117.
6 Janeković Römer, 1994, 126-127.	15 Janeković Römer, 1994, 128.	24 Janeković Römer, 2007, 47.
7 Janeković Römer, 2004, 110.	16 Nikolić, 2004, 53.	25 Stojan, 2003, 251.

- 26| Kotruljević, 2005, 157-159.
- 27| Filip de Diversis bio je poznati učitelj dubrovačke mladeži u 15. stoljeću (1434./1441.). Rođen je u Lucci, a o njegovom životu imamo malo podataka. Godine 1444. više se ne spominje kao učitelj u Dubrovniku, dok posljednji trag imamo 1455. godine kada u Veneciji proučava djela svetog Jeronima.
- 28| Diversis, 2007, 136.
- 29| Janeković Römer, 1999, 70-72.
- 30| Diversis, 2007, 137.
- 31| Diversis, 2007, 137.
- 32| Kotruljević, 2005, 160.
- 33| Mogorović Crljenko, 2006, 47.
- 34| Mogorović Crljenko, 2006, 47-49.
- 35| Janeković Römer, 1994, 49-50.
- 36| Janeković Römer, 1999, 198-199.
- 37| Stojan, 2003, 41-50.
- 38| Janeković Römer, 1994, 49.
- 39| Janeković Römer, 1994, 65.
- 40| Janeković Römer, 2007, 131.
- 41| Stojan, 2003, 53-55.
- 42| Mogorović Crljenko, 2006, 39-44.
- 43| Janeković Römer, 1994, 61.
- 44| Goldstein, 1995, 319.
- 45| Goldstein, 1995, 319.
- 46| Janeković Römer, 2007, 14.
- 47| Mogorović Crljenko, 2006, 45.
- 48| Goldstein, 1995, 318.
- 49| Janeković Römer, 2007, 123-124.
- 50| Janeković Römer, 1997, 118-119.
- 51| Janeković Römer, 2007, 131.
- 52| Janeković Römer, 1997, 67.
- 53| Janeković Römer, 2007, 106.
- 54| Janeković Römer, 2007, 167-169.
- 55| Jelaska, 1999, 37-38.
- 56| Margetić, 1996, 134.
- 57| Janeković Römer, 1994, 83-84.
- 58| Janeković Römer, 1994, 79-80.
- 59| Janeković Römer, 1999, 83-84.
- 60| Nikolić Jakus, 2008, 65-69.
- 61| Nikolić Jakus, 2008, 83.
- 62| Nikolić, 2004, 42.
- 63| Janeković Römer, 2007, 134.
- 64| Nikolić, 2003, 67.
- 65| Mogorović Crljenko, 2006, 19.
- 66| Janeković Römer, 1994, 86-87.
- 67| Janeković Römer, 1999, 81.
- 68| Janeković Römer, 1997, 123.
- 69| Janeković Römer, 2007, 126-128.
- 70| Diversis, 2007, 138.
- 71| Diversis, 2007, 139.
- 72| Janeković Römer, 1997, 121.
- 73| Kotruljević, 2005, 158-161.
- 74| Janeković Römer, 2007, 181-182.
- 75| Mogorović Crljenko, 2006, 73-75.
- 76| Janeković Römer, 1994, 95-96.
- 77| Mogorović Crljenko, 2006, 133-135.
- 78| Janeković Römer, 1994, 23.
- 79| Karbić, 2004, 66.
- 80| Margetić, 1996, 96.
- 81| Margetić, 1996, 95-96.
- 82| Janeković Römer, 1994, 91-93.
- 83| Mogorović Crljenko, 2006, 59.
- 84| Kotruljević, 2005, 168.
- 85| Goldstein, 1995, 321.
- 86| Christiane Klapisch-Zuber je povjesničarka koja se bavi otkrivanjem svakodnevice običnih Talijana u 14. i 15. stoljeću. Najveću pozornost posvećuje toskanskoj obitelji i kućanstvu.
- 87| John T. Noonan je američki sudac i autor knjiga o povijesti moralnih pitanja.
- 88| Mogorović Crljenko, 2006, 60-63.
- 89| Mogorović Crljenko, 2006, 65-66.
- 90| Janeković Römer, 1994, 43-44.
- 91| Mogorović Crljenko, 2006, 105.
- 92| Janeković Römer, 1994, 45-47.
- 93| Janeković Römer, 1994, 118.
- 94| Mogorović Crljenko, 2006, 80-81.
- 95| Stojan, 2003, 166-167.
- 96| Janeković Römer, 1994, 106.
- 97| Nikolić, 2003, 47-48.
- 98| Mogorović Crljenko, 2006, 46.
- 99| Janeković Römer, 1994, 48.
- 100| Nikolić, 2003, 121-122.
- 101| Nikolić, 2004, 49-54.
- 102| Nikolić, 2003, 118.
- 103| Janeković Römer, 2007, 147.
- 104| Janeković Römer, 1999, 215.
- 105| Nikolić, 2003, 55-58.

Maša Budimir

[povijest]

Kontradikcije rodnog performativa: *Moj život Terezije Avilske**

Ranonovovjekovni rodni odnosi bazirali su se na androcentričnom tumačenju normativnih maskulinih i femininih rodni uloga. Autobiografija redovnice Terezije Avilske vrlo je dobar izvor za rodnu historiju. Analiza autoričinog fizičkog izgleda, odnosa prema tijelu, intelektualnog profila i moralnog habitusa bit će u fokusu analize autoprezentacije Terezije Avilske. Na temelju interpretacije rodni odnosa i uloga pripisanih ženama odnosno muškarcima u ranonovovjekovlju, kao i ispitivanja mogućnosti njihove transgresije, u središtu analize djela *Moj život* Terezije Avilske bit će različiti stvarni i simbolički oblici »prekoračenja« normativnih rodni uloga.

Ključne riječi: Terezija Avilska, *Moj život*, rodna historija, alumbradosi, rani novi vijek

RODNA UVJETOVANOST SPISATELJSKE PRAKSE

U okviru španjolske renesansne religiozne proze, u znatnoj mjeri obilježene reformnokatoličkom ortodoksijom, nastaje autobiografsko djelo Terezije Avilske *Moj život*. Nakon redakcije prvog rukopisa iz lipnja 1562., upotpunjena i proširena verzija knjige završena je 1565. godine.

Pisan kao partikularna ispovijed žene-redovnice u 16. stoljeću, *Moj život* može se promatrati kao multiperspektivan izvor koji, između ostalog, omogućuje interpretativnu »dekonstrukciju« normativnih rodni odnosa u ranome novom vijeku koje općenito obilježava potiskivanje feminine u korist maskuline komponente.¹ Samim činom pisanja vlastite autobiografije Terezija Avilska (1515.-1582.) navodi na propitkivanje realnosti i rodni odnosa u vremenu u kojem je teza sv. Pavla, *Mulier taceat in ecclesia* (*Neka žena šuti u crkvi*, 1 Kor 14, 34), prevladavajuća norma.

Naime, ranonovovjekovna percepcija žene nadovezivala se na negativne predodžbe o femininom kao lošem, nerazumnom i slabom, nalazeći legitimaciju u okviru intelektualnih tradicija judeokršćanstva i antičkih medicinskih teorija. Uvjerjenje o ženskoj psihičkoj i fizičkoj slabosti proizlazilo je iz mita o ženi kao »regularnoj pogrešci prirode« (Aristotel) te ograničavalo njezino djelovanje na sferu zatvorenog samostanskog ili pak kućnog, obiteljskog okruženja u kojima štedljivost, poslušnost, krepost, šutljivost, brak, podizanje djece i briga za kuću postaju dominantni obrasci samoostvarivanja žene. Psihološko² i socijalno discipliniranje žene pod muškim i crkvenim tutorstvom kao faktor priznavanja i prepoznavanja ženskog identiteta nedvojbeno formira i pristup Terezije Avilske pisanju vlastitog djela. Ali, ona istovremeno i otvara pitanje što uopće jedna »ženica,« a potom i, radikalno govoreći, paradigma svih »ženica,« predstavlja u mozaiku rodni odnosa ranonovovjekovlja.

Gledajući iz perspektive rodne historije, djelo je moguće raščlaniti na dvije suprotstavljene razine, spisateljsko-afirmativnu koja slijedi i reproducira obrasce dominantne patrijarhalne matrice te feminino-subverzivnu koja Tereziju Avilsku predstavlja u drugom svjetlu, kao faktor destabilizacije tih istih obrazaca. Zbog nastojanja da prilagodi doživljaj vlastite ženske osobnosti sa željom za društvenim priznavanjem, Terezijina spisateljska praksa predstavlja pokušaj transformacije orodenog poretka stvari; ona je istovremeno i subjekt i objekt. U analizi njenog životnog/rodnog iskustva potrebno je zato sagledati društveni ambijent, okolnosti i uvjete poimanja roda, način na koji ih autorica smješta u koordinatni sistem vlastita iskustva te konačno, kako vlastitu rodnu egzistenciju na različite načine »investira« kako bi osigurala legitimno mjesto u široj društvenoj i crkvenoj zajednici koja je uvjetuje, ali i afirmira.

Nakon što je rukopis iz 1565. dobio pozitivan sud vodećih teologa, knjiga, koja je isprva bila namijenjena isključivo užoj grupi Terezijinih duhovnih istomišljenika, dopijeva u ruke sestre avilskog biskupa don Alvara de Mendoze i na taj način ulazi u svjetovni ambijent, što nužno mijenja recepcijski kontekst, posebice doktrinalnih postavki teksta. Nizom nesretnih okolnosti, knjiga i autorica prijavljene su Inkviziciji pod kvalifikacijom opasnog vizionarstva.³

*Ovaj članak je verzija seminarskog rada koja je preoblikovana i doradana za potrebe časopisa u suglasju s mentoricom, doc. dr. sc. Zrinkom Blažević. Izvorni seminarski rad nastao je na kolegiju Europska i svjetska povijest ranoga novog vijeka u akademskoj godini 2007./2008. [Op.ur.]

Istovremeno su brojna književna i umjetnička ostvarenja u Španjolskoj podvrgnuta cenzuri Inkvizicije koja se, osim na religiozne spise, usmjerila i na one političkog, ekonomskog i literarnog sadržaja. Intelektualni život obilježavaju sukobi ideja svjetovnog humanizma talijanske provenijencije i aktualne protureformacijske konfesionalizacije društvenog i političkog života.⁴ Institucionalni centralizam i monarhijski apsolutizam Karla V. (1500-1585) dodatno je potvrdio utjecaj visokog klera i same španjolske crkve u svim segmentima javnog života.⁵ Pod sumnjom da je lažna proročica i vidjelica, Terezija Avilska dolazi pred inkvizicijski sud u Seville, ali posredovanjem i zalaganjem uglednog teologa Dominga Báñeza oslobođena je daljnjih sudskih postupaka. Ipak, knjiga ostaje kod Inkvizicije, a šest godina nakon Terezijine smrti predana je neposredno u tiskaru.⁶

Tematski dualizam knjige nudi dva polja istraživanja. Iako strukturno isprepleteni i na prvi pogled neodvojivi, biografski i doktrinalno-vjerski dio funkcioniraju kao dva odvojena diskursa.⁷ U okviru kršćanske duhovne teologije, Terezija Avilska, na osnovu vlastitog iskustva proživljenih ekstaza i mističnih božanskih objava, oblikuje novi pristup božanskom planu spasenja. Za razliku od klasične teologije koja polazi od Objave i normativnog uzora- Krista, Terezija polazi od osobnog iskustva koje joj služi kao svojevrsni most prema Kristu.⁸ Terezija Avilska, u okviru vlastita autobiografskoga diskursa, stoji pred Bogom, obraća mu se i on joj odgovara. Njezina su mistična iskustva kasnije u okviru Katoličke crkve dobila institucionalnu potvrdu.⁹ Papa Grgur XV. proglašava je 12. ožujka 1622. svetom, dok Pavao VI. 27. rujna 1970. imenuje Tereziju prvom ženskom naučiteljicom Crkve.

Međutim, rasprava o značenju i kredibilitetu Terezijine mistike i kontemplacije za kršćansko nasljeđe spada u područje teološke discipline i stoga ću je izostaviti iz svoga, dominantno rodnohistorijskoga čitanja njezine autobiografije.

BITI „ŽENSKOGA“ RODA

Istraživanje rodnohistorijskog aspekta biografskog dijela knjige *Moj život* moguće je utemeljiti na polazišnoj premisi da je sfera percepcije, iskustva i djelovanja Terezije Avilske bila uvelike determinirana androcentičnim shvaćanjem rodnih odnosa u ranome novom vijeku.¹⁰ U katoličko-reformskoj kulturi 16. stoljeća u Španjolskoj žena mora djelovati u okviru legitimnih obrazaca normativnih rodnih uloga koji je *de facto* ne priznaju kao samostalni subjekt. Sam Terezijin čin pisanja može se protumačiti kao svojevrsna subverzija, mada ona koristi jezik ženske podređenosti kako bi obranila duhovni autoritet i reformističke aktivnosti karmelićanskog reda, dakle, sve one djelatnosti koje nisu bile u skladu s tadašnjim „rodnim poretom.“ Ukoliko Terezija želi izaći izvan okvira ženski „prikladnoga“ mora vrlo oprezno govoriti, pisati i ponašati se, što ponekad vodi u kontradikciju. Kako bi pokazala svoju žensku „poniznost,“ ona namjerno umanjuje svoj autorski legitimitet čime pak dovodi u pitanje vlastito duhovno učenje: „Zapovijedili su mi i dali veliku slobodu da opišem svoj način moljenja i milosti koje mi je Gospodin udijelio, a ja bih htjela da mi također dopuste da potanko i jasno iznesem svoje velike i grijeha i svoj nevaljao život.“¹¹

Opis nevaljalog život počinja slikama iz djetinjstva: „Počela sam nositi birane haljine i nakit jer sam željela dopasti se lijepim izgledom. Jako sam pazila na ruke, kosu i parfeme te sve ispraznosti...Sada vidim kako je to moralo biti loše.“¹² Čineći odmak od prošle sebe, lijepe, uređene i nakićene žene¹³, ona implicitno osuđuje ideal ženske ljepote, konstruirajući na taj način novi identitet koji se temelji na drugačijem tipu femininoga koji, prema naputcima ispovjednika, svjesno tematizira svoju slabu vjeru. Izgradnja „ne-ja“ kao zazornog afirmira novu paradigmu prosvijećeno-„postfeminine“ Terezije jer zazorno označava ono što je prognano iz tijela, što je postalo „Drugo.“¹⁴ Ona je postala „muževna“ žena, „muška“ duša. Pa ipak, pitanje je što je značilo biti izvan feminine norme, kada ona ipak fizički jest žena. Jer, ako norma čini društveno polje pojmljivim i normalizira ga, onda biti izvan norme znači još uvijek na neki način biti definirana u odnosu na nju.¹⁵ Terezija se pod pritiskom „kršćanskog pogleda na tijelo kao inertnu tvar koja označava profanu prazninu: prijevaru, grijeh, naslućujući metaforiku pakla i vječnog ženskog“¹⁶ svjesno odriče prirodne datosti ženskog tijela, ostajući istovremeno zarobljena u njemu. O slabosti ženskog tijela svjedoče i detaljni opisi bolesti koja ju je mučila: „Zbog velikog gubitka snage, stalne vrućice i iscrpljenosti...bila sam toliko sažegla da su mi se počeli grčiti živci uz tako nepodnošljive boli te ni danju ni noću nisam mogla imati nikakva spokojstva. Bolovi su bili ti koji su me mučili jer bijahu neprekidni od stopala do glave. Oni od živaca bili su nepodnošljivi...“¹⁷

S druge pak strane, u dominantno mazohistički odnos prema tijelu¹⁸ i tjelesnosti umetnuto je svjedočanstvo ekstatične Božje prisutnosti koje ponovo upućuje na zaključak da je autoričin odnos prema vlastitom djelu bio uvelike ambivalentan. Iako reprezentirano u skladu s normativnom predodžbom ženskog tijela kao fizički slabog i povodljivog, Terezijino tijelo istovremeno postaje medij komunikacije s Bogom. Učinci što ih ostavljaju ushiti koji dolaze od duha Božjega ne uzdižu samo dušu k sebi „nego hoće i tijelo, premda tako smrtno i od tako prljave zemlje...dižu tijelo sa zemlje i pokazuje se takva veličanstvenost Onoga koji to može činiti da se naježi kosa.“¹⁹ Prikazujući ekstaze kao mučeništvo puno slasti, ona na rodno korektan način sublimira propagiranu ranonovovjekovnu „seksualnu nezasitnost žena,“ stvarajući kompenzacijski model vjerski prihvatljivog sjedinjenja duše s Bogom koje „donosi tako veliko zadovoljstvo koje ne znam s čime bih usporedila.“

Normativne rodne uloge projicirala je i na opis svojih roditelja; majka vječito slabog zdravlja i sklona čitanju „pogibeljnih“ viteških romana suprotstavljena je moralnom, istinoljubivom, pravednom, poštenom i dobrom ocu koji, zaslijepljen vrlinom bezgranične ljubavi, ponekad ne može nazrijeti kćerinu žensku zloću: „Ljubav koju je otac gajio prema meni bila je tako pretjerana i moje pretvaranje toliko da otac nije mogao ni pomišljati na toliko zlo u meni...“²⁰

Terezijine moralne vrijednosti također slijede obrasce tradicionalne kršćanske etike. Zato u prvih deset poglavlja u kojima oslikava svoj život do „konačnog“ obraćenja inzistira na klasičnim kršćanskim slikama zabludjele (ženske) duše na krivom putu²¹ koja jedino snagom božanskog milosrđa uspijeva vratiti se putu spasenja.

Zanimljivo je da prikazi Terezije Avilske u pjesmama i dokumentima pisanima u vezi njene beatifikacije i kanonizacije naglašavaju njezinu „rodnu transformaciju“: „Ova žena prestala je biti ženom...ispravila je prirodnu pogrešku svojom vrlinom, pretvarajući se kroz vrlinu u Adamovo rebro iz kojeg je potekla.“¹² No, usprkos tome „što njena djela nisu ženska, već liče na djela slavni muškaraca“¹³, Terezija je tijekom cijelog života prihvaćala pogrdan epitet *mujercilla* (lat. muliercula: mala žena, ženica) koji ju je odredio kako fizički tako i intelektualno¹⁴, a uključivanje u isključivo muške teološke diskurse, koji korijene vuku iz biblijske tradicije¹⁵ moglo je biti višestruko pogubno po Tereziju Avilsku. Ona, naime, nakon prvih iskustava u ženskom samostanu, uviđa sve slabosti i nedostatke otvorenog tipa samostana¹⁶ te je itekako svjesna nepotpunog predanja Bogu koji vlada među redovnicima¹⁷. Svijest o potrebi mijenjanja postojećeg postoji, ali kako realizirati svoje nakane kada u dozvoljenom polju djelovanja ženska reformska aktivnost ne dolazi u obzir? Jedino prilagođavanjem normativnim rodnim odnosima i potom pokušajem ostvarivanja vlastitih nakana, što se onda može, na svojevrsan način okarakterizirati i kao subverzivno djelovanje.

Ranonovovjekovni stav prema prirodnim ograničenjima ženske duhovnosti vjerojatno je najbolje prikazan u najvažnijem ranonovovjekovnom demonološkom priručniku *Malleus maleficarum*, Jacoba Sprengera i Heinricha Institoris čije se matrice „fe-minus“ Terezija drži kao postvarene zbilje: „Blagoslivljani budite Vi, Gospodine, koji ste me tako nesposobnom i nekorisnom učinili!“¹⁸ Obuzetost i opčinjenost motivom sotonskog postaje svojevrsni lajtmotiv Terezijine ispovijedi; ili je sotona napada, ili prikriveno djeluje, ili ga se ne može otarasiti ili lebditi nad svim redovnicima. Slika nečastivog pomalo postaje svojevrsni simbol ženske slabosti, odnosno, podsjetnik na žensku tendenciju k moralnoj dekadenciji jer je žena slaba (*mujercilla*) i jer ne može izbjeći, barem jednom u životu, sotonskom zavodenju.

Terezija Avilska je, međutim, kao aktivan ženski subjekt nadišla ograničenja svoje rodne uloge i postala vidljivom ženom u povijesti Crkve i rodnih odnosa, etablirajući vlastiti način kontemplacije kao sredstvo reforme karmelićanskog reda. U opreci prema androcentrično protumačenom pravu i propisu ona stavlja autoritet svojeg unutarnjeg otkrića iznad onog Crkvenog. Mentalna molitva je element oko kojeg će Inkvizicija biti najviše skeptična. Upravo zato i nastaje ova autobiografija – s ciljem opravdanja njenog ženskog djelovanja i otkrića, ženskog „novog“ u duhovnom smislu redovničke moliteljske prakse. „Zapovjedili su mi...da opišem svoj način moljenja,“¹⁹ sintagma je koja definira Tereziju kao spisateljicu, s jedne strane opravdavajući njezin (neprimjeren) spisateljski čin inicijativom (muških) autoriteta, a s druge strane opravdavajući jezične i stilske manjkavosti njezina teksta.

Terezijin stil je slikovit, prepun metafora i simbolike²⁰. Koristi puno hiperbola kojima opisuje svoja mistična iskustva. Zatim, vrlo je česta upotreba glagola koji donekle dinamiziraju stanja o kojima autorica pripovijeda. U svoje pripovijedanje Terezija integrira mnogo citata iz Biblije kao i razmatranja o životu, smrti, čovjeku, dobru i zlu.

Vrlo česti su nesređeni fragmenti dijaloga i monologa, prisutna su nabrajanja i ponavljanja, što je uostalom i odlika stila vjerskih knjiga, cilj kojih je što uvjerljivije ostaviti dojam sveprisutne Božje moći u čovjekovom životu. Terezija je sklona kontrastima i gradacijama; npr. pripovijedajući o zlu, najčešće kreće od obične svakodnevnice sličice vjerskog života koja se zatim pretvara u pravi pohod nečastivoga. Često nije lako slijediti sadržaj njezinih iskaza, poglavito u opisima mističnih iskustava. Zbog dojma da autorica svjesno podržava rodne stereotipe kako bi proširila prostor za vlastito djelovanje, njezini se iskazi iz rodnohistorijske perspektive ukazuju iznimno dvosmislenima.

PRILAGODBA NORMATIVNIM RODNIM OBRASCIMA – SUBMISIVNOST ILI STRATEGIJA?

Tijekom povijesti Crkve, ženama je bilo dozvoljeno da izraze svoje vjersko iskustvo. Erazmo Rotterdamski, čiji su latinski prijevodi Novog zavjeta postali temelj znanstvenom proučavanju Biblije tijekom reformacije, ističe potrebu za uključivanjem i žena i muškaraca u proučavanje Biblije: „Ja želim da sve žene (*mulierculae*) čitaju Evandjelje i Pavlove poslanice;...“²¹ On upozorava o nužnom okretanju kršćanstva, preopterećenog izvanjskim formama (obredima, obožavanju relikvija, hodočašćima, kultovima svetaca), jedinom kredibilnom autoritetu – Evandjelju.²² Erazmova *mujercilla* je jednostavna, nepismena, „skromno glupa“ žena kojoj je, kao i muškarcima, uz pomoć Biblije²³, omogućeno učiti „Kristovu filozofiju.“ Njegovu kršćansko-humanističku misao koja prelazi rodne i staleške barijere, propagira u Španjolskoj kardinal Ximénez Cisneros, entuzijastički podupiratelj ženske pobožnosti.²⁴ Pomak prema demokratizaciji evangelizacije u početku nastaje neovisno od protestantizma. Uskoro dolazi i do pojave manjih grupa žena i muškaraca koji su se sastajali u svojim domovima da bi čitali i raspravljali o Bibliji, a vjerovali su da je svaki pojedinac sposoban razumjeti Bibliju ako je nadahnut/prosvijetljen Duhom Svetim.²⁵ Posebno se isticala uloga žena u iluminatskim grupama, vjerojatno kao posljedica nove mogućnosti proučavanja Biblije u kućnom okruženju, legitimnoj domeni ženskog samoostvarenja.

Cisnerosova smrt 1517, počeci Lutherove pobune iste godine (prijeći protestantizam), Erazmov antiklerikalizam²⁶ i rastuća nepovjerljivost prema novoformiranim vjerskim skupinama, potaknuli su Inkviziciju na protureformacijski skepticizam prema svim formama duhovnosti. Poznate su bile parnice protiv žena vizionarki, Marie de Santo Domingo, Isabel de la Cruz i Marie de Cazalla, s time da su posljednje dvije prošle mučenja, javna bičevanja i javne pokore.²⁷ Ove okolnosti utjecale su i na prijam Terezijine duhovnosti i mističnih iskustava. Kako razumjeti i priznati interpretativne i proročke moći jednoj ženi koja živi u vremenu kada se drska ženska duhovnost povezivala s heretičkim strujanjima? Terezija je nesumnjivo pod inkvizicijskom lupom i toga je svjesna. Ona ne želi sebe dovesti u vezu sa stereotipom drske, arogantne, skandalozne žene sumnjivih moralnih obilježja, kakvima su se žene u alumbradskim skupinama prikazivale. Zato stvara svoj identitet na temelju normativnih rodnih vrijednosti, stalno bježeći od kvalifikacija koje bi je mogle približiti alumbradosima: „Puno

sam uvreda i nedaća prošla zato što sam govorila, te puno strahova i puno proganjanja. Tako im se (ispovjednicima, op. a.) sigurnim činilo da sam bila obuzeta nečastivim...“³⁸

Činjenica da Terezija nema formalno obrazovanje³⁹ u opoziciji je sa idealom hijerarhijski organizirane religije strogo kontrolirane od strane pismenih (muških) svećenika.⁴⁰ Kontemplativan molitelj trebao je biti ograničen na „učenog“ čovjeka sa posebnim teološkim obrazovanjem što žene, po svojoj defektnoj prirodi, nisu mogle postati.⁴¹ Svako oprečno mišljenje upućivalo je na heretičko djelovanje svojstveno alumbradosima čije molitvene prakse pokazuju sličnosti s Terezijinim. Naime, alumbradosi pod utjecajem doktrine *dejamiento* (prepuštanje, samoodricanje, op. a.) proklamiraju mogućnost izravnog iskustva Boga na temelju individualne mentalne molitve, a u stanju potpunog „prepuštanja“ oni bolji praktikanti mogli su se predati Božjoj volji sa sigurnošću da neće biti uvedeni u grijeh.⁴² Terezija Avilska propagira mentalnu molitvu⁴³, ali istovremeno je svjesna alumbradoskih praksi te reformnokatoličkih upozorenja o mističnom kao opasnom. Vodeći teolozi bili su spremni prihvatiti mentalnu molitvu pod uvjetom da oni koji je prakticiraju nisu odbacili legitimnost oralne molitve koja se percipira kao prevladavajuća službena praksa Katoličke crkve.⁴⁴ „Imala sam tako malo sposobnosti da si razumom predočavam stvari...te se nimalo nisam koristila svojom imaginacijom kao što čine druge osobe koje si mogu stvarati predodžbe gdje god se saberu.“⁴⁵ Dakle, ona ne „zamišlja“⁴⁶ jer bi zbog prirodene ženske slabosti mogla skrenuti u dekadentna razmišljanja, već ističe važnost duhovnih (muških) učitelja koji bi trebali usmjeravati osobu u molitvi.⁴⁷ Terezija inzistira na duhovnom vodstvu obrazovanog klera: „A velika je stvar učenost, jer ona poučava nas koji malo znamo i daje svjetlo, pa, kad stignemo do istina iz Svetoga pisma, činimo ono što trebamo“⁴⁸, čime ujedno naglašava razliku u odnosu na vjerske prakse alumbradosa. Naime, nije preporučljivo posezati za Biblijom, a kamoli upuštati se u mentalnu molitvu bez usmjeravanja muškaraca, koji moraju biti „zdravog razbora, imati iskustva i naobrazbu“⁴⁹. „Od ludih nas pobožnosti oslobodi, Bože,“ sintagma je kojom Terezija svoju vjersku praksu smješta u sustav katolički prihvatljivog, referirajući se na nepoćudna (*luda*) iskustva kojih je vjerojatno bila itekako svjesna.⁵⁰ Ona osuđuje i vjerske prakse u kojima bi se žena izdvajala: „... jer nikad nisam bila prijateljica drugih pobožnosti koje obavljaju neke druge osobe, posebice ženske, uz ceremonije koje nisam mogla podnositi, a njima su bile pobožnost. Kasnije je obznanjeno da nisu bile prikladne, jer su bile praznovjerne.“⁵¹

Terezija Avilska nije pripadala alumbradosima, jer nije dijelila njihov prezir prema sakramentima, štovanju svetaca i vanjskim formama kršćanstva.⁵² U djelovima gdje prikazuje svoju tipično žensku fizičku slabost i bolest koja ju je iscrpila do krajnjih granica, ujedno ističe i važnost ispovijedi i redovitog pričešćivanja.⁵³ Aludirajući na protestantsku teologiju, prema kojoj ispovijedanje ne „skida,“ već samo „pokriva“ rane grijeha, Terezija sakramentima pripisuje moć iscjeljenja: „Hvali Vas što ste ostavili takav lijek i balzam za naše rane, jer ih ne zacjeljuje, nego ih posve izlječuje“⁵⁴, čime se jasno ograđuje od luterovskog učenja.

Diskurs o mentalnom/mističnom nudi mogućnost transgresije normativnih rodnih uloga. Terezija obrazlaže svoju ovisnost o muškom vodstvu, ali

istovremeno bez imalo ustezanja napada i kritizira te iste osobe za koje smatra da jedino zbog svoje uloge legitimnih svećeničkih funkcija vrše opresiju nad „zabludjelim“ dušama. Pošto im je opisala svoju unutarnju borbu i ekstaze božjeg priviđenja, svećenici i ispovjednici sumnjaju na opsjednutost vragom. Često upozorava na ne baš pohvalno posredovanje vlastitih ispovjednika koji *a priori*, potpuno neobjektivno osuđuju i ne dozvoljavaju da vlastitu „filozofiju“ iznese do kraja: „čim bi kod mene vidjeli neki nedostatak – a zacijelo su ih vidjeli puno – sve bi odmah bilo osuđivano. Odmah bi im se pričinilo da ih hoću poučiti i da se smatram mudrom.“ Mada je, nastojeći potisnuti njezinu žensku „iracionalnost,“ tretiraju kao objekt, Terezija samosvjesno zauzima poziciju subjekta koji se odupire androcentričnim pritiscima. Naime, iako je drska, glupa, slaba mujercilla („smatrala sam se tako nevaljalom“) ipak većinu svojih duhovnih učitelja smatra neadekvatnima i nekompetentnima te razumski (koliko je to u njenoj moći) obrazlaže zašto se ne slaže sa muškim ispovjednicima.⁵⁵ Sada je već jasno vidljivo da Terezija Avilska fenomenom transformacije iz objekta u subjekt ujedno otvara problem nestabilnosti ranonovovjekovnih rodnih identiteta koji uglavnom počivaju na opreci muški – ženski spol/tijelo. Ranonovovjekovno inzistiranje na „spolnom tijelu“ na pretpostavkama kojeg se zatim gradi dozvoljena muško/ženska sfera djelovanja, mjesto je ontološkog identiteta. Ako je „biti subjektom“ ograničavano jedino na muško područje djelovanja, onda Terezija Avilska ne može biti autorski subjekt. Međutim, činjenica da ona vlastitu biografiju piše u prvom licu, njeno „ja,“ briše granice ženskog spola i općenito, rodnosti, jer, kako tvrdi Monique Wittig, upravo „nijedna žena ne može reći ja da da nije za sebe totalan subjekt – to jest bez roda, opći, cjelovit.“⁵⁶ Nadalje, svoje autorsko iskustvo subjekta izražava i u poruci ohrabrenja ženama koje usprkos manjkavom umu mogu doživjeti iskustvo Boga: „Stoga kažem da se žene upozorava s velikom promišljenošću, bodreći ih i čekajući priliku jer Gospodin će im pomoći kao što je i meni.“⁵⁷

Njen diskurs predstavlja razmišljanja žene kojoj su osobe kojima je povjerila dvojbe o mističnim iskustvima, umjesto dobra usmjeravanja, iznevjerili povjerenje jer su zemaljsko, crkveno učenje stavljali iznad duhovog iskustva pojedinca. Budući da su bili opterećeni protureformacijskom ortodoksijom, ranonovovjekovni katoličko-crkveni oci odbacivali su svaki alternativni diskurs u korist regularnih vjerskih oblika i praksi. Međutim, Terezija vrlo pronicljivo predmet osobnog mističnog iskustva Boga⁵⁸ izlaže kao polazišnu točku nove transformacijske aktivnosti: odbacivanje privida subordinacije, odnosno pretvaranje početnog „ne-ja“ u „strateško-ja.“

NA PUTU PREMA POVIJESNOJ „VIDLJIVOSTI“

Nakon što je Tridentski koncil (1545.-1563.) izdao 1563. *dekrete o reformi*, u okviru Katoličke crkve započinje razdoblje opsežnih reformi. Još 1540. Ignacije Loyola dobio je papinu potvrdu o osnutku družbe Isusove (*Societas Jesu*) kao crkvenog reda, koji će zatim probuditi najživotnije snage u podosta oslabjeloj Crkvi. Upravo je Ignacije čvrstom disciplinom i dubokom religioznošću obnavljao katoličanstvo i branio ga od protestantizma.⁵⁹

Ignacijevu nezadovoljstvo stanjem katoličkog redovništva dijeli i Terezija Avilska jer već od početka službovanja u samostanu Utjelovljenja, gdje boravi od 1537., uviđa nedostatke otvorenog samostana: „Čini mi se da je velika opasnost ženski samostan sa slobodom, a za one koje bi htjele biti nevaljale, to je, čini mi se, prije korak da se upute prema paklu negoli lijek za njihove slabosti.“⁶⁰ Tako posljednjih devet poglavlja, u kojima pripovijeda o osnutku samostana sv. Josipa u Avili, reprezentira samu sebe kao potpuno novu *mujercillu* koja, usprkos snažnom zalaganju katoličke reformacije za promjenama u unutarnjim strukturama Crkve, mora vješto balansirati između muških autoriteta, naroda, pape, biskupa i Božjih „uputa,“ a sve u svrhu cilja koji je sama odabrala – reforme i osnutka novog karmelićanskog samostana. Terezijina prirodno svojstvena ženska drskost, koje se u prezentaciji svojim ispovjednicima u početku odricala, sada *de facto* postaje vidljiv pečat njene aktivnosti. Jer, kako drugačije okarakterizirati ženu koja svoj feminini identitet više ne sputava ograničenjima normativnih rodnih odnosa, već se ponaša kao individualni subjekt koji se „bori“⁶¹ i nastoji biti aktivni čimbenik katoličke reforme. Terezija uspostavlja novu definiciju samostanske sfere samoostvarivanja žena, jer su, osim nje same, i druge redovnice⁶² sudjelovale ili se pak protivile pripremama o osnutku samostana⁶³. Premda se iz rodnohistorijske perspektive ne može raspravljati o vjerodostojnosti Terezijinih mističnih objava, valja istaknuti da Terezija njima vješto manipulira. Naime, ona izričito prikazuje svoju aktivnost kao vjerno izvršavanje Božjeg nauma⁶⁴. U tom smislu i upotrebljava sintagme poput: „reče mi Bog,“ „pomogao mi je Gospodin,“ „upozori me Bog,“ „vodio me Bog,“ ujedno ne zaboravljajući dotaknuti se, sad već samo formalno, svećeničkih uzora.

Novouspostavljenom samostanu sv. Josipa papinskom Bulom 17. srpnja 1565. odobren je rad bez ikakvih prihoda, čime je ostvarena prvotna Terezijina ideja o redovničkom životu potpunog siromaštva. Novi kanon karmelićanki iz Avile potvrđuje papa Inocent IV., a temelji se dijelom na ovim uredbama: „...jer se nikad ne jede meso bez potrebe, posti se osam mjeseci i obdržavaju druge stvari... mnogim se sestrama još i to čini malo, pa obdržavaju i druge stvari koje su nam se učinile potrebnima...ovdje mogu živjeti samo one koje budu htjele uživati svog zaručnika Krista.“⁶⁵ Odmah potom, redovnica Marija od Isusa osniva samostan svetog lica u Alcali na osnovama Terezijine reforme.

U okviru vlastitog autobiografskog diskursa obilježenog ambivalencijama, Terezija uspostavlja paralelizam između vlastitog aktivizma, neprimjerenog jednoj ranonovovjekovnoj ženi, i osnutka samostana koji počiva na strogoj klauzuri, što u konačnici podrazumijeva izolaciju žena sukladno patrijarhalnom načelu *marus aut murus* koju propisuje Tridentski koncil.

No, budući da je rod bio najvažniji od svih hijerarhijskih koncepata ranoga novog vijeka, autobiografija Terezija Avilske sasvim očekivano odražava i ilustrira konflikt koji podrazumijeva normativna i hijerarhijska konstrukcija rodne sfere. „Imenovanjem“ svoga ženskog spola kao društvene i političke kategorije, ona mora reproducirati i aktualne predodžbe uloge koje su joj kao ženi namijenjene. Kako uopće kao ženski autorski subjekt pisati o intelektualnoj spoznaji i racionalnom djelovanju kada to pretpostavlja posjedovanje androcentrički utemeljenog autoriteta.

Diskurs postaje opresivan, kako opravdano tvrdi Wittig kada zahtijeva da govorni subjekt, da bi govorio, sudjeluje u samim uvjetima vlastite opresije.⁶⁶ No, je li Terezijin diskurs posve opresivan? Pripisana uloga „ženice“ je zasigurno znatno ograničila uvjete njena promišljanja, ali se Terezija uspjela afirmirati kao aktivan subjekt koji uspijeva postići sve zacrtane ciljeve. Poruka koju je Tereziji uputio Bog, „*Budi bez straha, kćeri, jer ja sam i neću te ostaviti*“ nadglasala je šutnju koju sv. Pavao pripisuje ženama. Terezija Avilska je „progovorila“ i tako destabilizirala rodni okvir ranonovovjekovlja za koji se ispostavilo da je itekako preusko definiran.

IZVORI:

Terezija Avilska 2004. *Moj život*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

LITERATURA:

Butler, Judith 2005. *Raščinjavanje roda*, Sarajevo: Šahinpašić.

Butler, Judith 2000. *Nevolje s rodom*, Zagreb: Ženska infoteka.

Povijest svijeta : od početka do danas 1990. Ur: Jochen Bleicken, et al., Zagreb: Naprijed.

Samardžić, Nikola 2005. *Istorija Španije*, Beograd: Plato.

Weber, Alison 1999. Little Women: Counter Reformation Misogyny. U: *The Counter-Reformation: The Essential Readings*. Ur: David Luebke, Oxford: Blackwell Publishers: 143-163.

Wiesner, Mary E. 2000. *Women and gender in early modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

Contradictions of the gender performative: Teresa of Avila's *My Life*

SUMMARY

The early modern historical source *My Life* was written in an era of fierce activities of Catholic reform, an era which was very suspicious towards feminine mystical piety. Teresa of Avila, a practitioner of mystical prayer, wrote her autobiography under the auspices of her male confessors, and in it she described her life from her birth to the founding of the convent of St. Joseph in Avila. Aware of the dangers of the Inquisition's repression and the normative gender roles in which women were reduced to irrational, sinful, mindless objects, Teresa tried to fit her autobiography into the dominant androcentric discourse, which led her to employ subordinative, misogynous categories to describe her physical, characteristic, mental and spiritual traits. The Catholic Church initiated many trials, lawsuits and investigations against women who were prone to contemplative and mystical religious practices which created a climate of fear and insecurity. The Counter-Reformation, with its dominantly masculine world view defined the relationship with other religious groups, as in the case of the Alumbrados, of which Teresa wasn't a member but was under suspicion of being close to them, which caused a permanent need for her distancing from the group. Teresa of Avila used various tactics to display her feminine subjection which make her autobiographical discourse a contradictory and ambivalent one. In trying to position her own thoughts and actions within a system which is both comprehensible and acceptable, she took on the role of the weak little woman, while at the same time elevating herself to the plane of an active subject that subverted the imposed patriarchic boundaries. Teresa of Avila overstepped her given gender roles, as she made her own religious experiences and praying practices into the basis for the reform of the Carmelites.

BILJEŠKE STR. 74-83

- 1| Usp. Wiesner 2000., 232-234.
- 2| Wiesner 2000., 232-234.
- 3| Detaljnije o recepciji knjige usp.: Terezija Avilska 2004., 7-12.
- 4| Detaljnije o intelektualnoj klimi u Španjolskoj na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće usp.: Samardžić 2005., 252- 257.
- 5| Samardžić 2005., 233.
- 6| Terezija Avilska 2004., 10.
- 7| „Iznosi povijest svog života kao jasno svjedočanstvo kakav je plan milosrđa što ga Bog ima za svaku dušu.“ Terezija Avilska 2004., 12.
- 8| Terezija Avilska 2004., 13.
- 9| „Sama Terezija ima i u mistici isto značenje kao Toma Akvinski u dogmatici.“ (Wilhelm Bousset).
- 10| O značenju termina rodnosti kada se oni upotrebljavaju u svrhu kaznene i regulativne moći vidi detaljnije u: Butler 2005, posebice u poglavljima:
 1. Van sebe: O limitima spolne autonomije i 2. Rodne regulacije.
 - 11| Terezija Avilska 2004., 16.
 - 12| Terezija Avilska 2004., 20.
 - 13| Terezija je ovdje na tragu apostola Pavla: „Isto tako hoću da se žene pristojno oblače, da se kite stidom i čednošću, ne pletenicama, ni zlatom i biserima ili skupocjenim haljinama, već djelima ljubavi, kako i dolikuje ženama koje ispovijedaju vjeru.“ (1 Tim 2, 9).
 - 14| Butler 2005., 134.
 - 15| Terezija Avilska 2004., 38.
 - 16| Butler 2000., 130.
 - 17| Terezija Avilska 2004., 34, 35.
 - 18| „Do ovih mi je boljetica već tako malo stalo, da im se često radujem, jer mi se čini da u nečemu služim Gospodinu.“ Terezija Avilska 2004., 45, ili „Katkad sam imala teže tjelesne boli, a kako nisam imala duševnih, podnosila sam ih s velikim veseljem.“ Terezija Avilska 2004., 167.
 - 19| Terezija Avilska 2004., 108.
 - 20| Terezija Avilska 2004., 22.
 - 21| „Prelazila sam ovo olujno more gotovo dvadeset godina s ovim padovima, pridižući se, i to slabo...“ Terezija Avilska 2004., 49.
 - 22| Weber 1999., 144.
 - 23| Weber 1999., 144.
 - 24| „Za ženice slabe i male snage, kao što sam ja...“ Terezija Avilska 2004., 65.
 - 25| „Žena neka uči u skrovitosti sa svom podložnosti! Ne dopuštam ženi da poučava niti da vrši vlast nad mužem.“ (1 Tim, 2, 11). „Kao i u svim crkvama svetih, žene neka na sastancima šute! Njima se ne dopušta govoriti, već neka se pokoravaju kako im Zakon propisuje. Ako žele što naučiti, neka kod kuće pitaju svoje muževe, jer ne dolikuje ženi da govori na sastanku. Ili je možda od vas izišla riječ Božja? „ (1 Kor, 14, 34).
 - 26| „Ah, prevelikog li zla, prevelikog li zla za redovnike...Gdje u jednom samostanu postoje dva puta: kreposti redovničkog života, te nedostatak redovnička života“ Terezija Avilska 2004., 43.

- 27] „...redovnik i redovnica, hoće li uistinu početi posve slijediti svoj poziv, više moraju bojati upravo onih iz svoje kuće negoli svih nečastivih, i biti oprezniji i prikriveniji govoreći o prijatelstvu koje žele imati s Bogom negoli o drugim prijateljstvima i naklonostima koje nečastivi podmeće u samostanima.“ Terezija Avilska 2004., 43.
- 28] Terezija Avilska 2004., 75.
- 29] Terezija Avilska 2004., 16.
- 30] Priređivač teksta hrvatskog izdanja knjige u uvodu naglašava da je tekst prilično kompleksan zbog nekoherentnog i fragmentarnog iskazivanja, obilježenog brojnim prekidima i digresijama.
- 31] Weber 1999., 147.
- 32] *Povijest svijeta: od početka do danas* 1990., 436.
- 33] Ideja Erazma Roterdamskog o vraćanju izvornom Evanđelju i življenju prema riječi Svetoga pisma podrazumijevala je prijevod Biblije na narodne, govorne jezike: „Prema tome, Biblija treba biti prevedena na narječja (dijalekte) da bude svima dostupna.“ Usp. Weber 1999., 147.
- 34] Mnoge od Cisnerosovih samostanskih reformi poboljšale su vjerski život časnih sestara; ženama je dodijeljena veća uloga u školskom i administrativnom životu samostana, a on je osobno podupirao i žene vizionarke. Usp.: Weber 1999., 147.
- 35] Zbog vjerovanja u prosvjetljenje Duhom Svetim ove su se grupe počele i nazivati: alumbradosi ili iluminati.
- 36] Erazmo Roterdamski u svojoj knjizi *Pohvala ludosti*, racionalističko-humanističkom kritikom ismijava samostanski život, pokvarene redovnike te prijetvornost i korumpiranost crkvenog aparata. Usp. Erazmo Roterdamski 1999.
- 37] Weber 1999., 152.
- 38] Terezija Avilska 2004., 161.
- 39] „onima koji nisu učeni, kao ja“ Terezija Avilska 2004., 161.
- 40] Weber 1999., 153.
- 41] Weber 1999., 155.
- 42] Weber 1999., 149.
- 43] „Ne shvaćam čega se boje oni koji se boje započeti s misaonom molitvom, niti znam čega ih je strah“ Terezija Avilska 2004., 51.
- 44] Weber 1999., 156.
- 45] Weber 1999., 55.
- 46] „Ja sam jedino mogla misliti na Krista kao čovjeka, no ipak si ga nikada nisam mogla predstaviti u sebi...“ Terezija Avilska 2004., 55.
- 47] „Onome tko započinje (molitvu, op. a.) potrebna je promišljenost zato da vidi što mu više koristi. Za to je jako potreban učitelj...“ Terezija Avilska 2004., 73.
- 48] Terezija Avilska 2004., 74.
- 49] Terezija Avilska 2004., 74.
- 50] O kakvim je nepoćudnim praksama riječ, najbolje ilustrira podatak o mnoštvu slučajeva španjolskih lažnih vidjelica u desetljećima prije Terezijinih iskustava; najčešće se radilo o članovima alumbradosa koji su izazivali rigorozne reakcije Inkvizicije. Najpoznatiji je bio slučaj sestre Magdalene od Križa, protiv koje je inkvizicijski proces vođen od 1544.-1546., a „nametnuo je strah cijeloj Španjolskoj.“ Usp. Terezija Avilska 2004., 126.
- 51] Terezija Avilska 2004., 38.
- 52] Weber 1999., 156.
- 53] „Požurila sam se ispovjediti, jer sam uvijek bila velika prijateljica čestog ispovijedanja“ ili „Podijelili su mi sakrament bolesničkog pomazanja...“ Usp. Terezija Avilska 2004., 33, 38.
- 54] Terezija Avilska 2004., 101.
- 55] „Bez svake sumnje, više me je strah onih kod kojih je tako velik strah od nečastivoga negoli od njega samoga, jer on mi ne može učiniti ništa, a ovi pak, posebice ako su ispovjednici, jako uznemiruju.“ Terezija Avilska 2004., 142.
- 56] O negativnim aspektima kategorije „spola“ kao politički nabijenim, oprirodnjenim, ali ne prirodnim pojmovima usp. Butler 2000., 116.
- 57] Terezija Avilska 2004., 130.
- 58] Ekstaze Božjeg milosrda u kojima Terezija često „razgovara“ s Bogom, odnosno, dobiva njegove „upute“, služe kao autoričini referentni okvir za opravdanje vlastitih reformnih aktivnosti pa su česti citati poput: „Jednoga dana poslije pričesti Njegovo mi je Veličanstvo izričito zapovjedilo da oko toga uznastojim svim svojim snagama, dajući mi velika obećanja da se ne propusti osnovati samostan...a da će ga na jednim vratima čuvati on, a naša Gospa na drugima, te da će Krist biti s nama...“ Terezija Avilska 2004., 184.
- 59] Terezija Avilska 2004., 463.
- 60] Terezija Avilska 2004., 44.
- 61] „Tolika je bila uznemirenost naroda da se nije razgovaralo ni o čemu drugom. Svi su me osuđivali.“ Terezija Avilska 2004., 210.
- 62] Terezija pripovijeda o razgovorima sa ženama koje su htjele osnovati novi samostan, a tiče se male skupine sugovornica koje su provodile duhovna okupljanja u njenoj ćeliji u samostanu Utjelovljenja i zamišljale zatvoreni samostan u kojemu bi činile pokoru. Usp. Terezija Avilska 2004., 184.
- 63] Bilo je i žestokih protivnica Terezijinog nauma o osnutku zatvorenijeg samostana: „Neke su govorile da me se baci u tamnicu. Druge, jako malo njih, zauzimale su se ponešto za mene.“ Terezija Avilska 2004., 188.
- 64] „Jednoga dana poslije pričesti Njegovo mi je Veličanstvo izričito zapovjedilo da oko toga uznastojim svim svojim snagama, dajući mi velika obećanja da se ne propusti osnovati samostan, te da će se u njemu puno služiti.“ Terezija Avilska 2004., 184.
- 65] Terezija Avilska 2004., 214.
- 66] Usp. Butler 2000., 119.

Nikolina Sarić
Filip Šimetin Šegvić
 [povijest]

Žene na bečkom dvoru u predterezijansko doba (17. i 18. stoljeće)

Autori rada prikazuju ulogu žena na bečkom dvoru koja se zbiva paralelno i uvjetovana je transformacijom aristokracije u Habsburškoj Monarhiji. Pritom su u žarištu interesa plemkinje koje su se našle u službi carice ili cara na dvoru, odnosno tzv. *Hofdamen*. Autori se osvrću i na razvoj historiografije koja se bavi tim aspektom rodne i kulturne historije, ukazujući na razlike između austrijske i anglo-američke odnosno njemačke historiografije. Na važnim ili vrlo ilustrativnim primjerima pruža se presjek socijalne situacije i položaja žena na ranonovovjekovnom bečkom dvoru.

Ključne riječi: historiografija, Habsburška Monarhija, dvor, plemstvo, transformacija, žene, carice, *Hofdame*

UVOD: HISTORIOGRAFSKE PERSPEKTIVE

1.1. Austrijska historiografija do danas nije u potpunosti uspjela artikulirati odnos prema novijim usmjerenjima u europskoj i svjetskoj historiografiji; ponajviše novoj kulturnoj historiji i s njom izravno povezanom rodnom historijom. Iako ne na prvi pogled, to, poznaajući prilike i smjerove austrijske historiografije, može biti razumljivo. Za ilustraciju te pozicije jednostavno se može uzeti primjer tradicionalno jakog područja austrijske historiografije – habsburške povijesti, kojim se bavi i ovaj rad. Dok je njemačka historiografija spremno dočekala promjene koje su se najkasnije od kraja 1980-ih godina manifestirale u izmjeni analitičkih pristupa i interpretativnih modela te su se tako stvorile pretpostavke za moderna interdisciplinarna istraživanja zahvaljujući već razrađenoj stručnoj terminologiji, austrijska je historiografija oklijevala i dugo stajala po strani.¹ Mogli bismo primjere izdvojiti slučaj plemkinje Katarine von Greiffenberg (1633.-1694.), barunice od Seisenegga, zasigurno najznačajnije austrijske ranonovovjekovne liričarke. Nju je u 1960-ima ponovno otkrila njemačka, a ne austrijska historiografija. Tek se mnogo kasnije, uz patriotske i religiozne pjesme, u Austriji detaljnije počeo istraživati odnos barunice s carem Leopoldom I. i njezini stalni pokušaji da ga obrati na luteranstvo.² Njemački povjesničar Albrecht Classen je pak istraživao djelovanje pjesnikinje Marie de France iz 12. stoljeća, ispitujući kakvu je ulogu imala žena uspio već u kontekstu dvorskog diskursa ljubavi i seksualnosti u razvijenom srednjem vijeku.³

Kada su, krajem prošlog stoljeća, konačno nove historiografske tendencije i prihvaćene, one su se iskazale ponajviše u pisanju novih pregleda austrijske povijesti, a samo ponekad u pojedinačnim studijama. Tako, dok je njemačka historiografija već kritički reflektirala kanonsko djelo Norbeta Eliasa o dvorskom društvu, habsburška povijest je ostala po strani. Iznimka je možda duga epizoda rivalstva Leopolda I. i Luja XIV. koja je obrađena u brojnim člancima i knjigama. Kao primjer može poslužiti knjiga Jutte Schumann „*Die andere Sonne*“⁴, koja doduše polazi od suvremenih historiografskih pristupa i koncepata, međutim ipak ne može biti dovoljno jaka uporišna točka novog historiografskog smjera. Upravo na tom primjeru vidljivi su problemi s kojima se historiografija bori kada je u pitanju pojam „reprezentacija.“⁵ Dok je funkcija prvih radova u 1970-ima na području dvorske kulturne historije bila izdvojiti pojedine ceremonijale i objasniti ih u općem povijesnom kontekstu, teško je isto očekivati i nekoliko desetljeća kasnije kada se situacija korjenito izmijenila. „Reprezentacija“ postala je gotovo čaroban koncept kojim povjesničari objašnjavaju skoro sva dvorska događanja, od ekshibicija vladara koji se pojavljuju kao Apolon (Luj XIV.), višesatnih demonstracija vojne moći u Hofburgu pa sve do ritualnih vjerskih procesija i svetkovina na određene blagdane. Reprezentacija je objasnidbeni koncept kojim se tumači i vladarska politika i dvorska svakodnevnica. Reprezentacija je posebice tipična za barokno doba, kada je vladari stavljaju ispred osobne udobnosti, ekonomske racionalnosti ili političke pozicije.⁶ Ona se može prepoznati u svim dvorskim događanjima. No, nakon što se ta dvorska događanja identificiraju, nužno ih je svrstati u različite kategorije koje će poblize odrediti samu funkciju izdvojenih

zbivanja. Tek tada će postati jasnije strukture dvorskih odnosa koje su stvarni sadržaj svih tih događanja. Kombinirajući poznate i dostupne izvore, povjesničar otkriva dvorske „aktere“ koji su često glavni pokretači zbivanja. Također, otkrivaju se dvorske funkcije, donedavno još rijetko temeljitije obrađivane u austrijskoj historiografiji. Postojanje dvorskih luda (*Hofnarren*) primjerice, potvrđuju brojni izvori direktno, međutim opsežnija studija transformacije njihove uloge još ne postoji. Druga važna skupina koja se izdvaja u dvorskome kontekstu su i – žene.

Beatrix Bastl, Gernot Heiss, Katrin Keller i Susanne Claudine Pils su vjerojatno napravili najveći iskorak u posljednjem desetljeću, barem u pogledu istraživanja povijesti žena u Habsburškoj Monarhiji;⁷ Gernot Heiss i Beatrix Bastl studijama plemkinja na bečkom dvoru koje se u velikoj mjeri oslanjaju na eliasovski tip analize i na brojnim komparacijama s bliskim francuskim dvorom, a Katrin Keller svojom povijesti dvorskih žena, *Hofdamen*.⁸ Te najčešće vrlo ljupke i uočljive djevojke, kolektivno nazivane *Frauenzimmer*, nisu promakle pozornosti niti starijih povjesničara koji su pisali o habsburškom dvoru i rezidenciji. Tako ih spominje Ann Tizia Leitich, nakon nje i mnogi drugi, no nitko ih do Katrin Keller nije smjestio u širi kontekst dvorskog društva, odredio im političku i društvenu ulogu i samim time pokušao definirati njihovu važnost. Zbog toga njena analiza gotovo dvjesto žena na dvoru različite dobi i socijalnog podrijetla može s punim pravom poslužiti kao ishodišna točka novih studija istraživanja bečkog dvora. U knjizi *Tugend, Liebe, Ehre*⁹ Beatrix Bastl je uspjela pružiti temeljiti pregled „rodnih tema“ u ranom novom vijeku, koristeći se pritom metodama sličnim onima grupe povjesničara oko Analā. Ona primjerice otkriva značaj poljupca, seksualnosti, čednosti, požude i grijeha u ranonovovjekovnom svijetu plemićkih žena i time pomiče istraživački naglasak s uobičajene političke ili kulturne povijesti prema historijsko-antropološkim fenomenima. Za razliku od te sveobuhvatne knjige, potrebno je izdvojiti još i studije Susanne Claudine Pils koje se temelje na istraživanju korespondencije Ivane Terezije Harrach (rođ. Lamberg) i njezina supruga Ferdinanda I. Bonaventure. Pils Ivanu Tereziju i njena pisma (koja su neka vrsta dnevnika) prikazuje kao reprezentativni primjer žene u ranonovovjekovnom gradu i tako dolazi do brojnih spoznaja o gradskoj, kulturnoj, rodnoj, ali i političkoj historiji. O otvaranju i razvoju austrijske historiografije svjedoči i djelo koje je, doduše po temi različito, ali je nedovjbeno po doprinosu važno. Radi se o članku Wolfganga Scheffknechta pod nazivom „Arme Weiber: Bemerkungen zur Rolle der Frau in den Unterschichten und vagierenden Randgruppen der frühneuzeitlichen Gesellschaft.“ U toj se studiji obrađuju marginalizirane žene u nižim društvenim slojevima koje su bile zaposlene diljem Monarhije, primjerice na području Vorarlberga, kako na dvoru i u kući, tako i u industriji.¹⁰ Time je otkriveno novo područje djelatnosti žena, ali i njihov društveno-socijalni status, dosada rijetko spominjan.

Spomenuti novi pregledi austrijske povijesti vrlo su brižno i ujednačeno koncipirani, a u njima je primjerice moguće uočiti trendove i stajališta historijske antropologije ili demografije te ekonomske, kulturne i drugih historija. Iako su rodnohistorijski pristupi u njima neshvatljivo slabo zastupljeni, oni otvaraju prostor za nove studije i nove istraživačke tendencije koje diktira suvremena historiografska

(hiper)produkcija. Međutim, u posljednje vrijeme je ponovno pokrenuto i sustavno izdavanje vrela za studije habsburške povijesti, kao što je zbornik „*Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.-18.-Jahrhundert)*.“¹¹ Istovremeno sa sintezama i kritičkim izdanjima vrela pokreću se projekti poput „*Patronage und Klientel am Wiener Hof*“ („Patronatstvo i klijentela na bečkom dvoru“) i „*Der Hofstaat Leopolds I.*“ („Dvor Leopolda I.“), čiji se rezultati već sada prezentiraju u novijoj literaturi.¹²

Važan pomak za uži predmet našeg istraživanja između ostaloga dogodio se s otvaranjem „debate o apsolutizmu“ (*Absolutismusdebatte*)¹³ početkom ovog stoljeća, koja je predložila već odavno nužnu reviziju klasičnog pojma „apsolutizam“ i njegovog sadržaja. Bez obzira koliko se često takve debate mogu pretvoriti u puke semantičke analize, one ujedno pružaju i uvid u neistražena područja ili potiču na nove analize historiografskih problema. U tome smislu, ova je debata pomogla u „otkrivanju“ plemstva u *novom* smislu. Povjesničari poput Marka Hengerera gotovo u potpunosti odbacuju pojam „apsolutizam“ kao neprimjereni koncept za opisivanje ranonovovjekovne političke i društvene strukture Habsburške Monarhije, priklanjajući se konceptu „diarhije“ dinastije i plemstva.¹⁴ Nadalje, prihvatimo li zaključak da se Habsburška Monarhija još 1740. nalazi po mnogočemu u „predapsolutističkoj fazi,“ a da su vladavine i razdoblja Karla VI. i Marije Terezije, dakle uzastopnih vladara, toliko strukturno različite, posve se opravdano može konceptualizirati novi pristup razdoblju vladavine spomenutih vladara, u austrijskoj historiografskoj tradiciji nazivan „dugim 16. stoljećem“ te klasičnim baroknim periodom. Pokrenuto je otvaranje kompleksa pitanja i problema, rijetko dotada detaljnije obrađivanog. U tom smislu je slaba recepcija Eliasovih teza, odnosno pokušaj da se na temelju Eliasova modela interpretira struktura habsburškog „dvorskog društva“ u Beču, otvorila neuobičajenu priliku za hvatanjem novog priključka austrijske historiografije s modernim tendencijama i smjerovima. Vrela koja su na raspolaganju otvaraju široke mogućnosti istraživanja, barem što se tiče 17. i 18. stoljeća. Primarna vrela koja njemačka historiografija dvorova već odavno koristi, kao što su djela Johanna Christiana Lüniga „*Theatrum ceremoniale historico-politicum* (...)“¹⁵ (1719./1720.), Friedricha Carla Mosera „*Teutsches Hof=Recht*“ (1754./1755.) i „*Grundsätze und Anmerkungen zur Känntnis des Teutschen Hofrechts*“ (1755. i 1757.) Johanna Phillipa Carracha, koja su itekako korisna i kada je riječ o istraživanjima rodnih odnosa na bečkom dvoru, kako su u svojem članku „*Hofdamen und Höflinge zur Zeit Kaiser Leopolds I.*“ dokazali Gernot Heiss i Beatrix Bastl. S druge strane, sve češća pitanja i probleme o bečkom dvoru i ranonovovjekovnom društvu, otvara strana historiografije, posebice engleska i nizozemska. Međutim, njihove se analize rijetko u dostatnoj mjeri oslanjaju na teže dostupna ili poznata vrela.

Ipak, novi pristupi i pitanja koje oni otvaraju lako se mogu povezati s već postojećim rezultatima; bogato istražena barokna arhitektura i urbanizam Beča tako mogu poslužiti kao temelj za nova istraživanja. Kao primjer se može istaknuti promatranje arhitektonskog, a time i gradskog prostora, kao izvrsno vrela za analizu uloge žene (uglavnom plemkinja) na dvoru ili rezidencijalnom gradu. Uz to, već je i Hubert Christian Ehalt u svojoj studiji bečkog dvora 17. i 18. stoljeća, prema izgledu soba muškaraca i žena na dvoru zaključio da se uloga žene u tom razdoblju postupno mijenjala i dobivala na značenju.¹⁶

1.2. Dugo vremena interes za dvorsko društvo bio je na marginama historiografije. Prije objavljivanja *Dvorskog društva*¹⁷ Norberta Eliasa (1897.-1990.) povijest ranonovovjekovnih dvorova uglavnom je bila anegdotalnog karaktera, te je samo rubno ulazila u sfere kulturne historije. Eliasovo djelo ne samo da je prekinulo s tom tradicijom, već je i promoviralo istraživačku tematiku elite i dvorske aristokracije koju je građanska historiografija često zanemarivala. Recepcija Eliasovih djela posebice u 1970-im godinama ne samo da je oživjela pisanje povijesti talijanskih, njemačkih ili španjolskih dvorova, već je i omogućila stvaranje precizne tipologije ranonovovjekovnih dvorova. Na osnovu djela Jürgena von Kruedenera „*Die Rolle des Hofes im Apsolutismus*“ (1973.) te Huberta Christiana Ehalta „*Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: der Wiener Hof im 17. u. 18. Jahrhundert*“ (1980.) i nekoliko članaka Emmanuela Le Roya Laduriea¹⁸ moguće je izdvojiti osnovne elemente dvora i dvorskog društva koji su bili u žarištu istraživanja kulturne historije tijekom 1970-ih: dvorske službe i institucije, ceremonijal, dvorska slavlja, integracija plemstva, ekonomija i ekonomska podloga te svakodnevni dvorski život. Ipak, historiografija o dvorskim društvima ostala je još neko vrijeme „*desiderata* moderne historiografije.“¹⁹ Proučavanje dvorske kulture i društva, kako sugerira njemački kulturni povjesničar Michael Maurer obuhvaća analizu pojave koja je zahvatila u većoj ili manjoj mjeri, sve umjetnosti i znanosti, sve „stupove društva“, odrazila se na sve medije i prisvojila ih, te tako ostavila neizbrisiv pečat srednjem i ranom novom vijeku.²⁰ U najširem smislu, prema Eliasu, ta se analiza može svesti na proučavanje fenomena „domestifikacije plemstva.“ Eliasov pristup problemu počiva na objašnjavanju kompleksnosti odnosa vladara (Luj XIV.) i njegovih podanika, odnosno postupno nastajanje i stvaranje *dvora* koji se sastoji iz tih relacija. Taj konceptualni model njemačka je historiografija uglavnom s uspjehom mogla aplicirati i na istraživanje ranonovovjekovnih zemaljskih dvorova.²¹ U tom smislu je bliži Eliasovu istraživačkom predlošku dvor Luja XIV. Bečki dvor je podosta drugačiji – on je s jedne strane bio znatno snažniji i utjecajniji od bilo kojeg njemačkog dvora s kraja 17. i početka 18. stoljeća; s druge strane pak odnos vladara kao što su Leopold I. ili čak Karlo VI. prema plemstvu posve je drugačiji od onoga Luja XIV. Prema Eliasovu tumačenju, francuski vladar „svjesno dvor pretvara u instrument vlasti“ nad plemstvom. Isti model dalje repliciraju i njemački povjesničari, pa tako i Jürgen von Kruedener jednaku ulogu pridaje njemačkim kneževima, prenoseći tako Eliasov koncept.²² Isto međutim u slučaju habsburškog dvora u Beču nije jednostavno prenosivo; argumentacija za takvu analogiju u ovom je slučaju najmanje prihvatljiva. Talijanska²³ i njemačka historiografija brzo su prihvatile Eliasov model odnosa vladara i podanika, te prema njemu ušli u analizu racionalnosti dvorskog društva i kulture. Njemački povjesničar Carl Hinrichs, oslanjajući se na Eliasovo djelo, tako zaključuje kako je dvor Luja XIV. „klasični, za Europu mjerodavni dvor.“²⁴ Za razliku od engleske, talijanska i njemačka historiografije prebrzo su u tim koncepcijama vidjele rješenje za njihovu problematičnu policentričnost dvorova. Zato ni ne čudi kako je dekonstrukcija „mita o moći Versaillesa“ došla od strane engleskih i nizozemskih povjesničara.

Pretpostavka da je dvor Luja XIV. postigao „potpuni integrativni i manipulativni uspjeh“ nije posve utemeljena čak ni u slučaju Francuske.²⁵ Uпитno je

nadalje, u kojoj se mjeri Eliasova teza o stvaranju dvora u Versaillesu²⁶ iz straha Luja XIV. prema ostatku aristokracije može primijeniti na primjeru bečkog dvora i uopće odnosa Habsburgovaca i njihovog plemstva. U Hofburgu se okuplja aristokracija i plemstvo te se stvara razgranati sustav uloga i dužnosti; ipak, važnost Belvederea princa Eugena Savojskog ili Laxenburga ostaje neizmjenjiva, a pandan tomu u Francuskoj je teško pronaći.²⁷ Carevi se tome nisu odupirali s istom strašću ili strahom kao što je to radio francuski kralj Sunce. Kategorije koje su kod Eliasa suprotstavljene, dakle vladar, knez, staleži i plemstvo, a koje u marksističkoj historiografiji tvore neku vrst „uvjetne alijanse“, u novijoj (historiografskoj) revaluaciji dvora, carskih institucija, vojske, staleža i plemstva više ne ostaju tako čvrsto razdijeljene i oprečne.²⁸ Postavlja se pitanje kakva je bila uloga žena na tako strukturiranom austrijskom dvoru, te kakav je bio njihov društveni položaj i ugled. Očito je da tip analize koji je Norbert Elias predstavio u *Dvorskom društvu*, u slučaju austrijskog dvora iziskuje ozbiljne revizije. No, to djelo ionako nije predviđeno kao univerzalni model analize ili „Passepartout historiografije dvora.“²⁹ Dok se Elias mogao poslužiti memoarima Saint-Simona kao vreloom (a njima se koristi u izobilju), a Kruedener Christianom Wolffom, dvorska historiografija bečkog Hofburga ostaje ograničena i uskraćena za takav tip izvornog materijala, što znači da je teže istraživati i rodne odnose.

Elias se nadalje bavi već spomenutim fenomenom „reprezentacije“, koji je dakako bio karakterističan i za sve druge ranonovovjekovne dvorove, bilo u Njemačkoj ili austrijskim nasljednim zemljama. Daljnju razradu Eliasova modela omogućili su recentni antropološki i etnološki radovi. Tako primjerice, Clifford Geertz u djelu *Negara* redefinira pristup odnosu vladara i njegovih „satelita“, te im, ipak ne lišavajući ih posve moći, dodjeljuje ulogu „političkih protagonista“, zarobljenih u ciklusima ceremonijala i dvorskih obreda.³⁰ Na takav su pristup krajem 1980-ih sve češće i povjesničari obraćali pozornost. Tako Christian Hubert Ehalt ili Jürgen von Kruedener istražuju dvorski ceremonijal u Beču i baroknu transformaciju grada s obzirom na reprezentaciju apsolutističke moći. Međutim, trebalo je razbiti okvire zadane *Dvorskim društvom* i pronaći prihvatljiv interpretativni model koji bi objasnio habsburški *Sonderweg*, a da se pritom ne zanemare ili izostave ranije spoznaje. Kruederova i posebice Ehaltova istraživanja s pravom ističu da je neke fenomene uređenja dvorskih društava moguće objasniti racionalizmom vladara i dvorskog plemstva, ali s druge strane njihovo ograničenje predstavlja pretpostavka da je Eliasov tip analize moguće univerzalno i analogijski primijeniti. Također, Ehaltovo shvaćanje modernizacije i racionalizacije dvora gotovo je isključivo usmjereno na pitanje carske moći, dok je plemićki položaj neovisan o toj moći ostao neistražen.³¹ Nizozemska je historiografija dugo tražila izlaz iz takve zamke, a u posljednje vrijeme joj to češće i uspijeva – možda su najbolji primjeri radovi Jeroena Duindama³² – koji, oštro kritizirajući Eliasovu konceptualizaciju, uspijeva pronaći za analizu novu analitičku formulu za kompleksnije dvorsko društvo, kao što je, primjerice, bečko. Njegova primjedba da je tumačenje kako plemstvo gubi moć u korist vladara zastarjelo, nalazi plodno tlo upravo u analizi habsburške rezidencije te dvorskog društva i sustava u 17. stoljeću.

Rezultati pomaka kako austrijske tako i njemačke historiografije vidljivi su iz nekoliko primjera. Već od 1980-ih godina postupno su vidljivi odmaci kada je riječ o klasifikaciji dvorova. Među prvima je to napravio njemački povjesničar Aloys Winterling u djelu „*Hof der Kurfürsten 1688-1794*“ (1986.) zaključivši da je dvor prvenstveno sredstvo „kneževske reputacije,“ a ne sredstvo provođenja vladarskog apsolutizma.³³ Volker Bauer je u svom neopravdano zanemarenom djelu „*Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*“ (1993.) s pravom iznio vrlo plauzibilnu klasifikaciju dvorova Johanna Phillipa Garracha iz 18. stoljeća na „manje“ (grofovski, kneževski, itd.), „srednje“ (biskupski, nadbiskupski, itd.) i „velike“ (carski, kraljevski, itd.) dvorove.³⁴ Bauer u svojoj klasifikaciji izdvaja bečki dvor kao samostalni tip carskog dvora (*Kaiserhof*), ali još uvijek taj tip ne izdvaja izvan okvira njemačkih dvorova.³⁵ I Winterling i Bauer svojom kritičnošću prema Eliasovom modelu analize dvorskog društva svjesno otvaraju raspravu o analitičkim kategorijama koja će mnogo doprinijeti kasnijoj temeljitoj teorijskog reviziji pojma „apsolutizam.“ Već spomenuta „debata o apsolutizmu“ tako potvrđuje Winterlingove zaključke o dvoru u Kölnu i dokazuje da i u bečkom slučaju dvor nije jednostavno središnja institucija apsolutističke vlasti, te da je dvor ustvari bio manje centraliziran nego što su to Habsburgovci htjeli. Upravo na temelju takvih debata i pojedinačnih studija institucija, rodni i plemićkih odnosa ili dvorske ekonomije stvoren je pojam „habsburškog tipa dvora (i dvorskog društva),“ iako se čini da taj termin još nije historiografski ustaljen.

ARISTOKRACIJA HABSBUŠKE MONARHIJE U TRANSFORMACIJI

Slika dvorskog života uvelike je određena prikazom *sjaja* bečkog dvora i njegova francuskog pandana. Već je Ljudmil Hauptmann pišući austrijsku povijest ustvrdio da je „(...) Austrijska monarhija kao samostalna velika vlast (...), blistajući se sjajem baroka, koji je tada učinio Beč kulturnim takmacom Versaillesa.“³⁶ Nakon vjerskih ratova koji su obilježili 16. i 17. stoljeće te turskih koji kulminiraju u 17. stoljeću opsadom Beča i mirom u Srijemskim Karlovcima (1699.), habsburški vladar imao je otvoren prostor za uspostavu centralističkog oblika vladavine koji je rezultirao ulaskom Monarhije u fazu visokog, dvorskog, apsolutizma.³⁷ Kao što je već Norbert Elias ustvrdio, izraz „apsolutizam“ treba i u ovom razdoblju shvatiti uvjetno i sa zadržkom.³⁸ Isto treba učiniti i kada se razmatra apsolutistički način vladavine baroknih habsburških vladara, Leopolda I., Josipa I. i Karla VI.³⁹ Plemstvo, koje već u 16. stoljeću pokazuje jasnije znakove komercijaliziranosti i „socijalne discipliniranosti“ („*Sozialdisziplinierung*“),⁴⁰ u vrijeme protureformacije i katoličke obnove doživljava značajne transformacije.⁴¹ Vladarska dužnost čuvanja, održavanja i propagiranja jedne i ispravne vjere uvelike utječe na društveni i politički položaj plemstva; ortodoksni protestanti emigriraju ili se prikrivaju i povlače, oportunisti i karijeristi diljem Monarhije i teritorija Carstva prelaze na katoličanstvo i priklanjaju se caru. Stvara se novi model „plemićke socijalne discipline,“ na koji apsolutizam vladara ima jednak utjecaj kao i protureformacijska politika.⁴² Naime, dvor je slika društva; on reprezentira državu s carem na čelu kao jedinstven socijalni sustav i instrument moći s jasno određenom hijerarhijskom

ljestvicom. Sedamnaestostoljetni dvorski ceremonijal baštini srednjovjekovnu sakralnu tradiciju i vjeru u kraljevu vezu s Bogom. To je temelj carskoga „božanskog prava.“⁴³ Car, otac Monarhije, tako je simbolički prikazan kao najznačajnija osoba na dvoru.⁴⁴ Te promjene zahvaćaju i plemkinje, iako u manjem broju. Dok je prelazak plemića s protestantizma na katoličanstvo bio motiviran i političkim ambicijama, nedostatak istih kod žena očit je u manjem broju preobraćenih plemkinja. One su kao supruge katoličkih plemića do njihove smrti mogle djelovati i u okvirima dvorskog društva.⁴⁵ Naravno, carska kuća je izuzetak. Kao primjer možemo istaknuti Elizabetu Kristinu, suprugu cara Karla VI., koja je bila rodom iz protestantske njemačke obitelji, no ambicije njenih roditelja prisilile su ju na vjersku konverziju i prilagodbu strogo katoličkom životu bečkog dvora. O njezinoj potrebi da dokaže i demonstrira svoju privrženost austrijskoj dinastičkoj pobožnosti svjedoče i brojne vjerske ceremonije, procesije i hodočašća, posebice u Mariazell.⁴⁶ Suprotan slučaj pruža primjer Esther Starhemberg koja „je rođena kao protestant i svoju je vjeroispovijest sačuvala do smrti,“⁴⁷ pa se zbog toga morala povući u Regensburg. Unatoč takvom udesu, njen je utjecaj na mladog Guida Starhemberga⁴⁸ izuzetan, što potvrđuje njena sačuvana korespondencija.⁴⁹

Karl Vocelka u svom pregledu austrijske povijesti⁵⁰ razdoblja 17. i ranog 18. stoljeća naziva „razdobljem junaka“ (*Heldenzeitalter*).⁵¹ Unatoč novijoj historiografiji koja u pokušajima rekonstrukcije takve romantičarske interpretacije povijesti ističe višeslojnost tog razdoblja i pomiče fokus s pojedinaca i pojedinačnih biografija „junaka,“ ipak bez analize pojedinih ličnosti poput primjerice Eugena Savojskog ili Eusebiusa von Liechtensteina ne možemo dobiti jasnu sliku proučavanog razdoblja. Leopolda I. (1640.-1705.) već su suvremenici nazivali *velikom*.⁵² Baš kao i u slučaju princa Eugena, historiografija se poglavito bavi njegovim ratovima na istoku zemlje, dakle s Osmanskim Carstvom, a izostavljaju se ratovi na zapadu.⁵³ No za razumijevanje razvitka austrijskog plemstva i bečkog dvora ključan je upravo rivalski odnos dinastije (Leopolda I.) prema Francuskoj i Luju XIV., koji se s vremenom počinje manifestirati u gotovo svim kulturnim i društvenim segmentima. Suvremena historiografija sve je sklonija prihvaćanju koncepta „ravnoteže europskih sila,“⁵⁴ dakako Francuske i Habsburške Monarhije, u razdoblju od 1648. do 1714. Leopold I. je na ekspanzionističku francusku politiku, koja je promovirala Luju XIV. kao univerzalnog vladara, morao reagirati politikom koja je težila uspostaviti ravnotežu.⁵⁵ Ta je težnja nedvojbeno imala utjecaj i na samo funkcioniranje dvora. Također, upravo je u to doba, dakle od 1699. pa do njegove smrti 1705. provedeno „domesticiranje“ plemstva u užem smislu. Naime, navedene konfesionalne promjene koje je omogućila suradnja vladara i crkve (tzv. konfesionalni apsolutizam), te nestanak opasnosti na istoku Monarhije omogućili su stvaranje habsburške rezidencije u Beču, a time i razgranatog dvorskog društva. Vojni uspjesi (1683.-1697.; 1700.-1713.; itd.) i reforme koje je proveo princ Eugen, pogotovo uvođenje stajaće vojske, dvorskom su apsolutizmu svakako predstavljali bitnu potporu.⁵⁶

Bečko je dvorsko društvo, kao što su s pravom uočili mnogi povjesničari, bilo iznimno kompleksno. Već u 17. stoljeću formira se *dvorsko plemstvo* koje će ubuduće predstavljati osnovu *dvorskog društva*. To su uglavnom dinastiji vjerne

katoličke (ili rekatolizirane) obitelji nasljednih zemalja, poput Schwarzenberga, Dietrichsteina, Windischgrätza, Sinzendorfa, Starhemberga, Liechtensteina ili Harracha, češke obitelji kao primjerice Kaunitz, Kinsky ili Lobkowitz te poneki ugarski magnati, obitelji Batthyány, Pálffy ili Esterházy.⁵⁷ Dakle, kada se govori o austrijskom plemstvu, odnosno u užem smislu *dvorskom plemstvu*, ne može se nikako govoriti o kompaktnoj grupaciji. To je iznimno uspješno dokazao i Jaroslav Pánek u analizi češkog plemstva 16. stoljeća zaključivši da su upravo rješenja Ferdinanda I. predstavljala obrazac komunikacije i povezivanja češkog plemstva s austrijskom vladarskom kućom.⁵⁸ Nedvojbeno je da je Ferdinandov politički program i pristup u odnos s češkim plemstvom, kojeg su učestalo prakticirali i njegovi nasljednici, bitno utjecao na slobodnije ponašanje vladara prema plemstvu, barem u usporedbi s dvorom u Francuskoj Luja XIV. Habsburški su vladari tako mogli zahvaljujući dvorskim strukturama i ustaljenoj dvorskoj svakodnevici organizirati plemićki „personalni savez“ koji je bio mnogo veći nego uobičajeni *Hofstaat*. Upravo zbog toga su habsburški vladari mogli dozvoliti promjene u kontaktu dvora s plemstvom u pojedinim vremenima.⁵⁹

Bilo da se neposredno regrutira iz redova visokoga plemstva ili pak paralelno s njime, od 17. stoljeća nastaje i dvorska birokracija, koja od tada postupno raste i dobiva na značaju.⁶⁰ Ranonovovjekovni dvorski aparat bio je svojevrсна mala društveno-politička organizacijska jedinica, kolektivno nazivan *Hofstaat*⁶¹ (= „dvorska država“). U slučaju Habsburške Monarhije, osnovu njegova ustrojstva definiraju kasnosrednjovjekovni dinastički zakoni, koji su u ovom, ranonovovjekovnom razdoblju mijenjani po potrebi. Transformacija društva, ponajviše

Sl. 1. Eleonora Gonzaga mlada prikazana kao Dijana.

plemstva, u 17. stoljeću postaje sve očitija; s „feudalnih ratnika-gospodara“ aristokracija se pretvara u „dekorativno ceremonijalno plemstvo.“ Norbert Elias taj je fenomen nazivao „podvorivanje“ (*courtization*) ratnika.⁶² Odgoj plemstva, koji je u 16. i 17. stoljeću zahtijevao i umrežavanje i opismenjivanje plemstva, tako je izazvao duboku promjenu u samome načinu njegova razmišljanja. Vjerojatno u jednakoj mjeri kao i dvorski ceremonijali su i dvorske službe korištene kao sredstva discipliniranja i distanciranja plemstva.⁶³ Carska služba otvarala je plemstvu nove financijske i gospodarske mogućnosti o kojima je aristokracija postupno postajala ovisna, baš kao i obratno, car o aristokraciji. Tako je neizravno i došlo do povećanja ravnoteže u odnosu žena i muškaraca. Potreba za dvorskim damama i sluškinjama porasla je s povećanjem dvorskog osoblja, što je vidljivo i iz nove arhitekture i rasporeda soba mnogih plemićkih palača. Također, *Pietas Austriaca* ili *Austriacae*,⁶⁴ karakteristika Habsburške Monarhije 16. i 17. stoljeća, kao konfesionalna politika dinastije, imala je utjecaj na rodne odnose. Uz vjerske konverzije koje su prakticirale i aristokratske djevojke spremne za udaju i sklapanje političkih brakova, takva politika dinastije značila je i promjene na dvoru. Konkretno, u vrijeme Ferdinanda II., Ferdinanda III. i Leopolda I. s dvora nestaju carski bastardi i ljubavnici iz dvorskih krugova. Potvrđuju to i brojni diplomatski izvori.⁶⁵ Tek će se Josip I. ponovno okrenuti praksi „galantnih avantra s plemićkim damama i službenicama na dvoru.“⁶⁶

Dvije Eleonore Gonzage, supruge careva Ferdinanda II. i Ferdinanda III., znatno su nadživjele svoje muževe. To je u datom trenutku značilo i da ženski dio *Hofstaata* raste, odnosno da postoje paralelno više „sekcija“ koje su bile međusobno ovisne.⁶⁷ Dapače, može se reći da tijekom vladavine carica – udovica često *Hofstaat* nadmašuje uobičajene dimenzije jer mu se pribrajaju i primjerice konjušar (*Stallmeister*), gospodar kuhinje (*Küchenmeister*) i puno osoblje. Bilo je to s razlogom; budući da su te udovice nerijetko boravile u ljetnim rezidencijama ili Hofburgu, njihov je *Hofstaat* bio odvojen od carskog.⁶⁸

ŽENE NA BEČKOM DVORU – NEKOLIKO PRIMJERA

III.1. In spem prisci honoris. O ženama na dvoru Habsburgovaca do 17. stoljeća malo znamo. Vrela koja o njima govore najčešće su opisi ceremonija za razne svetkovine, turnira, sprovoda ili vjenčanja. Usto, o rodnim je odnosima moguće ponešto saznati i na temelju kraljevskih ili carskih odredbi koje definiraju uloge žena na dvoru. Tako, primjerice, odredbe i upute za *Frauenzimmer* (= zbirna imenica kojom se obuhvaća sve žensko osoblje) i *Obersthofmeisterin* (= glavna dvorska gospodarica) iz 1518., 1627. i 1671. godine omogućuju praćenje razvoja uloga pojedinih plemićkih žena na carskom bečkom dvoru.⁶⁹ Najveći broj žena na dvoru je bio involviran u služinske poslove. Radilo se o ženama i djevojkama koje su bile zapošljavane u kuhinji, laštile srebro, uređivale odaje, pripremale kupke i sl. O njima vrela najčešće ne govore ništa, a njihova imena nalaze se tek u suhoparnim popisima dvorskog personala ili kao dio putne povorke koju car ili carica vode sa sobom. Također, malo se zna i o pojedinim plemićkim djevojkama koje su bile u rangu iznad same posluge, no ipak nisu obnašale neke formalne

dvorske dužnosti. Najčešće se radilo o kćerkama plemića koje nisu bile iz ovih ili onih razloga involvirane u dvorsku hijerarhiju, ali su ipak sudjelovale u glavnim manifestacijama. Međutim, nedvojbeno se može govoriti o svojevrsnom „ženskom dvorskom ustrojstvu,“ ili preciznije *Frauenhofstaat* (= ženski dvorski aparat) koji je obuhvaćao sve žene u dvorskoj službi carice. Katrin Keller tvrdi da je postojao krug ljudi u caričinoj službi koji je djelovao na bečkom dvoru u određenoj mjeri odvojeno od carevog dvorskog aparata, a bio je barem u polovičnom omjeru sastavljen od žena.¹⁷⁰ Uglavnom su ga činile *Hofdamen* i *Hoffräulein* (= dvorske dame i gospođice), plemenite djevojke koje bi se kraće vrijeme (dakle uglavnom nekoliko godina) nalazile u dvorskoj službi carice. Teško je reći od kada su *Hofdamen* točno prisutne na dvoru, ali već je u srednjem vijeku postojala potreba za takvim oblikom *sluga* – povjesničar Peter Burgess je, analizirajući Hegela, napisao sljedeće:

„iako se gospodar prema slugi odnosi kao prema jednostavnom objektu, gospodar nije u mogućnosti odmah uspostaviti odnos (...) spram svijeta objekta. Gospodar se prema objektima u svijetu stvari može odnositi samo preko posredništva sluga (...). Njihov je odnos sad asimetričan: sluga je ogledalo koje odražava gospodara ali gospodar je ogledalo koje odražava samo njegov ili njezin lik.“¹⁷¹

Potreba za takvim *slugama* rasla je i s vremenom se mijenjala; čim plemstvo, a time i dvorsko društvo, poprima „dekorativni“ karakter, u središte dolaze od vlasti brižno inscenirane predstave koje u zatvorenom karakteru baroka pronalaze pravu umjetničku podlogu. A ceremonijal,¹⁷² koji postupno ovladava dvorskim zbivanjima kao neka vrsta „dvorske liturgije,“¹⁷³ postaje medij te transformacije. Takve su promjene postupno nekog *slugu*, ili u slučaju *Hofdame* sluškinju, pretvorile u nositelja dužnosti, sudionika i sukreatora dvorskih priredbi i svečanosti. Takve službe su bile i komunikacijsko sredstvo plemstva i vlaraskog para ili dinastije, a kontak *Hofdame* i njene carice ili kraljice znao se održavati i nakon što bi plemkinja napustila svoju dužnost, što potvrđuju vrela.¹⁷⁴ Tako se usložnjavao sustav umrežavanja dinastije i plemstva.

Kao što smo već napomenuli, početkom 17. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji plemstvo općenito doživljava znatnije transformacije – u pogledu obrazovanja, poslovanja, odnosa s vladarom i slugama – dakle, i u načinu života. Habsburški dvor ostaje jedan – bečki, pošto u 17. stoljeću izumiru obje druge austrijske loze Habsburgovaca, donjoaustrijska (1619.) i tirolska (1665.).¹⁷⁵ Jedan, središnji dvor, kakav postupno postaje bečki, podrazumijevao je i koncentraciju aristokracije iz čitave Monarhije na užem području. Svršetkom epohe podjela i diobi Austrije, stvara se i zajednički austrijski gospodarski prostor (*Wirtschaftsraum*) koji izuzetno utječe na ubranu integraciju dvorskog plemstva.¹⁷⁶ Dvor je zahtijevao veća proširenja te stvaranje razgranatije službe na samom dvoru.¹⁷⁷ Dok je još u drugoj polovici 16. stoljeća na bečkom dvoru stalno obitavalo oko 500 osoba, u vrijeme vladavine Karla VI. on skupa sa svim plemićkim obiteljima broji oko 10 000 osoba.¹⁷⁸

Beč je kao glavni grad postao veliko odredište migracija mladih djevojaka iz drugih, siromašnijih dijelova Austrije.¹⁷⁹ Te su se žene zapošljavale kao posluga,

ili na samom carskom dvoru, ili u obližnjim bečkim plemićkim palačama. No, žene koje je dvor zapošljavao nisu bile samo dio posluge, kako bi se možda moglo pogrešno pretpostaviti. Dapače, mnoge žene plemićkoga podrijetla, supruge i kćeri kakvog Liechtensteina ili Harracha, rade primjerice na organizaciji ceremonija, pa čak i u pripremama političkih i diplomatskih prijema. One su u službi cara; dakle *Amtsträgerinnen* (= nositeljice dužnosti). Radilo se o često vrlo educiranim i brižno odgajanim mladim aristokratkinjama.¹⁸⁰ One su dakako uz sebe imale i čitavu plejadu pomoćnica i sluškinja.¹⁸¹ Uloga tih dvorskih dama varira u raznim razdobljima. U „razdoblju triju carica,“ o kojem će podrobnije biti riječi kasnije, kada su intrige i zakulisne igre bile dvorska svakodnevnica, vrata svih soba (pa i službenih) ostajala su otvorena, što znači da su i njihove *Hofdamen* mogle čuti poneke političke razgovore.¹⁸² One su, za razliku od svojih „nadređenih“ nositeljica dužnosti, mogle biti akterke slavlja, dok na formalnim dvorskim ceremonijama to nisu mogle.¹⁸³ Sve žene koje su bile u dvorskoj službi, dugo su ih se pokušavale domoći i to ponajviše uz pomoć obitelji. O tome primjerice svjedoči bogata korespondencija Marije Maksimilijane von Scherffenberg upućena bratu Fanji Albrechtu von Harrach tijekom 1657. godine.¹⁸⁴

Zanimljivo je, ali i razumljivo, da je uloga habsburških žena u politici najprije porasla u španjolskom dijelu Monarhije. Na dvoru Filipa III. (1578.-1621.) „središnju diplomatsku mrežu čine tri žene Habsburgovke“¹⁸⁵ – carica Marija, njena kći nadvojvotkinja Margareta, tzv. *Dame de deuil* i Filipova žena, kraljica Margareta. Njihova je uloga poveznice između austrijskih i španjolskih Habsburga bila izrazito naglašena, pa su tako uvelike bile kreatorice politike Filipa III. Zadržavši tradicionalna obilježja žena habsburških vladara, dakle pobožno držanje i povučenost, one su upravo te vrline koristile u političke svrhe, kao svoju prednost. Tako je lokacija diplomatskih pregovora često bio poznati karmelićanski samostan Las Descalzas.¹⁸⁶

III.2. *Unum seqor.* Car Maksimilijan I. (1459.-1519.) svoju politiku ženidbama provodio je ne samo u krugu najuže obitelji; čitav dvor, a pogotovo mlade žene, bile su prisiljene obraćati veliku pozornost na odabir supružnika. Zato su u dvorski krug primane obično mlade djevojke, često i strankinje iz Italije. Radilo se o djevojkama plemićkog podrijetla, kao što je bila Marija Dijana da Gazoldo iz Mantove.¹⁸⁷ Srednjovjekovna politika da gospodar raspolaže svojim slugama, pa tako dogovara i određuje bračnog partnera, uzima maha za Maksimilijanove vladavine.¹⁸⁸ Upravo u to vrijeme počinju se sastavljati i prvi (očuvani) bračni ugovori. Dio ugovora s frazom koja se najčešće spominjala, „mit mund und hand versprochen und zuegesagt,“ („usmeno i rukom obećan i uglavljen pristanak“) svjedoči o tome da su se u srednjovjekovnom razdoblju takvi ugovori provodili bez pismene potvrde.¹⁸⁹ Međutim, pismena potvrda otvara prostor za analizu koja omogućuje stvaranje podrobnijih spoznaja o položaju pojedinih plemkinja. Naime, uz razlog sklapanja braka navedenog u arengi i uvodne formule invocacije, dodavana je i formula po kojoj car, carica ili carica – majka „mit allerniedigsten consens und willen“ („s najmilostivijim pristankom i voljom“) blagoslivljaju brak. Taj se dodatak nalazi u ugovorima zaručnika koji su bili u dvorskoj službi, odnosno *Hofstaatu*.⁹⁰ Iz toga je i jasno što obje strane dobivaju: carski odnosno vladarski par dobiva kontrolu

nad svojim dvorskim službama i tako posredno i nad plemstvom, te povod za organizaciju nove dvorske svetkovine u kojoj će imati glavne uloge; s druge strane obitelji koje su sklopile brak samom prisutnošću carskog para i vrijednošću njihova vjenčanog dara dobivaju potvrdu statusa na dvoru.⁹¹ Taj su status mnogi očevi plemićkih mladenki itekako skupo plaćali. Takav je način stjecanja reputacije i statusa plemićkih obitelji na dvoru već postojao i u srednjem vijeku, a do 18. stoljeća se razvija i postaje sve učestaliji u Habsburškoj Monarhiji.

Određene promjene u odnosu na srednjovjekovno pravno stanje mogu se uočiti usporedbom s novim ritualima i svetkovinama koje se sve češće uvode. Dok je srednjovjekovni habsburški dvor imperijalni mit (Habsburga) otvoreno reprezentirao u plemićkim turnirima i spektakularnim borbama, renesansni i pogotovo barokni dvor koriste scenske ceremonije.⁹² Uz ženidbene ceremonije i u doba Maksimilijanove vladavine se već organiziralo ceremonije u čast carici i njenim dvorkinjama. Tako je primjerice 1500. u Augsburgu upriličena prava predstava, neka vrsta „festivala ljepote.“ Kraljica Blanka Marija (1472.-1510.), rodnom iz obitelji Sforza, u crnoj je haljini jahala bijelog konja, praćena njenim dvorskim damama koje su bile također u crnome na bijelim konjima, dok ih je na kolima slijedio kraljevski *Frauenzimmer*.⁹³ Naravno, najviše primjera takvih scenskih svečanosti moguće je naći u izvještajima s carskih vjenčanja. U sklopu slavlja svadbe Ferdinanda III. i Marije Ane organiziran je balet 1637. godine u Regensburgu, u kojemu je glavna uloga upravo pripala nadvojvotkinji i njenim damama.⁹⁴ Vjenčanja u ranonovovjekovnom kontekstu ne možemo shvatiti kao privatni čin motiviran ljubavlju, već kao javno društveno zbivanje.⁹⁵ S toga je potpuno razumljivo da je takva slavlja dvorskih službenica vladarski par koristio kao povod za prezentaciju vlastitog sjaja. Dakle, u centru takvih slavlja samo su se nominalno nalazili mladenci; glavnu pozornost odvlačio je „nastup“ cara ili kralja.⁹⁶

Carice i kraljice u 16. i 17. stoljeću imaju važnu ulogu i u provođenju carske politike; one na određen način upotpunjuju sliku vladarske *pietas*. U doba vladavine Ferdinanda III. i Leopolda I. duhovnost i odnos dinastije s crkvom postaju ključni dio vladarske politike i dvora, posebice nakon što je plemstvo već posve prihvatilo katoličko usmjerenje dvora, a osmansko-francuska politika dolazi u središte dvorske pažnje. Pošto su habsburški carevi i dalje slijedili Maksimilijanova dinastička načela, gotovo su u pravilu imali više brakova, a posljednja bi supruga često nadživjela svog bitno starijeg supružnika. Tako bi carice ostajale na dvoru kao udovice i pritom zadržale vlastiti *Hofstaat*. To je bio slučaj i s Eleonorom Gonzagom Mlađom (1630.-1686.), koja je kao udovica Ferdinanda III. nakon njegove smrti ostala važan faktor na dvoru, postavši poticateljica glazbene umjetnosti.⁹⁷ Upravo je ona osnovala i vjerojatno najpoznatiji ženski red, tzv. *Sternkreuzorden*⁹⁸ odnosno „red zvjezdanog križa,“ u znak sjećanja na križ koji je tokom požara 1668. na dvoru ostao očuvan. To ne treba čuditi ako uzmemo u obzir da je Eleonora Gonzaga odgojena u samostanu sv. Orsola u Mantovi.⁹⁹

Ženski redovi su po svome ustroju bili zatvoreniji od brojnih muških ranonovovjekovnih redova. Češće su bili direktno povezani s crkvom, odnosno samostanima. Jedini red koji je bio usporediv s muškim redovima bio je upravo *Sternkreuzorden*. Iako red nije bio u sklopu samostana, pa su u njega primane i

udane žene, njegova je svrha bila vjerska, „ozdravljenje duše,“ što je vidljivo i iz njihovog gesla *Salus et Gloria*.¹⁰⁰ Redu su pristupale plemkinje katolkinje bliske dvorskom krugu carice. Malo je poznato o ranoj djelatnosti tog reda. Integrativna uloga reda nadilazi čak i sam dvor. Zahvaljujući religijskom štovanju sv. Križa, te su plemkinje bile u mogućnosti izravno se povezati i s narodom. Redovi poput spomenutog postupno su aristokratizirani i sekularizirani pa je obični puk s vremenom isključen, odnosno red je sveden na regularnu dvorsku službu. Posljednja supruga Leopolda I., Eleonora Magdalena von Pfalz-Neuburg (1655.-1720.) red je 1688. godine reformirala i obnovila njegovu vjersku dimenziju.¹⁰¹ Njena kasnija djelatnost na dvoru kao carice-udovice također je usko vezana uz autoreprezentaciju pobožne vjernice i poklonice sv. Križa.¹⁰²

Carica Eleonora iznimno dobro ilustrira dinastički odnos prema vjeri i katoličanstvu. Samo geslo, *fortunante deo*,¹⁰³ koje se pojavljuje na zlatnim kovanicama izvrsno svjedoči o caričinom stavu i usmjerenju. S druge strane, iako se carica posvetila oblikovanju duhovnog aspekta dinastičke politike, što pretpostavlja i adekvatnu sliku u javnosti, njezin je politički angažman postojan i dugotrajan. Isprva je bila orijentirana na pomaganje i zagovaranje vlastite obitelji. Beč i Pfalz-Neuburg, odnosno Düsseldorf nikada nisu bili bliži nego u njezino doba.¹⁰⁴ Dakako, Leopold i njegovi pobočnici, bilo da se radilo o Liechtensteinu, Wratislawu, Lobkowitzu ili Eugenu, kreiraju politiku Monarhije. Carica je u to doba još stajala po strani. No, ne zadugo. Leopoldova smrt (1705.), a zatim i Josipova, ispraznila je bečko prijestolje do Karlova dolaska. Prazninu je trebala popuniti upravo Eleonora jer joj je Leopold I. oporučno ostavio prijestolje u slučaju njegove smrti i maloljetnosti njegovih nasljednika. Oporuka je bila prilagođena ovakvoj situaciji. Eleonora je

Sl. 2. Carica Eleonora Gonzaga starija.
Portret: Justus Sustermans, 1623./1624.

isprva odbila prihvatiti ulogu regentice, no ipak ju je preuzela 17. travnja 1711. godine. Tako je Eleonora preuzela dužnost u izrazito turbulentnom razdoblju za istočni dio Monarhije, kada su je ugarski staleži odmah osporila. Eleonora tada pokazuje svoju odlučnost i sposobnost te se okružuje ministrima koje sama bira, ne uvažavajući previše mišljenja ministara koje je Karlo postavio za njene savjetnike do svog dolaska. Obilježje Eleonorinog regentstva, koje je trajalo devet mjeseci, je *Personalpolitik*.¹⁰⁵ Tako je nesuđena redovnica postala nesuđena carica i pokazala da habsburške žene nisu samo pobožne družbenice svojih muževa, već da mogu i preuzeti najviše dužnosti kada je potrebno. Na taj način je najavila „pravu“ caricu, Mariju Tereziju.

U Eleonorino vrijeme se i od njenog dijela dvorske službe, dakle njenih *Hofdamen* i drugih nositeljica dužnosti tražio poseban moralni stav i držanje. Zaduženja *Hofdame* postaju sve više religiozna. Tako u vrijeme ratova s Osmanskim Carstvom dame mole uz caricu.¹⁰⁶ Valja naglasiti da *pietas Austriaca*, čak i prije nego dolazi u zrelu fazu barokne pobožnosti, značajno utječe na promjenu rodniha odnosa. Već je Anna Goreth 1959. u svojoj knjizi „*Pietas Austriaca*“ istakla da je za obje linije Habsburga „tipičan element *Pietas* (...)“ pri čemu je utjecaj žena postao

Sl. 3. Dvorske djevojke i kavaliri; hrabri kavaliri skaču u potok oko dvorca kako bi uhvatili srca svojih odabranica. *Zdenek von Waldstein, kraj 16. st.*

vrlo važan.¹⁰⁷ Ideal carice bila je pobožna i suzdržana žena, uvijek spremna na pokoru i razne oblike askeze. Vrela otkrivaju da su se mnoge carice, primjerice Ana Tirolska (1585.-1618.) ili Eleonora Magdalena redovno prakticirale bolno samobičevanje.¹⁰⁸ No, nije riječ samo o caricama, već i o čitavoj dvorskoj službi u kojoj su bile žene. To se, primjerice, može iščitati iz naputaka za *Fräuleinhofmeisterin* (= dvorska gospodarica gospodica) ili „*Underhofmaisterin*“ Elizabete von Thonrádl iz 1627. godine. U njima piše da gospodarica mora biti katoličke vjeroispovijesti jer „u naš *Frauenzimmer* se primaju samo katoličke osobe,“ mora organizirati odlazak na misu svake nedjelje ili blagdana, slijediti procesiju na misu, paziti na držanje, urednost i ponašanje djevojaka, itd.¹⁰⁹ Ti su naputci jasan odraz politike dinastije, koja je postajala sve izraženije katolička. Utjecaj katoličkih *Hofdamen* na mlade plemiće ne smije se zanemariti. Dobar primjer za to pruža izuzetno moćna dvorska plemkinja Aurora Katarina Formentini, koja je svog budućeg supruga Adama I. Batthyányja uz podršku kardinala Petera Pázmányja uspjela preobratiti na katoličanstvo.¹¹⁰ Usto valja primijetiti da su spomenute odredbe bile vrlo restriktivne budući da se po strogosti mogu mjeriti sa samostanskima. *Hofdamen* su doista imale ograničen prostor kretanja, nisu se smjele zadržavati na stubištima ili velikim salama. Odlazak u grad bio je uvjetovan posebnom dozvolom odnosno pratnjom majke ili sestre.¹¹¹ Prema jednoj odredbi, nisu smjele ni voditi dulje razgovore s muškim osobljem više od dva puta tjedno. Treba to ipak uzimati sa zadržkom.¹¹² Strogi su propisi nedvojbeno kršeni u bezbroj prilika, o čemu najzad svjedoče i promjene koje su unijete u naputke iz 1671. godine i sve kasnije.¹¹³ Mnoga pitanja ipak ostaju i dalje otvorena: manjkava korespondencija ne može odgovoriti na pitanje je li čvrsto isplanirani i diktirani dnevni raspored za mlade *Hofdamen* značio gubitak slobode, a njihova percepcija grada također nije još uvijek poznata.¹¹⁴ Međutim, njihovo je prostorno discipliniranje moguće pojmiti i u kontekstu zadatka *Hofdame* koja sudjeluje u dvorskim ceremonijama na kojima točno zna svoj „prostor kretanja.“ Iz toga se može iščitati i barokni fenomen geometrizacije prostora, arhitekture i ceremonije.¹¹⁵

III.3. *Opum furiata cupido*. Kada je riječ o bečkome dvoru, moguće je izdvojiti dva tipa *Hofdamen* prema njihovu podrijetlu: prvi tip djevojaka bi se dulje zadržao u ulozi dvorskih dama, a dolazile su najčešće iz Italije i Španjolske.¹¹⁶ Oba tipa djevojaka imala su utjecaja na promjenu svakodnevnog dvorskog života, primjerice u formiranju regulativa i kodeksa u oblačenju.¹¹⁷ Dame iz Španjolske su uvelike doprinijele postupnoj transformaciji ženske modne scene na dotad stilski dominantno „njemačkom“ dvoru promovirajući španjolski a nešto kasnije i talijanski (firentinski) modni stil. Fernand Braudel je taj stil najbolje opisao u svojim „Strukturama svakidašnjice,“ ističući glavne karakteristike: „španjolsku suzdržljivost, tamna sukna, uski prsluci, napuhnete hlače, kratki ogrtač, vrlo visoki okovratnik obrubljen nabranom ogrlicom.“¹¹⁸ Prodor španjolskog stila najočitiji je, naravno, u ženskoj modi. Dobar primjer koji ukazuje na to je sprovod Margarete Austrijske, supruge Filipa III., 1612. godine, na kojemu dominiraju lagane „arhitektonične“ haljine i obuća.¹¹⁹ Dakako, španjolska je moda kratkih i laganijih haljina koje su nosile djevojke prilagođena mnogo hladnijim uvjetima bečkog

dvora. Hamburške tjedne novine izvještavaju da su djevojke u pratnji Margarete Terezije, španjolske infantkinje i zaručnice Leopolda I., došavši iz Španjolske na bečki dvor „skoro sve bile smrznute“ jer su bile „samo lagano obučene, kako se inače za vjenčanja nosi.“¹²⁰ Općenito rečeno, kako su dvorske ceremonije dobivale na važnosti, tako je i rasla potreba za raskošnim i prepoznatljivim haljinama, pogotovo kod djevojaka u dvorskoj službi, od kojih se takav raskoš i očekivao i zahtijevao.¹²¹ Međutim, početkom 17. stoljeća šarene i višebojne haljine će zamijeniti sve češće crnina, o čemu svjedoče i slike.¹²² Česti sprovodi i dani žalosti vjerojatno su tome doprinijeli. No, čini se da je to ponajviše utjecaj striktnog i zatvorenog španjolskog dvora. Odjeća od crnog sukna bila je „znak političke nadmoći „svjetskog“ Carstva Katoličkog Kralja,“ a isto je, zahvaljujući madridskom utjecaju, uzelo maha i u Beču.¹²³ Iako su utjecaji renesansne Italije na habsburškom dvoru vidni, od stila oblačenja pa sve do ponašanja dvorjanina, ipak Beč ne doseže „talijaniziranost“ kakva je primjerice prema mišljenju Peteru Burkeu karakteristična za dvor francuskog vladara Franje I.¹²⁴ Španjolski principi i obrasci ponašanja, odnosno utjecaji, vidljiviji su od 16. stoljeća pa sve do vladavine Marije Terezije u Beču. Povezanost s Španjolskim Habsburgovcima, ali i sličniji dvorski uvjeti i odnosi aristokracije tome su vjerojatno doprinijeli. Utjecaj Italije i Španjolske će u vrijeme austrijske barokne pobožnosti ostati vidljiv, iako bitno modificiran. Razlog tome je i podrijetlo carica, supruga Ferdinanda II. ili Leopolda I. Kada se tome pridoda i činjenica da je car Karlo VI. svoju vladavinu započeo u Španjolskoj i Barceloni, te da je upravo odatle nakon njegove inauguracije preseljen znatan dio i muškog i ženskog osoblja, postat će jasniji taj strani utjecaj. S vremenom će se pojaviti i jak utjecaj francuske mode, kojega se može prepoznati između ostaloga i po perikama i frizurama na portretima s kraja 17. stoljeća.¹²⁵

Drugi tip dvorskih dama čine one podrijetlom iz područja Austrije, Češke ili Ugarske, najčešće kćeri ili sestre aristokrata koji su djelovali u službi cara, i kojima je služba na dvoru bili tek kraći stupanj, obuka u njihovom *cursus honorum*. Plemićke obitelji su u svoje kćeri ulagali mnogo, o čemu svjedoči, primjerice, bogata odjeća i nakit.¹²⁶ Dakako, svi su potencijalni kandidati za dvorsku službu bili prije njihova primanja temeljito proučeni, pogotovo njihovo podrijetlo i podrijetlo šire rodbine.¹²⁷ No važno je za napomenuti da su i u Habsburškoj Monarhiji postojale određene skupine plemića koji su odbijali ili izbjegavali prihvaćati dvorske službe. Tako je Baltazar von Thannhausen odugovlačio sa slanjem svoje kćerke Ane Klare u službu carice Eleonore Gonzage Starije, dok ga na poslijetku sama carica nije na to prisilila.¹²⁸

Osnovna želja većine aristokratskih obitelji, uz stjecanje dvorske službe, bila je ostvariti politički povoljan brak i to unutar plemićkoga kruga. Kada Ivana Terezija von Lamberg svome suprugu Ferdinandu Bonaventuri I. opisuje izgled njihovih kćeri, najviše se osvrće na njihove šanse za budući brak.¹²⁹ Iako je ljepota sasvim sigurno igrala ulogu kod odabira mladenki, ona nije bila ključna.¹³⁰ Ideal koji su htjele postići mlade djevojke ili njihove majke bila je mješavina marljive zemljoposjednice i dobro odgojene dvorske dame. Tražilo se da se snalaze u domaćinstvu i savjesno preuzimaju dužnosti, govore jezike i znaju pisati, uz pomalo stereotipni ideal stidljive, pobožne i djevičanske mladenke.¹³¹ Od mladih pak

sinova plemići poput Eusebiosa von Liechtensteina očekivali su da se s drugim plemićkim obiteljima „sprijatelje“ jer je „plemičko prijateljstvo *summa delectationis, honoris et consolationis et utilitatis et dignitatis*.“¹³² Plemićkim brakovima na dvoru su, kao na primjer u slučaju povezivanja obitelji Dietrichstein i Lamberg¹³³, posredovali carevi. Cilj je bio daljnje umrežavanje pouzdanih katoličkih obitelji na dvoru i koncentracija plemstva. Bračnim ugovorom žena je, kao plemkinja, dobivala najviše što je mogla. Pravo na nasljedstvo, čak i u slučaju nepostojanja ili smrti muških nasljednika nije automatski prelazilo na žene. No, sredinom 17. stoljeća dolazi do određenih promjena. Neke žene pokušavaju se oduprijeti toj tradiciji. Takav primjer je Elizabeta Lukrecija, kneginja von Teschen, koja je napustila svoga supruga, utjecajnog Gundakera von Lichtenstein, i preuzela kneževinu Teschen. Međutim, ona je to teško izborila, a nakon njene smrti (1653.) posjed je prema dogovoru Elizabete Lukrecije i cara Ferdinanda III. pripao izravno češkoj kruni.¹³⁴

Zanimljivo je da je, za razliku od talijanskih dvorskih dama koje su od strane domaćih bile prihvaćene više-manje tolerantno, dolazak španjolskih *dueña de honor* izazivao veće nesporazume i svađe. Uz očite kulturne razlike, na vidjelo su ubrzo došli i problemi s jezikom, te nesuglasice oko ranga odnosno unutarnje hijerarhije. Tako je, unatoč instrukcijama koje su nalagale suprotno, španjolska *Oberhofmeisterin* carice Margarite Terezije, grofica Erill, sa svojim djevojkama bila odvojena od njemačkog dijela žena.¹³⁵ Španjolke su nerijetko i otvoreno prozivane, najčešće s optužbom da rade u korist vlastite zemlje, a ne bečkog dvora.¹³⁶ Međutim, veza sa Španjolskom bila je bečkom dvoru izrazito važna, pogotovo otkako se u francuskom vladaru više nije moglo gledati saveznika. Dakako, i mlade su Austrijanke često odlazile u Španjolsku, najčešće kao pratnja budućoj kraljici, ali i kao *Hofdame* mladim infantkinjama, dakle rođenim Španjolkama. Dobar primjer za oba slučaja pruža dinastička politika obitelji Dietrichstein. Maksimilijan Dietrichstein dogovorio je 1572. godine udaju svoje kćeri Ane, koja je služila kao *Hofdame* infantkinjama Isabeli Klari Eugeniji i Katalini Mikaeli,¹³⁷ s uglednim grofom de Villanuevom. Drugu kćer, Mariju, poslao je pak kao pripadnicu *Hofstaata* kraljice Ane u njezinu pratnju.¹³⁸ Sve se to dogodilo s ciljem obiteljske, ali i vladarske, odnosno carske politike zbližavanja dvorova.

III.4. *Ad nutum dei – Tri carice prije Carice*. Poznati austrijski povjesničar i publicist Hellmut Andics u svojoj je knjizi *Die Frauen der Habsburger* još 1969. godine razdoblje od 1705. do 1720. opisao je na sljedeći način:

*Dvor u Beču postao je pravi ženski dvor. Favorita, zgrada današnjeg Terezijanuma na bečkoj Favoritenstraße, gdje je stanovao Karlo VI., vrvjela je samo od carica i nasljedstvom razdraganih princeza.*¹³⁹

I doista, razdoblje od smrti cara Leopolda I. do smrti njegove treće supruge Eleonore Magdalene von Pfalz-Neuburg, dakle period od 1705. do 1720., bio je djelomično obilježen intrigama i spletkama triju carica – spomenute udovice Eleonore Magdalene, zatim supruge Josipa I. Amalije Wilhelmine (1701.-1756.) i supruge Karla III. (budućeg cara Karla VI.) Elizabete Kristine (1691.-1750.).¹⁴⁰ Najkasnije 1713. godine one postaju izrazito značajan faktor na bečkome dvoru.

Tada, naime, iz habsburške španjolske prijestolnice Barcelone dolazi Elizabeta Kristina i remeti tek nedavno postignutu ravnotežu između snahe i svekrve. Ona je kao konvertirana katolkinja imala težak zadatak udovoljiti očekivanjima carice-udovice Eleonore i njenog sina Karla koji se, mnogo više negoli Josip I., isticao tradicionalnom habsburškom vladarskom pobožnošću. Po nekim navodima spominje se da je Elizabeta Kristina i dalje prakticirala neke protestantske običaje i samim time na dvoru smatrana heretikom;¹⁴¹ što je, naravno, u nesuglasju s njenim učestalim sudjelovanjima u hodočašćima i privrženosti u štovanju marijanskoga kulta (*pietas Mariana*). Stoga je upitno koliko se radi o Elizabetinom (uspješnom) pokušaju dodvoravanja carici Eleonori, a koliko o istinskoj duhovnoj pobožnosti.

Austrijski povjesničar Michael Hochedlinger izravno je opisao situaciju na bečkom dvoru kada je zaključio da se 1711. na njemu nalazio višak žena.¹⁴² Sve su tri carice na početku vlasti imale malo utjecaja, pogotovo kada je riječ o dvorskoj politici. Na cara i carsku politiku su mogle utjecati samo posredno, preko savjetnika koji su bili bliski vladi. Tako grofica Strattman, inače prisna s princem Eugenom Savojskim, postaje glavna savjetnica carica, tzv. *coterie regnante*.¹⁴³ Novija istraživanja Jeana Bérengera o patronatstvu i klijentelizmu pokazuju kako se promjene u dvorskoj strukturi nakon 1620. odražavaju i kada je riječ o ženama na dvoru, jer se u vrijeme vladavine Leopolda I. stvaraju snažne frakcije, među kojima i one „dvorskih žena.“¹⁴⁴ Grof Ivan Vjenceslav Wratislaw von Mitrowitz, nećak grofa Kinskoga, jedna od najistaknutijih i politički najutjecajnijih osoba toga vremena, izjavio je da „čim žene rade što žele, dolazi brzo do konfuzije na dvoru.“¹⁴⁵ Šikaniranje mnogih uglednih osoba koje su u vrijeme careva Leopolda i Josipa imale važne uloge postaje uobičajeno za vladavine carica. To se odnosilo i na žene, *Hofdamen* i *Hoffräulein*. Marijana Pálffy, jedna takva gospođica, koja je bila ljubavnica Josipova, zamjerila se caricama Eleonori i Amaliji u tolikoj mjeri da je bila potpuno izolirana, zabranjeno joj je javno izlaženje na mjesta na kojima se nalazila i Amalija, oduzet joj je nakit i carski darovi, te je na kraju udata za grofa Przechorzowskoga. Čak se toliko daleko otišlo da su carice pokušale napakostiti i Marijaninom ocu, hrvatskom banu Ivanu Erdödyju, no to je kralj Karlo pravovremeno spriječio.¹⁴⁶

Prema izvještajima francuskih diplomata, utjecaj carica, pogotovo Elizabete Kristine, raste pred kraj posljednjeg protuturskog rata Karla VI.¹⁴⁷ No, problem koji je obilježio kraj vladavine Karla VI., pitanje nasljedstva, odrazio se i na status carica. Amalija Wilhelmina očekivala je da će njezine kćeri dobiti prednost pri nasljeđivanju. Njezina očekivanja možda nisu bila su u skladu sa srednjovjekovnim pravnim normama kojih se i plemstvo 18. stoljeća pridržavalo; plemićke kćeri su zakonima kuća i primogenituroom isključene iz nasljeđivanja.¹⁴⁸ No ipak, već se u 17. stoljeću status plemićkih žena mijenja, što potvrđuje navedeni primjer Elizabete Lukrecije von Teschen. Činjenica da su se rodni odnosi u zakonima o nasljeđivanju promijenili kao i opća pomutnja na dvoru, Amaliji su itekako mogli, barem privremeno, dati razlog za nadu da će Monarhiju preuzeti jedna od dviju kćeri – Marija Josipa ili Marija Amalija. Pokušaji Amalije Wilhelmine bili su uzaludni, pragmatička sankcija već je bila odredila suđbinu Monarhije i carica.¹⁴⁹ Za razliku od svih dotadašnjih nacrti, koji su također zagovarali nedjeljivost Monarhije

i mogućnosti da nasljedstvo preuzme žena,¹⁵⁰ Pragmatička sankcija je nadišla njihovu hipotetsku razinu i to ostvarila i u praksi.¹⁵¹ Dolaskom Marije Terezije na vlast završava i razdoblje snažnog političkog utjecaja carica na dvoru. Marija Terezija će, doduše, Amaliju prihvatiti kao ispomoć ili savjetnicu, dok će svoju majku Elizabetu Kristinu držati podalje od bilo kakvih političkih angažmana.¹⁵² Iako Charles Ingrao i Andrew Thomas u svom članku o baroknim caricama¹⁵³ naglašavaju važnost obrazovanja kao jednog od ključnih faktora socijalizacije na dvoru, što je naročito bitno za buduće carice, a kao primjer ističu upravo slučajeve carica Amalije Wilhelmine i Elizabete Kristine, upitna je važnost tog faktora uzmemo li u obzir slučaj „prave“ carice Marije Terezije koja je bila vrlo skromnog obrazovanja a nije se niti osjećala ugodno u intelektualnim krugovima.¹⁵⁴ Ipak, možda o tome nešto govori i činjenica da habsburške žene općenito nisu bile obrazovane da budu političke vođe ili, kako kaže Hellmut Andics, one su „samo donosile bogato nasljedstvo i rađale mnogo djece.“¹⁵⁵ Samim time Marija Terezija nije bila obična habsburška žena. Obrazovanje budućih carica Amalije i Elizabete se prvenstveno sastojalo od učenja stranih jezika, glazbe i ručnog rada. Uz to se nadovezivalo, uz već spomenutu umjetnost u glazbi, i učenje vrlina kao što su diskretnost, skromnost, marljivost. Tako se ustvari njihovo obrazovanje nije mnogo razlikovalo od jedne strane plemkinje koja je postala *Hofdame*, primjerice Marije Dijane iz Mantove. No, upravo zato su Amalija Wilhelmina i Elizabeta Kristina bile savršen odabir za bečki dvor.¹⁵⁶

Sl. 4. carica Elizabeta Kristina,
nepoznat autor, 18. st.

III.5. *Maior dignitas est in sexu virili?* Premda ranonovovjekovno dvorsko društvo slavi i ističe brojne muške i ženske vrline, jedna od njih zasigurno dominira, a to je čast. Dok je kod muškaraca čast najčešće povezana s dužnostima ili, doduše sve rjeđe, s ratnim postignućima, ženska je čast ponajviše vezana uz seksualnost i moral. Očuvanje časti žene nije bila samo osnovna zadaća pojedinca, već najvažniji zadatak čitave obitelji. Naime, smatralo se da gospodar obitelji čuvanjem časti svoje žene ili kćeri čuva ujedno i vlastitu.¹⁵⁷

S obzirom na srednjovjekovno razdoblje, odnos prema tijelu donekle se mijenja. Iako je on u ranome novom vijeku bio nešto otvoreniji nego ranije, i dalje postoji svojevrstni dualizam; borba između ovozemaljskog i neprijelaznog i onozemaljskog i prijelaznog.¹⁵⁸ Bečki dvor 17. stoljeća izrazito je ambivalentan kada su u pitanju seksualnost i odnos žena, u ovom slučaju najčešće *Hofdamen*, prema tijelu. Počevši od 16. stoljeća, zakoni i serije uredbi Ferdinanda I. i na osnovi kojih je kasnije formirana „Komisija za čestitost“ (*Keuschheitscommission*), pokušavaju urediti odnose muškaraca i žena, dati više sigurnosti, odnosno učvrstiti moralne barijere koje je već prije definirala Crkva.¹⁵⁹ Može se sa sigurnošću ustvrditi da Beč gotovo nikada ne dostiže otvorenost Versaillesa zahvaljujući u prvom redu španjolskoj tradiciji ekstremne uzdržanosti, reformnokatoličkoj moralnosti i dinastičkoj vjerskoj politici. Ipak, procesi karakteristični za plemstvo 17. stoljeća, dakle poglavito socijalna discipliniranost, dovode i do „upristojenja dvorjanina.“ Mladi plemićki sinovi postaju kolektivno utjelovljenje plemićke kulture i dvorskog društva pa je njihova edukacija postupno postajala sve važnija.¹⁶⁰ Muškarac ženi

Sl. 5. Ivana Terezija Harrach

na dvoru sada nije bio samo pristupačniji, on nije ni predstavljao *opasnost*. To je ženskom dijelu dvora omogućilo napuštanje striktno ograničenosti 16. stoljeća i postupno stvaranje nove predodžbe časti i moralnih vrijednosti. Također, ideal dvorske ljubavi nadilazi srednjovjekovne korijene. Naravno, kontrola i samosprežanje strasti i dalje su ključni jednako kao i discipliniranje tijela i kontrola afekata. Vidi se to i iz primjera banalnih ograničavanja razgovora između spolova, odnosno „dvorskih konverzacija.“¹⁶¹

Dama del palacio kraljice Marije Ane, sestre cara Leopolda I., Ivana Terezija von Lamberg, udala se 1661. godine za Ferdinanda Bonaventuru I. grofa Harracha, koji će u kasnoj dobi nakon smrti grofa Ferdinanda Dietrichsteina postati predsjedatelj Tajnog vijeća i najodgovornija osoba za kreiranje vanjske politike Monarhije. Rezultat je to njegove dugogodišnje diplomatske karijere i misija u Španjolskoj (uglavnom Madridu),¹⁶² ali i djelovanja njegove supruge. Ona je kao djevojka bila i u službi španjolske kraljice, te je preko tog „dvorskog umreženja“ uspjela utjecati i „lobirati“ u službi svoga supruga.¹⁶³ Ipak, iako je riječ o plemićima, ovaj brak nije bio dogovoren, već sklopljen „iz ljubavi.“ Ubrzo je grof Harrach morao otići u diplomatsku misiju na dulje vrijeme, a Ivana Terezija je boravila uglavnom sama u Beču. No, ona mu redovito piše pisma, a kako ljubavna (bračna) strast ne bi nestala, neke od tema su i ljubav, ljubomora, ali i bračna seksualnost.¹⁶⁴ Ivana Terezija u svojim pismima tako duboko zadire u intimnu sferu i na kraju svome supružniku, a po stilu pisanja prije bi se reklo ljubavniku, šalje poljubac, što prema riječima Beatrix Bastl „(..) u pismima 16. i 17. stoljeća nije moda, već predstavlja individualnu, za određenu osobu specifičnu mentalnu gestu.“¹⁶⁵ Uz intimne misli i riječi kao što je „Ivanin poljubac,“ pisma otkrivaju i ponešto o ženskom prostoru i položaju na dvoru. Ivana Terezija svoje ljubavne ispovijesti piše često na krevetu, prije spavanja. Usporedimo li to sa striktnim normama koje su djevojke na bečkom dvoru predviđene za dvorjanke,¹⁶⁶ ovaj primjer donekle iznenađuje.¹⁶⁷ Naime, dosad se moglo zaključiti da je dominantna slika dvorskog društva gotovo asekualna. Ipak, upravo se na temelju osobnih pisama može steći uvid u osobni, intimni odnos prema seksualnosti. Ukoliko je autorica takvog pisma dvorska dama, kao u našem slučaju, onda možemo svjedočiti o otvorenosti dvorskoga društva ne samo prema ljubavi, nego i prema spontanosti i užitku. Evidentna bipolarnost već u predbaroknom dobu s vremenom raste. Sve su češće kontradikcije i nerazmjer idealizirane čednosti, pobožnosti i, prije svega, povučenosti i otvorene seksualne strasti. Ona je, dakako, dopuštena u svojoj jedinog legitimnoj sferi dvorskog društva – braku.¹⁶⁸

Također, iz pisama Ivane Terezije vidljivo je da kao caričina *Hofdame* raspolaže vlastitim prihodima. Dakako, boravak na dvoru značio je i potrošnju na luksuzniji nakit i odjeću, no često su žene u dvorskoj službi dobivale razne kompenzacije ili vrijedne darove kao dodatke uz uobičajenu nadoknadu, a u nekim slučajevima i mirovinu.¹⁶⁹

Uz pisma plemkinja i bračnih ugovora, najbolja vrela koja svjedoče o ženama na carskom dvoru su oporuke (ili posljednje volje) i popisi inventara, koji su nešto rjeđi. Zbog relativno oskudnog broja sačuvanih oporuka nemoguće ih je, slijedeći primjer Philippea Arièsa, analitički uključiti u „totalitet vrela,“ niti provesti

kvantitativni analizu kakvu je zagovarao Pierre Chaunu u slučaju pariških testamenata.¹⁷⁰ Ipak, uz sama imena plemkinja u tim testamentima često saznajemo mnoge podatke i o njihovom položaju na dvoru. Neke „unutarnje“ hijerarhijske podjele u okviru ranonovovjekovnog austrijskog plemstva postoje i danas nisu sasvim jasne za pojedine slučajeve. Testamenti, koji se po preciznosti mogu usporediti sa bračnim ugovorima (iako uglavnom uključuju i veći broj osoba), mogu pomoći u razjašnjenju takvih odnosa, pružajući uvid koliko je bliska bila pojedina obitelj u određenom trenutku habsburškom dvoru. Nailazimo i na podatke o osobnoj imovini plemkinja, od nakita, odjeće, novca pa sve do zemljišta. Također, u velikom broju dostupnih i obrađenih oporuka, može se steći jasna predodžba o njihovoj pobožnosti i vjera u život duše nakon smrti. Naime obično nakon uvriježene invocacije, slijedi molitva za spasenje duše, kao primjerice u testamentu Marije Ane von Starhemberg iz 1649.¹⁷¹

UMJESTO ZAKLJUČKA: HABSBURŠKI TIP DVORA

Teza koju je u brojnim člancima zastupala Natalie Zemon Davis, da politički aktivna žena plemkinja ne treba nužno biti samo slučajnost ili kuriozum, vrlo se lako može potvrditi na temelju analize strukture bečkog dvora 17. i 18. stoljeća. Nadalje, postavi li se prisutnost plemkinja na bečkom dvoru, koje obnašaju određene uloge i u službi su carica, kao opći problem ranonovovjekovnih dvorova, naići će se na određene razlike, ali i sličnosti. Upravo se te razlike u ranom novom vijeku počinju isticati, a usko su povezane s vladarskom politikom i državnim uređenjem. One su i omogućile veličanstveno nadmetanje španjolskih, austrijskih i francuskih vladara u dvorskom prestižu koje je trajalo gotovo dva stoljeća. Katrin Keller u zaključnom poglavlju svoje knjige „*Hofdamen*“ identificira dva osnovna tipa ranonovovjekovnih dvorova: habsburški i francusko-burgundijski model. Habsburški dvor u 18. stoljeću doseže vrhunac svoje integrativne uloge – dvorske službe su pritom carskom paru služile kao osnovno sredstvo umrežavanja. U Versaillesu su s druge strane brojna takva mjesta već postala nasljedna, pa se izgubila slična mogućnost povezivanja.¹⁷² Druga osnovna razlika je u sastavu i zastupljenosti plemkinja – francusko-burgundijski model kojemu pripada i engleski dvor bio je sastavljen isključivo od muškaraca. Tako je primjerice dvorski aparat francuskih kraljica sastavljen od oko 90% muškaraca. Preostalih 10% čine žene, među koje se ubrajaju i one udate.¹⁷³ Potpuno je obratno u habsburškom modelu (kojemu se, uz Habsburšku Monarhiju, pripisuju Španjolska, Švedska i neki njemački dvorovi poput onih u Münchenu i Bambergu¹⁷⁴), gdje je omjer žena i muškaraca u caričinoj službi ponekad bio i ravnopravan, s time da bi udane žene automatski napuštale službu. Dakle, služba žena na bečkom dvoru u tom slučaju predstavlja fazu u životu jedne plemkinje, neku vrst „odskočne daske.“

Najočitija promjena do koje dolazi na njemačkim dvorovima u 17. stoljeću je pojava žene u dvorskim svečanostima. Dotada je naime isključivo muškarac akter dvorskih događanja, a ukoliko bi koja scena zahtijevala i ulogu žene, nju bi također preuzeo muškarac. Analogno tome raste i uloga kraljica odnosno nešto kasnije carica. Austrijski su vladari, možda poučeni i nekim vojnim porazima, rano

shvatili kako se vanjska politika može voditi i bez izravnih konfrontacija. Tako se s vremenom razvija poseban vid diplomacije, koji uključuje uz već poznate „zaruke i brakove“ i redefiniranje dvorskih uloga. Obrazovane i kultivirane carice često su svoju poziciju koristile kao promotorice umjetnosti i mecene, čak u većoj mjeri od samih careva i vladara.¹⁷⁵ Tako je Margareta Austrijska (1480.-1530.) upoznala svog nećaka Karla v. s Tizianom i Vermeyenom.¹⁷⁶ Neke carice nisu zaostajale za poznatim patronima, primjerice Leopolda I., baroknog ljubitelja glazbe ili princa Eugena, znamenitog poticatelja arhitekture i slikarstva. Kulturnu praksu carica s vremenom su počele oponašati i njihove službenice koje su također podupirale različite umjetnike. Tako je Marija Josipa, kći Ferdinanda Bonaventure von Harracha i Ivane Terezije Harrach, za vrijeme boravka njenog oca u Madridu, postala ljubiteljica španjolskog kazališta i književnosti. Posjedovala je stotinjak španjolskih kazališnih djela, između ostaloga i Calderóna te izrazito vrijedan manuskript *El Gran Duque de Gandia*.¹⁷⁷ Nedvojbeno je takav interes prema kulturi i umjetnosti stekla zahvaljujući majčinu odgoju jer je Marija Josipa od malen svirala harfu i dobivala instrukcije iz glazbe, a majka ju je vodila na brojne kazališne predstave u Madridu.¹⁷⁸

Podrijetlo neke carice, odnosno politički status i važnost njene rodne zemlje u trenutku kada seli na bečki dvor, moguće je rekonstruirati na temelju popisa osoblja koje dovodi sa sobom – dakle, između ostalog i budućih dvorskih dama u Beču. Što je viši taj status bio, to je više svojih „domaćih“ službenika carica mogla dovesti.¹⁷⁹ Politički brakovi kojima su Habsburgovci stvarali veze s talijanskim državicama, Španjolskom i njemačkim zemljama su kao posljedicu imali i prisutnost stranih utjecaja. Na taj način je moguće objasniti sličnost između austrijskog i španjolskog dvora. Najvažniji su svakako bili početni talijanski utjecaji, jer je bečki dvor bio vrlo dobro upoznat s idealima koje je Baldassare Castiglione promovirao u svome *Dvorjaninu*. Do 1700. izdano je devet njemačkih izdanja te knjige. Druga popularna knjiga, pogotovo za žene na dvoru, bila je njemačka verzija „*Introduction à la vie dévote*“ Franje Saleškog.¹⁸⁰ Stotinu izdanja te knjige i približno 27 000 korištenih primjeraka *Dvorjanina* govori o popularnosti i velikom utjecaju takvih „dvorskih priručnika.“¹⁸¹ To je posebice očito u uputama koje su *Oberhofmeisterin* ili *Oberhofmeister* dobivali prilikom preuzimanja dužnosti ili priručnicima za dvorjane koji su se relativno često objavljivali. Ipak, valja biti oprezan s interpretacijom takvih izvora i krute norme na papiru ne izjednačiti sa zbiljskim stanjem. U tom smislu dobru protutežu predstavlja korespondencija plemkinja, najčešće sa svojom užom obitelji ili uglednim prijateljima. Dodatno važan element je i vjera odnosno vjerska politika Habsburgovaca.

Pietas Austriaca je u dvorsko društvo integrirana pomoću regulativa i norma koje su djelomice primjenjivale i žene u dvorskoj službi; a djelomice i preko primjera koji je pružao carski par. Nakon smrti Rudolfa II. 1612. godine vjerska pripadnost postaje sve važniji kriterij na dvoru. Do 1620. godine tako manje od 10% protestantskog plemstva boravi na bečkom dvoru.¹⁸² Sličan se obrazac može opaziti i u slučaju dvorskih plemkinja, s jednom iznimkom – čini se da su u dvorsku službu carice primane i kćerke „pobunjenika,“ dakle protestanata. Konverzija i primanje na dvor bio je čini se jedan od uvjeta za rekonstituiranje

izgubljenih posjeda nakon poraza kod Bijele Gore. Tako se dvorska služba žena može promatrati iz najmanje dvije perspektive – kao nagrada dinastiji vjernim obiteljima i kao „osiguranje“ od eventualne ponovne pobune.¹⁸³

Dakle, od 16. stoljeća dolazi do modifikacije dvorskog društva i plemstva što je bilo dodatno uvjetovano dinastičkom vjerskom politikom, a kasnije i protuturskim, oslobodilačkim ratovima i, neizostavno, antifrancuskom politikom na zapadu. Beč kao centar vladajuće dinastije i Habsburške Monarhije nakon nestanka osmanske opasnosti naglo raste. Thomas Winkelbauer dvor naziva s pravom „*melting-pot*“, jer su brojni bračni ugovori između austrijskog plemstva i češke ili romanske aristokracije postupno mijenjali nacionalnu, pa i vjersku sliku dvora.¹⁸⁴ Uzmemo li u obzir i dinastički program Habsburgovaca, kojime se težilo integrirati plemstvo jasno je da dvor raste. Od 17. stoljeća i dvor, odnosno carski *Hofstaat* postaje znatno veći. Dvor Ferdinanda I. brojao je oko 500 osoba, stoljeće kasnije ta je brojka utrostručena.¹⁸⁵ O tome svjedoče i izjave Heinricha Wilhelma von Starhemberga, glavnog povjerenika i maršala Leopolda I., koje govore o sve većoj potrebi za dvorjanima i slugama.¹⁸⁶ Plemkinje na bečkom dvoru također postupno mijenjaju svoju ulogu. Hubert Christian Ehalt konstatirao je kako se očito ističe „emancipacija plemićke žene, koja je u dvorsku igru reprezentacije potpuno integrirana.“¹⁸⁷ Vidljivo je to i na primjerima carica Eleonore, Amalije i Elizabete, koje su prethodile Mariji Tereziji.

U doba Karla VI. redefiniran je značenje dvorske reprezentacije, pa se promjene odražavaju i na dvorske službe.¹⁸⁸ Baza habsburškog dvora, španjolski dvor 16. stoljeća, ostala je dakako netaknuta, ali je carski *Kaiserstil*¹⁸⁹ vidljiv u bečkog arhitekturi značio bitne promjene dvorskog ceremonijala. To je rezultiralo daljnjim povećanjem *Hofstaata* odnosno broja *Hofdamen*. Barokna tradicija se nastavlja i u vrijeme Marije Terezije, o čemu svjedoče primjerice ostaci barokne arhitekture, vojnog ustroja i državnog aparata, no struktura dvora, a time i sve ženske službe na njemu korjenito su promijenjene. Naime, od vladavine Marije Terezije ne postoje dva odvojena *Hofstaata*, već Franjo Lotarinški i Marija Terezija dijele isti. Stoga možemo reći da s dolaskom vremena nasljednice Karla VI., počinje razdoblje koje je austrijski povjesničar Adam Wandruszka u svojem poznatom djelu „*Das Haus Habsburg*“ nazvao „građanskim“ u odnosu na ono „staro habsburško.“¹⁹⁰

Autori se zahvaljuju na vrijednim i korisnim savjetima oko članka, izbora i prikupljanja literature prof. dr. sc. Gernotu Heiβu, dr. sc. Marku Hengereru, doc. dr. sc. Katrin Keller, dr. sc. Susanni Claudini Pils i prof. dr. sc. Karlu Vocelki. Posebno se zahvaljuju i doc. dr. sc. Zrinki Blažević na pomoći tijekom redakture ovog članka.

IZVORI I LITERATURA

Andics, Hellmut. *Die Frauen der Habsburger*. Wien-München-Zürich: Verlag Fritz Molden, 1969.

Bastl, Beatrix. *Herrschaftsschätzungen. Materialien zur Einkommens- und Besitzstruktur niederösterreichischer Grundherrschaften 1550 bis 1750*. Wien, 1992.

Bastl, Beatrix i Gernot Heiss. „Hofdamen und Höflinge zur Zeit des Kaiser Leopolds I. Zur Geschichte eines Vergessenen Berufsstandes,“ ur. Václav Bůžek: *Opera Historica* 5 (1996), 187-265.

Bastl, Beatrix. *Tugend, Liebe, Ehre. Die adlige Frau in der Frühen Neuzeit*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2000.

Bauer, Volker. *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.

Braudel, Fernand. *Strukture svakidašnjice: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od xv. do xviii. stoljeća*. Zagreb: Biblioteka August Cesarec, 1992.

Brunner, Otto. „Vom Gottesgnadentum zum monarchischen Prinzip. Der Weg der europäischen Monarchie seit dem hohen Mittelalter.“ U: *Die Entstehung des modernen souveränen Staates*, ur. Hanns Hubert Hofmann (Köln, 1967), 115-136.

Burke, Peter. *Die europäische Renaissance: Zentren und Peripherien*. München: Beck Verlag, 2005.

German, Ivo. „Kabal‘, ‚Parthey‘, ‚Faction‘ am Hofe Kaiser Leopolds I.“ U: *Der Fall des Günstlings: Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*, ur. Jan Hirschbiegel i Werner Paravicini, Ostfildern: Jan Thorbecke, 2004.: 235-251.

Classen, Albrecht. *Der Liebes- und Ehediskurs vom hohen Mittelalter bis zum frühen 17. Jahrhundert*. Münster: Waxmann Verlag, 2005.

Coreth, Anna. *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1959.

Daniel, Ute. *Kompendium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2006.

Duindam, Jeroen. *Vienna and Versailles: the courts of Europe's dynastic rivals, 1550 -1780*. Cambridge University Press, 2003.

Duindam, Jeroen. „Die Habsburgermonarchie und Frankreich: Chancen und Grenzen des Strukturvergleichs,“ U: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer, Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.: 43-63.

Dülmen, Richard van. *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Das Haus und seine Menschen*. München: C.H.Beck, 1990.

Ehalt, Hubert Christian. *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: der Wiener Hof im 17. u. 18. Jahrhundert*. München: Oldenbourg, 1980.

Elias, Norbert. *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002.

Elias, Norbert. „The Courtization of the Warriors,“ U: *Early modern Europe: issues and interpretation*, ur. James B. Collins i Karen L. Taylor, Wiley-Blackwell, 2006.: 385-398.

- Endres, Rudolf. *Adel in der frühen Neuzeit*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1993.
- Ernst, August. *Geschichte des Burgenlandes*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1991.
- Evangelisti, Silvia. *Nuns: a history of convent life, 1450-1700*. Oxford University Press, 2007.
- Evans, Robert John Weston. *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550 – 1700*. Oxford University Press, 1984.
- Frieder, Braden K. *Chivalry & the perfect prince: tournaments, art, and armor at the Spanish Habsburg court*. Truman State University Press, 2008.
- Geertz, Clifford. *Negara: the theatre state in nineteenth-century Bali*. Princeton University Press, 1981.
- Grieco, Sara F. Matthews. „The Body Appearance, and Sexuality.“ U: *A History of Women in the West: Renaissance and Enlightenment paradoxes*, ur. Georges Duby, Natalie Zemon Davis, Michelle Perrot, Arlette Farge, Harvard University Press, 1993.: 46-84.
- Gutkas, Karl. „Die führenden Persönlichkeiten der Habsburgischen Monarchie von 1683 bis 1740.“ U: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas, Residenz Verlag GmbH, 1985.: 73-86.
- Hackspiel-Mikosch, Elisabeth. „Vorläufer der zivilen Uniformen im 18. Jahrhundert. Hofmonturen als Inszenierung fürstlicher Macht im höfischen Fest.“ U: *Die zivile Uniform als symbolische Kommunikation: Kleidung zwischen Repräsentation, Imagination und Konsumtion in Europa, vom 18. bis zum 21. Jahrhundert*, ur. Elisabeth Hackspiel-Mikosch i Stefan Haas, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.: 47-80.
- Hauptmann, Ljudmil. *Povijest Austrije*. Zagreb: Tipografija d.d., 1941.
- Heilingsetzer, Georg. „Fata Starhembergica.“ U: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas, Residenz Verlag GmbH, 1985.: 87-99.
- Heller, Lynne i Karl Vocelka. *Die Lebenswelt der Habsburger: Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie*. Styria: Graz-Wien-Köln, 1997.
- Hengerer, Mark. „Hofzeremoniell, Organisation und Grundmuster sozialer Differenzierung am Wiener Hof im 17. Jahrhundert.“ U: Klaus Malettke i Chantal Grell (ur.): *Hofgesellschaft und Höflinge an europäischen Fürstenhöfen in der Frühen Neuzeit (15.-18. Jh.)*, Münster, 2001: 337-368.
- Hengerer, Mark. „Embodiments of Power? Baroque Architecture in the Former Habsburg Residences of Graz and Innsbruck.“ U: *Embodiments of Power: Building Baroque Cities in Europe*, ur. Gary B. Cohen i Franz A.J. Szabo, Berghahn Books, 2008.: 9-13.
- Hochedlinger, Michael. *Austria's wars of emergence: war, state and society in the Habsburg monarchy, 1683-1797*. Pearson Education, 2003.
- Ingrao, Charles W. *The Habsburg monarchy, 1618-1815*. Cambridge University Press, 2000.
- Ingrao, Charles W. i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque.“ U: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr, Cambridge University Press, 2004.: 107-131.
- Jukić, Ivana. „Zagrebački biskup Emerik Esterhazy i čl. 7./Hrvatska pragmatička sankcija iz 1712,“ magistrarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005.
- Kann, Robert A. *A history of the Habsburg Empire, 1526-1918*. University of California Press, 1980.

- Keller, Katrin. *Hofdamen: Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.
- Keller, Katrin. „Das Frauenzimmer. Zur integrativen Wirkung des Wiener Hofes am Beispiel der Hofstaaten von Kaiserinnen und Erzherzoginnen zwischen 1611 und 1657.“ U: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer, Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.: 131-159.
- Koldau, Linda Maria. *Frauen-Musik-Kultur: ein Handbuch zum deutschen Sprachgebiet der Frühen Neuzeit*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel i Jean-François Fitou. *Saint-Simone and the court of Louis XIV*. University of Chicago Press, 2001.
- Leitgeb, Hildegard. „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen.“ U: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas, Residenz Verlag GmbH, 1985.: 65-73.
- Leitgeb, Hildegard. „Kaiserin Eleonora Magdalena Theresia (1655-1720).“ U: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas, Wien: Kuratorium zur Veranstaltung der Ausstellung „Prinz Eugen und das barocke Österreich,“ 1986.: 43-44.
- MacHardy, Karin J. „Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in Early Modern Habsburg Austria 1579-1620.“ *Past & Present* 163 (1999): 36-75.
- MacHardy, Karin J. *War, religion and court patronage in Habsburg Austria: the social and cultural dimensions of political interaction, 1521-1622*. Palgrave Macmillan, 2003.
- MacHardy, Karin J. „Staatsbildung in den habsburgischen Ländern in der Frühen Neuzeit. Konzepte zur Überwindung des Absolutismusparadigmas.“ U: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer, Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.: 73-99.
- Maurer, Michael. *Kulturgeschichte: Eine Einführung*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2008.
- Martino, Alberto. „Von dem Wegen und Umwegen der Verbreitung spanischer Literatur im deutschen Sprachraum (1550-1750)“ U: *Studien zur Literatur des 17. Jahrhunderts: Gedenkschrift für Gerhard Spellerberg (1937-1996)*, ur. Hans Feger i Gerhard Spellerberg, Atlanta-Amsterdam: Rodopi, 1997.: 285-345.
- Mat' a, Petr i Thomas Winkelbauer. „Einleitung: Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung der frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. u frühen 18. Jahrhundert.“ U: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Mat' a, Petr i Thomas Winkelbauer, Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.: 7-43.
- Mout, Nicolette. „Government and Culture during the Baroque – Introduction,“ U: *State and Society in early modern Austria*, ur. Charles Ingrao, Purdue University Press, 1994., 83-93.
- Niccoli, Bruna. „Official Dress and Courtly Fashion in Genovese Entries.“ U: *Europa triumphans: court and civic festivals in early modern Europe*, ur. J.R. Mulryne, Helen Watanabe-O'Kelly, et. al. Ashgate Publishing, Ltd., 2004.: 261-273.
- Pánek, Jaroslav. „Ferdinand I. – der Schöpfer des politischen Programms der österreichischen Habsburger?“ U: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer, Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.; 63-72.
- Pils, Susanne Claudine. „Hof/Tratsch“ *Wiener Geschichtsblätter* 53/2 (1998), 77-100.

Plis, Susanne Claudine. *Schreiben über Stadt: Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639-1716*. Wien: Franz Deuticke, 2002.

Pils, Susanne Claudine. „Schreiben aus der Stadt. Die Tagzettl der Johanna Theresia Gräfin Harrach an ihren Mann Ferdinand Bonaventura Graf Harrach 1665 und 1667/77.“ U: *Frauen in der Stadt. Selbstzeugnisse des 16.-18. Jahrhunderts*, izd. Daniela Hacke (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2004), 85-103.

Pils, Susanne Claudine. „Gender/Spiel/Räume. Zur Konstruktion weiblicher und männlicher Rollen in der frühen Neuzeit,“ ur. Václav Bůžek: *Opera Historica* 11 (2006), 441-459.

Pils, Susanne Claudine. „Bett – Stadt – Hof.“ *Begegnungen – Crossroads* Bd 16: 131- 145.

Press, Volker. „The Habsburg Court as Center of the Imperial Government.“ *The Journal of Modern History*, 58 (prosinac 1986): 23-45.

Sánchez, Magdalena S. „Pious and Political Images of a Habsburg woman at the Court of Phillip III. (1598-1621).“ U: *Spanish women in the golden age: images and realities*, ur. Magdalena S. Sánchez, Alain Saint-Saëns, Westport, CT and London: Greenwood Publishing Group, 1996.: 91-109.

Sandgruber, Roman. *Ökonomie und Politik: Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien: Oberreuter, 2005.

Scheffknecht, Wolfgang. „Arme Weiber: Bemerkungen zur Rolle der Frau in den Unterschichten und vagierenden Randgruppen der frühneuzeitlichen Gesellschaft.“ U: *Hexe oder Hausfrau: das Bild der Frau in der Geschichte Vorarlbergs*, ur. Alois Niederstätter i Wolfgang Scheffknecht. Sigmaringendorf: Glock und Lutz, 1991., 77-109.

Schnettger, Matthias. „Kurpfalz und der Kaiser im 18. Jahrhundert: Dynastische Interesse, Reichs- und Machtpolitik zwischen Düsseldorf/ Heidelberg/ Mannheim und Wien.“ U: *Das Reich und seine Territorialstaaten im 17. und 18. Jahrhundert: Aspekte des Mit-, Neben- und Gegeneinander*, ur. Harm Klueting i Wolfgang Schmale, Berlin – Hamburg – Münster: LIT Verlag, 2004.

Schumann, Jutta. *Die andere Sonne: Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I*. Berlin: Akademie Verlag, 2003.

Smither, Howard E. *A history of the oratorio Vol. 1*. Chapel Hill, NC.: University of North Carolina Press, 1977.

Spielmann, John P. *The city & the crown: Vienna and the imperial court, 1600-1740*. Purdue University Press, 1993.

Strohmeier, Arno. *Die Korrespondenz der Kaiser mit ihren Gesandten in Spanien: Briefwechsel zwischen Ferdinand I., Maximilian II. und Adam von Dietrichstein 1563-1565*. München-Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1997.

Strohmeier, Arno. „Geschichtsbilder in Kulturtransfer: Die Hofhistoriographie in Wien im Zeitalter des Humanismus als Rezipient und Multiplikator.“ U: *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert: Prag, Krakau, Danzig, Wien*, ur. Andrea Langer, Georg Michels, Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.: 65-85.

Vocelka, Karl. *Geschichte Österreichs: Kultur – Gesellschaft – Politik*. Graz, Wien, Köln: Styria, 2000.

Vocelka, Karl. *Glanz und Untergang der höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion in habsburgischen Vielvölkerstaat*. Wien: Oberreuter, 2001.

Wandruszka, Adam. *Das Haus Habsburg: Die Geschichte einer europäischen Dynastie*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1956.

Weiß, Sabine. *Die Österreicherin: die Rolle der Frau in 1000 Jahren Geschichte* Graz: Styria, 1996.

Wenzel, Horst. „Zwei Frauen rauben eine Krone: Die denkwürdigen Erfahrungen der Helene Kottannerin (1439-1440) am Hof der Königin Elisabeth von Ungarn (1409-1442).“ U: *Der Körper der Königin: Geschlecht und Herrschaft in der höfischen Welt*, ur. Regina Schulte (i dr.) Köln: Campus Verlag, 2002.: 27-49.

Wiesflecker, Hermann. *Kaiser Maximilian I., das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit 5, /Der Kaiser und seine Umwelt*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1986.

Winkelbauer, Thomas. *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.

Winkelbauer, Thomas. *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. Wien: Oberreuter, 2003.

Winter, Heinz. *Glanz des Hauses Habsburg: die Habsburgische Medaille im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums*. Wien: KMH, 2009.

Winterling, Aloys. *Hof der Kurfürsten 1688-1794. Eine Fallstudie zur Bedeutung absolutistischer Hofhaltung*. Bonn: L. Rohrscheid, 1986.

SVEMREŽNI IZVORI:

www.univie.ac.at/Geschichte/Frauenbriefe/

POPIS SLIKOVNOG MATERIJALA:

Sl. 1. http://en.wikipedia.org/wiki/File:Frans_Luycx_005.jpg
[Eleonora Gonzaga mlada prikazana kao Dijana]

Sl. 2. <http://artroots.com/brigitte/gifs4/habs047.jpg> (str. 26-27)
[portret: Justus Sustermans, 1623/1624]

Sl. 3. Keller, Katrin. *Hofdamen: Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005. (str. 32-33)
[Dvorske djevojke i kavaliri; hrabri kavaliri skaču u potok oko dvorca kako bi uhvatili srca svojih odabranica. Zdenek von Waldstein, kraj 16. st.]

Sl. 4. <http://artroots.com/brigitte/gifs4/habs057.jpg>
[carica Elizabeta Kristina, nepoznat autor, 18. st.]

Sl. 5. Pils, Susanne Claudine. „Hof/Tratsch“ *Wiener Geschichtsblätter* 53/2 (1998), 79.
[Ivana Terezija Harrach]

Frauen auf dem Wiener Hof im Vortheresianischen Zeitalter (17. und 18. Jahrhundert)

ZUSAMMENFASSUNG

Mit einem kürzeren Einblick in die neuere österreichische Geschichtsschreibung wird festgestellt, dass ein Zwiespalt mit der gegenwärtigen Geschichtsschreibung noch immer besteht und mehrere kulturgeschichtliche sowie geschlechtsgeschichtliche Studien fehlen. Die gleiche Situation findet man im sonst starken Bereich der Habsburgerstudien, wenn man neue Fragenkomplexe untersucht und dabei moderne Ansätze erwartet. Schrittweise haben die Studien über frühneuzeitlichen Hofgesellschaften der deutschen und anglo-amerikanischen Geschichtsschreibung gezeigt in wie fern sich die Modelle der Höfe in Versailles und Wien unterscheiden. Die Studien, die an die Kapitalarbeit Norbert Elias' *Die höfische Gesellschaft* anknüpften, und die lange Zeit dominant waren, wurden langsam im Zusammenhang mit diesen Unterschieden in Frage gestellt oder neu bewertet. Neue Ansätze kann man jedoch auch in Österreich durch verschiedene Debatten wie z.B. durch die Absolutismusdebatte erkennen, und sie sind gewiss für Spezialstudien, die sich mit der Geschichte des Habsburger Hofes beschäftigen von Nutzen. Das zeigt sich vor allem bei den Studien, in denen die Frauen am Habsburger Hof analysiert wurden, und die von Katrin Keller, Susanne Claudine Pils oder Gernot Heiß und Beatrix Bastl geschrieben wurden. Ihre Forschungsinteressen zeigen einen eindeutigen Fortschritt. In Rahmen des beschriebenen Kontexts der Geschichtsschreibung wird auch in dieser Arbeit das Thema der Frauen am Hofe betrachtet und zwar durch paradigmatische Beispiele oder interessante Einzelfälle. So wurden beispielsweise mehrere Frauen der Adelsfamilien und auch Königinnen und Kaiserinnen analysiert. Eine grundlegende Analyse erweist auch, dass die Transformation des höfischen Adels und der Aristokratie im 16. und 17. Jahrhundert, sowie die Entwicklung aller allgemeinen Charakteristiken eines frühneuzeitlichen Hofes einen großen Einfluss auf die Frauengruppierungen hatten. Wie auch in der gesamten Monarchie spielt die Komplexität der konfessionellen und kulturellen Unterschiede bei den adeligen Frauen eine wichtige Komponente, und diese findet sich wieder im Zeitalter der österreichischen *Pietas*. In einigen Beispielen ist zu erkennen, dass alle Transformationsprozesse des 16. und 17. Jahrhunderts an den höfischen Adel gerichtet wurden. In Folge dessen änderte sich stark die Position der Frauen sowohl in Öffentlichen, als auch in privaten Sphären. Schrittweise wird das Leben der Frauen im Amt am Hof in Wien normiert und begrenzt. Andererseits werden die Frauen in verschiedenen Gruppierungen jeweils nach Rang oder auch Herkunftsort immer politisch offener, und bestätigen die Auswirkungen der Veränderungen, die von der Zeit der maximilianischen Heiratspolitik bis zu der ersten Kaiserin, Maria Theresia stattgefunden haben.

BILJEŠKE STR. 88-112

- 1] Odgovor na pitanje zašto je tako nije sasvim jasan. Naravno, objašnjenja koja su dominirala u usporedbama austrijske i njemačke historiografije u 1970-ima i 1980-ima (ponajviše se misli na Friedricha Heera) o razdvojenosti protestantske matrice njemačke historiografije i katoličke austrijske, može samo djelomično zadovoljiti. Vidi: Friedrich Heer, *Der Kampf um die österreichische Identität* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2001.), napose poglavlje *Zwischen Franz Joseph und Bismarck* (21.1-261.).
- 2] Za više vidi: Horst-Joachim Frank, *Catharina Regina von Greiffenberg: Leben und Welt der barocken Dichterin* (Göttingen: Sachse und Pohl, 1967.); Jane M. Mehl, „Catharina Regina von Greiffenberg: Modern Traits in a Baroque Poet,“ *South Atlantic Bulletin*, 45/ 1 (Siječanj 1980.): 54-63; Heimo Cerny, *Catharina Regina von Greiffenberg geb. Freiherrin von Seisenegg (1633-1694). Herkunft, Leben und Werk der größten deutschen Barockdichterin*, (Armstetten: Stadtgemeinde Armstetten, 1983.), itd.
- 3] Albrecht Classen, *Der Liebes- und Ehediskurs vom hohen Mittelalter bis zum frühen 17. Jahrhundert* (Münster: Waxmann Verlag, 2005.), 32-34. Vidi također: Albrecht Classen, *Late-Medieval German Women's Poetry* (Cambridge: DS Brewer, 2004.).
- 4] Jutta Schumann, *Die andere Sonne* (Berlin: Akademie Verlag, 2003.).
- 5] Iako autorica koncepte poput „dvorske reprezentacije“ i „medijske slike dvora“ historijski kontekstualizira, valja upozoriti da mnoga pitanja ostavlja otvorenilima; npr. nejasno je javljaju li se koncepti propagandne strukture i „medijska slika dvora“ u odnosu na francuski dvor ili ipak samostalno. Također, koncept „dvorske reprezentacije“ odnosi se na austrijsku arhitekturu, no njezini tvorci i funkcije nisu dovoljno objašnjeni.
- 6] Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.), 58.
- 7] Svakako, ne smije se zanemariti i niz drugih povjesničara koji su se bavili problemom Habsburgovaca i žena, od Hellmuta Andicsa do Andree Langer koja je pokušala ocijeniti utjecaje Elizabete Habsburške na praškom dvoru 15. stoljeća. Ipak, zbog specifičnog problemskog fokusa i opsega ovog rada u ovom pregledu spominjemo samo za našu temu najrelevantnije istraživače.
- 8] Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.).
- 9] Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.).
- 10] Wolfgang Scheffknecht, „Arme Weiber: Bemerkungen zur Rolle der Frau in den Unterschichten und vagierenden Randgruppen der frühneuzeitlichen Gesellschaft,“ u: *Hexe oder Hausfrau: das Bild der Frau in der Geschichte Vorarlbergs*, ur. Alois Niederstätter i Wolfgang Scheffknecht (Sigmaringendorf: Glock und Lutz, 1991.), 77-109.
- 11] *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.-18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, Josef Pauser, Martin Scheutz i Thomas Winkelbauer, ur., (Wien-München: Oldenbourg Verlag, 2004.).
- 12] O tim projektima više na stranicama: www.univie.ac.at/Geschichte/wienerhof/ i www.austria.gv.at/site/6662/default.aspx.
- 13] Kao što to i Thomas Winkelbauer upozorava, naziv te debate treba prihvatiti s oprezom. Rasprave o apsolutističkom razdoblju su se vodile i prije u historiografiji, no tek u novije doba je kompleksnost teme zahvaćena na interdisciplinarni način, odnosno otvoreno prihvatila spoznaje drugih znanosti koje su u toj raspravi dugo stajale po strani. Vidi: Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer, „Einleitung: Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung der frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. u frühen 18. Jahrhundert,“ u:

- Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 7-43.
- 14| Takvoj tezi su, čini se, temelje dale upravo studije bečke barokne arhitekture još iz 1980-ih godina. Mark Hengerer „Embodiments of Power? Baroque Architecture in the Former Habsburg Residences of Graz and Innsbruck,” u: *Embodiments of Power: Building Baroque Cities in Europe*, ur. Gary B. Cohen i Franz A.J. Szabo (Berghahn Books, 2008.), 9-13.
- 15| Puni naziv djela Lüniga je „*Theatrum ceremoniale historico-politicum, oder Historisch- und politischer Schau-Platz aller Ceremonien, welche so wohl an europäischen Höfen als auch sonst bey vielen illustren Fällen beobachtet worden.*“
- 16| H. Christian Ehalt, *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: der Wiener Hof im 17. u. 18. Jahrhundert* (München: Oldenbourg, 1980.), 100.
- 17| Rad je već kao elaborat postojao 1933., ali je objavljen na njemačkom jeziku 36 godina kasnije pod nazivom *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie* (Neuwied/Berlin: Luchterhand, 1969.). Upravo je krajem 1960-tih godina, usko vezano uz promjene u znanostima i kulturnohistorijskim pristupima toga vremena, Eliasov rad postupno dobivao na važnost.
- 18| Primjerice: „Système de la cour (Versailles, vers 1709),“ u: *Le territoire de l'historien*, sv. II. (Paris 1978.), 275.-299.; „Auprès du roi, la cour,” u: *Annales E.S.C.*, 38 (1938.), 21.-41.; „Rang et hiérarchie dans la vie de cour,” u: *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture sv. 1.*, izd. Keith Michael Baker, (Oxford, New York, 1987.), 61.-75.; Zanimljivo, veza austrijske historiografije i francuske „škole“ Anala nikada nije temeljito obrađena, makar je upravo to usmjerenje često baš u Austriji nalazilo pozitivnu recepciju.
- 19| Arno Strohmeier, „Geschichtsbilder in Kulturtransfer: Die Hofhistoriographie in Wien im Zeitalter des Humanismus als Rezipient und Multiplikator,” u: *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert: Prag, Krakau, Danzig, Wien*, ur. Andrea Langer, Georg Michels (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 66.
- 20| Michael Maurer, *Kulturgeschichte: Eine Einführung* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2008.) 228.-229.
- 21| Dobar primjer je i knjiga Volkera Bauera *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, koja u sklopu analize njemačkih dvorova (potpuno postavljene naspram i u odnosu na Eliasovo „Dvorsko društvo“) obuhvaća i bečki dvor, ali tako na brojnim mjestima zapada u određene probleme jer se pronalaze brojne očite suprotnosti i naspram Versaillesu i naspram drugim njemačkim dvorovima.
- 22| Norbert Elias, *Die höfische Gesellschaft: Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie* (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2002.), 270.-277. i Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.), 28.
- 23| Primjera za talijansku historiografiju ima mnogo: *Le corti italiane del Rinascimento*, Sergio Bertelli, Franco Cardini i Elvira Garbero Zorzi, ur., (Milano: A. Mondadori, 1985.); Sergio Bertelli i Giulia Calvi, „Rituale, ceremoniale, etichetta nelle corti italiane,” u: *RCE*, 11-27; Sergio Bertelli, *Il corpo del re: Sacralitandel potere nell'Europa medievale e moderna* (Firenze, 1990.); itd. Za historiografiju vidi: Pierpaolo Merlin, „Il tema della corte nella storiografia italiana ed europea,” *Studi storici* 27 (1986.), 203.-244.
- 24| Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.), 51.
- 25| Ibidem, 38.
- 26| Francuska do Luja XIV. funkcionira bez centralnog dvora kao što je Versailles, izmjenjuju se Fontainebleau, Louvre, itd. Utoliko se može reći da je slična situacija i s Austrijom i Habsburzima; niti oni do 17. stoljeća ne uspijevaju urediti pravu centralnu rezidenciju, makar je većina političkih i društvenih institucija već prije smještena u Beču.
- 27| Dvor austrijskih Habsburga se do 17. stoljeća selio po raznim mjestima (Prag, Bečko Novo Mjesto, itd.) a korišteni su i druge plemićke palače poput laxenburške. Za sam Hofburg i njegov smještaj je mnogo važnija dijagonala „komunikacije“ s crkvom sv. Stjepana, preko koje se formirao Graben kao središnji dio grada.
- 28| Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer, „Einleitung: Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung der frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. u frühen 18. Jahrhundert,” u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien, Franz Steiner Verlag, 2006.), 16.
- 29| Ute Daniel, *Kompendium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter* (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2005.), 257.
- 30| Clifford Geertz, *Negara* (Princeton University Press, 1981.), 130-132.
- 31| Emmanuel Le Roy Ladurie i Jean-François Pitou, *Saint-Simone and the court of Louis XIV.* (University of Chicago Press, 2001.), 24.
- 32| Vidi: Jeroen Duindam, *Vienna and Versailles* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003.) i posebice Jeroen Duindam, *Myths of Power: Norbert Elias and the Early-Modern European Court* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994.)
- 33| Aloys Winterling, *Hof der Kurfürsten 1688-1794; Eine Fallstudie zur Bedeutung absolutistischer Hofhaltung* (Bonn: L. Rohrscheid, 1986.), 13., 26.
- 34| Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.), 52.
- 35| Ibidem, 63.-66.
- 36| Ljudmil Hauptmann, *Povijest Austrije* (Zagreb, Tipografija d.d., 1941.), 8.
- 37| Apsolutizam u Habsburškoj Monarhiji se ideološko-politički i pragmatičnopolitički instituirao već tijekom 17 stoljeća. O tome vidi uvodna poglavlja *Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije* (Zrinka Blažević, *Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije*: ideološka koncepcija u djelima postkarlovačkog ciklusa Pavla Rittera Vitezovića (1652.-1713.) (Zagreb: Barbat, 2002.)).
- 38| Norbert Elias, *Die höfische Gesellschaft: Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie* (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2002.), 12.
- 39| Vrlo dobro je interpretativna nedostatnost koncepta „apsolutizam“ dokazana radovima u koji analiziraju baroknu arhitekturu Beča: Renate Wagner-Rieger, „Gedanken zum fürstlichen Schlossbau des Absolutismus.” u: *Fürst, Bürger, Mensch*, ur. Friedrich Engel-Janosi, Grete Klingenstein, Heinrich Lutz (Wien 1975.); Franz Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI.*, 2 Bde. (Berlin, New York, 1981.); Christian Benedik, *Die Wiener Hofburg unter Kaiser Karl VI. – Probleme herrschaftlichen Bauens im Barock* (Diss. Wien, 1989.); Hellmut Lorenz, „Der habsburgische Reichsstil – Mythos und Wirklichkeit,” u: *Künstlerischer Austausch, Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte*, ur. Hermann Fillitz (Berlin 1992., Bd. II, Berlin, 1993.), 163.-175.; Friedrich Polleroß, „Austrie Est Imperare Orbi Universo. Der Globus als Herrschaftssymbol der Habsburger,” u: *1492-1992: Spanien, Österreich und Iberoamerika*, ur. Wolfram Krömer (Innsbruck, 1993.),

- 35-50.; Hans Sedlmayr, *Johann Bernhard Fischer von Erlach* (Stuttgart, 1997).
- 40] Ovdje se ne misli toliko na izvorni koncept „socijalne discipliniranosti“ odnosno „programatske fundamentalne discipliniranosti“ koji je predložio Gerhard Oestreich, a usko vezan uz stvaranje moderne države te novovjekovne komunalno – socijalne reforme kao elementarni faktor discipline, koliko na opću transformaciju društva koja uključuje i kulturno-historijske analize ceremonija, dvorskih društava, itd. Vidi: Karl Vocelka, *1699-1815: Glanz und Untergang der höfischen Welt – Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat* (Wien: Ueberreuter, 2001.), 284.-294.
- 41] Thomas Winkelbauer, *Österreichische Geschichte 1522-1699: Ständefreiheit und Fürstenmacht – Länder und Untertanen des Hauses Habsburg in Konfessionellen Zeitalter, Teil 2* (Wien: Ueberreuter, 2003.), 260.-261.
- 42] Svojevrsna prekretnica vjerojatno je bila bitka kod Bijeje Gore (Bilá Hora), nakon koje uskoro Češka postaje nasljedna habsburška zemlja, a katoličanstvo jedina službena vjera u toj zemlji. Nakon te bitke kreće masovni egzodus plemića Češke, ali i Austrije koji su bili na strani protestanata. Samo je u sašku pokrajinu emigriralo više od 300 plemićkih obitelji.
- Tako je u periodu od samo pola stoljeća stanovništvo Austrije i Češke koje je još 1600. bilo oko 75-90% protestantsko do 1650. barem službeno u potpunosti prešlo na katoličku vjeroispovijest. O tome: Karl Vocelka, *Geschichte Österreiches: Kultur – Gesellschaft – Politik* (Graz, Wien, Köln: Styria, 2000.), 141. i Rudolf Endres, *Adel in der frühen Neuzeit* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1993.), 20.-21.
- 43] Otto Brunner, „Vom Gottesgnadentum zum monarchischen Prinzip. Der Weg der europäischen Monarchie seit dem hohen Mittelalter,“ u: *Die Entstehung des modernen souveränen Staates*, ur. Hanns Hubert Hofmann (Köln, 1967.), 127.
- 44] Charles W. Ingrao i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque,“ u: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr (Cambridge University Press, 2004.), 117.
- 45] Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 556.
- 46] Charles W. Ingrao i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque,“ u: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr (Cambridge University Press, 2004.), 117.-120.
- 47] Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 364.
- 48] Austrijski vojskovođa, zapovjednik u vrijeme opsade Beča 1683. godine i rodak princa Eugena Savojskog kojeg je kasnije pratio u njegovim protuturskim pohodima.
- 49] Heilingsetzer, Georg. „Fata Starhembergica.“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 92.-93.
- 50] Karl Vocelka, *Geschichte Österreiches: Kultur – Gesellschaft – Politik* (Graz, Wien, Köln: Styria, 2000.).
- 51] Ibidem, 141. Kao primjer može poslužiti knjižica Atona Adalberta Kleina, *Das Helden Zeitalter* (Graz-Wien: Styria, 1946.) koja opisuje razdoblje 1648.-1740.
- 52] Christian Hermann, Die Kraft des Gläubigen Gebeths Einer sterbenden Majestät, Wie auch eines gehorsamen Volckes, Bey Publication Des Den 5. Maji nachmittage im 1705ten Jahre Erfolgten tödlichen Hintritts, Des Weyland, Allerdurchlauchtigsten und Großmächtigsten Fürsten und Herren, Herren Leopoldii [...], Breslau [1705]. (Preuzeto iz: Jutta Schmann, *Die andere Sonne*, (Berlin: Akademie Verlag, 2003.), 13.)
- 53] Vidi: Oswald Redlich, *Weltmacht des Barock, Österreich zur Zeit Kaiser Leopolds I*, 4. izd. (Wien, 1961.); Th.M.Barker, *Doppeladler und Halbmond. Entscheidungsjahr 1683* (New York State University: University Press, 1967); Roger Lockyer, *Habsburg and Bourbon Europe, 1470-1720* (Michigan University Press, 1974); Otto Forst de Battaglia, *Jan Sobieski. Mit Habsburg gegen die Türken* (Graz-Wien-Köln: Styria, 1982.); Adam Wandruszka, „Das Haus Österreich und die Osmanen im 17. Jahrhundert,“ *Römische Historische Mitteilungen* 26 (1984.), 24.3-252.; Karl Gutkas (izd.): *Prinz Eugen und das barocke Österreich*. (Salzburg: Residenz, 1985.); K.M. Setton, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century* (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1991); John P. Spielman, *The City and the Crown: Vienna and the Imperial Court, 1600 – 1740* (West Lafayette: Prudue University Press, 1993.); Pál Fodor i Géza Dávid, ur., *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: the military confines in the era of Ottoman conquest* (BRILL, 2000.); Jean Bérenger, *Leopold Ier (1640-1705) fondateur de la puissance autrichienne* (Paris: PUF, 2004.); K.- P. Matschke, *Das Kreuz und der Halbmond. Die Geschichte der Türkenkriege* (Zürich-Düsseldorf: Artemis und Winkler Verlag, 2004.); Johannes Sachslehner, *Wien anno 1683* (Wien: Pichler, 2004.); Andrew Wheatcroft, *The enemy at the gate: Habsburg, Ottomans and the battle for Europe* (Bodley Head, 2008.);
- Virginia H. Aksan, *Ottoman wars 1700-1870: an empire besieged* (Pearson Education, 2007.); Peter Dennis i Simon Millar, *Vienna 1683: Christian Europe Repels the Ottomans* (Osprey Publishing, 2008.); Ekkehard Eickhoff, *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645 – 1700*, 5. izd. (Stuttgart: Klett-Cotta, 2009.).
- 54] Tzv. termin „Balance of Power“ za navedeno razdoblje u njemačkoj i austrijskoj historiografiji sve prisutniji od kraja 1970-ih godina, zasigurno i pod utjecajem ondašnje hladnoratovske politike. Sama sintagma je nastala za vrijeme Nizozemskih ratova 1670-ih, iako je prema navodima nekih povjesničara ta sintagma nastala u Veneciji. Koncept se dakako u modernoj historiografiji ponajviše razvijao pod usmjerenjem njemačke *Begriffsgeschichte*. Vidi za dalje: Ludwig Dehio, *The Precarious Balance: Four Centuries of the European Power Struggle* (New York: Knopf, 1962.); M.S.Anderson, „Eighteenth-century Theories of the Balance of Power,“ u: *Studies in Diplomatic History* (London: Longman, 1970.); Hans Fenske, „Gleichgewicht“ u: *Geschichtliche Grundbegriffe* sv. 2, ur. Otto Brunner, Werner Conze i Reinhart Koselleck (Stuttgart, 1975.), 959.-996.; Heinz Durchhardt, *Gleichgewicht der Kräfte, Convenance, Europäisches Konzert* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976.);
- 55] I dalje nedostaje sveobuhvatna povijest europske ranonovovijekovne diplomacije kojom bi se ukazalo na glavne izvore za to razdoblje i pomoću njih rekonstruiralo promjene u međunarodnim odnosima.
- 56] Robert John Weston Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550 – 1700* (Oxford University Press, 1984.), 149. i Charles W Ingrao, *The Habsburg monarchy, 1618-1815* (Cambridge University Press, 2000.), 88. Također vidi: H. Glaser (izd.): *Kurfürst Max Emanuel. Bayern und Europa um 1700*, 2 sv. (München, 1976.); Th.M. Barker, „Absolutism and Military Entrepreneur,“ u: *Army, Aristocracy, Monarchy: War, Society and Government in Austria 1618-1740* (Brooklyn, N.Y., 1981.); Peter Berger, „Finanzwesen und Staatswerdung. Zur Genese absolutistischer Herrschaftstechnik in Österreich,“ u: *Von der Glückseligkeit des Staates. Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus* (Berlin, 1981.); Geoffrey Parker, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800* (Cambridge: Cambridge University Press 1988.); Robert Cowley i Geoffrey Parker, *The Reader's Companion to Military History* (Houghton Mifflin Harcourt, 2001.); Michael Hochedlinger, *Austria's wars of emergence: war, state and society in the Habsburg monarchy, 1683-1797* (Pearson

- Education, 2003.); Michael Hochedlinger, „The Habsburg Monarchy: From „Military-Fiscal State“ to „Military-Fiscal State“ to „Military-Fiscal State“ to „Military-Fiscal State“ u: *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe* (Ashgate Publishing, Ltd., 2009).
- 57] Karl Vocelka, *1699-1815: Glanz und Untergang der höfischen Welt – Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat* (Wien: Ueberreuter, 2001.), 307.-309.
- 58] Jaroslav Pánek, „Ferdinand I. – der Schöpfer des politischen Programms der österreichischen Habsburger?“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien, Franz Steiner Verlag, 2006.), 70.-72.
- 59] Usporedi: Susanne Claudine Pils, „Bett – Stadt – Hof,“ *Begegnungen – Crossroads* Bd 16: 134; Mark Hengerer, „Hofzeremoniell, Organisation und Grundmuster sozialer Differenzierung am Wiener Hof im 17. Jahrhundert,“ u: Klaus Maletke i Chantal Grell, ur., *Hofgesellschaft und Höflinge an europäischen Fürstenhöfen in der Frühen Neuzeit (15.-18. Jh.)*, 337.-368; Karin J. MacHardy, „Staatsbildung in den habsburgischen Ländern in der Frühen Neuzeit. Konzepte zur Überwindung des Absolutismusparadigmas,“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des*
- Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 92.
- 60] Volker Press, „The Habsburg Court as Center of the Imperial Government.“ *The Journal of Modern History*, 58 (prosinac 1986): 25.
- 61] Većina nenjemačke referentne literature koristi termine kao što su „Hofstaat,“ „Hofdame“ ili „Höfling“ u izvornom njemačkom pošto se radi o titulama specifičnima za habsburške dvorove. Stoga smo se i mi odlučili rabiti te termine u izvornom obliku.
- 62] Norbert Elias. „The Courtization of the Warriors,“ u: *Early modern Europe: issues and interpretation*, ur. James B. Collins i Karen L. Taylor (Wiley-Blackwell, 2006.), 390.-394. Taj proces treba shvatiti s određenom zadržkom. Elias, prema kasnijim studijama primjerice Le Roy Laduriea „preuveličava razinu na kojoj je visoko plemstvo demilitarizirano,“ dok u stvarnosti, prema njemu, dvorjanin zadržava i vojnu ulogu u određenoj mjeri. Vidi u: Emmanuel Le Roy Ladurie i Jean-François Fitou, *Saint-Simone and the court of Louis XIV.* (University of Chicago Press, 2001.), 24.
- 63] Roman Sandgruber, *Ökonomie und Politik: Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Wien: Ueberreuter, 2005.), 124.-125.
- 64] „Pietas“ (pobožnost i bogobojažnost) je jedna od tri vladarskih vrlina, uz vrlinu „Justitia“ (pravednost) i „Clementia“ (blagost). Te tri komponente u doba Ferdinanda II. posebice postaju vladarski ideali, po nekima i ideološko izvorište „austrijskog ranog apsolutizma.“ Vidi: Thomas Winkelbauer. *Österreichische Geschichte 1522-1699: Ständefreiheit und Fürstenmacht – Länder und Untertanen des Hauses Habsburg in Konfessionellen Zeit alter, Teil 2* (Wien, Ueberreuter, 2003.), 185.-239.
- 65] Charles W Ingrao i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque,“ u: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr (Cambridge University Press, 2004.), 116. Dakako, ne može se govoriti da bastardi u potpunosti nestaju s dvora. Oni i dalje imaju svoju poziciju i ulogu. Tako je primjerice kći bastradne kćeri Karla IV. de Lorraine i Béatrix de Guzance, princeza Elaizabta d'Espinoy, bila habsburški špijun na francuskom dvoru te je slala u Beč podatke o vojvotkinji Bourgogne. Emmanuel Le Roy Ladurie i Jean-François Fitou, *Saint-Simone and the court of Louis XIV.* (University of Chicago Press, 2001.), 105.
- 66] Sabine Weiß, *Die Österreicherin: die Rolle der Frau in 1000 Jahren Geschichte* (Graz: Styria, 1996.), 178.
- 67] Jeroen Duindam, *Vienna and Versailles: the courts of Europe's dynastic rivals, 1550-1780* (Cambridge University Press, 2003.), 77.
- 68] Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 199.
- 69] Ibidem, 218.
- 70] Katrin Keller, „Das Frauenzimmer. Zur integrativen Wirkung des Wiener Hofes am Beispiel der Hofstaaten von Kaiserinnen und Erzherzoginnen zwischen 1611 und 1657,“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 133.-135.
- 71] „though the master relates to the servant as to a simple thing, the master cannot relate immediately (...) to the world of objects. The master can only relate to objects of the world of things through the mediation of a servant (...). The relation between master and servant is now asymmetrical: The servant is a mirror that reflects the master but the master is a mirror that reflects only his or her own image“ [prev. T.B.]. J. Peter Burgess, „In the Service of Narrative. Master and Servant in the Philosophy of Hegel,“ u: *Narratives of the servant*, ur. Regina Schulte, Pothiti Hantzroula (European university institute, 2001.), 31.-45. (preuzeto iz: Horst Wenzel,
- „Zwei Frauen rauben eine Krone: Die denkwürdigen Erfahrungen der Helene Kottannerin (1439-1440) am Hof der Königin Elisabeth von Ungarn (1409-1442),“ u: *Der Körper der Königin: Geschlecht und Herrschaft in der höfischen Welt*, ur. Regina Schulte (i dr.) (Campus Verlag, 2002.), 47.).
- 72] Julius Bernhard von Rohr (1688-1742) uočio je pojavu i važnost ceremonijala, te ga je već u 18. stoljeću smatrao predmetom znanstvenog istraživanja. Vidi primjerice djelo: *Einleitung zur Ceremoniel-Wissenschaft der Privat-Personen* (Berlin, 1728).
- 73] Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.), 58.
- 74] Susanne Claudine Pils, „Hof/Tratsch,“ *Wiener Geschichtsblätter* 53/2 (1998.), 86. i Susanne Claudine Plis, *Schreiben über Stadt: Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639-1716* (Wien: Franz Deuticke, 2002.), 20.
- 75] O tirolskom dvorskom društvu napisano je do sada razmjerno malo, no u novije vrijeme se interes austrijske historiografije za tim dijelom povijesti Habsburgovaca vraća; vidi: Heinz Noflatscher i Jan Paul Niederkorn, *Der Innsbrucker Hof: Residenz und höfische Gesellschaft in Tirol vom 15. bis 19. Jahrhundert* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004).
- 76] Roman Sandgruber, *Ökonomie und Politik: Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Wien: Ueberreuter, 2005.), 124.
- 77] Premda valja naglasiti da se mnoge aristokratske obitelji nisu niti odrekle posjeda u Češkoj ili Ugarskoj, niti čitav svoj „mehanizam“ selili u Beč.
- 78] Roman Sandgruber, *Ökonomie und Politik: Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Wien: Ueberreuter, 2005.), 124.-125.
- 79] John P. Spielmann, *The city & the crown: Vienna and the imperial court, 1600-1740* (Purdue University Press, 1993.), 40.
- 80] Pisana vrela, osobna pisma koja su ostala sačuvana svjedoče o njihovoj educiranosti, iako se često radi o bečkom kolokvijalnom jeziku kakav se uobičajeno koristio na dvoru. Ona pokazuju kako je proces socijalnog discipliniranja doista zahvatio i ženski dio aristokracije, iako se još uvijek ne može reći u kojoj mjeri.
- 81] Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 19.-21.
- 82] Hildegard Leitgeb, „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 70.-71.

- 83| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 148.
- 84| AVA Wien, FA Harrach Karton 446 (Preuzeto iz Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 247).
- 85| Magdalena S. Sánchez, „Pious and Political Images of a Habsburg woman at the Court of Phillip III. (1598-1621),“ u: Spanish women in the golden age: images and realities, ur. Magdalena S. Sánchez (Alain Saint-Saëns, Westport, CT and London: Greenwood Publishing Group, 1996): 91.-109.
- 86| Silvia Evangelisti, *Nuns: a history of convent life, 1450-1700* (Oxford University Press, 2007.), 62.-63.
- 87| Thomas Winkelbauer, *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.), 262.
- 88| Hermann Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I., das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit 5, / Der Kaiser und seine Umwelt* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1986.), 383. O bračnim ugovorima u povijesti Austrije vidi: Wilhelm Brauneder, *Die Entwicklung des Ehegüterrechts in Österreich: Ein Beitrag zur Dogmengeschichte und Rechtsstatsachenforschung des Spätmittelalters und der Neuzeit* (Salzburg: W. Fink, 1973).
- 89| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 34.
- 90| Ibidem, 37.
- 91| Beatrix Bastl i Gernot Heiss, „Hofdamen und Höflinge zur Zeit des Kaiser Leopolds I. Zur Geschichte eines Vergessenen Berufsstandes,“ u: *Opera Historica* 5 (1996.), ur. Václav Bůžek, 206.
- 92| Braden K. Frieder, *Chivalry & the perfect prince: tournaments, art, and armor at the Spanish Habsburg court* (Truman State University Press, 2008.), 177.
- 93| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 403.
- 94| Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Handschriftenabteilung, 82 Blankenburg: Bericht Johann Hausers über die Krönung Ferdinands III. und Maria Annas 1636 und 1637, Abschrift, Bl. 46v-47r. (Preuzeto iz: Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 244.
- 95| Richard van Dülmen, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit* (München: C.H.Beck, 1990.), 134.
- 96| Lynne Heller i Karl Vocelka, *Die Lebenswelt der Habsburger* (Styria: Graz-Wien-Köln, 1997.), 265.
- 97| Howard E. Smither, *A history of the oratorio Vol. 1.* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1977.), 373.
- 98| Puni naziv reda bio je „Hochadeliche und gottselige Versammlung vom Sternkreuz.“
- 99| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 131.
- 100| Lynne Heller i Karl Vocelka, *Die Lebenswelt der Habsburger* (Styria: Graz-Wien-Köln, 1997.), 216.-217.
- 101| Anna Coreth, *Pietas Austriaca* (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1959.), 41.-44.
- 102| Nekoliko slika carice – udovice Eleonore (dakle one naslikane uglavnom nakon 1705.) prikazuju je s karakterističnim strogim izrazom lica i uočljivim križem kao jedinim nakitom. Hildegard Leitgeb, „Kaiserin Eleonora Magdalena Theresia (1655.-1720),“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Wien: Kuratorium zur Veranstaltung der Ausstellung „Prinz Eugen und das barocke Österreich,“ 1986.), 43.-44.
- 103| Odnosno natpis FORTUNA-NTE ⬥ DEO ⬥ uz koji je prikazan brod na moru i monogram P • C • B. Preuzeto iz: Heinz Winter, *Glanz des Hauses Habsburg: die Habsburgische Medaille im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums* (Wien: KMH, 2009.), 81.
- 104| Matthias Schnettger, „Kurfürst und der Kaiser im 18. Jahrhundert: Dynastische Interesse, Reichs- und Machtpolitik zwischen Düsseldorf/ Heidelberg/ Mannheim und Wien,“ u: *Das Reich und seine Territorialstaaten im 17. und 18. Jahrhundert: Aspekte des Mit-, Neben- und Gegeneinander*, ur. Harm Klueting i Wolfgang Schmale (Berlin-Hamburg-Münster: LIT Verlag, 2004.), 69.
- 105| Preuzeto iz: Ivana Jukić, „Zagrebački biskup Emerik Esterhazy i čl. 7./ Hrvatska pragmatička sankcija iz 1712,“ magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005., 82.-88.
- 106| Sabine Weiß, *Die Österreicherin: die Rolle der Frau in 1000 Jahren Geschichte* (Graz: Styria, 1996.), 282.
- 107| Anna Coreth, *Pietas Austriaca* (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1959.), 7.
- 108| Lynne Heller i Karl Vocelka, *Die Lebenswelt der Habsburger* (Styria: Graz-Wien-Köln, 1997.), 30.-31.
- 109| HHStA Wien, Ältere Zeremonialakten 2, Nr. 11 (Bl. 114r-119r) (Preuzeto iz: Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 218.-222.)
- 110| August Ernst, *Geschichte des Burgenlandes* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1991.), 144.
- 111| Beatrix Bastl i Gernot Heiss, „Hofdamen und Höflinge zur Zeit des Kaiser Leopolds I. Zur Geschichte eines Vergessenen Berufsstandes,“ u: *Opera Historica* 5 (1996.), ur. Václav Bůžek, 199.-200.; Lynne Heller i Karl Vocelka, *Die Lebenswelt der Habsburger* (Styria: Graz-Wien-Köln, 1997.), 251.
- 112| Brojne ženidbe sinova iz uglednih plemićkih obitelji s dvorskim djevojčkama svjedoče upravo o suprotnome. Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 220.
- 113| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 93.
- 114| O ženskoj percepciji grada vidi: Daniela Hacke, *Frauen in der Stadt: Selbstzeugnisse des 16.-18. Jahrhunderts* (Ostfildern: Thorbecke, 2004.).
- 115| Susanne Claudine Plis, *Schreiben über Stadt: Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639-1716* (Wien: Franz Deuticke, 2002.), 245.-247.
- 116| Jeroen Duindam, *Vienna and Versailles: the courts of Europe's dynastic rivals, 1550-1780* (Cambridge University Press, 2003.), 77.-78.
- 117| Susanne Claudine Plis, *Schreiben über Stadt: Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639-1716* (Wien: Franz Deuticke, 2002.), 243.
- 118| Fernand Braudel, *Strukture svakidašnjice: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od xv. do xviii. stoljeća* (Zagreb: Biblioteka August Cesarec, 1992.), 340.
- 119| Bruna Niccoli, „Official Dress and Courtly Fashion in Genovese Entries,“ u: *Europa triumphans: court and civic festivals in early modern Europe*, ur. J.R. Mulryne, Helen Watanabe-O’Kelly, et. al. (Ashgate Publishing, Ltd., 2004.): 269.
- 120| Wöchentliche Zeitung auß mehrerley örther, Hamburg 1666, Do. Nr. 51, s. 4. (Preuzeto iz: Jutta Schmann, *Die andere Sonne*, (Berlin: Akademie Verlag, 2003.), 247.)
- 121| Elisabeth Hackspiel-Mikosch, „Vorläufer der zivilen Uniformen im 18. Jahrhundert. Hofmonturen als Inszenierung fürstlicher Macht im höfischen Fest,“ u: *Die zivile Uniform als symbolische Kommunikation: Kleidung zwischen Repräsentation, Imagination und Konsumption in Europa, vom 18. bis zum 21. Jahrhundert*, ur. Elisabeth Hackspiel-Mikosch i Stefan Haas (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.), 47.-48.
- 122| Lynne Heller i Karl Vocelka, *Die Lebenswelt der Habsburger* (Styria: Graz-Wien-Köln, 1997.), 254.
- 123| Fernand Braudel, *Strukture svakidašnjice: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od xv. do xviii. stoljeća* (Zagreb: Biblioteka August Cesarec, 1992.), 340.

- 124| Peter Burke, *Die europäische Renaissance* (München: Beck Verlag, 2005.), 219.
- 125| Usporedi: Susanne Claudine Plis, *Schreiben über Stadt: Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639-1716* (Wien: Franz Deuticke, 2002.), 243.; Susanne Claudine Plis, *Schreiben über Stadt: Das Wien der Johanna Theresia Harrach 1639-1716* (Wien: Franz Deuticke, 2002.), 149.; Susanne Claudine Plis, „Hof/Tratsch,“ *Wiener Geschichtsblätter* 53/2 (1998), 98.-99.
- 126| Beatrix Bastl i Gernot Heiss, „Hofdamen und Höflinge zur Zeit des Kaiser Leopolds I. Zur Geschichte eines Vergessenen Berufsstandes,“ u: *Opera Historica* 5 (1996.), ur. Václav Bůžek, 201.
- 127| Ibidem, 223.
- 128| Katrin Keller, „Das Frauenzimmer. Zur integrativen Wirkung des Wiener Hofes am Beispiel der Hofstaaten von Kaiserinnen und Erzherzoginnen zwischen 1611 und 1657,“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 143.-144.
- 129| Susanne Claudine Pils, „Schreiben aus der Stadt. Die Tagzettl der Johanna Theresia Gräfin Harrach an ihren Mann Ferdinand Bonaventura Graf Harrach 1665 und 1667/77,“ u: *Frauen in der Stadt. Selbstzeugnisse des 16.-18. Jahrhunderts*, izd. Daniela Hacke (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2004.), 97.
- 130| Richard van Dülmen, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit* (München: C.H.Beck, 1990.), 137.
- 131| Susanne Claudine Pils, „Gender/Spiel/Räume,“ u: *Opera Historica* 11 (2006.), ur. Václav Bůžek, 454.-455.
- 132| Thomas Winkelbauer, *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.), 511.
- 133| U tom konkretnom slučaju do povezivanja obitelji je došlo posredstvom carevog povjerenika, kneza Portiaje i carice-udovice Eleonora između 1657. i 1665. godine. Vidi: Ivo German, „Kabal, ‚Parthey‘, ‚Faction‘ am Hofe Kaiser Leopolds I.“ u: *Der Fall des Günstlings: Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*, ur. Jan Hirschbiegel i Werner Paravicini (Ostfildern: Thorbecke, 2004.), 240.-241.
- 134| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 29.-31.
- 135| Beatrix Bastl i Gernot Heiss, „Hofdamen und Höflinge zur Zeit des Kaiser Leopolds I. Zur Geschichte eines Vergessenen Berufsstandes,“ u: *Opera Historica* 5 (1996.), ur. Václav Bůžek, 201.
- 136| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 100.
- 137| U vrelima je ostalo zabilježeno i da je Ana za svoju službu primala naknadu od čak približno 75 guldena mjesečno. Arno Strohmeyer, *Die Korrespondenz der Kaiser mit ihren Gesandten in Spanien: Briefwechsel zwischen Ferdinand I., Maximilian II. und Adam von Dietrichstein 1563-1565* (München-Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1997.), 47.
- 138| Arno Strohmeyer, *Die Korrespondenz der Kaiser mit ihren Gesandten in Spanien: Briefwechsel zwischen Ferdinand I., Maximilian II. und Adam von Dietrichstein 1563-1565* (München-Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1997.), 47.-49.
- 139| Hellmut Andics, *Die Frauen der Habsburger* (Wien, München, Zürich: Verlag Fritz Molden, 1969.), 147.
- 140| Osnovna politička funkcija sklapanja braka Habsburga i loze Braunschweig bilo je približavanje sjevernom dijelu Carstva, dakle njemačkim zemljama. Kako je i Friedrich Heer u „Der Kampf um die österreichische Identität“ napisao: „Možda su predosjetili [Habsburgovci, op. a.] otkuda će doći velika nesreća za kuću Austrije.“ (nav. dj. str. 128).
- 141| Anna Coreth, *Pietas Austriaca* (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1959.), 64.-66.
- 142| Michael Hochedlinger, *Austria's wars of emergence: war, state and society in the Habsburg monarchy, 1683-1797* (Pearson Education, 2003.), 205.
- 143| Hildegard Leitgeb, „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 69.-72.
- 144| Vidi: /www.ahf-muenchen.de/ Tagungsberichte/Berichte/pdf/2000/71-00.pdf
- 145| Wratislaw an König Karl III., Wien 29.10.1709: HHStA-Wien: Hausarchiv: Fam.korr. A 18. (Preuzeto iz: Hildegard Leitgeb, „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 66.
- 146| Hildegard Leitgeb, „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 70.
- 147| Hildegard Leitgeb, „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 71.-72.
- 148| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 29.
- 149| Hellmut Andics, *Die Frauen der Habsburger* (Wien, München, Zürich: Verlag Fritz Molden, 1969.), 147.
- 150| To se posebice odnosi na *pactum mutuae successionis* iz 1703. godine.
- 151| Charles W Ingrao, *The Habsburg monarchy, 1618-1815* (Cambridge University Press, 2000.), 128.-129.
- 152| Hildegard Leitgeb, „Frauen am Kaiserhof zur Zeit des Prinzen Eugen,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 71.-72.
- 153| Charles W Ingrao i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque,“ u: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr (Cambridge University Press, 2004.), 117.
- 154| Robert A. Kann, *A history of the Habsburg Empire, 1526-1918* (University of California Press, 1980.), 157.
- 155| Hellmut Andics, *Die Frauen der Habsburger* (Wien, München, Zürich: Verlag Fritz Molden, 1969.), 9.
- 156| Charles W. Ingrao i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque,“ u: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr (Cambridge University Press, 2004.), 117.
- 157| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 94.
- 158| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 346.
- 159| Sara F. Matthews Grieco, „The Body Appearance, and Sexuality,“ u: *A History of Women in the West: Renaissance and Enlightenment paradoxes*, ur. Georges Duby, Natalie Zemon Davis, Michelle Perrot, Arlette Farge (Harvard University Press, 1993.), 66.
- 160| Karin J. MacHardy, „Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in Early Modern Habsburg Austria 1579 – 1620,“ *Past & Present* 163(1999.), 74.
- 161| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 96.-98.
- 162| Karl Gutkas, „Die führenden Persönlichkeiten der Habsburgischen Monarchie von 1683 bis 1740,“ u: *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, ur. Karl Gutkas (Residenz Verlag GmbH, 1985.), 74.
- 163| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 189.
- 164| Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 376-377.

- 165| Ibidem, 410; O značenju poljupca u povijesti vidi: Beatrix Bastl, „Intimität und Höflichkeit: Gesten und Orte der Intimität und deren Ambivalenz in der Zeit,“ u: *Ir sult sprechen Willekommen: Grenzlose Mediävistik: Festschrift für Helmut Birkhan zum 60. Geburtstag*, ur. Christa Tuczey, Ulrike Hirhager i Karin Lichtblau (Bern & New York, 1998.); Karen Harvey, *The kiss in history* (Manchester University Press, 2005).
- 166| Dakako treba imati na umu da Ivana Terezija ne boravi na dvoru, već s nekoliko mladih plemkinja koje se spremaju za dvorsku službu živi u suprugovu stanu.
- 167| Žene u dvorskoj službi bile su obavezane trajno boraviti u Hofburgu, odnosno na mjestu gdje se nalazila carica. Arhitektura Hofburga nalagala je dijeljenje katova na caričin i carev dio. Skućenost Hofburga upućuje na to da su mnoge žene dijelile sobe, a neke su vjerojatno bile i dislocirane.
- 168| Richard van Dülmen, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit* (München: C.H.Beck, 1990.), 138.
- 169| Katrin Keller, „Das Frauenzimmer. Zur integrativen Wirkung des Wiener Hofes am Beispiel der Hofstaaten von Kaiserinnen und Erzherzoginnen zwischen 1611 und 1657,“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 147.
- 170| Kvantitativna analiza vrela kao što su testamenti Beatrix Bastl je direktno slijedila prema „koracima“ koje je opisao Pierre Chaunu. Međutim, oskudnija brojnost tih vrela onemogućila je dalekosežniji zaključak i konstrukciju slike obrađenog razdoblja. Ipak, utjecaj je nepobitan i bilo bi zanimljivo ga dublje istražiti. Beatrix Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wien: Böhlau, 2000.), 90-94. Za grupu oko časopisa *Analā* i smrt u povijesti vidi: François Lebrun, *Les hommes et la mort en Anjou au 17e et 18e siècles. Essai de démographie et de psychologie historique* (Paris/Den Haag: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, 1971.); Michelle Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au 18e siècle. Les attitudes devant de la mort d'après les causes des testaments* (Paris: Plon, 1973.); Pierre Chaunu, *Le mort à Paris (16e, 17e et 18e siècles)* (Paris: Arthème Fayard, 1978.); Philippe Ariès, *L'Homme devant la mort* (Paris: Seuil, 1977.); Jacques Chiffolleau, „La compatibilité de l'au-delā. Les homes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Âge (vers 1320-vers 1480),“ *Collection de l'École française de Rome* 47 (1980.); Jacques Le Goff, *La naissance du Purgatoire* (Paris: Gallimard, 1981.).
- 171| OÖLA, Familienarchiv Starhemberg (Bestand Riedegg) Testament der Juliana von Starhemberg geb. Roggendorf, 1632 Schachtel 96, II / 5 / 4 (www.univie.ac.at/Geschichte/Frauenbriefe/testament1.htm (04.VIII.2009.)).
- 172| Jeroen Duindam, „Die Habsburgermonarchie und Frankreich: Chancen und Grenzen des Strukturvergleichs,“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 55.
- 173| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 200.
- 174| O tome vidi: Volker Bauer, *Die höfische Gesellschaft in Deutschland von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.), 90-91.
- 175| Albrecht Classen, *Der Liebes- und Ehediskurs vom hohen Mittelalter bis zum frühen 17. Jahrhundert* (Münster: Waxmann Verlag, 2005.), 35.
- 176| Peter Burke, *Die europäische Renaissance* (München: Beck Verlag, 2005.), 110-111.
- 177| Alberto Martino, „Von dem Wegen und Umwegen der Verbreitung spanischer Literatur im deutschen Sprachraum (1550-1750)“ u: *Studien zur Literatur des 17. Jahrhunderts:*
- Gedenkschrift für Gerhard Spellerberg (1937-1996)*, ur. Hans Feger i Gerhard Spellerberg (Atlanta-Amsterdam: Rodopi, 1997.), 303.
- 178| Linda Maria Koldau, *Frauen-Musik-Kultur: ein Handbuch zum deutschen Sprachgebiet der Frühen Neuzeit* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 273.
- 179| Katrin Keller, *Hofdamen* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2005.), 26.
- 180| Thomas Winkelbauer, *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.), 498.
- 181| Karin J. MacHardy, *War, religion and court patronage in Habsburg Austria: the social and cultural dimensions of political interaction, 1521-1622* (Palgrave Macmillan, 2003.), 56.
- 182| Arno Strohmeyer, „Geschichtsbilder in Kulturtransfer: Die Hofhistoriographie in Wien im Zeitalter des Humanismus als Rezipient und Multiplikator,“ u: *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert: Prag, Krakau, Danzig, Wien*, ur. Andrea Langer, Georg Michels (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 31.
- 183| Katrin Keller, „Das Frauenzimmer. Zur integrativen Wirkung des Wiener Hofes am Beispiel der Hofstaaten von Kaiserinnen und Erzherzoginnen zwischen 1611 und 1657,“ u: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, ur. Petr Mat' a i Thomas Winkelbauer (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 145-146.
- 184| Thomas Winkelbauer, *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters* (München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1999.), 40.
- 185| Arno Strohmeyer, „Geschichtsbilder in Kulturtransfer: Die Hofhistoriographie in Wien im Zeitalter des Humanismus als Rezipient und Multiplikator,“ u: *Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert: Prag, Krakau, Danzig, Wien*, ur. Andrea Langer, Georg Michels (Wien: Franz Steiner Verlag, 2006.), 30.
- 186| John P. Spielmann, *The city & the crown: Vienna and the imperial court, 1600-1740* (Purdue University Press, 1993.), 99.
- 187| H. Christian Ehalt, *Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: der Wiener Hof im 17. u. 18. Jahrhundert* (München: Oldenbourg, 1980.), 100.
- 188| Nicolette Mout, „Government and Culture during the Baroque – Introduction,“ u: *State and Society in early modern Austria*, ur. Charles Ingrao (Purdue University Press, 1994.), 88.
- 189| Iako je R.J.W. Evans u svojim esejima prigovario primjeni Matscheovog pojma *Kaiserstil*, treba istaknuti da se on po svojem smislu i sadržaju razlikuje od odbačenog sličnog pojma *Reichsstil* kojega je rabio H. Sedlmayer. Prema tome, ne odnosi se toliko na političko-ideološke kategorije koliko na kratkotrajnu politiku Karla VI. Vidi: Hans Sedlmayr, *Epochen und Werke: Gesammelte Schriften zur Kunstgeschichte* (vol. 2., v., 1959-60); Franz Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI. Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des „Kaiserstils“* (Berlin: De Gruyter, 1981.); Robert John Weston Evans, *Austria, Hungary, and the Habsburgs: essays on Central Europe, c.1683-1867* (Oxford University Press, 2006.).
- 190| Adam Wandruszka, *Das Haus Habsburg: Die Geschichte einer europäischen Dynastie* (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1956.), 158.

Marko Lovrić
[povijest]

Vlad III. i fenomen „Dracula“ Moderni mediji i fikcionalizacija povijesti*

Cilj ovog rada je predstaviti međudnose povijesnog Dracule – Vlada III. i fiktivnog vampira Dracule. Odnosno, evoluciju percepcije jedne stvarne, povijesne ličnosti i njenu transformaciju u fiktivnog vampira i anti-junaka. Pritom ću se poslužiti raspoloživim izvorima, prije svega filmskim i stripovskim, kako bi dočarao masovni eksploatacijski karakter koji krasi ovog srednjovjekovnog vlaškog kneza. Odlučio sam utemeljiti svoje istraživanje na filmu i stripu jer smatram kako je fenomen „Dracula“ nemoguće sagledati izvan konteksta ovih modernih medija. „Dracula“ je, prije svega, jedan od najvećih simbola popularne kulture 20. stoljeća. Film i strip se, u svojoj prepoznatljivoj formi javljaju krajem 19. stoljeća, istovremeno kada Stoker objavljuje svoj roman. „Dracula“ bi kao fenomen bez mogućnosti koje pružaju moderni mediji bio nezamisliv. Završno razmatranje biti će posvećeno raspravi o razini utjecaja koji artifičijelne tvorevine imaju na ljudsku percepciju stvarnosti.

Ključne riječi: Vlad III., Dracula, Vlaška, Bram Stoker, fikcija, film, strip, 20. stoljeće.

*Ovaj rad izvorno je napisan na seminaru doc. dr. sc. Hrvoja Petrića „Povijest srednje i jugoistočne Europe u ranom novom vijeku“ u akademskoj godini 2006./2007., ali za potrebe časopisa i u skladu s temom broja temeljito je izmijenjen. [Op. ur.]

I. UVOD

Svjetska povijest poznaje mnogo slikovitih ličnosti. Ipak, vjerojatno nijedna nije ovjekovječena na način koji je obilježio vlaškog kneza Vlada III., zvanog „Dracula.“ Krajem 19. stoljeća, irski književnik Bram Stoker, sakupljao je materijal za svoj *magnum opus*, viktorijanski roman strave čiji se glavni junak prvotno trebao zvati „Count Wampyr“ („Grof Wampyr“), ali koji je u konačnici dobio ime koje je krasilo Vlada III.¹ Njegov otac, Vlad II. početkom 15. stoljeća vodio je borbu za prijestolje vlaške kneževine. Njegov konkurent, Dan II. u toj se borbi obratio za pomoć carigradskoj Porti. Vlad II. je stoga našao prirodnog saveznika u ugarsko-hrvatskom kralju Žigmundu Luksemburškom. Godine 1431., Vlad II. otišao je caru na dvor u Nürnberg, gdje je postao članom viteškog „Reda zmaja“ (Ordo draconis), čija je glavna zadaća bila borba protiv Osmanlija i husita. Time je Vlad II. dobio pridjev Dracul, prema latinskoj riječi za zmaja, *draco*, *draconis*; odnosno prema starorumunjskome *draculea*. Njegov sin Vlad III. naslijedio je vitešku titulu uz dodatak –a, koji je označavao kako je on zapravo „sin od zmaja – Dracula.“²

Proces fikcionalizacije lika Vlada III. nije počeo s Bramom Stokerom. Povijesni izvori koji govore o Vladu, kronike i usmena predaja, mogu se također smatrati nekom vrstom fikcionalno-umjetničkog prikaza, jer su najčešće pisani/prepričavani sa određenom tendencijom. Znanstvenom analizom se nastoji razlučiti povijesnu zbilju i umjetne koncepcije kroničara, ili informacije koje je autor primio iz sekundarnih izvora. Govoreći o Vladu III., imamo dvije skupine izvora. One koji ga prikazuju u negativnom i pozitivnom svijetlu. Budući da je Vlad III. bio u čestim sukobima sa saskim trgovcima u Transilvaniji,³ njihove kronike prikazuju ga kao krvoločnog, brutalnog vladara koji se na jezovit način obračunava sa svojim protivnicima.⁴ S druge strane, ruske kronike, kao i rumunjska narodna usmena predaja govore o vlaškome grofu kao pravednom vladaru koji se proslavio bitkama protiv Osmanlija.⁵

Slika 1. Vlad III., drvorez, Nürnberg, 1488. godina.

II. ROĐENJE DRACULE – VAMPIRA

Ono što je važno istaknuti glede Stokerovog romana jest činjenica da se autor nije previše zamario povijesnim detaljima pri stvaranju priče. Zapravo, kada se djelo sagleda u cjelini, u njega je uvršteno jako malo od povijesnog kneza Dracule. Stoker je iz mnogih različitih izvora sastavio svoje djelo. Jedan od njih bila je monografija povjesničara Williama Wilkinsona, „*An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia*“ („Povijesni pregled pokrajina Vlaške i Moldavije“). Na njegovim podacima Stoker će bazirati povijesni kontekst svoga junaka. Uglavnom vlada kriva predodžba kako je krvoločnu prirodu svoga glavnog lika autor temeljio na legendi, najvjerojatnije inspiriranom saskim kronikama, prema kojoj se povijesni Dracula surovo obračunavao sa svojim neprijateljima (ponajprije Turcima) nabijajući ih na kolac, pri čemu je dobio nadimak „Țepeș“ („Nabijač“). Jedino što povezuje povijesnog i fiktivnog Draculu su ime i podatak koji o knezu-vampiru u 18. poglavlju romana iznosi jedan od likova, Van Helsing. Van Helsing kaže: „*On je doista bio taj knez Dracula, koji je postao znamenit u bojevima protiv Turaka. S njima je vodio bitke na području preko velike rijeke, na samoj granici s turskom zemljom.*“⁶ Ovaj citat je uglavnom ostao nezapažen, sve do 1972. godine, kada su dvojica povjesničara, Radu Florescu i Raymond T. McNally, objavili monografiju „*In Search of Dracula*“ („U potrazi za Draculom“) koja je svijetu otkrila istinu o pravome Draculi – Vladu III.⁷

Kako bi bolje razumjeli kontekst povijesnog Dracule unutar Stokerovog romana, važno je promotriti ostale aspekte djela, socijalne, ekonomske, seksualne, kao i širi društveno-politički kontekst u kojem je nastao. Viktorijanska Engleska na prijelazu stoljeća, obilježena konzervativnošću, bila je opsjednuta očuvanjem čistog, homogenog i nepromjenjivog nacionalnog identiteta koji se našao pod napadom subverzivnih elemenata. Kritički osvrti na ovaj društveni fenomen uglavnom variraju, ali se većina debate fokusira na izraze kao što su borba vanjskog i unutarnjeg, te očuvanje zdrave kulturne stabilnosti nasuprot društvenoj disonanci. U ovakvim raspravama Stokerov „*Dracula*“ dugo se smatrao vrhuncem mitologije viktorijanske paranoje;⁸ prikaz istočnjačkog grofa s lošim engleskim naglaskom, koji dolazi izdaleka kako bi „popio krv“ pripadnika ugledne engleske aristokracije. Promatrano u takvom svjetlu, egzotični grof-ratnik koji živi na prostoru Balkana pod jakim otomanskim utjecajem doista djeluje kao subverzivni element, krvopija koji nastoji potkopati englesku kulturu.

Zanimljiv je problem etničke klasifikacije samog lika Dracule. Stoker u romanu navodi kako je grof bio Mađar. Ova zanimljivost se može lako objasniti povijesno-geografskim uvjetima u kojima je roman nastao. „*Dracula*“ je objavljen 1897. godine. Transilvanija, pokrajina u kojoj je smještena radnja romana tada je bila u sastavu Austro-Ugarske. Odnosno, pripadala je ugarskom dijelu dvojne monarhije. Stoker je zanemario povijesnu pozadinu imena iza kojeg se krio Vlad III., pa tako i njegovu rumunjsku-vlašku etničku dimenziju. On je svog junaka jednostavno smjestio u kontekst suvremene Transilvanije, na kraju 19. stoljeća. Naravno, problem je vjerojatno bio i taj što se u tadašnjem znanstvenom diskursu o temi međuetničkih odnosa u jugoistočnoj Europi vrlo malo znalo. Istina, bilješke

koje je Stoker izradio prema Wilkinsonovoj knjizi spominju Mađare i Vlahe,⁹ ali taj kontekst Stokeru očito nije bio važan za sam koncept romana. Ovaj problem je važno istaknuti jer će postati kamen spoticanja kasnijim (re)interpretacijama Dracule.

III. DRACULA NA FILMU

Koliko god da je Stokerov roman bio popularan u vrijeme svog nastanka, njegovu globalnu popularnost i transformaciju u svima prepoznatljivi *brand* teško je zamisliti bez medija pokretnih slika. Brojnim adaptacijama „*Dracula*“ može se pratiti razvoj žanra *horror*-filmova. S obzirom na vrijeme i mjesto u kojem su pojedine adaptacije nastale moguće je pratiti stilske mijene, kao i socijalno-politički kontekst samih filmova. Umjetnička vizija filmskog grofa Dracule prošla je različite faze. Nakon objavljivanja monografije Florescu i McNallyja pojavile su se određene težnje da se adaptacije, ne nužno filmske, demistificiraju, odnosno „historificiraju.“ Morfologiju filmskog Dracule moguće je pratiti kroz tri faze: demonsku, ljudsku i povijesnu. Taj razvoj ćemo najbolje vidjeti kroz sljedećih nekoliko primjera.

Godine 1922. nastala je možda i prva filmska adaptacija Stokerovog romana. Friedrich Wilhelm Murnau režirao je film „*Nosferatu, eine Symphonie des Grauens*“ (*Nosferatu, simfonija užasa*), ponešto izmijenjenu verziju priče o slavnome vampiru.¹⁰ Dvije godine ranije, Murnau je snimio svoju adaptaciju romana „*Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde*“ (*Čudnovat slučaj dr. Jekylla i g. Hyde*) Roberta Louisa Stevensona, pod naslovom „*Der Januskopf*“ („Janusova glava“).¹¹ Murnau nije imao prava na adaptaciju Stevensonova romana, te je morao izmijeniti određene detalje kako bi izbjegao sudsku tužbu. Isto čini pri adaptaciji „*Dracula*.“¹² Naslovni lik Stokerovog romana dobiva novo ime – grof Orlok.¹³ Murnau prikazuje Orloka (Draculu) kao demona, biće deformirano stoljećima prokletstva. Golglav, šiljastih ušiju, oštarih zuba, izraženih očiju, dugih prstiju s dugim noktima i zbijenog tijela, fizički djeluje poput kakvog mitskog čudovišta, zastrašujuće, što sasvim odgovara novom, mladom žanru *horror*a. Smrt i bolest slijede ga na njegovom putu. Biće tame, koje se kreće među sjenama, na poslijetku uništava svjetlost. Murnauov „*Dracula*“ neljudski je, onozemaljski lik. Štoviše, on je tiranin i manipulator, te koristi svoje moći kako bi osigurao vlast i moć. Orlok je, poput Wieneovog doktora Caligarija ili Langovog Mabusea, tipičan filmski antagonist njemačkog ekspresionizma. Alegorijski prikaz vlasti koju su umjetnici smatrali odgovornom za stradanja Nijemaca tijekom Prvog svjetskog rata, kao i poslijeratnu društvenu i ekonomsku propast.¹⁴

„*Nosferatu*“ je bio samo prvi u nizu od stotina filmova i TV serijala koji će eksploatirati lik Dracule. Međutim, daljnji portreti Stokerovog junaka bitno su različiti od vizije F.W. Murnaua. Nasuprot njegovom grofu-demonu, Dracula u adaptacijama poput one Amerikanca Toda Browninga („*Dracula*“, 1931.)¹⁵ ili Engleza Terencea Fishera („*Dracula*“, 1958.)¹⁶ mnogo je humaniji lik, kako fizički, tako i ponašanjem. Štoviše, Fisherov Dracula je daleko od čudnog grofa koji živi u transilvanskoj divljini. On je sada više nalik ugladenom engleskom aristokratu viktorijanskog razdoblja. Činjenica što je Murnauova adaptacija nastala u razdoblju

nijemog filma samo pojačava čudovišnu dimenziju njegovog „Dracule.“ Orlok nam se obraća preko dijaloških kartica, dok u Fisherovoj adaptaciji progovara tečnim britanskim naglaskom. Ako Stokerov roman promatramo kao kritiku društvenih promjena u Engleskoj na prijelazu stoljeća, tada možemo povući paralelu sa sličnim elementima u Fisherovoj adaptaciji. Njegov Dracula više nije stranac, on je integriran u englesko društvo, plemić koji svojim djelovanjem unosi nemir u zajednicu. Promatran na taj način, Fisherov film se doima kao kritika poslijeratne Britanije, odnosno radikalnih promjena koje su zahvatile tada konzervativno britansko društvo.¹⁷

Djelo Florescua i McNallyja je vjerojatno svoju najvažniju potvrdu dobilo 1992. godine, kada je Francis Ford Coppola snimio adaptaciju Stokerovog romana. Iako je djelo slavnog pisca ekranizirano mnogo puta, nijedan film nije eksplicitno poistovjetio povijesnog Draculu s njegovim fiktivnim imenjekom. U Coppolinom „*Bram Stoker's Dracula*“ oni napokon postaju jedna osoba.¹⁸ Film započinje kadrom u kojem s vrha bizantinske kupole pada kameni kršćanski križ. Na njegovom mjestu materijalizira se osmanski polumjesec, čija se sjena počinje zlokobno širiti preko karte Balkana, čime se metaforički prikazuje širenje sultanove moći. Polumjesec se zaustavlja na djelu karte na kojem piše „Transylvania.“ Kadar se sada prebacuje na Vladu III.¹⁹ u crvenom viteškom oklopu, s kacigom u obliku glave zmaja (referenca na članstvo Vlada i njegova oca u Redu zmaja), kako se oprašta sa svojom suprugom i pravoslavnim klericima prije odlaska u boj protiv Osmanlija. Sam boj prikazan je kao predstava na pozornici sa siluetama, u stilu kineskog kazališta sjena. Silueta koja predstavlja Vlada s lakoćom, poput kakvog mitskog Herakla, probija redove Osmanlija. Kako ne bi bilo zabune o identitetu transilvanskog grofa, u Londonu se Mini Murray predstavi kao „knez Vlad.“ Problem s Coppolinom adaptacijom jest činjenica da je redatelj istodobno želio ostati vjeran Stokerovom romanu, kao i smjestiti Draculu u njegov povijesni kontekst, zbog čega nastaju sukobljeni elementi stvarnosti i fikcije. Tako u filmu Vlad i njegovi podanici govore rumunjski, ali sam grof predstavlja sebe ovim riječima: „Je li ikada ijedan vrag ili demon bio tako velik kao Atila, čija krv teče ovim žilama?“²⁰ Budući da se Atila tradicionalno percipira kao dio mađarskog nacionalnog identiteta, Dracula je sebe predstavio kao Mađara. Ovo je dobar primjer Draculinog etničkog problema o kojem smo prethodno govorili. Coppoline revizionističke tendencije ne slažu se sa arhaičnom percepcijom prostora i ljudi. Također, treba spomenuti kako je Coppolin Vlad III. onaj iz saskih kronika. Scena bitke s Osmanlijama završava kadrom u kojem je vidljiva šuma kolaca s nabijenim poraženim vojnicima. Usporedbe se nastavljaju i pri premještanju radnje u budućnost. Van Helsing, lovac na vampire, u jednom trenutku lista knjigu u kojoj se nalaze originalni kasnosrednjovjekovni drvorezi s likom Vlada III. Jedan drvorez prikazuje Vlada kako objeduje promatrajući svoje žrtve nabijene na kolac. Ta slika se zatim pretapa u kadar sa modernim Draculom, još jednom potvrdivši jedinstvo osobe.

Kako se ne bi zadržali samo na ovih nekoliko filmskih primjera, valjalo bi spomenuti druge naslove, kako bi dočarali fenomen „Dracula“ kao globalnu pojavu. Predstavili smo Draculu viđenog očima njemačkih, engleskih i američkih autora, ali njegove tragove nalazimo u kinematografijama cijelog svijeta. Dracula

Slike 2, 3, 4. Tri lica Dracule; Max Schreck („*Nosferatu*“ iz 1922.), Christopher Lee („*Dracula*“ iz 1958.) i Gary Oldman („*Bram Stoker's Dracula*“ iz 1992.).

se tako javlja u Španjolskoj („*El gran amor del conde Drácula*,” 1972), Francuskoj („*La fiancée de Dracula*,” 2002.), Turskoj („*Drakula Istanbul'da*,” 1953), Meksiku („*Santo en El tesoro de Drácula*,” 1969.), Indiji („*Khooni Dracula*,” 1992.), Filipinima („*Batuta ni Drakula*,” 1971.), Grčkoj („*Drakoulas & Sia*,” 1959.), Južnoj Koreji („*Kwansukui Dracula*,” 1982.), Italiji („*Fracchia contro Dracula*,” 1985.), Pakistanu („*Zinda Laash*,” 1967.), Argentini („*Hay que matar a Drácula*,” 1968.), nekadašnjoj Čehoslovačkoj („*Hrabe Drakula*,” 1971.), Japanu („*Yami no Teiô Kyûketsuki Dorakyura*,” 1980.), itd. Ovakva raznolikost filmskih adaptacija Dracule možda najbolje dokazuje univerzalnost Stokerovog lika. Kao tjelesna inkarnacija zla, on je prepoznatljiv u svim kulturama. Također, roman „*Dracula*“ općenito je presudan za razvoj filmske umjetnosti. Murnauov „*Nosferatu*“ i Browningov „*Dracula*“ bili su neki od prvih izdanaka mladog žanra *horror*. Stilski i tematski obrasci ovih filmova kopiraju se i razvijaju sve do današnjih dana. Nadalje, Stoker, odnosno Murnau i Browning, obogatili su filmsku umjetnost vampirima i vampirizmom, konstrukcijama koje drže središnje mjesto u mitosu *horror*a i sedme umjetnosti. Bez „*Dracule*“ bi prvo stoljeće filma bilo nezamislivo.

IV. VLAD III. – SOCIJALISTIČKI JUNAK

Sovjetski režiser Sergej Mihajlovič Ejzenštejn na zalasku svoje karijere snimio je nekoliko povijesnih epova. „*Aleksandar Nevski*“ (1938.) i „*Ivan Grozni I*“ (1944.)²¹ filmovi su propagandnog karaktera, u kojima slavne povijesne ličnosti bivaju transformirani u simbole sovjetskog patriotizma. Filmska srednjovjekovna Rusija postaje alegorija za moderni Sovjetski Savez kojem prijete različiti vanjski i unutarnji neprijatelji. Aleksandar Veliki i Ivan Grozni su idealizirani, pravedni, mudri vladari koji svojom karizmom na okupu drže ruski narod i odupiru se znatno nadmoćnijim neprijateljima. Njihovi likovi na posredan način veličaju Staljinov kult ličnosti.²² Ovakav model propagande kasnije će biti utiliziran u ostalim totalitarnim komunističkim režimima. U Jugoslaviji će 1979. godine Veljko Bulajić snimiti film „*Čovjek koga treba ubiti*,” koji kao okosnicu radnje ima legendu o crnogorskom caru Šćepanu Malom, za kojega se govorilo da je zapravo bio ruski car Petar III. Radnja filma prati Farfu, demona iz pakla, kojeg Sotona osobno odabire za misiju u Crnoj Gori, gdje bi trebao glumiti cara Petra III. u egzilu, u Cetinju se okruniti za cara i ponovno staviti Rusiju pod svoju kontrolu, a kako bi se stvorila ravnoteža između sila pakla i raja (Crkve). Sukob pakla i raja očita je metafora za hladnoratovski sukob istoka i zapada, dok Crna Gora predstavlja treću stranu, Jugoslaviju. Farfino/Šćepanovo odmetništvo od Sotone efektno zrcali Titov sukob sa Staljinom.

Iste godine kada je snimljen Bulajićev film, u Rumunjskoj Doru Nastase režira film „*Vlad Ţepeş*,” vjerojatno prvi filmski prikaz Dracule potpuno oslobođen poveznica sa svojim vampirskim imenjakom. Riječ je o povijesnom epu koji oslikava Vlada III. kao velikog vladara i narodnog junaka. Nastao u vrijeme vladavine Nikolaja Ceauşescua, film je odraz diktatorove težnje da izgradi kultove rumunjskih nacionalnih ličnosti, kako bi afirmirao svoju vladavinu. Nastase se pravilno drži paradigme svojih sovjetskih uzora. Po običaju, film je alegorija

moderne Rumunjske, s Vladom/Ceauşescuom, mudrim i moćnim vladarom, kao njenim spasiteljem. Krvoločne tendencije Vlada III. i nabijanje na kolac postaju odraz pravednosti, kao najprimjerenija kazna za izdajnike koji pokušavaju uništiti zemlju iznutra i neprijatelje koji napadaju izvana. Ceauşescu je iskoristio mit o krvoločnosti Vlada III. usporedivši ga sa pozicijom Rumunjske komunističke partije prema nacionalizmu, strancima i održavanju zakona i reda. Povezanost Vladova lika i djela s vampirizmom tumačen je kao pokušaj kojim Zapad nastoji okaljati nacionalnog heroja.²³

V. DRACULA U STRIPU

Roman Brama Stokera bio je inspiracija brojnim umjetnicima. Mnogi su nastojali publici prezentirati svoju viziju egzotičnog grofa-vampira. Vjerojatno ga nijedna umjetnost, uz filmsku, nije toliko eksploatirala poput one stripovske, odnosno sekvencijalne. Ovaj mladi medij,²⁴ koji se u svom najprepoznatljivijem obliku pojavio kad i film, pokazao se kao izrazito plodnim za daljnju popularizaciju Dracule. Posebna je zanimljivost kako će na stripu proces identifikacije fiktivnog Dracule s onim povijesnim biti mnogo izraženiji nego na filmu.

Godinu dana nakon što je objavljena Florescuova i McNallyjeva knjiga, izdavačka kuća Marvel Comics objavljuje novi strip-časopis naslovljen „*Dracula Lives!*“ To je bio tek jedan u nizu Marvelovih izdanja koja su pratile dogodovštine Stokerovog (anti)junaka. Godine 1954. osnovan je Comics Code Authority (CCA), cenzorsko tijelo koje je po uzoru na filmski Hays Code trebalo kontrolirati neprijemljive sadržaje u američkim stripovima. Smjernice ove institucije bile su toliko rigorozne da su neki žanrovi poput kriminalističkih stripova i *horror*a potpuno nestali sa stripovske scene. Početkom 1970-ih CCA je ublažio svoje kriterije, što je potaknulo renesansu zaboravljenih naslova. Marvel Comics je uz već spomenuti „*Dracula Lives!*“ objavio i brojne druge *horror*-naslove, poput „*Tomb of Dracula*“ (1972.), „*Werewolf by Night*“ (1972.) i „*The Monster of Frankenstein*“ (1973.). Marvin Wolfman, mladi stripovski scenarist u usponu, tada je bio zadužen za osmišljavanje većine priča vezanih uz Draculu. Čini se da su Florescu i McNally ostavili jak dojam na Wolfmana, budući da je u jednom od izdanja „*Dracula Lives!*“ objavio priču o Draculinoj metamorfozi u vampira, pri čemu je glavni lik poistovjećen s povijesnim Vladom III. Priča kaže kako je za Vladovu promjenu odgovoran zapovjednik osmanske vojske po imenu Turac, koji je zarobio Vlada nakon jedne bitke u Transilvaniji 1459. godine. Važno je istaknuti kako se pri pisanju scenarija Wolfman nije previše zamario detaljima vezanim uz povijesnu zbilju. Dovoljno je navesti ime turskog zapovjednika i isticanje Ankare kao središta Osmanskog Carstva – reference na modernu tursku državu – i činjenicu da turski i rumunjski vojnici nose odore kakve se koriste nekoliko stoljeća kasnije. Što se tiče tretmana „drugog,” Osmanlije su demonizirani na način koji odgovara vizuri ranog novog vijeka. Prikazani su kao nemoralni ljudi, koji lako bivaju zavedeni ženama i ne brinu za živote žena i djece. Sam osmanski zapovjednik, Turac, sa svojom golom glavom, brkovima u maniri Salvadora Dalija i dugim kožnim čizmama, više izgleda kao tipičan negativac u nijemim filmovima nego povijesna ličnost.

Priča koja slijedi ovu objavljena je 1979. godine u stripu „*Tomb of Dracula*.“ Iste godine kada je preobražen u vampira, Dracula u svoj dvorac poziva osmanskog sultana Murata II. (!) kako bi mu se osvetio za period u mladosti kada je kao talac boravio na njegovom dvoru. Wolfman i ovaj put radi nekoliko faktičkih pogreški. Naime, istina jest da je Vlad bio zarobljen na dvoru dok je njime vladao Murat, ali on se nije mogao odazvati pozivu u Transilvaniju 1459. jer je već 1451. godine bio preminuo. Od 1451. carstvom vlada Mehmed II. Ipak, za razliku od prijašnje priče, osmanski vojnici sada imaju odore koje donekle odgovaraju vremenu. Važno je istaknuti kako se pri pisanju scenarija za ovaj strip, Wolfman trudi ostati vjeran i Stokerovom romanu, pa Vlada II. i njegove sinove Murat naziva Mađarima, iako ih oslovi kao vladare Vlaške. Isto tako ostaje dosljedan i svojoj imagologiji ranonovovjekovlja. Murat je prikazan kao punašan čovjek, niskog rasta i sadističkih sklonosti, a njegovi vojnici kao ženskar.

Lik Dracula se redovito javlja kao antagonist, ili antijunak u mnogim stripovima kuće Marvel Comics sve do današnjih dana. Najčešće se u pričama javlja kao suparnik lovcu na vampire po imenu Blade.²⁵ Taj antagonizam je čak prenesen i na filmsku adaptaciju priča o Bladeu.²⁶ Marvelove stripove krasi međupovezanost naslova, tako da se likovi iz različitih stripova nalaze u zajedničkom fiktivnom univerzumu u kojem obitava šarolik panteon superjunaka i superzločinaca, čiji je vrlo aktivni dio i sam Dracula.

Koliki je Dracula danas međunarodni *brand*, pokazuje i primjer mladog japanskog autora stripova, Hirana Koute. Kouta je 1997. godine u časopisu „*Young King OURS*“ počeo serijalizaciju stripa po imenu „*Hellsing*.“ „*Hellsing*“ je naziv tajne organizacije protestantskih vitezova koji štite Englesku od vampira, demona i sličnih nadnaravnih prijetnji. Jedan od članova te organizacije je i vampir Alucard, čije je ime anagram imena Dracula. Slično kao Coppola, i Kouta se pri prikazu svoga Dracule više oslonio na povijesnu zbilju nego na Stokerov roman. Koutin Dracula je Vlad III osobno, prikazan kao moćan antijunak. Alucardovi *flashbackovi* otkrivaju detalje iz njegove prošlosti, koja je identična prošlosti povijesnog Vlada Dracule. Rođen 1431. godine, djetinjstvo je proveo kao taoc sa bratom Raduom na dvoru osmanskog sultana. Kasnije je postao poznat kao „Vlad Ţepeş“, odnosno „Kazikli Bey“, kako je bio poznat među Osmanlijama. Vladao je kao vlaški knez s prekidima sve do 1476. godine, kada je nakon bitke bio zarobljen od strane Osmanlija i pogubljen. Kouta je bio vrlo pedantan pri prikupljanju podataka za svoje likove, čak do te mjere da je jednu od legendi o smrti Vlada III. uklopio u cjelinu priče.

Za gotovo potpunu demistifikaciju i defikcionalizaciju stripovskog Vlada III. pobrinuli su se scenarist Yves Huppen, i njegov otac, crtač Hermann. Oni su 2006. izdali naslov „*Sur les traces de Dracula: Vlad l'Empaleur*“ (*Drakulinim tragovima: Vlad Nabijač*),²⁷ stripovsku biografiju koja prati život Vlada III. od rođenja do smrti. Kao i u Nastaseovom filmu, nema poveznica između povijesnog Dracule i njegovog fiktivnog imenjaka, ali je isto tako opstala i krvoločna dimenzija, kao dramatski konstrukt. Vlad je prikazan kao žrtva političkog darvinizma, Vlaška postaje „sveti gral“ koji pokušavaju prisvojiti brojne frakcije i pretendenti na prijestolje. Svrgavanja, ubojstva, ratovi, pljačke, paleži i nabijanja na kolac postaju

Slika 5. Tabla iz stripa „*Tomb of Dracula*“

simboli borbe za život, dok se u Vlaškoj izmjenjuju vladari pod pokroviteljstvom ugarske krune ili carigradske Porte. Huppenovim djelom stripovska demistifikacija Dracule nije potpuna, ali je svakako dospjela najbliže.

VI. ZAKLJUČAK

Mediji i umjetnost moćne su stvari. Ljudski mozak funkcionira na način da obrađuje slike, tekstove, simbole, oblike i boje, pritom često ne preispitujući pravo značenje tih elemenata. Iz tih razloga je lako manipulirati ljudskom percepcijom. Pogotovo kada su u pitanju vizualni mediji, jer je njihova moć propagande najneposrednija i time najutjecajnija. Zbog njih diktatori postaju mesijanske figure, sveci postaju krvnici, krvnici janjad, a stoljećima zaboravljenim ličnostima život se udahnuje na nevjerovatan način. Vlad III. – poznat kao Dracula, Țepeș, Kazikli Bey, ovisno o izvoru postaje mudri i pravedan knez, krvoločni vladar, demon, vampir, ugladeni aristokrat, antijunak, megalomanski superzločinac, heroj socijalizma ili prokleti ljubavnik. Transformaciji Vlada III. nema kraja. Siromaštvo

Slika 6. Tabla iz stripa „Hellsing“

pouzdanih izvora o njegovom životu otvorila je put mitologizaciji. Saski trgovci, njegovi ljuti protivnici, pamte ga kao krvnika i njihova se priča širi Europom. Povjesničar Wilkinson spominje Vlada u svojem pregledu rumunjske povijesti, po kojem književnik Bram Stoker radi bilješke za svoj roman. Roman i njegov junak postižu veliku popularnost i postaju inspiracija brojnim drugim umjetnicima. Dvije najmlađe umjetnosti, film i strip, zbog svoje masovnosti čine Draculu besmrtnim. Međutim, u historiografskome diskursu 1970-ih godina javljaju se podaci o pravome Draculi, što uvelike utječe na daljnje umjetničke portrete. Fikcija i povijest stapaju se u jedno. Štoviše, Stokerov Dracula polako prestaje biti u središtu zanimanja. Percepcija i umjetnički prikazi mijenjaju se prema društveno-povijesnom kontekstu. Priča o Draculi – Vladu, zapravo je priča o fikcionalizaciji prošlosti. Povijesni izvori; anali, ljetopisi, kronike, epovi, romani, slike, arhitektura, glazba, romani, filmovi ili stripovi, mediji su koji autorima omogućuju subjektivan tretman prošlosti kao i njezinu masovnu eksploataciju. Historiografi u tome moru informacija nastoje razlučiti istinu od mašte, što u mnogim slučajevima, poput Vlada III., može biti izrazito težak posao, kada se susretnemo s nekoliko različitih slojeva „fikcije.“

Malobrojni su likovi koji drže poziciju u popularnoj kulturi i kolektivnoj memoriji kakvu ima Dracula. Zahvaljujući tom imenu, Vlad III. je postao najprepoznatljiviji simbol Rumunjske. Transilvanija, koja s Vladom ima malo dodirnih točaka, postala je popularna turistička destinacija. Transilvanski dvorci promoviraju se kao staništa strašnog vampira, okruženi morem suvenirnica. S druge strane, Vladovi pravi posjedi u Vlaškoj prolaze nezapaženo. Od Argentine do Pakistana, Dracula je našao svoje mjesto u brojnim kulturama. On je univerzalno prepoznatljiv simbol zla, poput vruga, kako se njegovo ime ponekad prevodi. Nebrojene su mogućnosti interpretacije ovog simbola pop-kulture. Obradivši jedan njegov aspekt, ovaj rad je samo površno zagrebao površinu fenomena po imenu „Dracula.“

KORIŠTENA LITERATURA:

1. MONOGRAFIJE

Gregor, Ulrich – Patalas, Enno. *Istorija filmske umetnosti*. Beograd: Institut za film, 1977.

Grgin, Borislav. *Rumunjske zemlje u srednjem i ranom novom vijeku*. Zagreb: Filozofski fakultet, 2006.

Miller, Elizabeth. *Bram Stoker's Dracula: a documentary volume*. Detroit: Thomson – Gale, 2005.

Vankovska, Biljana – Wiberg, Hakan. *Between Past and Future: Civil-military Relations in the Post-communist Balkans*. London: I.B. Tauris, 2003.

2. ČLANCI

Ferguson, Christine. „Nonstandard Language and the Cultural Stakes of Stoker’s Dracula.“ *ELH* 71/1 (2004): 229-249.

Koller, Michael. „Nosferatu (Eine Symphonie des Grauens).“ *Senses of Cinema* 8 (2000) – <http://archive.sensesofcinema.com/contents/cteq/00/8/nosferatu.html>

Williams, Tony. „Horror of Dracula.“ *Senses of Cinema* (2005) – http://archive.sensesofcinema.com/contents/cteq/05/34/horror_of_dracula.html

3. LITERARNI IZVORI

Huppen, Hermann – Yves H. *Drakulinim tragovima: Vlad Nabijač*. Zagreb: Strip-agent, 2006.

Kouta, Hirano. *Hellsing*. Milwaukee: Dark Horse Comics, 2003-2008.

Stoker, Bram. *Drakula*. Varaždin: Stanek, 1999.

Wolfman, Marvin, et al. *Dracula Lives*. New York: Marvel Comics, 1973-1975.

Wolfman, Marvin, et al. *Tomb of Dracula*. New York: Marvel Comics, 1979-1980.

4. MULTIMEDIJALNI IZVORI

Bulajić, Veljko. *Čovjek koga treba ubiti*. Jadran film; Filmski studio Titograd; Croatia Film, 1979.

Coppola, Francis Ford. *Bram Stoker’s Dracula*. American Zoetrope; Columbia Pictures Corporation; Osiris Films, 1992.

Fisher, Terence. *Dracula*. Hammer Film Productions, 1958.

Murnau, Friedrich Wilhelm. *Nosferatu, eine Symphonie des Grauens*. Jofa-Atelier Berlin-Johannisthal; Prana-Film, 1922.

Napomena: Sve slike priložene članku nastale su iz izvora u vlasništvu autora članka, osim slike br. 1. koja je preuzeta sa sljedeće internet-stranice www.uccs.mun.ca/~emiller/Portraits.html

**Vlad III and the „Dracula“ Phenomenon
Modern Media and Fictionalization of History****SUMMARY**

Vlad III, better known as Dracula is a prominent figure in Romanian national history. During the mid-15th century, switching allegiances between the Ottoman sultan and the king of Hungary, he struggled to fortify his position as the ruler of Wallachia. He died in 1476, during a battle against the Ottomans. After his death, he became a legend in the Balkans, Ottoman Empire and Eastern Europe, thanks to Saxon and Russian chronicles, as well as Romanian folk tales. Eventually, in the late 19th century, an Irish author by the name of Bram Stoker „borrowed“ Vlad’s title, called his novel and its famous main character, the vampire count as „Dracula.“ The novel became a huge hit, and the name „Dracula“ skyrocketed in popularity. In the years when „*Dracula*“ was published, two new art forms emerged, sequential art (or comic books) and cinema, which would later play a pivotal role in the establishment of Stoker’s creation as a global pop-cultural phenomenon. While the fame of the character was rising, so did the interest of the scientific community for his genesis. Eventually, historians like Raymond T. McNally, Radu Florescu and Elizabeth Miller, discovered the truth behind the original Dracula, Vlad III. Ultimately, their discovery made a great impact on the artists, who then started blending the two different „*Draculas*,“ the fictional Transylvanian vampire and the historical ruler of Wallachia. Fact and fiction clashed, thus giving birth to new incarnations which carried the name Dracula. There were examples when the historical Dracula broke free from his vampiric counterpart. Most famous of these was the case of the leader of the communist Romania, Nicolae Ceaușescu, who used Vlad III as an instrument of his totalitarian propaganda. The story behind Vlad III and the name Dracula is simply so vast and endless that this article has barely scratched the surface behind the phenomenon. This is the story of history, a perfect example which demonstrates to us an aspect of the past, as well as information in general, and its ability to morph and assume different shapes by a simple move of a pen, camera, or a brush, thus making the historians’ search for truth a very uneasy task.

BILJEŠKE STR. 132-143

- 1| Elizabeth Miller, *Bram Stoker's Dracula: a documentary volume* (Detroit: Thomson – Gale, 2005.), 206.
- 2| Borislav Grgin, *Rumunjske zemlje u srednjem i ranom novom vijeku* (Zagreb: Filozofski fakultet, 2006.), 38.
- 3| Borislav Grgin, *Rumunjske zemlje u srednjem i ranom novom vijeku* (Zagreb: Filozofski fakultet, 2006.), 43.
- 4| Borislav Grgin, *Rumunjske zemlje u srednjem i ranom novom vijeku* (Zagreb: Filozofski fakultet, 2006.), 43.
- 5| Borislav Grgin, *Rumunjske zemlje u srednjem i ranom novom vijeku* (Zagreb: Filozofski fakultet, 2006.), 44.
- 6| „He must, indeed, have been that Voivode Dracula who won his name against the Turk, over the great river on the very frontier of Turkey-land.“ (prijevod autora članka).
- 7| Elizabeth Miller, *Bram Stoker's Dracula: a documentary volume* (Detroit: Thomson – Gale, 2005.), 212.
- 8| Christine Ferguson, „Nonstandard Language and the Cultural Stakes of Stoker's Dracula,“ *ELH* 71/1 (2004.), 229.
- 9| Elizabeth Miller, *Bram Stoker's Dracula: a documentary volume* (Detroit: Thomson – Gale, 2005.), 206.
- 10| Ulrich Gregor i Enno Patalas, *Istorija filmske umetnosti: Nemi film: 1895-1929* (Beograd: Institut za film, 1977.), 66.
- 11| „Der Januskopf“ je jedan od Murnauovih filmova koji se smatraju izgubljenima. Doduše, uvijek postoji nada da se u nekom filmskom arhivu ili privatnoj kolekciji nalazi očuvana kopija, kao što se pokazalo s mnogim filmovima u posljednjih nekoliko desetljeća (npr. „Beyond the Rocks“ Sama Wooda iz 1922., čija je kopija pronađena 2000. godine u Nizozemskoj).
- 12| Michael Koller, „Nosferatu (Eine Symphonie des Grauens),“ *Senses of Cinema* 8 (2000.), www.archive.sensesofcinema.com/contents/cteq/00/8/nosferatu.html (11.11.2009.).
- 13| Lik grofa Orloka tumači glumac Max Schreck.
- 14| Ulrich Gregor i Enno Patalas, *Istorija filmske umetnosti: Nemi film: 1895-1929* (Beograd: Institut za film, 1977.), 62.
- 15| Lik grofa Dracule tumači glumac Béla Lugosi.
- 16| Lik grofa Dracule tumači glumac Christopher Lee.
- 17| Tony Williams, „Horror of Dracula,“ *Senses of Cinema* 34 (2005.), www.archive.sensesofcinema.com/contents/cteq/05/34/horror_of_dracula.html (14. 11.2009.).
- 18| Elizabeth Miller, *Bram Stoker's Dracula: a documentary volume* (Detroit: Thomson – Gale, 2005.), 323.
- 19| Lik Vlada III. i grofa Dracule tumači glumac Gary Oldman.
- 20| „What devil or witch was ever so great as Atilla, whose blood flows in these veins?“ (prijevod autora članka).
- 21| Eizenštejn je priču o Ivanu Groznom zamislio kao trilogiju. Međutim, snimljena su samo dva filma. Prvi film je prihvaćen s lovorikama, ali je drugi stavio Eizenštajna u Staljinovu nemilost, zbog portretiranja Ivana Groznog kao paranoidnog tiranina. Drugi film je zabranjen, a snimanje trećeg je prekinuto. „Ivan Grozni II“ prvi je put prikazan nakon Staljinove smrti, 1958. godine.
- 22| Ulrich Gregor i Enno Patalas, *Istorija filmske umetnosti: Zvučni film: 1930-1949* (Beograd: Institut za film, 1977.), 64.
- 23| Biljana Vankovska i Hakan Wiberg, *Between Past and Future: Civil-military Relations in the Post-communist Balkans* (London: I.B. Tauris, 2003.), 109.
- 24| Ne može se sa sigurnošću raspravljati o „mladosti“ stripovske umjetnosti. Kada se razmotre zakonitosti sekvencijalnog pripovijedanja po kojima strip funkcionira, tada možemo pratiti razvoj ovog medija daleko u prošlost. Zidne slike prvih ljudi, slike u egipatskim grobnicama, Trajanov stup, tapiserija iz Bayeuxa, kao i mnogi drugi, primjeri su najranijih oblika sekvencijalne umjetnosti. Za daljnje informiranje o ovoj temi, preporučam strip-monografiju; Scott McCloud, *Kako čitati strip – nevidljivu umjetnost* (Zagreb: Mentor, 2005.).
- 25| Blade, kao lik, također ima zanimljivu pozadinu. Stvorio ga je Marvin Wolfman 1973. godine. Blade je, poput lika Dracule iz Stokerovog romana, također specifičan produkt svoga vremena. Početkom 1970-ih započela je masovna produkcija filmova u kinematografiji SAD-a, tzv. *blaxploitation* filmova, namijenjenih prije svega gledateljima tamnije boje kože. Shodno tome, junaci filmova kao što su „Shaft“ (1971.), „Super Fly“ (1972.) ili „Foxy Brown“ (1974.) su mahom tamnoputi. Ovaj trend se odrazio i u stripovima toga vremena, pa tako nastaju likovi kao što su Blade, Luke Cage (1972.), Black Goliath (1975.) i Black Lightning (1977.).
- 26| Tri su filma nastala adaptacijom stripova o Bladeu. „Blade“ (Stephen Norrington, 1998.), „Blade II“ (Guillermo del Toro, 2002.) i „Blade: Trinity“ (David S. Goyer, 2004.). U potonjem je Dracula središnji antagonist.
- 27| „Drakulinim tragovima“ serijal je koji se uz „Vlada Nabijača“ sastoji od još dva naslova. „Bram Stoker“ i „Transylvania.“ Ova tri naslova pokrivaju morfogenezu lika Dracule.

Marija Marčetić
[povijest / anglistika]

Charles Manson i kultovi proizašli iz hipijevskog pokreta*

U radu se nastoji smjestiti Charlesa Mansona u širi kontekst hipijevskog pokreta, odnosno komuna i kultova povezanih s hipijevskim pokretom. Opisuje se nekoliko takvih zajednica i njihov odnos prema pitanjima kao što su obitelj, seksualnost, odnos prema ženama, konzumacija droga i status vođe (guru) unutar zajednice, te ih se uspoređuje s The Manson Family. Razmatraju se sličnosti u njihovim stavovima i naučavanjima u kontekstu hipijevskog pokreta, te opisuju eventualne međusobne povezanosti. Opisuje se i način na koji je hipijevski pokret utjecao na razvoj tih kultova, te njihova odstupanja od izvornih hipijevskih stavova, s posebnim osvrtom na Charlesa Mansona i njegovo manipuliranje jezikom i praksama „djece cvijeća“ za postizanje vlastitih ciljeva, koje mu i danas pribavlja simpatije određenog dijela javnosti.

Ključne riječi: Charles Manson, David Berg, hipijevske komune, kultovi, LSD, Mel Lyman, obitelj, seksualnost

*Ovaj članak je dopunjena verzija seminarskog rada nastao na kolegiju Europska i svjetska povijest nakon 1945. godine u ak. god. 2007./2008. pod mentorstvom prof. dr. sc. Tvrtka Jakovine. [Op. ur.]

UVOD

Šezdesete u SAD-u pamte se kao desetljeće ratnog angažmana u Vijetnamu i antiratnog pokreta, borbe za građanska prava, te sveobuhvatnih društvenih i kulturnih promjena. Iako je u svoje vrijeme izazivao zgražanje zbog radikalnog odbacivanja tradicionalnog američkog, malograđanskog sustava vrijednosti, hipijevski pokret danas simbolizira šezdesete i spomenute promjene, ponekad i nezasluženo. Raznovrsne zajednice i pojedince okupljene oko hipijevskog pokreta labavo su povezivala zajednička načela.

Najradikalniji izraz pobune protiv tradicionalnih, uglavnom obiteljskih vrijednosti, činile su komune, u kojima se nastojalo osmisliti novi društveni sustav i provesti ga u praksu, iako su se hipiji pritom, možda i nesvjesno, ipak pozivali na američku povijesnu komunalnu tradiciju, o čemu piše Timothy Miller.¹ Život u komunama obilježavalo je nastojanje da se prakticiraju konkretni ideali pojedine komune, ali su kao zajednički nazivnik u svima njima zapamćeni propagiranje mira, ljubavi i seksualnih sloboda. No, iako su propagirali mir, i u svijesti ljudi često utjelovljuju antiratni pokret, hipiji dobrim dijelom nisu u njemu bili stvarno aktivni. Dapače, zamjerali su onim hipijima koji su bili politički aktivni sudjelujući u antiratnim prosvjedima, jer su oni svojim sukobima s policijom zaoštravali ionako napete odnose između policije i hipija, te su ih pogrdno nazivali *politicosima*, ne smatrajući ih autentičnim pripadnicima pokreta.² Hipiji su političku aktivnost zamijenili odbijanjem da sudjeluju u društvenom sistemu (*dropping out*),³ vodeći gotovo nomadske živote i nastojeći promijeniti društvo na duhovnoj razini. U tome su važnu ulogu imale droge, posebno LSD, koji je, kao drugi zajednički element, predstavljao svojevrstni „sakrament u [hipijevskoj] religiji“,⁴ koji su hipiji koristili smatrajući da im pomaže u samospoznaji te su ga misionarski nastojali proširiti.

Zbog želje za stvaranjem radikalno novog društva, hipijevski pokret ubrzo je postao plodno tlo i za razvoj raznih duhovnih pokreta i zajednica od kojih su neki predstavljali direktnu transformaciju određene hipijevske komune u kult, dok su druge nastale jednostavno kao proizvod duha tog vremena, ili kao reakcija na njega.

Odbacivanje tradicije uključivalo je i odbacivanje religije, ili njeno redefiniranje u skladu s novim vrijednostima toga doba, prvenstveno što se tiče stava prema seksu. Hipijevski pokret uglavnom se vezuje uz popularizaciju istočnjačkih duhovnosti, no u kulturi koja se toliko referira na kršćanstvo kao američka, razumljivo je da su mnogi od tih kultova uključivali mnoge elemente kršćanstva, mada često samo nominalno i na način koji je označavao očito pogrešnu interpretaciju, ili čak otvorenu zloporabu tih elemenata. Svakako najozloglašeni primjer ove vrste predstavlja Charles Manson, koji je svoje sljedbenike uvjerio da je inkarnacija Isusa Krista, ali istovremeno i Sotone, s tragičnim posljedicama. Brutalna ubojstva Tate-LaBianca, kako ih nazivaju američki mediji, iz kolovoza 1969. označila su, uz koncert u Altamontu u prosincu iste godine, kraj hipijevskog pokreta (ili barem njegove idealističke faze). U ovom ću seminaru nastojati smjestiti Mansona u širi kontekst vremena u kojem je nastao, uočavajući sličnosti između njegovog i

nekih drugih kultova i zajednica nastalih krajem šezdesetih, kao što su komune Kerista (polureligiozna zajednica nastala ranih šezdesetih u New Yorku, poznata po prakticiranju poliamorije,⁵ rasformirana 1991.) i Zendik (ruralna ekokomuna nastala 1969. koja i danas postoji i koja, po mom mišljenju, predstavlja prijelaznu fazu između komune i kulta, zbog poštovanja koje se članovima usaduje prema pokojnom osnivaču Wulfu Zendiku⁶ i autoriteta koji u zajednici uživaju njegova supruga i kći te nekih praksi koje služe za kontrolu članova), te kultove kao što su The Family International (poznat i kao The Family, The Family of Love, The Children of God, koju je 1968. osnovao otpadnički metodistički pastor David Berg, zvan Mo, propovijedajući hipijima svoju „seksualno liberalnu“ verziju Evandjelja, a otad se proširio po cijelom svijetu, postavši zloglasan kad su široj javnosti postale poznate bizarne prakse kulta, koje navodno uključuju pedofiliju)⁷ i zajednica s Fort Hilla (čiji je osnivač folk-glazbenik Mel Lyman,⁸ a koja se formirala oko utjecajnog bostonskog underground-časopisa *Avatar* i došla na zao glas zbog sličnosti i povezanosti s Manson Family, ali također postoji i danas).⁹ Nastojat ću prikazati neke karakteristike tog vremena, ukazujući na stav pojedinih grupa prema pitanjima kao što su seksualnost, obitelj, odnos prema ženama i drugim rasama, te kontrola članova i status vođe, a opisat ću i neke njihove površinske sličnosti. To ću učiniti koncentrirajući se na Charlesa Mansona i Manson Family, kako bih pokušala opisati na koji je način Mansonova filozofija proizašla iz hipijevske, te u kojim se pogledima od nje razlikuje.

HAIGHT-ASHBURY I CHARLES MANSON

Charles Milles Manson rođen je 1934. kao izvanbračni sin šesnaestogodišnje prostitutke i ovisnice po imenu Kathleen Maddox. Kako mu je majka rano završila u zatvoru, jedno su ga vrijeme odgajali ujak i ujna, a dio djetinjstva proveo je i po popravnim domovima, iz kojih je često bježao. Prvi je put završio u zatvoru početkom pedesetih, a do 1967. godine većinu je vremena proveo u zatvoru, pod optužbama koje su varirale od krađe automobila i krivotvorenja čekova, preko preprodaje droga, do sodomije i napada, te svodništva. Zbog podvođenja je prvi put uhićen 1958, a to je bio razlog zbog kojeg je bio služio zatvorsku kaznu prije nego je krajem ožujka 1967. pušten iz losandželeskog zatvora i „zatražio i dobio dopuštenje za odlazak u San Francisco.“¹⁰ U legendu je također ušla i njegova molba da ga se zadrži u zatvoru, budući da je u njemu proveo više od polovice života, kao i glasina da je u zatvoru pohađao radionice o moći pozitivnog mišljenja, a u svijetlu načina na koji je manipulirao svojim sljedbenicima, ova potonja zvuči prilično uvjerljivo.¹¹

Četvrt Haight-Ashbury bila je hipijevska enklava u San Franciscu, „epicentar hipijevskog pokreta,“ možda i njegovo rodno mjesto, no u vrijeme kada je Manson stigao onamo, četvrt se već počela mijenjati od gotovo idilične scene kakvu su opisali novinari „Timea“ u knjizi *The Hippies*.¹² Idealistične, kreativne hipije počeli su u sve većoj mjeri zamjenjivati „mutni tipovi upleteni u trgovinu drogama,“ a LSD i marihuanu u širokoj upotrebi polako su počeli zamjenjivati heroin i *speed*, usprkos nastojanjima samih hipija da suzbiju njihovo širenje.¹³

Promjenu u atmosferi najbolje dočarava izjava Rogera Smitha, u to vrijeme Mansonova socijalnog radnika, koji je, aludirajući na poznatu pjesmu Scotta McKenzieja, rekao: „By 1967, if you came to San Francisco, you needed to wear a .45 in your belt.“¹⁴ Scena je bila kao stvorena da se u njoj izgubi inteligentna osoba s ruba zakona kao što je to bio Manson. Mit o Haight-Ashburyju i dalje je privlačio mlade diljem Amerike, no po dolasku bi se suočili sa surovom realnošću života na ulici. Upravo je u takvim okolnostima Manson počeo stvarati Manson Family. Po Smithovu svjedočenju, Manson je vrlo dobro čitao ljude i time ih privlačio.¹⁵ Dobar primjer je tada devetnaestogodišnja Lynette Alice Fromme, koja će kasnije postati poznata kao Squeaky, jedna od njegovih najodanijih i najglasnijih sljedbenica, te će završiti u zatvoru zbog pokušaja atentata na predsjednika Geralda Forda, koju je impresionirao pogodivši da ju je otac upravo izbacio iz kuće, vidjevši je kako plače na klupi u parku.¹⁶

Charlie je prve sljedbenike našao među djevojkama u dobi od 18 do 20 godina. Većinom su bile, kao i kasniji muški članovi grupe, iz dobrostojećih obitelji srednje klase (primjerice, otac Patricie Krenwinkel-Katie bio je agent osiguravajućeg društva, otac Sandre Collins bio je bankar, a otac Leslie Van Houten prodavao je automobile), što je odražavalo demografsku strukturu hipi-pokreta općenitom – prema sociologu Lewisu Yablonskom, čak 70,5% hipija potjecalo je iz srednje i više srednje klase.¹⁷ Kao iznimku od ovog pravila možda je zanimljivo spomenuti Dianne Lake, čiji su roditelji i sami bili hipiji, članovi komune Hog Farm, glasovite po tome što su njezini članovi bili među organizatorima Woodstocka '69, i Ruth Ann Moorehouse-Ouisch, čiji je otac, poput Davida Berga iz The Family, bio bivši metodistički pastor.¹⁸

Djevojkama bi u Haight-Ashburyju bilo posebno teško, jer bi se našle na meti muškaraca koji nisu imali razumijevanja za nijanse slobodnog seksa, koji je u svom idejnom obliku podrazumijevao duhovnu povezanost potencijalnih partnera.¹⁹ Osim što su često postajale žrtve silovatelja, nerijetko bi bile uvučene i u prostituciju. Kako je primijetila novinarka Ellen Herst, „mnoge su mlade žene koje je Manson pokupio imale prilično iskustva s potucanjem u hipijevskom svijetu. Tridesettrogodišnji Manson izvukao ih je iz toga.“²⁰

U izjavi danoj na suđenju za ubojstva Tate-LaBianca, Manson je zahvaljujući tome, nastojeći se prikazati kao pobunjenik ugnjeten od strane sistema, proglasio sebe spasiteljem odbačene američke mladeži. Obračajući se sudu u studenom 1970., izjavio je: „Većina ljudi na ranču [Spahn, gdje su živjeli do nedugo nakon umorstava] koje nazivate *The Family* bili su ljudi koje vi [tj. društvo] niste htjeli [. . .], koje su njihovi roditelji izbacili na ulicu ili koji nisu htjeli završiti u popravnom domu, pa sam ih ja uzeo k sebi.“²¹ Charlijeva „briga“ za odbačene povlači usporedbu s *The Family of Love*, Davida Berga, kultom koji je također započeo brigom za pripadnike hipijevske kontra/supkulture, primjerice u Amsterdamu.²²

SEKSUALNOST U KULTOVIMA PROIZAŠLIMA IZ ŠEZDESETIH

Kako je u prosjeku od njih bio stariji oko deset do petnaest godina, Manson je bio u dobi kada je svojim sljedbenicima predstavljao nešto između

romantične i očinske figure, što mu je omogućavalo da s njima održava veze, a istovremeno zadrži autoritet. Kasnije je te žene koristio kao mamac za muškarce koje bi zbog određenog razloga želio pridobiti ili regrutirati. Riječima Patricije Krenwinkel, „bio je izvrstan svodnik.“ Patricia Krenwinkel prisjeća se kako je „određene djevojke, za koje je smatrao da su ljepše od ostalih, uvijek gurao naprijed“, nudeći ih muškarcima, nazivajući ih svojim *front-street girls*.²³ Kako si je Charlie dodavao božanske atribute, tako je i podvođenje djevojaka potencijalnim budućim sljedbenicima dobivalo vjerski karakter. U tome Mansonov kult u neku ruku podsjeća na *flirty fishing*, praksu koju je u svoj kult sedamdesetih uveo David Berg. Izraz se odnosio na prostituiranje ženskih članova kulta, tobože kako bi se seksom posvjedočila Božja ljubav potencijalnom „obraćeniku.“ Kako su mnoge od tih žena završile kao ljubavnice Davida Berga (poput Karen Zerby, sadašnje voditeljice kulta i jedne od začetnica *flirty fishinga*), sličnost dobiva i novu dimenziju.

Općenito, odbojnost prema tradicionalnom braku i klasičnoj monogamiji karakteristična je za pokrete tog razdoblja. Svi pokreti, pa čak i oni koji nastaju kao reakcija na ondašnje društvene reforme, nastoje na neki nov način regulirati seksualne i obiteljske odnose.²⁴ Tako u komuni Zendik, potencijalni par na zajedničkim sastancima (koji podsjećaju i vjerojatno dijele istu Gestalt-metodu s komunom Kerista),²⁵ za tzv. „interpersonalnog vremena“ objašnjava prisutnima razloge zbog kojih želi započeti vezu. Ako zajednica odluči da su razlozi valjani, paru se dopušta započinjanje veze, ako ne, preostaju im neobavezni susreti, a oni ostaju na raspolaganju drugim članovima komune. Sličan postupak prolazi se i kod važnih odluka unutar veze, primjerice planiranja trudnoće. Također, grupa implicitno ne odobrava homoseksualne veze. Grim opisuje primjer jedne pjesnikinje koja je napustila komunu jer su članovi na nju vršili pritisak da ostavi svoju dugogodišnju djevojku, te su joj dali nagovijestiti da bi se u okruženju „obiteljski pune ljubavi“ trebala odreći utjecaja koju „Kultura smrti“ (što znači, vanjski svijet) ima na nju, te „prihvatiti svoju hetero stranu.“²⁶

Komuna Kerista šezdesetih je tek bila u začetnicima,²⁷ dobivši trajan oblik tek od 1971. nadalje, a odnose unutar svojih grupnih brakova regulirali su tjednim rasporedima i redovitim grupnim Gestalt-terapijama. Nakon što se unutar zajednice rodilo dvoje djece (1979. i 1980.), koja su već godinu kasnije oduzeta roditeljima, muškarci su se 1983. dobrovoljno podvrgnuli vazektomiji, što je postalo i uvjet za priključivanje u komunu.²⁸

Koncept *polyfidelity* čini se čak konzervativnim u usporedbi s navodnim praksama tajnovita Bergovog kulta, koje uključuju orgije (čak kao oblik bogoštovlja) i pedofiliju, te često mijenjanje partnera, koje je postalo prihvatljivo nakon što je početkom sedamdesetih Berg svoju prvu suprugu zamijenio tada mlađanom Karen Zerby.²⁹ Općenito, Berg je imao važnu ulogu u formiranju tih praksi zbog svog „božanskog“ statusa u zajednici. Pedofilija je, ipak, navodno napuštena nakon njegove smrti, točnije nakon što je jedan bivši član kulta, koji je kao Zerbyn sin u djetinjstvu imao praktički mesijanski status u zajednici, 2005. ubio jednu visokopozicioniranu članicu u neuspješnom nastojanju da dođe do svoje majke i osveti se za pretrpljeno zlostavljanje, a zatim počinio samoubojstvo.³⁰

Zajednica s Fort Hilla, prema kontroverznom članku koji je za *Rolling Stone* godine 1971. napisao David Felton, podsjećala je na Zendik u strogoj kontroli formiranja veza, a sa Zendikom i Keristom dijelila je pristup kontrole pojedinaca pomoću pritiska okoline. Felton citira članove grupe koji govore o tome kako grupa vrši snažan pritisak na članove koji se zbog svoje veze odvajaju od grupe i nisu prema njoj potpuno otvoreni i iskreni, što su važni elementi njihove filozofije. U grupi su razvodi i ponovni brakovi šezdesetih bili svakodnevica, a Mel Lyman je jedno vrijeme u svakoj komuni kulta imao po jednu ljubavnicu.³¹

OBITELJ I ODGOJ DJECE

Kontrola seksualnosti i nove društvene norme koje su kultovi uvodili, neizbježno su utjecali i na obiteljsku strukturu, tj. na odgoj djece. Budući da je poništena klasična obiteljska jedinica, nastojalo se uvesti kolektivni odgoj djece. Ta praksa također potječe iz hipijevskih komuna, a temelji se na stavu da je nuklearna obitelj umjetno stvorena i društveno nametnuta, te da čovjek prirodno ima potrebu živjeti u plemenu, gdje brigu o djeci preuzimaju svi članovi zajednice.³²

Tako se briga o djeci u Fort Hillu u načelu povjeravala jednoj (ženskoj) osobi, koja bi vršila dužnost učiteljice, a s roditeljima su bili povezani koliko i sa svim ostalim članovima zajednice. Glumica i spisateljica Guinevere Turner piše kako, kad joj je majka napustila kult, nije željela poći s njom jer ju je „jedva poznavala.“³³

Što se tiče Manson Family, prvo od mnoge djece rođene u komuni na ranču Spahn, bio je Michael Valentine Manson, rođen 1. travnja 1968. Prema autorima dokumentarnog filma „Manson“ iz 1973, čiji se insert može naći na internetu, nakon tog rođenja, djeca su im postala „opsesija“ i „Manson je naredio djevojkama da zatrudne.“ U insertu, dječakova majka Mary Brunner i Paul Watkins, Mansonova „desna ruka,“ govore o samom porodu. Mary govori o blagodatima prirodnog porođaja, tvrdeći kako „porođaj u bolnici pogoduje jedino liječnicima,“ dok je i za ženu i za dijete položaj u kojem se žena tada nalazi neudoban i neprirodan. Njedna od Mansonovih djevojaka nije rodila u bolnici, pa je jasno da je taj stav zapravo odražavao njegov. Kaže se i kako je Manson znao govoriti da su „liječnici jedino od koristi za liječenje gonoreje.“³⁴ Njegov prkos prema liječnicima zanimljiv je i zbog toga što se o odnosu Mansona prema scijentologiji često špekuliralo, o čemu će kasnije biti riječi.

Kako piše Tex Watson, za Mansona žene nisu bile vrijedne čak ni kao majke.³⁵ Sva su djeca živjela zajedno, pod paskom dviju, uglavnom ženskih, osoba koje bi trenutno za njih bile zadužene. Tako Leslie Van Houten svjedoči kako je navečer 9. kolovoza 1969. bila u jednoj od prikolica i brinula se za djecu, s još jednom osobom kada je Manson došao po nju i poveo je da s ostalima počini ubojstva Lena i Rosemary LaBianca.³⁶

U prijspomenutom insertu iz dokumentarca „Manson,“ spominje se kako je djeci u komuni bilo dozvoljeno konzumiranje marihuane i LSD-a,³⁷ što je bilo prilično uobičajeno među hipijima. Hipiji su smatrali kako upotreba tih droga, posebno LSD-a, proširuje spoznajne horizonte, davanje LSD-a djeci predstavljalo je pokušaj stvaranja budućih generacija koje će postići dublju spoznaju, bez da

im roditelji prenesu društveno uvjetovane stavove i predodžbe.³⁸ Tako Yablonsky svjedoči kako je jednom prilikom proveo nekoliko sati s četverogodišnjakinjom koja je prethodnih nekoliko dana provela pod utjecajem te droge.³⁹

LSD I IDENTITET

LSD je imao veliku ulogu u transformaciji pojedinih hipijevskih komuna u kultove. Pod utjecajem te droge, osoba postaje izuzetno sugestivna. Zbog toga su u hipijevskom pokretu pri konzumaciji LSD-a od samog početka naglašavala važnost osobe vodiča, koji konzumenta vodi kroz iskustvo *tripa*. Kako se smatralo da se radi o duhovnom iskustvu, vodič je lako mogao u konzumentima izazvati pretjeranu podložnost. Lewis Yablonsky opisuje svoje iskustvo s psihički nestabilnim hipijevskim guruom Calom, koji je upravo zahvaljujući LSD-u oko sebe okupio komunu.⁴⁰ Charles Manson bio je izuzetno vješt vodič. Riječima Patricije Krenwinkel on i njegovi sljedbenici konzumirali su „stotine *tripova* zajedno.“⁴¹ Patricia Krenwinkel opisuje kako je, dok bi sljedbenici konzumirali LSD, Charlie „bio u središtu pažnje u svakom trenutku.“ Dok bi sljedbenici, pod utjecajem te moćne droge, bili „potpuno izvan kontrole,“ on bi se, kad bi bacili pogled na njega, „činio kao da u potpunosti vlada situacijom.“ Krenwinkel primjećuje kako joj je tek u retrospektivi postalo jasno da ga u tim prilikama „i nije uvijek vidjela kako uzima *acid*,“ te joj se sada čini „da [ga] uopće i nije [uzimao].“ Kaže kako je svrha tih seansi bila „umrijeti iznutra“ i riješiti se „uvjetovanja.“⁴² Leslie Van Houten se, pak, prisjeća kako bi Charlie ponekad „rekonstruirao Raspeće [sa sobom u ulozi Krista] dok [su] bili na LSD-u. I bilo je vrlo realistično.“ Svrha je bila dokazati da bi umro za njih, što bi neizbježno dovelo do pitanja: „Jeste li vi spremni umrijeti za mene?“⁴³ Zanimljivo je kako se, prema tvrdnjama Texa Watsona, Charles Manson žestoko protivio korištenju nehipijevskih droga, kao što su heroin i, posebno, *speed*. Usprikos zabrani, piše Watson, on i Susan Atkins svejedno su ga koristili, čuvajući zalihu na ranču, te su ga navodno konzumirali obje večeri ubojstva.⁴⁴

Članovi Mansonove komune također su koristili mnoga imena – primjerice, Susan Atkins bila je poznata i kao Sadie Mae Glutz, a koristila je još i imena Sharon King i Donna May Powell, Patricia Krenwinkel koristila je imena Katie i Marnie, dok je Catherine Share bila najpoznatija kao Gypsy. Sam Manson koristio je nešto dramatičnije pseudonime, kao što su JC (kao skraćena od Jesus Christ), zatim The Wizzard i The Devil, koji su služili kao sredstvo ojačavanja njegovog autoriteta.

Korištenje pseudonima bilo je uobičajeno u hipijevskim komunama diljem Amerike. Primjerice, novinari Timea opisali su hipije sa slikovitim imenima kao što su Galahad, Groovy i Poly Ester, članovi komune Zendik često to ime koriste umjesto prezimena, a i članovi Keriste koristili su imena kao što su Bro Jud, Even Eve ili Geo Logical.⁴⁵ Vodstvo *The Family International* koristi biblijske pseudonime, ovisno o funkciji koju član ima u zajednici, i to na jedan krajnje blasfemičan način. Tako se David Berg u početku nazivao Mo (od Moses), dok ga se kasnije, kad je postao uvjeren u svoje božanstvo, a u skladu s neformalnim duhom kulta, između ostalog nazivalo Dad (aluzija na Boga Oca), dok Karen Zerby i njezin sadašnji partner kao pseudonime koriste imena Maria i Peter.⁴⁶

Pseudonimi su označavali uglavnom raskid sa društvom u cjelini i predanost načelima komune, a kasnije i kulta.

Manson je otišao korak dalje. Pseudonimi koji su se često mijenjali, kao i korištenje pogodnosti ranča Spahn (na kojem su živjeli), koji je nekoć služio kao filmski set za snimanje vesterna te je bio pun starih kostima koje su članovi Mansonove komune koristili za igranje uloga, služili su, u kombinaciji s drogama, kao sredstvo rastakanja osobnosti. Mel Lyman, osnivač zajednice s Fort Hilla također je svojim kultom bio vezan uz LSD. Bio je dio kruga korisnika LSD-a oko Timothyja Learyja, te je, slično kao Charles Manson, postao uvjeren u svoje božansko poslanje⁴⁷ pod utjecajem te droge, a konzumiranje LSD-a postalo je neslužbenim dijelom religioznog iskustva (barem u stupnju inicijacije) u njegovoj zajednici. David Felton u svom članku opisuje dva slučaja gdje je Mel dvije visokopozicionirane žene u zajednici, od kojih mu je jedna bila ljubavnica, vodio kroz prvo uzimanje LSD-a. Jedna od njih, njegova ljubavnica Paula Press ovako opisuje učinak koji je uzimanje LSD-a u Lymanovoj prisutnosti imalo na nju: „On daje veoma snažne doze, pa sam imala halucinacije [...] A kombinacija njegovog pjevanja i govora, i toga što mi je rekao da sam zvijezda Hilla i da imam potencijal da promijenim svijet, i da on može kroz mene promijeniti svijet [...] učinila je da mi je on izgledao kao – grozno mi je reći Bog – ali u svakom slučaju kao nevjerojatno mudra osoba.“⁴⁸ U drugom slučaju, majka spomenute žene pričala je kako je njezina kćer imala snimku svoga prvog tripa, i kako joj je bilo mučno gledati kako njezina kći Mela naziva bogom.⁴⁹

STATUS VOĐE U KOMUNI I KULTU I USPOREDBA LYMANA I MANSONA

Mel Lyman i Charles Manson imali su više zajedničkog od puke upotrebe LSD-a. Za početak, tu je bio njihov odnos prema samima sebi kao „božanskim bićima.“ Vođe komuna, Wulf Zendik i Bro Judd iz Keriste od svojih su članova tražili određenu poslušnost na temelju odanosti zajedničkim idealima i svojevrsnom načelu senioriteta, kao osnivači samih pokreta. Zendik je počeo pokazivati znakove prerastanja u kult tek nakon Wulfove smrti, kada je njegova udovica Arol sebi i svojoj kćeri Fawn priskrbila kraljevski status unutar komune na račun srodstva s osnivačem, te postrojila kontrolu članova, nastojeći oblikovati njihova uvjerenja (Grim piše o mladiću na kojeg je izvršen pritisak da napusti komunu jer se nije želio odreći svojih kršćanskih uvjerenja).⁵⁰ Bro Judd je svoje djelovanje temeljio na objavi da će kad dođe vrijeme (to vrijeme došlo je šezdesetih) utemeljiti novu religiju, ali se njegovo učenje temeljilo „na širokim konceptima ljubavi, milosrđa i samoizražavanja, osobito seksualnog.“⁵¹ Komuna Kerista raspala se dijelom zbog toga što je Bro Judd, nakon što mu se zbog starosti počeo mijenjati status unutar zajednice, počeo vršiti sve veći pritisak na članove u želji da zadobije veći autoritet.⁵² Niti jedan od ovih vođa nije si otvoreno nastojao priskrbiti božanski status. Lyman i Manson bili su otvoreniji u tom pogledu. Kao što je već rečeno, Manson se predstavljao kao inkarnacija Krista, u početku propovijedajući slobodnu ljubav, te tražio od njih da mu zbog toga podvrgnu svoju volju. Nakon što je čuo tzv. „White Album“ Beatlesa, počeo je uvjeravati

sljedbenike da pjesme s tog albuma nose skrivene poruke i aluzije na njega samog, kojima mu Beatlesi poručuju da izda album i svoju poruku podijeli sa svijetom. Smatrajući da Beatlesi svojom pjesmom *Revolution 9* aludiraju na glavu 9 Knjige Otkrivenja, počeo ju je tumačiti na svoj način, razvivši iz nje apokaliptičko učenje Helter Skelter. Naviještao je budući rat između crnaca i bijelaca, koji će uskoro postati i bratoubilački rat između liberalnih i konzervativnih bijelaca. Iz toga će rata crnci izaći kao pobjednici, te istrijebiti bijelce. U vrijeme kada je Manson razvijao tu teoriju, u američkom pokretu za prava crnaca prevlast su odnijeli pokreti i pojedinci koji su djelovanje temeljili na ideologiji *Black Powera*, a u većim gradovima počeli su rasno motivirani neredi.⁵³ Izoliran u kalifornijskoj pustinji, Manson je ta zbivanja vidio kao uvod u Helter Skelter. Kombinirajući Bibliju i stare legende Hopi Indijanaca (koji su inače predstavljali ideal i uzor hipijevskom pokretu, tj. njegovim komunama),⁵⁴ obećao je sljedbenicima utočište u Bezdanu (*Bottomless Pit*) koji se nalazi negdje u kalifornijskoj Death Valley i unutar kojega se nalazi podzemni zlatni grad s jezerom koje daje život, gdje će dočekati kraj rata. Crnci će, tvrdio je, nakon istrebljenja shvatiti da su samo sluganski narod, pa će on i njegovi sljedbenici zavladati svijetom.⁵⁵ Tijekom te godine, Manson Family skupljala je sredstva za apokalipsu, a kad ona nije započela na vrijeme, Manson je organizirao brutalna ubojstva kako bi ih pokrenuo. Njegovi sljedbenici, koji su proteklu godinu bili posve izolirani od svijeta u nastojanju da eliminiraju vrijeme i žive u vječnom sada, slijepo odani osobi koju su istovremeno držali Isusom, Sotonom i petim anđelom Abadonom iz Knjige Otkrivenja, bili su izvršitelji. Činjenica da su dotad miroljubivi hipiji bili u stanju učiniti tako nešto označio je prekretnicu, posebno u očima javnosti, koja je, inače u najmanju ruku sumnjičava prema hipijima, tek bila počela na njih gledati pozitivno. Mel Lyman također je propovijedao apokalipsu i opjevavao je u svojim pjesmama, ali je nije stavljaao u tako blisku budućnost.⁵⁶ Njegov rasizam također nije bio toliko izražen. Stavovima je ipak očito bio dovoljno sličan Mansonu da mu se Manson obrati pismom nakon suđenja, moleći ga da ga izvadi iz zatvora. Kako je objasnio Davidu Feltonu u intervjuu, Lyman mu je odgovorio da „se smiri i ima povjerenja u mene,“ a istovremeno je Manson uživao poštovanje u Fort Hillu, te su, po Davidu Feltonu, članovi postavili njegovu sliku u dječju sobu, izražavajući mu potporu jer je „nešto poduzeo.“⁵⁷ Istovremeno, Lyman je njegovo učenje inkorporirao u svoje, proglašavajući ga (začudo) Antikristom, koji će upozoriti ljude na njega – Krista. Ipak, Lyman je, u intervjuu s Feltonom odbio otvoreno priznati da se smatra inkarnacijom Krista (iako je to iz nekih njegovih napisa u *Avataru* bilo više nego očito), rekavši kako ljudi misle da je on Krist, jer projiciraju na njega svoje predodžbe o Bogu.⁵⁸ To podsjeća na Mansonovu izjavu da on samo „[povratno] projicira neku osobu samu na sebe“⁵⁹ u obranu od tvrdnji da je idejni začetnik ubojstava.

Zanimljivo je i da se često postavlja pitanje veze ove dvojice muškaraca i sustava mišljenja sa scijentologijom. Naime, Mel Lyman je jednom prilikom izjavio da je njegovo glavno „programsko“ djelo – *Mirror at the End of A Road* – samo „šala upućena na račun nekih [njegovih] prijatelja scijentologa,“ što ukazuje na to da njegovo djelo sadrži neke elemente tog kulta. Istovremeno, Tex Watson u svojoj

knjizi kaže to isto za Mansona, tvrdeći da se koristio mnogim scijentološkim terminima.⁶⁰ Zanimljivo je također da je Manson za boravka u zatvoru 1961. kao vjersko opredjeljenje naveo scijentologiju,⁶¹ a jedan scijentolog deprogramirao je trojicu njegovih sljedbenika, uključujući Paula Watkinsa, nedugo prije ubojstava Tate-LaBianca.

Manson i Lyman slagali su se i u svom ponižavajućem odnosu prema ženama. Prema Lymanu, „Žena, ako je uistinu žena, a ne stara cura, sve što čini, čini zbog svog muškarca.“⁶² Međutim, Lyman je preferirao tradicionalniju vezu između muškaraca i žena i (serijalnu) monogamiju usprkos tome što je sam održavao veze s više žena u isto vrijeme, dok se Manson otvorio duhu hipijevskog pokreta i osnovao komunu. Lymanovi pristaše su Davidu Feltonu rekle da se smatraju izdankom 1950-ih, više nego 1960-tih, te da „nisu hipiji“ iako su praktički izrasli iz bostonske hipijevske scene.

Lyman je sličan Mansonu i po nasilnom imidžu. Naime, njegovi pristaše zauzeli su jednu radijsku postaju, a 1973. neki članovi zajednice, uključujući Marka Frechettea, zvijezdu filma „Zabriskie Point,“ izveli su pljačku banke.

Na kraju, Mansonu i Lymanu bilo je zajedničko korištenje glazbe kao medija za promicanje svojih stavova, te je poznato da je Manson nastojao snimiti album kojim bi upoznao javnost sa sobom i svojim učenjem, te je pokušao iskoristiti svoje poznanstvo s Denisom Wilsonom iz *Beach Boysa*, no to je rezultiralo samo time da su *Beach Boysi* plagirali jednu njegovu pjesmu, *Cease to Exist*,⁶³ objavivši je pod naslovom *Never Learn Not to Love*. Dok je Manson nastojao ostvariti glazbenu karijeru i razviti veze s Hollywoodom, Lyman je bio cijenjeni glazbenik i imao je prilično mnogo poznanika i sljedbenika iz svijeta slavnih.

KASNIJI RAZVOJ

Manson se, otkad je u zatvoru, orijentirao na pitanja ekologije i vegetarijanstva, te se tako nastoji dodvoriti javnosti. Privlači uglavnom neinformirane, kao i one koji smatraju da je establišment isfabricirao njegov slučaj kako bi ocrnio hipije.

Ekologija s ideološko-vjerskim prizvukom i dalje je prisutna i u komuni Zendik.

Kerista se rasformirala, a njeni članovi uglavnom su se vratili monogamiji. Even Eve, jedna od vođa grupe od raspada 1991. objavila je na tu temu dva članka, opisujući u prvom nastojanje da se održi njezin šesteročlani grupni brak,⁶⁴ a u drugom objašnjavajući svoje okretanje monogamiji.⁶⁵

Zajednica Fort Hill nakon navodne, ali nepotvrđene, smrti Mela Lymana u 1978. i dalje postoji, te se u osamdesetima polako počela bogatiti. Njezini članovi žive samozatajno, razvijajući polako i odnose sa širom zajednicom.

The Family International i dalje postoji, te se okrenula intenzivnom misio-narenju u ratom zahvaćenim područjima i zemljama Trećeg svijeta. Karen Zerby navodno je stala na kraj pedofiliji unutar pokreta, a ona i njezin partner žive u tajnosti, te je zadnja njihova fotografija distribuirana članovima i puštena u javnost 2001.

ZAKLJUČAK

Kultovi nastali iz hipijevskog pokreta šezdesetih dijele nastojanje za stvaranjem nečeg radikalno novog. To se osobito očitivalo na području stvaranja novih obiteljskih struktura. Sličnosti se uviđaju i, primjerice, u interesu za pitanja ekologije, te donekle u načinu kontrole članova. U duhu šezdesetih nastojalo se reinterpretirati tradicionalna uvjerenja, posebice vjerska. To je utjecalo i na način konstrukcije „gurua,“ a očitivalo se i u milenarizmu nekih pokreta. Neki kultovi koristili su halucinogene droge tipične za šezdesete, kao što je LSD, za kontrolu članova ili kao način postizanja spoznaje.

Charles Manson i njegov pokret umnogome su produkt turbulentnih društvenih i duhovnih kretanja 1960-tih godina, obilježenih hipijevskim pokretom. Pomalo anarhično, slobodoumno hipijevsko okruženje zbog slabljenja mehanizma društvene kontrole radi nastojanja za izgradnjom novog društva stvorile su okolnosti u kojima su Manson i njemu slični mogli stvoriti svoje kultove i zajednice.

Međutim, nameće se zaključak da je kod Mansona samo forma hipijevska, budući da mu je ona omogućila da bez sankcija razvije svoje ideje, dok bit nije. To se najbolje očituje u sličnostima između Mansonova i Lymanmova pokreta, pri čemu Lyman zapravo odbacuje vrijednosti hipijevskog pokreta šezdesetih iz kojih je protekao, dok ih je Manson naoko prihvatio. Manson se služio jezikom „djece cvijeća,“ no, navodnim riječima jednog njegovog sljedbenika: „Hipijevska furka bila je ljubav. Charliejeva furka bila je smrt.“ Ubojstva Tate-LaBianca zadala su smrtni udarac hipijevskom pokretu, jer su dala argumente onima koji su ga odbacivali, a istovremeno, donijela Charlieju podršku upravo hipija (jer je „freak like us“)⁶⁶ i time mu paradoksalno osigurala popularnost desetljećima kasnije, okrunivši ga, posve neopravdano, kao nepravedno osuđenog borca protiv establišmenta.

KORIŠTENA LITERATURA:

KNJIGE I ČLANCI:

Brown, Joe David, ur. *The Hippies*. New York: Time Inc., 1967.

Felton, David. *The Lyman Family's Holy Siege of America*.
www.trussel.com/lyman/melmind.htm, 2.7.2008

Furchgott, Eve. *What happened to Kerista?*
www.mithrilstar.org/imladris/kerista.htm, 3.7.2008.

Furchgott, Eve. *Eve says Hi and writes about her conversion to monogamy! 12/04/04*.
www.kerista.com/speak/eve/eve0.html, 3.7.2008.

Grim, Ryan. *Who Are These People?*
www.washingtoncitypaper.com/cover/2005/cover1104.html, 1. 7. 2008.

Hertz, Ellen. *Mel & Charlie's Women-The Souring of Street Life (1972)*.
www.trussel.com/lyman/women.htm, 1.7.2008.

Kurlansky, Mark. *1968.-godina koja je uzdrmla svijet*. Preveo Damir Biličić. Zagreb: Naklada Ljevak, 2007.

Miller, Timothy. *The Hippie Communes: Hippies and Beyond*. Syracuse – New York: Syracuse University Press, 1999.
www.amazon.com/gp/reader/081560601X/ref=sib_dp_pt#reader-link, 20.6.2008.

Nevitz, Annalee. *Test-tube Babies: Keristan Ambiguous Utopia*.
www.othermag.org/content/kerista.php, 3.7.2008.

Turner, Guinevere. *The Guin Turner Story: In Her Own Words*.
www.trussel.com/lyman/guin1.htm, 4.7.2008.

Watson, Charles. *Will you die for me?*
www.aboundinglove.org/sensational, 20.6.06. 2008.

Yablonsky, Lewis. *The Hippie Trip*. New York: Pegasus, 1969.

FILMOVI:

A&E Biography-Charles Manson-Part 1,
www.youtube.com/watch?v=bU3jwdUFqWA, 15.6.2008.

A&E Biography-Charles Manson-Part 2,
www.youtube.com/watch?v=_HIC4LYb1BS, 15.6.2008.

A&E Biography-Charles Manson-Part 3,
www.youtube.com/watch?v=7aIU02oq8B4, 15.6.2008.

Charles Manson 1973 Documentary – The Family Children,
www.youtube.com/watch?v=wIWnto2Dd8A, 15.6.2008.

INTERNET IZVORI:

www.charliemanson.com

www.en.wikipedia.org/wiki/Mel_Lyman

www.cielodrive.com

www.xfamily.org

www.en.wikipedia.org/wiki/The_Children_of_God

www.thefamily.org

Charles Manson and the Cults Springing from the Hippie Movement

SUMMARY

The hippie-movement was marked by the desire to create a radically new society, most notably within hippie communes. This included the redefinition of religion, particularly Christianity, in accordance with the new attitudes of the time, especially those concerning sex. Such attempts provided fertile ground for the development of cults, some of which were the result of a direct transformation of a hippie commune into a cult. The most notorious example of this kind is Charles Manson and The Manson Family. This paper situates Charles Manson in the context of the hippie-movement, comparing his cult to several communes and cults formed in the late 1960s, concerning their attitudes towards sexuality, family, women, the use of drugs and the role of the leader (guru) within the community. It compares the communes Kerista and Zendik (the latter as an instance of a transitional phase between a commune and a cult) with such cults as David Berg's The Children of God and Mel Lyman's Family, as well as The Manson Family, in order to describe the ways in which they adhere to or deviate from the ideals of the hippie-movement. Finally, a short overview is given of the development of these movements since the 1960s, again with an emphasis on Charles Manson and the ways in which he has transformed his public image in an attempt to gain public support.

BILJEŠKE STR. 148-158

- 1| Timothy Miller, *The Hippie Communes. Hippies and Beyond* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1999); na: Amazon Online Reader, www.amazon.com/gp/reader/081560601X/ref=sib_dp_pt#reader-link.
- 2| Vidi: Joe David Brown, ur., *The Hippies* (New York: Time Inc., 1967.), 219.
- 3| Philip Mandelkorn, „The Flower Children,“ u: *The Hippies*, ur. Joe David Brown (New York: Time Inc., 1967.), 7.
- 4| Lewis Yablonsky, *The Hippie Trip* (New York: Pegasus, 1968.), 22.
- 5| Članovi Keriste skovali su i koristili raniji, uži izraz *polyfidelity*, koji se odnosi na grupne brakove. Vidi: <http://www.kerista.com/>.
- 6| Pravim imenom Lawrence E. Wulfing (1920.-1999.). Riječ *zendik* istočnjačkog je porijekla i znači „nevjernik“ ili „heretik“, tj. označava osobu koja se bavi heretičkim magijskim praksama, odbacujući objavljene religije. Vidi: www.thefreedictionary.com/zendik.
- 7| Vidi: www.en.wikipedia.org/wiki/The_Children_of_God. Seksualna aktivnost djece poticala se još u nekim hipikomunama šezdesetih. Vidi: Joe David Brown, ur., *The Hippies* (New York: Time Inc., 1967.).
- 8| Poznat je po tome što je nastupom smirio strasti na festivalu u Newportu 1965., kada se Dylan okrenuo električnom zvuku.
- 9| www.en.wikipedia.org/wiki/Mel_Lyman.
- 10| www.charliemanson.com/time-line-1960-1968.htm.
- 11| A&E Biography-Charles Manson-Part 1, www.youtube.com/watch?v=bU3jwdUfQWA.
- 12| Joe David Brown, ur., *The Hippies* (New York: Time Inc., 1967.), 29.
- 13| A&E Biography-Charles Manson-Part 2. Na: www.youtube.com/watch?v=_H1c4LYb1BS.
- 14| A&E Biography-Charles Manson-Part 2. Na: www.youtube.com/watch?v=_H1c4LYb1BS.
- 15| A&E Biography-Charles Manson-Part 2. Na: www.youtube.com/watch?v=_H1c4LYb1BS.
- 16| A&E Biography-Charles Manson-Part 2. Na: www.youtube.com/watch?v=_H1c4LYb1BS i www.cielodrive.com/master.html? i www.cielodrive.com/family/good/.
- 17| Lewis Yablonsky, *The Hippie Trip* (New York: Pegasus, 1968.), 343.
- 18| www.cielodrive.com/.
- 19| Lewis Yablonsky, *The Hippie Trip* (New York: Pegasus, 1968.), 23.
- 20| Ellen Herst, *Mel & Charlie's Women-The Souring of Street Life (1972.)*. Na: www.trussel.com/lyman/women.htm.
- 21| Charles Manson's Testimony – November 19, 1970. Na: www.charliemanson.com/documents/testimony-manson-2.htm.
- 22| *The Family's History*. Na: www.thefamily.org/about/history.php.
- 23| A&E Biography-Charles Manson-Part 2. Na: www.youtube.com/watch?v=_H1c4LYb1BS, 3:20-3:32.
- 24| Na rekonstrukciju obiteljskih odnosa upućuju i sama imena grupa/kultova: Bergov je kult postao poznat kao *The Family International*, Mansonova grupa kao *The Manson Family*, zajednicu s Fort Hilla nazivali su *The Lyman Family* dok ih nisu počele smetati paralele s Mansonima, dok članovi Zendika ponekad koriste ime komune umjesto prezimena, što je i inače bila raširena praksa u hipijevskim komunama.
- 25| www.kerista.com/kerista.html.
- 26| Ryan Grim, „Who Are These People?“ U: *Washington City Paper*, 4.-10. rujna 2005. Na: www.washingtoncitypaper.com/cover/2005/cover1104.html.
- 27| Lois Dickert Armstrong, „Christ Was A Very Groovy Cat,“ u: *The Hippies*, ur. Joe David Brown (New York: Time Inc., 1967.), 50.

- 28| Annalee Nevitz, *Test-tube Lovers-Kerista's Ambiguous Utopia*. Na: www.othermag.org/content/kerista.php.
- 29| www.xfamily.org/index.php/Karen_Zerby#Abuse_documented_in_the_Story_of_Davidito.
- 30| www.xfamily.org/index.php/Ricky_Rodriguez.
- 31| David Felton, *The Lyman Family's Holy Siege of America*. Na: www.trussel.com/lyman/melmind3.htm.
- 32| Lewis Yablonsky, *The Hippie Trip* (New York: Pegasus, 1968.), 24.
- 33| Guinevere Turner, *The Guin Turner Story: In Her Own Words*. Na: www.trussel.com/lyman/guin1.htm; David Felton, *The Lyman Family's Holy Siege of America* na: www.trussel.com/lyman/melmind3.htm.
- 34| Charles Manson 1973 Documentary: The Family Children na: www.youtube.com/watch?v=wlWnto2Dd8A.
- 35| Charles Watson, *Will you die for me?* Na: www.aboundinglove.org/sensational/wydfm.
- 36| A&E Biography-Charles Manson-Part 3. Na: www.youtube.com/watch?v=7a1U02oq8B4.
- 37| Charles Manson 1973 Documentary: The Family Children na: www.youtube.com/watch?v=wlWnto2Dd8A.
- 38| Lewis Yablonsky, *The Hippie Trip* (New York: Pegasus, 1968.), 20.
- 39| Lewis Yablonsky, *The Hippie Trip* (New York: Pegasus, 1968.), 20.
- 40| Lewis Yablonsky, *The Hippie Trip* (New York: Pegasus, 1968.), 115.
- 41| A&E Biography-Charles Manson-Part 3. Na: www.youtube.com/watch?v=7a1U02oq8B4.
- 42| A&E Biography-Charles Manson-Part 3. Na: www.youtube.com/watch?v=7a1U02oq8B4.
- 43| A&E Biography-Charles Manson-Part 3. Na: www.youtube.com/watch?v=7a1U02oq8B4.
- 44| Charles Watson, *Will you die for me?* Na: www.aboundinglove.org/sensational/wydfm.
- 45| Ryan Grim, *Who Are These People?* Na: www.washington-citypaper.com/cover/2005/cover1104.html i www.kerista.com/timeline.html.
- 46| www.xfamily.org/index.php/Karen_Zerby, www.xfamily.org/index.php/Steven_Douglas_Kelly i www.xfamily.org/index.php/David_Berg.
- 47| www.en.wikipedia.org/wiki/Mel_Lyman.
- 48| www.trussel.com/lyman/melmind3.htm.
- 49| www.trussel.com/lyman/melmind3.htm.
- 50| Ryan Grim, *Who Are These People?* Na: www.washington-citypaper.com/cover/2005/cover1104.html.
- 51| Lois Dickert Armstrong, „Christ Was A Very Groovy Cat,” u: *The Hippies*, ur., Joe David Brown (New York: Time Inc., 1967.), 51.
- 52| Annalee Nevitz, *Test-tube Lovers-Keristas Ambiguous Utopia*. Na: www.othermag.org/content/kerista.php.
- 53| Vidi: Mark Kurlansky, *1968.-godina koja je uzdrmla svijet* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2007).
- 54| Phillip Mandelkorn, „Evolution of the Hippie,” u: *The Hippies*, ur., Joe David Brown (New York: Time Inc., 1967), 23.
- 55| O Mansonovom Helter Skelteru i vezi s Beatlesima vidi: www.cielodrive.com/master.html?i www.cielodrive.com/family/good/.
- 56| www.en.wikipedia.org/wiki/Mel_Lyman.
- 57| David Felton, *The Lyman Family's Holy Siege of America*. Na: www.trussel.com/lyman/melmind2.htm.
- 58| David Felton, *The Lyman Family's Holy Siege of America*. Na: www.trussel.com/lyman/melmind7.htm.
- 59| www.charliemanson.com/documents/testimony-manson-2.htm i Charles Watson, *Will you die for me?* na: www.aboundinglove.org/sensational/wydfm.
- 60| David Felton, *The Lyman Family's Holy Siege of America* na: www.trussel.com/lyman/melmind7.htm.
- 61| www.charliemanson.com/timeline-1960-1968.htm.
- 62| Ellen Herst, *Mel & Charlie's Women-The Souring of Street Life (1972.)* na: www.trussel.com/lyman/women.htm.
- 63| Charles Watson, *Will you die for me?* na: www.aboundinglove.org/sensational/wydfm.
- 64| Eve Furchgott, *What happened to Kerista?* na: www.mithrilstar.org/impladris/kerista.htm.
- 65| *Eve says Hi and writes about her conversion to monogamy! 12/04/04.* Na: www.kerista.com/speak/eve/eveo.html.
- 66| Ellen Herst. *Mel & Charlie's Women-The Souring of Street Life (1972.)*. Na: www.trussel.com/lyman/women.htm.

Lovro Grgić
[povijest / filozofija]

Slučajna utrka*

Rad prikazuje poznatu temu svemirske utrke između SAD-a i SSSR-a na način dosad neuobičajen u Hrvatskoj. U tome nastojanju, ograničio sam se na prikaz geneze i osnovnih tendencija nadmetanja na području istraživanja svemira u kontekstu Hladnoga rata, gledanom kroz propagandne naočale. Obradene su neke od ključnih epizoda na kojim se može detektirati sve što je bilo karakteristično za samo natjecanje. Naglasak je stavljen na medijske odjeke i propagandne učinke, na onodobnu recepciju ali i na današnji dojam o onodobnim događanjima, odnosno na možebitnu diskrepanciju između tadašnje i današnje recepcije i dojmova. U skladu s tematskim pristupom, metodološki pristup je orijentiran na analizu medijskih sadržaja. Rad predstavlja zaokruženu cjelinu jasnih osnovnih teza: Utrka je počela bez svijesti aktera da se u njoj nalaze (zato „Slučajna utrka“); jednom započeta, pretvorila se u iznimno važno polje ljudske aktivnosti (što je status koji je istraživanje svemira u međuvremenu dobrim dijelom izgubilo); utrka je po svom karakteru bila primarno ideološka (tj. propagandna), a tek potom znanstveno-tehnička

Ključne riječi: svemirska utrka, SAD, SSSR, mediji, propaganda

*Ovaj članak je nastao kao seminarski rad na kolegiju Svjetska povijest u 20. stoljeću pod mentorstvom prof. dr. sc. Tvrtka Jakovine u akademskoj godini 2006./2007. [Op.ur.]

UTRKA?

Iza (namjerno) provokativnog naslova članka ne krije se konačan sud, već jedna izazovna teza. Kao i svaka teza, ona je podložna prihvaćanju, odnosno odbacivanju. Njena (možebitna) verifikacija predmet je ovog rada. Utrka o kojoj je riječ je nadmetanje SAD i SSSR-a na području svemirskih istraživanja, a u kontekstu Hladnog rata. Iz današnje perspektive, čini se da je natjecanje u postignućima na putu u svemir bilo „kraljevska disciplina“ u svojevrsnom „višeboju“ između dviju supersila; glavna je nagrada, dakako, bio prestiž u očima svijeta. Sama trka poprimila je u međuvremenu gotovo mitske razmjere; ušla je u kolektivno nasljeđe čovječanstva kao jedan od tematskih ciklusa koji se smatra općim mjestom ljudske povijesti.¹ Ta je utrka završena. Za utrku, naime, trebaju barem dva natjecatelja, a prestankom blokovske podjele svijeta jedan od njih je nestao. To ne znači da svemir više nije predmet ljudskog istraživanja, već da se istražuje na nov način (tj. da su poticaji novi i drugačiji). Umjesto nadmetanja, danas države sa „svemirskim“ kapacitetom uglavnom surađuju, a istraživanje svemira više ne spada u sam vrh popularnih zbivanja.

Zadaća je historiografije da ispita povijesna događanja trezvenim, znanstvenim pristupom.² To što utrka iz današnje perspektive izgleda na jedan način nipošto ne znači da je njenim suvremenicima djelovala slično. Analiza izvora iz vremena samih zbivanja može pokazati recepciju suvremenika i njihove neposredne dojmove. Njeni rezultati, pak, pokazuju određenu diskrepanciju između onodobne recepcije i današnjih popularnih predodžbi. Sam početak nadmetanja osobito odskače od onoga što bi današnji površni promatrač mogao pretpostaviti. Sudionici utrke ispočetka nisu bili niti svjesni da u njoj učestvuju; gotovo da se može kazati kako im je ona iznenada nametnuta od strane svjetske javnosti. Odjednom se pojavilo novo polje rivalstva, koje budući suparnici uopće nisu predvidjeli; kada su svoj položaj osvijestili, preuzeli su uloge radi eventualne koristi koja iz njih može proizaći, ali ni to nije uvijek bilo u potpunosti dobrovoljno. Ipak, prije prikaza same utrke, nužno je iznijeti par tehničkih napomena.

PREDMET I METODA

Područje svemirskih istraživanja moguće je obraditi na nekoliko načina. Tradicionalni povjesničar koji se bavi događajnicom vjerojatno bi temu obradio nizanjem relevantnih događaja (pokusa, lansiranja, uspjeha i neuspjeha) u kronološkom slijedu, ukazujući pri tome na međusobne veze. Osoba s afinitetima za prirodne znanosti usredotočila bi pažnju na znanstvena otkrića i njihove primjene u tehnici na obje strane, pokušavajući pokazati koja je od njih u određenom trenutku bila u prednosti. Oba pristupa su sasvim legitimni i relevantni, ali ne i jedini mogući. Zanimljivijim od samih događaja čini se njihova recepcija u javnosti. U dobu masovnih medija postaje manje bitno ono što se uistinu dogodilo, a relevantnim se smatra ono što ljudi misle da se dogodilo, odnosno ono što im je kroz medije prikazano. Više nije riječ samo o historiji stvarnih događaja, već i o predodžbama koje o tim događajima nastaju u ljudima putem medijima; ne

više puka istina, već ponuđena interpretacija kao ono glavno.³ Važnije od samog znanstvenog postignuća je da se ljudima nešto prikaže kao veliko znanstveno postignuće. U svjetlu toga, zanimljivo je promatrati kako obje supersile u početku uopće nisu bile svjesne potencijala koji se krio u propagandi utrke u svemiru. S vremenom, postavši senzibilizirani za to specifično natjecanje, i jedni i drugi koristili su sve mogućnosti na raspolaganju da svoja postignuća predstavljaju svijetu.

Nažalost, pri takvome istraživačkom pristupu javljaju se stanovite poteškoće. Naime, u Hrvatskoj do danas niti na jedinoj razini nije objavljeno nijedno djelo koje bi svemirskoj utrki pristupilo na prethodno opisan način tj., baveći se njenim medijskim odjecima. Dok bi pristup u skladu s prva dva navedena modela još i našao oslonac u literaturi na hrvatskom (ili bar u literaturi na engleskom dostupnoj u naš), treći pristup osuđen je na druge izvore.⁴ Primarno, to su arhivi i baze podataka dostupne putem interneta. I kod njih je jedna stvar jako indikativna. Dok je do američkih izvora relativno lako doći, sovjetsku stranu priče puno je teže rekonstruirati. Službene novine Komunističke partije sssr-a, moskovska *Pravda*, prestale su izlaziti 1996. (od 1991. bile su u privatnim rukama), tako da je njihov arhiv nedostupan. Podaci o reakcijama medija „s istočne strane željezne zavjese“ uglavnom su dobiveni preko prenošenja njihovih navoda u zapadnim medijima. I taj podatak dovoljno sugerira konačnog pobjednika u toj utrki, gledanoj kroz prizmu medija (a upravo je to prava optika za njeno promatranje; riječ je primarno o medijskoj, a tek onda o znanstveno-tehničkoj utrki).

U skladu s navedenim, najveća će pozornost biti posvećena analizi novinskih naslova, uvodnika, članaka, naslovnica časopisa, radio i TV izvještaja, govora i sličnih medijskih činilaca. Pojaviti će se i pokoji citat iz monografija, a i referenca na određene događaje iz pop kulture na koje je svemirska utrka utjecala (sfera njenog utjecaja je, najme, bila vrlo velika).

PRIPREMA! POZOR! ...

Od završetka Drugog svjetskog rata odnosi između bivših saveznika, SAD-a i SSSR-a, ubrzano su se pogoršavali.⁵ Počela je utrka za dominaciju u svijetu. Objekte zemlje ulagale su u razvoj tehnike, ali prvenstveno one koja se može neposredno primijeniti u vojne i špijunske svrhe. Propagandni rat nastojao je dokazati prednost kapitalizma odnosno komunizma; sva dostignuća prikazivala su se upravo kao proizvodi specifičnih društvenih uređenja; samim time dokazivala se i njihova superiornost. Razvoj „mirnodopske“ tehnike u službi istraživanja svemira nije bio osobito vrednovan, niti s državnog a niti s medijskog aspekta. Jednostavno, civilne primjerne „svemirske“ znanosti (raketne tehnologije) nisu smatrane naročito značajnima. Vojska je sredstva ulagala u razvoj interkontinentalnih balističkih raketa⁶ i špijunskih satelita. Stručnjaci poput amerikaniziranog von Brauna i sovjetskog Koroljova⁷ bili su raspoređivani na vojne projekte mimo vlastitih preferenci.⁸ Mediji su se bavili spekulacijama o istraživanju svemira, ali to je bila samo jedna od mnogih tema, ne naročito popularna.⁹ Eventualni uspjeh na polju svemirskog istraživanja nije bio doživljavan kao vrijedna propagandna pobjeda od strane američke administracije. Kada su u studenom 1954. na konferenciji za

tisak upitali ministra obrane Wilsona je li zabrinut mogućnošću da Rusi pobjede u utrki slanja prvog umjetnog satelita u orbitu, ovaj je ljutito odbrusio: „Nije me briga sve i da uspiju.“¹⁰

Poticaj za lansiranje prvog satelita stigao je od međunarodnog znanstveno istraživačkog projekta International Geophysical Year.¹¹ U sklopu njega, SAD su objavile početak rada na satelitu u svibnju 1955. Kao reakcija na tu objavu, jedan sovjetski poslanik na šestom međunarodnom astronautskom kongresu u Kopenhagenu izjavio je da smatra mogućim slanje satelita unutar dvije godine i da se ostvarenje ruskog projekta može skoro očekivati. *New York Times* objavio je priču iz Kopenhagena tek na drugoj stranici, pod naslovom „Soviet Planning Early Satellite, Russian Expert in Denmark Says Success in 2 Years is Quite Possible.“¹² Ipak, u SAD nije obraćena velika pažnja na tu izjavu. Bila je ismijana i ubrzo zaboravljena i odbačena kao lažna. SSSR se službeno uključio u projekt tek početkom 1956., ali su s radovima započeli u tajnosti već u kolovozu 1955. Američki svemirski program privukao je određenu pažnju medija; odvijao se uz podršku vlade, ali i uz kontraproduktivno nadmetanje nekoordiniranih napora triju rodova vojske i civilnih agencija u lovu na slavu. Vlada SSSR-a davala je suzdržanu potporu svom svemirskom programu. On se odvijao daleko od pažnje javnosti jer niti sovjetski tisak nije bio zainteresiran za znanstvena istraživanja.¹³ Kako je američki program ipak bio prisutan u medijima, Sovjeti su pratili njegov napredak. Kada im se učinilo da bi ih SAD mogle preteći, drastično su promijenili svoj koncept. Umjesto velikog znanstvenog satelita s brojnom mjerilačkom opremom, odlučili su se za puno manji i jednostavniji, a s jedinim ciljem da bude prvi. Iako istraživanje svemira tada još nije bilo doživljavano kao jedna od ključnih fronta, svaka pobjeda nad suparnikom bila je značajna. Tako je stigao i 4. listopada 1957, dan kada je lansiran *Sputnik*.

SPUTNIK!

Kada je prvi umjetni zemljin satelit, *Sputnik* (hrv. *Suputnik*), počeo kružiti oko Zemlje, prve reakcije u dvjema najvećim supersilama bile su dijametralno suprotne. Sovjetski čelnik Hruščov događaj je doživio kao još jedno lansiranje rakete. Sovjetska novinska agencija, TASS, tek je sutradan, 5. listopada, objavila priopćenje u *Pravdi*. Usamljeni članak, pod naslovom „Vijest o prvom satelitu,“ nalazio se tek na drugoj stranici, i to bez najave na naslovnici novina. Sadržavao je uglavnom osnovne tehničke specifikacije o satelitu i njegovoj putanji: promjer, težinu, brzinu i visinu leta, frekvenciju na kojoj odašilje radio signale, odklon od razine ekvatora, termine kada će biti vidljiv (samo u sumrak i zoru) i sl. Općenito, izuzev usamljene završne opaske kako će „naši suvremenici svjedočiti o načinu na koji oslobođeni i savjesni rad članova novog socijalističkog društva pretvara najsmjelije snove čovječanstva u stvarnost,“¹⁴ članak je djelovao kao prilog za neki stručni list. Ako završnu opasku shvatimo kao standardni stilski dodatak svim službenim obavijestima o nekom novumu, postaje izvjesno da SSSR uopće nije bio svjestan punog potencijala te vijesti. Tek nakon nekoliko dana, kada je postalo očito da je ostatak svijeta vijest primio na znatno drugačiji način, Sovjeti mijenjaju pristup. Svemirska je utrka sa znanstveno-tehničko-logističkog aspekta

otpočela već 1955.; sa sociološki najznačajnijeg aspekta, medijskog, otpočela je tek tada. Uvodnik *Pravde* od 9. listopada pokazatelj je tog zaokreta: „...Cijela populacija Zemlje danas svjedoči velikoj pobjedi naše sovjetske znanosti i tehnologije, naše visoko razvijene industrije, naše tehničke moći koju je sovjetski narod stvarao pod vodstvom Komunističke partije godinu za godinom tijekom petoljetki, a u skladu sa strogim znanstvenim planom, dosljedno provodeći osnovne Lenjinove ideje o izgradnji socijalizma. Lansiranje umjetnog Zemljinog satelita pobjeda je sovjetskog čovjeka koji, s boljševičkom odvažnošću i jasnoćom cilja, odlučnošću i energijom, zna kako marširati naprijed. Ovo je pobjeda kolektivnog rada, koji je sposoban stvarati prava čuda u svijetu... Svijet sebičnosti i profita, skupa sa svojom hvaljenom „slobodom poduzetništva,“ stavlja zapreke na put razvoja proizvodnih snaga. U sovjetskom društvu nema takvih zapreka...“¹⁵ I Hruščov je, naravno, promijenio svoj stav. Pozvao je glavnog znanstvenika svemirskog programa, Koroljova, i naložio mu da za godišnjicu revolucije ponovi veliki uspjeh na tom polju. Zlatni rudnik je bio otkriven. *Sputnjik 2* je na obljetnicu ponio prvo živo biće u svemir, kunicu Lajku.

Reakcija u SAD-u bila je osjetno drugačija. *Sputnjik* je izazvao trenutni šok. Nevjerica je bila dobrim dijelom posljedica prevladavajućeg uvjerenja da je sssr tehnološki znatno zaostao za SAD-om. Kako se to pokazalo netočnim, ljudi su bili uplašeni činjenicom da neprijatelj nije toliko bezopasan kao što su mislili. Američki svemirski djelatnici pokušavali su na brzinu skupiti što više podataka o *Sputnjiku*. Komercijalne radio stanice popu NBC-a prenosile su signal koji je satelit konstantno emitirao pri svom orbitalnom letu. *New York Times* objavio je na prednjoj stranici veliki naslov: „Sovjeti lansirali satelit u svemir. Kruži oko zemaljske kugle na 18 000 km/h. Kugla praćena u četiri prelaska preko SAD-a.“¹⁶ *New York Herald Tribune* je zaključio: „Naša je zemlja pretrpjela poraz u epskom natjecanju dvadesetog stoljeća.“¹⁷ Šok je bio posljedica straha. Nije se znalo što sve *Sputnjik* krije u sebi (službena priopćenja iz sssr-a bila su vrlo štura; ustvari, nije sadržavao ništa osim radio-odašiljača i baterija). Osim toga, njegovo lansiranje pokazalo je da sssr posjeduje funkcionalnu interkontinentalnu balističku raketu, koja osim satelita može nositi i atomsko naoružanje. Ipak, svaki šok je kratkotrajan. Kada je prvi val minuo, mediji su se ponovno vratili i drugim temama. *Sputnjik* nije uzurpirao medijski prostor na dugo vremena, niti su ljudi odmah postali svjesni da je utrka za svemir počela. Pomoćnik predsjednika Eisenhowera, Sherman Adams, izjavio je kako je riječ o pukom udarcu u igri „svemirske košarke.“ Stvarni interes za istraživanje svemira tek se sada počeo javljati, i to tek postepeno, prema kraju 1957. i početku 1958. Na takav zaključak navodi pregled naslovnica i članaka uglednog tjednog časopisa *Time*. *Sputnjik* je lansiran 4. listopada. Prvi broj *Timea* nakon toga izašao je 7. listopada, samo četiri dana poslije. Bura se očito već slegla. Naime, taj broj nije sadržavao niti jedan članak o *Sputnjiku* (sic), a naslovnica (dakle nešto što mami najveću pozornost) se bavila slučajem crnih učenika u Little Rock High Schoolu.¹⁸ Prva dva članka (i to vrlo kratka), javljaju se tek u sljedećem broju od 14. listopada (tek deset dana nakon lansiranja stižu prvi izvještaji i analize).¹⁹

Reakcije u ostatku svijeta bile su također vrlo zanimljive, osobito u zemljama koje su još bile izvan stroge blokovske podjele. Tu se odlično vidi da

je pobjeda sssr-a bila primarno ideološka, a tek uzgred i tehnološka (stvarna znanstvena prednost pred SAD i nije bila toliko znatna; riječ je dakle prvenstveno o propagandnoj, tek onda o znanstvenoj utrci). *Bangkok Sathiraphab* je objavio naslovnicu s tekstem: „Rusi oderali Amere.“ Arapski studenti u Beirutu veselili su se postignuću kao vlastitom uspjehu. Njegovu poruku neopredijeljenim i slabije razvijenim zemljama Afrike i Azije, koje se dvoume između priklanja jedna ili drugoj sili, odlično je u suštini sažeo *London Economist*: „Mi Rusi, i sami nazadan narod prije manje od jednog pokoljenja, danas možemo činiti spektakularnije stvari od bogatog i pompozno zapada – zahvaljujući komunizmu.“²⁰ Novine zemalja zapadne Europe su, naravno, ponudile drugačiju interpretaciju u toj medijskoj bitci. Francuski *Le Figaro* bio je maliciozno sarkastičan: „Ruski narod može... na nebu vidjeti sjajnu zvijezdu koja svijetom pronosi svjetlo sovjetske moći, zahvaljujući manjku milijuna lonaca i cipela.“²¹ Ni *Combat*²² nije zaostajao: „Voljeli bismo da Rusi ulože dio svojega ponosa u razvoj boljeg svijeta – svijeta bez koncentracijskih logora.“²³

Bez obzira na vrijednosni predznak dan tom postignuću, činjenica je da je svijet obratio pozornost na „nebo“ kao novu pozornicu okršaja suprotstavljenih svjetonazora. Utrka je dobivala na značaju, unatoč početnoj nevoljkosti jednoga od sudionika: „Objašnjenje Bijele kuće nakon lansiranja *Sputnjika* kako SAD nisu u satelitskoj „utrci“ s Rusijom nije bilo naknadni alibi. Prije deset mjeseci doktor Hagen je izjavio: „Ne pokušavamo se ni na koji način utrkivati s Rusima.“ Ali u očima svijeta, SAD su bile u satelitskoj utrci, željele to ili ne...“²⁴

PRAVILA NATJEGANJA

Kako je utrka dobivala na zamahu i značaju, iskristalizirale su se medijske taktike obiju strana. One su bile direktni odrazi društvenih sustava. Rusija je cijeli projekt i sve uspjehe nastojala prikazati kao rezultat kolektivnog napora svih članova društva. U skladu s komunističkom doktrinom, načelno se jednako cijenio i fizički radnik i vrhunski znanstvenik; uspjeh je bio podjednako jednoga i drugoga. Pojedinci se nisu smjeli isticati. Kada su američki znanstvenici htjeli izraziti divljenje ruskom kolegi zaslužnom za *Sputnjik*, nisu znali na koju adresu poslati čestitku. Sovjetska vlada nije navela niti jedno ime, pripisavši trijumf radu velikog broja znanstvenika, inženjera i industrijskih radnika. Kada su u svemir umjesto strojeva počeli ići ljudi, takav pristup je morao biti modificiran. U nemogućnosti da u svemir pošalju „čovjeka,“ Sovjeti su nastojali svoje kozmonaute s imenom i prezimenom prikazati kao dijelove sovjetskog kolektiva, a ne iznimne i samostvorene zvijezde. Odličan primjer je odgovor Jurija Gagarina na pitanje kako je to biti zvijezda, koje mu je bilo upućeno na Londonskom sajmu trgovine, par mjeseci nakon leta: „Ja sam još uvijek običan smrtnik. Moja zlatna medalja Heroja Sovjetskog Saveza nosi broj 11 175. To znači da su 11 174 čovjeka postigla nešto značajno prije mene.“²⁵ Njihovu popularnost nastojali su do kraja iskoristiti, organizirajući im putovanja po cijelom svijetu. Televizija je bila intenzivno korištena, ali na specifičan način. Nije bilo direktnih prijenosa značajnih događaja, već su se snimke puštale naknadno, i to u pomno „izrezanim“

verzijama. Nije se preuzimao rizik neuspjeha pred kamerama. Izvještavalo se samo o uspješnim događajima, a promašaji ili nezgodne pojedinosti su se zataškavali. Brojne monografije izdavane po svijetu u svrhu predstavljanja SSSR-a redovito su sadržavale poglavlja o uspjesima u istraživanju svemira. Kao primjer, može se uzeti *SSSR – zemlja Oktobra*. Među brojnim člancima, nalazili su se i „Deset godina kosmičke ere“ ruskog akademika A.A. Blagonravova i „Na kosmičkim putanjama“ Jurija Gagarina. Reprezentativni citat iz Gagarinova priloga ne ostavlja nikakve sumnje u ideološku obojenost: „...Jurij Gagarin! Jurij Gagarin! – povikaše mehanizatori dotrčavši sa njive. Bili su to prvi ljudi koje sam sreću na zemlji po povratku iz kozmosa – obični sovjetski ljudi, radnici kolhoznih polja. Zagrlismo se i poljubismo kao rođaci. Svako od nas sovjetskih kosmonauta ima svoj životni put. Svi smo mi – deca radnika, poljoprivrednih trudbenika, sovjetskih intelektualaca. Nas su, kao i hiljade i hiljade drugih mladih ljudi vaspitale pionirske organizacije, Komsomol, Komunistička partija Sovjetskog Saveza. Sedeći u školskoj klupi, radeći u fabrikama, na kolhoznim poljima ili u naučnim laboratorijama, na odsluženju vojnog roka u redovima Sovjetske armije – trudili smo se da kao svetinju čuvamo divne revolucionarne, borbene i radne tradicije naših dedova, otaca i starije braće.“²⁶

Pristup je u SAD bio osjetno drugačiji. U skladu sa slobodom govora koju su ideološki zastupali, Amerikanci su sve sudionike utrke medijski eksponirali; znanstvenici, astronauti, direktori kooperantskih poduzeća, političari-koordinatori i njihovi bližnji imali su značajan prostor. Svi relevantni događaji dobivali su veliku pažnju i najave. Televizija je direktno prenosila brojna lansiranja. To je bio dvosjekli mač, jer se znalo dogoditi da na taj način cijeli svijet prisustvuje debaklu američkih nastojanja. Ipak, na taj način su mogli predbacivati Sovjetima netransparentnost, što su redovito i radili. Također, za razliku od Sovjeta, koji su u službenim priopćenjima davali izrazito šture tehničke podatke i detalje misija, Amerikanci su o njima izvještavali znatno otvorenije i s više detalja. To su bile trajne tendencije i jednih i drugih za cijelog trajanja nadmetanja.

PREMA RUTINI

Gledano s tehničke strane, svemirska je utrka tek dobivala na zamahu prema kraju pedesetih. S medijskog aspekta, način izvještavanja i komentiranja se iskristalizirao i ustalio mnogo ranije. Do kraja 1957. i početka 1958. svemir je postao tema *par excellence*; takav je status uživao više od jednog desetljeća. Obje supersile ulagale su maksimalne napore da prikažu i najmanja svoja postignuća; istovremeno, uvijek je bilo privlačno tražiti nedostatke u protivnikovim uspjesima.

Uspon svemirske trke na medijski tron može se lijepo pratiti u člancima *Timea* s kraja 1957. Nakon skromnog početnog zanimanja, vidljiv je sustavni porast svemirskih tema. Iako je naslovnicu od 21. listopada 1957. krasio britanski princ Phillip, izdanje je imalo čak sedam članaka koji su se direktno bavili *Sputnjikom*, i to u svim rubrikama. U vanjskopolitičkom dijelu o Turskoj to je izgledalo otprilike ovako: „...Tako je Hruščov spojio novi svjetski prestiž *Sputnjika* i strah svijeta od crvenih raketa u jednu specifičnu političku prijetnju području kojim komunisti

dugo i bezuspješno pokušavaju zavladatai.“²⁷ Hruščovljeve izjave i sovjetska propaganda bile su obilato prenošene i u drugim člancima. Izvještavalo se i o tadašnjem statusu *Sputnjika*. Istraživalo se zašto je Amerika doživjela takav poraz. Analizirana je politika administracije prema sličnim programima. Izvješteno je o američkom satelitskom programu *Vanguard*, i razlozima zašto je još na zemlji. Predsjednik Eisenhower je nastojao objasniti kako je do toga došlo i umiriti naciju: „Što se SAD-a tiče, kazao je, stremljenje k umjetnom mjesecu nije nikada bilo „doživljavano kao utrka.“ Bio je to „puki angažman s naše strane da pošaljemo gore vozilo toga tipa.“ Postignuće bi se mjerilo znanjem o „temperaturama, radijaciji, ionizaciji, tlakovima.“... [o ruskim raketama izjavio je sljedeće]... „Ovo je, s trenutnog aspekta, vojno beznačajno: Ne znam ništa o njihovoj preciznosti, a dok ne znate ništa o njihovoj preciznosti, ne znate ništa o njihovoj primjenjivosti u ratu.“²⁸ Najavio je i da neće biti nikakvih dodatnih izdataka za rakete i satelite. Dodatnih izdataka, ali i prihoda, bilo je u industriji igračaka, koja je obilato profitirala pojačanim interesom djece za svemir, o čemu je *Time* također izvijestio. Do kraja godine redovito se javljaju članci svemirske tematike, bilo da je riječ o izvještajima o ruskim postignućima (punim pretpostavki, zbog šturih ruskih priopćenja) ili američkim nastojanjima. Znanosti se posvećuje neobično mnogo prostora; nude se analize o postignućima *Sputnjika*, dohvatljivosti Mjeseca, putovanju čovjeka u svemir, naoružanim satelitima i budućim američkim koracima. Naslovnice su počeli dobivati i ugledni znanstvenici.

Lansiranje *Sputnjika 2* s kujicom Lajkom bilo je još jedan značajan događaj. Nedovoljno atraktivan da dobije naslovnicu *Timea*, ipak je privukao značajnu pozornost u SAD (dva članka u *Timeu* od 11. studenog 1957.). U SSSR-u je njegov medijski odjek bio puno veći, a i značajniji. Smjena ratnog heroja Žukova od strane Hruščova prošla je gotovo nezapaženo, zaglušena odjecima Lajkinog leta.

U prvom pokušaju da sustignu SSSR, SAD su doživjele debakl. Pred televizijskim kamerama američki satelit *Vanguard* eksplodirao je tri metra iznad tla. Poniženje je bilo potpuno, a ugled SAD-a dodatno poljuljan. *Pravda* je uz naslov „Predstava i stvarnost“ stavila dvije slike; *Vanguard* prije polijetanja na prvoj, i plameni ostatci na drugoj. Poruka je bila i više nego jasna. Britanski mediji nisu mogli suspregnuti tipični otočki cinizam, čak niti suočeni s neuspjehom najvećeg saveznika. *London Daily Herald* na prednjoj stranici je 7. prosinca 1957. objavio naslov „Oh, What a Flopnik!“²⁹

Imajući u vidu takav razvoj događaja, časopis *Time* nije mogao imati ozbiljnijih nedoumica. U svom tradicionalnom izboru, za osobu godine 1957. proglašen je Nikita Hruščov. Na prvoj novogodišnjoj naslovnici, 6. siječnja 1958., stajao je nasmiješeni Hruščov, s krunom na glavi i *Sputnjikom* u rukama.³⁰ Izvadak iz naslovnog članka: „Iskoristio je *Sputnjike* kod kuće i u inozemstvu. U jednom moskovskom kazalištu nakon svake predstave gase se svjetla, a publika kliče dok mala svjetla kugla orbitira stropom iznad njih. „Ljudi svijeta pokazuju prema satelitu i govore da su SAD poražene,“ zagrmio je [Hruščov] na primanju u istočnonjemačkoj ambasadi, a nerazvijene zemlje čule su poruku. „Ako su Rusi toliko potlačeni, kako ruski talent može biti toliko kreativan?“ zapitao se jedan školski ravnatelj iz Gane.“³¹

Jednom uspostavljeno, zanimanje je održavano kroz 1958. i nadalje. Naslovnice su dobivali ljudi poput Franka Pacea Jr. (predsjednik *General Dynamics Corp.*, firme koja gradi interkontinentalne rakete tipa *Atlas* koje se koriste i za slanje tereta u svemir) i Wernhera von Brauna (graditelja *Explorera*, prvog uspješnog američkog satelita). Puno prostora posvećeno je člancima koji na popularan način objašnjavaju fizikalne pretpostavke svemirskog leta. Međutim, niti takvi članci nisu bili lišeni apologetskih umetaka, npr: „...Ali rivalstvo s Rusijom nije obična propagandna bitka.“ Jedan svemirski inženjer je ustvrdio: „Mogli bismo se u potpunosti koncentrirati na vojni razvoj a svemir u potpunosti prepustiti Rusima. Bili nas to učinilo nedodirljivima? Ne, jednostavno zato jer ostatak svijeta ne bi vjerovao da smo nedodirljivi. Izgledalo bi da je Rusija nedodirljivi predvodnik – i bitka bi bila izgubljena i prije nego što je počela.“³² Osnivanje NASA-e 1958. i njeni prvi koraci bilo su također praćeni, ali ne previše. Naslovnice *Timea* nisu dobili. Čini se da je Ameriku, za razliku od Rusije, puno više zanimao pojedinac nego kolektiv.³³

GAGARIN

U tako pripremljenu medijsku arenu, u koju su sada s apriornom pozornošću bile uperene oči sovjetske i američke javnosti, skupa s ostatkom svijeta, uletio je 12. travnja 1961. prvi svjetski kozmonaut. Efekt je bio još jači nego *Sputnjikov*. Mediji u obje velesile posvetili su punu pažnju događaju. *Ruski radio* je nakon domoljubne pjesme „Kako je prostrana moja zemlja“ iznio kratku obavijest da je „Prvi svjetski svemirski brod, *Vostok* (hrv. *Istok*), s čovjekom unutra, lansiran 12. travnja u Sovjetskom Savezu na orbitu oko Zemlje.“ Radio je u intervalima donosio izvještaje o statusu leta. Tek su u toku leta obznaneli da je prvi kozmonaut bojničnik Juri Aleksejevič Gagarin. Oduševljenje je zahvatilo cijeli SSSR. Ljudi su slavili na ulicama. Sovjetska propaganda odradila je svoj posao na uobičajen način. O samom letu znalo se opet vrlo malo. Mjesto polijetanja nije otkriveno, kao niti detalji o slijetanju. Identitet kozmonauta otkriven je tek za vrijeme leta. Ni Gagarinova žena nije dotada znala čime joj se muž bavi, pa čak niti to da je bojničnik.³⁴ Najveća pozornost stavljena je na propagandni plan. Po slijetanju, Gagarin je nazvao Hruščova, a radio je prenosio njihov kratki razgovor:

„H: Kako si se osjećao?

G: Osjećao sam se dobro. Let je bio vrlo uspješan. Svi aparati svemirskog broda funkcionirali su uspješno. Tijekom leta, vidio sam Zemlju s velike visine. Mogao sam vidjeti mora, planine, velike gradove, rijeke i šume.

H: Dakle, osjećao si se dobro?

G: U pravu ste, Nikita Sergejeviču. Osjećao sam se dobro na letu. Baš kao kod kuće.

H: Učinio si sebe besmrtnim jer si prvi čovjek koji je prodro u svemir.

G: Neka nas sada druge zemlje probaju sustići.

H: Tako je. Neka kapitalističke zemlje pokušaju sustići našu zemlju, koja je osvijetlila put u svemir i lansirala prvog svjetskog kozmonauta.“³⁵

Puno više od detalja o letu, ruski mediji su se usredotočili upravo na takve pojedinosti. Bilo je važno obznaneli da je Gagarin tijekom preleta mogao vidjeti

kolektivne farme u SSSR-u, da je pri tom razmišljao o partiji i domovini, a pri slijetanju pjevao „Domovina čuje, domovina zna.“ Priređen mu je grandiozan doček, a cijeli svijet ga je pratio sa zanimanjem.³⁶ Kada je Gagarin par mjeseci nakon toga došao u nepredviđeni i nenajavljeni posjet Britaniji, moglo se vidjeti koliko je divljenje izazivao čak i u jednoj od ideološki najljućih suparnica. Iako ga je na londonskom aerodromu dočekao tek niži državni činovnik (britanski protokol je bio zatečen, ili je tako barem tvrdio), reakcija ljudi bila je euforična. Tijekom cijelog petodnevnog boravka u Engleskoj vozio se u otvorenim autima. Razdragane gomile stajale su uz ceste kojima je prolazio skandirajući glasno „Gagarin,“ on je mahao i zadovoljno se smješkao. Princeza Margaret stajala je pola sata iza ograde palače u Kensingtonu da bi na nekoliko sekundi vidjela Gagarina dok je prolazio pored. Na konferenciju za novinare koju je održao na Sajmu trgovine upali su oduševljeni obožavatelji i svojim pitanjima usutkali profesionalne novinare. Očito vrlo karizmatična osoba, nasmiješeni i skromni Gagarin posjetio je i Sindikat radnika metalske industrije³⁷ i britansku kraljicu Elizabetu. Na ručku u Buckinghamskoj palači bio je počasni gost, prvi s desna od kraljice. *Daily Mail* je objavio naslovnice: „Učinite ga *sir* Jurijem!“³⁸ Takva propagandna pobjeda za SSSR bila je dotad nezamisliva. Shvativši koliko je Gagarin dragocjen, sovjetska administracija ga je povukla iz aktivnog sudjelovanja u svemirskom programu i sve do smrti koristila kao svojevrsnog ambasadora SSSR-a u svijetu.³⁹

Reakcije u SAD-u bile su podvojene. S jedne strane postojala je svijest o značajnom postignuću na nivou cijelog čovječanstva.⁴⁰ S druge strane, bio je to još jedan velik i bolan poraz, veći i od *Sputnjika*. Probuđen i zamoljen da komentira Gagarinov let, pukovnik John „Shorty“ Powers, medijski posrednik za astronaute američkog svemirskog programa *Mercury*, ljutito se izderao na novinara: „Ako želiš išta od nas, idiote jedan, odgovor je da svi spavamo!“⁴¹ Ipak, vijest je bila udarna. Gagarin i *Vostok* dobili su naslovnice *Timea*. Časopis je detaljno izvještavao o zbivanjima oko leta i samoga Gagarina. Prenio je sve oskudne ruske informacije o letu. Spekuliralo se o nepoznatim detaljima.⁴² Prokazivala se ruska propaganda, a sporni podaci o letu su pomalo zlorado dovodeni u pitanje.⁴³ Nastojalo se i umanjiti rusko postignuće: „Zanemarivši veliku propagandnu vrijednost, posljednji sovjetski hitac postigao je vrlo malo. Čini se da tijekom svojega puta oko Zemlje bojničnik Gagarin nije vidio ništa od znanstvene važnosti, a zabilježio je manje nego što bi to učinili instrumenti njegove težine. Zapravo nije imao niti kontrolu nad *Vostokom*; sve komande bile su na Zemlji.“⁴⁴ Ipak, SAD su bile svjesne da moraju brzo odgovoriti žele li zadržati barem priključak s Rusima u očima svjetske javnosti.

AMERIČKI ODGOVORI; KENNEDY, SHEPARD, GLENN

Još 1961. predsjednik SAD-a postao je demokrat J.F. Kennedy, naslijedivši na toj funkciji republikanca Eisenhowera. Jedna od osnovica Kennedyjeve kampanje bili su i neuspjesi Eisenhowerove administracije na području istraživanja svemira. Poučen promjenom javnoga mnijenja koja se manifestirala povećanom osjetljivošću za svemirsku utrku, J.F.K. je povukao dva dobra promotivna poteza. Prvo je, nedugo nakon stupanja na dužnost, pozvao SSSR na suradnju na polju

miroljubivog istraživanja svemira. To se činilo kao dobar potez, jer takav prijedlog spada u red onih koji dovode protivnike u nedoumicu: ako prijedlog prihvate, morat će otkriti SAD-u više o svom svemirskom programu i na neki način priznati da nisu toliko ispred Amerikanaca da ne bi mogli surađivati s njima; ako odbiju, ispast će nekooperativni i sebični u očima svjetske javnosti – propagandni poraz. Rusi su, naravno, odbili.⁴⁵ Nakon velikog ruskog trijumfa s Gagarinom u orbiti oko zemlje, J.F.K. je povukao i drugi dobar potez. Uvidjevši da SAD očito gube utrku, promijenio je ciljeve igre na način da obje strane moraju započeti iznova, a sve dotadašnje prednosti se gube. U poznatom govoru pred kongresom 25. svibnja 1961. zacrtao je dohvaćanje Mjeseca kao novi cilj. Takav pothvat je s tadašnjom razinom znanstvenih spoznaja i tehničkih mogućnosti bio gotovo u potpunosti nezamisliv. Svatko tko se uključio u njega morao bi započeti na novo, „iz ničega.“

Osim riječi, SAD su ipak morale ponuditi i djela. Dvadeset dana prije Kennedyjevog govora, Amerikanci su pokazali nešto iz „klasičnog“ arsenala. Alan B. Shepard ispaljen je u raketi na petnaestominutni suborbitalni let. Taj događaj može se opet promatrati iz dva kuta. Prvi je strogo znanstveni; Shepard je letio niže, kraće i sporije od Gagarina, i na puno jednostavnijoj putanji. Ipak, za razliku od ruskog kolege, on je imao kontrolu nad svojim brodom. Gledano iz medijske perspektive, Amerikanci su, za razliku od Rusa, cijeli proces učinili maksimalno transparentnim. Lansiranje s Cape Canaverala je bilo najavljeno unaprijed, i poznato u detaljima, kao i sve o postupku priprema te samom Shepardu i njegovoj obitelji. Milijuni gledatelja pratili su lansiranje i let putem TV kamera i slušali direktnu komunikaciju Sheparda i kontrole leta. Nakon uspješnog slijetanja, u SAD-u je zavladao euforija slična onoj u SSSR-u oko Gagarina. Ljudi su slavili na ulicama zasipani konfetima iz aviona. Svi poslovi su stali (tvornice, škole, sudski procesi...). Gradonačelnici New Yorka i Los Angelesa natjecali su se za čast priređivanja dočeka. Cijela mašinerija za proizvodnju heroja stavljena je u pogon.⁴⁶ Shepard je krasio je i naslovnice *Timea* 12. svibnja 1961. Svaka od supersila koncentrirala se na jedan aspekt događaja, onaj koji je njejoj propagandi išao u prilog. Amerikanci su naglašavali transparentnost: „Osvojivši ulog u prisutnosti znatizeljnih TV kamera i novinara čitavog svijeta, SAD mogu biti osobito ponosne na podatak da njihni astronauti nisu skrivali nikakve tajne pred znanošću. Radili su otvoreno, bez straha od neuspjeha, nezaštićeni prisilnom tajnovitošću koja još uvijek okružuje dobar dio putovanja Gagarinovog *Vostoka*. Sada je, poput Kilroya, Shepard hrabro iskoračio – a dok je putovao, svijet je gledao.“⁴⁷ Pažnja SSSR-a bila je naravno usmjerena na naglašavanje tehničkog momenta. Službeni komentari svih medija istočnog bloka bili su puni prezira prema objektivno inferiornom postignuću. *Radio Prag* je nazvao Shepardov let „znanstveno primitivnim.“ Takvo postignuće nije bilo dovoljno da se uhvati korak s SSSR-om. Čak su i američki mediji, doduše s godinom odmaka, morali konstatirati da je „...astronaut SAD-a Alan Shepard bio prisiljen zadovoljiti se kratkim lukom od 302 milje koji je bio žalosno ispod orbite.“⁴⁸ Tek je Glennov pothvat bio na adekvatnom nivou.

Iako s gotovo deset mjeseci zaostatka za Gagarinom,⁴⁹ John H. Glenn, prvi pravi američki astronaut, 20. veljače 1962. otišao je u svemir u velikom stilu. Lansiranje s Cape Canaverala pratilo je oko 50 000 ljudi uživo i oko 100 milijuna

putem televizije. Medijska pokrivenost događaja bila je gotovo apsolutna, sa svim detaljima o samom letu i njegovim akterima. Glenn je postao instant ikona. Njegove stope ostale su zabilježene na nosaču aviona koji ga je pokupio iz mora. U Cape Canaveralu su ga dočekali i predsjednik Kennedy i potpredsjednik Lyndon Johnson. Dobio je čast da se obrati zajedničkom zasjedanju Kongresa. Gradovi su se natjecali u spektakularnosti dočeka.⁵⁰ Propagandni stroj učinio je sve da od Glenna napravi zvijezdu koja bi se mogla mjeriti s Gagarinom. Portretirali su ga kao oličenje američkog čovjeka, „normalnog poput pite od borovnica,“⁵¹ koji u slobodnoj zemlji ispunjava do maksimuma svoje potencijale. Opis je stvarno bio stereotipan: naočit, dobro građen muškarac; odrastao u malom gradiću protestantskih, puritanskih svjetonazora, moralno strog; oženio se svojom djevojkom iz srednje škole s kojom ima idiličnu obitelj s dvije kćerke; pilot – ratni heroj iz Drugog svjetskog rata i Koreje; iznimno radišan, pametan i uporan; u životu sve postigao sam.⁵² Ako bi se za Gagarina moglo reći da je pravi Rus, onda je Glenn sigurno bio pravi Amerikanac. Kao takav, bio je idealan ambasador svoje zemlje u svijetu. Njih dvojica igrali su od tada identične uloge za svoje zemlje.⁵³ Svemirska utrka se nastavila kao trajna tendencija, s ponešto promjenjivim intenzitetom, ali trajnim zanimanjem.

U SVEMIRU IMA I ŽENA

Gotovo idealan primjer diskrepancije između stvarnih događaja i njihovog medijskog odjeka predstavlja let prve žene u svemir. Valentina Tereškova, osoba bez ikakvog pilotskog iskustva i mehaničke naobrazbe, svojim je *Vostokom 6* poletjela 16. lipnja 1964. na trodnevno orbitiranje oko Zemlje. Dva dana ranije u svemir je otišao i *Vostok 5* s kozmonautom Valerijem Bikovskim. Dva su broda jedno vrijeme letjela usporedno u atmosferi, a piloti su komunicirali putem radija. Gledano s puko znanstvenog stajališta, ta misija nije bila po ničemu značajna. Potpuno istu stvar napravili su *Vostok 3* i *4* prije njih. Povrh toga, Tereškova je tijekom leta postala psihički nestabilna i bila u toliko teškom stanju da je misija morala biti završena ranije. Međutim, taj podatak je bio zataškan i nepoznat izvan SSSR-a. Privremeni gubitak komunikacije između Tereškove i kontrole leta objašnjene je njenim „naglim kihanjem.“⁵⁴

Ako je misija i bila znanstveno nerelevantna, njene propagandne posljedice билу su značajne. Ruska interpretacija bila je da socijalizam omogućava ženama najveću moguću ravnopravnost. Službena ruska novinska agencija ponosno je javila: „Sjajna zvijezda zasjala je na kozmičkom svodu. Njen sjaj jači je od sjaja svih filmskih zvijezda na svijetu. Niti u jednoj zemlji žene nikada nisu dosegle takav status.“⁵⁵ Propagandna pobjeda bila je velika i značajna, osobito kada se pogledaju reakcije u SAD-u. Kao prvo, uzbunili su se borci za ženska prava: „Feministkinje SAD-a su gorljivo i jednoglasno izrazile svoje zaključke. Izjava Jane Heart, žene michiganskog senatora Philipa Harta i predvodnice u borbi za prihvaćanje ženskih astronauta od strane izrazito mizogine NASA-e: „U napasti sam da odem do štale i ispričam priču svome konju. Umro bi od smijeha.“ Clare Booth Luce je dodala: „Moramo prestati naše žene tretirati kao papirnate lutkice.“ Antropologinja Margaret Mead

„otrovno“ je primijetila: „Rusi tretiraju žene i muškarce ravnopravno. Mi tretiramo žene i muškarce različito.“⁵⁶ Druga značajan stvar bio je podatak da Tereškova nije imala gotovo nikakvog stručnog obrazovanja i uopće nikakvog pilotskog iskustva (izuzev padobranske obuke). Taj podatak rasplamsao je debatu oko činjenice da NASA inzistira na tome kako njeni astronauti moraju imati dvadesetak godina iskustva kao pokusni piloti. Sovjeti su (barem se tada tako činilo) pokazali da to nije nužno. Sada se počelo navaljivati da se umjesto pilota u svemir šalju znanstvenici; oni doduše ne bi znali sjajno upravljati kapsulama, ali bi bili puno korisniji pri proučavanjima. Zabunu u SAD-u stvorilo je i mišljenje da su Sovjeti pokušali spajanje dva broda u orbiti, što nije bio slučaj. Tereškova je postala i ostala poznatom osobom u svijetu, i još jednim vrijednim propagandnim oružjem.⁵⁷ Kada se krajem 1963. udala, vijest su uredno prenijele i društvene rubrike u SAD-u.

ZA POČETAK, MANJI KORAK

Na naslovnici *Timea* od 26. ožujka 1965. nalazila se mutna slika humanoidnoga obrisa koji lebdi naglavačke. Bio je to Aleksej Arkipovič Leonov, ruski kozmonaut koji je 18. ožujka, osam dana ranije, postao prvi čovjek koji je izašao iz kapsule na šetnju svemirom. Ovaj događaj, vrlo značajan i sa znanstvene strane, bio je još jedna velika pobjeda SSSR-a u svemirskoj utrci. U ovoj epizodi nadmetanja, stvari su se odvijale po već ustaljenom rasporedu. Sovjeti su postigli velik uspjeh na polju istraživanja svemira i maksimalno ga iskoristili. Pobrali su lovorike unatoč uobičajeno sažetom izvještaju o samom događaju.⁵⁸ Amerikanci su ponovno bili prisiljeni priznati poraz i čestitati Sovjetima (uz predsjednika Johnsona, čestitke je SSSR-u poslao čak i papa Pavao VI.). Opet su tražili sve moguće detalje kojima bi umanjili postignuće protivnika.⁵⁹ Zatim su ponovili sovjetski pothvat na tehnički zahtjevniji način.⁶⁰ uz uobičajeno veliku medijsku pokrivenost.

U međuvremenu, američka je javnost, zahvaljujući ugrađenoj kameri, mogla u direktnom TV prijenosu s divljenjem pratiti kako NASA-ina sonda *Ranger 9*, lansirana 21. ožujka 1965., uspješno slijeće na Mjesec. Let koji je *New York Times* opisao kao „najbolju vrstu svemirskog istraživanja do tada“ i „astronomiju za mase“,⁶¹ pokazao je da je sljedeći cilj vrijedan pažnje svijeta definitivno i samo Mjesec.

VELIKI SKOK

O završnom činu svemirske utrke zapravo i ne treba previše govoriti, budući je većina detalja već dobro poznata. Spustivši čovjeka na Mjesec pred TV kamerama (sada u boji) prije Sovjeta, Amerikanci su izvojevali prvu ali i najveću pobjedu u tom natjecanju. Svi sovjetski uspjesi su nekako ipak pali u drugi plan.⁶² Armstrongov izlazak iz lunarnog modula 20. srpnja 1969. označio je kraj natjecanja; ono je zapravo, u potpunoj tajnosti, završilo već mjesec dana ranije. U katastrofi prilikom testiranja nove rakete *N1*, koja je vjerojatno trebala poslužiti za let na Mjesec, poginulo je preko stotinu sovjetskih inženjera i znanstvenika, a čitav „svemirski grad“ je bio razoren.⁶³ Za taj se događaj nije znalo, pa je u svjetskoj javnosti ostala predodžba o utrci koja to zapravo više i nije bila (za utrku su potrebna

barem dvojica). Amerikanci su ponudili verziju po kojoj je spuštanje na Mjesec od općeljudskog značenja. Astronauti su na njega postavili ploču s pozdravima vođa sedamdeset i dvije države, govorima američkih predsjednika Eisenhowera, Kennedya, Johnsona i Nixona i porukom pape Pavla VI.; druga ploča nosila je natpis „Došli smo u miru,“ s potpisima Nixona i same posade *Apolla 11* (Armstrong, Aldrin, Collins). Ostavili su i uspomene na američke i sovjetske astronaute i kozmonaute koji su do tada preminuli (Gagarin, Komarov, Grissom, Chaffe, White). Ipak, da ne bi bilo nikakve zabune o krajnjem pobjedniku, na Mjesec je postavljena i američka zastava.⁶⁴ Nakon prve lunarne ekspedicije, interes za istraživanje svemira polako je počeo opadati. Prvi uzrok takvoga razvoja događaja bili su veliki troškovi koji su uvjetovali da se daljnje operacije u svemiru svedu na racionalniju mjeru. Program *Apollo* je prekinut prije planiranog završetka. SSSR se oporavio od šoka, ali utrka je do tada već izgubila na značaju. Drugi uzrok opadanja zanimanja bila je tehnička limitiranost; ona je ujedno i razlog da se od toga trenutka pa do dana današnjeg u istraživanju svemira nije dogodilo ništa što bi pobudilo pozornost medija i javnosti veću ili barem jednaku onoj vezanoj uz misiju *Apolla 11*. Jednostavno, niti tada (a niti danas) nije bilo moguće izvesti nešto što bi po spektakularnosti nadišlo čovjekovu lunarnu ekspediciju. Iako suvremena planetarna istraživanja Marsa i ostalih planeta pomoću sondi imaju (vjerojatno) puno veću znanstvenu vrijednost od spuštanja na Mjesec, razlog njihove manje „atraktivnosti“ je upravo taj što u njima ne sudjeluje čovjek (barem ne osobno). Medijska publika jednostavno ne može imati empatiju prema teledirigiranom komadu metala i plastike. S obzirom na velike poteškoće vezane uz možebitne dugotrajnije svemirske letove ljudskih posada (od nedovoljnih znanstvenih spoznaja i tehničkih mogućnosti do neadekvatne ljudske tjelesne konstitucije), nije moguće da se u doglednoj budućnosti istraživanja svemira postigne nešto mjerljivo s lunarnom ekspedicijom (izuzev eventualnog otkrića izvanzemaljskog života).⁶⁵ To je ujedno i razlog da istraživanje svemira danas ne spada u sam vrh popularnih događanja.⁶⁶ S tim u vidu, treći je uzrok opadanja interesa taj da su u kontekstu Hladnoga rata druge teme postale od tog trenutka aktualnije. Na kraju krajeva, jedan od natjecatelja je u međuvremenu prestao postojati, a s njim je nestao i ideološki sukob. SAD su, kao preživjeli član utrke, putem svoga utjecaja uspjele sebe prikazati krajnjim pobjednikom.⁶⁷ U utrci medijskog karaktera na kraju je odlučujući ukupni dojam, a ne zbroj pojedinih rezultata. Iako su SAD izgubile sve etape ove utrke osim posljednje, okolnost da je upravo njena posljednja dionica (lunarna ekspedicija) najdojmljivija, nenadmašiva (sve do danas) i samim time zaključna i odlučujuća, odnijela je prevagu.

BIBLIOGRAFIJA:

- Durašković, Đuro, ur. *SSSR – zemlja oktobra*. Beograd: Novinsko-izdavačko preduzeće „Komunist“, 1967.
- Kalkov, Tihana. „Utrka za svemir.“ Diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2005.
- Palonen, Kari. „Quentin Skinner's rhetoric of conceptual change.“ *History of The Human Sciences* 10/2 (1997): 61-80.
- „Announcement of the First Satellite“, *Pravda*, 5. 10. 1957., Krieger, F.J. *Behind the Sputniks*. Wasington, DC: Public Affairs Press, 1958, na: history.nasa.gov/sputnik/14.html [21. 4. 2007.]
- Uvodnik novina *Pravda*, 9. 10. 1957, na: www.cnn.com/specials/cold.war/episodes/o8/1st.draft/pravda.html [7. 4. 2007.]
- „The Sputnik“, *Time*, 14. 10. 1957., na: time.com/time/printout/0,8816,862778,00.html [7. 4. 2007.]
- „Red Moon Over the US“, *Time*, 14. 10. 1957., na: time.com/time/printout/0,8816,862748,00.html [7. 4. 2007.]
- „The specific Threat“, *Time*, 21. 10. 1957., na: time.com/time/printout/0,8816,937917,00.html [7. 4. 2007.]
- „Signals from Moscow“, *Time*, 21. 10. 1957., na: time.com/time/printout/0,8816,937933,00.html [7. 4. 2007.]
- „Sputnik's Week“, *Time*, 21. 10. 1957., na: time.com/time/printout/0,8816,937948,00.html [7.4. 2007.]
- „Project Vanguard“, *Time*, 21. 10. 1957., na: time.com/time/printout/0,8816,937919,00.html [7. 4. 2007.]
- „Into the Orbit“, *Time*, 21. 10. 1957., na: time.com/time/printout/0,8816,937986,00.html [7. 4. 2007.]
- „The Race to Come“, *Time*, 21. 10. 1957., na: time.com/time/printout/0,8816,937918,00.html [7. 4. 2007.]
- „The Beeper's Message“, *Time*, 21. 10. 1957., na: time.com/time/printout/0,8816,937932,00.html [7. 4. 2007.]
- „The Race Into Space“, *Time*, 28. 10. 1957., na: time.com/time/printout/0,8816,810077,00.html [7. 4. 2007.]
- „A Time of Danger“, *Time*, 11. 11. 1957., na: time.com/time/printout/0,8816,867914,00.html [7. 4. 2007.]
- „1957 Beta“, *Time*, 11. 11. 1957., na: time.com/time/printout/0,8816,867945,00.html [7. 4. 2007.]
- „Up From the Plenum“, *Time*, 6. 01. 1958., na: time.com/time/printout/0,8816,868089,00.html [7. 4. 2007.]

- „Builder of the Atlas“, *Time*, 20. 1. 1958., na: time.com/time/printout/0,8816,868210,00.html [7. 4. 2007.]
- „Reach for the Stars“, *Time*, 17. 2. 1958., na: time.com/time/printout/0,8816,862899,00.html [7. 4. 2007.]
- „NASA“, *Time*, 14. 4. 1958., na: time.com/time/printout/0,8816,864234,00.html [11. 4. 2007.]
- „Fight for Space“, *Time*, 27. 10. 1958., na: <http://time.com/time/printout/0,8816,937604,00.html> [11. 4. 2007.]
- „Battle for Brains“, *Time*, 15. 12. 1958., na: <http://time.com/time/printout/0,8816,810706,00.html> [11. 4. 2007.]
- „Push into Space“, *Time*, 19. 1. 1959., na: time.com/time/printout/0,8816,868990,00.html [11. 4. 2007.]
- „The Cruise of the Vostok“, *Time*, 21. 4. 1961., na: time.com/time/printout/0,8816,895299,00.html [12. 4. 2007.]
- „The More Things Change...“, *Time*, 21. 4. 1961., na: time.com/time/printout/0,8816,895266,00.html [12. 4. 2007.]
- „Freedom's Flight“, *Time*, 12. 5. 1961., na: time.com/time/printout/0,8816,869905,00.html [11. 4. 2007.]
- „Out of this World“, *Time*, 21. 7. 1961., na: time.com/time/printout/0,8816,897809,00.html [12. 4. 2007.]
- „The Hero“, *Time*, 2. 3. 1962., na: time.com/time/printout/0,8816,939870,00.html [12. 4. 2007.]
- „The Man“, *Time*, 2. 3. 1962., na: time.com/time/printout/0,8816,939868,00.html [12. 4. 2007.]
- „Reaching for the Moon“, *Time*, 10. 8. 1962., na: time.com/time/printout/0,8816,873712,00.html [11. 4. 2007.]
- „Women Are Different“, *Time*, 28. 6. 1963., na: time.com/time/printout/0,8816,874956,00.html [12. 4. 2007.]
- „Adventure into Emptiness“, *Time*, 26. 3. 1965., na: time.com/time/printout/0,8816,841800,00.html [12. 4. 2007.]
- „Closing the Gap“, *Time*, 11. 6. 1965., na: time.com/time/printout/0,8816,833681,00.html [12. 4. 2007.]
- „A Giant Leap for Mankind“, *Time*, 25. 7. 1969., na: time.com/time/printout/0,8816,901102,00.html [12. 4. 2007.]

An Unintentional Race

SUMMARY

The space race was one of the most important parts in the struggle for prestige between the United States and the USSR during the Cold War. The exploration of space was at the heart of media interest for a full decade since the end of the 1950s. The race itself had been more of a media (or propaganda) event, notwithstanding the use of the new and important technology made possible by modern science. Its ultimate goal was not the progress of science (although this was a byproduct, a means of reaching an end), but a propaganda coup. The world public had to be persuaded (especially in the countries outside the East-West divide, i.e. the countries which had to be won over) that all the great modern accomplishments found their source in capitalism or communism as the optimal political systems. In the very beginning, the participants of the race were not even aware of their own participation. Only after the reaction of the public around the world to the first great „leap“ into space (the Soviet launch of the *Sputnik* satellite), did the two superpowers realize the enormous propaganda potential, which led to a gradual rise in the development of the field, and then to a space race with two conscious participants. Soon the two basic approaches to the race were formed. The US insisted on transparency and the exaltation of deserving individuals in accordance with the principles of free speech and liberalism that they stood for. The USSR kept a much greater control over the information concerning their programme. They only reported on the successes, which were shown as the fruits of collective labor (as opposed to individual accomplishments), wherein all the participants were equally appreciated. The key stages in the space race were the launching of the first satellite in orbit, then the launching of the first living being, first man, first woman, the first space walk and the first man on the Moon. The USSR won all of the stages except the last one, which proved to be decisive. The space race died down in the 1970s, because of the great expense and technical difficulty of achieving a goal surpassing the landing on the Moon. The last necessary condition for this kind of race vanished with the end of the East-West bloc divide (a race always needs two participants). Space is today explored with other incentives, and with a decreased public awareness. The „lone survivor“ of the space race, the US, has succeeded, thanks to its victory in the final stage, to present itself as the absolute winner in the race, although it had suffered many defeats in the duration of the contest.

BILJEŠKE STR. 164-177

- 1] Dobar indikator toga je npr. Hollywoodska *mainstream* produkcija filmova. Uz tradicionalne teme poput epizoda iz izraelske, egipatske, grčke i rimske povijesti, jedan od zahvalnijih povijesnih motiva za filmske spektakle je i put u svemir. Relevantni primjeri su „The Right Stuff“ Philipa Kaufmana iz 1983. i „Apollo 13“ Rona Howarda iz 1995.
- 2] Formulirano drugačije, riječ je o demistifikaciji mitova.
- 3] Za dobru artikulaciju takvog stava može se konzultirati članak: Kari Palonen, „Quentin Skinner's rhetoric of conceptual change,“ *History of The Human Sciences* 10/2 (1997), 61.-80. Iako se Skinner primarno bavi političkim konceptima, jedna od njegovih osnovnih teza (u svojevrsnom postmodernom kontekstu) je ista; pitanje istinitosti nečijih prošlih uvjerenja je zanemarivo, bitno je da su ona suvremenicima bila stvarni poticaji na djelovanje, odnosno uzroci daljnjih događanja.
- 4] Iz razdoblja Jugoslavije mogu se, doduše, naći sovjetske publikacije prevedene na hrvatski (uglavnom je riječ o raznim monografijama), koje sadrže i dijelove o uspjesima SSSR-a na području istraživanja svemira. Budući je riječ o direktnoj propagandi, one su itekako relevantne za ovaj rad. Nažalost, takva izdanja se danas teško nalaze po sustavima knjižnica; njihov prvenstveni izvor su privatne biblioteke.
- 5] Osobito nakon što se u SAD pojavila tzv. „politika čvrstog kursa,“ odnosno doktrina koja nalaže da se SAD prema SSSR-u odnose prvenstveno s pozicije sile koja je potkrijepljena atomskim naoružanjem. Do Eisenhowerovog stupanja na dužnost predsjednika zavlдалo je opće nepovjerenje između dviju supersila.
- 6] Američka superiornost u atomskom naoružanju smatra se, po nekima, paradoksalnim uzrokom njihovih poraza u utrci za svemir. Budući su razvili sofisticiranije bojeve glave, čija je masa bila znatno manja od ruskih, trebale su im rakete puno slabijeg potiska nego Rusima. Kada su se te iste rakete počele koristiti za slanje tereta u svemir, Rusi su imali znatno jače nosače, samim time bili i u mogućnosti poslati puno veći teret.
- 7] Sergej Koroljov je po nacionalnoj pripadnosti bio Ukrajinac.
- 8] Obojica su se zalagala za lansiranje znanstvenog umjetnog satelita u orbitu. Von Braun je i inače bio zainteresiran za rakete kao znanstvene, ne vojne instrumente. Kada je prva njemačka raketa V2 pala na London, njen tvorac von Braun je navodno izjavio „da je raketa radila savršeno, ali je, nažalost, pala na krivi planet.“
- 9] Jedini mediji koje su već tada obilato iskorištavali svemir kao temu bili su popularni stripovi i crtici. Vidi npr. *Buck Rogers in the 25th Century*, *Dan Dare pilot of the future*, i *Flash Gordon*.
- 10] „Project Vanguard,“ *Time*, 21. 10. 1957., na: www.time.com/time/printout/0,8816,937919,00.html [7. 4. 2007.] (moj prijevod).

- 11] International Geophysical Year (IGY) bio je kooperativni projekt 67 zemalja s ciljem istraživanja veze između Zemlje i Sunca u razdoblju od 1. srpnja. 1957. do 31. prosinca. 1958., kada se očekivala velika aktivnost Sunca. SSSR i SAD su bile izazvane da kao tehnološki najnaprednije zemlje sudionice primjene svoje balističke rakete u mirnodopske svrhe i lansiraju umjetne satelite u orbitu prije kraja tog razdoblja.
- 12] „Sovjeti planiraju rano lansiranje satelita. Ruski stručnjak u Danskoj najavio moguću uspjeh unutar dvije godine“ (moj prijevod) Tihana Kalkov, „Utrka za svemir“ (diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2005.), 1-15.
- 13] Standardna sovjetska praksa bila je da se mediji obavještavaju samo o uspješnim znanstvenim pokusima, dakle tek nakon što su provedeni.
- 14] „Announcement of the First Satellite,“ *Pravda*, 5. 10. 1957., F.J. Krieger, *Behind the Sputniks* (Washington, DC: Public Affairs Press, 1958.), 311-12., na: history.nasa.gov/sputnik/14.html [21. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 15] *Pravda*, 9. 10. 1957., na: www.cnn.com/specials/cold.war/episodes/08/1st.draft/pravda.html [7. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 16] Tihana Kalkov, „Utrka za svemir“ (diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2005.), 15.
- 17] *Pravda*, 9. 10. 1957., na: www.cnn.com/specials/cold.war/episodes/08/1st.draft/pravda.html [7. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 18] Guverner Arkanzasa odbio je poslati nacionalnu gardu da osigura ulazak prvih devetero crnih učenika u bjelačku srednju školu, pa su na taj zadatak bili poslani vojni padobranici. Rasni problem očito je taj tjedan bio akutniji od svemirskog.
- 19] Naslovna tema 14. listopada bila je analiza poteškoća sa serviserima kućanskih aparata! I svakodnevni problemi zasjenili su svemirske.
- 20] „The Beeper's Message,“ *Time*, 21. 10. 1957., na: www.time.com/time/printout/0,8816,937932,00.html [7. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 21] „The Beeper's Message,“ *Time*, 21. 10. 1957., na: www.time.com/time/printout/0,8816,937932,00.html [7. 4. 2007.] (moj prijevod); Na konferenciji u Barceloni, ruski delegat Leonid I. Sedov ponudio je američkim kolegama znanstvenicima svojevrsan odgovor na takav stav: „Vi Amerikanci... imate viši životni standard od nas. Amerikanac voli svoj auto, hladnjak, kuću. Ali, za razliku od Rusa, on ne voli svoju domovinu,“ citat iz „Sputnik's Week,“ *Time*, 21. 10. 1957., na: www.time.com/time/printout/0,8816,937948,00.html [7. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 22] *Combat* su bile francuske novine izdavane od vremena Drugoga svjetskog rata pa do 1974. U prvom uredništvu lista nalazio se Albert Camus, a među suradnicima su se nalazili, između ostalih, Jean-Paul Sartre i André Malraux. List je uglavnom zastupao stavove nekomunističkog krila francuske ljevice.
- 23] „Sputnik's Week,“ *Time*, 21. 10. 1957., na: www.time.com/time/printout/0,8816,937948,00.html [7. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 24] „Project Vanguard,“ *Time*, 21. 10. 1957., na: www.time.com/time/printout/0,8816,937919,00.html [7. 4. 2007.] (moj prijevod i kurziv).
- 25] „Out of this World,“ *Time*, 21. 6. 1961., na: www.time.com/time/printout/0,8816,897809,00.html [12. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 26] Jurij Gagarin, „Na kosmičkim putanjama,“ *SSSR – zemlja Oktobra*, ur. Đuro Durašković (Beograd: Novinsko-izdavačko preduzeće „Komunist,“ 1967.), 161.-162.
- 27] „The Specific Threat,“ *Time*, 21. 10. 1957., na: www.time.com/time/printout/0,8816,937917,00.html [7. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 28] „The Race To Come,“ *Time*, 21. 10. 1957., na: www.time.com/time/printout/0,8816,937918,00.html [7. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 29] Igra riječima koju je nemoguće u potpunosti prevesti; „flop“ na eng. znači promašaj, neuspjeh; aluzija je na Flopnik kao antipod Sputniku. Doslavno: „Oh, kakav Flopnik!“
- 30] Jasno je da *Sputnjik* nije jedini razlog što je Hruščov, koji je raskrstio sa Staljinom i prigrabio moć u SSSR-u, osoba godine. Ipak, simbolika je jasna.
- 31] „Up From The Plenum,“ *Time*, 6. 01. 1958., na: www.time.com/time/printout/0,8816,868089,00.html [7. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 32] „Push into Space,“ *Time*, 19. 1. 1959., na: www.time.com/time/printout/0,8816,868990,00.html [11. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 33] Tako je npr. NASA-in znanstvenik Dyer Brainerd Holmes, glavni čovjek projekta spuštanja na Mjesec, bez problema dobio naslovnice *Timea* i veliki članak u izdanju od 10. 8. 1962.
- 34] „The Cruise of the Vostok,“ *Time*, 21. 4. 1961., na: www.time.com/time/printout/0,8816,895299,00.html [12. 4. 2007.].
- 35] „The Cruise of the Vostok,“ *Time*, 21. 4. 1961., na: www.time.com/time/printout/0,8816,895299,00.html [12. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 36] U Europi je prijenos omogućila eurovizijska mreža. U SAD-u je ceremonija prikazana s vrpce koju je preko Atlantika ekspresno prenio mlađnjak.
- 37] Primivši medalju s natpisom „Radimo zajedno za bolji svijet“ bivši radnik Gagarin je izjavio: „U duši sam još uvijek metalac.“
- 38] „Out of this World,“ *Time*, 21. 7. 1961., na: time.com/time/printout/0,8816,897809,00.html [12. 4. 2007.].
- 39] Sličnu sudbinu imao je i prvi američki astronaut, John Glenn. Gagarin je poginuo 1968. u nesreći mlaznog MiG-a 15.
- 40] Predsjednik Kennedy odmah je čestitao Rusima.
- 41] „The Cruise of the Vostok,“ *Time*, 21. 4. 1961., na: www.time.com/time/printout/0,8816,895299,00.html [12. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 42] Npr., je li Gagarin sletio u samoj kapsuli, ili je iskočio s padobranom?
- 43] Bilo je zapravo dosta nepoznanica i proturječnosti o samom letu. Gagarin se navodno javio iznad Južne Amerike samo petnaest minuta nakon lansiranja, a udaljenost od pretpostavljanog mjesta polijetanja bila je pola orbite. Suprotno Gagarinovu izvještaju o prizorima Zemlje koje je vidio iz svemira, ruski akademik Blagonravov, povremeni glasnogovornik svemirskog programa, ustvrdio je da je Gagarin „gledao pomoću radija,“ tj. da *Vostok* uopće

- nije imao prozore. Dopisnici *London Daily Workera* i *London Daily Sketcha* iz Moskve spekulirali su o orbitalnom letu prije Gagarinovog koji je završio fatalno po kozmonauta. Sumnjalo se da izvještaji ruskog radija nisu bili simultani sa stvarnim događajima, već je sve inscenirano nakon uspješno završenog leta.
- 44] „The Cruise of the Vostok,“ *Time*, 21. 4. 1961., na: www.time.com/time/printout/0,8816,895299,00.html [12. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 45] Hruščov je navodno rekao svome sinu: „Ako surađujemo s Amerikancima, to znači da ćemo morati razotkriti naš raketni program. Imamo samo 200 raketa, ali oni misle da imamo puno više... Upravo suprotno. Nemamo što tajiti. I to moramo sakriti,“ Tihana Kalkov, „Utrka za svemir“ (diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2005), 21. Još jedan dobar pokazatelj kako je od pravog stanja stvari uvijek važnija protivnikova predodžba o stanju stvari.
- 46] „Freedom's Flight,“ *Time*, 12. 5. 1961., na: www.time.com/time/printout/0,8816,869905,00.html [11. 4. 2007.]. Unatoč statusu junaka, Shepard, za razliku od Glenna, nije bio povučen iz aktivnog sudjelovanja u svemirskom programu. 1971. zapovijedao je *Apollo 14* pri slijetanju na Mjesec.
- 47] „Freedom's Flight,“ *Time*, 12. 5. 1961., na: www.time.com/time/printout/0,8816,869905,00.html [11. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 48] „Reaching for the Moon,“ *Time*, 10. 8. 1962., na: www.time.com/time/printout/0,8816,873712,00.html [11. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 49] Za kompenzaciju, Glenn je oko zemlje opisao tri orbite.
- 50] „The Hero,“ *Time*, 2. 3. 1962., na: www.time.com/time/printout/0,8816,939870,00.html [12. 4. 2007.].
- 51] „The Man,“ *Time*, 2. 3. 1962., na: www.time.com/time/printout/0,8816,939868,00.html [12. 4. 2007.] (moj prijevod); ne treba posebno napominjati da je Glenn dobio naslovnicu *Timea*, s koje se slavodobitno smješkao vireći iza globusa.
- 52] „The Man,“ *Time*, 2. 3. 1962., na: www.time.com/time/printout/0,8816,939868,00.html [12. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 53] Zanimljivo je da je Glenn, za razliku od Gagarina, još jednom letio u svemir 1998. Pilotirajući „space shuttleom“ *Discovery* sa 77 godina, postao je dotad uvjerljivo najstarija osoba u svemiru.
- 54] Zapravo, kolega Bikovski ju je morao nazvati preko radija i primiriti.
- 55] „Women Are Different,“ *Time*, 28. 6. 1963., na: www.time.com/time/printout/0,8816,874956,00.html [12. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 56] „Women Are Different,“ *Time*, 28. 6. 1963., na: www.time.com/time/printout/0,8816,874956,00.html [12. 4. 2007.] (moj prijevod).
- 57] BBC ju je proglasio ženom stoljeća. Zanimljivo je spomenuti da je Tereškova postala i članica Rusko-hrvatskog društva prijateljstva.
- 58] Šetnja nije prikazana u direktnom prijenosu. Tek nakon što se Leonov sigurno vratio na Zemlju, puštena je mutna, skraćena i naknadno „izrezana“ snimka same šetnje. Koroljov, najzaslužniji znanstvenik, opet je ostao potpuno skriven svjetskim medijima, koji su spekulirali o nepoznatom geniju iza sovjetskog svemirskog programa.
- 59] Insinuirali su da su slike namjerno zamućene. Pitali su se zašto snimka nije pokazana u cijelosti. Spekulirali su o tome jesu li Leonovljeve kretnje bilo voljne ili slučajne. Nagađali su da je bilo poteškoća pri slijetanju budući je kapsula pala u gušće naseljen kraj, što inače nije slučaj. Isticali su da Amerika prednjači ispred Rusije na polju delikatnije svemirske tehnike poput komunikacijskih i meteoroloških satelita te svemirskih sonde.
- 60] Ovoga puta kasnili su samo oko tri mjeseca. Američki astronaut Edward Higgins White II. imao je na svojoj šetnji 3. srpnja na raspolaganju i malo vozilo koje mu je olakšavalo kretanje zrakopraznim prostorom.
- 61] Tihana Kalkov, „Utrka za svemir“ (diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2005.), 35.
- 62] Lista je zapravo poduža: prvi umjetni zemljin satelit, prvi satelit sa živim bićem, prva fotografija tamne strane Mjeseca, prvi čovjek u svemiru, prvo dvostruko lansiranje, prva žena u svemiru, prvi satelit s tri člana posade, prva svemirska šetnja...
- 63] sSSR-u su trebale dvije godine da ponovo izgradi kompleks, a o gubitcima u ljudskom potencijalu teško je i nagađati.
- 64] SAD ipak nisu mogle tražiti suverenitet nad Mjesecom. U skladu sa sporazumom Moskve i Washingtona iz 1966., Mjesec je proglašen ničijom zemljom, otvorenom za istraživanje i upotrebu svim nacijama.
- 65] Naravno da i suvremena postignuća poput otkrića tragova vode na Marsu dobivaju veliku pažnju, ali niti jedno od njih ne može se usporediti sa spuštanjem na Mjesec. Armstrongov „korak“ vjerojatno je jedini trenutak u drugoj polovici 20. st. kojega gotovo svi njegovi suvremenici diljem svijeta (barem oni kojima je bio dostupan TV uređaj) pamte na način da se točno sjećaju gdje su tada bili i što su radili.
- 66] Suvremene operacije koje uključuju ljudski let u svemir medijskom konzumentu ostavljaju dojam rutine. Kao nešto što se već „milijun“ puta dogodilo, one su naprosto dosadne, sve dok se ne dogodi nešto nepredviđeno i tragično, poput nesreće *Challenger*a. To je ujedno i razlog pretežne anonimnosti suvremenih astronauta – ima ih relativno puno, a nitko od njih ne radi ništa što bi se laicima učinilo naročito novim i revolucionarnim.
- 67] Medijski odjek spuštanja na mjesec već je 1969. bio ogroman. Taj je događaj utjecao na sva polja ljudske djelatnosti, čak i na rock-glazbu. David Bowie je npr. prvi veliki hit imao upravo sa singlom „Space Oddity“ (eng. „Svemirsko čudo“) čiji se izlazak s(p)retno poklopio sa spuštanjem na mjesec. Američka promidžba je i putem moćne industrije zabave znatno pridonijela slici o konačnoj pobjedi u svemirskoj utrci.

Lovro Grgić
[filozofija / povijest]

Problem nacionalnog identiteta*

Rad se bavi problemom nacionalnog identiteta, pitanjima njegove geneze i njegove današnje egzistencije tj. načina na koji on uopće postoji kao fenomen. Osobita se pažnja poklanja utjecaju nacionalne historiografije na formiranje nacionalnog identiteta i ontološkoj razlici između entiteta koji su ključni u cijeloj priči. Osnovna teza koja se u radu nastoji afirmirati jest: Nacionalni identitet postoji kao mentalno stanje (točnije zbroj ili skup svih mentalnih stanja pripadnika određene nacije), tj. kao ukupnost nečijih vjerovanja i emocija; vjerovanja u postojanje određenih činjenica svijeta te emocija koje iz toga vjerovanja proizlaze. Skreće se pažnja na distinkciju između stvarne egzistencije određenih činjenica svijeta i okolnosti da netko vjeruje u egzistenciju određenih činjenica svijeta, te implikacije koje to razlikovanje ima na postojanje nacionalnog identiteta. U polemici sa stavovima koje jedna nacionalna historiografija zastupa o određenom skupu činjenica svijeta vezanih uz naciju, po sistemu teza-antiteza nastoji se pobiti tvrdnja o postojanju nacionalnog identiteta kao skupa stvarnih činjenica svijeta.

Ključne riječi: nacionalni identitet, nacionalna historiografija, činjenice svijeta, mentalna stanja

* Ova rasprava nastala je na seminaru Multikulturalnost i nacionalna država II na Odsjeku za filozofiju u akademskoj godini 2007./2008. pod mentorstvom prof. dr. sc. Žarka Puhovskog i dr. sc. Raula Ranića. [Op. ur.]

TEMA JE NACIJA

Standardna sociološka definicija nacije jest da je riječ o vrsti kolektivnog identiteta.¹ Grupa ljudi smatra da ih određeni skup zajedničkih svojstava povezuje na izniman način i time tvori osnovu za zajednički život, a ujedno i razliku spram ostalih zajednica. Nacionalisti (pa i komunitarijanci), za razliku od liberala, smatraju da puka racionalnost i zajednica interesa nisu dovoljni kohezivni faktori za život u političkoj zajednici. Problem nastaje kada ljudi počnu smatrati da je nacija nešto prirodno, dakle ne i sam konstrukt (racionalni, poput zajednice interesa, ili emocionalni), već nužan proizvod prirodnog kretanja kao po modelu tvrdog determinizma tipa Spinoza, gdje priroda iz nužnosti proizvodi samu sebe u svim pojavnim oblicima (atributima). Takav koncept otežava povezivanje političkih jedinica poput nacija u veće političke jedinice, jer se takva integracija doživljava kao skok iz prirodnog (nužnog) povezivanja ljudi u racionalnu (dakle neprirodnu) zajednicu gdje ljudi više nemaju nužnu prisnost, što dovodi do međusobnog nepovjerenja i olakšava sukobe. Naravno, ovdje je riječ o konceptu nacije kao etničko genealoške zajednice, dakle o etničkom nacionalizmu. Građansko teritorijalni nacionalizam tipa SAD i Švicarska, u kojem različite etničke populacije (različiti narodi) žive u istoj političkoj zajednici jednakih prava i dužnosti na jednom teritoriju, očito je konstrukt, dakle neprirodan, pa kao takav ne predstavlja veći problem u ovom razmatranju. Osnovna tema rada bit će, dakle, istraživanje ontološkog statusa entiteta vezanih uz priču o naciji, a dio razmatranja bit će posvećen neraskidivoj vezi historiografije i nacionalnog identiteta. Potrebno je odmah na početku razjasniti sadržaje pojmova, kako bi se izbjegla možebitna pojmovna zbrka. Pojam *neprirodno* ovdje pod sobom supsumira sve one entitete koji ne mogu nastati u prirodi, već su proizvod ljudskog razuma i umijeća. Ograda od kovanog željeza je neprirodna, jer je u prirodi nigdje nema, već ju je proizveo čovjek.² Ona ne proizlazi ni iz kakve prirodne nužnosti ili prirodne veze entiteta, već je isključivo ljudski proizvod. Jedna od teza ovoga rada jest da je svaki oblik ljudskog zajedništva koji premašuje osnovnu plemensku zajednicu od nekoliko stotina jedinki (u kojoj ljudi, kao i većina ostalih sisavaca, mora živjeti kako populacija ne bi izumrla) u svojoj biti neprirodan. Sve veće zajednice, time i nacija, proizvod su ljudskog *izbora* (bio on motiviran primarno emocijama ili razumom), dakle neprirodne. Pretpostavka je samo da je taj izbor slobodan, da nema tvrdog determinizma, odnosno da postoji sloboda volje.³ Dok je za kontraktualiste i liberale samorazumljivo da su sve veće ljudske zajednice utemeljena neprirodnim putem, etnonacionalisti vide prirodnu osnovu nacionalnog zajedništva; taj problem treba ispitati, počevši od same geneze nacije pomoću historiografije.⁴

HISTORIOGRAFIJA KAO SLUŽAVKA

Klasična historiografija⁵ izjednačava početak povijesti s trenutkom u vremenu kada se pojavljuje prvo pismo. Takav stav je u međuvremenu više puta revidiran, ali njegovo odbacivanje donosi barem onoliko problema koliko i rješava.⁶ Prema definiciji, ljudi koji žive bez poznavanja pisma spadaju u

pretpovijest, jer nisu u mogućnosti ostaviti pisane izvore na temelju kojih bi se mogao rekonstruirati njihov život. Rekonstrukcija se tada vrši na temelju materijalnih ostataka i na temelju pretpostavki. Kao takva, ona je nužno nepouzdana, ali bez alternative. Objašnjenja etnogeneza većine europskih naroda temelje se dakle na pretpostavkama potkrijepljenim arheološki obrađenim materijalnim ostacima, lingvističkim rekonstrukcijama i pisanim izvorima visokih civilizacija (Rim, Bizant) o susjednim i doseljenim narodima. Takva objašnjenja su, u pravilu, kombinacija racionalnih pokušaja rekonstrukcije događaja o kojima ništa pouzdano ne znamo po obrascu 'vrlo vjerojatno se tako dogodilo jer se iz današnje perspektive upravo takav razvoj čini zdravorazumski prihvatljivim', i različito motiviranih tendencioznih pokušaja. Materijalni ostaci i prvi pisani izvori uklapaju se u tako postulirane pretpostavke kao „znanstveno prihvatljivo“ potkrijepljenje, legitimacija znanstvenosti takvog pokušaja. Okolnost da je suvremena historiografija kao znanost nastala u krilu njemačkog devetnaestostoljetnog nacionalizma kao *de facto* njegova služavka u procesu izgradnje nacionalne svijesti ostavila je na nju, a samim time i na sve naše znanje o prošlosti, neizbrisiv trag. Kao prvo, dovela je do toga da se historiografija i u ostalim zemljama razvije kao nacionalna historiografija, dakle ona koja se primarno bavi vlastitom nacijom. Nadalje, prethodno opisane metode primjenjivane su s ciljem da se pokaže kontinuitet razvoja jednoga naroda kroz povijest, njegov put od „pradomovine“ do današnje postojbine. Iako je u posljednjih sto pedeset godina bilo i drugačijih pokušaja pristupanja povijesti (npr. Braudelov), dobar dio današnjih udžbenika povijesti (koji su, kao jedni od krajnjih produkata, izvrstan indeks stanja jedne historiografije) donosi priču o identitetu jednoga naroda kroz povijest i nacionalnoj državi kao prirodnom cilju povijesti.

U tom smjeru svaka nacionalna historiografija konstruira verziju povijesti koja, poopćeno, izgleda ovako: Suvremena nacionalna država rezultat je stotina godina razvoja eponimnog naroda. Od svoje pretpostavljene pradomovine pa do današnje postojbine taj narod je stigao seobom od nekoliko stotina godina. Tijekom te seobe, a i po dolasku na prostore koje danas obitava, on je neizbježno dolazio u kontakte s drugim narodima, ali ih je uspješno asimilirao, podčinio ili otjerao, ne izgubivši pri tome svoju esenciju koja ga upravo i čini tim narodom, a ne nekim drugim. Pripadnici toga naroda su kroz nadolazeća stoljeća dijelili ključne zajedničke odlike koje ih razlikuju od drugih okolnih naroda, iako toga nisu bili do kraja svjesni; prepreka nastanku nacionalne svijesti kod svih pripadnika toga i takvoga naroda bila je staleška podijeljenost pripadnika tog društva i neobrazovanost najvećeg dijela naroda. U devetnaestom stoljeću, s buđenjem nacionalne svijesti u cijeloj Europi, krema inteligencije započela je borbu za širenje osjećaja nacionalne pripadnosti kod glavnine svojih sunarodnjaka metodama koje im je na raspolaganje stavila modernizacija; primarno je riječ o obaveznom javnom školovanju, s naglaskom na opismenjavanje, povijest i vjeronauk.¹⁷ Osviještenjem postojanja zajedničke esencije kod pripadnika većine jednoga naroda nastaje tako nacija (u značenju koje ta riječ ima u hrvatskom jeziku), koja onda kreće u borbu za svoju nacionalnu državu. Uspješnim završetkom te borbe ispunjava se prirodni višestoljetni cilj pripadnika jednog

naroda (iako ga oni nisu sve vrijeme bili svjesni). To je pojednostavljena shema unutar koje nacionalna historiografija slaže događaje povijesti vlastitoga naroda.

NACIONALIZAM I ONTOLOGIJA

Ako je nacija vrsta kolektivnog identiteta, onda ona egzistira primarno kao mentalno stanje, točnije skup mentalnih stanja svih pripadnika jedne zajednice koji sami sebe doživljavaju kao naciju. Ta mentalna stanja obuhvaćaju pojmove o činjenicama svijeta i emocije koje proizlaze iz tih činjenica. Da bismo za sebe mogli reći Mi, moramo vjerovati u sljedeće činjenice: svi smo pripadnici jedne etničke skupine; imamo zajednički povijesni teritorij, mitove i uspomene; dijelimo masovnu javnu kulturu (u koju bi mogla spadati i religija); govorimo isti jezik; prava i obveze jednaki su za sve Nas. Vjerovanje u te činjenice (kao i emocije koje to vjerovanje potiče) tvore nacionalni identitet. Ovdje je bitno uočiti dvije ontičke razine. Jedna je postojanje mentalnih stanja (vjerovanja i emocija), a druga je postojanje samih činjenica koje tvore svijet, a koje su u mentalnim stanjima na neki način odslikane. Za postojanje mentalnih stanja nije nužno da postoje i same činjenice u koje se vjeruje. Naravno da se za njih stalno iznalaze novi dokazi (ne bi li tako vjerovanje prešlo u znanje), ali za postojanje nacionalnog identiteta to niti nije nužno. To ima dvostruke posljedice. S jedne strane, moguće je pokazati da činjenice u pitanju nisu nikakve činjenice već izmišljotine (iako i kao takve čimbenici) – time bi se raskrinkala jedna od osnovnih teza svake nacionalne historiografije, a to je da nacija zapravo latentno postoji oduvijek, odnosno da su svi konstitutivni elementi oduvijek prisutni, ali neosviješteni. S druge strane, iz takve tvrdnje proizlazi da nacija zapravo postoji u današnjem svijetu, iako je produkt neistine (ponekad i laži kao svjesne neistine), jer ljudi zaista osjećaju pripadnost njoj (imaju potrebno mentalno stanje, što je dovoljni preduvjet za postojanje nacije); jedini prijestup je projiciranje takve svijesti na populacije prije devetnaestog stoljeća.

Egzistenciju samih činjenica svijeta koje, preslikane u mentalna stanja, čine nacionalni identitet, može se pokušati osporiti, i to istim načinom kojim se služe i nacionalne historiografije – rekonstrukcijom povijesnih zbivanja.

Važno je samo prethodno uočiti da nacionalna historiografija ne gleda na nacionalni identitet kao na mentalno stanje,¹⁸ već kao na još jednu činjenicu svijeta – na okolnost da određeno biće ima udjela na svim elementima čiji skup čini esenciju konkretne nacije. To zapravo znači da se osporavanjem činjenica uništava i sam nacionalni identitet. S druge strane, teorija o nacionalnom identitetu kao mentalnom stanju omogućava da on postoji i ako se sve činjenice pokažu neistinitima – dok god ljudi vjeruju da imaju zajedničku esenciju, oni će s ponašati kao da je zaista i imaju, bez obzira imali je stvarno ili ne.

TEZA – ANTITEZA

Glavna teza koja se osporava jest: postoji esencija svake nacije koja, obuhvaćajući činjenice svijeta, njenim pripadnicima osigurava dijakronijski identitet. Najbolji pristup je osporiti tezu po tezu unutar glave teze.

Prva teza: Činjenica je da smo svi pripadnici jedne etničke skupine. Ova teza u sebi sadrži tvrdnju da pripadnici jedne nacije u sebi imaju srodan genetski materijal, dovoljno specifičan da ih razlikuje od pripadnika drugih nacija. Ovu tezu može se pokušati pobiti slijedećim tvrdnjama: izvorno pleme koje je eponimno za suvremenu naciju jest bilo srodno upravo zato jer je bilo proširena obiteljska zajednica. Miješanjem s drugim plemenima (osobito tijekom seoba, udruživanjem s drugim plemenima ili njihovim podčinjavanjem, kao i miješanjem sa starosjediocima u novoj postojbini) nastao je novi narod koji jest zadržao ime originalnog plemena, ali je „krv“ nepovratno „izmiješana.“ Takve promjene kroz stoljeća možda i jesu rezultirale činjenicom da u konkretnom trenutku u vremenu (pretpostavimo sadašnjem) postoji određena genska kombinacija karakteristična za populaciju koja sebe smatra pripadnicima jedne određene nacije – stvar je samo u tome da ta kombinacija nije nužno bila ista prije dvije stotine godina, niti će biti ista za dvije stotine godina. Problem je očit – u čemu se onda očituje dijakronijski identitet te nacionalne zajednice s obzirom na njenu „gensku esenciju?“⁹

Druga teza: Činjenica je da imamo zajednički povijesni teritorij, mitove i uspomene. Teza s teritorijem je vrlo opasna jer služi kao direktan povod (ponekad čak i sam razlog) za rat sa susjednim državama. Njena promašenost je očita, jer je vrlo lako pokazati dvije stvari: a) državne granice su (kao uostalom i sama država) modernog postanka, pa je njih iluzorno uopće spominjati kao argumente u srednjovjekovnim okvirima (a upravo je srednji vijek „datum rođenja“ svih protonacionalnih jezgri moderne Europe, što se vrlo dobro iščitava ne samo iz historiografije, već i iz književnih epoha poput romantizma); b) razgraničenja među državama i narodima su se toliko puta mijenjala, da je jednoj naciji gotovo nemoguće odrediti vlastiti nacionalni teritorij, a da tim određenjem za sebe ne svojata prostor koji neka druga nacija smatra svojim.¹⁰ Čak i kad bi se teritorij mogao jednoznačno definirati bez prigovora izvana, ostaje drugi problem: Ako smo prethodno prihvatili protutezu prvoj tezi (svi smo pripadnici jedne etničke skupine), postavlja se pitanje: na temelju kakve povezanosti mi svojatamo teritorij koji su prije deset stoljeća ovdje kao svoj imali ljudi s kojima imamo zajedničko samo isto ime?¹¹ Što se tiče mitova i uspomena, oni su, nažalost, teško razlučivi, a nacionalna historiografija ih često servira pod isitne jednakog ranga. Čak i kada su se događaji u pitanju zaista dogodili, prihvaćene interpretacije često su neistinite (ponekad i lažne), ali takve da se odlično uklapaju u unaprijed postavljenu shemu o višestoljetnoj nacionalnoj borbi.¹² Ista teza koja se odnosi na svojatanje teritorija, primjenjuje se i na kolektivne uspomene.

Treća teza: činjenica je da dijelimo masovnu javnu kulturu. Takva tvrdnja nedvojbeno je točna za suvremeno stanje. Problem je što je isto tako nedvojbeno netočna za cijelu predmodernu epohu. Plemstvo razvijenoga srednjega vijeka nije dijelilo svoju kulturu s kmetovima na svojim imanjima, već je bilo više povezano s plemstvom iz krajeva koji nisu obuhvaćeni granicama „njihove“ današnje nacije. Njihova pripadnost bila je primarno staleška, a ne narodna (a pogotovo ne nacionalna). Kulturno mu je bio puno bliži drugi feudalac koji je imao vlastelinstvo u drugoj kraljevini istoga carstva, nego kmet koji je obitavao u potleušici podno njegovog burga. Nacionalni identitet definitivno nije postojao, a nisu postojali

niti kulturni preduvjeti njegova nastanka, tako da je njihovo projiciranje u predmodernu epohu definitivno falsificiranje. U kontekstu kulture zanimljivo je i pitanje vjere, uvijek usko povezano s etnonacionalnim konceptom. Smatra se da je vjera jedna od onih odlika koje spadaju u esenciju nacije koja ju upravo čini tom nacijom. Kroz dva povijesna primjera lako je uočiti probleme. Prvo: Hrvati su se nakon dolaska u današnju postojbinu pokrstili. Jesu li oni i dalje ostali Hrvatima iako su promijenili nešto što spada u samu esenciju bivanja Hrvatima (ponovno problem dijakronijskog identiteta)? Ako se kao odgovor ponudi tvrdnja: Da, jesu, jer su svi prešli na novu vjeru, pa su tim zajedničkim činom odredili svoju esenciju (činjenica da je pokršćavanje bilo dugotrajan proces je ovdje zanemariva), postavlja se drugo pitanje: kako je onda moguće da Bavarac bude katolik, Westfalac protestant, a da istodobno oboje budu Nijemci?

Četvrta teza: Činjenica je da govorimo isti jezik. Ova teza je definitivno najčvršća karika u nacionalističkom lancu argumentiranja, jer ju je nemoguće potpuno odbaciti. Unatoč tome, i ona skriva mnoge neželjene posljedice. Zajednički jezik stvarno jest faktor koji ljude upućuje da se prirodno okrenu međusobnoj suradnji, a odbace ljude s kojima se ne mogu sporazumjeti.¹³ I zajedničke poštalice, vicevi i jezične konstrukcije (npr. češća upotreba aktiva nego pasiva) sugeriraju da među ljudima koji ih dijele postoji i sličnost u načinu razmišljanja i argumentiranja koja ih prirodno veže u jednu zajednicu, u razlici spram drugih. Problem je opet taj što jedan zajednički nacionalni jezik nigdje ne postoji prije devetnaestog stoljeća, već tada biva konstruiran, i to svjesno i racionalno; tek putem obaveznog javnog školovanja on se nameće kao objedinjujući faktor unutar jedne nacionalne države.¹⁴ Naravno da postoje jezične sličnosti koje prirodno sugeriraju koji se sve dijalekti, i u kojim krajevima, ujedinjuju u jedan „književni“ jezik – zagorski kajkavci nedvojbeno se bolje razumiju sa štokavcima nego sa svojim austrijskim susjedima. Problem je opet u tome što je takav proces integracije vođen pragmatičkim i dnevnopolitičkim, dakle racionalnim interesima, jednako toliko koliko i „prirodnom“ nužnošću.¹⁵ Isto tako, svaka osoba koja nauči jezik (a moderno školstvo i društvo omogućuju da se to unutar jedne do dvije generacije dogodi s velikim brojem potencijalnih pridošlica) automatski postaje pripadnik nacije, čak i ako to svjesno ne želi.

Tu je naravno i devetnaestostoljetna teza o duhu naroda, od koje je samo korak do teza o povijesnim i nepovijesnim narodima, ali one danas ne ulaze u arsenal za rasprave o ovim temama.

ZAKLJUČAK

Osporavati realno postojanje brojnih nacionalnih identiteta u suvremenom svijetu bilo bi potpuno promašeno i iluzorno. Oni postoje, i to kao snažni i relevantni čimbenici u međuljudskim odnosima; suvremeni nacionalisti su potpuno u pravu kada tvrde da su nacionalni interesi i sentimentali jednako relevantni argumenti u javnoj raspravi kao i strogo racionalne teze. Svako pozivanje na nacionalne osjećaje u takvim debatama i nehotice pogađa samu srž nacionalnog identiteta – ali na način koji nacionalisti ne bi odobrili. Riječ je o tome da nacionalni identitet

jest upravo i samo to – sentiment, skup osjećaja koji proizlaze iz vjerovanja u istinitost određenog skupa činjenica koje tvore svijet. Kao takav, nacionalni identitet, tj. čuvstvo pripadanja određenoj naciji, samo je mentalni sadržaj, i ništa više od toga. Naravno da iz istih vjerovanja proizlazi i zajednička masovna javna kultura, ali to je samo argument da nacionalni identitet postoji danas, što nitko niti ne spori. Činjenice u koje se vjeruje kao u temelje nacionalnog identiteta pripadaju različitoj ontičkoj razini od samog vjerovanja u te činjenice. No i same te činjenice su zapravo neistinite. One ne egzistiraju kao činjenice, već su konstrukti temeljeni na specifičnoj interpretaciji povijesnih događaja i domišljanja ostatka. Jesu li i sami njihovi tvorci vjerovali u njih ili nisu, zapravo je irelevantno. Esencija nacionalnog identiteta ne egzistira kao činjenica svijeta, osim ako i sama mentalna stanja ne doživljavamo kao činjenice svijeta. Ipak, čak i u tom slučaju, evidentno je kako je riječ o različitim ontičkim razinama postojanja tih dvaju rodova činjenica.

KORIŠTENA LITERATURA:

Gross, Mirjana. „O integraciji hrvatske nacije.“ U: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. st. do početka 20. st.)*, ur. Mirjana Gross, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.: 175-190.

Habermas, Jürgen. „Nacija, pravna država, demokracija.“ U: *Identitet i Politika*, ur. Furio Gerutti, Zagreb: Politička kultura, 2006.: 229-256.

Smith, Anthony D. *National Identity*. Reno: University of Nevada Press, 1991.

Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Zagreb: Moderna vremena, 2003.

The problem of national identity

SUMMARY

A national identity is a kind of collective identity, and a nation is a community of people who believe that a certain number of traits connects them in a special way and forms a natural basis for a common coexistence and differentiation from all other nations. The problem is that this community isn't natural, but is a perfectly rational construct. It is a product of a free and rational human choice (on a level which might be called purely political), and in no way is it a natural necessity. This confusion came about because modern historiography developed as a science in the midst of nineteenth century nationalism and helped it as a „servant.“ The key role in the spreading of national identity was played by the obligatory elementary public education, brought about by modernisation. The consequence of this is that today, in order to call ourselves We (as a nation), we must believe in the following facts: members of a nation belong to a single ethnic group, have the same historical territory, myths and memories, share a mass public culture (of which religion might be a part), speak the same language, and the rights and obligations are equal for all. These common properties are then, over the centuries, attributed to certain peoples as facts, and the entire history is shown as the path from the migration of a certain people to the creation of its national state. Each of the said theses of national historiographies can be easily refuted, and by the same means they employ – the reconstruction of historical occurrences. It is possible to show/prove that all these facts actually do not exist, but are false contemporary constructs. This, however, doesn't influence the existence of many national identities in the modern world, as they are only mental states. As long as people believe in the existence/veracity of a certain number of facts (although they do not exist/are not true) and as long as certain emotions emanate from this belief, people will feel themselves connected on a national level, and there will be national identities. It is only a matter of them existing merely as mental states, not as facts, which no national historiography and no nationalist will ever wish to admit.

BILJEŠKE STR. 186-192

- 1] To je vrlo dobro opisano u knjizi Anthony D. Smith; vidi: Anthony D. Smith, *National Identity* (Reno: University of Nevada Press, 1991.).
- 2] Za suprotan stav može se pozvati na djelo Hansa Jonasa koji ljudsku racionalnost vidi kao najviši proizvod prirode, a time *de facto* i njezin dio. Dosljedna primjena tog stava mora i sve proizvode takve racionalnosti držati prirodnima.
- 3] Pristalica koncepcija bliskih Spinozinoj može „slobodno“ odbaciti gore navedene distinkcije.
- 4] Još malo pojmovnih distinkcija: *Historija* je prošla stvarnost, *historiografija* je pisanje i pripovijedanje o prošloj stvarnosti (onda i moderna znanost o historiji). Termin *povijest* u hrvatskom se koristi kao sinonim za oba pojma, što može izazvati nehotične zabune. U ovom tekstu, *povijest* se koristi kao sinonim isključivo za *historiju*.
- 5] Misli se na početak historiografije kao suvremene humanističke znanosti u 19. st. s Rankeovim seminarom.
- 6] Problem s takvim konceptom je očit. Budući da svi narodi nisu istovremeno razvili ili preuzeli umijeće pisanja, događa se da u jednom vremenskom trenutku na jednom prostoru traje povijest, a nekoliko desetaka kilometara dalje ljudi istovremeno žive u pretpovijesti, što je u najmanju ruku nezgrapno. S druge strane, takav koncept omogućava lakše razlikovanje među znanstvenim disciplinama: arheologija (dijelom i etnologija, antropologija...) se bavi pretpoviješću, a historiografija poviješću (naravno, različitim metodama).
- 7] I dan danas postoje predmeti u kurikulumu za koje se smatra da su od posebnog nacionalnog značaja: nacionalni jezik i književnost, povijest, zemljopis, glazbena kultura.
- 8] Primjer ogledne formulacije takvog „obrambenog“ stava: „Pogotovu se mora odbaciti 'psihološka' interpretacija nacije, tj. uvjerenje da naciju zapravo konstituira samo svijest njezinih pripadnika.“ Mirjana Gross, „O integraciji hrvatske nacije,“ u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. st. do početka 20. st.)*, ur. Mirjana Gross (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.), 180.
- 9] Izvrstan primjer je znanstvena rasprava o etnogenezi Hrvata koja se vodi od kraja devetnaestog stoljeća. Do danas se pojavilo sedam različitih teorija: slavenska, iranska, gotska (osobito popularna od 1941. do 1945.), autohtona, avarska, bugarska i najnovija armenska. Njihova šarolikost je odličan odraz nesigurnost o porijeklu čak i samog eponimnog plemena buduće hrvatske nacije. Sve one (osim autohtone teorije) moraju uzeti u obzir i činjenicu da su se Hrvati tijekom i nakon seobe neminovno
- miješali sa brojnim slavenskim plemenima (čak i ako sami nisu bili Slaveni), kao i sa zatečenim romanskim stanovništvom, koje je pak i samo bilo mješavina brojnih naroda integriranih u propalo Rimsko Carstvo (Kelti, Italici, Grci, Iliri, Tračani, Iberi...). Ako se zanemare čak i brojne kasnije epizode koje su sigurno pridonijele promjeni genetskog materijala stanovnika ovih prostora, lako je uočiti da je potpuno iluzorno govoriti o „krvnoj“ jezgri hrvatske nacije. Čak i kada bismo uzeli potpuno fantastičnu pretpostavku kako svaki Hrvat ima barem jednog pretka koji je direktni potomak Tuge, Buge, Vuge, Lobela, Muhla, Kosenceza ili Horvata, očito je da je riječ o otprilike jednom promilu genskog naslijeđa, koji uopće ne mora (a uzevši u obzir sva minula stoljeća niti ne može) biti dominantan.
- 10] Primjeri iz europske povijesti su zaista brojni: od „Poljske na kotačima“ do njemačko – francuskog sporenja oko Alzasa i Lorena (tj. Lotaringije). Argument nacionalista mogao bi glasiti: Promjene granica su neosporne, ali uvijek je postojala jedna nedirnuta teritorijalna jezgra matična za našu naciju. Protuprimjer takvoj tvrdnji opet je najlakše naći u hrvatskoj povijesti: Jezgra srednjovjekovne hrvatske „države“ nalazi se u današnjem dalmatinskom zaleđu i Lici, dok je u kasnijim stoljećima (stjecajem povijesnih okolnosti) kao jezgra Hrvatske smatran kraj oko Zagreba gdje je stolovao ban. Stvar je u tome da u trenutku postojanja ranosrednjovjekovne hrvatske „države“ biskupiju u Zagrebu osnivaju – Mađari.
- 11] Naravno da je uvijek postojala mogućnost da vas netko usvoji, pa vi preuzmete njegovo ime i time postanete njegov nasljednik bez da ste mu krvni srodnik. Stvar je samo u tome da za to vi trebate njegov pristanak, koji ovdje nemamo.
- 12] Osobito često urote i bune koje ljudi pokreću iz osobnih ili staleških interesa znaju biti protumačene kao borba za nacionalnu stvar.
- 13] Etimologija riječi *Nijemac* dovoljno govori o jezičnoj barijeri koja može nastati između dvije nacije.
- 14] Uzmimo samo primjer Bretanje u Francuskoj, čiji su stanovnici govorili jezik koji se vrlo razlikuje od francuskog, pa ipak se Bretanja smatra integralnim dijelom Francuske nacije.
- 15] Dovoljno je samo pogledati činjenicu postojanja hrvatskog, srpskog, slovenskog, bošnjačkog i crnogorskog jezika, pa da se postavi pitanje: Zašto zaustaviti integraciju na tom nivou, a ne konstruirati npr. južnoslavenski? Odgovor na to pitanje sigurno neće biti lišen dnevno-političkog kalkuliranja. Sličan je slučaj i s rumunjskim i moldavskim.

Prikazi i recenzije

Nikolina Sarić **Viktor Žmegač**: Od Bacha do Bauhauusa. Povijest nje-
mačke kulture, *Andreja Talan* **Suraiya Faroqhi**: Sultanovi podanici:
kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu, *Vanja Dolenc* **Hrvoje**
Petrić: Koprivnica u 17. stoljeću: okoliš, demografske, društvene
i gospodarske promjene u pograničnom gradu, *Martina Borovčak*
Božena Vranješ-Šoljan: Stanovništvo Banske Hrvatske (Demografska
slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena
od 1850. do 1910.), *Marko Fuček* **Mira Kolar**: Zbrinjavanje gladne
djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata, *Vedran Runjić* **Tomislav**
Aralica, Višeslav Aralica: Hrvatski ratnici kroz stoljeća, knjiga 2:
Razdoblje Kraljevine SHS/ Jugoslavije 1918.-1941., *Danijel Švraka*
Nobuhiro Suwa: H Story, *Marko Lovrić* Prikaz filma „H Story,“ *Marko*
Fuček **Ari Folman**: Valcer s Bashinom / Waltz with Bashir / Vals Im
Bashir, *Mateusz Sokulski* Recenzija filma **Andrzej Wajde** „Katyń.
Post mortem“

Viktor Žmegač, *Od Bacha do Bauhauša. Povijest njemačke kulture*, Zagreb: Matica hrvatska, 2006., 902 str.

Termin kultura zasigurno je jedan od definiranih. Ne mislim pritom na konačnost definicije istoga, već na njegovu količinu. Razlog tomu je što je kultura, najjednostavnije rečeno, sve što je stvoreno čovjekovim djelovanjem¹ i pitanje je može li se to djelovanje sabrati i ukoričiti. Naravno, to ne znači da pokušaja nije bilo te da ih i dalje nema. Brojna su djela koja nam daju pregled kulture pojedinog vremena, naroda, fenomena. Takvi pregledi nesumnjivo su povijesni jer se radi o procesima. Pregleda kulturne povijesti je mnogo što svjedoči o razgranatosti tog područja. No, u posljednje vrijeme pažnju je privukla knjiga *Od Bacha do Bauhauša. Povijest njemačke kulture*. Ovaj pregled specifičniji je time što je djelo poznatog hrvatskog germanista Viktora Žmegača; dakle, djelo nenjemačkog autora.

Viktor Žmegač rođen je 1929. godine u Slatini. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu završava studij germanistike i kroatistike. U Göttingenu studira germanistiku i muzikologiju. Godine 1959. postaje doktor znanosti, a od 2002. godine je profesor emeritus Sveučilišta u Zagrebu. Dobitnik je brojnih nagrada; domaćih i inozemnih. Trenutno posljednje autorsko djelo (od njih 8) upravo je *Od Bacha do Bauhauša. Povijest njemačke kulture*.

Monografija se sastoji od predgovora (5-7), deset poglavlja (7-869), bibliografije kritičke literature (869-875), kazala imena

(875-897) i bilješke o autoru (897-899). U predgovoru autor definira pristup temi i njenoj obradi napominjući kako nije *imao namjeru napisati priručnik, kroniku, repertorij* te da su granice njegovih interesa i mogućnosti granice ove knjige. Redom idu poglavlja *Od srednjeg vijeka do baroka* (7-93), *Metaforika svjetla i revizija prošlosti: početak kulturnog modernizma* (93-189), *Otkrivanje prirode u književnosti i znanosti* (189-227), *Univerzalnost njemačke glazbene kulture* (227-269), *Estetika originalnosti* (269-331), *U znaku romantizma* (331-413), *Duhovna kultura i industrijska moderna* (419-495), *Modernizam u razdoblju Drugoga Carstva* (495-661), *Kulturna težišta Weimarske Republike* (661-783) i posljednje poglavlje *Od podjele Njemačke do ujedinjenja* (783-869).

Iako naziv knjige sugerira da se radi od pregledu posljednjih tristotinjak godina njemačke kulture, po naslovima poglavlja očito je da Žmegač obuhvaća razdoblje od srednjega vijeka pa do današnjice. Nije to nimalo čudno ako uzmemo u obzir da je srednjovjekovno razdoblje vrijeme formiranja narodnih kultura koje se počinju, iako ne još intenzivno, razaznavati po narodnim jezicima i to intenzivnije od smrti Karla Velikog i raspada Franačkog Carstva, čime autor i započinje svoje djelo. Ovu sintezu njemačke kulture završava ujedinjenjem Njemačke i vremenom koje nazivamo postmodernizmom, tj. dvojbama u kojima se našao čovjek u postmodernom dobu, a ponajviše pitanjem identiteta u globaliziranom svijetu. Ovo poglavlje izrazito je zanimljivo jer je sam autor bio sudionik toga vremena te nesumnjivo daje dodatni pečat ovoj knjizi. Ipak, da bi se prikazalo ovo iznimno djelo, uzmimo jedno poglavlje kao reprezentativno – *Kulturna težišta Weimarske republike*.

Kako su svi događaji rezultat određenoga vremena, tako i Žmegač pregled ove epohe započinje povijesnim kontekstom. Pad Reicha, igranje demokracije i političko i ideološko zaoštavanje koje će kulminirati Hitlerovim dolaskom na vlast, obilježili su ovo razdoblje. Iako je politički život bio izrazito nesiguran, društveni je bio na vrhuncu. Upravo je to vrijeme plodonosnih dvadesetih i tridesetih godina i sam Žmegač navodi kako je to *razdoblje izvanredne kulturne živosti, jedno od najpoticajnijih u povijesti europskog modernizma dvadesetog stoljeća*.

Pregled ovog razdoblja kreće s likovnim i arhitektonskim stvaralaštvom, onime što obilježava ovo razdoblje, a to je spajanje Likovne akademije i Škole za primijenjenu umjetnost u Bauhaus 1919. godine u Weimaru. Škola koja će obilježiti epohu borbom protiv početka kraja individualizma i rada na traci. Bio je to i *europski projekt* koji karakterizira međunarodna suradnja, prvenstveno Gropiusa i Le Corbusiera, ali i Van Doesburga i Kazmira Maljeviča. Slijedi dio o slikarstvu kojemu se suprotstavlja

1] Bratoljub Klaić, Rječnik stranih riječi, (Zagreb: Zora, 1951.), 399-340.

fotografija prikazujući *novu objektivnost*, dokumentarnu, a ne vizionarsku te se tako, baš kao i svako novo razdoblje, razračunava s onim prethodnim, u ovom slučaju s ekspresionizmom. O važnosti razdoblja govori početak i uspon sedme umjetnosti. Jedina veća kinematografija od one njemačke bila je hollywoodska. Pregledom filmova koji su obilježili ovo, ne samo njemačko, nego i svjetsko razdoblje, autor nas upozorava i na disciplinu koja se usporedno razvija, navodeći najznačajnije filmologe toga vremena Rudolfa Arnheima i Siegfrieda Kracauera. Ova tema je dobila veliki dio poglavlja te pratimo razvoj njemačkog filma od početnog nijemog filma koji se oslobađa kazališnih tendencija pa sve do zlatnog razdoblja tridesetih godina, *Plavog anđela* i Marlene Dietrich. Da je ovo razdoblje bilo predodređeno za novo, svjedoči i književnost. Pojava novih žanrova (reportažna proza, dokumentarni roman i drama, kabaretska poezija) ipak neće toliko reformirati književnost, što je bilo očito u drugim umjetnostima. Književnost je ostala na ostacima vremena prije 1918. pa tako i najznačajniji autori potječu iz tog razdoblja stvaralaštva (Thomas i Heinrich Mann, Hermann Hesse, Jakob Wassermann). Čini se kako moderan, brz način života nije uspio istisnuti epohalna i *duga* djela. Ipak, vrijeme su obilježili *Zeitroman*, epsko kazalište i Brecht, ali i naznake nadolazećih vremena: jeftinija izdanja knjiga (tzv. džepna knjiga) i sve popularnija književnost na engleskom jeziku i uspon detektivskog romana. Još jedan dokaz kako je teško ili nemoguće uokviriti neko razdoblje. Žmegač zatim dolazi do jednog novog imena – Isidore Duncan koja otvara plesnu školu u Berlinu već 1904. godine. Još jednom se ekspresionizam javlja u Njemačkoj – plesni ekspresionizam i Rudolf von Laban. Za razliku od plesa, glazbu je obilježila težnja povratka starim uzorima u, konkretno, klasicizmu i baroku, te dvadesete godine obilježava tzv. *neoklasicizam* sa Stravinskim i Hindemithom, kao i noćni život, koji je podsjećao na onaj broadwayski ili pariški, obilježen bulevarskim kazalištima, kabaretima, velikim lokalima. Popularizaciji glazbene kulture zasigurno je pridonijela sve raširenija uporaba radija. Nakon kulturno-umjetničkog diskursa, Žmegač se okreće onom filozofskom ne preskačući središnju osobu toga vremena, a to je Heidegger s djelom *Bitak i vrijeme* nagovještavajući njime filozofiju egzistencijalizma. Nakon filozofije nadovezuje se na znanost ističući tri tadašnja nobelovca, Alberta Einsteina, Maxa Plancka i Wernera Heisenberga, u kontekstu tanke granice između prirodnih i humanističkih znanosti. Uostalom, nije li filozofija njemačkog klasičnog idealizma donijela podjelu znanosti na društveno-humanističke i prirodne? Autor poglavlje završava 1933. godinom, godinom dolaska Hitlera na vlast kada se Njemačka pretvara u totalitarnu državu, a kulturni

život postaje jednim od instrumenata vlasti, točnije propagande, dok se *nepoćudna* umjetnost našla na lomači. Žmegač navodi sudbine pojedinih umjetnosti i njihovih predstavnika, a rezultat takvog okruženja je emigracija na Zapad, još jednom dokazujući kako ponekad najveća djela nastaju u teškim okolnostima. Kao da se slaže s riječima hrvatskog književnog kritičara Antuna Barca koji je za Vidrićevu poeziju rekao da nema velike umjetnosti bez velike boli.

Nitko ne može poreći da je Žmegač napisao svoje epohalno djelo. Principom *pars pro toto* uočavamo Žmegačevu tehniku. Povijesni kontekst, likovna umjetnost i arhitektura, književnost, filozofija ustaljene su kategorije koje se provlače poglavljima. Naravno, svako vrijeme nosi svoja obilježja pa tako svoje mjesto nalaze i znamenitosti karakteristične tom razdoblju (primjerice film u Weimarskoj republici). Leitmotiv ovog djela zasigurno je glazba. Kao vrsni muzikolog, Žmegač veliki prostor posvećuje glazbi pojedinih razdoblja te je kontekstualizira u svim poljima kojima se bavi. Utjecaj njemačke kulture na europsku općenito nezanemariv je, pa tako i na hrvatsku. Usporedni razvoj dviju velikih kultura, njemačke i francuske, očituje se bez rivaliteta, a vidljivo je distanciranje i od austrijske. Ipak, nama su možda najzanimljiviji slučajevi utjecaja njemačke kulture na hrvatsku, što je jasno pokazano i u prikazanom poglavlju te čestim osvrtima na rad Miroslava Krleže (Krležin esej *O njemačkom slikaru Georgeu Groszu*, utjecaji vidljivi u djelima *Povratak Filipa Latinovicza* i u *Baladama Petrice Kerempuha*). Posebnu vrijednost ovog djela čini sam izgled knjige, tj. brojni slikovni materijal koji upotpunjuje tekst te tako izravno komunicira s čitateljem.

Navodeći ulomke iz raznih djela, autor nam dopušta usporedbu svoga djela s citiranim. No, zanimljivo je usporediti njegovo djelo s drugima koja daju presjek kulturne povijesti Njemačke. Budući da je odabrano razdoblje Weimarske republike kao reprezentativni ulomak ove knjige, za usporedbu se nameće djelo Petara Gaya *Weimarska kultura*.²

Osjećaj propasti koji je pratio Weimarsku Republiku od samih njenih početaka, poticao je na stvaranje poput tipične situacije pokušaja izbjegavanja ili nadvisivanja smrti i otetosti od zaborava. Peter Gay to izvrsno opisuje³, dajući u prvom poglavlju (*Trauma rođenja. Iz Weimara u Weimar*) povijest bolesti Weimarske Republike analizirajući njen nastanak. Ostala se poglavlja zatim utoliko nadovezuju na to ključno prvo, jer otkrivaju lepezu bogatog intelektualnog i umjetničkog života ukorijenjenog u nemoći i propasti, a uvijek povezanog s politikom. On iznosi elemente koji su činili tu državu prepoznatljivom i odigrali značajne uloge u njenom intelektualnom i kulturalnom razvoju, kao

2] Peter Gay, *Weimarska kultura*, prev. Danja Šilović – Karić (Zagreb: Konzor, 1999.).

3] Odnos političkog i kulturnog, tj. umjetničkog, stalna je preokupacija Petera Gaya. Za usporedbu vidi i Peter Gay, *Die Moderne. Eine Geschichte des Aufbruchs* (Frankfurt am Main: Fischer, 2008), 350 gdje napominje kako je u Weimarskoj Republici sve bilo politički obojano, od neoklasičnog dizajna šalica za čaj do mišljenja nepokolebljivih fanatika koji su željeli vratiti nekadašnju moć i veličinu Njemačke da je Bauhaus simbol dekadencije [prijevod autora].

4| Peter Gay, *Weimarska kultura*, prev. Danja Šilović – Karić (Zagreb: Konzor, 1999.), 48.

5| Peter Gay, *Weimarska kultura*, prev. Danja Šilović – Karić (Zagreb: Konzor, 1999.) 45.

što su *proučavatelji mita*⁴ okupljeni po institutima, nabrajajući Warburg Institut, Psihoanalitički institut u Berlinu, *Deutsche Hochschule für Politik*, *Institut für Sozialforschung* u Frankfurtu⁵ te književnici toga vremena kojima prethodi krug oko Stefana Georgea s posebnim naglaskom na Rilkea. Gay prelazi na mladež i njeno formiranje u društvu kao skupine koja je postala ideologija za sebe, povjesničare sljedbenike Rankea od kojih posebice ističe dugovječnog Friedricha Meinecke, arhitekta i Bauhaus, što je vjerojatno i najveće obilježje i ostavština Weimarske Republike u što svakako treba ubrojiti i ekspresioniste. U posljednjem poglavlju, *Osveta oca. Uspon i pad objektivnosti*, Gay prikazuje atmosferu *nove objektivnosti* kada umjetnost prestaje biti kritika, što je bila do tada, već zrcalo razdoblja i tako nagovještava povratak u realnost i prihvaćanje kraja Republike s Hitlerom kao kancelarom.

Gay daje prikaz Weimarske Republike kroz njen intelektualni život, stvarajući atmosferu sačinjenu od tri dijela: pokušaja i vjere u uspjeh, uspona i pada, a sve zbog želje za opstankom. Razumljivo je da nailazimo na iste elemente kao u djelu Viktora Žmegača, ali uočljivo je da Gay preko te teme pokušava otkriti uzroke nastanka, ali i, očitije, propasti Republike. Dok Žmegač politiku koristi kao kontekst, Gay nju neizravno stavlja u prvi plan i zaključuje kako je weimarski duh rođen prije same Republike. Dakako, to je i razumljivo prvenstveno stoga jer je Gayeva analiza tipična američka intelektualna povijest, tzv. povijest duha (*Geistesgeschichte*), dok je Žmegačev pristup enciklopedistički i predstavlja *Gesamtkunstwerk* njemačke kulture kroz stoljeća.

Viktor Žmegač upotpunio je i obogatio ovim djelom, ne samo hrvatsku, već zasigurno i njemačku humanistiku, a zbog svoje multidisciplinarnosti, djelo se mora naći i u rukama germanista, kroatista, povjesničara, povjesničara umjetnosti, ali i svih ostalih jer predstavlja svojevrsno enciklopedijsko izdanje.

Nikolina Sarić

[povijest]

Suraiya Faroqhi, *Sultanovi podanici: kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009., 410 str.

Zvijezda i polumjesec, islam, Mehmed Osvajač, Sulejman Veličanstveni, janjičari, harač, raja neke su od češćih asocijacija vezanih uz Osmansko Carstvo. No, kako su živjeli osmanski građani, gdje su stanovali, što su jeli i pili, kako su provodili slobodno vrijeme, koje su knjige čitali, a kakvu glazbu slušali- pitanja su na koja se već rjeđe odgovara.

Na neka od spomenutih pitanja pokušala je odgovoriti i Suraiya Faroqhi, autoritet osmanske povijesti i umirovljena profesorica Sveučilišta Ludwig Maximilian u Münchenu, u knjizi *Sultanovi podanici*, kako bi ujedno dokazala i da je osmanski svijet daleko više od samog ratovanja. U *Sultanovim se podanicima* Suraiya Faroqhi usredotočila na kulturu i svakodnevicu osmanskih građana, koji su bili u neposrednom dodiru s visokom kulturom te joj je namjera bila prikazati što su to i kako građani od visoke kulture usvojili i sebi prilagodili.

Na samom početku, s obzirom da se hrvatsko izdanje pojavilo skoro 15 godina nakon izlaska izvornika na njemačkom jeziku pod naslovom *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich* (1995.) autorica u *Predgovoru hrvatskom izdanju* (str. 11.-19.) navodi novosti u istraživanjima kulture i svakodnevice Osmanskog Carstva do kojih su povjesničari i arheolozi došli u vremenskom razdoblju od izlaska izvornika do hrvatskog izdanja. Hrvatski

prijevod pod naslovom *Sultanovi podanici* čitalačkoj je publici predstavljen zahvaljujući izdanju *Golden marketinga*, prijevodu s engleskog Tatjane Paić-Vukić te uredniku prof. dr. sc. Dragi Roksandiću. Tvrdo ukoričena knjiga od 410 stranica podijeljena je na tri veće cjeline (*Kultura: kako se stvarala i širila, Umjetnost i Kulturna promjena*) unutar kojih se zatim po poglavljima, na temelju primjera, prati nastanak same osmanske kulture, njezino očitovanje u umjetnosti i promjene do kojih je došlo utjecajima s druge strane granice.

U *Uvodu* (str. 21.-43.) autorica obrazlaže cilj monografije: uvidjeti, objasniti i prikazati povezanost kulture i društva. Ističe da ju je prije svega zanimalo kako su se diskontinuiteti u društvu, koji proizlaze iz heterogenosti Osmanskog Carstva, odrazili na društvo. Osvrćući se na rad svojih prethodnika o kulturi u Carstvu autorica konstatira da se malo osmanskih povjesničara prije nje bavilo kulturom, a razlog je nerazdruživa povezanost kulture i religije. Tridesetih godina 20. stoljeća kada se kulturna povijest pojavljuje u povjesničarskim krugovima, na turskoj povijesnoj sceni prevladavali su sekularni povjesničari koji nisu u tolikoj mjeri istraživali vjersku povijest. Određujući kronološke okvire djela autorica kaže kako se bavila razdobljem od početka ranog novog vijeka do 1908. godine i revolucije mladoturaka, a geografski je obuhvatila područje jugoistočne Europe te zapadne i središnje Anadolije.

U razradu autorica kreće *Postankom jednog carstva* (str. 43.-67.) gdje prati razvoj kulture od doseljavanja nomada iz središnje Azije u Anadoliju na početku 11. stoljeća. Ti su se doseljenici zatim morali početi baviti poljodjelstvom pri čemu su važnu ulogu imali njihovi duhovni vođe derviši, poučavajući narod te šireći islam. Isto tako, da bi se nomadi što prije akulturirali važni su im bili doticaji s također novodoseljenim stanovnicima iz udaljenih gradova Afganistana koji su ovim nomadima prenijeli određeni urbani duh. Zauzećem Carigrada i proširenjem teritorija krenula je uspostava „imperijalnog stila“ koji se morao poštivati diljem Carstva. Imperijalni je stil značio da su sultan i uska klika oko njega glavni pokrovitelji graditeljstva, dakle nemogućnost individualnih poduhvata.

O međuovisnosti trgovine, odnosno bogatih trgovaca kao mecena i kulturne djelatnosti, između ostalog, govori poglavlje *Gospodarski i društveni ustroj Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku* (str. 67.-89.). Uspješni su trgovci, osobito diljem Balkana, podupirali škole i knjižnice čime su zapravo poticali širenje pismenosti, a kao krajnji cilj pojavu knjiga na narodnim jezicima. U ovom poglavlju vrlo je važna autoričina konstatacija koja se tiče međunarodne trgovine nakon geografskih otkrića. Autorica

tvrdi kako preseljenje međunarodne trgovine sa Sredozemlja na Atlantik nije bilo toliko pogubno za osmanske trgovce, a osobito je to vrijedilo za Kairo gdje se tek tada proširila trgovina kavom iz Jemena. Smještaj Osmanskog Carstva, na periferiji ranog europskog kapitalizma, odredio je ulogu osmanskog gospodarstva kao proizvođača sirovina koje su se zatim u zapadne europske zemlje izvozile na preradu te nakon toga nazad u Osmansko Carstvo uvozile kao gotovi proizvodi.

U poglavlju *Predodžbe o svijetu i vremenu* (str. 89.-111.) autorica se pita kako su stanovnici Osmanskog Carstva dolazili u dodir s informacijama. Glavne spone pokrajina i prijestolnica bili su derviši, no vijesti su donosili i nomadi, sudionici ratova, plaćenici, ratni zarobljenici te pridošlice Mađari, Talijani ili Španjolci. Trgovci su također prenosili nova saznanja, a i pravnici i teolozi bi svoja predavanja začinili ponekim novostima. Geografi i kaptani su često svoja iskustva o putovanjima stranim zemljama i zapisivali, no problem s takvim djelima bila je njihova ograničena dostupnost građanima. Pojedinci koji su informacije saznali od više izvora istodobno bili su zapravo, rečeno modernim jezikom, priključeni na mrežu. Poimanje vremena onodobnih ljudi bilo je bitno određeno vjerkovanjem u Posljednji sud s jedne strane te zlatno doba s druge strane. Tako je doba dobrog sultana bilo okarakterizirano zlatnim, a loši je sultan dobio nadimak Antikrista.

O propusnosti, odnosno čvrstini granica Istoka i Zapada, riječ je u poglavlju *Granice i oni koji su ih prelazili* (str. 111.-135.). Svjesnost onodobnih ljudi da postoje granice bila je izražena prije svega u ratnim područjima. Granica je tamo odjeljivala kršćane i muslimane, odnosno šijite i sunite. Međutim, mnogi individualni primjeri govore da su te ratne granice bile i propusne. Tako se s obje strane granice moglo zateći uvažene ljude „s one druge strane.“ Zanimljiv je primjer Ibrahima Muteferike koji je došao u Istanbul iz Transilvanije i sa sobom u Osmansko Carstvo donio novi zapadni izum – utemeljio je tiskaru. Autorica nam tim primjerom, između ostalih, želi ukazati na pitanja koja su tim novitetom potaknuta. Prije svega bio je to kršćanski izum, zatim tiskanjem knjiga proširio bi se sloj čitatelja, a time i sudionika u raspravama koje lako unose razdor te naposljetku postavilo se pitanje što s onim ljudima koji su se dotad bavili prepisivanjem knjiga. Primjer kako susret dviju kultura može rezultirati i tolerancijom vidljiv je u djelu dobro poznatog Osmanlije Evlije Čelebije koji, iako je uvjeren da su Bečani sljedbenici „lažne“ religije, ne umanjuje njihova kulturna dostignuća.

U „muškim vremenima“ autoricu je zanimalo koje su bile mogućnosti djelovanja osmanskih žena o čemu govori poglavlje *Kultura žena* (str. 135.-159.). Za razliku od žena u Europi, osmanske

su žene, barem zakonski, nakon vjenčanja zadržavale pravo raspolaganja svojim imetkom. Ono što je zanimljivo, jer se protivi eurocentričnom pogledu na „orijentalni Istok,“ jest da je u gradovima Anadolije monogamija bila pravilo, a u Istanbulu 18. i 19. stoljeća, budući da su imale priličan utjecaj u društvu, princeze su pokušavale nametnuti isto. Da bi žena napredovala u smislu proučavanja Poslanikove predaje ili pisanja pjesama morala je imati potporu obitelji kako bi se mogla nositi s kritikama. Poseban status u društvu imale su žene koje su upravljale imovinom preminulog supruga, prije svega je to vrijedilo za područje Balkana. Te su žene preuzimanjem obiteljskog posla u svoje ruke same zarađivale, također su same zarađivale i sluškinje, a neke su žene, da bi opstale, morale i fizički raditi; najčešće su prele moher, izrađivale ćilime, sagove i vezle tkanine. Sultanije su dosegle najviši stupanj koji su žene mogle doseći; one su sudjelovale u graditeljstvu, što je bilo isključivo vezano za sultana i njegove najbliže muške suradnike. Za raspravu o kulturi žena autorici su od velike pomoći bili zapisi Lady Mary Wortley Montagu. Kao žena britanskog veleposlanika, ona je u ranom 18. stoljeću bila rado viđena gošća supruga osmanskih dostojanstvenika.

Zlatno doba osmanske arhitekture bilo je 16. i 17. stoljeće. Autorica se u poglavlju *Graditelji, vjerske zaklade i estetika* (str. 159.-185.) pita po čemu je upravo to razdoblje toliko posebno. Graditeljstvo je cvalo zahvaljujući potpori sultana, čime je on učvrstio svoju legitimnost u očima podanika, zatim zahvaljujući potpori vezira i sultanija. No pokrovitelji su mogli biti i nemuslimani kada se radilo o vjerskim ili objektima od dobrotvorne svrhe, a takva je bila većina objekata u Osmanskom Carstvu. Sami arhitekti bi već ovisno o grandioznosti zdanja zadobivali posebno mjesto u društvu. Gradski su arhitekti u provincijama imali i status ubirača poreza. Inače je za arhitekta vrijedilo da ne moraju biti muslimani dok su ostali sultanovi službenici bili isključivo muslimani. Umjetničko djelo je za Osmanlije bilo simbol čovjekova stvaranja kao slike Božjeg stvaranja.

Budući da osmanski gradovi nisu imali tipične europske gradske institucije, autoricu u poglavlju *Gradski život: urbani identitet i način života* (str. 185.-203.) zanima je li urbani identitet među njihovim stanovnicima uopće postojao. Iako su bile neminovne razlike među gradovima, koje su ovisile o klimi i građevnom materijalu, osmanski su građani imali zajedničku kulturu. Ta se kultura oblikovala susretima građana koji su se najčešće odvijali na tržnicama. Da se gradska kultura razlikovala od visoke i pučke, bilo je očito po arhitektonskim stilovima, tlocrtima stambenih zgrada, interijeru (sagovi na zidovima i podovima, jastuci, ukrasne biljke, veliko glineno i keramičko posuđe) te ljetnim boravcima u vilama.

U poglavlju *Obredi, svečanosti i dekorativne umjetnosti* (str. 203.-225.) autorica nam u primjerima svečanosti elita, kao što je obrezivanje mladog princa, pokušava ukazati na prisutnost građana te njihovu ulogu u toj svečanosti. U povorkama u princu čast sudjelovali su gradski obrtnici te ponekad pravnici i teolozi izlažući procese rada te proizvode. Na kraju bi proizvođači darivali sultana, a on je zauzvrat cehovima davao novac. Sa svečanostima koje je sultan priređivao samo za svoj uski krug suradnika, podanici se nisu slagali jer nisu imali uvid u ono što se na takvim svečanostima događalo. Od svečanosti samih podanika autorica spominje Prorokov rođendan te izlete.

Poglavlje *Čitatelji, pisci i pripovjedači* (str. 225.-247.) bazira se na pretpostavci da je većina građana znala čitati. To znači da je gradanski sloj bio iznad usmene kulture, a ipak ispod stupnja vjerskih škola. Tu su razinu kulture promicali derviši poučavanjem, ali i svojim djelima za koja je značajno da u njima progovaraju u prvom licu. U svojim su djelima derviši također ponekad spominjali i neke sitnice iz života obrtnika, seljaka ili nomada što je vrlo važno za buduća istraživanja. U književnim djelima druge polovice 17. stoljeća karakteristična je kulturna promjena koja se očituje u zanimanju za doživljaje običnih ljudi što tu vrstu literature ujedno i približava tim običnim ljudima.

Što su jeli i pili te kako su se opušitali osmanski građani autorica nam dočarava u poglavlju *Jelo, piće i društvenost* (str. 247.-271.). Glavna hrana na stolu osmanskih građana bila je prosena i pšenična kaša te kruh. S obzirom na vjeru, svinjetina je bila zabranjena, ali su zbog toga obilježja kuhinje 16. i 17. stoljeća bile slastice i voće. Pili su prije svega vođu te voćne sokove, a vino im je opet iz vjerskih svrha bilo zabranjeno. Od druge polovice 16. stoljeća u kineskim porculanskim šalicama pojavljuje se kava. Osmanlije su nerijetko uživali narkotike, no s duhanom kao zapadnim uvozom bilo je u početku problema s prihvaćanjem. Autorica zaključuje kako su istanbulske obitelji svakodnevno uživale obilnije obroke, da to nije bio luksuz samo na svečanostima. Kada su na objed dolazili gosti on se pretvarao u svojevrsnu ceremoniju jer su paralelno s obrokom sudionike svojim nastupom zabavljale robinje.

Poglavlje *Krize i novi počeci, 1770.-1839.* (str. 271.-295.) govori nam kako ni europska strujanja u vidu Francuske revolucije te početka industrijalizacije u Engleskoj, pa čak ni ratovi protiv Rusije i Francuske nisu obustavili produktivnost osmanske kulture. Dapače, graditeljski poduhvati su se nastavili, no zdanja su ipak bila nešto skromnija. Na Balkanu su osmanske manufakture i trgovina napredovale i uzrokovale porast broja tiskara, raspačavanja knjiga te u konačnici nacionalne pokrete.

Značajno je da baš u tom razdoblju u dekorativnoj umjetnosti počinju, umjesto ornamenata, dominirati krajolici, što znači da se u umjetnika razvio osjećaj vlastitog lokalnog i urbanog identiteta. Zbog toga autorica zaključuje kako nije uvijek opravdano poistovjetiti razdoblje političke stabilnosti s procvatom umjetničkog djelovanja. U to vrijeme sve je veći interes za Europu pa tako brojni umjetnici i vojni tehničari dolaze u Osmansko Carstvo.

Kako je Europa utjecala na kulturu osmanskih građana pita se autorica u posljednjem poglavlju *Otmjenost Alafranga, društvena kritika i rajčice: preobrazba kulture osmanske više klase, 1840.-1914.* (str. 295.-323.). Osmansko je društvo druge polovice 19. stoljeća bilo razapeto između tradicionalne religioznosti i zanimanja za tehnički napredak koji je dolazio iz Europe. Prevladalo je na kraju zanimanje za tehnički napredak jer su na taj način Osmanlije željeli očuvati barem dio Carstva. Novosti koje su tom odlukom ušle u društvo bile su prije svega kola te šire ulice za prometanje, „moderniji“ dijelovi grada s rasvjetom i dućanima nadohvat ruke, kamene kuće koje su za razliku od drvenih sprječavale česte požare. Sve je to zabilježeno u obliku fotografije, a otvoren je i prvi muzej. Tiskanje knjiga postalo je uobičajeno kao i odlasci u kazalište, a mogli su se čitati i francuski, naturalistički romani. U kuharicama kojima su obilovali ženski časopisi, vidljiva je promjena i u prehrani. Na meniju se tako moglo naći tjestenine, krumpira, rajčica, čokolade i čaja. Sve je to, kako kaže autorica, bila priprema za Republiku, no važnije je pritom uočiti kontinuitet, činjenicu da su ljudi eksperimentirali s novim i u doba previranja.

U *Zaključku* (str. 323.-341.) autorica sažima sve dotad rečeno i ujedno upozorava i usmjerava buduće istraživače na probleme koje bi unutar zadanih tema još bilo dobro istražiti. Nakon zaključka slijedi kronologija najvažnijih graditeljskih poduhvata, popis zemljovida i ilustracija što je autorici uvelike olakšalo da čitateljima predoči ono o čemu govori, zatim popis bibliografije, mali pojmovnik te imensko i pojmovno kazalo i na kraju pogovor prevoditeljice.

Ovo djelo zapravo je prvi pokušaj da se osmanska kultura i svakodnevnica stave na papir, no pritom treba reći da ovo djelo ipak ne oslikava osmansku kulturu i svakodnevnicu u cjelini, budući da je autorica prostorno obradila izvore središnjeg dijela Carstva, osobito Istanbula. Ako se samo prolista popis bibliografije, uočava se koliko je to zahtjevan posao, koliko je arhivske građe bilo potrebno proučiti i koje sve pomoćne povijesne znanosti te povijesti srodne discipline konzultirati kako bi nastala ova monografija. No, unatoč toj kompleksnosti u pristupu radu djelo je pisano jednostavnim, a opet znanstvenim stilom. Autorica se trudila svaki proces o kojem je govorila u Osmanskom Carstvu usporediti

s procesima u Europi kako bi čitateljima bili što jasniji. Također, svaki je proces ili pojavu potkrijepila primjerima onodobnih ljudi, na temelju njihovih biografija, dnevnika ili putopisa. Ono zbog čega ovo djelo također ima težinu jesu zaključci unutar svakog poglavlja jer je autorica svjesna da su podložni reinterpetaciji. Upravo zato nam i uvijek iznova daje do znanja da ništa od onog o čemu ona govori nije konačno te joj je svaki zaključak zapravo novo pitanje i smjernica za buduća istraživanja. Ono što je autorica ovim djelom htjela postići jest da čitateljima približi neke od tema osmanske povijesti i da na taj način razbije predrasude koje postoje o osmanskoj kulturi.

Andreja Talan

[povijest]

Hrvoje Petrić, *Koprivnica u 17. stoljeću: okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu, Samobor: Meridijani, 2005., 346 str.*

Mnogo je riječi rečeno i mnogo je tinte proliveno oko pojma multidisciplinarnosti u historiografiji. Česti su pozivi za multidisciplinarnim pristupima i takvim sagledavanjima tematika, a isto se tako u našoj historiografiji mogu razabrati zanemarivanja tih poziva. Ipak, svako malo možemo prepoznati plod rada jednog od onih radnika u našoj historijskoj znanosti koji se odaziva na takve pozive, te nam pruži uvid u svoja istraživanja u obliku knjige koja ispunjava naše želje za multidisciplinarnošću. Radi se, naime, o knjizi Hrvoja Petrića, *Koprivnica u 17. stoljeća: okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu*. Djelo je izdano 2005. godine u Samoboru, u izdanju izdavačke kuće Meridijani, a predstavlja jednu od rijetkih knjiga koja pokriva kulturni, intelektualni i društveni razvoj. Uz to je nužno navesti kako se radi o jednoj od malobrojnih knjiga naše historiografije u kojoj je značajan prostor posvećen razvoju okoliša, čime ovo djelo zalazi u prostor ekohistorije – povijesne discipline koja se kod nas iz godine u godinu sve više razvija i raste.

Hrvoje Petrić je zaposlen kao docent na Odsjeku za povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, te je autor nekoliko zapaženih knjiga koje se bave poviješću manjih geografskih cjelina, poput *Povijest Torčeca* (2000.), *Novi Zrin* (2001.), *Općina Gornji Knežinec* (2004.), i drugih knjiga. Što se tiče povijesti Koprivnice,

već je prije izdavanja ove knjige posvetio značajan dio svog znanstvenog rada toj problematici, prvo kao koautor monografije *Koprivnica – izabrane teme* (1995.), a kasnije kao autor djela *Koprivnica na razmeđi epoha (1765.-1870.)* (2000.). Na kraju ovog uvodnog dijela svakako valja istaknuti da je predsjednik Društva za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju.

Samo je djelo podijeljeno na sedam većih poglavlja, od kojih se svako dijeli na manja potpoglavlja. Prvi je dio *Uvod* (7-23), u kojem se autor osvrće na izvore, gdje se oni mogu pronaći, te na stanje njihove istraženosti (kraći osvrt na dosadašnju historiografsku produkciju vezanu za Koprivnicu 17. stoljeća). Na kraju uvoda se nalazi kraće potpoglavlje u kojem je obrazložena sama tema knjige i metodologija rada. Autor navodi da je sedamnaesto stoljeće iznimno važno, jer su se hrvatske zemlje „tijekom 17. stoljeća nalazile u tri imperijalna sustava – habsburškom, osmanskom i mletačkom, što znači da je proučavanje ovih prostora u 17. stoljeću nužno vrlo zahvalno promatrati u spomenutim regionalnim kontekstima.“¹ Dalje autor navodi da je zanimljivo i značajno za stvaranje novih povijesnih spoznaja proučiti zbivanja oko gradova i utjecaja koje su imperijalni sustavi imali nad njima i lokalnom populacijom.²

Iduće poglavlje *Pogranični grad i njegov okoliš u vremenu* (25-58) upoznaje nas s okolišem Koprivnice. Ovo se poglavlje bavi ekohistorijom, jer se ovdje govori o prirodnim čimbenicima koji su utjecali na razvoj grada, poput reljefa, vode, životinja, vegetacije, itd. Nakon ovog ekohistorijskog poglavlja slijedi poglavlje *Toponimi Koprivnice i okolnih naselja na kartama 17. stoljeća* (59-77), gdje je naglasak na kartografiji. Daje se prikaz karata regije, te se spominju razni toponimi sedamnaestostoljetnih gradova koprivničke regije. *Ljudi i gibanja u pograničnom gradu (demografske promjene)* (79-98) je poglavlje u kojem se obrađuje demografski segment teme. Tako se ovdje iznose podaci o broju stanovništva, krštenja, vjenčanja, socijalnoj topografiji (koju je gotovo nemoguće pratiti, iako je kroz izvore moguće saznati nešto o etničkoj strukturi) i migracijama. U poglavlju *Antropizacija prirode pograničnoga grada* (99-118) autor se opet vraća upotrebi metoda ekohistorije, te prikazuje međuodnos čovjeka i prirode, uz što dodaje opis slijeda urbanizacije prostora.

U najopsežnijem poglavlju, *Između vojnog i civilnog života. Društvene i gospodarske promjene na granici* (119-276), autor se bavi ne samo vojnom poviješću već i trgovinom, a zatim se objašnjava nastanak i razvoj Koprivnice kao slobodnog kraljevskog grada te objašnjava pojava i kasniji razvoj cehova. Koprivnica je prikazana kao jedno od važnih trgovačkih i gospodarskih središta. Osim toga saznajemo o vjerskim običajima i važnosti uloge Crkve u

1] Petrić, 2005., 20.

2] Petrić, 2005., 20.

kraju. Čitatelj se zatim upoznaje s kulturnom aktivnošću i pridaje važnost prosvjeti, točnije koprivničkoj gimnaziji i kasnije tzv. koprivničkim intelektualcima, ali i studentima i njihovom ulogom u razvoju intelektualnog i kulturnog gradskog kruga.

Na kraju knjige slijede *Zaključci*, sažetak na njemačkom jeziku, popis izvora i literature, vrlo opsežni prilozi, te pogovor i kratak životopis autora. U pogovoru je autor zapisao kako je 17. stoljeće ključno za opstanak Koprivnice, a uz to postavlja pitanje: „Jesu li već u 17. stoljeću bili postavljeni odnosi koji će dugo utjecati na grad, na današnjicu pa i na budućnost?“³

Na kraju prikaza valja zaključiti da ovo djelo ostaje pokazatelj kako se baviti poviješću na multidisciplinarnan način, ono predstavlja snažan nastavak istraživanja utemeljenih u suvremenim historiografskim tendencijama, a ciljano čitateljstvo i stručna publika bi ga svakako trebala nagraditi svojom pažnjom.

3| Petrić, 2005., 344.

Vanja Dolenc

[povijest]

Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske (Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno- povijesnih promjena od 1850. do 1910.), Zagreb: Educa, 2009., 301 str.*

Mnoge današnje tekovine dugujemo upravo devetnaestom stoljeću. Nazivamo ga i „dugim“ devetnaestim stoljećem. Glavni razlog tomu leži u vremenskom okviru koje prožima, no to nimalo ne umanjuje neke od temeljnih promjena na društvenim, političkim i kulturnim razinama, ali ni promjenu načina života stanovništva. Upravo je to i glavna nit vodilja knjige o *Stanovništvu Banske Hrvatske* – analiza političkih, društvenih i gospodarskih uzroka koji su utjecali na promjene u stanovništvu civilne Hrvatske i Slavonije. Jedan od motiva autorici za analizu jest dinamičnost političkih zbivanja u drugoj polovici 19. stoljeća. Ona je nesumnjivo utjecala na demografska zbivanja navedenog prostora koja zbog povećanja broja stanovnika i produženog trajanja života možemo nazvati *demografskom revolucijom*, a povezana je sa sličnim procesima u srednjoeuropskom i europskom prostoru.

Počevši od općeg popisa iz 1850/51. pa do prvog modernog popisa stanovništva iz 1857. godine itd. (obrađeni su još popisi iz 1869., 1880., 1890., 1900. te 1910. godine) autorica na shematizirani način prikazuje karakteristike i ukazuje na važnost svakog od popisa. Shema se sastoji od političkih i gospodarskih promjena u međupopisnim razdobljima koja su nužna podloga za shvaćanje svakog od popisa. Dodatno izrađene tablice i grafikoni

približavaju čitatelja konkretnim brojkama (podacima) u kretanjima stanovništva. Možemo reći, analiza navedenih popisa srž su autoričine knjige i tema bavljenja. No, svakako neizostavan dio je i povijesni pregled razvoja demografije i populacijskih teorija.

Postavlja se pitanje na koji način prikazati jednu detaljnu analizu konkretnih brojčanih podataka koje autorica (nužno) stavlja u povijesni kontekst. Gotovo da je nemoguće detaljno ih i na predočenoj razini prikazati, a i potrebno je čitatelju ostaviti prostor za vlastita istraživanja i zanimanje za knjigu. Mi ćemo ga kroz pregled nekih od poglavlja pokušati potaknuti da tu knjigu sam pročita. Nastojat ćemo prikazati zanimljivosti ili određene karakteristike pojedinog popisa i pokušati čitatelja zainteresirati da ih sam detaljnije prouči. No, oblikujmo za početak povijesni kontekst i upoznajmo se sa nekim od populacijskih teorija.

Knjiga je konceptualno podijeljena na devet poglavlja. Nakon uvodnog dijela (1. *Uvod*, str. 7.-15.) u kojem nas autorica upozna sa sadržajem dobivamo i neke od temeljnih smjernica u istraživanju povijesti „dugog“ devetnaestog stoljeća. Neizostavan je i kratak pregled razvoja povijesne demografije u kojem nas autorica približava samoj materiji.

Na samom početku autorica nam daje pregled povijesti Europe devetnaestog stoljeća (2. *Europa modernog doba*, str. 16.-32.) stvarajući tako sliku preduvjeta promjena koju su uvjetovali s jedne strane nacionalni pokreti sredinom stoljeća, a s druge industrijska revolucija sa svojim dugoročnim posljedicama. Možemo reći da je ona bila izazov započeta u Engleskoj s kojim su se morali suočiti i ostali dijelovi Europe nevezano na stupanj razvoja. Utjecala je na temeljite izmjene gospodarstva, a time i na promjene u životima stanovništva stvarajući podlogu za političke i društvene preobrazbe. Jedan od vidova promjena je i upadljiv rast stanovništva pri čemu moramo imati na umu da on nije bio jednak u svim dijelovima zahvaćenim industrijskom revolucijom. Kada govorimo o promjenama u broju stanovništva na koje su kao posljedica industrijske revolucije utjecali napreci u gospodarskom, zdravstvenom i obrazovnom pogledu, onda govorimo i o demografskoj tranziciji. Tako se zahvaljujući pomacima u medicini u drugoj polovini 19. stoljeća pridonijelo opadanju stope mortaliteta i produženju životnog vijeka; jedan o najvažnijih fenomena 19. st. koji je utjecao na demografska kretanja su i migracije. Iako se ne mogu precizno odrediti razmjeri iseljavanja, većinu stanovništva s egzistencijalnim problemima privlačile su prekomorske zemlje poput Sjedinjenih Američkih Država, Kanade i Australije. Tomu svjedoči i podatak o 13 milijuna doseljenika u SAD u razdoblju između 1900. i 1915. i to s europskog istoka i juga. Pritom ne smijemo zaboraviti

da migracije zapravo upućuju na gospodarski položaj (misleći pritom i na stupanj industrijalizacije) određene regije iz koje stanovništvo iseljava.

Autorica nas zatim upoznaje s populacijskim teorijama u predmodernoj Europi (3. *Populacijske teorije*, str. 33.-58.) što dakako uključuje i prostor Habsburške monarhije i Hrvatske. Spomenuta dva poglavlja možemo definirati kao svojevrsan uvod u konkretne analize popisa stanovništva. Drugim riječima, svrstavanje konkretnih demografskih podataka u određen povijesni kontekst i općedruštvena kretanja. Osim šest već spomenutih popisa stanovništva, autorica nam daje i uvid u izvore o stanovništvu prije navedenih modernih popisa stanovništva, kao što su matične knjige.

U predmodernoj Europi (3.1. *Teorijska misao o stanovništvu u predmodernoj Europi*, str. 33.-37.) bez statističkih ureda i komisija ili društava za političku ekonomiju, nastajale su ekonomske teorije kojima je cilj bilo upravljanje i povećanje državnog bogatstva. Joseph von Sonnenfels (1733.-1817.), kao predstavnik kameralne znanosti u Austriji, baveći se populacijskom politikom predlagao je periodično provođenje popisa stanovnika te praćenje glavnih sastavnica kretanja stanovništva i njihove međusobne povezanosti. Industrijska revolucija ostvarila je novi društveni i gospodarski pomak (3.2. *Teorijska misao o stanovništvu u modernoj Europi*, str. 37.-40.) koji je potaknuo ekonomiste na razmišljanje. Većina njih prihvaćala je Malthusovo (Thomas Robert, 1766.-1834.) načelo stanovništva koje polazi od pretpostavke da između broja stanovnika i raspoloživih sredstava za život postoji jaz (tj. dok se sredstva za život povećavaju aritmetičkom, stanovništvo raste geometrijskom progresijom).

Demografska istraživanja u habsburškim zemljama, a time i u Hrvatskoj započinju s prosvjetiteljstvom (3.3. *Populacijska istraživanja u Habsburškoj Monarhiji i Hrvatskoj u predmodernom i modernom razdoblju*, str. 40.-58.). Tako se, među ostalima, i Nikola Škrlec Lomnički bavio populacijskim pitanjima u domeni predmoderne Hrvatske. U 19. stoljeću proučavanje povijesti stanovništva razvijalo se usporedno s etnografijom i ekonomijom, a svoju znanstvenu osnovu dobiva utemeljenjem statističkog ureda 1875. godine. Poticaje demografskim istraživanjima dale su neke od najznačajnijih osoba tog doba poput Maksimilijana Vrhovca, Ljudevita Gaja, Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog i drugih. Petar Matković, Fran Vrbančić, Milovan Zoričić samo su neki od znanstvenika koji u drugoj polovici 19. stoljeća pokazuju trend znanstvenog bavljenja populacijskim pitanjima. Jedan od značajnijih radova tog perioda je Zoričićev rad *Žiteljstvo Kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i*

zanimanju (1896.) u kojem, među ostalim, donosi i metodologiju zvanja i zanimanja pri čemu mu je uzor bila njemačka statistika zvanja.

Budući da se metodologija demografske analize razvila upravo na području ispitivanja smrtnosti iz matica umrlih (4. *Izvori o stanovništvu prije modernih popisa*, str. 59.-72.), te unatoč eventualnim nepreciznostima u podacima, matične knjige možemo ocijeniti kao važan izvor povijesno-demografskih istraživanja. Budući da je Crkva vodila evidenciju o svojim župljanima, možemo govoriti o tzv. Crkvenoj evidenciji (4.1. *Od matičnih knjiga do građanske evidencije*, str. 59.-61.). Njezin nedostatak bio je u tome jer je u pravilu vodila evidenciju samo za pripadnike svoje konfesije. U mnogim državama paralelno se vodila i *građanska evidencija*. Utemeljenjem Statističkog ureda u Zagrebu podaci o vitalnim događanjima dolazili su izravno od voditelja matica, a ne preko Centralne statističke komisije u Beču kao dotad. Iznimno su važni i zemljišni katastri koje je država koristila kao podlogu za oporezivanje prihoda od zemljišta (4.2. *Od privremenog katastra do općih popisa*, str. 61.-67.). Kao primjere autorica navodi slavonski zemljišni katastar te Katastar Franje I. (1768.-1835.). Prvi od navedenih zbog prioritetne kolonizacije Slavonije nakon mira u Srijemskim Karlovcima, drugi, među ostalim, zbog podataka o broju i etničkom sastavu stanovnika, toponomastici, poljoprivrednoj proizvodnji i dr. Naime, do prvog općeg popisa stanovništva 1857. statistika stanovništva je bila ograničena na prikupljanje demografskih podataka, kao što smo imali prilike vidjeti, u fiskalne ili vojne svrhe (prvim modernim popisom stanovništva završava tzv. *protostatističko razdoblje* u kojem su se podaci o stanovništvu zapravo najčešće i prikupljali u fiskalne svrhe). Taj podatak možemo potkrijepiti i nizom drugih primjera (popisa) kao što je npr. *terezijanski popis* iz 1754. (proveden u tzv. staro-konskribiranim austrijskim zemljama), komorski popis (koji je izradila Dvorska komora) iz 1736. ili popis iz 1782. godine. Za naše prostore značajni su popisi iz 70-ih godina 18. stoljeća – *Tabellae Impopulationis* (nedavno pronađeni županijski popis hrvatskih i slavonskih županija), *jozefinski popis* iz 1785. te posljednji popis proveden u okviru feudalnog sustava 1805. Do novog općeg popisa stanovništva proći će gotovo pola stoljeća (isključujući vojno-krajiško područje).

Proglašenje apsolutizma 1851. godine obilježile su i reformatorske mjere u svim granama uprave ne vodeći računa o razlikama među krunovinama. S tim u svezi bečko središte okrenulo se izradi evidencije zemljišta (katastra), te je donesena odredba o popisivanju stanovništva u Ugarskoj, Erdelju, Slavoniji, Hrvatskoj, Srpskoj Vojvodini, Temišvarskom Banatu i Dalmaciji

prema kojem je 1850./51. objavljen opći popis stanovništva. S obzirom na to da ga nazivamo prvim popisom stanovništva, važno je vidjeti koje su bile njegove značajke. Prije svega treba imati na umu različite gospodarske i političke uvjete koji su stvarali manjkavosti u stvaranju pouzdanih podataka (4.3. *Značajke popisa stanovništva 1850/51.*, str. 67.-69.). No, on je nedvojbeno jedinstven zbog podataka o narodnosti. Naime, u popisu je pojam narodnosti široko shvaćen i koristi se nejasno. Regionalni naziv zamjenjuje pravo nacionalno obilježje. Konkretno, starješine kućnih zadruga davale su izjave u ime svih ukućana u skladu s regionalnim ili plemenskim opredjeljenjem. Dodajmo tome i da podaci o narodnosti iz općeg popisa iz 1851. nikada nisu službeno objavljeni. Spomenutim podacima bavila se i nekolicina istraživača te u sklopu *Ravnateljstva administrativne statistike* sa sjedištem u Beču i neke od svojih analiza objavili (4.4. *Publikacije administrativne statističke službe o narodnostima*, str. 69.-72.). Njihova je važnost kao podloge za kasnija istraživanja.

Za razliku od popisa iz 1850./51., za popis iz 1857. tehnički uvjeti (poput izrađenog katastra i sl.) bili su znatno povoljniji (5. *Prvi moderni popis stanovništva 1857.*, str. 73.-98.). No, on je pokazao određene konceptijske i metodološke slabosti. Ipak je kao takav važan zbog mogućnosti komparacije sa stanovništvom srednjoeuropskog prostora. Važno je napomenuti da je navedeni popis bio jedini popis u Monarhiji izrađen prema modelu stalnog stanovništva (5.3. *Popisna obilježja kretanja stanovništva i demografska struktura*, str. 80.-98.). Konkretno, *ukupnim stanovništvom se smatraju sve osobe koje su na području dotične krunovine imale mjesto stalnog boravišta u Habsburškoj Monarhiji, bez obzira u trenutku popisa bile prisutne ili ne*. Popis uključuje stavke: *domaće stanovništvo, prisutni, odsutni* te broj stranaca (kada govorimo primjerice o Hrvatskoj i Slavoniji najbrojniji su doseljenici iz Kranjske i Štajerske). Na temelju podataka iz popisa iz 1857. autorica donosi i grafički pregled kretanja stanovništva za civilnu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju pri čemu možemo vidjeti rast broja stanovnika u Dalmaciji, a stagnaciju u preostale dvije, dok stope umrlih i rođenih upućuju da demografska tranzicija još nije počela u svim hrvatskim pokrajinama.

Važno je naglasiti da svako statističko razdoblje zapravo ocrta razinu gospodarske i demografske dinamike. Upravo je to glavni razlog zbog kojeg nam je izuzetno važno poznavati povijesni kontekst. Tako primjerice, popis iz 1869. (podsjetimo, jedini domaći istraživač u tom razdoblju bio je Petar Matković) nastaje u ozračju pravnog i političkog okvira koji su odredile prethodne nagodbe (Austro-ugarska i Ugarsko-hrvatska) (6. *Popis stanovništva 1869.*, str. 99.-123.). Govoreći o razdoblju između 1857. i 1870.

moramo imati na umu i teritorijalne promjene u Hrvatskoj i Slavoniji (primjerice, gubitak Međimurja, izdvajanje Rijeke iz uže Hrvatske, pripojenje Varaždinskog generalata i nekih srijemskih kotareva civilnom području Hrvatske te administrativnu podjelu županija) koje su utjecale na demografske promjene vidljive u popisu. Za razliku od prethodnog popisa, ovaj pokazuje naznake i dalje tradicijskog načina života, ali s početnim elementima demografske preobrazbe. Primjerice, dolazi do promjene u socijalnoj strukturi društva zbog sve većeg broja zaposlenih u industrijskom sektoru koja je bila uglavnom koncentrirana u gradskim središtima (Rijeka, Osijek, Zagreb).

Popis iz 1880. obilježen je banovanjem Ivana Mažuranića i liberalnim reformama njegove vlade koje su uključivale i modernizaciju društva i gospodarstva i dr. (7. *Popis stanovništva 1880*, str. 124.-155.). Otvaranje Statističkog ureda Kraljevine Hrvatske i Slavonije (zahvaljujući Milovanu Zorčiću započinje sustavan rad na području statističkih istraživanja) pada upravo u ovo razdoblje. No, ujedno ga i obilježava proces depopulacije u pasivnim krajevima te proces vanjskih migracija u priobalju i rjeđe naseljenim krajevima Like. Provedeni popis upućuje nas na ukupni porast gradskog stanovništva i gradskih naselja, normalizaciju stope mortaliteta, te među ostalim, i izvjestan napredak u povećanju pismenosti (iako je znatan dio stanovništva i dalje bio nepismen). Važan zaključak koji autorica donosi jest da unatoč mnogim drugim čimbenicima u Hrvatskoj još nije nastupila demografska tranzicija na što upućuju podaci o niskoj doživljenoj dobi, ranim ženidbama, razmjerno nepovoljnoj stopi fertiliteta te (i dalje) poljoprivredi kao dominantnoj gospodarskoj djelatnosti.

Iako je postavljanjem mađarskog grofa Karolya Khuena-Hédervarya za hrvatskog bana ujedno značilo usporavanje procesa modernizacije započetog za Mažuranićeva banovanja, njegov režim nije mogao u potpunosti spriječiti započeti razvoj (8. *Popis stanovništva 1890*, str. 156.-189.). Unatoč brojnim reformama koje su nastojale promijeniti politički život Hrvatske (poput reforme izbornog zakona), situacija u gospodarstvu bila je ponešto drukčija. Prema podacima popisa zabilježen je porast stanovništva (djelomice i zbog kolonizacije stranih naroda te početka vanjskih migracija). Naime, moramo naglasiti da popis iz 1890. pokazuje prvu etapu demografske tranzicije (doduše, uz istodoban početak procesa depopulacije). Ona je vidljiva, primjerice, u većoj doživljenoj životnoj dobi.

Zadnje desetljeće 19. stoljeća obilježila je ozbiljna kriza dualističkog sustava što se očitovalo i u nemogućnosti ugarske politike u sprječavanju modernizacije u Hrvatskoj (9. *Popis stanovništva 1900*, str. 190.-217.). Najvažniji pomaci koje možemo iščitati

iz popisa iz 1900. i u komparaciji s prethodnim je veća prostorna pokretljivost, vanjsko iseljavanje, strana kolonizacija i rast gradskog stanovništva (unatoč i dalje nepovoljnoj strukturi naselja u Hrvatskoj i Slavoniji). Spomenuto vanjsko iseljavanje, koje je dugoročno za Hrvatsku imalo negativne posljedice, povezano je s problemom agrarne prenapučenosti gdje se daleka Amerika činila kao zemlja koja omogućava zaradu. Gospodarski uspon donekle je ublažio nejednakost regionalnog razvoja premda je poljoprivreda i dalje ostala prevladavajuća djelatnost.

Početak 20. stoljeća na hrvatskom prostoru obilježavaju promjene u stranačkom životu koje će usmjeravati povijesni razvoj sljedećih nekoliko desetljeća (poput osnutka Hrvatske pučke seljačke stranke, Napredne stranke i dr. – što dovodi i do sekularizacije Crkve) te uznapredovala modernizacija (10. *Popis stanovništva 1910*, str. 218.-244.). Dolazi i do promjena u socijalnoj strukturi stanovništva usponom srednjeg građanstva koje su predstavljali odvjetnici, liječnici, sveučilišni profesori i dr., dok s druge strane plemstvo nastoji sačuvati svoj stečeni povlašteni položaj (jer najveći porez u Hrvatskoj su plaćali upravo veleposjednici). Velike promjene vidljive su i na području školstva, povećanja broja pismenih i sl. (od 1901. ženama je bio dopušten upis na redovan studij Filozofskog fakulteta). Moramo naglasiti da je popis iz 1910. bio posljednji popis koji je provela Austro-Ugarska Monarhija i kao takav metodološki i bogato razrađen. Materijalno i socijalno raslojavanje stanovništva uzrokovano kapitalističkim sustavom stvorilo je s jedne strane gospodarsku i društvenu elitu, a s druge velik dio seljačkog stanovništva koji je izlaz vidio u iseljavanju.

Različiti su čimbenici koji utječu na demografsku sliku, od političkih, gospodarskih, kulturnih. Nužno je svaki od njih uzeti u obzir prilikom analize konkretnih podataka koje donosi određeni popis stanovništva. Različita teritorijalna podjela, politika bečkog središta, stupanj razvoja gospodarstva te razne bolesti utjecali su i na stope nataliteta i mortaliteta – izazvali promjene u obiteljima, bračnom životu. Pritom ne smijemo zaboraviti da je 19. stoljeće razdoblje nacionalnih buđenja i liberalnih promjena koje su vodile prema modernom građanskom društvu što je dakako imalo utjecaja i na demografske promjene, a bile su odraz općih europskih kretanja.

Prilikom analize pojedinih popisa, autorica uzima u obzir niz (neki od prethodno nabrojanih) parametara, od općih gospodarskih i društvenih kretanja, metodologije pojedinog popisa, gustoće stanovništva, promjena u obiteljima, stupanj urbanizacije i industrijalizacije, stope umrlih i rođenih, socijalnu i gospodarsku strukturu stanovništva, religijsku strukturu, strukturu stanovništva po materinskom jeziku, broj stranaca i sl. Prilikom analize,

autorica nas upozorava i na razne metodološke probleme s kojima se svaki znanstvenik susreće kod jedne takve analize (primjerice diskontinuiteta upravno-političkih granica i sl.).

Možemo zaključiti da je riječ o detaljnoj analizi izvora (popisa stanovništva) stavljenih u povijesni kontekst te je tako postignut cilj; ukazano je na važnost tih popisa kao izvora. Na temelju njih autorica donosi zaključke o promjenama u kretanju stanovništva čime potvrđuje da se u „dugom“ 19. stoljeću zbog raznih gospodarskih, zdravstvenih i obrazovnih napredaka oblikovala i demografska slika današnje Hrvatske.

Martina Borovčak

[povijest]

Mira Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, 2008., 440 str.

Prvi svjetski rat, iako uglavnom prihvaćen kao razmeđa „dugog XIX.“ i „kratkog XX.“ stoljeća, u hrvatskoj je historiografiji relativno zapostavljena tema. Postojeći interes uglavnom je bio usmjeren prema kraju rata, tj. političkom razvoju od relativne liberalizacije Austro-Ugarske tijekom 1917. godine do raspada Monarhije i formiranja prvo kratkotrajne Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a zatim i Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Gospodarski i društveni problemi Hrvatske u Prvom svjetskom ratu donedavno su uglavnom zanemareni u historiografiji. Njima se tek posljednjih godina okreće veći broj autora i posvećuje veće zanimanje. Pri tome prvenstveno treba istaknuti djelo Branke Boban *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, ali i prošlogodišnji znanstveni skup u organizaciji Matice hrvatske „1918. u hrvatskoj povijesti“ na kojemu je veći broj radova posvećen upravo tim temama. Zbornik radova s tog skupa trebao bi izaći u proljeće 2009. godine. Djelo Mire Kolar *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata* važan je prilog još uvijek deficitnoj historiografiji tog područja. Originalno istraživanje prikazano u tom djelu odgovara na dosad neobrađena pitanja. Jednako je važno što otvara brojna nova i postavlja temelj budućim istraživanjima u tom polju.

Monografija *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata* podijeljena je u sedamnaest poglavlja, uključujući

uvod i zaključak. Sadržajno se razlikuju tri cjeline. Prva, uz uvodni dio o Hrvatskoj u Prvom svjetskom ratu, obuhvaća analizu historioškog istraživanja teme djela. Autorica kroz početnih 150-ak stranica iznosi podatke o osnivanju društava koja su se bavila zaštitom djece i obitelji mobiliziranih i poginulih vojnika te njihovu suradnju sa Zemaljskom vladom za Hrvatsku i Slavoniju, vladama Dalmacije, Istre i Bosne i Hercegovine na transportu, prehrani i udomljavanju djece iz tih krajeva u sjevernoj Hrvatskoj. Kako je zbog postojeće prometne, ali i upravno-političke situacije transport hrane iz plodnije sjeverne Hrvatske u gladu pogođena područja bio nemoguć, humanitarni radnici posvećeni spašavanju djece organizirali su njihov dolazak na prehranu i smještaj u sjevernu Hrvatsku. Tu akciju, zapravo niz povezanih akcija kojima su obuhvaćena djeca svih navedenih prostora, bez obzira na vjeroispovijest ili narodnost, Mira Kolar detaljno obrađuje pomoću arhivskih materijala, suvremenog tiska te memoarske građe. Obrađena su osnivanja i djelatnosti niza društava koja su se bavila zbrinjavanjem djece s posebnim fokusom na posljednje dvije godine rata u kojima je i prehrambena kriza bila najteža. Autorica zatim obrađuje organizaciju slanja djece na prehranu i zbrinjavanje prema polazišnim regijama. Počinje s Istrom, zatim Dalmacijom i Hrvatskim primorjem, Bosnom i Hercegovinom te konačno Slovenskim primorjem i Trstom. Slijedi poglavlje o županijskim odborima za zbrinjavanje djece u kojem su obrađene njihove djelatnosti i broj djece prihvaćen u pojedinim županijama. Time čitatelj dobiva uvid u relativno gospodarsko i prehrambeno stanje županija, o kojem je velikim dijelom ovisio broj udomljene djece. Prva cjelina zaključena je poglavljima o brizi za socijalno ugroženu djecu u 1919. g. te njihovom povratku u rodni kraj. Također, kraće je predstavljen nastavak brige za djecu nakon Prvoga svjetskog rata u okviru Narodne zaštite, krovne organizacije hrvatskih humanitarnih društava.

Druga cjelina djela posvećena je izboru historioškog memoarske literature o spašavanju djece tijekom Prvoga svjetskog rata. Mira Kolar na oko 60 stranica kontekstualizira i prenosi relevantan izbor iz zapisa i sjećanja o spašavanju djece. Ranije historioškog analizirane teme u ovoj cjelini dobivaju svoju živopisnu nadopunu. Čitatelj može steći dojam o naporima koje su u spašavanje djece uložili za to zaslužni humanitarci. Također, očit postaje odnos prema djeci koja su već mnogo pretrpjela zbog gladi u svojim rodnim krajevima te razina bijede i životna ugroženost koja je natjerala roditelje na rastanak od vlastite djece u krajnje teškim uvjetima. Solidarnost koja je u situaciji iznimno teške krize uspjela prijeći preko upravnih, ali možda i važnije, vjerskih i nacionalnih granica, kako bi se spasio što veći broj djece

konstantna je tema djela koja u ovoj cjelini dolazi do životnog izražaja. Treća cjelina pojedinačan je popis obitelji koje su djecu primila na prehranu, a obuhvaća gotovo dvije stotine stranica. Popis obitelji udomitelja uređen je prema pojedinim županijama.

Opremljenost djela odgovarajućim znanstvenim aparatom, iako adekvatna, nažalost je ispod razine koju zaslužuje. Najveća zamjerka je nedostatak sabranog popisa korištene literatura i izvora. Iako su izvori i literatura detaljno navedeni u fusnotama, sabrani popis na kraju djela olakšao bi pripremu zainteresiranog čitatelja na daljnje istraživanje. Također, iako su brojevi udomljene djece po županijama navedeni u dvanaestom poglavlju „Županijski odbori za zbrinjavanje djece,“ nisu nigdje stavljeni u izravan odnos s brojem obitelji koje su prihvatile djecu. Te manje zamjerke u vezi s opremljenosti izdanja ne umanjuju njegovu vrijednost kao originalnog djela koje obrađuje dosad nepoznatu temu u hrvatskoj historiografiji.

Važnost djela Mire Kolar *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata* prvenstveno je u otvaranju nove teme u hrvatskoj historiografiji. Problemi transporta, prehrane i udomljavanja gladi ugrožene djece detaljno su obrađeni. Analiza obuhvaća sve uključene aktere, od organizacija i društava koja su se bavila tom nužnom humanitarnom djelatnošću, najvažnijih pojedinaca u njihovom djelovanju, uloge Zemaljske vlade u Zagrebu i vlasti na područjima s kojih su djeca upućivana na prehranu do same djece i naravno njihovih udomitelja. Obradom problematike zbrinjavanja gladne djece autorica je također pružila uvid u djelovanje humanitarnih organizacija u Hrvatskoj od razdoblja neposredno prije Prvoga svjetskog rata do neposrednih poslijeratnih godina uz kraće napomene o djelatnosti pojedinih institucija u narednim desetljećima u kontekstu nove države. Naravno, problematika obrađena u ovom djelu ne može se odvojiti od širih gospodarskih i društvenih pitanja hrvatske povijesti za vrijeme Prvoga svjetskog rata. Stoga djelo predstavlja i važno polazište za buduća istraživanja, pogotovo s obzirom na nedostatak sličnih radova. Osim zbog specifične historioškog važnosti djela, ono se ističe i kao glas optimizma u historiografiji. Upravo je solidarnost i spremnost na međusobno pomaganje preko raznih, administrativnih, političkih, vjerskih i narodnih granica, nit koja se provlači kroz cijelo djelo. Pokazuje spremnost ne samo istaknutih humanitaraca na pomoć svom bližnjem u situaciji krajnje krize, nego i jednaku spremnost običnih ljudi na prihvaćanje djece iako su u teškoj ratnoj situaciji i sami izloženi nizu vlastitih problema. Međuvjerska i međunacionalna solidarnost koju su ljudi pokazali u teškoj kriznoj situaciji posebno je značajna zbog problema u hrvatsko-srpskim odnosima nastalih

nakon sarajevskog atentata i početkom austrougarsko-srpskog rata u srpnju 1914. godine. Nije umanjena ni daljnjim međunarodnim problemima proizašlima iz uređenja i politike Kraljevstva SHS i prve Jugoslavije. Upravo suprotno, pokazatelj je spremnosti ljudi na pružanje pomoći i suradnju, barem u krajnje teškim situacijama, kakva je zasigurno zavladała tijekom Prvoga svjetskog rata. *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata* stoga u više aspekata predstavlja bitan doprinos hrvatskoj historiografiji.

Marko Fuček

[diplomirani povjesničar/profesor povijesti]

Tomislav Aralica, Višeslav Aralica, *Hrvatski ratnici kroz stoljeća, knjiga 2: Razdoblje Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918.-1941. Znanje, Zagreb 2006., 236 str.*

Nakon prve knjige iz serije „Hrvatski ratnici kroz stoljeća,“ koja je tematski obuhvaćala razdoblje od dolaska Hrvata na ove prostore do kraja Prvog svjetskog rata, izdane 1996. god. u nakladi „Znanja,“ 2006. izlazi druga knjiga koja obuhvaća razdoblje hrvatske vojne povijesti od 1918. do 1941. god. Cilj autorskog dvojca, Tomislava (autor teksta) i Višeslava (autor slika) Aralice je bio prema dostupnim podacima prikazati izgled hrvatskih ratnika koji su služili pod različitim zastavama u određenom povijesnom periodu.

Knjiga „Hrvatski ratnici kroz stoljeća 2“ je podijeljena na devetnaest tematskih poglavlja, u kojima je obrađena po jedna tema. Osim poglavlja koji se odnose na vojsku Narodnog vijeća SHS te na Hrvate u ruskom i španjolskom građanskom ratu, većina poglavlja je posvećena različitim rodovima vojske Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Svako poglavlje je obrađeno na sličan način. Nakon kratkog uvoda u kojem autor donosi povijesno političke okolnosti u kojima su nastajale određene vojne jedinice, slijedi kratak prikaz ustroja tih jedinica. Najveći naglasak je na naoružanju i opremi, posebno uniformama. Autori su se potrudili doći do velike količine slika i očuvanih predmeta iz privatnih zbirki pomoću kojih su čitateljima približili izgled vojnika i časnika koji su služili u

određenim rodovima vojske Kraljevine SHS/ Jugoslavije. U svakom poglavlju nalazi se ilustracija vojnika u uniformi i opremi određenog roda, napravljena prema izvorima i sačuvanoj opremi. Uniforme, oprema i oružje su opisani jako precizno te su navedeni proizvođači opreme, što će sigurno koristiti stručnjacima koji će se baviti vojnicima iz ovog razdoblja. Dosta značajan posao autori su obavili pri ujednačavanju i objašnjavanju svih vojnih termina kojih nema u standardnom hrvatskom jeziku, da bi ih lakše približili čitatelju.

Uz fotografije te ilustracije pješaka i časnika kopnene vojske, žandarmerije, kraljeve garde, ratnog zrakoplovstva i ratne mornarice, autori su uz tekst priložili dosta fotografija tenkova, zrakoplova i borbenih plovila. Tekst o oklopnim i zračnim snagama Kraljevine prate vrhunske ilustracije vojnih sredstava te dosta podataka o tipovima i brojčanom stanju opreme korištene u različitim rodovima vojske.

„Hrvatski ratnici kroz stoljeća 2“ je namijenjena prvenstveno vojnim povjesničarima te maketarima, skupljačima militarije i drugim zaljubljenicima u vojnu povijest. Čitateljima koji nisu zainteresirani za vojnu povijest, knjiga možda neće biti pretjerano zanimljiva, ali će pružiti mnoštvo podataka i slikovnog materijala, koji ne svjedoče samo o vojnim postrojbama, već o jednoj državi i društvu čiji smo sastavni element bili.

Vedran Runjić

[diplomirani povjesničar]

Nobuhiro Suwa, *H Story*, DENTSU Music and Entertainment, 2001., 111 min.

Film se bazira na naraciji slijedom motivâ, od kojih glavne predstavljaju naizgled oprečni odnosi između buke i tišine. Moguće je uočiti tri temeljne buke (i tišine) kojima autor „bombardira“ svoju publiku. Prva je doslovna, tj. ona koja se svodi na zvuk kao sredstvo. Sljedeća je vizualna, nimalo manje dojmiva, pogotovo u mraku kino-dvorane, a da bi cijeli koncept zaslužio svoju nadgradnju, finalni je produkt fabularna buka i/ili tišina. One su smještene na više razina koje možemo pokušati podijeliti služeći se pojednostavljenom terminologijom (poradi lakšeg razumijevanja ovih apstrakata): slabo (nježno), srednje i snažno (zaglušujuće).

Tijekom cijelog filma svjedoci smo njihovoj naizmjeničnoj konvergenciji i divergenciji iz čega najzad proizlazi zaključak da su svi elementi uvijek na neki način konvergirani – sve je bukal! Čak i kad je naizgled tišina. Fizički motivi kojima se autor tom prilikom služi variraju, od dugih „nepomičnih“ kadrova u kojima jedva razaznajemo pokrete, preko mraka koji simbolizira „neaktivnost“ pri čemu u pozadini možemo uočiti svjetla automobila koji se pojavljuju i ubrzo gube u vrevi vječnog gibanja.

Zatim imamo teatar. Teatar moderniteta i svakodnevice (trivijale) nasuprot teatru transcendencije i poezije. Stoje li oni jedan nasuprot drugomu? Ili se, poput buke i tišine, svejednako

Projekcija filma i dolazak redatelja ostvareni su suradnjom prof. dr. sc. Isaoa Koshimure sa Sveučilišta Tokyo Zokei i prof. dr. sc. Drage Roksandića s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu; Kino Europa, 16.3.2009.

prožimaju? Čak i nerazumijevanje same publike i njihovo fizičko prijevremeno napuštanje dvorane pruža jasnu sliku onoga što autor naglašava: „O Hirošimi nije moguće govoriti. Može se samo govoriti o nemogućnosti govora o Hirošimi.“ Zašto o njoj ne možemo govoriti? Zato što je ne razumijemo. I nikada nećemo ni razumjeti. Ona je nama neshvatljiva i neuhvatljiva.

Možemo se osvrnuti i na dvostruku simboliku naslova samog filma. Zanimarimo li očitu asocijaciju (*priča o Hirošimi*), „H Story“ zvuči kao „history“, zar ne? Zašto povijest, zašto povjesničari? Prema definiciji, *povijest* je kao objektivna zbilja također neuhvatljiva te o njoj ne možemo govoriti. No, možemo ipak govoriti o *historiji* koja je ustvari povjesničareva/historičareva interpretacija same objektivne zbilje što je nužno čini subjektivnim konstruktom.

Dodatan motiv pružen je u sceni u kojoj glavna glumica i redatelj ne pronalaze zajednički jezik, scena u kojoj njih i njihove različite ideje o pristupu i konceptu samog snimanja razdvajaju lingvističke i kulturološke barijere. One se pak nadovezuju na tzv. historijski jaz koji možda možemo nazvati i generacijskim. Njih smo mogli lako uočiti i nakon projekcije filma u diskusiji ili, bolje rečeno, pokušaju diskusije. Mnogo se naime gubi u prijevodu i rekonstrukcijama.

Danijel Švraka

[povijest/arheologija]

Nobuhiro Suwa, *H Story*, DENTSU Music and Entertainment, 2001., 111 min.

„O Hirošimi nije moguće govoriti.
Može se samo govoriti o
nemogućnosti govora o Hirošimi.“
— Nobuhiro Suwa

Ovom rečenicom je najavljena projekcija filma *H Story*, japanskog redatelja Nobuhira Suwe, u kinu Europa. Suwina izjava odlično sažima problematiku djela kojem ćemo posvetiti ove retke. Nobuhiro Suwa rođen je u Hirošimi 1960. godine. Nakon završetka studija u rodnom gradu, odlazi na studij na sveučilište Tokyo Zokei, gdje za mentora dobiva Nobuhira Kawanaku. Tijekom studija počinje producirati nezavisne filmove. Nakon diplome počinje snimati televizijske dokumentarne filmove, te surađuje s redateljima poput Sōgo Ishiija. Godine 1996. snima svoj dugometražni prvijenac *2 Duo*. Tri godine kasnije snima drugi film *M/Other*, kojim osvaja nagradu FIPRESCI na 52. filmskom festivalu u Cannesu. Kasnije snima još dva filma, *H Story* iz 2001. i *Un couple parfait* iz 2005., koji mu osigurava nagradu žirija na 58. filmskom festivalu u Locarnu. Posljednji redateljski uradak bilo je snimanje jednog od segmenata omnibusa *Paris, je t'aime* iz 2006. godine. Suwa je danas predsjednik sveučilišta Tokyo Zokei.

Sami film *H Story* ostvaren je kao pseudodokumentarac, ali u bitno drugačijoj maniri nego što su to filmovi Roba Reintera ili Christophera Guesta. Radnja filma prati filmsku ekipu koja pokušava snimiti *remake* filma *Hiroshima Mon Amour* (*Hiroshima, ljubavi moja*) Alaina Resnaisa iz 1959. godine. Pritom članovi ekipe glume sebe. Béatrice Dalle i Hiroaki Umano, uz to što tumače

Kadar iz filma *H Story*
(preuzeto sa stranice:
www.kinoeuropa.hr/index.php?page=fpfull&nid=4218)

sebe, u pojedinim scenama tumače i likove iz Resnaisovog filma. Film ima vrlo kompleksnu strukturu, kako u stilskom, tako i pripovjednom pogledu. Pokriva veliki raspon tema. Funkcionira kao priča o povijesti, odnosu povijesti i filma, filmu kao umjetničkoj formi, međuljudskim odnosima i neprilagođenosti. Ipak, *H Story* je prije svega film o Hirošimi, gradu u kojem je Suwa rođen, u kojem živi i radi, ali i gradu koji je, zajedno s Nagasakijem, imao veliku nesreću osjetiti svu destruktivnu moć atomske bombe. To je tragedija ovjekovječena kroz različite umjetničke prikaze, knjige, slike, filmove, skulpture, stripove, fotografije, itd. No, većina autora tih djela nema nikakve direktne veze s tragedijom koja se dogodila te kobne 1945. godine, a to je problem koji muči Suwu. Rođen petnaest godina nakon pada bombe, redatelj kroz svoj fiktivni lik u filmu progovara o nemogućnosti govora o prošlosti. Može li umjetnost, u ovom slučaju film, rekonstruirati prošlost? Lik Suwe u filmu svome prijatelju Machidi objašnjava zašto snima *remake* Resnaisovog filma. Za njega je Hirošima prije svega grad u kojem je proveo većinu svog života i koji za njega ne predstavlja ništa više od toga. Suwa ne doživljava Hirošimu kao mjesto velike tragedije, već kao mjesto koje se ne razlikuje od drugih gradova. Veliki megalopolis sa stotinama tisuća stanovnika koji ne misle na prošlost, već samo nastoje brinuti za svoju budućnost. Ostala je tek pokoja ruševina i spomenik kao podsjetnik na 6. kolovoza. Zato fiktivni Suwa poseže za materijalom drugih autora, za Resnaisom i scenarijem Marguerite Duras jer smatra kako zbog svoje distanciranosti ne može snimiti svoju priču o Hirošimi. Za njega je taj dan samo važna oznaka u nekoj knjizi.

Glumica Béatrice Dalle također nosi funkciju Suwinog glasa. Ona je neprilagođen lik, kako psihički, tako i fizički. Prilikom snimanja filma počinje osjećati nelagodu i frustracije. Ne razumije jezik ni redateljeve postupke, teško prihvaća arhaičnost scenarija. Poput lika Charlotte u filmu *Lost in Translation* (Izgubljeni u prijevodu) Sofije Coppole, teško podnosi usamljenost i vremensku razliku te uglavnom svoje vrijeme provodi u hotelskoj sobi, spavajući. Ona bježi sa seta i počinje lutati gradom. Kao i lik Elle u filmu *Hiroshima, ljubavi moja* upoznaje muškarca, Suwinog prijatelja Machidu, koji joj postaje oslonac i slijedi je u njenim lutanjima. Machida vodi Béatrice u muzej skulptura kojima brojni autori nastoje izraziti svoje viđenje hirošimske tragedije. Apstraktne forme ne uspijevaju privući njenu pozornost. Ona se, poput Suwe, teško identificira s tragedijom. Rad na filmskom setu, jezična barijera, arhaični scenarij i dijalozni, repetitivnost i uniformiranost filmske radnje, kao i neslaganje redatelja i glavne glumice dovode do prekida snimanja filma. Suwa napokon shvaća da takav film ne može snimiti. To je stvaralački košmar koji on više ne može podnijeti. Dok Suwa javlja Machidi svoju odluku, Béatrice bezbrižno šeće uz morskobalu. Odjednom, buka aviona zagluši cijeli kadar, poput eksplozije bombe. Redatelj spoznaje kako će najbolju počast svomu gradu i tragediji koja ga je snašla odati kada ne snimi film. Ironično, *H Story* je upravo to, najljepša oda rodnomu gradu, tako jedinstvena i kompleksna. Suwa je o prošlosti najbolje progovorio kroz sadašnjost.

Marko Lovrić

[povijest]

Ari Folman, *Valcer s Bashiom*
 / *Waltz with Bashir* / *Vals Im*
Bashir, **Bridgit Folman Film**
Gang, 2008., 90 min.

Valcer s Bašiom neuobičajen je animirani, poludokumentarni film s autobiografskim elementima. Film se bavi intervencijom izraelskih obrambenih snaga u Libanonu 1982. godine te naročito masakrima u palestinskim izbjegličkim kampovima Sabri i Šatili. Ari Folman redatelj je, glavni protagonist i pripovjedač filma. Dvadesetak godina nakon tih događaja, traži izgubljena sjećanja o vlastitoj ulozi u izraelskoj invaziji na Libanon. Time neizbježno postavlja pitanja o odgovornosti izraelskih obrambenih snaga koje nisu spriječile, odnosno omogućile su, masakre koje su proveli libanonski falangisti kao čin osvete za ubojstvo libanonskog predsjednika Džemaila Bašira. Suočavanje redatelja-protagonista sa selektivnom amnezijom, tj. odgovornošću zbog događaja 1982. g. odvija se u formi niza intervjua s nekadašnjim suborcima. Njihove priče predstavljene su u fikcionaliziranim segmentima individualnih iskustava rata, koja su međusobno slabo povezana no ipak vode prema klimaksu filma – masakrima u Sabri i Šatili. Zaborav s kojim je suočen redatelj-protagonist nije individualan. Fragmentirana sjećanja sugovornika odražavaju svojevrsnu kolektivnu, svjesnu ili nesvjesnu, amneziju u vezi tih događaja. *Valcer s Bašiom* tako je istovremeno film o individualnom i kolektivnom suočavanju s prošlošću. Folman sakupljajući sjećanja svojih suboraca rekonstruira vlastita, no

također konstruira zajedničko poimanje povijesti i odgovornosti za prošla djela.

Relevantnost filma *Valcer s Bašiom* za povjesničara proizlazi upravo iz metode kojom Ari Folman dolazi do svoje uloge i uloge izraelskih obrambenih snaga u Libanonu 1982. godine. Film nije tek prikaz povijesnih događaja i individualne uloge u njima, niti je pokušaj istovremene osude državne i vojne politike uz apologiju uloge pojedinaca – mladih vojnika koji suočeni sa stvarnošću sukoba brzo zamjenjuju početni entuzijazam strahom za vlastiti život i često pretjeranim, ali razumljivim, obrambenim reakcijama. Osnova filma upravo je miješanje individualnog i kolektivnog sjećanja, rekonstrukcije i konstrukcije prošlosti. Iako Ari Folman do kraja filma dolazi do potpunog saznanja o svojoj ulozi u Libanonu 1982. godine, opravdano se može postaviti pitanje koliko su takva sjećanja doista njegova, a koliko konstrukt dobiven kombinacijom tuđih. Povijesno sjećanje time prolazi put od niza individualnih prisjećanja do kolektivnog sjećanja te se ponovno kondenzira u individualno sjećanje, koje Folman prihvaća kao vlastito. Kako je percepcija pojedinog sudionika neizbježno ograničena opsega, a ljudsko sjećanje samo po sebi nepouzđano i u znatnoj mjeri individualni konstrukt, Folman je morao ukloniti smetnju vlastitog sjećanja prije početka istrage o vlastitom sudjelovanju u invaziji Libanona. Stoga njegova vlastita amnezija o događajima u Libanonu 1982. predstavlja poticaj istraživanju vlastite uloge 1982., ali i nužno polazište potrage za širim, kolektivnim poimanjem zajedničke prošlosti. Kombinirajući fragmente više svjedočanstava, dobivena cjelina neizbježno jest konstruirana, ne može biti samo redateljeva. No upravo stoga uspijeva nadići ograničenja individualne percepcije te povezati pojedinačno iskustvo povijesti s kolektivnim.

Animacija, iako iznimno životna, u kombinaciji s narativnim karakterom prikupljenih sjećanja, ublažava dokumentarni, a naglašava fikcionalni ton filma. Stoga Ari Folman na samom kraju *Valcera s Bašiom* napušta animaciju te su posljednje scene filma dokumentarni snimci posljedica masakara u Sabri i Šatili. Folmanova sjećanja i uloga Izraelskih obrambenih snaga ostaju rekonstrukcija odnosno konstrukcija prošlosti. Ipak, takvim završetkom u jednom je rezu maknuta krinka fikcije i surealizma. Posljedice prošlih sukoba postaju stvarne i tragične. U konačnici film *Valcer s Bašiom* nosi snažnu antiratnu poruku. Kako je film koncipiran kao niz sjećanja Folmanovih suboraca, dolazi do određene inverzije odnosa agresor – žrtva, te su strahote rata i dugoročne posljedice uglavnom istražene kroz primjere vojnika jače strane u sukobu. Vojnici koje predstavlja Folman nisu ratnici – heroji, nego pojedinci zahvaćeni događajima uglavnom izvan

njihove kontrole. Posljednje scene, prekid dotadašnje forme i toka filma, stoga također imaju funkciju predstavljanja druge strane. Palestinske izbjeglice za razliku od izraelskih vojnika u *Valceru s Bašhirom* ostaju nijeme, ne pričaju svoju vlastitu priču. Ari Folman ne pokušava govoriti za njih ili umjesto njih, tek nameće činjenicu da oni postoje te da su posljedice sukoba 1982. po njih mnogo tragičnije, iako neispričane, od onih koje na vlastitom primjeru i primjeru suboraca predstavlja u filmu.

Marko Fuček

[diplomirani povjesničar/profesor povijesti]

Andrzej Wajda, *Katyń. Post mortem*, Akson Studio, 2007., 118 min.

Andrzej Wajda poznati je poljski redatelj, rođen 1923. godine, apsolvant na Akademiji likovnih umjetnosti u Krakovu i Filmskoj školi u Łodzu. Bio je redatelj kazališnih predstava kao i filmova, među kojima su najpoznatiji: *Kanal* (1957.), *Pepeo i dijamant* (1958.), *Obećana zemlja* (1975.), *Čovjek od mramora* (1977.), *Čovjek od željeza* (1981.), *Danton* (1983.) i na koncu *Katyń* (2007.). Dobitnik je mnogobrojnih nagrada, među kojima izdvajamo: počasni Oskar, Zlatnu palmu u Cannesu, Zlatni lav u Veneciji.

Film, koji je snimljen prema knjizi Andrzeja Mularczyka „*Katyń. Post mortem*“, bio je jako bitan za samog Wajdu kao i za Poljake, što je redatelj obrazložio u intervjuu danom francuskim novinama „*Le monde*“ govoreći: „Ovim sam filmom htio podsjetiti na zločin i laž“¹. U ovim riječima predstavljena je srž svih događaja koji su vezani uz cijelu priču oko ubojstva poljskih časnika, policajaca i mnogih predstavnika inteligencije. Naime, niz zbivanja oko ubojstva dvadeset i pet tisuća Poljaka 1940. godine ni dan danas nije do kraja razjašnjen. Sam film bio je od osobne važnosti za Wajdu, čiji je otac, Jakub Wajda, bio među poginulima u Katynskoj šumi.

U svijesti Poljaka naziv *Katyń* postao je simbol zločina i nasilja koji je izvršio totalitarni komunistički režim tijekom

1] P. Gawlik, „*Katyń wchodzi do francuskich kin*“, *Rzeczpospolita* 31.03.2009.

Drugog svjetskog rata. Ulasku Crvene armije 17. rujna 1939. godine slijedila su uhićenja poljskih oficira premještenih kasnije u logore u Kozielsku, Starobielsku u Ostaskovu. Početkom ožujka 1940. godine obitelji zatočenika dobivaju zadnji put pisma od zarobljenih. Kako se uspostavilo kasnije, baš toga mjeseca tadašnji šef NKVD-a Lavrijentij Berija uputio je Staljinu pismo s priopćenjem o nuždi „raskrčivanja“ logora u kojima su zadržani bili Poljaci; toj su odluci dali odobrenje vođa sssr-a kao i Molotov, Vorošilov, Kalinjin, Mikojan i Kaganovič. U travnju 1940. godine izvršena je naredba, Poljaci vezanih ruku streljani su u glavu, a masovne grobnice, od kojih se najveća nalazi u Katynu blizu Smolenska, nikad nisu ni trebale biti pronađene, radi čega su prekrive zemljom, a nad njima su zasađena drveća.² Neke od obitelji poginulih nasilno su preseljene u Sibir i u srednjoazijske sovjetske republike.³ Nijemci su masovne grobnice pronašli 1943. godine, a naredbom poljske emigracijske Vlade u Londonu, Komisija Crvenog križa vodila je istraživanje, koje je dokazalo sovjetsku krivnju. Poslije povlačenja nacista sovjeti su sastavili komisiju pod vodstvom Nikolaja Burdenke, koja je zaključila da su počinitelji ovog zločina Nijemci. Interesantan je međunarodni kontekst oko Katyna. Naime, saveznici uopće nisu željeli glasno govoriti o Katynu, plašeći se mogućih prigovora sovjetskog saveznika, koji im je bio izrazito važan u borbi protiv Hitlerovih snaga. Nakon Drugog svjetskog rata u komunističkoj Poljskoj nije se smjelo govoriti o Katynu. Od 1957. godine cenzura nije smjela dopustiti ni korištenje same riječi u javnom životu. Vjerojatno najznačajniji akt protiv lažljive politike vlasti dogodio se 21. ožujka 1980. godine, kada se na Glavnom trgu u Krakovu sam zapalio, prosvjedujući protiv službene propagande, Walenty Badylak.⁴ Tek 1990. godine agencija TASS priznala je da su Sovjeti odgovorni za zločin nad Poljacima u Katynskoj šumi, a dvije godine kasnije tadašnji poljski predsjednik Lech Walesa dobio je dio dokumenata o tim zbivanjima.⁵ Dan danas pitanje Katyni izaziva kontroverze u poljsko-ruskim odnosima. Obitelji žrtava Katyni, ruski Memorijal, koji dokumentira zločine komunističkog režima, traže punu istinu o počinjenom zločinu, međutim pristup arhivima, kao i puna rehabilitacija poginulih još uvijek nisu sprovedene; Ruska Federacija ne priznaje da je taj zločin bio genocidnog karaktera (pred Nürnberškim sudom htjelo se tužiti naciste za taj zločin kao genocid, no zbog odvjjetništva koje je imalo dokumente Crvenog križa iz 1943. godine optužba je povučena), a u ruskoj javnosti znaju se javljati tvrdnje o navodnoj odgovornosti nacista.

U poljskoj javnosti neki tvrde da je film o Katynu trebao biti snimljen mnogo ranije, već devedesetih godina, kad

se moglo pričati o tim događajima. Ubojstvom preko dvadeset tisuća poljskih vojnika, liječnika, profesora i drugih, sovjetske su vlasti namjeravale lišiti društvo njezine elite. Istina o sovjetskom režimu neugodna je također i za mnoge u Zapadnoj Europi, gdje su nakon rata mnogi izražavali simpatiju prema komunizmu, ignorirajući istodobno svjedočanstava onih koji su doživjeli okrutnost tog sistema. Čini se da još uvijek neki intelektualci nisu svjesni što je zapravo značio komunistički režim. U recenziji Katyna u francuskim ljevičarskim novinama „Le monde“ prigovara se redatelju da je potpuno zanemario sudbinu Židova.⁶ Samim tim riječima novinar se iskazao neznanjem, jer mnogi od onih koji su poginuli u Katynskoj šumi bili su židovskog podrijetla. Redatelj, naime, prikazuje dramatičnu situaciju zemlje, poistovjećuje dva totalitarna sustava koja su napala Poljsku. Služeći se sudbinom oca i sina, pokazana je paralela doživljaja Poljaka izloženih teroru pod njemačkom i sovjetskom okupacijom. Taj dio kritizira u „Le monde“ francuski novinar, no prema riječima Adama Michnika, glavnog urednika poljskih novina „Gazeta Wyborcza“, na taj način kritičar ostaje uz jednu dogmu koja je vladala na zapadu, prema kojoj se ne mogu poistovjetiti dva totalitarna režima, a francuskoj je eliti odgovaralo da se niz godina šutjelo o sovjetskim zločinima.⁷ Film se drži povijesnih činjenica, no politički događaji koji su bili od velike važnosti čine samo tlo. Redatelj se fokusira na sudbine poginulih i njihovih obitelji. Od velike je važnosti pokazati dramu međusobno bliskih ljudi, koji jako dugo nisu znali, a neki čak i dan danas nemaju točnih podataka o članovima svojih obitelji. Mnogi ljudi bili su uvjereni da će se njihovi očevi ili muževi vratiti iz sovjetskog zatočeništva, o čemu govori u knjizi „Starobielski memoari“ („Wspomnienia starobielskie“)⁸ Józef Czapski, poznati slikar, pisac, sudionik I. i II. svjetskoga rata, a kasnije i jedna od najvažnijih ličnosti poljske emigracije.

Wajda pokazuje barbarsko ponašanje Crvene armije, koje se oblikuje profaniranim križom u crkvi, uništenjem poljske zastave, kojom sovjetski vojnik čisti obuću dok na jarbolu diže crvenu, sovjetsku. Ilustrirana je dvoiličnost komunista, koji s jedne strane priopćavaju o slobodi, miru koji će sad nastati, dok s druge strane provode deportacije.

Redatelj vjerno ilustrira zbivanja, ne uljepšavajući ništa, sve predstavlja u skladu s događanjima. O tadašnjoj atmosferi u Starobielskom logoru govori navedena knjiga Józefa Czapskog „Starobielski memoari.“ Ponašanje ljudi: u logoru tijekom Badnjaka vladala je bratska atmosfera, zajedničko pjevanje pjesama, ali i nesigurnost budućnosti od samog početka pa sve do kraja. Autentično su prikazani uvjeti u kojima su smješteni

2] P. Osęka, „Kłamstwo specjalnego znaczenia,“ *Gazeta Wyborcza* 16.09.2007.

3] A. Kaczyński, „Kłamstwo, milczenie, prawda; Zbrodnia katyńska: prawdy nie znał tylko ten, kto nie chciał,“ *Rzeczpospolita* 12.04.2000.

4] A. Kaczyński, „Kłamstwo, milczenie, prawda; Zbrodnia katyńska: prawdy nie znał tylko ten, kto nie chciał,“ *Rzeczpospolita* 12.04.2000.

5] A. Kaczyński, „Kłamstwo, milczenie, prawda; Zbrodnia katyńska: prawdy nie znał tylko ten, kto nie chciał,“ *Rzeczpospolita* 12.04.2000.

6] A. Michnik, „Narodowość plus-zowego misia,“ *Gazeta Wyborcza* 14.04.2009.

7] A. Michnik, „Narodowość plus-zowego misia,“ *Gazeta Wyborcza* 14.04.2009.

8] J. Czapski, „Wspomnienia starobielskie,“ u: *Katyn w literaturze*, ur. J. Krzyżanowskiego (Lublin, 2002), 65-70.

zatočnici – uske, visoke daske u prostoru, u kojem se nalazi gomila ljudi.

Karakterističan je razgovor dvojice oficira, u kojem jedan od njih kaže: „Dugme. Samo dugme će ostati na nama.“ Na mjestima gdje su bili pokopani, samo dugme je ostalo netaknuto u odnosu na druge stvari i uniforme; osobne stvari s kojima su bili pokopani samo su u pojedinim slučajevima bile su pronađene. Dugme služi kao simbol, koji je poljski pjesnik Zbigniew Herbert odredio u svojoj pjesmi *Dugmad (Guziki)*⁹ kao jedinog svjedoka zločina, koji čini spomenik na masovnim grobnicama.

Scena egzekucije prikazana je jako vjerno, pretpostavljajući po zaključcima komisije, koja je 1943. godine istraživala Katynsku šumu. Jedan od članova ove komisije, pisac Józef Mackiewicz, spominje u knjizi „Vidio sam vlastitim očima“ („Widziałem na własne oczy“) scene koje je vidio na mjestu zločina nakon otkapanja grobnica. Prezentira također i zaključke komisije kojoj je prisustvovao.¹⁰ I u tom pogledu autentičnost događaja vrlo je dosljedna. Posebno mjesto posvećeno je i obiteljima žrtava, koje čekaju povratak bliskih, ikakve vijesti od njih, zabrinute su zbog potpunog prekida informacija. Neki od njih saznaju o sudbini ljudi brže, već nakon istraživanja Komisije Crvenog križa, dok drugi čekaju u neznanju. Doživljavaju veliku dramu u nesigurnosti, htjeli bi barem znati što se dogodilo. Posebno je dramatično da ne mogu čak ni pokopati bliske. Taj dio filma čini se vrlo simbolično važnim, predstavljajući Katyń u svijesti Poljaka.

Film predstavlja vrijeme sve do druge polovice 40-ih godina i uvođenja novog režima. Wajda ne idealizira, prikazuje dostojne ljude, koji ne priznaju novi poredak, narod koji je stradao u ratnom vremenu, ali ne izbjegava pokazati i one koji se trude snaći u novom sustavu i daju komunizmu podršku (prema povijesnim istraživanjima bili su u definitivnoj manjini). Neki od njih moraju se odreći samih sebe, svojih života. Žena kojoj je brat poginuo u Katynu postaje direktorica gimnazije i slijedi zahtjeve komunističke vlasti. U životu vlada laž, dečko koji želi položiti maturu ne može napisati da mu je otac poginuo u Katynu, oni koji pokušavaju govoriti istinu ili mogu svjedočiti o njoj izloženi su opasnosti. Među ljudima vidi se beznade i resignacija, uvjerenje o trajnosti novog sustava – „Neće biti neovisne Poljske, nikad!“ – kaže jedna glumica.

Wajdin film odlikuje se autentičnošću povijesnih činjenica. Primjetljivo je da redatelj vodi računa o autentičnosti događaja. Ilustrira to vjerno u tijeku cijelog filma. Dijalozi, koji se na prvi pogled mogu činiti patetični, ipak su prilagođeni tematici filma. U nekoj mjeri vide se nedostaci u jedinstvenosti filma,

međutim, isprepletanje sudbina ljudi na par razina zbilja je teško složiti savršeno. Osobno, imao bih sitne primjedbe na glumce, no nedvojbeno Wajda je uspio snimiti kulturo djelo velike vrijednosti. Stječe se dojam da je ovaj film vrlo važna svjedodžba o događajima, vremenu i totalitarnom sustavu, a ta istina dan danas za mnoge nije poznata.

Mateusz Sokulski

[povijest, Sveučilište u Wrocławu, Poljska]

9| Z. Herbert, „Guziki,“ u: *Katyń w literaturze*, ur. J. Krzyżanowskiego (Lublin, 2002), 364.

10| J. Mackiewicz, „Widziałem na własne oczy,“ u: *Katyń w literaturze*, ur. J. Krzyżanowskiego (Lublin, 2002), 110-113.

Prijevod

Azra Plićanić-Mesić/Mirela Landsman Vinković **Sabine Schmidtke:** Zapadnjačka konstrukcija Maroka kao krajobraza slobodne homoerotike, *Marija Marčetić/Katarina Smetko* **Luc Capdevila:** Traganje za muškim identitetom u poraženoj Francuskoj 1940.-1945., *Ariella Fabrio* **Claudio Magris:** Habsburški mit u modernoj austrijskoj literaturi

Sabine Schmidtke

Zapadnjačka konstrukcija Maroka kao krajobraza slobodne homoerotike

S njemačkog jezika prevele:

Azra Plićanić-Mesić, prof.

Mirela Landsman Vinković, prof.

Stalan motiv okcidentalno-zapadnjačkog prikaza islamskog kulturnog prostora, za koji je Edward Said stvorio pojam¹ „orijentalizam“, predstavljanje je islama kao religije izražene senzualnosti i požude.

U središtu predstavljanja Orijenta stoljećima je stoga bila institucija harema, koji je baš zbog svoje zatvorenosti poticao erotske maštarije brojnih putnika, pisaca i umjetnika, služeći kao literarni topos alegorije Orijenta.²

U imaginariju Orijenta kao mjestu tjelesne požude pripada i predodžba o izrazito široko rasprostranjenim istospolnim seksualnim praksama.

Srednjovjekovna kršćanska polemika, koja je imala za namjeru prikazati nećudorednost i poročnost kao stalni sastavni dio islamske religije i njezinih sljedbenika, u znatnoj je mjeri oblikovala takvu predodžbu (ponekad iz neznanja, ali često i protiv stvarnog saznanja), stvarajući iskrivljenu sliku islama kao religije ispunjene neobuzdanom željom za uživanjem.

Kao posljedica ideje nastale u kršćanskom srednjom vijeku, a koja je vezana uz sodomiju, efeminaciju i demonizaciju, nastao je prigovor da čak i sam Kuran tolerira i dopušta, između ostalog, perverzno stupnjevano varijante seksualne „izopačenosti“ homoseksualnih praksi – sve kako bi se oklevetao protivnik.³

Za potkrepljivanje ove polemike proširili su stravične priče o istospolnim seksualnim praksama na Orijentu koje su trebale ukazati na bezgraničnu okrutnost Muslimana. U jednoj pisanoj zamolbi za vojnu pomoć protiv nadirućih Seldžuka, pripisanoj bizantskom caru Aleksiju I Komnenu (1081.-1118.), a što je prema današnjim saznanjima bila krivotvorina, proširena na Zapadu prije Prvog križarskog

rata, opisuje se kako Saraceni ne siluju masovno samo žene, nego, što je još gore, i muškarce svih godišta i rangova, uključujući svećenike i redovnike. Prema tom dokumentu čak su i biskupi bili silovani, a jedan od njih je od posljedica takvog „bezdušnog grijeha“ (*nefario peccato*) i umro.⁴ Posebna opasnost za kršćansku Zapadnu Europu viđena je u učestalim otmicama brojnih kršćanskih mladića, koji su iskorištavani kao seksualni objekti od Muslimana za njihove seksualne požude. Muke kojima su morali biti podvrgnuti od strane svojih novih gospodara bile su neiscrpna tema kršćanskih prikazivanja.⁵

Za vrijeme prosvjetiteljstva bilo je doduše nastojanja da se srednjovjekovna slika Orijenta zamijeni jednim objektivnim, neutralnim, štoviše ponekad i oduševljenim i idealiziranim pristupom Islamu. Jedino je područje seksualnosti, posebice homoseksualnosti bilo od toga i nadalje izuzeto. Stigma senzualnosti i široke rasprostranjenosti istospolne seksualne prakse i nadalje je nepromijenjeno bila prilijepljena uz Orijent, dok je neko ozbiljno sagledavanje zapadnjačkog tabuiziranja homoseksualnosti bilo skoro nemoguće.⁶

Cijeli niz orijentalista, koji se više nisu mirili sa srednjovjekovnom predstavom homoseksualnosti kao sastavnog dijela imaginarija o islamu i arapstvu, uložio je napore u dokazivanju da su homoseksualne prakse bile „strane prvobitnom duhu arapskog naroda.“ Takvu su tezu zastupali, primjerice, Alfred von Kremers (1828–1889) ili Adam Mez` (1869–1917).⁷

Kasniju rasprostranjenost ove pojave pokušali su barem dijelom objasniti kulturnim utjecajem perzijskih običaja.⁸ Nadalje su tvrdili da homoseksualnost proizlazi iz heteroseksualne prezasićenosti i time je izraz dekadencije i degeneriranosti.⁹ S druge se strane navodi da je i stroga podjela spolova odgovorna za široku rasprostranjenost homoseksualnih praksi u islamskom prostoru.¹⁰ Ovakva tumačenja, koja su, između ostalih, začeli pojedini islamski srednjovjekovni autori, prisutni su i u suvremenim znanstvenim istraživanjima.¹¹

Jedno posve drugačije objašnjenje dao je Richard Francis Burton (1821-1890). On je uostalom bio prvi zapadnjački orijentalist, koji je u prilogu (1886) pod naslovom „Terminal Essay“, objavljenom uz njegov prijevod knjige „Tisuću i jedna noć“, iscrpno pokušao protumačiti orijentalnu sklonost prema mladićima (*Knabenliebe*).¹² On je svoju teorijsku tezu zasnovao na klimatsko geografskom pojasu, kojega je nazvao „zonom razvrata“ (*Sotadische Zone*), a koji se protezao od sjeverne Afrike i južne Europe, Bliskog istoka, sve do Kašmira, Kine, Japana i središnje Azije. Unutar navedene zone, tvrdio je Burton, „porok“ je popularan i endemski te u najgorem slučaju slovi kao pojedinačni grijeh. Sjeverno i južno od navedenog zemljopisnog pojasa porok se pojavljuje sporadično uz osudu većine, koja je u pravilu fizički nesposobna izvesti takvu radnju i na nju gleda s izrazitim gnušanjem.¹³

Stereotipni klišeji o Orijentu i navodnom tolerantnom držanju islama naspram istospolnih seksualnih praksi i njihovog daljnjeg širenja na tom području djelovali su pak fascinantno i osobito privlačno na homoseksualce.¹⁴ Ako su se heteroseksualnom zapadnjačkom promatraču Muslimani sa svojim navodnim razuzdanim i perverznim požudama doimali opasnima, odbojnim i nemoralnim, homoseksualni zapadnjak je baš u tome nalazio posebnu draž.¹⁵ Kao što

su homoseksualci pokušali naći moralno opravdanje i estetske uzore za svoj osobni način života¹⁶ u antičkoj pederastiji (ljubavi prema mladićima), ili pak u biblijskom uzoru poetske ljubavi između Davida i Jonatana, to isto su tražili i u islamu. Tako su romantiziranoj slici Orijenta u očima Zapada nadodali i obilježje Orijenta kao mjesta seksualne tolerancije i slobodne homoseksualnosti, aspekt koji zapravo u potpunosti isključuje Edward Said.¹⁷ Njihove romantične predodžbe o homoerotičnom Orijentu nalazile su potkrepu u djelima kao što su *Tisuću i jedna noć*, koje je nakon Galandovog prijevoda s početka 18. stoljeća slovalo kao pojam hetero i homoerotičnog Orijenta,¹⁸ Hafizovog *Divana*,¹⁹ te Umar Hayyāmasovog *Ruba'iyata* u prijevodu Edwarda Fitzgeralda (1809.-1935.). Napokon, veze Thomasa Edwarda Lawrencea (1888.-1935.) s arapskim mladićima i opis njegovog silovanja od strane turskih vojnika u gradu Darā'a u studenom 1917., a koji je odražavao i njegovu mazohističko-destruktivnu požudu,²⁰ hranili su maštarije zapadnjačkog homoseksualnog promatrača.

Homoseksualci na području istraživanja seksualnosti, Karl Heinrich Ulrich (1825.-1895.) i Magnus Hirschfeld (1868.-1935.), koji su pokušali dokazati da je homoseksualnost urođena prirodna sklonost i njihovim sljedbenicima dobro su došle tvrdnje o rasprostranjenosti homoseksualnih praksi na Orijentu za razvijanje vlastitih teza. U svom članku o „Ulozi homoerotike u arapskom svijetu,“ objavljenom 1923. godine u Hirschfeldovom *Godišnjaku za seksualne međufaze s posebnim osvrtom na homoseksualnost*,²¹ Ferdinand Karsch-Haack (1853.-1936.) kritički se osvrnuo na mišljenje Alfreda von Kremera. Navedeni je autor pokušao utvrditi da je „duh arapskog naroda“ izvorno bio slobodan od homoseksualnosti,²² zaključivši u punoj suglasnosti s Hirschfeldom:

„Mi ... naprotiv prihvaćamo homoerotske životne pojavnosti gdje god nastanu iz sklonosti kao prirodni proizvod endemske genetske predodređenosti, tako prirodne i za Arape.“²³

I ostale klišeje koje su heteroseksualni orijentalisti stalno iznosili u negativnom svjetlu, Karsch-Haack pozitivno je reinterpreтираo. Otvoreno isticanje primjerice homoerotičnih sklonosti i aktivnosti koje su heteroseksualnim promatračima kršćanskog Zapada bile zastrašujuće, Karsch-Haack idealizirano prikazuje kao „neškodljivu istinoljubivost po pitanju spolnosti,“ vidjevši u tome jednu od „pohvalnih osobina Arapa.“²⁴ „Senzualnost“ Arapa, koja je za druge postala negativni kliše, za Karsch-Haacka nedvojbeno je pozitivna osobina. Štoviše, u njoj vidi ostvareni estetički ideal muškoga prijateljstva.²⁵ Glavnim protagonistima pederastije (sklonosti prema mladićima) Karsch-Haack identificira Mu'tazilite, poput Sufita, koje potpuno u duhu svoga vremena doživljava slobodnim misliocima.²⁶

Navedeni pokušaji stanovitoga teoretiziranja ove teme bili su rijedak izuzetak jer je cjelokupno područje seksualnosti u islamskom kulturnom prostoru u znanstvenom istraživanju Orijenta (*Orientforschung*) dugo vremena bilo tabuizirano, odnosno koliko god je to moguće zanemarivano. Uzmimo na primjer *Bāh spise* iz područja seksualnog odgoja i seksualne higijene iz razdoblja arapsko-islamskog srednjeg vijeka. Njih su dugo vremena brojni zapadni orijentalisti doživljavali kao sblažnjivu pornografiju te su ih stoga isključivali iz znanstvene obrade.²⁷ Pri

prevođenju arapske, perzijske ili turske literature na europske jezike odlomci s homoerotskim sadržajem bili su obično u potpunosti ispuštani ili su ih prevodioci sami i uz promijenjeni smisao preoblikovali, tako što su homoseksualne zamijenili s heteroseksualnim sadržajima. Alternativno, sadržaj takvih odlomaka citiran je na latinskom.²⁸ Tek je u novije doba istraživačka znanost započela s ozbiljnim znanstvenim razmatranjem uloge seksualnosti i kategorizacije spolova u islamskim društvima općenito²⁹ te osobito³⁰ homoseksualnih praksi i obrazaca ponašanja.

Različite zapadnjačke predodžbe o uzrocima i pojavnim oblicima istospolnih odnosa, posebno o seksualnom odnosima između muškaraca na Orijentu, govore zapravo malo o zbilji na tom području, a temelje se u pravilu na vlastitim kulturnim pogledima na seksualnost i konstrukciji spolova (*Geschlechterkonstruktion*).

Kur'an izričito zabranjuje homoseksualni spolni odnos te se utoliko ne razlikuje od striktnih zabrana u Starom i Novom Zavjetu. Međutim, Kur'an u odnosu na Stari Testament (*Levitski zakonik 20:13*) ne propisuje neku specifičnu kaznu.³¹ Islamski pravници bili su jedinstveni oko kažnjivosti homoseksualnosti i u teoriji su mahom zahtijevali pogubljenje delikvenata.³²

No, u pogledu homoseksualnih radnji kod kojih ne dolazi do penetracije, oni su se razilazili u mišljenju. To se posebno odnosilo na međubedreni seksualni odnos (*tauhiḍ*) koji je dio pravnih stručnjaka smatrao dopuštenim.³³ Interpretacija i primjena zakonskih propisa svetih vjerskih tekstova bili su, naravno, kako u islamskom, tako i u katoličko-zapadnom kulturnom krugu, u velikoj mjeri uvjetovani njihovim temeljnim tradicionalnim kulturnim spoznajama, koje se međusobno znatno razlikuju.

U islamskom kulturnom prostoru socijalna spolna kategorija čovjeka definira se po ulozi koju zauzima u spolnom odnosu. Pitanje biološkog spola seksualnog partnera pritom je nebitno. Muškarcu koji u spolnom odnosu s muškim partnerom preuzima aktivnu ulogu onog koji penetrira (= *lūt*), pripada ista socijalna spolna kategorija kao i muškarcu koji takvu ulogu preuzima u spolnom odnosu sa ženskom partnericom. S gledišta takvog konvencionalnog muškarca „golobradi“ mladići (*amrad*, mn. *murad*) predstavljaju isto tako poželjne seksualne objekte kao i žene. Ta vrsta podudarnosti u seksualnoj poželjnosti obiju kategorija može se naći u brojnim i raznovrsnim literarnim djelima. Među njima su tako fiksijska djela iz područja zabavne literature,³⁴ humor,³⁵ sanjarice,³⁶ kao i teorijske rasprave na temu ljubavi i erotike ili djela koja pripadaju žanru literature koja se bavi raspravama o hijerarhijskim položajima, u kojima se važu prednosti i nedostaci dječaka i djevojčica kao seksualnih partnera.³⁷ Ozbiljna promišljanja o prednostima i nedostacima spolnog odnosa sa ženama u usporedbi s međusobnim odnosom s mladićima, sa stajališta aktivnog, dominirajućeg partnera, nalazimo i u islamskoj medicinskoj literaturi.³⁸ Čak i prema gledištu puritanskih jurista, koji su kuransku zabranu homoseksualnih odnosa tumačili u najstrožem smislu, erotska žudnja za mladićima predstavlja isto tako prirodnu pojavu kao i žudnja prema ženama.³⁹ Mišljenje Sufita da je lijepi mladić „svjedok“ (*šāhid*) božanskog atributa ljepote, odnosno da „promatranje golobradih“ (*al-nazar ilā l-murad*) odgovara promatranju same božanske ljepote, ukazuje nadalje na činjenicu da je ljepoti mladića ponekad pridavano jedno više značenje nego ljepoti žene.⁴⁰

Međutim, sramnim se shvaća kada odrastao muškarac u spolnom aktu preuzima pasivnu ulogu, odnosno prepušta dominantnu ulogu penetratora mladiću. Takvo se ponašanje patologizira. Stručan termin za pasivnu homoseksualnost je *ubna*.⁴¹ Na pitanje radi li se ovdje o prirodnoj ili stečenoj bolesti, islamski liječnici odgovarali su različito, kao i na pitanje treba li se i kako ta bolest liječiti.⁴² Treba imati na umu da se u islamskom kulturnom krugu jedna takva osoba ne identificira automatski sa ženskim osobinama. U tom se pogledu, kao što je upozorio Everett K. Rowson, kategorija pasivnog homoseksualca razlikuje od kategorije *muhannata*. Potonjem se, barem od devetog stoljeća, pripisuje pasivno homoseksualno ponašanje. I obrnuto, pasivnom se homoseksualcu (*ma'būn*) automatski ne pripisuju tipični načini ponašanja i osobine *muhannata* kao što su transvestija i efeminacija.⁴³ „Golobradi“ mladići, naprotiv, mogli su bez daljnjeg biti penetrirani, bez opasnosti da bi ih se moglo smatrati *ma'būnom* ili da će time izgubiti muškost.

Dok ovakve predodžbe o konstrukciji spolova pokazuju mnogobrojne paralele s prevladavajućim gledištima u antičkoj Grčkoj, u arapskom je području grčki običaj pederastijske inicijacije izuzetno rijedak.⁴⁴ Iako je provođenje kuranskih zabrana istospolnih praksi u različito vrijeme i na različitim mjestima podlijegalo jakim kolebanjima, vrlo je vjerojatno da su oba homoseksualna oblika ponašanja, koja su se smatrala prirodnima pa u tradicionalnim islamskim društvima nisu doživljavana kao smetnja u poretku socijalnih spolnih kategorija, naišla u islamskom svijetu na tradicionalno široku rasprostranjenost. Misli se na veze između odraslog muškarca i mladića (*“age-stratified/transgenerational pattern”*) te odraslog muškarca i *muhannata* (*“gender-stratified/transgenderist pattern”*).

Potpuno se pak drugačije prikazuju kulturne predodžbe Zapada prema seksualnosti i identifikaciji spolova. Za to područje karakteristična je stroga muško-ženska dihotomija.

Dotična pripadnost jednom od spolova u tom striktnom modelu dvospolnosti isključivo je biološki determinirana; tjelesna obilježja čovjeka određuju nedvosmisleno njegov spolni identitet. Time je spolom određena i uloga čovjeka. Simetrija dihotomnog modela zahtijeva da se žudnja biološkog spola nužno treba usmjeriti na drugi spol. Ukoliko sociokulturno ponašanje nekog pojedinca odudara od njegovog biološkog spola, to se doživljava anomalijom, narušavanjem cijelog modela. U skladu s time negativnima se pokazuju tradicionalne predodžbe o homoseksualnom ponašanju. Na cjelokupnom germanskom jezičnom području, već u pretkršćanskom razdoblju, bila je uspostavljena uska povezanost ideja (*Ideenverbindung*) između homoseksualnosti (= efeminacija), kukavištva (= nespremnost na borbu) i magije (= miješanje otrova). U kršćansko doba ove su predodžbe nadopunjene sugeriranjem nedvosmislene kauzalne veze između nekažnjelog postojanja seksualnog čina, koji se perverzno klasificira i koji je supsumiran pod skupni pojam sodomije, i Božje osvete naspram cijele države i njezinog stanovništva u obliku političkih poraza ili prirodnih katastrofa (opća glad, potresi, epidemije kuge; „mit o Sodomi“). Iz toga je proizašao nalog države da se „sodomisti“ trebaju progoniti i uništiti radi preventivne zaštite stanovništva. Tijekom srednjovjekovnog suzbijanja hereze tome je pridodana i uska povezanost ideja sotonizma i sodomije.⁴⁵

Srednjovjekovno izjednačivanje sodomije i „grieha protiv prirode“ zaminjeno je tijekom prosvjetiteljstva shvaćanjem da je sodomija k tome općeopasan i po zdravlje štetan porok. Iz takve predstave o opasnosti za zajednicu proizašla je obveza države da pravno kazni počinitelje sodomskih radnji. Inherentna opreka u predodžbi da je homoseksualnost istodobno i zločin i bolest postupno se izgubila u korist patologiziranja ovoga fenomena. To je bio važan preduvjet za dekriminaciju homoseksualnosti u prošlim stoljećima u zapadnom svijetu.⁴⁶ Moderni socijalni koncepti nastali iz tih osnova, „homoseksualnost“, „heteroseksualnost“ i „biseksualnost“, duboko su ukorijenjeni u zapadnjački model dvospolnosti,⁴⁷ stoga izgledi za nastajanje usporedivih pojmova u okviru jednoga koncepta koji je tradicionalno tipičan za islamski prostor nisu realni.

Skicirane zapadnjačke stereotipne predodžbe o rasprostranjenosti homoseksualnih praksi na Orijentu, kao i vrednovanje toga fenomena, reflektiraju se u literarnim svjedočanstvima zapadnjačkih kolonijalista, putnika, pisaca i poeta. Zbog svoje geografske blizine i širenja francuske vlasti od sredine devetnaestog stoljeća, sjeverna Afrika je dospjela u središte zapadnjačkog zanimanja. Dok su heteroseksualni promatrači suočeni s istospolnim seksualnim praksama u pravilu bili šokirani i, sukladno svojim zapadnjačkom uvjerenjima, ali i kolonijalnim interesima i ciljevima, osuđivali takvu praksu; zapadnjačkim homoseksualcima ta je regija poslužila za projekciju njihovih vlastitih želja i fantazija. Sjeverna se Afrika tako priključila tradiciji onih regija i zemalja u kojima su homoseksualci, dobrovoljno ili silom prilika, pokušali pronaći novu, tolerantnu domovinu u egzilu (*Exilheimat*).⁴⁸

Uz Alžir, kojega su 1830. godine zaposjeli Francuzi, od sredine devetnaestog stoljeća u središtu kolonijalne literature stajao je prije svega Maroko. Osobito je u tome bila aktivna *Mission scientifique au Maroc*, osnovana 1904. godine u Tangeru, kojoj su pripadali mnogobrojni znanstvenici i diplomati, objavivši u narednim godinama cijeli niz opsežnih socioloških istraživanja vezanih uz Maroko.⁴⁹ Uz podudarnost mišljenja, koje je vrijedilo u 19. stoljeću u Europi o tome da je homoseksualnost zločin naspram države, koja bi sa svoje strane morala djelovati na izolaciju i kažnjavanje homoseksualaca, fenomenu homoseksualnosti u Africi posvetili su se ponajprije kriminolozi i sudski medicinari. U pravilu homoseksualnost se obrađivala sa stanovišta prostitucije. U tom su duhu pisani članci Édouarda Adolpha Duchesnea *„De la prostitution dans la ville d'Alger depuis la conquête“* (napisan 1830., a objavljen 1853.), Émilea Louisa Bertheranda *„Médecine et hygiène des Arabes“* (1854.), Adolpha Kochera *„De la criminalité chez les Arabes au point de vue la pratique médico-judiciaire en Algérie“* (1884), Christiana Houela *„Mariage, adultère, prostitution: anthologie“* (1912.) i Paula Remlingera *„Annales d'Hygiène Publique et de Médecine Légale“* (1913.).⁵⁰

Autori su s gnušanjem ustanovili veliku raširenost seksualnih praksi između muškaraca (*le mal / le vice homosexuel / cette dégoûtante pratique / ce hideux péché*) te su nedostatak očekivane svijesti o protuzakonitim radnjama ocijenili kao indiciju pada morala i pripisali primitivnom karakteru tih ljudi. Pored striktno spolne podjele u muslimanskom društvu,⁵¹ kao razlog za taj fenomen navodila se teorija heteroseksualne prezasićenosti.⁵² Budući da se orijentalna

žena svome suprugu predaje pokorno i pasivno, a sama ne iskazuje seksualnu potrebu, po Duchesneu ona suprugu nudi premalo seksualne stimulacije, tako da je se on brzo zasiti i počinje tražiti nove poticaje.⁵³ Nadalje se navodi tobožnja lijenost i dokonost domaćih muškaraca sparenih s nastranom požudnošću, koja kod njih izaziva želju za posebno bizarnim seksualnim praksama.⁵⁴ S druge strane se i prostituirajućim homoseksualcima pripisuju osobine kao što su lijenost i požuda za novcem, koje ih potiču na zadovoljavanje perverzних požuda njihovih mušterija.⁵⁵ Ostali stari klišeji, kao što je okrutnost Arapa, nalaze se isto tako i u sudsko-medicinskoj literaturi. Kocher je mišljenja da Arapi, zbog svojih brutalnih požuda, svoje seksualne prakse koje ne dosežu penetraciju, kao što je, primjerice, *peting*, doživljavaju nedovoljnim za zadovoljenje svog spolnog užitka pa se takve prakse rijeko susreću.⁵⁶ Među sudskim medicinarima vlada nadalje jednostušje da se protiv tog „poroka“ mora boriti sa svom pravnom strogoćom. Remlinger čak izražava bojazan da će se „homoseksualni porok“ (*le vice homosexuel*), zarazan kao i svaki drugi porok, sve više i više proširiti među Europljanima te stoga obrazlaže nužnost primjene odgovarajućih mjera kako bi se to spriječilo.⁵⁷ Dok je u Europi devetnaestog stoljeća prevladavalo mišljenje koje je homoseksualnost izjednačivalo s analnim spolnim odnosom, sudski medicinari koji su radili u sjevernoj Africi bavili su se tjelesnim posljedicama spolnog odnosa između muškaraca. Francuski liječnik Auguste Tardieu (1818.-1879.) u svom djelu *Étude médico-légale sur les attentats aux moeurs*, objavljenom 1857. godine,⁵⁸ svojim je idejama utvrdio polazište za pitanja i ispitivanja sudskih medicinara. Remlinger je bio uvjeren da je homoseksualna prostitucija u Maroku odgovorna za široku raširenost bolesti kao što su stvaranje čireva i sluzi na čmaru i rektumu.⁵⁹ Kocher se bavio tjelesnim posljedicama analnog spolnog odnosa, kako kod pasivnih, tako i aktivnih sodomista te svoja zapažanja usporedio s teorijama spomenutog Tardieua.⁶⁰

Također, mnogobrojni europski putnici devetnaestog i s početka dvadesetog stoljeća⁶¹ spominju u svojim zapisima široku rasprostranjenost prostitucije mladića u sjevernoj Africi. Mahom izvještavaju o tome da domaće stanovništvo za zadovoljavanje svojih seksualnih prohtjeva, barem njihovi viši društveni slojevi, pored brojnih žena i konkubina imaju i muške robove. Primjeri takvih seksualnih uloga često se uzimaju u svezi s „animalnim“ seksualnim užicima domaćeg stanovništva,⁶² odnosno kao dokaz za njih. Antropolog Carleton Stevens Coon (1904.-1981.) izvještava o tržnicama u gorju Rif na kojima se mladići, oteti iz svojih obitelji, nude kao seksualni objekti i sluge.⁶³ Podudarnost ovih navoda vezanih uz zapadnjačke klišeje o haremu sa srednjovjekovnom polemikom o ugroženosti kršćanstva zbog otmica i prodaje kršćanskih mladića kao objekata saracenske požude ukazuje možda na djelomično preuzimanje motiva. Coonovo shvaćanje „krade“ moglo bi se ovdje kritički preispitati. Finski etnolog Edward A. Westermarck (1862.-1939.) navodi da se među brdskim stanovnicima Maroka, koji govore arapski, njeguje jedna vrsta pederastijske inicijacije pri kojoj sveci dopuštaju drugima, kroz seksualne kontakte, sudjelovanje na njihovoj *Baraka* ili pri kojoj su homoseksualne veze između učitelja i učenika, odnosno između obrtničkih majstora i naučnika preduvjet za uspjeh u učenju tih šticićenika.⁶⁴

Francuski literat André Gide (1869.-1951.) spada među najpoznatije homoseksualne putnike devetnaestog stoljeća u sjevernoj Africi. Za vrijeme svojih brojnih putovanja po Alžiru i Tunisu između 1893. i 1896. otkrio je i svoju vlastitu homoseksualnost i otvoreno se kao takav deklarirao.⁶⁵ Svoje doživljaje u sjevernoj Africi literarno je obradio u romanu *L'Immoralite* (1902.), u kojem pripovijeda priču o francuskom naučniku koji u Africi otkriva svoju istospolnu sklonost.⁶⁶ Oskar [Oscar, op. ur.] Wilde (1854.-1900.) je u pratnji lorda Alfreda Douglasa (1870.-1945.) u sjevernu Afriku stigao 1895. U sklopu svojih brojnih putovanja Alžir je posjetio i britanski pisac Ronald Firbank (1886.-1926.).

Zbog svog internacionalnog statusa Tanger je između 1923. i 1956. postao glavna enklava homoseksualne žudnje europske i sjevernoameričke provenijencije u sjevernoj Africi. Tomu je posebno pridonijela nazočnost američkog skladatelja i pisca Paula Fredericka Bowlesa (1910.-1999.) i njegove supruge Jane Auer (1917.-1973.), koji su 1931. odnosno 1948. došli u Tanger.⁶⁷ Osobnost Paula Bowlesa i njegova literarna djela privukla su pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog stoljeća mnogobrojne američke homoseksualne pisce ali i druge u Tanger. Tomu su pripadali mnogobrojni predstavnici novije američke literature, posebno američki eksponenti literarne *beat-generacije*, kao što su Tennessee Williams (1911.-1983.),⁶⁸ Truman Capote (1924.-1984.) i Gore Vidal (rođen 1925.), zatim slikar i književnik Brian Gysin (1916.-1986.), koji je 1950. godine zajedno s Paul Bowlesom putovao u Maroko, gdje je i ostao do 1973. godine.⁶⁹ Nadalje, Tanger su posjetili William Seward Burroughs (1914.-1997.), koji je privučen opisima Tangera u Bowlesovim novelama početkom 1954. godine došao u Tanger⁷⁰ „radi mladića i hašiša,“⁷¹ Allen Ginsberg (1926.-1997.),⁷² njegov partner Peter Orlovsky i Allen Ansen, koji su se između 1957. i 1961. po nekoliko mjeseci zadržali u Tangeru. I Jack Kerouac (1922.-1969.),⁷³ Gregory Corso (rođen 1930.) i Lawrence Ferlinghetti (rođen 1919.)⁷⁴ bili su neko vrijeme u Tangeru, kao i Alfred Chester (1928.-1971.), koji se odazvao pozivu Paula Bowlesa i od 1963. do svog izručenja 1965. tamo i živio.⁷⁵ I mnogobrojni francuski pisci boravili su pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog stoljeća u Tangeru, kao primjerice Jean Genet (1910.-1986.)⁷⁶ ili Hervé Guibert kojem je Magreb u njegovom romanu *Voyage avec deux enfants* (1982.) poslužio kao pozadina za putovanje jednog pederasta s njegovim francuskim ljubavnikom.⁷⁷ Roland Barthes (1915.-1980.) bio je 1968. i 1969. u Tangeru i Rabatu i svojem djelu *Incidents* (Pariz 1987.) govori o svojim kratkotrajnim ljubavnim vezama s marokanskim mladićima.

Posebno je djelo Williama Burrougha *Naked Lunch* (1959.), u kojem ocrtava nadrealističku sliku supkulture Tangera, a koju su određivale droga i homoseksualna prostitucija, znatno pridonijelo tomu da je grad u pedesetim i šezdesetim godinama dvadesetog stoljeća postao kulturno turističko središte europske i sjevernoameričke hipi i alternativne scene. Među poznatim homoseksualnim turistima seksualnog turizma šezdesetih godina našao se i britanski kazališni pisac Joe Orton (1933.-1967.), koji je zajedno sa svojim partnerom Kennethom Halliwellom 1965. i 1967. godine nekoliko mjeseci boravio u Tangeru. Orton je u svojim dnevnicima zabilježio svoje seksualne doživljaje za vrijeme boravka u tom gradu 1967. godine, i to u pravoj ekshibicionističkoj maniri.⁷⁸ Tanger, kao cilj

zapadnjačkog seksualnog turizma turista homoseksualne sklonosti, tematizirali su i drugi homoseksualni književnici: Robin Maugham (1916.-1981.) (*The Wrong People*, 1967.)⁷⁹, Robert Croft-Cooke (u Tangeru živio od 1954.-1968.) (*Exiles*, 1970.)⁸⁰ William Bayer (*Tangier*), Michael Davidson (1897.-1976.) (*The World, the Flesh and Myself*, 1961.) i Angus Stewarts (*Tangier. A Writer's Notebook*, 1977.)⁸¹ Od kraja šezdesetih godina i putopisi izašli u homoseksualnim časopisima, koji su se otada etablirali u Europi i Sjevernoj Americi, daju informaciju o karakteru turizma za homoseksualce u sjevernoj Africi.

Veliki broj biografskih, autobiografskih i fiktivnih dijela u kojima homoseksualni putnici tematiziraju svoje događaje u sjevernoj Africi, posebice u Maroku, govore o karakteru njihovih veza s domaćim stanovništvom iz zapadnjačke perspektive gledanja na takve odnose. Pritom se može istražiti cijeli niz uopćavanja.

Pažnja i divljenje zapadnjačkih homoseksualaca bili su prije svega usmjereni na tijela domaćih ljudi. Tako, primjerice, Gide razdragano opisuje tijela djece koja za njega predstavljaju oličenje zdravlja.⁸² U Maughamovom romanu *The Wrong People* Arnold Turner, britanski učitelj, oduševljen je s Riffijem, jednim „mladim, gipkim mladićem“ koji je po Turneru u sebi imao i nešto „animalno.“ Njega je fasciniralo vitko i gracilno Riffijevo tijelo, „vragolasti izraz“ njegovog lica, njegove „velike tamne oči,“ graciozni pokreti i „žučkasto-bijela koža.“⁸³ Kod Ortona, kao i u brojnim drugim putopisima homoseksualnih turista od sedamdesetih godina nadalje, opisi tjelesnih osobina domaćeg stanovništva nadopunjuju se s pornografski poticateljskim prikazima seksualnih kontakata. Nigdje ne dolazi do duhovne razmjene, niti se za njom traga. Dijalozi između stranaca, koji se niti ne trude naučiti marokanski dijalekt, i domaćeg stanovništva ograničeni su na banalnosti.

Domaće stanovništvo u pravilu ostaje anonimno. O njihovim individualnim karakteristikama čitatelj ne saznaje gotovo ništa. S gledišta zapadnjačkih homoseksualaca ti ljudi predstavljaju jedno gotovo nediferencirano mnoštvo, a kao seksualni objekti mogu se prema potrebi zamijeniti. U Gideovom djelu *L'Imoraliste* Bachir, Ashour, Lassif, Lachmi, Moktir i Ali razlikuju se jedino po stupnju njihove individualne tjelesne ljepote koju im pripisuje junak priče Michel. Zdravlje Bachirovog tijela Michel doživljava kao nešto lijepo.⁸⁴ Nasuprot tomu, budući da je jednog, Ashour u njegovim očima nije lijep.⁸⁵ Moktir, „lijep kao rijetko tko,“⁸⁶ postaje Michelov ljubimac. Lachmi je manje lijep od svog brata Lassifa jer je stariji od njega.⁸⁷ Kako bi se svi „Muhamedanci“ koji s njim liježu u krevet mogli razlikovati, Orton im daje nadimke kao npr. „Muhammad I,“⁸⁸ „Muhammad sa zlatnim zubom“ (Mohammed with the gold tooth),⁸⁹ „Muhammad žuta košulja“ (Mohammed Yellow-jersey)⁹⁰ ili jednostavno „Žuta košulja“ (Yellow-jersey). Na sličan način, jedan drugi seksualni turist s početka osamdesetih godina razlikuje svoje razne ljubavnike, nazivajući ih Muhammad I, II i III.⁹¹ Drugi pak turist gotovo je pobrkao sobara sa svojim ljubavnikom, nakon što mu je ovaj nakon burne seksualne noći s Aijem donio doručak, budući da su obojica u njegovim očima tako zapanjujuće slični.⁹²

Zbog privilegiranog statusa stranaca u Tangeru dok je bio pod međunarodnom upravom te krajnjih razlika u ekonomskom statusu između stranaca i domaćeg stanovništva, mogućnost ravnopravnosti u njihovim međusobnim

odnosima od samog je početka bila isključena. Gospodari događanja su stranci, kojima marokanski mladići u svakom trenutku pružaju neograničen seksualne usluge za relativno malo novaca. S druge strane, muška prostitucija sa strancima za Marokance je važan gospodarski čimbenik koji u znatnoj mjeri omogućuje zaradu i zaposlenost. Zapadnjački homoseksualci su različito prosuđivali o potrošačko-imperijalističkoj dimenziji svog vlastitog ponašanja. Ali neovisno o tome jesu li su se s tom činjenicom suočavali s dozom bezbrižnosti, preneraženosti ili s lošom savješću,⁹³ na kraju su se svi oni ipak ponašali sukladno takvom obrascu ponašanja.

Za razliku od homoseksualnih turista na kratkotrajnim putovanjima, kao što je primjerice Joe Orton, ostale seksualne veze s domaćim stanovništvom u konačnici završavaju frustracijom. Tako u romanu Robina Maughama *The Wrong People* nalazimo frustriranog bogataša Ewinga Bairda, koji je nakon rata došao u Tanger i ostao tamo živjeti. Odnosi s različitim arapskim ljubavnicima, isključivo seksualne prirode, ne znače mu više ništa te nagovara britanskog učitelja Arnolda Turnera da mu prepusti jednog od svojih britanskih štićenika koji je „inteligentan, osjećajan i koji se može oblikovati,“⁹⁴ kako bi mogao odgojiti savršenog pratitelja. Frustracija i osjećaj nadmoćnosti dolaze do izražaja i kod Alfreda Chestera u sljedećem fiktivnom monologu: „Znaš li što čekam?“, reče Nazarenac. „Čekam da se oženi. Dalo se naslutiti od njegovih prijatelja da se od mene očekuje da mu kao vjenčani poklon ostavim svoju kuću i dućan i otputujem iz Maroka. Pričekaj samo i vidjet ćeš – u roku mjesec dana će se oženiti. On mi je treći u dvanaest godina. Poznajem ih kao linije svoga dlana. Ako se oženi, neće od mene dobiti ništa, ama baš ništa. Potucat će se tada ponovo naokolo bos i odjeven u otrcanu galabiju, baš onako kako sam ga onomad i pokupio. Imat će tada ženu koju prezire i svake godine jedno novo bosonogo derište. Ako do toga dođe, neću više do kraja života taknuti niti jednog Maura. Već ću se ja nekako osvetiti. Vratit ću ja Maroku milo za drago.“⁹⁵

Paul Bowles nije privukao samo američke homoseksualce u Tanger, on je oko sebe okupio krug Marokanaca čije je umjetničke i literarne talente otkrio i potpomagao. S nekima od njih, dugo je vremena održavao homoseksualne odnose.⁹⁶ Tom krugu pripadao je i kasniji umjetnički slikar Ahmad Yacoubi kojeg je Bowles upoznao 1947. godine i s kojim je jedno i pol desetljeće zajedno živio.⁹⁷ Nadalje je tom krugu pripadao i pisac Mohammed Mrabet (rođen 1940.),⁹⁸ kojeg je Bowles upoznao sredinom šezdesetih godina i čije je usmeno ispričane priče na magrebskom dijalektu preuzeo i preveo na engleski. U tom su krugu bili i pisci Larbi Layachi i Mohamed Choukri (rođen 1935.)⁹⁹ čija je djela Bowles također preveo na engleski. Romani i pripovijetke Mrabeta, Layachija i Choukrija, koji sva trojica potječu iz seoske sredine, za temu imaju život najsiromašnijih slojeva marokanskog društva. Oni iznose svoja viđenja stvari kada govore o homoseksualnim vezama između stranaca i Marokanaca, kao i o istospolnim obrascima ponašanja unutar marokanskog društva. U njima se mnoga tipična obilježja homoseksualnih odnosa stranaca s domaćim ljudima, kakva nalazimo u literarnim svjedočanstvima zapadnjaka, prikazuju poput zrcalnog odraza.

Mrabetova pripovijetka *Love With a Few Hairs*¹⁰⁰ opisuje seksualnu vezu između homoseksualnog Engleza i Marokanca. Veza glavnog junaka priče

Mohammeda s njegovim ljubavnikom i poslodavcem Mr. Davidom, Britancem, vlasnikom maloga hotela u blizini plaže, nema za Mohammeda očito nikakvo emotivno značenje, budući da je njegov seksualni interes usmjeren isključivo na žene. Time što fungira kao ljubavnik Mr. Davida i pomaže u njegovom baru kao šanker, Mohammed raspolaže relativno visokim primanjima. Mohammedove usluge donose korist i njegovoj obitelji čijim članovima Englez pokazuje pažnju u obliku poklona. Mr. David ostaje za čitatelje anonimn. Tijekom čitanja pripovijetke čitatelju nije jasno je li „David“ ime ili prezime lika. Mohammedova obitelj ne doživljava njegovu seksualnu vezu s Mr. Davidom kao nešto negativno ili štetno, nego prije kao jedan vrlo dobro plaćen i normalan radni odnos.¹⁰¹ Štoviše, za obitelj taj odnos ne predstavlja nikakvu smetnju za Mohammedovu heteroseksualnu budućnost kao supruga. Nasuprot tome, Mohammed je izložen žestokim prigovorima oca zbog svoje sklonosti alkoholu. Prema shvaćanju njegova oca baš alkoholizam ugrožava njegovu buduću ulogu supruga. Dok je njegov brak s Ninom dramatičan i završava rastavom i pokušajem Mohammedovog ubojstva, njegov odnos s Mr. Davidom teče jednoliko i postojano. To kod Mohammeda pobuđuje određeno divljenje prema njegovom engleskom ljubavniku, čiji savjet o redovitom seksualnom kontaktu sa ženama, ali bez da se i u jednu više zaljubi, on naposljetku i prihvaća.¹⁰²

Tome je suprotstavljena epizoda u kojoj Mohamed Choukri opisuje svoje prvo iskustvo muške prostitutke s jednim homoseksualnim strancem.¹⁰³ Na početku prema svojoj mušteriji osjeća prezir i gađenje te odlučuje da se više neće prostituirati. Njegova prva reakcija je doduše brzo potisnuta komercijalnim aspektom prostitucije, ali i dalje na mušteriju gleda s prezirom.

„Zakopčao sam šlic na hlačama i prekrizio ruke kao da se ništa nije dogodilo. Na svijetu ima zaista puno žena. Zašto je ovaj čovjek peder?“ pitao sam se. U meni se ispreplitalo veselje i tuga. Odjednom me preplavi želja za plaćem. Pa što ja to radim s ovim starcem, koji mi ga je popušio? Mrzio bih samog sebe i sav ljudski rod kad bi se to nastavilo... Traje približno pet minuta i za to vrijeme isključivo puše onu stvar. Za to daju 50 pezeta. Puše li svi kao ovaj stari? Evo novog posla uz ona dva druga. Uz prosjačenje i krađu ... Dakle, moja mi stvar može zajamčiti materijalno preživljavanje... Doživljava li ovaj stari dok mi puši k... isti onaj osjećaj užitka kao ja kad ženi ližem grudi?... To dakle znači prostituirati se.“¹⁰⁴

Mnogobrojne pripovijetke i romani opisuju nadalje istospolne obrasce ponašanja među Marokancima koji se gotovo bez izuzetka manifestiraju u brutalnim silovanjima mladića od strane starijih. Oni ukazuju na činjenicu da je homoseksualna analna penetracija u svakom slučaju u tom prostoru uobičajen čin agresije.¹⁰⁵ U svojoj autobiografiji Choukri opisuje kako je španjolska vlasnica imanja na kojem je radio kao kućni sluga, postala predmetom njegovih maštanja. Ali kako je ona za njega ipak nedostižna, nagovorio je jednog mladića da ga prati u šetnju po poljima, i tada ga siluje.¹⁰⁶ Drugom prilikom Choukri je vidio pet ili šest pekarskih pomoćnika kako jedne večeri siluju jednoga pekarskog šegrtu.¹⁰⁷ Kada je pobjegao od kuće i potucao se sam po ulicama Tangera, bio je stalno izložen opasnostima od silovanja.¹⁰⁸

Opasnosti od silovanja od strane svog starijeg sustanara izložen je i dvanaestogodišnji Abdeslam u Mrabetovoj pripovijetki *The Lemon*.¹⁰⁹ Nakon što je Abdeslam pobjegao iz svoje obiteljske kuće u gorju Rif, Bachir mu je ponudio da stanuje kod njega. Tek je kasnije Abdeslam shvatio opasnost u kojoj se nalazi, uvidjevši Beshirovu namjeru da ga pretvori u svoj pokorni seksualni objekt. Njihov suživot obilježen je stalnim fizičkim i psihičkim nasiljem. Naposljetku se Abdeslam uspio obraniti od silovanja tek uz pomoć prostitutke Aouiche, koja je s Bachinom imala redoviti seksualni odnos, tako da je u odlučujućoj borbi teško ranio Bachira britvom i potom uspio pobjeći iz zajedničke kolibe.

Primjena istospolnog seksualnog nasilja radi ostvarenja vlastitih interesa tema je Mrabetove kratke pripovijetke *The Datura Trees*.¹¹⁰ Abdeslam, Mustafin prijatelj iz Kazablance, posjećuje ga u Tangeru, gdje on već nekoliko godina živi zajedno sa svojim prijateljem. Hamad ne trpi Abdeslama, omamljuje ga i siluje, kako bi ga potaknuo na trenutni odlazak.

Homoseksualno nasilje i protunasilje tema su i jedne Layachijeve priče.¹¹¹ Mohammed, kojem je dosadio njegov mlađi ljubavnik Abdallah, zahtijeva da mu ovaj nađe mladića. Mladić, kojeg mu ovaj zatim dovodi, zadovoljan je ponudnom cijenom za željeni spolni odnos, ali Mohammed tako brutalno s njim postupa da ga ozbiljno tjelesno povrijedi pa mladić obojicu prijavljuje vlastima. Mohammed i Abdallah bivaju uhapšeni. Zatvorenici ih kažnjavaju tako da svaku noć siluju Abdallaha budući je on još „mlad i dobro izgleda,“ dok stvarnog počinitelja silovanja, Mohammeda, poštedeju jer im za silovanje izgleda previše star.¹¹² Mohammedova i Abdallahova krivnja, kako pojašnjava pripovjedač, proizlazi manje iz toga što su počinili, a više iz toga što je to izbilo u javnost.¹¹³ Da prisilan seksualni odnos starijeg muškarca s mladićem u pravilu nema nikakvih posljedica za počinitelja, potvrđuje u svojoj autobiografskoj noveli *Le réputation* alžirski pisac Rachid Boudjedra (rod. 1941.),¹¹⁴ u kojoj govori o osobnom iskustvu, prema kojem su seksualne sklonosti učitelja Kurana prema njegovim učenicima u svakom slučaju uobičajene, te da su čak poznate i njihovim roditeljima.¹¹⁵

Veza između Abdallaha i Mohammeda je uostalom jedina u kojoj junaci priče očito imaju isključivo jednospolne odnose. U najmanju ruku, u odnosu na druge navedene priče, ovdje nedostaje svaka naznaka da obojica održavaju heteroseksualne kontakte. Čini se da su isključivo homoseksualni odnosi između muškaraca u suvremenoj arapskoj literaturi krajnje rijetki. Jedan od takvih primjera je Nagib Mahfouz i njegov roman *Šećerna uličica (al-Sukkariyya)* u kojem je naznačio vezu Ridwana i Hilmija.¹¹⁶

Zbog potpadanja Tangera pod vlast u međuvremenu neovisnog Maroka (1956.), što je za posljedicu imalo i smanjenje privilegija za strance, pala je atraktivnost grada za strance općenito, a posebno za homoseksualce. Vlast je 1958. godine kratkotrajno poduzela mjere protiv homoseksualne supkulture Tangera.¹¹⁷ To je potaknulo najveći dio stranaca homoseksualne orijentacije da zauvijek napuste grad. Situacija se ubrzo smirila i u šezdesetim godinama je ponovno uspostavljena reputacija grada kao mjesta slobodne seksualnosti. No, od sedamdesetih godina klima se ponovno postojano pogoršava.¹¹⁸

Rastuća netolerancija koja je prije svega bila usmjerena prema stranim homoseksualcima, ali često i prema nekoć socijalno prihvaćenim istospolnim obrascima ponašanja, fenomen je koji ne nalazimo samo u Maroku, nego se primjećuje u cijelom islamskom svijetu suvremenog doba.¹¹⁹ Tako je primjerice praksa transoksanke-uzbečke (*transoxanisch-özbekischen*) igre mladića (*bačalbozlik*) u području pod vlašću Sovjeta već u tridesetim godinama znatno potisnuta.¹²⁰ U modernim izdanjima klasičnih islamskih djela rasprave na temu homoseksualnosti u pravilu postaju žrtve cenzure,¹²¹ a u suvremenoj arapskoj literaturi ta je tema i dalje tabu.¹²² Mnogobrojni suvremeni autori i dalje dokazuju da homoseksualnost u klasičnom islamskom srednjem vijeku nikako nije bila raširena te nastoje pokazati kako su i poznati klasični književnici, kao na primjer Abū Nuwās (umro između 198/813. i 200/815), a čije su homoseksualne sklonosti bile poznate, bili isključivo heteroseksualno orijentirani.¹²³

Razlozi za do sada slabo istražene fenomene rastućeg neprihvatanja istospolnih radnji u modernom islamskom svijetu očividno su raznoliki. Upadljivo je da se islamske tradicionalne predstave, koje konkuriraju zapadnjačkim, uvelike potiskuju ondje gdje islamska društva dolaze u bliski kontakt sa zapadnjačkim seksualnim tabu- predodžbama.¹²⁴ Uz to što su kolonijalne sile aktivno nastojale zatamiti homoseksualne prakse, zasigurno je došlo i do nesvjesnog, dobrovoljnog preuzimanja zapadnjačkih predodžbi o seksualnosti i konstrukciji spolova koji su smatrani boljima, kao i pratećih tabu predodžbi o tome. Tako, primjerice, kad je riječ o marokanskom prostoru, Paul Bowles u jednom intervjuu iz 1974. naprosto konstatira:

Još prije petnaest godina bilo je u cijelom Maroku normalno da svatko spava sa svakim; nije bilo nikakvih zapreka. Ali današnja situacija – malo sam se raspitao kod ljudi: oni su mišljenja da biseksualnost više nije popularna, budući se ne prikazuje niti na televiziji, niti na filmu. To je izašlo iz mode. Passé. Nitko to više ne radi.¹²⁵

Ali i potrošačko-imperijalistički karakter bogatih zapadnjačkih homoseksualnih turista u postkolonijalnoj fazi znatno je pridonio gruboj protureakciji. Natproporcionalna prisutnost zapadnjačkih homoseksualaca u različitim homoseksualnim kolonijama sjeverne Afrike, kao i u drugim dijelovima islamskog svijeta, u spoju s rastućom prisutnosti homoseksualaca na Zapadu od njihovih emancipacijskih nastojanja sredinom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća te s time povezana dekriminalizacija homoseksualnosti, išla je na ruku vjerodostojnoj indiciji u islamskom diskursu o navodnoj dekadenciji Zapada. Otuda potječe prijekor da je pojava homoseksualnosti, a u novije vrijeme i AIDS-a, na nekom islamskom području zapravo uvoz s dekadentnog Zapada.¹²⁶ Utoliko se moderna situacija pokazuje kao zrcalna inverzija srednjovjekovne situacije. Nadalje, u islamskom svijetu se u najmanju ruku može zamijetiti djelomično preuzimanje moderne zapadne kategorije homoseksualnosti usvajanjem približnoga značenja pojma i, što je još važnije, preuzimanjem zapadnjačkog shvaćanja homoseksualnosti kao jedne općeopasne i prijeteće bolesti. Ovo poricanje homoseksualnosti u velikom broju arapskih država dobilo je i svoj unutarnjopolitički izraz prije svega u masovnom progonu navodnih homoseksualaca. Pri tomu se primjećuje da se taj instrument upotrebljava i za progon unutarnjopolitičkih protivnika.¹²⁷

Gubitak islamskoga prostora kao cilja migracija (*Wanderungen*) s gledišta zapadnih homoseksualaca nije dramatičan. Kao posljedica dekriminalizacije homoseksualnih radnji u Europi i SAD-u i današnjeg liberalnog stava prema homoseksualnosti na Zapadu nastale su nove homoseksualne enklave u Sjevernoj Americi i Zapadnoj Europi, koje su u znatnoj mjeri zamijenile stara odredišta u prekomorskim zemljama. Najveće žrtve nove situacije su nove lualice (*Wanderer*) između svjetova; to su, naime, oni Muslimani koji se određuju kao homoseksualci u modernom zapadnom smislu i koji traže priznanje u svojoj tradicionalnoj sredini.¹²⁸ Mnoge indikacije govore u prilog tvrdnji da se homoseksualne radnje, koje odgovaraju tradicionalno prihvaćenim obrascima ponašanja, u islamskom svijetu prakticiraju kao i prije unatoč pojačanom kažnjivom progonu. No, pokušaji da se stvore homoseksualne supkulture prema zapadnjačkom uzoru ili čak pokreti homoseksualaca usmjereni na emancipaciju, pokazali su se do sada bezizglednima.¹²⁹

BILJEŠKE STR. 242-255

- 1| Edward SAID, *Orientalism*, London/Henley 1978.
- 2| Usporedi o tome A. VARTANIAN, „Eroticism and politics in the *Lettres Persanes*,” *Romantic Review* 74 (1983), str. 306-15; Ali BEHDAD, „The Eroticized Orient: Images of the Harem in Montesquieu and his precursors,” *Stanford French Review* 13 (1989), str. 109-26; Antje HARNISCH, „Der Harem in Familienblättern des 19. Jahrhunderts: Koloniale Phantasien und nationale Identität,” (Harem u obiteljskim spisima 19. stoljeća: Kolonijalne maštarije i nacionalni identitet) *German Life and Letters* 51 (1998), str. 325-41; DEREK HOPWOOD, *Sexual Encounters in the Middle East. The British, the French and the Arabs*, Reading 1999, passim; usporedi i Guy TURBET-DELOF, *L’Afrique barbaresque dans la littérature française aux XVIe et XVIIe siècles*, Diss. Paris 1971, str. 92ff. Posve nepromišljeno ponavljanje zapadnjačkih stereotipnih klišeja o erotičnom

(i homoerotičnom) Orijentu nalazimo kod Jamesa CLEUGHA, *Oriental Orgies. An Account of Some Erotic Practices Among Non-Christians*, London 1968, str. 64-133, kao i kod Allena EDWARDESA, *The Jewel in the Lotus. A Historical Survey of the Sexual Culture of the East*, New York 1959, str. 199ff. Klišeji relevantan za fenomen homoseksualnosti je predodžba o široko rasprostranjenim istospolnim seksualnim praksama među ženama harema. Usporedi na primjer Jakob Ludwig Salomo BART-HOLDY, *Bruchstücke zur näheren Kenntniss des heutigen Griechenlands* (Fragmenti za što bolje poznavanje današnje Grčke), Berlin 1805, str. 382-83; Paul MANTEGAZZA, *Anthropologisch-kulturhistorische Studien über die Geschlechtsverhältnisse des Menschen* (Antropološko-kulturno-povijesne studije o odnosima među spolovima), Jena 1886, str. 99; Vern L. BULLOUGH, *Sexual Variance in Society and History*, London/Sydney/Toronto 1976, str. 231-32; usporedi i Mino S. SOUTHGATE, „Men, Women,

and Boys: Love and Sex in the Works of SA’DI,” *Iranian Studies* 17 (1984), str. 438.

- 3| Usporedi Norman DANIEL, *Islam and the West. The Making of an Image*, Oxford 1997, str. 158ff; John BOSWELL, *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality*, Chicago/London 1981, str. 278-83; Rudi C. BLEYS, *The Geography of Perversion. Male-to-Male Sexual Behavior Outside the West and the Ethnographic Imagination 1750-1918*, New York 1995, str. 20-22; TURBET-DELOF, *L’Afrique barbaresque*, str. 97. Srednjovjekovna se polemika pritom temeljila prije svega na stihu (ajetu) 4:16 iz *Kur’ana* (Opaska prevoditelja: Usporedi njemački prijevod Kurana: „Ako to dvoje (dvojica) učine...” (Rudi PARET, *Der Koran*, Stuttgart [etc.] 1983.) i bosanski prijevod Kur’ana Besima Korkuta (Prijevod Kur’ana časnog na bosanski jezik, www.mullasadra.com/kuran/prijevod.html): „A ako to dvoje učine, izgrdite ih; pa ako se pokaju i poprave, onda ih na miru ostavite, jer Allah prima pokajanje i samilostan je.” Usporedi i hrvatski prijevod

Kur'ana Ali Rize Karabega (August Cesarec, Zagreb 1991, str. 54): „Ako među vama dva lica učine kakvo sramno djelo, propatite ih; nu ako se pokaju i poprave, riješite ih patnje, jer Bog voli da oprašta i da prima kajanje.“ Jedno takvo olako baratanje elementima kaznenog djela, zaključili su njezini pobornici, jednako je njihovom toleriranju. Uz to navode još i kuranske opise raja (usporedi na primjer *Kur'an* 52:22-24, 56:17-21, 76:19).

4| Za analizu pisma usporedi BOSWELL, *Christianity*, str. 279-80, a za njegov prijevod str. 367-69. Za izvorni latinski tekst usporedi *Recueil des histories des croisades: historiens grecs*, Paris 1875-81, Sv. 2, str. 52-54.

5| Usporedi TURBET-DELOF, *L'Afrique barbaresque*, str. 97ff; usporedi i Bernhard STERN, *Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei. Mit Berücksichtigung der moslemischen Nachbarländer und der ehemaligen Vasallenstaaten. Eigene Ermittlungen und gesammelte Berichte* (Narodna medicina, praznovjerje i spolni život u Turskoj. S osvrtom na susjedne muslimanske zemlje i bivše vazalne države. Vlastita istraživanja i sabrani izvještaji), Berlin 1903, Sv. 2, str. 213-14. O ovom toposu usporedi i Jonathan DRAKE, „Le Vice' In Turkey“, *Asian Homosexualities*, uredili Wayne R. DYNES and Stephen DONALDSON, New York/London 1992, str. 27-41.

6| Usporedi BLEYS, *Geography*, str. 79-81. Da se ova predodžba održala sve do danas, svjedoči

nam primjerice knjiga Verna L. BULLOUGHSA *Sexual Variance in Society and History* (str. 205ff) iz 1976., u kojoj autor daje sliku islama kao seksualno-pozitivne religije („sex-positive religion“), što je potpuno u tradiciji kršćansko-zapadnjačke slike o islamu prisutne u srednjem vijeku: „Islam could be classed as a sex-positive religion. Though it held many positions in common with Judaism and Christianity, and many characters in the Bible appear in the Koran, Islamic laws relating to marriage, divorce, fornication, and other aspects of sexual behaviour are derived more from pre-Islamic attitudes than from the Judeo-Christian tradition ... The key to Islamic outlooks on sex, as on so many other things, is the teachings of the Prophet Muhammad, who, true to the Arabic tradition, regarded sex as a good rather than an evil aspect of life. This still holds true today.“

7| Alfred VON KREMER, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen (Povijest kulture islama u doba kalifa)*, Wien 1875-1877, Sv. 2, str. 129; Adam MEZ, *Renaissance des Islams* (Renesansa islama), Heidelberg 1922, str. 337; usporedi i Rainer NABIELEK, *Sexualität und Sexualhygiene im Islam*, (Seksualnost i seksualna higijena u islamu), Diss. Berlin 1990, str. 255-56. Sa znanstveno-istraživačkog stanovišta, pitanje o postojanju homoseksualnosti, odnosno njegovoj ulozi u predislamskoj Arabiji, smatra se nerazriješenim; usporedi ibid. str. 278ff. Usporedi nasuprot tome otvoreno izrečena

objašnjenja jednog popularno-znanstvenog djela o istospolnim odnosima u predislamskoj Arabiji (Paul FRISCHAUER: *Knaurs Sittengeschichte der Welt (Knaurova povijest običaja svijeta)*, Zürich 1969, Sv. 2, str. 133, 139.49): „Za neposredno zadovoljavanje neodgovodne spolne požude muškarci su opsluživali jedni druge u istospolnom sjedinjenju. Bijaše to od prirode ponuđen spas za putenu samoću koji je – ovisno o sklonosti pojedinaca – smatran neizbježnim ili pak poželjnim zlom. Za lutajuće je beduine drugi beduin u taboru ili konj bio važniji od žene ...“ U svom slikovitom prikazu rajskih radosti Muhamed nije zaboravio na muškarce s istospolnim sklonostima. Ne spominje ih izričito, ali im obećava: „Služiće ih vječno mladi mladići, sa čašama i ibricima i peharom punim pića iz izvora tekućeg od koga ih glava neće boljeti i zbog kojeg neće pamet izgubiti – i voćem koje će sami birati, i mesom ptičijim kakvo budu željeli.“ [Kuran 56:17-21] (Besim Korkut: Prijevod Kur'ana časnog na bosanski jezik, www.mullasadra.com/kuran/prijevod.html) Muhamed je poznavao uznemirujući spolni nagon koji je mučio beduine dok su čuvali svoja krda daleko od žena. Zbog toga daje prednost istospolnim pohotnicima naspram razuzdanim ženama, naređujući: „Ako dva muškarca bludno zgriješe, kaznite ih; no, ako se pokaju i poprave, tada ih ostavite na miru jer Alah je pomirljiv i dobrotiv.“ [Kuran 4:16] (Opaska prevoditelja: za hrvatski i bosanski prijevod ajeta 4:16 usporedi fusnotu 3.)

8| VON KREMER, *Culturgeschichte*, Sv. 2, str. 129-30; MEZ, *Renaissance*, str. 337; usporedi slično kod Friedrich von HELLWALD, *Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung bis zur Gegenwart*, Augsburg 1875, str. 398; Josef HAMMER-PURGSTALL, *Geschichte der schönen Redekünste in Persien*, Wien 1818, Sv. 1, str. 150, Sv. 3, str. 230-33, Sv. 5, str. 159-63; isto, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Budapest 1827, Sv. 3, str. 349ff; Friedrich VEIT, *Des Grafen von Platen Nachbildungen aus dem Diwan des Hafis und ihr persisches Original*, Berlin 1908. (Posebno izdanje iz studija o komparativnoj povijesti književnosti izdao je profesor dr. Max Koch), str. 418; STERN, *Medizin*, Sv. 2, str. 214. Predodžba o stjecanju homoseksualnog ponašanja kulturnim kontaktima seže u još dalju prošlost i općenito je široko rasprostranjena. Tako je već HERODOT izjavio da su Perzijanci od Grka preuzeli „pederastiju“ („sklonost prema mladićima“ – *Knabenliebe*), dok je u srednjem vijeku kružila predodžba da su homoseksualnu praksu u Europu uveli križari po povratku iz križarskih pohoda; usporedi BOSWELL, *Christianity*, str. 52; NABIELEK, *Sexualität*, str. 255ff.

9| VON KREMER, *Culturgeschichte*, Sv. 2, str. 128-29; slično kod August BEBEL, *Die Mohamedanisch-Arabische Kulturperiode*, Stuttgart 1884, str. 79-80. Usporedi nasuprot tome kritičke napomene kod VEITSA (*Graf Platens Nachbildungen*, str. 418 fusnota 3) o VON KREMERU.

10| Prisutno već u navedenom objašnjenju kod Edward William LANE (1801-1876); usporedi njegovu knjigu *Arabian Society in the Middle Ages. Studies from The Thousand and One Nights*, izdao Stanley LANE-POOLE, London 1987, str. 240. Za dalje reference usporedi NABIELEK, *Sexualität*, str. 289ff. Usporedi i sljedeća objašnjenja Paula NÄCKEBA („Die Homosexualität im Oriente“, *Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik* 16 (Arhiv za kriminalnu antropologiju i kriminalistiku 16) (1904), str. 353), koji navodi sve uobičajene klišeje i obrasce tumačenja: „Svatko tko je mnogo čitao o Orijentu i tko iole poznaje njegovu povijest, zna da je on od davnih vremena bio najplodnije tlo za sve moguće seksualne perversnosti. Objašnjenje za to ni u kom slučaju nije jednostavno; rasa u tome zasigurno igra ulogu. Ponajprije se čini da je *libido* ondje veći nego u hladnijim područjima, a i poligamija je tome pridonijela. Ulogu nadalje igraju navike, tradicija, drugačije moralne premise. Poznato je da ljubavni napitci i uopće sredstva koja trebaju podići mušku potenciju, nigdje nisu bila tako popularna kao ondje, a ta se popularnost održala i do danas. Nigdje se *toilette intime* za pobuđivanje *libida* ne primjenjuje tako profinjeno kao u haremima, a ni *variatio* s obzirom na vrste koitusa se nigdje nije tako udomaćio kao tamo... I sodomija ondje cvate te kažu da kod današnjih Perzijanaca svaka satinja još vodi sa sobom svoju vlastitu kozu.“

11| Tako primjerice Johann Christoph BÜRGELE („Abglanz Gottes oder Fallstrick Satans? Zum homoerotischen Element in der Dichtung des islamischen Mittelalters“, („Odsaj Božji ili sotonska zamka? O homoerotičnim elementima u poeziji islamskog srednjeg vijeka“) *Homoerotische Lyrik. 6. Kolloquium der Forschungsstelle für europäische Lyrik des Mittelalters*, izdao Theo STEMMER, Mannheim 1992, str. 103, i str. 104, 117) kao uzrok za proširenje homoseksualnosti navodi „isključenost žena iz područja javnosti koja je usmjerila erotске energije na ljepuškaste mladiće. Na tržištu se doduše moglo doći do robinja, ali su one bile skupe.“ Usporedi slično A. AMIN, „Homosexuality in the Near East“, *Mattachine Review* (listopad 1956.), str. 25; SOUTHGATE, „Men, Women, and Boys“, str. 428; A.E. ASHWORTH and W.M. WALKER, „Social structure and homosexuality: a theoretical appraisal“, *The British Journal of Sociology* 23 (1972), str. 153ff; Marshall G.S. HODGSON, *The Venture of Islam. Conscience and History in a World Civilization*, Chicago/London 1977, Sv. 2, str. 145-46; Khalid DURAN, „Homosexuality and Islam“, *Homosexuality and World Religions*, izdao Arlene SWIDLER, Valley Forge, PA 1993, str. 185; Lindo MANDERLAC, „Oh wie so trügerisch! Marokkanische Männlichkeit“, *Männer aktuell* 11 (1989), str. 54; BULLOUGH, *Sexual Variance*, str. 224, 238. Tezu o perzijskom kulturnom utjecaju navodi i Ingeborg BALDAUF, *Die Knabenliebe in Mittelasien: Bacabozlik*, Berlin

1988, str. 5 (Ethnizität und Gesellschaft. Occasional Papers 17). Josef VAN ESS (*Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*, Berlin 1991-1997, Sv. 3, str. 170) upozorava nasuprot tome na oprez. Od heteroseksualne prezasićenosti polazi i S.D. GOITBIN u svom objašnjenju široke rasprostranjenosti homoseksualnosti u islamskom svijetu ("The Sexual Mores of the Common People," *Society and the Sexes in Medieval Islam*, izdao Afaf Lutfi al-Sayyid MARSOT, Malibu, CA 1979, str. 47-8): „According to the Bible, sexual relations between males were to be punished by death. Even in late Roman times, when the Near East and the Mediterranean world had been impregnated with Greek and Indian ideas about pederasty, it was still asserted that such practices were not found among Jews. Nor do I find that homosexuality played a significant role in pre-Islamic Arabia. Its immense spread in early Islamic time has, to my mind, little to do with Islam as a religion or with the Arabs as a race. It was the outcome of the superimposition of a caste of war-like conquerors over a vast defenseless population. The steamrollers of the Assyrian, Babylonian, Persian, Macedonian, and Roman conquests had crushed all the independent nations of the Ancient Near East. What remained was human dust, a population that was not accustomed to bearing arms and was unable to fight. Any conqueror, whether Arab,

Turk, or Mongol, could take what he liked. After the endless supply of girls of all races, colors, shapes and personalities had been tasted, the oversatiated and refined appetites had to be satisfied elsewhere. Thus the cult of the ephebes, or attractive male youths, originally was a privilege of the men in power. But as often happens with social mores, the example of the ruling classes filtered down, and became a style of life for the entire community.“

- 12| Tiskano u *Sexual Heretics. Male Homosexuality in English Literature from 1850 to 1900*. An Anthology Selected with an Introduction by Brian READE, London 1970, str. 158-93. Usporedi također BLEYS, *Geography*, str. 216-19; Stephen W. FOSTER, „Burton, Richard Francis, Sir," *Encyclopaedia of Homosexuality*, izdao Wayne R. DYNES, Chicago/London 1990, Sv. 1, str. 176-77; Wayne R. DYNES, „Sotadic Zone," *ibid.*, Sv. 2, str. 1235-36.
- 13| Usporedi Burton, „Terminal Essay," str.159.
- 14| Idealiziranu sliku tolerancije islama spram homoseksualnosti ocrtavaju primjerice Ludwig FREY, *Der Eros und die Kunst. Ethische Studien*, Leipzig 1896, str. 11-22; Serge TALBOT, „Les tabous sexuels de l'Islam," *Arcadie* 118 (listopad 1963.), str. 451-59.
- 15| Usporedi primjerice sljedeći odlomak u kojem požuda i strahota orijentalnog prelazi u njegov homoerotski antipod: „U svojem razmatranju „strašne

požude afričkog Arapa“ dr. Jacobus piše: Afrikanac je najgori pederast na svijetu. Jao ljepuškastom mladom muškarcu koji padne u ruke beduinu-pohotniku. Najprije će mu uzeti sve što posjeduje, oguliti ga do gole kože. Onda ga seksualno zlostavljati, zlorabeći pritom naizmjenice anus i penis – također i s ustima. I nakon što ga tako izmuče, ostave ga golog ležati ... Alim i Mustafa bijahu puni požude i nakon što odložih kameru jer mi koljena od požude klecahu, mučiše me naizmjenice – ali nježno i ostaviše mi moje krpice.“ „Marokko: Vollmondnacht mit Said, Alim und Mustafa," ("Maroko: Noć punog mjeseca sa Saidom, Alimom i Mustafom") *Don. Reisetips futr Homo-Trips* (Posebno izdanje časopisa, svibanj 1975.), str. 35.

- 16| Općenito o tome Jeffrey MEYERS, *Homosexuality and Literature 1890-1930*, London 1977, str. 10ff. O konstrukciji sjevernog Sredozemlja kao prostora slobodne homoerotike, usporedi Robert ALDRICH, *The Seduction of the Mediterranean. Writing, Art and Homosexual Fantasy*, London/New York 1993.
- 17| Usporedi primjerice kritike Marjorie GARBBER, „The Chic of Araby: Transvestism, Transsexualism and the Erotics of Cultural Appropriation," *Body Guards: The Cultural Politics of Gender Ambiguity*, izdale Julia EPSTEIN i Kristina STRAUB, New York 1991, str. 223-47; Joseph A. BOONE, „Mappings of Male Desire in Durrell's *Alexandria Quartet*," *South Atlantic Quarterly* 88

(1989), str. 81-95; isto, „Vacation Cruises; or, The Homoerotics of Orientalism," *Publications of the Modern Language Association of America* 110 (1995), str. 92; J.W. WRIGHT Jr., *Masculine Allusion and the Structure of Satire in Early 'Abbasid Poetry*," *Homoeroticism in Classical Arabic Literature*, izdali J.W. WRIGHT Jr. i Everett K. ROWSON, New York 1997, str. 1.

- 18| O povijesti recepcije ovog djela u Europi usporedi Wiebke WALTHER, *Tausend und eine Nacht. Eine Einführung*, München/Zürich 1987; Heinz i Sophia GROTZFELD, „Die Erzählungen aus Tausendundeiner Nacht. Geschichte und Herkunft," *Europa und der Orient. Lesebuch*, izdali G. SIEVERNICH i H. BUDDER, Berlin 1989, str. 86-88.
- 19| O homoerotskim imitacijama Hafizovog *Divana* od strane homoseksualnog pjesnika grofa Augusta von Platena (1797-1835), usporedi VEIT, *Des Grafen von Platen Nachbildungen*. O von Platen u usporedi također Gunnar OGH (urd.), *August Graf von Platen 1796-1835*, Erlangen 1996; Hans MAYER, *Außenreiter*, Frankfurt am Main 1997, str. 207ff; ALDRICH, *Seduction*, str. 57ff. Općenito o recepciji Hafiza u Europi usporedi Annemarie SCHIMMEL, „Hafiz and His Critics," *Asian Homosexualities*, str. 253- 85.
- 20| T.E. LAWRENCE, *Die sieben Säulen der Weisheit*, preveo Dagobert von Mikusch, München 1998, str. 547-56 (poglavlje 80). Usporedi o tome John E. MACK, *A Prince of Our Disorder. The Life of T.E.*

Lawrence, London 1976, str. 415-41 (poglavlje 33 „Intimacy, Sexuality and Penance"); MEYERS, *Homosexuality and Literature*, str. 114-30; Maarten SCHILD, „Lawrence, Thomas Edward," *Encyclopaedia of Homosexuality*, Sv. 1, str. 699-700; BOONE, „Vacation Cruises," str. 97ff.

- 21| „Die Rolle der Homoerotik im Arabertum“ ("Uloga homoerotike u arapskom svijetu"), *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen mit besonderer Berücksichtigung der Homosexualität* 23 (Godišnjak za seksualne međufaze s posebnim osvrtom na homoseksualnost) (1923), str. 100-70. O osobi KARSCH-HAACKSA i njegovom djelu vidi BLEYS, *Geography*, str. 230-37; Jens DAMM, „Reminiszenz an Ferdinand Karsch-Haack. Der Blick auf fremde Kulturen als Mittel zur Toleranz in der eigenen Gesellschaft," *Verqueere Wissenschaft zum Verhältnis von Sexualwissenschaft und Sexualreformbewegung in Geschichte und Gegenwart*, izdali Ursula FERDINAND, Andreas PRETZEL und Andreas SEBECK, Münster 1998, str. 281-97. O *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen (Godišnjaku za seksualne međufaze)* vidi Marita Keilson-Lauritz, *Die Geschichte der eigenen Geschichte. Literatur und Literaturkritik in den Anfängen der Schwulenbewegung am Beispiel des Jahrbuchs für sexuelle Zwischenstufen und der Zeitschrift Der Eigene*, Berlin 1997.
- 22| „Die Rolle der Homoerotik im Arabertum“ ("Uloga homoerotike u arapskom svijetu"), str. 114-17
- 23| *Ibid.* str. 117
- 24| *Ibid.* str.103-04
- 25| *Ibid.* str.114
- 26| *Ibid.* str.139-41 O u ono doba rasprostranjenoj predodžbi o Mu'tazilitima kao slobodnim misliocima, usporedi Sabine SCHMIDTKE, *Neuere Forschungen zur Mu'tazila unter besonderer Berücksichtigung der späteren Mu'tazila ab dem 4./10. Jahrhundert*, *Arabica* 45 (1998), str. 386.
- 27| Usporedi NABIELEK, *Sexualität*, str.17
- 28| Za primjere vidi NABIELEK, *Sexualität*, str. 13-16; BLEYS, *Geography*, str. 113-14; Michael GLÜNZ, *Das männliche Liebespaar in der persischen und türkischen Diwanlyrik*, str. 122; Norman ROTH, „A Research Note on Sexuality and Muslim Civilization," *Handbook of Medieval Sexuality*, izdali Vern L. BULLOUGH i James A. BRUNDAGE, New York/London 1996, str. 322; SOUTHGATE, „Men, Women, and Boys," str. 415; BOONE, „Vacation Cruises," str. 92. U malobrojne iznimke ubrajamo HAMMER-PURGSTALLOV prijevod Hafizovog *Divana*; usporedi SCHIMMEL, „Hafiz and His Critics," str. 267. Slično se uostalom postupalo i s antičkom grčkom literaturom; usporedi Volker SOMMER, *Wider die Natur? Homosexualität und Evolution*, München 1990, str. 14-15.

- 29| Ovdje se samo upućuje na zbornik *Sex and Society in Islam*; Malibu, CA 1983 koji je izdao Afaf Lutfi AL-SAYYID. Usporedi također i pregled novije literature na tu temu NABIELEK, *Seksualität*, str. 32-41.
- 30| Usporedi posebno Gianni DE MARTINI i Arno SCHMITT (urd.), *Kleine Schriften zu zwischmännlicher Sexualität und Erotik in der muslimischen Gesellschaft*, Berlin 1985; Maarten SCHILD, *De citadel van integriteit. Een studie van homoseksueel gedrag in het Midden oosten*, Diss. Utrecht 1985; Malek CHEBEL, *L'Esprit de Séraïl. Perversions et marginalités sexuelles au Maghreb*, Paris 1988. (Poglavlje 1 „Homosexuels, pervers et androgynes“); Marc DANIEL, „Arab civilisation and male love“, *Gay roots. 20 years of Gay Sunshine: An Anthology of Gay History, Sex, Politics, Culture*, izdao Winston Leyland, San Francisco 1991, str. 33-76; Arno SCHMITT i Jehoeda SOFER (urd.), *Sexuality and Eroticism Among Males in Moslem Societies*, Binghampton, NY 1992; Bruce W. DUNNE, „Homosexuality in the Middle East: An Agenda for Historical Research“, *Arab Studies Quarterly* 12 iii/iv (1990), str. 55-82; DURAN, „Homosexuality and Islam“, str. 181-97; Arno SCHMITT, *Bio-Bibliography of Male-male Sexuality and Eroticism in Muslim Societies*, Berlin 1995; Stephen o. MURRAY i Will ROSCOE (urd.), *Islamic Homosexualities. Culture, History, and Literature*, New York/ London 1997; J.W. WRIGHT Jr. i Everett K. ROWSON (urd.), *Homoeroticism in Classical Arabic Literature*, New York 1997; Everett K. ROWSON, „The categorization of gender and sexual irregularity in medieval Arab vice lists“, *Body Guards*, str. 50-79; isto, „The Effeminate of Early Medina“, *Journal of the American Oriental Society* 111 (1991), str. 671-91; isto, *Homosexuality in Traditional Islamic Culture*, New York (u pripremi); Ramzi M. SALT, *Exploring Arab Concepts of Homosexuality*, Diss. University of California, Riverside 1997. Usporedi i Sabine SCHMIDTKE, „Homoeroticism and Homosexuality in Islam: A Review Article“, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 62 II (1999), str. 260-66.
- 31| Usporedi DURAN, „Homosexuality and Islam“, str. 181ff.
- 32| Usporedi primjerice Stefan LEDER, *Ibn al-Ğauzī und seine Kompilation wider die Leidenschaft. Der Traditionalist in gelehrter Überlieferung und originärer Lehre*, Beirut 1984, str. 216; James A. BELLAMY, „Sex and Society in Islamic Popular Literature“, *Society and the Sexes in Medieval Islam*, str. 37-38.
- 33| Usporedi VAN ESS, *Theologie und Gesellschaft*, sv. 3, str. 170ff.
- 34| Za primjer iz osmanskog doba usporedi Nil SARI i Bezidel ZULFIKIR, „Nev'i-Zāde Atai (1583-1634) and his Work Hamse-i Atai“, *Art and Andrology during the Ottoman Empire* (Art and Andrology 6), izdao Serin KBLAMI, Berlin 1992, str. 44-58.
- 35| Usporedi Ulrich MARZOLPH, „Motiv-Index der arabischen literarischen Anekdote“, *Fabula* 24 (1983), str. 276ff; isto „Homophilie“, *Enzyklopädie des Märchens*, sv. 6, stupac 1221-22.
- 36| Usporedi Steven M. OBERHELMAN, „Hierarchies of Gender, Ideology, and Power in Medieval Greek and Arabic Dream Literature“, *Homoeroticism in Classical Arabic Literature*, str. 55-93.
- 37| Uspredi Franz ROSENTHAL, „Male and Female: Described and Compared“, *Homoeroticism in Classical Arabic Literature*, str. 24-54; ROWSON, „Medieval Arabic Vice Lists“, str. 58-59.
- 38| NABIELEK, *Sexualität*, str. 297-300. Istovrijednost žena i mladića kao seksualnih objekata naglašava i Sa'di; usporedi SOUTHGATE, „Men, Women, and Boys“, str. 437ff. Općenito o relevantnim izvorima za proučavanje seksualnih konvencija i predodžbi u prostoru islamske kulture, usporedi Franz ROSENTHAL, „Fiction and Reality: Sources for the Role of Sex in Medieval Muslim Society“, *Society and the Sexes in Medieval Islam*, str. 3-22.
- 39| Usporedi primjerice sljedeća obrazloženja za zabranu promatranja mladića kod IBN AL-ĞAUZĪA (*Damm al-hawā*, izdao Muhammad al-Gazālī Mustafā 'Abd al-Wahid, Kairo 1381/1962, str. 121; preveo LEDER, *Ibn al-Ğauzī*, str. 211): „Pogled na mladića dopušten je samo ako je oslobođen svake požude; čak i kad požuda nije prisutna, postoji bojazan da se ne pobudi pogledom. Za naše je kolege zabrana dvostruko utemeljena: a) Kod zdravih ljudi postoji požuda i zabrana pogleda je nužna. b) Tko tvrdi da ne osjeća nikakvu požudu, laže i kad bi mu se moglo vjerovati, bio bi životinja, a ne čovjek.“
- 40| Usporedi o tome BÜRGELE, „Abglanz Gottes oder Fallstrick Satans?“ str. 109ff; Annemarie SCHIMMEL, *Mystische Dimensionen des Islam. Die Geschichte des Sufismus*, München 1992, str. 410ff; isto, „Eros – heavenly and not so heavenly – in Sufi literature and life“, *Society and the Sexes in Medieval Islam*, str. 130ff. O zabrani promatranja tuđih žena i mladića s gledišta hanbalita, usporedi Joseph N. BELL, *Love Theory in Later Hanbalite Islam*, Albany 1979, str. 125ff; LEDER, *Ibn al-Ğauzī*, str. 202ff. O homoerotičnim motivima u opisima odnosa učitelj-učenik kod mistika, usporedi Margaret MALAMUD, „Gender and Spiritual Self-Fashioning: The Master-Disciple Relationship in Classical Sufism“, *Journal of the American Academy of Religion* 64 i (1996), str. 89-117.
- 41| Uvriježeni sinonimi su još i pojmovi bugā' i hulāq; usporedi ROWSON, „Medieval Arabic Vice Lists“, str. 64, 77 fusnota 37.
- 42| Usporedi o tome NABIELEK, *Sexualität*, str. 300-304; Franz ROSENTHAL, „Al-Rāzī on Hidden Illness“, *Bulletin of the History of Medicine* 52 (1978), str. 45-60; usporedi također Bassem NATHAN, „Medieval Arabic Medical Views on Male Homosexuality“, *Journal of Homosexuality* 26 iv (1994), str. 37-39.
- 43| ROWSON, „Medieval Arabic Vice Lists“, str. 69ff; isto, „The Effeminate of Early Medina“, str. 671-93; usporedi također BELLAMY, „Sex and Society“, str. 36. O terminu *muhannat*, usporedi također Paul SPRACHMAN, „Le beau garçon sans merci: The Homoerotic Tale in Arabic and Persian“, *Homoeroticism in Classical Arabic Literature*, str. 198-199, 208 fusnota 23; Maarten SCHILD, „Mukhannath“, *Encyclopaedia of Homosexuality*, sv. 2, str. 849-50.
- 44| NABIELEK, *Sexualität*, str. 273ff, 283. Iznimku su činili primjerice Ihwān al-Safā; usporedi ibid. 281-82. Posebno o grčkoj „pederastiji“ („sklonosti prema mladićima“ – *Knabenliebe*) usporedi Kenneth J. DOVER, *Greek Homosexuality*, Cambridge, Mass. 1978; Harald PATZER, *Die griechische Knabenliebe*, Wiesbaden 1982. Pederastijska inicijacija predstavlja i u drugim kulturama često prisutno obilježje institucionaliziranih homoseksualnih odnosa između odraslog muškarca i mladića („age-stratified pattern“). Usporedi Barry D. ADAM, „Age, Structure, and Sexuality: Reflections on the Anthropological Evidence on Homosexual Relations“, *The Many Faces of Homosexuality. Anthropological Approaches to Homosexual Behavior*, izdala Evelyn BLACKWOOD, New York/London 1986, str. 19-33.
- 45| Usporedi Gisela BLEIBTREUBHRENBERG, „Das Vorurteil gegenüber der Homosexualität“, *Homoerotische Lyrik*, str. 9-42; S. BAILEY, „Homosexualität“, *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3. izdanje, sv. 3, stupac. 441-43. Pregled različitih interpretacija istraživanja o *Knjizi postanka* 19:1-11 daje SOMMER, *Wider die Natur?* str. 41ff.
- 46| Pregled povijesnog razvoja istraživanja homoseksualnosti daju Vern L. BULLOUGH i Bonnie BULLOUGH, „The History of the Science of Sexual Orientation 1880-1980: An Overview“, *Journal of Psychology and Human Sexuality* 9 ii (1997), str. 1-16; Wayne R. DYNES i Warren JOHANSSON, „Gay Studies“, *Encyclopaedia of Homosexuality*, sv. 1, str. 456-61. Srednjovjekovna povezanost ideja prisutna je dođuše i u moderni. Tako je primjerice desno orijentirani publicist Patrick J. Buchanan zbog učestalih pojava potresa u području oko San Francisca došao do zaključka da su: „Homoseksualci (su) objavili rat prirodi, a sada priroda traži stražnu osvetu.“ (New York Post, 24.5.1983; citirano u SOMMER, *Wider die Natur?* str. 180-81 fusnota 16).
- 47| Pojmovi „homoseksualnost“ i „heteroseksualnost“ potječu od Karla Marie [Benkerta] KERTBENYA, koji ih po prvi puta upotrebljava u pismu upućenom 6. svibnja 1868. Karlu Heinrichu ULRICHSU. Pojmove je kasnije popularizirao Gustav JÄGER u svojem spisu *Entdeckung der Seele* (*Spoznaja duše*) (1880).
- 48| O tome općenito William A. PERCY, „Exiles and Émigrés“, *Encyclopaedia of Homosexuality*, sv. 1, str. 379-82; Rudi C. BLEYS, „Homosexual exile: The textuality of imaginary paradise, 1800-1980“, *Journal of Homosexuality*

- 25 i/ii (1993), str. 165-82. Pregled francuske kolonijalne književnosti o sjevernoj Africi daju Jean-Robert HENRY (urd.), *Le Maghreb dans l'imaginaire français. La colonie, le désert, l'exil*, Aix-en-Provence 1985; Roland LEBEL, *Les voyageurs français du Maroc. L'exotisme dans la littérature de voyage*, Paris 1936; Abdeljelil LAHJOMRI, *L'image du Maroc dans la littérature française (de Loti à Moutherlant)*, Algier 1973; TURBET-DELOF, *L'Afrique barbaresque*. Pregled njemačke književnosti o Maroku do 1945. daje Hanspeter MATTES, „Das Bild Marokkos in der deutschsprachigen Reiseliteratur der Zwischenkriegszeit 1918-1939 und des Zweiten Weltkriegs,” *Wuqūf* 4-5 (1989-1990), str. 343-58.
- 49] O *Mission scientifique au Maroc*, usporedi. Dale F. BICKELMAN, *The Middle East. An anthropological approach*, Englewood Cliffs, NJ 1981, str. 43-44.
- 50] Usporedi Anne MARCOVICH, „French colonial medicine and colonial rule: Algeria and Indochina,” *Disease, Medicine, and Empire. Perspectives on Western Medicine and the Experience of European Expansion*, izdali: R. MACLEAD i M. LEWIS, London/New York 1988, str. 103-17; BLEYS, *Geography*, str. 164-65
- 51] Usporedi na primjer DUCHESNE, *De la prostitution*, str. 44.
- 52] Usporedi na primjer KOCHER, *Criminalité*, str. 169: „Comme tous les peuples de l'Orient, l'Arabe est sodomitique. Remarquons que ce vice s'observe surtout chez les peuples où la polygamie est permise: dans certains cas, l'homme blasé, énérvé par l'abus des plaisirs, cherche par la sodomie à réveiller ses désirs, dans d'autres ce sont des hermaphrodites moraux.”
- 53] Usporedi DUCHESNE, *De la prostitution*, str. 44: „On doit peut-être chercher la cause d'une pareille dépravation, qui pervertit et dégrade l'instinct naturel du sexe masculin, dans le mépris qu'inspire aux Maures et aux autres peuples orientaux la faiblesse d'un sexe qui, leur accordant ses faveurs sans leur opposer assez de résistance, doit nécessairement, par cette soumission passive à leurs moindres velleités, loin d'exciter et d'aiguillonner leurs désirs, leur inspirer bientôt la satiété et le dégoût.” Predodžbu da arapska žena ne posjeduje nikakvu seksualnu požudu, nalazimo i kod KOCHERA (*Criminalité*, str. 176-77), koji time objašnjava potpuni izostanak lezbijskih seksualnih kontakata: „L'amour lesbien, le tribadisme, est rare chez la femme arabe. Il semble que ce vice demande pour éclore un certain degré de civilisation; aussi ne s'observe-t-il que chez quelques prostituées. La cause qui nous paraît devoir être surtout invoquée ici pour expliquer ce fait, c'est le manque absolu d'érethisme chez la femme arabe: c'est une femelle. S'il en était autrement, si la passion venait animer ces statues parfois si belles, les femmes arabes ne chercheraient-elles pas à rompre la servitude dans laquelle les tiennent leurs maris?”
- 54] DUCHESNE, *De la prostitution*, str. 44-45: „A ces causes sont probablement venues s'en joindre d'autres et peut-être une bizarrerie insatiable qui pousse l'homme oisif à chercher des jouissances moins communes et plus étranges, soit enfin un raffinement illimité de volupté plus facile à caractériser qu'à comprendre et à expliquer.”
- 55] KOCHER, *Criminalité*, str. 170: „Malgré cette juridiction si sévère, chez les Arabes, de même que chez les Romains, les Grecs et les Chinois, existe cette race immonde que la paresse et l'amour du lucre pousse à exploiter les instincts pervers de ceux qui les entourent.”
- 56] KOCHER, *Criminalité*, str. 176.
- 57] REMLINGER, „La prostitution au Maroc,” str. 105-6: „En attendant, le vice homosexuel étant contagieux comme tous les vices, serait-il impossible de prendre quelques mesures pour qu'il risquât moins de s'étendre hors de ses foyers d'origine? Le Maroc exerce à l'égard de certains Européens une attirance spéciale, en raison de la liberté avec laquelle l'homosexualité peut s'y étaler et de l'absence complète de répression comme de déshonneur qu'elle y entraîne. Il y a là une sorte de „spécialité”, à laquelle il serait désirable que le protectorat français pût assigner une fin.”
- 58] Usporedi o tome BLAZEK, *Rosa Zeiten*, str. 104ff.
- 59] REMLINGER, „La prostitution au Maroc,” str. 105
- 60] KOCHER, *Criminalité*, str. 174-75
- 61] Usporedi na primjer Louis DE CHENIER, *The Present State of the Empire of Morocco*, London 1788, str. 73-74 (citirano u DUNNE, „Homosexuality,” str. 61); H.K. Eckehardt HELMUT, *Sittenbilder aus Tunis und Algerien*, Leipzig 1869, str. 34-35, 39, 40, 45, 58-63, 86-93; Oskar LENZ, *Timbuktu. Reise durch Marokko, die Sahara und den Sudan. Ausgeführt im Auftrage der Afrikanischen Gesellschaft in Deutschland in den Jahren 1879 und 1880*, Leipzig 1884, sv. 1, str. 248; A. MOULIÉRAS, *Le Maroc inconnu. Exploration du Rif*, Paris 1895, str. 162; H. QUEDEN-FELDT, „Die Corporationen der Ulêd Ssidi Hammed-u-Mûssa und der Ormâ im südlichen Marokko,” *Zeitschrift für Ethnologie* 21 (1899), str. 572-82; Heinrich SCHIFFERS-DAVRINGHAUSEN, *Menschen unter Allahs Sonne. Deutsche Augen sehen Nordafrika*, Berlin 1935, str. 374-75.
- 62] Usporedi na primjer Paul CHATINIÈRES, *Dans le Grand Atlas Marocain. Extraits du carnet de route d'un Médecin d'assistance médicale indigène*, Paris 1919, str. 35, 179-80, 187; LENZ, *Timbuktu*, str. 248, 367; SCHIFFERS-DAVRINGHAUSEN, *Menschen unter Allahs Sonne*, str. 364.
- 63] Carleton Stevens COON, *Tribes of the Rif*, Cambridge, Mass. 1931, str. 110-11; usporedi o tome i kritičke napomene DUNNEA, „Homosexuality,” str. 62.
- 64] Edward A. WESTERMARCK, *Ritual and Belief in Morocco*, London 1926, sv. 1, str. 198ff; isto, „Beliefs relating to Sexual Matters in Morocco,” *Verhandlungen des 1. Internationalen Kongresses für Sexualforschung. Berlin 10. bis 16. Oktober 1926. Veranstatet von der Internationalen Gesellschaft für Sexualforschung*. Redigirao dr. Max Marcuse, Berlin/Köln 1928, sv. 5, str. 168. O osobi Westermarcka usporedi BLEYS, *Geography*, str. 247-49.
- 65] Usporedi posebno njegove dijaloge o homoseksualnosti, *Corydon* (1920), njegovu autobiografiju *Si le grain ne meurt* (1926) te njegovu novelu *Les Fauxmonnayeurs* (1925). O GIDEOVOJ homoseksualnosti usporedi također MEYERS, *Homosexuality and Literature*, str. 32-41; Warren JOHANSSON, „Gide, André,” *Encyclopaedia of Homosexuality*, sv. 1, str. 477-79; Claude MARTIN, André Gide, Reinbek 1995, str. 61ff. Usporedi također Dirk NAGUS-CHEWSKI, „Arabische Jungen/ junge Araber. Mit Cadinot auf den Spuren Gides,” *Ikonen des Begehrens. Bildsprachen der männlichen und weiblichen Homosexualität in Literatur und Kunst*, izdali G. HÄRLE, W. POPP i A. RUNTE, Stuttgart 1997, str. 217-48.
- 66] André GIDE, *Der Immoralist*. S francuskog prevela Gisela Schlientz. Pogovor napisao Raimund Theis, Stuttgart 1997.
- 67] O osobi i djelu Paula BOWLESA usporedi njegove autobiografske spise *Without Stopping* (New York 1972.) i *Two Years beside the Strait: Tangier Journal 1987-1989*. Usporedi nadalje Christopher SAWYER-LAUCANNO, *An Invisible Spectator: A Biography of Paul Bowles*, London 1990; Gary PULSIFER (urd.), *Paul Bowles by his friends*, London 1992; Gena DAGEL CAPON (urd.), *Conversations with Paul Bowles*, Jackson MS 1993; Millicent DILLON, *You are not I: A Portrait of Paul Bowles*, Berkeley 1998. O osobi i djelu Jane [Auer] BOWLES, usporedi Millicent DILLON, *A Little Original Sin: The Life and Work of Jane Bowles*, London 1981; isto, (urd.), *Out in the World: Selected Letters of Jane Bowles 1935-1970*, Santa Barbara 1985.
- 68] O njemu usporedi Rodney SIMARD, „Williams, Tennessee,” *Encyclopaedia of Homosexuality*, sv. 2, str. 1392-93; John M. CLUM, „Something Cloudy, Something Clear’: Homophobic Discourse in Tennessee Williams,” *South Atlantic Quarterly* 88 (1989), str. 149-67; usporedi također sjećanja Mohameda CHOUKRIJA koji je 1973. susreo Tennessee Williamsa u Tangeru, *Jean Genet und Tennessee Williams in Tanger*, Hamburg 1995, str. 85ff.
- 69] Usporedi Brion GYSIN, „Musik für 1001 Nacht,” *Du. Die Zeitschrift der Kultur* 6 (lipanj 1990.), str. 68-73. O Brionu GYSINU usporedi također Brion GYSIN, *Umherschweiften, Beute machen. Erzählungen und Auskünfte aus Tanger*, Berlin/München 1997, str. 114-21. *Tanger Nonstop. Geschichten aus 1001 Stadt*. Film Jochena KRAUSA i Floriana SCHNEIDERA (1997).
- 70] Citirano u Simon BISCHOFF, „Längs der Fluchtlinie,” *Du. Die Zeitschrift der Kultur* 6 (lipanj 1990.), str. 48

- 71| O Williamu Burroughsu i njegovom djelu usporedi Barry MILES, *William Burroughs. El Hombre Invisible*, London 1992; Ted MORGAN, *Literary Outlaw: the Life and Times of William S. Burroughs*, New York 1988; Joe MAYNARD i Barry MILES, *William S. Burroughs: a Bibliography, 1953-1973*, Charlottesville 1978.
- 72| O njemu usporedi na primjer Barry MILES, *Allen Ginsberg*, New York 1989.
- 73| O njemu usporedi na primjer Ann CHARTERS, *Jack Kerouac: a Biography*, New York 1973.
- 74| O njemu usporedi na primjer Larry R. SMITH, *Lawrence Ferlinghetti: Poet-at-large*, New York 1983.
- 75| O krugu oko Paula BOWLESA u Tangeru, usporedi Michelle GREEN, *The Dream at the End of the World. Paul Bowles and the Literary Renegades in Tangier*, New York 1992; Iain FINLAYSON, *Tangier. City of Dreams*, New York 1993; Kevin LACEY and Francis POOLE (urd.), *Mirrors on the Maghrib: Critical Reflections on Paul and Jane Bowles and other American writers*, Delmar 1996. Usporedi također i tematski broj pod naslovom „Zuflucht Tanger. Ein Ort für Literaten“ („Utočište Tanger. Mjesto za literate“) (*Du. Die Zeitschrift der Kultur* 6, lipanj 1990.); Klaus HARPPRECHT, „Mythos Tanger“, *Merian (Marokko)* 1/XL (1987), str. 68-73; Gunar ORTLEPP, „Ein Amerikaner in Tanger“, *Der Spiegel* 43 xvii (24.4.1989.), str. 224-28; Michel Rauch, „Das geheimnisvolle Tor zur Wüste“, *Welt am Sonntag* (2.5.1999.). O beat generaciji usporedi također Catharine R. STIMPSON, „The Beat Generation And The Trials Of Homosexual Liberation“, *Salmagundi* 58/59 (1982/1983), str. 373-92; John TYTELL, *Naked Angels: the Lives and Literature of the Beat Generation*, New York 1976; Hans-Christian KIRSCH, *Dies Land ist unser. W.S. Burroughs, A. Ginsberg, J. Kerouac*, New York 1993.
- 76| Usporedi Robert ALDRICH, „Weiße und farbige Männer. Reisen, Kolonialismus und Homosexualität zwischen den Rassen in der Literatur“, *Forum* 7 (1989), str. 10. O Genetu, usporedi Warren JOHANSSON, „Genet, Jean“, *Encyclopaedia of Homosexuality*, sv. 1, str. 464-66; usporedi također sjećanja Mohameda CHOUKRIJA koji je 1968. susreo Geneta u Tangeru, *Jean Genet und Tennessee Williams in Tanger*, Hamburg 1995, str. 7ff
- 77| Usporedi ALDICH, „Weiße und farbige Männer“, str. 10.
- 78| John LAHR (urd.) *The Orton Diaries. Including the correspondence of Edna Welthorpe and others*, New York 1986. O ORTONU usporedi FINLAYSON, *Tangier*, str. 295ff; Rodney SIMARD, „Orton, Joe“, *Encyclopaedia of Homosexuality*, sv. 2, str. 933-34. 79| *Ort der Versuchung (Mjesto kušnje)* S engleskog prevela Dorothea Gotfurt. Pogovor napisao Gerhard Hoffmann, Berlin 1994.
- 80| O njemu usporedi FINLAYSON, *Tangier*, str. 298ff.

- 81| Ovomu nadalje pripadaju francuski pisac Michel TOURNIER (rođen 1924.); Harold NORSE (*Six for Mohammed Riffi* – 1962-63.); Scott SYMON (*Helmet of Flesh* – 1986.); Aldo Busi (*Sodomies in Eleven Point* – 1992.); Rupert EVERETT (*Hello Darling, are you working?* – 1992.).
- 82| *Der Immoralist*, str. 24-25, usporedi o tome i BOONE, „Vacation Cruises“, str.101.
- 83| MAUGHAM, *Ort der Versuchung*, str. 32-33.
- 84| *Der Immoralist*, str. 25.
- 85| Ibid., str. 32.
- 86| Ibid., str. 75.
- 87| Ibid., str. 37
- 88| *The Orton Diaries*, str. 164 i passim.
- 89| Ibid., str. 162 i passim.
- 90| Ibid., str. 185, 189 i passim. Usporedi također BOONE, „Vacation Cruises“, str. 101-102.
- 91| Dirk BEINE, „Tangerine Dream“, *Du und Ich* 13 (ožujak 1981.), str. 20.
- 92| Philipp SALOMON, „Casablanca“, *Du und Ich* 12 iii (1980), str. 34
- 93| Usporedi primjerice dijalog između Arnolda Turnera i Ewinga Bairda u MAUGHAM, *Ort der Versuchung*, str. 27-28.
- 94| Ibid., str.115
- 95| Alfred CHESTER, „Tanger Peepshow“, *Du. Die Zeitschrift der Kultur* 6 (lipanj 1990.), str. 46.
- 96| Simon BISCHOFF u BOWLESOVOM odnosu prema njegovom

- marokanskom štićeniku vidi neku vrstu pederastijske inicijacije; usporedi „Längs der Fluchtlinie“, str. 55, 58ff.
- 97| Po pitanju seksualne dimenzije odnosa usporedi FINLAYSON, *Tangier*, str. 131ff.
- 98| O Mohamedu MRABETU usporedi FINLAYSON, *Tangier*, str. 334ff.
- 99| O Mohamedu CHOUKRIJU usporedi FINLAYSON, *Tangier*, str. 327-34.
- 100| *Love With A Few Hairs*. Taped and translated from the Moghrebi and edited in collaboration with Mohammed MRABET by Paul BOWLES, New York 1968 (San Francisco 21986). Usporedi o tome i BOONE, „Vacation Cruises“, str. 102-3.
- 101| Slično izvještava Michel TOURNIER („African Adventures [Translated by Barbara Wright],“ *The European Gay Review* 3 (1988), str. 55-51) da mu je marokanski vrtlar poslao svog sina u nadi da će ga TOURNIER povesti u Francusku kao svog ljubavnika i kućnog slugu.
- 102| Usporedi MRABET, *Love With A Few Hairs*, str. 196: „Mohammed went on living with Mr. David at the hotel and helping him in the bar, and they were both happy. In different ways Mr. David often told him that everything he had predicted for him had come true. The memory of Mina had gone out of his head. Because he was happy he drank less and grew healthy again. He had other girls, but he did not let himself love any of them. When he

- thought about it he would say to himself: I'm lucky to have a friend who understands the world. He pulled me back when I was at the edge.“
- 103| Mohamed CHOUKRI, *Das nackte Brot. Ein autobiographischer Roman und fünfzehn Erzählungen* (Goli kruh. Autobiografski roman i petnaest pripovijetki). S arapskog preveli Georg Brunold i Viktor Kocher, Zürich, 1998, str. 101-3. Općenito o ovom djelu usporedi studiju Barbare SIGGE, *Entbehrung und Lebenskampf. Die Autobiographie des marokkanischen Autors mohamed Choukri*, Berlin 1997.
- 104| Ibid., str. 102-103 Prezir domaćeg stanovništva prema strancima homoseksualne orijentacije dolazi do izražaja i u sljedećoj epizodi koja se odigrala 1973. godine. Mohamed CHOUKRI pratio je Tennesseeja WILLIAMSa do carinske uprave. CHOUKRI opisuje svoj razgovor s marokanskim carinikom: „Dok je Tennessee bio zaokupljen papirologijom, službenik me upita u slengu: „Ima li i on tu bolest?“ Pravio sam se da ne razumijem: „Koju bolest?“ Promatrao je ispitivački moju zapuštenu vanjštinu, mjerkajući me od glave do pete. „Jel' on topli brat?“ Osjetio sam se uvrijeđenim i oštro odvratio: „To me se ne tiče! To je u potpunosti njegova stvar! Ja sam učitelj, a on je moj prijatelj. Ja u svakom slučaju nisam peder.““ CHOUKRI, *Jean Genet und Tennessee Williams in Tanger*, str.132-33.
- 105| Općenito o tom fenomenu usporedi DURAN, „Homosexuality and Islam“, str. 187ff; u odnosu na Irak usporedi također Ali Al-Wardi, *Soziologie des Nomadentums*, Neuwied/Darmstadt 1972, str. 365-68.
- 106| CHOUKRI, *Das nackte Brot*, str. 64-67.
- 107| Ibid., str. 27-28.
- 108| Ibid., str. 93ff, 106-9, 162-64.
- 109| *The Lemon*. Translated from the Moghrebi and edited in collaboration with Mohammed MRABET by Paul BOWLES, New York 1969 (San Francisco 21986.).
- 110| Mohammed MRABET, „The Datura Trees“, *M'Hashish* by Mohammed MRA BET. Taped and translated from the Moghrebi by Paul BOWLES, New York 1969 (San Francisco 21984.).
- 111| „The Two Rapists“, *The Jealous Lover*, by Larbi LAYACHI, Bolinas, CA 1986, str. 99ff.
- 112| Ibid., str. 106.
- 113| Ibid., str. 107: „A lot of men played games again, but Abdallah and Mohammed didn't leave their places. They felt ashamed. They never had imagined, until now, that this could happen. Now they knew that you only become a sinner when you're caught. You can do what you want, as long as you want to do it, you can even molest a child if you want, and get away with it. It's when you're caught that all the shame of the world comes down on top of you.“
- 114| Pariz 1969.
- 115| Ibid., 94: „En hiver, j'aime beaucoup somnoler et le maître n'y

peut rien car je lui fais du chantage: l'année dernière il m'a fait des propositions malhonnêtes et je les ai acceptées afin qu'il me laisse en paix et me donne le loisir de rêver du corps comptueux de ma marâtre. Tout le monde accepte les propositions du maître coranique! Il nous caresse furtivement les cuisses et quelque chose de dur nous brûle le coccyx. C'est tout! Je sais que ce n'est pas grave. Mon frère aîné veille au grain. Les parents, généralement au courant de telles pratiques, ferment les yeux pour ne pas mettre en accusation un homme qui porte en son sein la parole de Dieu; superstitieux, ils préfèrent ne pas être en butte aux sortilèges du maître."

- 116| Usporedi o tome Nabil I. MATAR, „Homosexuality in the Early Novels by Nageeb Mahfouz,“ *Journal of Homosexuality* 26 IV (1994), str. 77-90.
- 117| Usporedi o tome FINLAYSON, *Tangier*, str. 307ff.
- 118| Usporedi na primjer *Spartacus* '79, str. 309: „Homoseksualnost je zabranjena. 1972. policija je započela s prvim sankcijama protiv homoseksualaca. To se održalo sve do danas, iako se raniji izvještaji o sustavnom uznemiravanju čine ponešto pretjeranim. Najnovije informacije odaju utisak da takvi „slučajevi“ većinom proizlaze iz pokušaja ucjene pojedinih korumpiranih policijskih službenika, a da se ne odnose na službenu policiju. Iako je atmosfera u Tunisu općenito nešto prijateljskija, Maroko

može unatoč tome biti isplativa zemlja za odmor, uz preduvjet da se možete pomiriti s činjenicom da se morate neupadljivo ponašati ...“ Usporedi kudikamo negativniju procjenu situacije u *Spartacusu* '87, str. 477 (koja isto glasi i u *Spartacusu* '89, str. 566-67; te *Spartacusu* '90/'91, str. 533): „Prema onome što se govori, homoseksualnost je ilegalna i kažnjava se prema članku 489 kaznenog zakona s 6 mjeseci do 3 godine zatvora i [sic] novčanom kaznom od 120 do 1200 dirhama. Nesklonost prema visokostandardnom zapadnjačkom turizmu i njegovim ponekad nezgodnim oblicima sve se više povećava. I fundamentalistički islam proteklih godina pokazuje sve veće neprijateljstvo prema pederima, dakako i zbog prostitucije, protiv koje se pokušava oštro postupati. Maroko je u međuvremenu postao sve samo ne raj za obožavatelje arapskih mladića. Prema navodima raznih turističkih agencija (Švicarska, Engleska, Nizozemska), sve su učestaliji napadi na turiste. Policijske racije su nasuprot tomu nedosljedne i često se stvara dojam da policijski službenici nisu pretjerano zainteresirani. Doduše, gotovo su svi hoteli zabranili turistima dovođenje tamošnjih stanovnika u sobu. Do susreta smije doći na recepciji, ali i na to se sumnjičavo gleda. Osoblje hotela je većinom pošteno, iako je krajnje loše plaćeno. Berberi i Mauri imaju različite običaje: Berberi su manje usmjereni na prostituciju, a više vole prodavati stvari. Distanciraniji

su, iako uvijek ljubazni i spremni pomoći.“ U *Spartacusu* '97/'98, na strani 637 se dodaje: „Na temelju informacija koje posjedujemo, Agadir i Makareš nisu preporučljivi za turiste (posebno za turiste homoseksualne orijentacije koji se kreću sami i u tami).“ Usporedi također Robert D'AVANZO, „Moroccan Warning,“ *Gay Times* (travanj 1991), str. 24; ROCKY, „Sextourismus,“ *Don und Adonis Magazin* 135 (srpanj/kolovoz 1993.), str. 19.

- 119| Usporedi BLEYS, *Geography*, str. 266-67. Sljedeći fiktivni događaj potvrđuje da odbijanje zapadnjačkog homoseksualnog turizma ne uključuje automatski odbijanje muške prostitucije među Marokancima: „Stigli su turisti s kruzera – „moderni križari.“ Leže kao klade, polugoli na obalama islama. Bijele plaže prekrivene su tijelima čija boja varira od roze do flekavo crvene, od sive do brončane. Mnogstvo Muslimana raspojasano luduje unaokolo, igrajući se preskanja raznoškom i nogomet te promatrajući onako usput tko ih kradomice pogledava. „Vam se sviđam?“ upita Musliman tinejdžerskog uzrasta. „Da, da. Mmmmm hmmm. Pa naravno,“ odvrativši srednjovječni nazarenac, podupirući se uz stenjanje u sjedećem položaju. „Sviđam li se ja tebi?“ „O, da. Vi mi se jako sviđate. Hoćete li sa mnom kući, gospodine?“ Prije nego li je nazarenac uspio odgovoriti, približi im se Marokanac u ranim dvadesetima i položi svoju ruku na mladićevo rame, mrkog lica i čvrsto stisnutih usana plavičastog odsjaja. „Ne idi s njim. Ne

idi s ovim istrošenim nazarenac za njegovih pišljivih petsto franaka. Ne idi s ovom svinjom.“ „Zašto, jel' on pripada tebi?“ upita mladić. „S takvima ne bih ni za što na svijetu htio imati posla, ni sa kim od njih. Pođi sa mnom i dat ću ti dvije tisuće.“ (CHESTER, „Tanger Peepshow,“ str. 44).

- 120| Usporedi BALDAUF, *Knabenliebe in Mittelasien*, str. 6.
- 121| Za primjere usporedi GLÜNZ, „Das männliche Liebespaar,“ str. 121, fusnota 4; SCHIMMEL, „Eros,“ str. 129.
- 122| Za malo primjera u kojima je tematizirana homoseksualnost usporedi MATAR, „Homosexuality,“ str. 88, fusnota 1.
- 123| Usporedi Ewald WAGNER, *Abū Nuwās. Eine Studie zur arabischen Literatur der frühen 'Abbāsidenzeit*, Wiesbaden 1965, str. 107-10.
- 124| Usporedi o tome općenito DUNNE, „Homosexuality,“ str. 75ff.
- 125| Intervju s Paulom BOWLESOM, vodio Michael ROGERS. Prvi otisak u *Rolling Stones* (23.5.1974). Novi otisak u *Du. Zeitschrift der Kultur* 6 (lipanj 1990.), str. 79. Za Egipat, usporedi Bruce William DUNNE, *Sexuality and the 'Civilizing Process' in Modern Egypt*, Diss. Georgetown University 1996.
- 126| Usporedi na primjer „Introduction,“ *Studies in Homosexuality*, izdali Wayne R. DYNES i Stephen DONALDSON, New York/London 1992, str. x; DURAN, „Homosexuality

and Islam,“ str. 186, 193-95; Hannelore SCHÖNIG, „Aids als das Tier (Däbba) der islamischen Eschatologie. Zur Argumentation einer türkischen Schrift,“ *Die Welt des Islams* 30 (1990), str. 211-18.

- 127| Za Iran usporedi primjerice Daniela DANNA, „Punishable by death. An Iranian refugee talks about life under Islamic law,“ *The Advocate. The National Gay and Lesbian News Magazine* 618 (15.12.1992.), str. 59-60. I u Afganistanu se zbog vladavine Talibana situacija homoseksualaca drastično pogoršala. Usporedi na primjer vijest njemačke novinske agencije dpa od 23.3.1998. („Taliban lassen zwei Verurteilte in Afghanistan lebendig begraben“ – „Talibani u Afganistanu osudili dvojicu homoseksualaca i žive ih zakopali“). Usporedi nasuprot tome informaciju objavljenu u *Spartacusu* '79, str. 23 o homoseksualnosti u Afganistanu prije ulaska sovjetske vojske u zemlju: „Homoseksualnost i biseksualnost su takoreći dio svakodnevnog života. No, računajte na stanovitu dozu brutalnosti Afganistanaca u seksu. Posebno se pazite seoskog stanovništva i nomada.“ O položaju homoseksualaca u Turskoj, usporedi Arslan YUZGUN, „Homosexuality and Police Terror in Turkey,“ *Journal of Homosexuality* 24 iii/iv (1993), str. 159-69.
- 128| Usporedi na primjer autobiografiju pakistanskog homoseksualca Badrudina KHANA, *Sex Longing and Not Belonging. A Gay Muslim's Quest for Love and Meaning*, Bangkok 1998.
- 129| O današnjoj situaciji usporedi na primjer Rex WOCKNER, „Homosexuality in the Arab and Moslem World,“ *Coming out. An Anthology of International Gay and Lesbian Writings*, izdao Stephan LIKOVSKY, New York 1992, str. 102-16. O homoseksualnosti i konstrukciji spolova u modernoj Turskoj, usporedi Hermann TERTILT, „Ibne. Zum Verstandnis zwischenmännlicher Sexualität in der Türkei,“ *Männersexualität*, izdali Haydar KARATEPE i Christian STAHL, Reinbek 1993, str. 125-37.

Usporedi također i djelomično autobiografska objašnjenja sirijskog homoseksualca Muhammada 'Umara NAHHĀSA, *al-Ġunūsiyya. Nahwa namūdaġ li-tafsīr al-ġunūsiyya. Wiġhat nazar raġul ġunūsi*, Roermond 1997.

Ovaj je članak mjesecima prije nego li je objavljen pobudio veliku pozornost na Internetu. Gospodin Arno Schmitt (Berlin) je činjenicu da mu je autorica članka prepustila skicu rukopisa iskoristio kako bi na internetu plasirao oštru kritiku članka koja je više nalikovala na negativnu kampanju i to puno prije objavljivanja konačne verzije članka. Izdavači smatraju takav način postupanja izuzetno nečasnim. *Die Welt des Islams* (Svijet islama) je u svako vrijeme otvoren za objektivnu i nepristranu raspravu.

Luc Capdevila

Traganje za muškim identitetom u poraženoj Francuskoj, 1940.-1945.

S engleskog jezika prevele:

Marija Marčetić [povijest/anglistika]

Katarina Smetko [anglistika/francuski jezik]

Gospodarska i politička previranja proizašla iz industrijske revolucije proizvela su nove hijerarhijske sustave. To je utjecalo i na odnose između muškaraca i žena, učinivši ih strožima i definiranimijima nego prije. Muška i ženska sfera sada su gotovo potpuno odvojene, što je postalo infrastrukturom zapadnih društava devetnaestog stoljeća. U istom je razdoblju rađanje nacionalne svijesti i jačanje važnosti vojske, posebice u Francuskoj i Njemačkoj, iskustvo bojišnice pretvorilo u glavno određujuće iskustvo muškog „ja“, krajnji test muškog samosuočavanja, koji mušku sliku o samome sebi oblikuje u naglašeno muževnim crtama.¹ Muški identitet, kao i ostali kulturni konstrukti, mijenja se kroz vrijeme i razlikuje od grupe do grupe (društvene i nacionalne). Za razliku od žena, koje svoj identitet nose u sebi samima, muškarci se moraju obaviti „mitom o muževnosti“ kako bi sami sebe doživjeli kao muškarce. Snaga, krvoproliće i samokontrola bili su univerzalni referenti koji su sačinjavali mitologiju muškosti, elementi u utvrdi muške dominacije.² Do početka dvadesetog stoljeća, rat je doživljavao kao muška aktivnost *par excellence*, nešto što će muškarcima pružiti specifični identitet koji im je potreban, kao komplementarna, zrcalna slika majčinstva.³ U prilog ovoj tvrdnji mogli bismo ukazati na borbe za identitet, osobne dogodovštine i poteškoće s kojima su se suočavale zapadne žene u dvadesetom stoljeću, koje su bojišnicu vidjele kao postaju na svom putu prema političkoj jednakosti.⁴

No, bezgranično nasilje do kojeg su doveli totalni ratovi industrijske ere, mobilizirajući ogromne mase muškaraca bez razlike, uzrokovalo je niz revizija mita o muževnosti. Kad je riječ o rodu, ti su sukobi doprinijeli krizi muškog identiteta

i stavili ga u središte interesa. Sada više nijedna grana društva nije mogla izbjeći mobilizaciju niti izravno iskustvo rata. Muška je populacija u cjelini iskusila brutalnost rata – i otkrila da on uništava, sakati, unakažava i ponižava nebrojeno mnoštvo muškaraca. To je neizbježno dovelo do promjene predodžbi muževnosti.⁵ Ako prihvatimo rat kao krizu muškog identiteta, ne iznenađuje činjenica da se iskustvo totalnog rata drastično razlikuje od predratnih očekivanja. Poraz, napuštanje mita da smrt i rane nose u sebi nešto „plemenito“, psihološke posljedice straha (neuroze, impotencija, itd.), redefiniranje uloge žena u društvu, sve to neizbježno ugrožava spolni identitet utemeljen na idealiziranoj predodžbi muškosti, kojom se opravdavala muška dominacija. Ratne generacije bile su primorane preispitati mit o muževnosti na temelju svojih vlastitih iskustava, što je uključivalo prilagodbu predodžbi o muškim i ženskim ulogama kako se sukob razvijao. Rad Georgea L. Mossea o Njemačkoj pokazuje kako je Prvi svjetski rat, te poraz Njemačke u tom ratu, doveo do reakcije u vidu preoblikovanja stereotipne predodžbe o muškarcu. Ta je predodžba sada podrazumijevala običnog vojnika, čovjeka iskušanog svojim prolaskom kroz iskustvo borbe i ratnog drugarstva u rovovima. Suzanne Horvath drži da surovo nasilje boraca čini bit muževnosti u nacističkoj ideologiji,⁶ koja je izravno povezivala muškost s militarizmom i približila iskustvo Velikoga rata, kakvim su ga proživjeli veterani koji su hrlili u NSDAP (Nacionalnu socijalističku radničku stranku Njemačke), ostatku njemačkog društva.⁷ Taj kult muževnosti, iskovan u blatu rovova, proširio se Europom zajedno s usponom fašističkih i ekstremno konzervativnih pokreta 1920-tih i 1930-tih godina.⁸

Je li opravdano govoriti o „krizi identiteta“ ako ostanemo na području mentalnih predodžbi koje, kao metadiskurs, stvaraju političke i kulturne elite? Može li takav diskurs biti sveobuhvatan i nagoviještati promjene? Ako želimo procijeniti utjecaj rata na razvoj spolnog identiteta, moramo proučiti i iskustva i percepcije običnih pojedinaca. Na koji je način rat promijenio muški i ženski ego običnih muškaraca i žena?

Kao odgovor na ovo pitanje, proučimo za početak situaciju za koju *a priori* možemo pretpostaviti da uzrokuje krizu muškosti: stanje u Francuskoj od 1940. do 1944. Michael Kelly drži da je iskustvo poraza, okupacije i suradnje s okupatorom moralo izazvati krizu muškog identiteta kod Francuza.⁹ I doista, tema muževnosti prožima poruke koje šalju kulturne i političke elite koje nastoje položiti temelje nacionalnoj obnovi i zaliječiti traume proizašle iz katastrofalnog poraza Francuske u ljeto 1940.: lipanjski debakl, podjelu francuskog teritorija i okupaciju, ponižavajuću nadmoć njemačkih trupa, stari osjećaj propadanja i opsesivna, još živa sjećanja na pokolj u rovovima. Moramo za početak prepoznati taj metadiskurs: opetovano pozivanje na muževnost i promjenjive predodžbe muškosti najočitiiji su simptomi krize spolnog identiteta koja je zahvatila društvo u cjelini. No, je li to traganje za muškim identitetom bilo prevedeno u stvarno iskustvo, stvarne predodžbe kod običnih ljudi? Ako proučimo malu grupu od četrdesetak vojnika uključenih u grupe koje su se borile protiv Pokreta otpora pred kraj okupacije, možemo uočiti kako je rat i u prvoj polovici dvadesetog stoljeća igrao važnu ulogu u konstruiranju spolnog identiteta.

Pierre je uživao u slasti dvostruke pobjede, nad planinom i nad samim sobom. Njegov je duh bio miran, pa se penjao dalje sa smirenošću čovjeka koji je siguran u postizanje postavljenog cilja... 'Georges, Georges! Uspjeli smo! Mi to možemo! Sad više nema sumnje – vratit ću se natrag kao vodič.' 'I ja!', uzvikne Georges..., i pokazat ćemo svima da smo muškarci – muškarci, čuješ!'¹⁰

Premier de Cordée, veliki Frison-Rocheov roman napisan mračne 1941., zao-kupljao je maštu generacija francuskih adolescenata između 1940. i 1950. Riječ je o epskoj priči o junaštvu planinskih vodiča iz Chamonixa, u blizini Mont Blanca, koja također sadrži pouku o ponovnoj izgradnji muškosti neposredno nakon pretrpljenog poraza. Kao i u drugim epskim pričama o usponima na planinske vrhove, planina ovdje služi kao alegorija rata – rata kao kušnje muževnosti. Obojicu glavnih junaka, Pierrea i Georgesa, osakatile su oštre padine i ledena hladnoća. Priča se usredotočuje na tragičnu smrt Pierreovog oca, koji je poginuo prije početka radnje knjige te se pretvorio u neprolaznu sliku Palog junaka koji je k tome prethodno preživio rovove. Georges još uvijek pati od strašnih ozeblina koje je zaradio spašavajući planinara kojega je pratio Pierreov otac te se kreće uz pomoć štaka. Pierre pati od vrtoglavice, koja je posljedica njegovog pada sa stijene dok je, iscrpljen, tvrdoglav i očajnički pokušavao spasiti očevo tijelo. Priroda – led, stijena, sunce i vjetar – pokazala se presnažnim protivnikom za njega pa je pao u depresiju. No, u romanu je riječ o potrazi za samim sobom pa će dvojica invalida (jedan osakaćen tjelesno, a drugi psihički) trijumfirati nad ranama koje im je zadala planina, zahvaljujući s jedne strane „naoružanom“ bratstvu vodiča iz Chamonixa, no još više zato što su uspjeli (njih dvojica sami), nadvladati svoj strah i ozljede usponom na „pravi izazov“: sjevernu stranu Aiguille Verte.

Alegorija rata, metafora nacionalne obnove? Ovdje imamo primjer jedne dimenzije odgovora imaginacije na poraz iz 1940., patnje koju nadmašuje jedino iskustvo rovovskog rata. Francuska će se nanovo roditi kad se ponovno iskuje muškost.

Apeliranje na muževnost u svim oblicima i svim sredstvima bilo je dijelom francuske svakodnevice od 1940. do 1944. Međutim, za razliku od prijašnjih ratova, vojna, tehnološka, politička i moralna klima onemogućila je stvaranje ili recepciju bilo kojeg diskursa koji bi taj apel prenijeli cijelom narodu. Nakon sloma 17. lipnja 1940., kada je Philippe Pétain naredio francuskoj vojsci da položi oružje, oružani rat zamijenjen je propagandnim ratom. Kroz mračne godine koje su uslijedile, francuski je narod bio izložen ratu u kojem su oružje bili pamfleti, plakati, brošure i radijske emisije. Uvijek se pozivalo na mobilizaciju, no radilo se o različitim vrstama mobilizacije: francuska je država uputila je poziv na nacionalnu revoluciju, kojim se mobiliziralo kolaboracioniste, drugi je poziv došao od njemačkog Odjela za propagandu i Njemačkog instituta, treći od onih snaga – Slobodne Francuske i Pokreta otpora – koje su se nastavile boriti, a još je jedan stigao od saveznika. Nijedna od tih vrsta propagande nije ostala dosljedna i nepromijenjena, već su se sve one razvijale odražavajući tijek ratovanja. Francuzi su se okrenuli različitim nacionalnim institucijama kako bi oblikovali svoje stavove, no isto su tako sa znatiželjom, a ponekad i s uvjerenjem, pratili i njemačku i savezničku propagandu.

U tajnosti provedene ankete pokazale su da je u ljeto 1940. više od dvije trećine anketiranih slušalo BBC, dok je 94 posto njih slušalo govore Philippea Henriota.¹¹

Pozivi na mobilizaciju bili su zapravo rodno obilježeni diskurs s opetovanim naglaskom na slike muškosti. Tijekom okupacije ti suprotstavljeni diskursi nisu samo pružali različite verzije predodžbe muškosti, nego i učvršćivali mit o muževnosti, povezujući ga s prikazima dobrovoljnog djelovanja i glorificiranjem ratničkih vrlina, usprkos dubokim promjenama kojima su takve predodžbe bile podvrgnute u Francuskoj od međuratnog razdoblja.

Vichy je krivio Republiku i uspon individualizma za moralno propadanje, čijim su glavnim simptomima smatrani pad nataliteta i poraz iz 1940. godine. Strah od nacionalnog propadanja potjecao je još iz druge polovice 19. stoljeća (kada ga se također povezivalo s niskim natalitetom), iz vremena nakon poraza 1870.¹² Taj je strah bio izraženiji kod konzervativnijih pripadnika društva zbog izraženog pada nataliteta nakon Prvog svjetskog rata i niza gospodarskih i političkih problema koji su zaokupljali Francusku tridesetih godina, izazvavši krizu identiteta. „Nacionalna revolucija,“ koju je priželjkivao Vichy, uključivala je i prihvaćanje sloma iz 1940. On je s jedne strane bio dokaz nacionalnog propadanja, no istovremeno ga se moglo smatrati šokom koji je bio potreban kako bi omogućio oporavak nacije.

Nova je Francuska trebala biti utemeljena na obnovi čvrsto povezanog društva koje poštuje hijerarhiju i „prirodne zajednice.“ Njezin temelj trebala je biti obitelj, koju se promicalo kao osnovnu jedinicu društva. Vichyjevska Francuska stavljala je naglasak na povećanje nataliteta i njegovanje obiteljskih vrijednosti, a to je značilo da se muškarci i žene moraju vratiti svojim „prirodnim ulogama.“ Biološka razlika osuđivala je spolove na točno određene životne zadaće te je također podrazumijevala i određenu hijerarhiju: žene su bile stvorene da budu majke, dok su se muškarci skrbili za svoju obitelj, no istovremeno nad njom zadržavali autoritet. „Obnova muškosti i ženstvenosti u Francuskoj bio je glavni prioritet, koji je stajao u temeljima same Nacionalne revolucije,“ piše Miranda Pollard.¹³ Ako je idealna žena bila domaćica, tada je, po analogiji, muškarac morao biti poštovan kao glava obitelji. Francuski je muškarac bio istinski heroj, aktivni pokretač nacionalne revolucije. Obnova muškosti bila je u središtu interesa vladajuće ideologije pod maršalom Pétainom: muškarci su trebali povratiti svoj autoritet kao očevi i muževi i skrbiti se za svoje obitelji, no valjalo ih je poštovati i zbog njihove prethodne vojne funkcije. Temelji nacije bili su obitelj, korporacije i Francuska legija. Dvije generacije veterana trebale su biti na čelu nacionalne revolucije: ona iz rata 1914.-1918., koja je doživjela svoje vatreno krštenje u rovovima, i ona iz 1939.-1940., koja je trebala biti prokušana iskustvom zarobljeničtva.¹⁴ Idealiziranu sliku muškosti činio je „legionar,“ sa zasukanim rukavima na mišićavim rukama, dok vuče plug kroz francusko tlo.

Vichyjevska francuska slavila je mladež kao obnoviteljsku snagu, no to se prije svega odnosilo na mušku mladež. Ustanove poput *Chantiers de Jeunesse* (radnih kampova za mladež) i *Compagnons de France* (Francuski drugovi) trebali su biti nositelji francuske obnove. Kako je Francuska bila razoružana „mirovnim konvencijama,“ pružene kao zamjena za vojnu službu, *Chantiers* i *Compagnons* bile su idealno okruženje za rađanje muškarca budućnosti i stvaranje nove muževnosti,

ne više one ratnika, već one radnika, koji samouvjereno korača u budućnost. Te su dvije ustanove usmjeravale ideologiju nacionalne revolucije, propagirajući koncept muževnosti koji je korespondirao onome veteranskih udruga i kao glavne vrijednosti slavio čast, žrtvovanje i nadilaženje samoga sebe: snagu, drugarstvo, žrtvu, poštivanje čina i ljubav prema domovini. Stvaralački rad, a ne rat, trebao je biti ključna odrednica novoga muškarca.¹⁵ Nacija je trebala ponovno zadobiti izgublenu muževnost kroz „fizičku i psihičku rekonstrukciju pojedinca“¹⁶ – nasuprot poraženoj, republikanskoj Francuskoj, tom leglu egoizma, površnih i kratkoročnih rješenja i beznadne nemogućnosti razlikovanja muških od ženskih karakteristika.

Istovremeno, vichyjevske vlasti, pobornici građanskog rata i kolaboracije s njemačkim vojnim vlastima, slavile su muževnog ratnika. Plakati za *Service d'Ordre Légionnaire* (*SOL*, Služba legionarskog reda)* i kasnije za paravojne skupine izjednačavali su vojnike s vitezovima iz starine, prikazujući njihovu zadaću plemenitom tako što ih se prikazivalo osobnim oružjem poput mačeva i bojnih sjekira. Pozivi dobrovoljcima da se pridruže „križarskom ratu Europe protiv boljševizma,“ kakve su slale *Légion des Volontaires Français* (*LVF*, Legija francuskih dobrovoljaca) ili *Légion Tricolore* (Trobojna legija) na sličan su način povezivali domoljubne vrijednosti s ratničkom muževnošću. Kardinal Baudrillard, fasciniran evociranjem križarskih ratova, nazivao je *LVF* „novim viteštvom,“ a njezine članove „vojnicima koji pripremaju veliki preporod Francuske.“¹⁷ „Dio naše nacionalne časti u vašim je rukama!“, rekao je Philippe Pétain pukovniku Labonneu, potvrđujući njegovo imenovanje zapovjednikom *LVF*-a u studenom 1941.

Kolaboracionistički tisak u Parizu također je razvio interpretaciju poraza i nacionalne obnove utemeljenu na rodu. Detaljna studija novina *Je suis partout* („Ja sam posvuda“), s nakladom od tristo tisuća primjeraka 1944., koju je načinila Joan Tumblety, pokazuje kako su urednici tih novina tumačili poraz kao propast Francuske feminizirane demokracijom – fašizam je trebao spasiti naciju rekonstruiranjem muževnosti.¹⁸ Nacionalna obnova ovisila je o obnovi izgubljene muževnosti – muževnih tijela i muževnih vrijednosti, muževnosti muškaraca i muževnosti nacije. Muškarcima će obnoviti svoju muževnost ponovnom uspostavom svog autoriteta, poboljšavanjem tjelesne spremnosti i crpeći snagu iz svojih ratnih iskustava, uključujući zatočeništvo, koje je iskusilo 1 580 000 ratnih zarobljenika. Obnova muškog identiteta trebala je biti temeljem preporođene Francuske, u Europi kojom dominira Njemačka. Kolaboracionističke organizacije vjerno su prenosile propagandu okupatora. Slavile su zajedničku budućnost Francuske i Trećeg Reicha i hvalile muževnost francuskog radnika. Nalik vojniku, naoružan svojim alatom, bilo u Francuskoj, bilo preko Rajne, on će braniti svoju domovinu i nacističku Europu sudjelujući u ratu protiv boljševizma. Njemačka propaganda također je sadržavala taj motiv, no s jednom ključnom razlikom koja sigurno nije promaknula čitateljima *Signala* ili pamfleta koje je izdavao *Propaganda Staffel*. Njemački *Propaganda Abteilung* (Odjel za propagandu) i nacistički tisak razlikovali su dvije vrste muškaraca u službi te nove Europe, koja se upravo rađala. Ratni junaci bili su njemački vojnici. Oni su bili hrabri ratnici u modernoj vojsci, uvjereni u vlastitu autentičnost. Francuski muškarcima, pak, koji su bili slani na rad u Njemačku, nisu bili jasno diferencirani od žena. Dapače, njemački propagandni pozivi na

dobrovoljni rad često su izjednačavali oba spola.¹⁹ Stoga je onim muškarcima koji su obraćali pažnju na njemačku propagandu bilo lakše identificirati se s pozivima za dobrovoljce koji bi se priključili *Waffen-SS*-u, koji su se počeli pojavljivati u Francuskoj od 1943. nadalje:²⁰ „Naprijed u pobjedu s europskim suborcima, pod zastavom *SS*-a!“²¹

Pozivi na mobilizaciju upućeni od strane Slobodne Francuske i Pokreta otpora bili su također duboko rodno obilježeni. Oba su pokreta tiskali pamflete, letke i brošure te emitirali radioemisije, a tekstualna analiza pokazuje da je ikonologija otpora bila prožeta rodnom karakterizacijom francuskog stava prema okupatorskoj sili: prihvaćanje poraza i kolaboracija bili su opisani kao ženski – Francuska „na koljenima“ – dok je Francuzima čast nalagala da „ostanu uspravni“ i pruže otpor, što je doživljavano kao muževno ponašanje.²² Sve dok je nastajala s borbom, Francuska je bila muževna, „na nogama,“ „uspravna,“ „neporažena Francuska,“ dok je Francuska kolaboracionističkog režima u Vichyju bila „obeščaćena,“ „podjarmljena,“ „porobljena“ – drugim riječima, oslabljena, lišena muževnosti. Za razliku od Vichyja i fašističkih kolaboracionista, demokratska, neporažena Francuska nije namjeravala obnoviti muški identitet pomoću prikaza „novog muškarca.“ Ipak, teme preporoda i muževne nacije preformulirale su se kroz dinamiku rata. Francuska je bila poražena, no preobražavala se i kretala prema pobjedi. „Francuzi nove Francuske... slobodni, mladi i hrabri ljudi, nastojite biti vrijedni nove, slobodne, mlade i hrabre Francuske koju će stvoriti naša pobjeda.“²³ Motiv preporoda pomoću obnove muževnih vrijednosti ponovno zadobivenih ratom zadržao je značenje za Oslobođenja i tijekom obnove koja je uslijedila. Nakon Oslobođenja, samo Oslobođenje postalo je, u imaginaciji ljudi, korak prema „ponovnom postavljanju nacije na noge“ – potreban, ali ne i jedini.²⁴

U središtu artikulacije diskursa, bilo da se radilo o sloganima Slobodne Francuske ili organizatora Otpora ili jednostavno o ohrabivanju na moralni otpor okupaciji, bila je mobilizacija Francuza protiv okupatora i višijejske vlade, a poseban se naglasak stavljao na muške i ženske identitete. Također se vršio moralni pritisak te se ohrabivalo Francuze i Francuskinje da slušaju one koji su odbili prihvatiti poraz. Oni koji su nastojali potaknuti Francusku na ustanak protiv okupatora obraćali su se uglavnom muškarcima, dok su pozivi upućeni ženama bili rjeđi i pojavili se kasnije.²⁵ Muškarce se prvo moralo privući pozivanjem na mit o muževnosti: pozivi na otpor bili su upućeni vojnicima, „slobodnim ljudima“ ili domoljubnim radnicima spremnima na poduzimanje sabotaža. Slobodna Francuska i Pokret otpora još su više naglašavali slike muškaraca kao „dobrovoljaca“ koji će uzeti oružje i poći u obranu nacije. Još je jednom istaknut stari stereotip o muževnom građaninu pod oružjem, ideal muževnosti još od doba Revolucije.

Kako nisu imali mogućnost novačenja putem vojne obveze, Pokret otpora, Slobodna Francuska, Vichy, kolaboracionisti, pa čak i *Waffen-SS*, sa različitih strana i s različitom dozom uspjeha apelirali na muževni identitet utemeljen na domoljubnim vrijednostima, vojničkim vrlinama i dobrovoljnoj akciji. Taj je mit bio posebno naglašen za Oslobođenja, što se može primijetiti među mladim muškarcima koji su se nakon savezničkog iskrcavanja Normandiji priključili *Maquis*.** Između srpnja i kolovoza 1944., broj naoružanih dobrovoljaca u *Forces*

Françaises de l'Intérieur (FFI, Unutarnje snage Francuske)]²⁶ narastao je sa 100 000 na 500 000. Iako ovo na prvi pogled izgleda kao ogromna brojka, taj dojam blijedi u usporedbi sa pet milijuna ljudi koji su unovačeni u rujnu 1939. Još jedan moćan mit koncentrirao se na muškarce koji su se smatrali dobrovoljcima, mada se nisu aktivno pridružili otporu – primjerice one koji se iz različitih razloga nisu uspjeli pridružiti FFI-ju ili FTPF-u (*Françs Tireurs Partisans Français*).²⁷ Zanimljivo je kako je ta mobilizacija mogla propasti na pojedinačnoj razini. Bilo je mladih muškaraca koji su tražili borbenu jedinicu kojoj bi se priključili, ali „nisu mogli naći ništa što bi im odgovaralo.“ Primjerice, M.B. i njegov brat željeli su se priključiti jednoj takvoj skupini nakon iskrcavanja u Normandiji.²⁸ Pokušali su se priključiti Maquisu, no u njihovoj obitelji, koja je podupirala desno orijentiranu *Action Française* (Francusku akciju), postojala je tradicija vojničkog poziva. Pronašli su ćeliju FTP-a, no uskoro su zaključili da se radi o hrpi propalica te su naglo otišli. Potom su se dali u potragu za Drugom oklopnom divizijom generala Leclerca, no nisu je uspjeli pronaći.

Iako se samo mali broj muškaraca doista uključio u borbe, pojedinačne priče poput ove svjedoče kako se tijekom sukoba mit o muževnosti stopio sa slikom o naoružanom dobrovoljcu. Nakon Prvog svjetskog rata većina veterana bili su pacifisti, skloni ne povezivati ideal muževnosti sa slikom vojnika. Rat više nije bio savršeno okruženje za muške avanture, već dehumanizirajuće iskustvo, a vojnici obični ljudi sa slabostima običnih ljudi. Takvo su „iskustvo rata“ veterani prenosili na ostatak društva.²⁹ Ovo odvajanje muškarca od ratnika može se pratiti kroz promjene načina na koji se prikazuje *poilu*^{***} do 1939.-1940., u filmovima, književnosti, popularnim pjesmama iz *drôle de guerre* („lažnog rata“), pa čak i na propagandnim plakatima koji pozivaju na mobilizaciju: *poilu*, zaustavljen pozi koja izražava odlučnost, stoji na utvrđenoj granici i štiti zemlju bez ijednog ispaljenog metka. Antoine Prost primjećuje da je „u svijetu predodžbi uvjetovanih Prvim svjetskim ratom, samo ratovanje postalo nezamislivo... Pokret otpora potekao je od Francuza koji nisu prihvatili te predodžbe, ili zbog toga što su njihovi nazori ostali onakvi kakvi su bili prije Velikoga rata, ili zato što su upravo stvarali nove, utemeljene na idejama slobode i poštivanja svih ljudi.³⁰ Međutim, unatoč kolektivnom stavu kojeg su stvorili pacifistički veteranski krugovi koji su dominirali francuskom nacionalnom imaginacijom u dvadesetim i tridesetim godinama dvadesetoga stoljeća, još uvijek je bilo i onih koji su i dalje zdušno podupirali mitologiju rata i ideje o dokazivanju muževnosti na bojišnici. Mnogi konzervativci i ekstremni desničari još su pjevali hvalospjeve ratnim podvizima. Što je osobito značajno, oni su potaknuli nastanak jednog važnog dijela ratne književnosti: herojskih memoara, poučnih priča iz rovova ili iz prekomorskih ekspedicija. Na ljevici, komunistički i antifašistički intelektualci distancirali su se od bezrezervnog pacifizma kako se situacija u Europi pogoršavala prema kraju tridesetih te su se ponovno povezivali s mitom o muževnosti pod oružjem. Na mjestima gdje su prevlast imale Komunistička partija ili *Confederation Générale du Travail* (CGT, Generalna konfederacija rada), reakcija na Španjolski građanski rat i, posebice, nastanak Internacionalnih brigada doprinijeli su oživljavanju predodžbe koja je povezivala narod s muževnošću i oružanom borbom.³¹ Ti različiti stavovi, mada

su još uvijek pripadali manjini prije izbijanja Drugog svjetskog rata, nadahnuli su mnoge od onih prvih, raštrkanih bataljuna na razmišljanje o otporu okupaciji.³² Dobrovoljci koji su se priključili Pokretu otpora ili Slobodnoj Francuskoj njegovali su različite domoljubne, etičke ili političke vrijednosti, prihvaćajući „muževnost“ kao model – čak i u slučaju kad su ti dobrovoljci bile žene.³³ Nastojanja Pokreta otpora i Slobodne Francuske proširila su i ojačala taj kult muževnosti, tako da se između 1940. i 1944. promijenila kolektivna predodžba o borcu. *Poilu*, koji je bio nalik kipu, držeći stražu nad nacijom sa svojeg vidikovca na Maginotovoj liniji, zamijenio je herojski, naoružani domoljub, bilo komandos SAS-a, bilo vojnik Druge oklopne divizije.³⁴ Do preoblikovanja statičnog vojnika u aktivnog ratnika nije došlo samo zbog promjene načina borbe: divljenje borcima svjedočilo je tome da se mitologija muževnosti priklanjala jednoj agresivnijoj predodžbi muževnosti.

Ovo poklapanje predodžbi za najtežih godina rata ukazuje na traganje za muškim identitetom u naciji rastrganoj porazom. No, do koje je mjere moguće razaznati to traganje za muškim identitetom na razini pojedinca?

Upravo među mladićima koji su pristupili SS-u ili su na koji drugi način radili za okupatora – a to su najekstremniji i najmarginalniji kolaboracionisti – susrećemo najjaču reakciju na određen kulturni model muževnosti i na pitanje rodnog identiteta poremećenog ratom. Oko deset tisuća Francuza borilo se na njemačkoj strani, bilo u LVF-u (od 1941. godine), u otužnoj *Légion Tricolore* 1942. godine, u „dobrovoljnim grenadirima francuskog SS-a“ (formiranima 1943. godine kao dio Waffen SS-a; preimenovanima 1944. godine u „dobrovoljnu jurišnu brigadu francuskog SS-a“) ili u „Diviziji Charlemagne“ Waffen SS-a (krajem 1944. godine). Bile su to velike jedinice, ali postojale su također i neke manje, kao što su npr. Afrička falanga i neke grupe samostalno organiziranih građana pripadnika SS-a, koje su djelovale na francuskom teritoriju pri kraju rata.

Akademski interes za vojne kolaboracioniste potječe još iz kraja 60-ih godina 20. stoljeća, s još jednim porastom početkom 80-ih godina. Budući da su u to vrijeme arhivski materijali bili ograničeni, tadašnja su se istraživanja većinom temeljila na narativnim izvorima, naročito njemačkim izvještajima i dokumentima dobivenim od vlasti koje su s njima surađivale. Sve studije o Darnandovoj miliciji crpe svoje informacije iz francuskih policijskih arhiva.³⁵ Svi se autori slažu da je politika imala veliku važnost u motivaciji tih političkih kolaboracionista: kao aktivni članovi ili simpatizeri suradničkih ili vichyjevskih grupa često bi jasno izražavali svoja (više ili manje lucidna) antikomunistička uvjerenja. Na temelju toga autori su odredili dva tipa vojnih kolaboracionista: manjinu, militantne intelektualce željne provođenja svojih ideala u praksi pod svaku cijenu, borbom uz Nijemce, te većinu, mladiće, često nezaposlene, u potrazi za akcijom, privučene izdašnim plaćama. No, dob i društveni status sudionika razlikovali su se ovisno o organizaciji kojoj su pripadali. Najveći dio nezaposlenih muškaraca i pustolova, koje su vrbovali pariški kolaboracionisti, rasporedio se u LVF, vojni časnici i dočasnici bili su brojni u *Légion Tricolore* dok je francuska brigada Wafen SS-a privlačila mladiće koje je „zapalila“ kolaboracionistička i nacistička propaganda.³⁶

Moje proučavanje uzorka Francuza u tim SS-ovim jedinicama, ili onima povezanim sa njima, na kraju Okupacije pokazalo je da su neki od njih nakon

rata ostali u teškim financijskim ili obiteljskim prilikama. Iako su bili militantni kolaboracionisti ili simpatizeri desnice, ipak ih je pogodila kriza muškog identiteta.

Uzorak uključuje članove triju antimaquističkih borbenih grupa koje su djelovale u zapadnoj Francuskoj u svibnju i lipnju 1944. godine. Dvije od njih bile su ss-ove jedinice. *Selbstschutzpolizei* (Samozaštitna policija) bila je ss-ova jedinica, osnovana u siječnju 1944. godine, koja se sastojala od dvanaest vojnika kojima je zapovijedao njemački časnički namjesnik. Stvorena je na prijedlog *Ligue française* (Francuske lige), na čelu s Pierreom Constantinijem, da bi se suprotstavila grupama pristaša Pokreta otpora, a trebala je biti još jedno od tijela koja bi pomogla Njemačkoj da se obrani od boljševičke prijetnje. Nakon što su prošli osnovnu vojnu obuku u Tavernyju, vojnici su poslani u svibnju 1944. godine u tri grupe, jedna u Burgundiju, jedna na jugozapad oko Toulousea i jedna u Bretanju.³⁷

Druga ss-ovska jedinica bio je *Bezen Perrot*, čiji su tipični pripadnici bili etnički kolaboracionisti koji su vjerovali da će u nacističkoj Europi imati određenu nacionalnu autonomiju. Njihov je organizator bio Breiz Atao, najradikalniji dio Bretonske nacionalne partije (PNB), kojem je na čelu bio Célestin Lainé. Trebala je to biti jezgra buduće vojske nezavisne Bretanje. Osnovan je kao „grupa za samozaštitu“ u Rennesu krajem 1943. godine. Neki od sedamdeset-osamdeset boraca koji su dobili osnovnu vojnu obuku potpali su pod zapovjedništvo SD-a (Sicherheitsdienst [ispr. ur.], Služba sigurnosti) u Rennesu već u veljači, iako bretonski ss nije aktivno djelovao protiv Maquisa sve do svibnja ili lipnja 1944. godine.

Posljednja antimaquistička grupa bila je PPF-ova paravojna skupina, *Groupe d'Action pour la Justice Sociale* (GAJS, Akcijska grupa za socijalnu pravdu). Osnovani su je relativno kasno vođe PPF-a željni aktivnog sudjelovanja u borbi protiv Maquisa, rame uz rame s Nijemcima. Oko 25 boraca regrutiranih u zapadnoj Francuskoj u svibnju 1944. godine odmah je poslano u okolicu Pariza na kratku obuku za borbu protiv gerilskih skupina. Nakon što su se vratili na zapad nedugo nakon iskrcavanja u Normandiji, djelovali su u Bretanji u lipnju 1944. godine.

Sve ove paravojne grupe bile su izravno uključene u borbu protiv Pokreta otpora, bilo u ss-ovim uniformama ili u sklopu GAJS-a, primajući naredbe od SD-a. Kad su bili aktivni, obično bi ih se smatralo dijelom njemačkih jedinica; rijetko su djelovali samostalno ili u suradnji s Darnandovom milicijom. Zatečene usred povlačenja Nijemaca, te su jedinice doprinijele teroru i brutalnosti koji su uslijedili nakon gušenja ustanka u ljetu 1944. godine. Borci Otpora, njihove obitelji i svi ostali za koje se sumnjalo da su De Gaulleovi simpatizeri bili bi uhićeni, mučeni i smaknuti. Osim toga, silovali su, krali i ubijali. Nakon što su uz njemačku vojsku pobjegli iz Francuske sa svojim obiteljima i svom imovinom, mnogi od njih ostali su u Njemačkoj, gdje su dobili daljnju vojnu obuku u očekivanju potajnog povratka u Francusku, gdje su trebali nastaviti borbu. Drugi su se borili na Istočnom frontu sve do kapitulacije Trećeg Reicha. Za muškarce koji su tako bili vezani za Njemačku, čak i u njenom porazu, i koji su se u tolikoj mjeri odali nasilju, nije postojala mogućnost pokajanja niti povratka na staro. Za većinu njih to je bila odluka koja je značila smrt ili egzil.

Gdje god ih se uspjelo identificirati, tim se vojnim kolaboracionistima nakon oslobođenja sudilo. Sudski dokumenti iznimno su bogat izvor informacija

o životima tih muškaraca i žena, o kojima inače uopće ne bi bilo spomena u arhivima. No, nisu svi slučajevi dostupni i potpuno dokumentirani. O većini članova tih triju jedinica imamo tek djelomične informacije, a imamo samo četrdesetak potpuno dokumentiranih slučajeva: osamnaest od dvadeset i šest članova GAJS-a, pet od dvanaest Francuza članova *Selbstschutzpolizei* te osamnaest od sedamdesetak boraca odreda *Bezen Perrot*.

Jasno je da su muškarci koji su se pridružili nekoj od tih jedinica to učinili u kritičnom povijesnom trenutku. Za razliku od Darnandove milicije, oni su bili pod njemačkim zapovjedništvom, a za razliku od LVF-a, bili su aktivni u Francuskoj. No, unatoč tome, promatrani kao uzorak, pokazuju jednake sociološke značajke kao i ostali militantni kolaboracionisti. Bili su mladi – dvije ih je trećine bilo mlađe od dvadeset i pet godina, a trećina nije bila starija od dvadeset godina. Većina ih je bila iz radničke klase, no neki su bili i iz srednje klase. Većina ih se borila u kolaboracionističkim grupama povezanih sa PPF-om ili PNB-om ili ih je simpatizirala. Često se događalo da su najmlađi među njima pokazivali veću političku osviještenost nego oni stariji. Od trojice najmlađih članova *Bezen Perrota* (rođenih 1926. ili 1927. godine), jedan je bio simpatizer PNB-a od 1938., kad je imao dvanaest godina, a toj se organizaciji priključio 1943. godine; drugi je postao punopravni član 1942. godine, dok je treći pristupio PNB-u 1943.³⁸ Najmlađi član *Selbstschutzpolizei*, rođen 1928. godine, pristupio je *Milice Révolutionnaire Française* (Francuskoj revolucionarnoj miliciji) 1941. godine, kada je imao trinaest godina, a kasnije te iste godine pridružio se njemačkoj vojsci.³⁹ Njegov „kolega“ iz GAJS-a, rođen 1927. godine, bio je u mladeži PPF-a, JNP-u, još i prije nego je pristupio GAJS-u.⁴⁰ Većina njih nije nijednom bila u sukobu sa zakonom prije nego su pristupili nekoj od navedenih ss-ovih organizacija. Ako su i imali kriminalni dosje – a to je bio slučaj sa oko 40% pripadnika GAJS-a i te oko 25% Perrotovih boraca – to je obično bilo zbog krađa, preprodavanja ili sitnih prijevora, što su bile zapravo izravne reakcije na ratno stanje. No, nisu se bavili neovlaštenim trgovanjem poput pripadnika grupe Bonny-Laffont iz Rue Lauristona.

Glavna sociološka razlika između pripadnika *Bezen Perrota* i GAJS-a/*Selbstschutzpolizei* jednaka je razlici između političkih opcija koje su ih sponzorirale. Više je Bretonaca imalo visoko obrazovanje: bilo je barem pet profesora, zajedno sa studentima i mladim inženjerima, a 45% našeg uzorka (osam od osamnaest) bili su pripadnici srednje klase, dok je 80% članova GAJS-a bilo iz radničke klase. Postoje i neke zanimljive iznimke, na primjer oženjeni muškarci stariji od četrdeset godine; jedan od pripadnika GAJS-a rođen je 1907. godine, bio je oženjen i imao je troje djece.⁴¹ PPF je pridobio nekoliko bivših komunista, od kojih je jedan bio tajnik omladine Komunističke partije.⁴² Bili su tu i neki veterani, od kojih je jedan bio bivši komunist koji se borio u Međunarodnim brigadama i odslužio tri godine s Marokanskim Zouaveima.⁴³ Najstariji član *Selbstschutzpolizei* borio se u sklopu Legije stranaca u Maroku.⁴⁴

Profil naoružanog kolaboracionista koji proizlazi iz ovog uzorka sličan je profilu drugih militantnih kolaboracionističkih skupina koje smo prije analizirali. Pojedinci su se odlučivali za neku od organizacija slijedeći stabilnu političku liniju – pa čak i oni malobrojni bivši komunisti koji su za Jacquesom Doritom došli u

PPF – i kao posljedicu osobne reakcije na iskustvo okupacije. Ne možemo razumjeti njihovu odluku osim ako ne shvatimo primamljivost obvezivanja očajničkom cilju koji će gotovo sigurno zahtijevati da žrtvuju svoje živote. Oni su bili dobrovoljci. Bez obzira na svoju mladost, imali su formirane političke stavove. Čak i oni kojima politika nije bila jača strana imali su jasne predodžbe o neprijatelju protiv kojeg su se borili. Jedan je francuski SS-ovac u osobnom je pismu iz Njemačke napisao: „Kao prvo, Waffen SS-u pridružio sam se kao dobrovoljac. Kao drugo, srcem i dušom sam uz svoje drugove koji se bore za Novu Europu protiv barbarskih hordi, Sovjeta, Britanaca i Amerikanaca.“⁴⁵

Neke su borbe psihijatri opisivali kao neinteligentne ili čak duševno zaostale. Psihijatar koji je pregledao Y.N. zaključio je da se on zapravo ne može smatrati odgovornim za vlastita djela i tražio je da mu porota ukaže milost na temelju izvješća u kojem je stajalo: „Zaključilo smo da je duševno zaostao te da ima poteškoća s pamćenjem i izražavanjem mišljenja; reakcije su mu depresivne i ne smatramo ga potpuno odgovornim.“⁴⁶ Y.N. je rekao da se priklonio PNB-u zato što je mislio da je to bretonska Napoleonska stranka i da je želio ići na rusku frontu kako bi osvetio cara! Psihijatar je ocijenio da je to *iskreno*.⁴⁷ Istina je da je Napoleonova *velika armija* više puta spominjana u antiboljševičkoj propagandi koju su osmišljavali i provodili LVF i Légion Tricolore. No, Y.N. bio je veteran koji se PNB-u priključio još davne 1932. godine. Bio je suputnik bretonskih nacionalista, a 1943. stupio je i u LVF. Borio se sa svojim bratom na ruskom frontu. Brat mu je poginuo u borbi kraj Ostheera, a Y.N. se vratio u Francusku, učlanio se u Breiz Atao te postao članom Bezen Perrota početkom 1944. godine. A.M., psihijatar, okarakterizirao ga je kao „neinteligentnog... iako ne duševno zaostalog,“ s „tek najosnovnijim obrazovanjem... bez završene osnovne škole.“⁴⁸ Iako se malo borio u sklopu GAJS-a, drugim se zatvorenicima hvalio svojom karijerom u PPF-u i govorio kako je vodio diverzantske napade na Maquis.⁴⁹

Rat i okupacija očito su bili faktori koji su te mlade ljude potakli na priključivanje organizacijama koje smo naveli, i to često nakon razdoblja financijskih teškoća. No, praktički svi su oni bili potpuno odlučni u namjeri da se priključe nekoj borbenoj jedinici, a ovisno o konkretnim okolnostima završili su bilo među nacistima, bilo među bretonskim nacionalistima koji su predviđali Europu kojom će vladati Nijemci, bilo među antikomunistima ili među kolaboracionistima koji su se borili protiv Maquisa i Narodnog oslobođenja. Tako je Christian de la Mazière u Parizu objasnio svoju odluku da se pridruži Waffen SS-u u kolovozu 1944. godine: rekao je da to nije bilo zato što nije imao drugog izbora – činilo se da još uvijek vjeruje da će na neki način moći poništiti svoju kolaboracionističku prošlost – već zato što je mislio da mu se taj izbor nameće kao rezultat njegovih uvjerenja. U svojoj je izjavi posebno istaknuo citat desničarskog pisca Pierrea Drieua la Rochellea, koji, po njegovom mišljenju, jasno i efektno sažima njegovu karijeru: „Vjerniji smo stavovima nego idejama.“⁵⁰

No, samo političke i gospodarske okolnosti nikako nisu dovoljne da bi objasnile zašto se većina tih mladića uplela u oružane sukobe. Mnogi, a naročito mlađi, bili su emocionalno prikraćeni, pogotovo s očeve strane: dvadeset i sedam od četrdeset i jednog borca u našem uzorku (dakle 60%) bilo je bez oca, pri čemu

mislim da su njihovi odnosi s očevima bili na ovaj ili onaj način nezadovoljavajući. U nekim je slučajevima otac umro ili poginuo prije ili na samom početku njihovog puberteta, neki oca nikad nisu ni poznavali (njih se nazivalo „ratnom siročadi“), a neki nisu živjeli s ocem zato što im se roditelji nisu slagali. Neke su po očevim naredbama poslali odgojiteljicama ili su ih izbacili iz kuće, dok je u drugim slučajevima očeva prisutnost u kući bila gotovo neprimjetna jer je patio od depresije ili je bio ratni invalid. Ovaj je fenomen više-manje bio jednako rasprostranjen u sve tri jedinice: tako je bilo s tri od pet pripadnika *Selbstschutzpolizei*, s dvanaest od osamnaest GAJS-ovaca i sa dvanaest od osamnaest pripadnika Bezen Perrota. Ako promatramo samo najmlađe članove, rezultati su još jasniji: „nedostatak“ je pogodio oba pripadnika *Selbstschutzpolizei* koji su bili stari dvadeset godina ili manje, te svih osam GAJS-ovaca i tri od pet članova Bezen Perrota iz te dobne skupine. U skupini onih mlađih od dvadeset i pet godina nalaze se tri od četiri člana *Selbstschutzpolizei*, dvanaest od trinaest članova GAJS-a i sedam od jedanaest članova Bezen Perrota – koliko smo uspjeli zaključiti iz djelomičnih informacija koje smo izvukli iz sudskih dokumenata, postotak varira od 64 do 92% između grupa. Ovdje se još jednom pokazuje razlika između Bezen Perrota i drugih dviju jedinica – razlika koja odražava njihovu socijalnu strukturu. Regionalni karakter Bezen Perrota značio je da su pojedinci bili čvrsto vezani za područje iz kojeg dolaze, dok su borci iz druge dvije grupe bili iz pariške regije i mnogo su putovali, što je zbog ratnih uvjeta bilo još i izraženije.

Tri najmlađa člana Bezen Perrota imali su vrlo malo kontakta sa svojim očevima, iako su se šire obiteljske prilike razlikovale. Otac A.G.-a živio je kod kuće, ali je bio teško ozlijeđen u Prvom svjetskom ratu, što je uključivalo i gubitak vida i općenito visok postotak tjelesnog invaliditeta.⁵¹ C.G., također rođen 1926. godine, bio je jedinac, a nije imao niti četrnaest godina kad mu je otac ostao paraliziran nakon moždanog udara. Njihov socijalni radnik okarakterizirao je njihovu obiteljsku situaciju kao „nepodnošljivu“: roditelji se nisu slagali, a iz razgovora sa susjedima doznalo se da je C.G. bio „nasilan i izvan kontrole, udarao bi oca i majku i vrijeđao ih, ali [susjedi] su priznali da se bolje brinuo za oca nego što je to činila njegova majka.“ Dvojicu najbližih članova obitelji ozbiljno je pogodio Veliki rat: otac mu se dobrovoljno javio u mornaricu 1918. godine, a djed mu je ubijen na samom početku sukoba, u bitci kod Dixmudea, u kojoj se borio kao mornar. C.G.-ov je djed po majci nakon rata patio od depresije te je počinio samoubojstvo 1931. godine.⁵² Slučaj X.M.-a, trećeg od mladih članova Bezen Perrota, bio je sličan tome. Socijalni radnik i psihijatar izjavili su da mu je otac bio dobrog zdravlja sve do Prvog svjetskog rata, ali u rogovima je pretrpio moždani udar, a kasnije je i oglušio. Patio je od depresije, počeo piti, a i previše je radio kao vrtlar. Bio je nasilan, strog i neurotičan. Zapravo, kao što je objasnio socijalni radnik, „glave obitelji bile su majka i starija sestra.“ Starija je sestra bila vrlo uspješna studentica i bila je „ponos i sreća obitelji“: dvojicu sinova uvijek su uspoređivali s njom, iako je X.M., kao što je primijetio psihijatar, bio tek „prosječno inteligentan.“⁵³ Neki stariji borci iz Bezen Perrota imali su slične obiteljske pozadine. Y.L., rođen 1917. godine, nikad nije upoznao oca, koji je „ubijen u aktivnoj službi 1918. godine.“ Do devete ga je godine odgajala baka, nakon čega se vratio majci.⁵⁴ Otac J.M.-a,

rođenog 1919. godine, odlikovan je Ratnim križem, no zapao je u depresiju i počinio samoubojstvo 1922. godine. Njegov se stric ubio nedugo nakon toga. J.M. je rekao psihijatru da se zbog „dugogodišnjeg života u obitelji samo sa ženskim članovima nije znao nositi s teškoćama u životu.“⁵⁵ Time se donekle potvrđuje općeprihvaćena teorija odgoja u devetnaestom stoljeću: previše majčinske ljubavi može dovesti do katastrofe.⁵⁶ Brojni članovi drugih dviju jedinica imali su slične životne priče. H.B., pripadnik GAJS-a, rođen 1924. godine, bio je ratno siročić; njegov otac, ratni vojni invalid, umro je 1928. godine od ozljeda zadobivenih u ratu.⁵⁷ L.C. je također bio ratno siročić: otac mu je od ozljeda umro 1935. godine, kad je L.C. imao trinaest godina.⁵⁸ J.M. je imao samo tri godine kad mu ja majka umrla 1922. godine. Njegov otac, iako višestruko odlikovan, nakon Velikog rata ostao je bogalj i slijep. Unatoč tome, ponovno se oženio i poslao J.M.-a da živi s tetkom s majčine strane. Kod nje je ostao neko vrijeme, no kasnije je, kako doznajemo iz policijskog izvješća, smješten k nekom skrbniku u „staračkom domu.“⁵⁹ I tako se priča nastavlja. D.T. nikad nije upoznao oca, koji je umro 1927. godine, kad je D.T. imao samo jednu godinu. Odgojila ga je baka po majci, koja je umrla kad je imao osam godina, nakon čega je ponovno otišao živjeti s majkom.⁶⁰ R.S., pripadnik *Selbstschutzpolizei*, rođen je 1928., a otac mu je umro u psihijatrijskoj ustanovi 1941. godine, kad je R.S. imao trinaest godina. Nakon toga, R.S. je sam živio tijekom okupacije, a tek je povremeno vidao majku i očuha.⁶¹ Ti su mladići ekstremni primjeri „generacije bez očeva“ koju je donio rovovski rat, i to u doba kad je lik autoritativnog oca još uvijek bio smatran temeljem dobro uređene obitelji, čak i unatoč tome što su mlađe generacije sve više osporavale taj ograničavajući očinski autoritet.⁶²

S tako bolnim obiteljskim situacijama – često uzrokovanim Prvim svjetskim ratom – ti su mladići gravitirali ekstremnoj desnoj političkoj opciji i u fašizmu su vidjeli pouzdan okvir za svoja uvjerenja. Neki od njih to jasno naglašavaju: B.D., rođen 1920., izgubio je oca 1924., nakon čega ga je odgajala majka. U školu je krenuo tek s jedanaest godina, a psihijatar je zaključio da mu je „kasan početak školovanja“ prouzročio probleme. U medicinskom izvješću stoji da nije imao problema u ponašanju sve dok je bio u krugu obitelji ili „u vojnom okruženju, ali čim bi bio prepušten sam sebi, sve bi se promijenilo.“ B.D.-ova potraga za autoritetom koji će mu omogućiti da oblikuje muški identitet rezultat je onoga što je rekao o svom strahu od žena. Budući da je bio vrlo mlad, kontrolirale su mu praktički cijeli život i bile odgovorne za sve njegove neuspjehe. Konkretno, žalio se da nikad nije imao priliku da zasnuje vlastitu obitelj i osjećao je užasnu krivnju zbog masturbacije, koju je smatrao neoprostivim patološkim problemom. Liječniku je rekao da ga je s tim sramotnim radnjama početkom puberteta upoznao jedan „lokalac“ iz Tonkina.⁶³ Ista takva potraga za nedosežnim muškim identitetom primjećuje se i kod A.M.-a, koji je bio toliko slabašan, možda zato što mu je otac bio alkoholičar, da su ga zvali *Vrata smrti*, i to u njegovim pretjeranim pričama o akcijama protiv Maquisa, u kojima zapravo nikad nije ni sudjelovao. M.S., koji je ostao hrom nakon što je slomio nogu u nesreći, izmislio je priču kako je bio ranjen dok je služio u LVF-u na ruskom frontu. Istina je da zbog svoje ozljede nije nikad ni bio u borbi.⁶⁴ T.D. je završio u GAJS-u iako je prvotno želio pristupiti

žandarmeriji, ali „vojnika s kojim sam razgovarao mi se smijao i rekao da *sakate* ne primaju u francusku vojsku.“ T.D. je zapravo imao problema s mucanjem, zbog čega je vrlo teško komunicirao.⁶⁵

Tako možemo razlučiti psihološku i obiteljsku crtu koja je, iako nije uvijek prisutna, očito vrlo bitna, naročito među najmlađima, i povezana s političkom karijerom koja ih je više ili manje namjerno odvela do oružane kolaboracije: „nedostatak oca“ koji je doveo do potrage za muškim identitetom, gravitacija vojnom autoritetu i potreba za kompenzacijom vlastitih slabosti potragom za i iskazivanjem neke vrste muževnosti. To traženje vlastitog identiteta u poraženoj Francuskoj stvorilo je želju za ponovnim proživljavanjem ratnih iskustava njihovih očeva ili djedova, u isto se vrijeme identificirajući s pobjednicima, Nijemcima. Neki su se simbolički odrekli svojih očeva obukavši nacističku uniformu. U mnogim se slučajevima otac, taj odsutan junak, poput sjene nadvio nad životni put tih mladića. Mnogi od njih bili su zarobljeni u potpuno ženskom okruženju s kojim su se teško nosili. T. D. je iskreno rekao: „Sa sedamnaest sam se godina pridružio Nijemcima samo da se maknem od majke.“ Progonio ga je lik izgubljenog oca: „Ne znam ništa o njemu... majka mi nikada nije htjela reći ništa o njemu. Ne poznajem očevu obitelj. Ne znam čak niti je li uopće imao obitelj.“⁶⁶ Ponekad je lik oca heroja gušio razvoj sina koji se nije mogao mjeriti s rovovskim veteranom. A.G. je patio pod tlačiteljskim autoritetom svog oca, koji je nakon rata ostao invalid.⁶⁷ J.M. je tek 1948. godine tražio milost od suda i pomoć da se rehabilitira „u očima moga oca, koji je oslijepio u Prvome svjetskom ratu.“⁶⁸

Naš uzorak pokazuje tipičan način na koji su se neki kolaboracionisti uključili u rat u *pet do dvanaest*. Iako moramo napomenuti da to baca sjenku sumnje na dojam koji je stvorio *Lacombe Lucien*,⁶⁹ ne smijemo svesti kolaboracioniste na sliku siročeta ili siromašnog slabašnog dječaka u potrazi za ocem, koji je u nacizmu pronašao željeni autoritet. Njihove karijere prožete su stalnom potragom za muškim identitetom, a to je išlo tako daleko da su fašističke mitove o muževnosti poistovjećivali sa svojim težnjama da dosegnu muškost. Ako se usredotočimo na tu potragu za identitetom, otkrit ćemo da su ti mladići bježali od ženskog okruženja. Općenito gledano, to bi moglo vrijediti i za cijelu vichyjevsku Francusku, razoružanu i demobiliziranu, sa sve manje muškaraca što je dulje trajala okupacija:⁷⁰ 1945. godine 1.700.000 Francuza – 6% odraslog stanovništva – još uvijek je vegetiralo u Njemačkoj, bilo kao ratni zatvorenici ili ih je mobilizirao STO; deseci tisuća su deportirani, a oko 100.000 mladih domoljuba pridružilo se Maquisu do kraja lipnja 1944. godine. Te su se velike brojke pribrajale visokoj stopi smrtnosti muškaraca u dva Rata. Mladići iz našeg uzorka na različite su načine pokušavali pronaći potvrdu svoje muškosti: kolaboracionističkom uniformi, moći da budu surovi, pa i samim ratom potvrđivali su svoju muževnost, za koju su smatrali da je ugrožena, ugrožena ili zaniijekana.

Jedan svjedok koji je opisivao francuskog *gestapovca*, koji je završio u najmračnijim ponorima kolaboracionizma, iako je u početku bio pošten vlasnik malene trgovine, rekao je da se „potpuno promijenio čim je prešao u Gestapo. Uspravio se i počeo se muževnije kretati.“⁷¹ Ili pak, drugom prilikom, jedan je francuski pripadnik Waffen SS-a ovako pisao prijatelju 1943. godine:

Nikad se nisam sramio svoje uniforme dok sam bio u Kolonijalnoj artiljeriji i ponosim se ovom koju ću sada nositi zato što je ne nose kukavice ili hvalisavci, nego samo neustrašivi muškarci kojima nema mane. To je slavna odora, nije za marionete. Tako da ti odmah sada kažem da ću, kad dođem na dopust, biti u odori Waffena.⁷²

Na jednoj višoj razini, opisujući kako su različiti ideali doveli 7.600 Francuza u Diviziju Charlemagne krajem 1944. godine, Christian de la Mazière je zapisao: „Koliko nas je, na primjer, ubijeno, a da nisu znali ni zašto, jednostavno stoga što su mislili da će u Waffen SS-u moći oživjeti epske snove kadeta iz Saumura (grad u Francuskoj, op. prev.) ili čak cijelu junačku mitologiju Prvoga svjetskog rata?“⁷³

Oružani kolaboracionizam upućuje na rijetko proučavan, ali vrlo zamjetan element u poslijeratnoj Francuskoj – element koji rat smatra velikim testom muževnosti. U fašističkim se zemljama ta slika nadvila nad cjelokupnu populaciju. Osporavajući dominaciju pacifizma, francuska književnost dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća veličala je muževnost iz rovova.⁷⁴ To je pomoglo pri stvaranju osjećaja domoljublja kod nadolazećih generacija u konzervativnim sredinama koje su njegovale vojne vrijednosti. Iz njih će doći podjednak broj sljedbenika Slobodne Francuske i kolaboracionista. No, za razliku od Pokreta otpora, među naoružanim kolaboracionistima bio je velik broj muškaraca povezanih s borbenim veteranskim skupinama koje nikad nisu „položile oružje“ između dvaju ratova. Za te ekstremne desničare poraz je bio dokaz slabljenja, ali vichyjevske ideje o nacionalnoj rekonstrukciji, popraćene razoružanjem, nisu odgovarale njihovoj mitologiji muškoga. Mnoge je fascinirala muška vojska te su se pridruživanjem SS-u pokušavali uskladiti svoja muška ega s nekom svojom idejom o tome što i kakav muškarac treba biti.

Iako je priklonjenost fašističkom modelu možda i bila marginalna, krizu muškog identiteta u Francuskoj dodatno su pogoršali poraz i okupacija, a to se jasno vidi u činjenici da su na pozivima na mobilizaciju bile sve snažnije i muževnije slike što je rat dulje trajao, da bi sve kulminiralo prilikom oslobođenja. Početna kriza muškog identiteta rezultirala je određenom dozom sumnje u status razoružanog radnika, pacifističke slike koju su toliko voljeli veterani iz Prvoga svjetskog rata. Na kraju se to svelo na stari, više ili manje sporazumni stereotip o naoružanom dobrovoljcu i na prikazivanje pretjerane muževnosti. Tako je izlazak iz krize nakon oslobođenja rezultirao neviđenom reakcijom koja je dovela do nasilja i sudske represije, naročito stroge kad se radilo o kolaboracionistkinjama – najšokantniji postupak bio je kada su domoljubi, pripadnici Pokreta otpora ili anti-fašisti u svakom francuskom departmanu obrijali glave tisuću Francuskinja.⁷⁵ Bio je to simbolički postupak kojim se dalo do znanja da muškost i muževnost nacije zahtijeva ponovnu uspostavu muške dominacije nad ženskim tijelom. Muška reakcija, koja je pratila nacionalno oslobođenje, vidljiva je u cijeloj Europi 1945. godine: glave neposlušnih žena bile su obrijane u praktički svakoj regiji koja je bila okupirana. No, isto to su ranije činili i fašisti: takvo javno nasilje nad ženama služilo je da se obnovi muževnost koja je pratila preuzimanje moći. Prije rata brijanje glave prakticirali su samo pripadnici Freikorpsa i nacisti u Njemačkoj te falangisti u Španjolskoj za vrijeme građanskog rata.

Ako povežemo dva svjetska rata s „muškom patnjom“ koja je bila duboko ukorijenjena u kulturnim prevratima novog industrijskog doba, vidimo da su ratovi istovremeno potvrdili i uništili muževnost. Istovremeno su pojačali i doveli u pitanje mušku dominaciju. Iako su naizgled barem privremeno učvrstili mitove o muževnosti, nisu li naposljetku bili tek dokaz krhkosti muškog identiteta?

BILJEŠKE STR. 268-283

- 1] Od srca zahvaljujem Pauli Schwartz, Fabriceu Virgiliju, i Danièle Voldman za korisne savjete koje su mi pružili. Sve ilustracije korištene uz dopuštenje Musée d'histoire contemporaine. (Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine). George L. Mosse, *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity* (New York i Oxford, Oxford University Press, 1996).
- 2] Françoise Héritier, *Masculin/ féminin. La pensée de la différence* (Paris: Odile Jacob, 1992).
- 3] Elisabeth Badinter, *xy. De l'identité masculine* (Paris: Odile Jacob, 1996).
- 4] O ovoj temi napisano je mnoštvo radova. Spomenimo kao primjer samo neke: Mary Nash, *Defying Male Civilisation: Women in the Spanish Civil War* (Denver, CO: Arden Press, 1995.); R.M. Douglas, *Feminist Freikorps. The British Voluntary Women Police, 1914-1940* (London: Praeger, 1999.); Suzan Kingsley Kent, *Making Peace. The Reconstruction of Gender in Interwar Britain* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.); Françoise Thébaud, *La femme au temps de la guerre de 14* (Pariz: Fayard, 1995).
- 5] Lee Ann Whites, *The Civil War as a Crisis in Gender – Augusta, Georgia, 1860 – 1890* (Athens, Georgia, i London: University of Georgia Press, 1995.); Joanna Bourke: *Dismembering the Male* (London: Reaktion, 1996.); Danièle Voldman, 'Les bombardements aériens: une mise à mort du „guerrier“?', u: Cécile Dauphin, Arlette farge et al., ur., *De la violence et des femmes* (Pariz: Albin Michel, 1997.), 146-158.
- 6] Suzanne Horvath, 'Philosophie au masculin? Georg Simmel et les images de la virilité à l'aube de l'ère nazie', *The European Legacy*, Vol.2, no. 6 (1997.), 1027.
- 7] George L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars* (New York i Oxford: Oxford University Press, 1990).
- 8] O španjolskom iskustvu vidi: Mary Vincent, 'The Martyrs and the Saints: Masculinity and the Construction of the Francoist Crusade', *History Workshop Journal*, Vol. 47 (1999.), 70-98.
- 9] Michael Kelly, 'The Reconstruction of Masculinity at the Liberation', u H.R. Kedward i Nancy Wood, ur., *The Liberation of France. image and event* (Oxford i Washington, D.C.: BERG Publishers, 1995.), 117-128.
- 10] R. Frison-Roche, *Premier de Cordée* (Grenoble i Pariz: Arthaud, 1943.), 292.
- 11] Hélène Eck, *La guerre des ondes. Histoire des radios de langue française pendant la Deuxième Guerre Mondiale* (Pariz: Armand Colin, 1985.), 126. Philippe Henriot, koga su Nijemci 1944. godine postavili za državnog ministra za informiranje i propagandu, bio je stari vojnik i strastveni govornik. Svakog je dana održavao po dva govora na Radiju Vichy sve dok ga 28. lipnja 1944. nisu ubili pripadnici Pokreta otpora.
- 12] Angus McLaren, *Sexuality and Social Order. The Debate over the Fertility of Women and Workers in France 1770.-1920.* (New York: Holmes and Meier, 1983).
- 13] Miranda Pollard, *Reign of Virtue. Mobilizing Gender in Vichy France* (Chicago i London: The University of Chicago Press, 1998).
- 14] Vidi, primjerice, Pierre Caraminot i André Masson, *Deux messages des camps. Pour une mystique française – Vous et nous* (Pariz: Plon, 1942).
- 15] Joseph de la Porte du Theil, *Un an de commandement des chantiers de la jeunesse* (Pariz: Sequana, 1941), 18.
- 16] Jean Arrii-Blachette, *Volonté d'une génération* (Pariz i Clermont: Ferdinand Sorlot, 1940.) Vidi posebice poglavlje 'La reconstruction de l'homme', 59, ff.

*] *Service d'Ordre Légionnaire*, poznatija kao Darnandova milicija, po svom utemeljitelju Josephu Darnandu, bila je radikalno desničarska vojna organizacija (čak i u kontekstu vichyjevske francuske), osnovana

- 1940., poznata po brojnim ratnim zločinima (op. prev.).
- 17] *Le Cri du Peuple*, 4. prosinca 1941.
- 18] Joan Tumblety, 'Revenge of the fascist knights: masculine identities in *Je suis partout*, 1940-1944', *Modern and Contemporary France*, 7/1 (1999), str. 11-20.
- 19] Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine, Nanterre (BDIC), zbirka njemačkih pamfleta, O predmet 22836.
- 20] Vidi zakon kojim se Francuzima dopušta priključivanje francuskim jedinicama SS-a, objavljen u *Journal officiel*, 23. srpnja, 1943.
- 21] BDIC, njemački plakat, 1943.
- 22] Laurent Douzou, 'La résistance une affaire d'hommes?', u: François Rouquet i Danièle Voldman, ur., *Identités féminines et violences politiques (1936-1946)*. Les Cahiers de l'IHTP, 31 (Pariz, 1995.), 23-24.
- 23] Govor generala De Gaullea, 30. srpnja, 1940.
- 24] Luc Capdevilla, *Les Bretons au lendemain de l'Occupation. Imaginaire et comportement de guerre (1944-1945)* (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 1999).
- 25] Paula Schwartz, 'Partisanes and gender politics in Vichy France', *French Historical Studies*, sv. 16, br. 1 (1989), 126-151; Luc Capdevilla, 'La mobilisation des femmes dans la France combattante 1940-1945', CLIO, *Histoire, Femmes et Sociétés*, 12 (Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2000.), 57-80.
- **] Radi se o uglavnom ruralnim gerilskim odredima Pokreta otpora (op. prev.).
- 26] To su bile grupe boraca koje su službeno stavljene pod jedinstvenu zapovjednu strukturu za Oslobođenja.
- 27] Capdevilla, *Les Bretons*; FTPF je oružani pokret otpora kojeg je 1941. osnovala francuska Komunistička partija (op. prev.).
- 28] M.B., rođen 1922., intervjuiran 30. travnja 1993.
- 29] Antoine Prost, *Les anciens combattants*, 3 sveska. (Pariz: Presses de la Fondation Nationale de Sciences Politiques, 1977).
- ***] *Poilu* (franc. dlakav) je naziv od milja za pripadnike francuskog pješaštva u Prvom svjetskom ratu. (op. prev.).
- 30] Antoine Prost, 'Les représentations de la guerre dans la culture française de l'entre-deux-guerres', u: Jean-Jacques Becker et al., ur., *Guerres et cultures 1914-1918* (Pariz: Armand Colin, 1994.), 22.
- 31] Vidi Mosse, *Fallen Soldiers*.
- 32] H.R. Kedward, *Resistance in Vichy France* (Oxford: Oxford University Press, 1978).
- 33] Vidi, na primjer, Jeanne Bohec, *La plastique à bicyclette* (Pariz, Editions du Félin, 1999. [1975.]); Brigitte Friang, *Regarde toi qui meurt* (Pariz: Edition du Félin, 1997. [1970.]); Te domoljubne žene, koje su obično potjecale iz konzervativnih vojničkih obitelji, tvrde kako su već u ranoj dobi pokazivale zanimanje za ratne priče, te ih je fascinirala oružana borba.
- 34] Luc Capdevila, 'Le mythe du guerrier et la construction d'un „éternel masculin“ après la guerre', *Revue Française de Psychanalyse*, 2 (1998.), 607-623; o filmu vidi Sylvie Lindeperg, *Les écrans de l'ombre. La Seconde Guerre mondiale dans le cinéma français (1944-1969)* (Pariz: CNRS, 1997.).
- 35] Najvažnije studije o LVF-u, SS-ovim divizijama na istočnom frontu i miliciji Josepha Darnanda jesu: 'La Légion des Volontaires Français contre le Bolchevisme. A Study in the Military Aspects of French Collaboration 1941-1942', M.A. dissertation, Saint Thomas University, New Brunswick, 1969; Albert Merglen, 'Soldats français sous uniformes allemands 1941-1945: LVF et „Waffen-SS“ français', *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre mondiale (RH2GM)*, 108 (1977), 71-84; Jacques Delperrié de Bayac, *Histoire de la milice 1918-1945* (Paris: Fayard, 1969); Monique Luirard, 'La milice française dans la Loire', *RH2GM*, 91 (1973), 77-102; Pascal Ory, *Les collaborateurs 1940-1945* (Paris: Seuil, 1976); Dominique Veillon, *La collaboration. Textes et débats* (Paris: Librairie Générale Française, 1984).
- 36] Merglen, 'Soldats français'.
- 37] *Archives départementales d'Ille-et-Vilaine (ADIV) 1310 W*. Izvještaji o paravojnim grupama koje su surađivale s njemačkim postrojbama u Bretanji. Vladin povjerenik istražnom sucu. Rennes, 10. svibnja 1945.
- 38] ADIV, 213 W: G.A., saslušanje 22. veljače 1945.; 213 W: C.G., saslušanje 25. svibnja 1945.; 213
- W: X.M., saslušanje 1. lipnja 1946. Svi ovi slučajevi odvijali su se pri Sudu u Rennesu.
- 39] ADIV 213 W: R.S., saslušanje 23. lipnja 1948.
- 40] ADIV 213 W 45, br. 186.
- 41] ADIV 213 W 44, br. 173.
- 42] ADIV 213 W 55, br. 21.
- 43] ADIV213 W 62, br. 95.
- 44] ADIV 213 W: R.D., saslušanja 15. i 16. ožujka 1945.
- 45] Institut za povijest današnjice (L'Institut d'Histoire du Temps Présent IHTP), brošure, tekstovi i dokumenti: pismo iz Tübingena, 22. prosinca 1943.
- 46] ADIV 213 W: Y.L., saslušanje 6. lipnja 1945, psihijatar kojeg je odredio istražni sudac utvrđuje optuženikovo duševno stanje, 15. svibnja 1945.
- 47] ADIV 213 W: Y.L., saslušanje 6. lipnja 1945, psihijatar kojeg je odredio istražni sudac utvrđuje optuženikovo duševno stanje, 15. svibnja 1945.
- 48] ADIV 213 W br. 59, stručni psihijatrijski pregled, 21. travnja 1945.
- 49] *Ibid.*, izjava A.R. istražnom sucu, 27. ožujka 1945.
- 50] Christian de La Mazière, *Le rêveur casqué* (Paris: Robert Laffont, 1972).
- 51] ADIV, 213 W: A.G., saslušanje 22. veljače, 1945.
- 52] ADIV 213 W: C.G., saslušanje 25. svibnja, 1945., izvještaj Službe za socijalnu skrb, svibanj 1945.
- 53] ADIV 213 W: X.M., saslušanje 1. lipnja, 1945., izvještaj Službe za socijalnu skrb i izvještaj psihijatra, travanj 1945.
- 54] ADIV 213: Y.L., saslušanje 6. lipnja, 1945., psihijatrijsko ispitivanje 15. svibnja, 1945.
- 55] ADIV 213 W: J.M., saslušanje 4. srpnja, 1945., izvještaj psihijatra.
- 56] Theodore Zeldin, *France 1848-1945*, Vol. 1, *Ambition, Love and Politics* (Oxford: Oxford University Press, 1973).
- 57] ADIV 213 W – 1945 br. 18, Regionalni ured za borbe, ranjenike i žrtve rata (Office départemental des mutilés, combattants, victimes de la guerre et pupilles de la nation), pismo prefektu, 1. veljače, 1945.
- 58] ADIV 213 W: i915, br. 172, podatak iz knjige rođenih u Tinténiacu.
- 59] ADIV 213 W 25, 1945, br. 14, policijsko izvješće, Savigny-sur-Orges, 26. siječnja, 1945.
- 60] ADIV 213 W, 1946, br. 65, izvještaj *Direkcije za nadzor teritorija*, Mulhouse; D.T., saslušanje 25. travnja, 1945.
- 61] ADIV 213 W: R.S., saslušanje 23. lipnja, 1948.
- 62] Zeldin, *Ambition, Love and Politics*.
- 63] ADIV 213 W, br. 36, psihijatrijski pregled, 13. veljače, 1945.
- 64] ADIV 213 W 23, 1944, br. 14.
- 65] ADIV 213 W 58, 1946, br. 65, iskazi izneseni na vojnom sudu, 17. listopada, 1945.
- 66] ADIV 213 W, 1946, br. 65, prijepis prve izjave koju je kao dokaz dao D.T., 17. listopada, 1945.
- 67] ADIV 213 W, saslušanje 22. veljače 1945, izvještaj *Direkcije za nadzor teritorija*, Vannes, 2. listopada, 1944.
- 68] ADIV 213 W 25, 1945, br. 14, JM-ova molba za pomilovanje, 6. prosinca, 1948.
- 69] Louis Malle, *Lacombe Lucien*, 135-mm film (1974). Radi se o seljačkom dječaku koji moli svog učitelja da mu dopusti da se pridruži Pokretu otpora u ljeto 1944., ali biva odbijen jer je premlad. Umjesto toga pridruži se kolaboracionističkoj skupini koja progoni Maquiste. Zaboravljajući da je kolaboracionizam bila samostalna politička opcija, Malle prikazuje mladića kao dirljivo nezrelog, zapletenog u turbulentna povijesna događanja: *Lacombe Lucien*, istina, odabire Njemačku, ali silom prilika postaje izdajnik.
- 70] H.R. Kedward, *In Search of the Maquis* (Oxford: Oxford University Press, 1993).
- 71] Philippe Aziz, *Au service de l'ennemi. La Gestapo française en province 1940-1944* (Paris: Fayard, 1972), 16.
- 72] IHTP, pamfleti, tekstovi i dokumenti, pismo iz Heerthea, 22. veljače, 1943.
- 73] De La Mazière, *Le rêveur casqué*, 61.
- 74] Vidi npr., Tocaben, *Virilité (Au front de la Grande Guerre)* (Paris: Flammarion, 1931), predgovor Andréa Tardieua.
- 75] Fabrice Virgili, *La France 'virile'. Des femmes tondues à la Libération* (Paris: Payot, 2000).

Claudio Magris

Habsburški mit u modernoj austrijskoj književnosti

S talijanskog jezika prevela:
mr. sc. Ariella Fabio

Austrougarsko carstvo nestalo je 1918. Ali za intelektualce i pjesnike te civilizacije, koji su bili svjedokom nagloga uništenja njihova društva, a time i baze njihova života i kulture, za austrijske pisce koji su se našli izbačenima u jednoj novoj političkoj klimi, čijim se zahtjevima njihovo obrazovanje nije moglo prilagoditi, stara habsburška Austrija činila se, a i danas se ponekad takvom čini, poput sretne i harmonične epohe, poput uređene i bajkovite Srednje Europe u kojoj se činilo da vrijeme ne protječe toliko brzo i tjeskobno da bi se mogle zaboraviti još dojučerašnje vrijednosti i osjećaji. U njihovom sjećanju ona je tako postala „zlatno doba sigurnosti. U našoj, gotovo tisućljetnoj, austrijskoj monarhiji sve se činilo dugovječnim, pa i sama Država činila se najvišom garancijom te postojanosti (...). Svatko je znao što posjeduje i što mu pripada, ono što mu je bilo dozvoljeno i ono što je bilo zabranjeno: sve je imalo svoje pravilo, svoju težinu i svoju preciznu mjeru.“¹ U iskrivljenom ogledalu ponovnog prisjećanja Austro-Ugarska prikazivala se poput „jedne stare Države kojom upravlja priseban car i vremesni ministri. (...), poput zemlje lišene ambicija sa jedinom nadom da se uščuva nedotaknutom u europskom prostoru braneći se od bilo koje radikalne promjene.“² Te epohe ne sjećamo se poput „stoljeća strasti.“ Ljudi su se „sporo kretali, spokojno zborili, a raspravljajući su si gladili pomno dotjerane brade, često već posijedjele.“³

Tuga za jednim postojanim i sigurnim vremenom, usidrenim na starim i čvrstim vrijednostima, miješala se u prisjećanjima sa nostalgijom uspomena na djetinjstvo, s mirisima i bojama preko kojih se takva atmosfera neizbrisivo urezivala u sjećanje: „Još i danas ne mogu zaboraviti onaj smrad vlage, plijesni, tako

karakterističan za tu carsku kuću, kao i za sve austrijske javne urede, onaj smrad koji su Austrijanci nazivali „erarskim.“⁴ U moralnoj zbrci nove Europe pamtimo, s naivnim prepuštanjem i ironičnom nježnošću, da se tada, u carsko-kraljevsko vrijeme, jako vjerovalo u građanski dekor i u čestitost. „U današnje vrijeme koncepti društvene, obiteljske i osobne časti su (...) ostaci, kako nam se katkada čini, legendi iz djetinjstva u koje se ne možemo uzdati. U ono vrijeme, međutim, vijest o smrti sina jedinca slomila bi austrijskog kotarskog kapetana manje od nekog mogućeg nečasnog čina kojega bi taj isti počinio.“⁵

Tako se Joseph Roth i Stefan Zweig sjećaju njihova svijeta, uzburkanog olujama koje su veće i od njega samoga; svijeta kojemu je sam Zweig priznavao sporu impotentnost i mediokritetsku licemjernost, ali i svijeta koji se u sjećanjima pretvarao u idealnu domovinu, toliko umrtvljenu i ostarjelu, ali koja je očuvala vrline što se čine već gotovo nevjerojatnima, uzvišen dekor i ispravnost, pedantno poštovanje i ugodnu mirnoću, prolaznu i čeznutljivu radost življenja. Ovaj proces koji na bajkovit i poetski način transformira nestanak dunavskoga društva karakterizira veliki dio austrijske književnosti nastale nakon apokalipse 1918. godine.

Od Zweiga do Werfela, od Rotha do Csokora, od Musila do Doderera, mnogi su pisci evocirali, direktno ili indirektno, atmosferu i obilježja dunavske civilizacije. Ne radi se o vanjskoj tematskoj srodnosti, koja bi povezivala neke autore prema vanjskom kriteriju oslanjajući se na zajedničke motive i sadržaje njihovih djela, već se radi o čvrsto određenom kulturološkom humusu, koji se prepoznaje u izražajnosti i u posebnom poetski inspiriranom tonu. Čovjekoljublje i misao tih pisaca, njihove mnogobrojne reakcije u suočavanju sa stvarnim problemima života i nijanse njihovih senzibiliteta, uvjetovani su težinom tradicije koje se teško uspijevaju osloboditi, posebice nejasnim osjećajem nesigurnosti i nezadovoljstva koje osjećaju pred ondašnjom aktualnom povijesnom stvarnošću, a što rezultira bijegom u prošlost i nemogućim povratkom samoj stvarnosti i osjećajima prema jednom svijetu kojega je povijest uništila.

Ti ljudi koji su se formirali unutar Austrijskog Carstva, Kraljevine Ugarske i Bohemije, i tako redom kako zvuči „Puni Naslov“ Franje Josipa, okrenuli su se unatrag, u doba svoje zrelosti, onom „jučer“ kojega osjećaju kao uporišnu točku njihove ljudske i umjetničke osobnosti. Nostalgija i ironija, zaokružen opis ili duhovna podloga koja se izmiče karakteriziraju evociranje „Kakanije,“⁶ kako je tu državu nazvao Musil; i unatoč svim različitostima u temperamentima i možda suprotstavljenim kutovima gledanja iz kojih se taj svijet promatrao i ponovno doživljavao, on ima jednu karakterističnu fizionomiju. Fizionomiju koju je teško u potpunosti obuhvatiti, budući da se radi više o jednom glazbenom *Stimmungu*, o usklađenom predstavljanju, kako se to jasno vidi iz snažno subjektivnog, lirskog i mitološkog tona, kojim su se ti pisci, od Werfela do Rotha, odnosili prema nestalom austrougarskom društvu. Njihovo poetsko iskustvo nalazi poticaj u toj bolnoj vezi s prošlošću, u mitu urezanom u njihovom sjećanju i njihovoj mašti ili, bolje reći, u njihovoj kulturi.

Termin mit koji u sebi podrazumijeva transformaciju i deformaciju stvarnosti zbog želje da se iz nje, stvarnosti, izvuče očekivana ključna istina; njezin pretpostavljeni metapovijesni nukleus koji sažima njezin najtočniji smisao, dobiva

u ovom slučaju posebno značenje. Habsburški mit nije tek jednostavni proces promjene stvarnosti, što je osobina svakog poetskog čina, već je cjelovita zamjena jedne povijesno-društvene stvarnosti drugom, onom izmišljenom i varljivom; to je sublimacija jednog stvarnog društva u jedan pitoreskni, pouzdan i dotjeran svijet iz bajke. Podrazumijeva se da to mitovanje nije samo obično fantaziranje, već je ono sposobno ponekad obuhvatiti stvarne aspekte habsburške civilizacije i s posebnom ih finoćom uklopiti. I podrazumijeva se, osim toga, da se nisu svi pisci zaustavili samo na površnom hvaljenju dobroga staroga austrijskog doba: Musilova ironija je bez milosti raspršila dvorsku i poštovanu prašinu koja je, poput svetinje, prekrivala sumrak epohe Franje Josipa. Ali i najokrutnija Musilova analiza i Dodererova duhovitost lišena uljepšavanja ostaju tek unutar determiniranog načina gledanja, a oni sami su poput zatvorenika, ali i ljutih kritičara, te bajkovite i mučne preobrazbe dunavskog svijeta i nadolazećeg otuđenja koje je, više od stoljeća, bilo moćno sredstvo vlasti i najkorisniji duhovni oslonac habsburškog imperija.

Jer mitovanje o habsburškom svijetu, koje se preispituje na stranicama napisanima nakon njegova raspada, nije samo obično evociranje prošlosti, već se uklapa u dugačku tradiciju, u povijesni proces transformacije austrougarske stvarnosti: proces koji suvremeni pisci predstavljaju kao posljednju fazu, završnu i egzemplarno poglavlje, budući da već čin opisivanja toga društva nakon njegove propasti naglašava karakter otuđenja i bijeg od stvarnosti, što je oduvijek karakteriziralo pogled na austrijski problem, na habsburški mit. Radi se o mudrom, djelotvornom instrumentu domišljatog političkog otuđivanja, naporu da se pronađu razlozi za preživljavanje jednog, sve teže mogućeg i anakronističkog, dijela društva te da se tako skrene pažnja s konkretne percepcije stvarnosti. Naravno taj patetični napor, proizašao iz iskrene i strastvene privrženosti vrijednostima koje su se željele obraniti, nije se zaustavio samo na nivou općenite političke propagande, već se proširio na plan osjećaja i svakodnevnih vrijednosti, na sam stil života. Tako je habsburški „sistem“ obuhvatio kompleksnost navika i ideala, ne samo onih političkih, već i osobnih, u posebnoj duhovnoj atmosferi. Veliki dio austrijske književnosti koji obuhvaća posljednje stoljeće habsburške povijesti nastao je u takvoj klimi, a duboka ljudska dužnost koja je pokretala taj pokušaj nemogućega očuvanja, prenosila se na stranice pune dirljive humanosti i prave poezije. Habsburški mit dostigao je zamjetljivu sposobnost širenja i prodiranja, prožeo je svijesti i osjećajnosti, i gotovo je sasvim uspio preoblikovati kontradiktornu austrijsku stvarnost u jedan mirni i spokojni svijet. Takvog ga se zapravo sjećaju pisci koji su nadživjeli njegovu propast, zaljubljeni u tu nepomičnu epohu u kojoj se i, kada su događaji prijetili i kada se osjećala potreba za mirom, „moglo (...) sići s vlaka vremena, popeti se na zajednički vlak na zajedničkoj postaji i vratiti se u domovinu.“¹⁷ I zaista se taj osjećaj izgubljenosti zbog uništenog osjećaja pouzdane sigurnosti i zbog izgubljene hijerarhije vrijednosti, primjećuje na stranicama suvremenika koji evociraju Kakaniju, čiji je raspad, čini se, preokrenuo njihove živote i njihove osjećaje: „Tada, prije velikoga rata, (...) nije još bilo svejedno živi li netko ili je umro. Ako je netko bio izbrisan iz povorke smrtnika, nije na njegovo mjesto odmah dolazio netko drugi, kako bi se zaboravio pokojnik, već je ostajalo prazno mjesto tamo gdje je pokojnik nedostajao (...). Svemu onomu što je raslo

trebalo je puno vremena za rast, a svemu onomu što je prolazilo trebalo je puno vremena da bude zaboravljeno (...); živjelo se u vremenu uspomena, kao što se danas živi od sposobnosti da se brzo i potpuno zaboravi.“¹⁸

Teme i motivi modernog evociranja carstva ne rađaju se, dakle, s njihovim modernim autorima, već se nadovezuju na jednu zasebnu tradiciju. Štoviše, kod suvremenih autora koji u svojim djelima prizivaju u sjećanje ambijent i humanizam carskokraljevske monarhije, stari aspekti mita dobivaju veću važnost, jasniji su i naglašeniji, pa se upravo u tim novijim djelima može bolje uočiti dugotrajan napor carstva da prikrije i idealizira vlastitu stvarnost. Ono što se ranije patetično propovijedalo i što se brkalo sa stvarnom realnošću habsburškog sistema, sada se pojavljuje u obličju jasnog i transparentnog lica mita, maštovite i sentimentalne vizije, ponavljajući tek kroz sjećanja i izvlačenja iz zaborava prošlosti ona priželjkivanja i promjene koje su se potom projicirale na ondašnju, prilično drugačiju, suvremenu realnost. Dezorijentirani u novom kaotičnom svijetu izniklom na ruševinama 1918., austrijski intelektualci uhvatili su se za idealiziranu i očaravajuću habsburšku tradiciju, prihvaćajući, ili barem podnoseći, mitovanje koje otuđuje povijesnu stvarnost koja je bila karakteristična za epohu Franje Josipa.

Za Franza Werfela, kozmopolitskog Židova, i za *Weltfreunda*,¹⁹ carstvo je figuriralo poput nadnacionalne države, poput „Velike Švicarske,“ uljuđene i harmonične, poput pitoresknog i uklopljenog mozaika koji je ujedinjavao „Tirolske Alpe, jezera Salzkammergut, blage horizonte Bohemije, divlje visoravni Krasa, široke ulice u cvatu Jadrana, palače Beča, crkve Salzburga, tornjeve Praga“²⁰ (...), široke nizine Puszte (...), visoke pašnjake Karpata i nizine Dunava, sa svim ljepotama njegova riječnog zaljeva, s njegovim divljim prerijama bogatim pticama i velikim otocima gusto naseljenima na njegovom pritoku Tisi.“²¹ To je najsugestivnija bilješka koja obiluje srednjoeuropskim šarmom, bilješka koja uvijek s posebnim slavenskim mirisom prati evociranje carstva, no još je važnije političko-vjersko značenje koje je Werfel pripisivao habsburškom društvu. Carstvo mu se činilo kraljevstvom utemeljenim na „tragu jedne nadmoćne ideje“ i ideološki ga je suprotstavljao „nacionalnim državama koje su u svojim intimnim suštinama demonska jedinstva, poput svega onoga što je demonsko i idolopokloničko, one su podobno „dinamične,“ prijeteće i one kojima se prijeti.“²² Nadnacionalni ideal, koji se izražavao još u očinskim i strogim počecima proglasa Franje Josipa, *An Meine Völker* [op.ur.], bio je ideološki temelj dunavske monarhije, njezin duhovni i propagandni oslonac u borbi protiv modernog buđenja nacionalnih snaga; bio je, zapravo, oružje u borbi Habsburgovaca protiv povijesti. Za Werfela, koji je pisao u jednoj Europi već potresenoj nacizmom, taj srednjovjekovni i feudalni univerzalizam transformira se u jedno moderno europsko društvo, u jedno harmonično nadvladavanje nacionalnih različitosti. Habsburški imperij tražio je da njegov podređeni „ne bude samo Nijemac, Rusin, Poljak, već nešto više, nešto iznad toga;“²³ tražio je „istinski i pravi sacrificium nationis,“²⁴ „odricanje od ugodne afirmacije sebe samih, odricanje od uzbudljivog prepuštanja instinktima vlastite krvi,“²⁵ zbog čega se čovjek „preobražava, iz Nijemca ili Čeha što je bio, (...) u Austrijanca.“²⁶

Različite povijesne komponente pridonijele su stvaranju mita: njemačko-srednjoeuropsko djelovanje habsburškog carstva, kulturološkog kolonizatora

istočne Europe (dovoljno je znati da bez njega pisci poput Rilkea i Kafke ne bi pripadali njemačkoj književnosti), i iskrena, ali u suštini hirovita želja za nadnacionalnom harmonijom. I Thomas Mann je osjetio šarm i značaj onoga što se događalo: „...kada bi stari gospodin običavao reći ‚Moji narodi‘, tada sam ponekad pomislio da nasljednik i nastavljač Svetog Rimskog Carstva Njemačke Nacije nije pruska Njemačka, već Austrija.“¹⁷ No Werfelovoj egzaltaciji posebice pridonosi staro političko otuđenje religijskog tipa, paternalistički mit naroda suprotstavljen modernoj stvarnosti nacija nastalih Francuskom revolucijom. Tako je gospodin von Trotta, slovenski barun iz Sipolja, mislio da „mogu postojati mnogi narodi, ali ne i nacije. A još su i stizale različite, jedva razumljive naredbe i odluke iz ureda vladara koje su se odnosile na mirno postupanje s ‚nacionalnim manjinama‘, što je jedna od onih riječi koje je gospodin von Trotta najdublje mrzio. Jer, u skladu s njegovim idejama ‚nacionalne manjine‘ nisu bile ništa drugo već najbrojnije zajednice ‚prevratničkih pojedinaca‘.“¹⁸

Jednako je mitizirana i obrana voljenih transformiranih vrijednosti. Za Werfela je kohezivni element carstva bila „statična, mudra i veličanstvena sposobnost koja se manifestirala kao maestralna sposobnost odgađanja rješenja, izbjegavanja i umanjanja sukoba. Ta nepomičnost u nepristojnom jeziku Austrijanca okarakterizirana je kao klasični koncept *fortwursteln*“¹⁹ „²⁰ Retrogradna statičnost bila je tako prikrivena i objašnjena nekim dubljim značenjem, uzdiže se do manifestacije superiorne mudrosti: ograničavanja i mane postaju zasluge i vrline. Spora nesposobnost postaje grandiozna statičnost te od uzroka postaje lijek za labilnu političku situaciju; a što se Werfela tiče ta inertnost proizlazi iz spoznaje da je „svaki korak, pa i onaj najmanji, bio korak u ponor.“²¹ Bez sumnje, budući da je takvo bilo stanje stvari i struktura habsburškog sistema, svaka se akcija mogla preokrenuti protiv te ravnoteže i bila bi početak raspada. Mitološki i prividni aspekt tih tvrdnji sastoji se, dakle, ne u izobličavanju povijesne stvarnosti, već u prihvaćanju negativnog stanja kao idealnog dobra, u uživljavanju u poziciju apsolutne obrane takvoga stanja bez želje da se ono promijeni. U tom smislu Werfelovo strastveno uzdizanje uključuje jednu povijesnu činjenicu, statičnu i obrambenu taktiku dunavske monarhije; budući je ona zaista bila vođena, kako je govorio Musil, „pažljivo, diskretno i vješto tako da se oprezno otupi svaki trn.“²² Iz takvoga se stanja spontano formirao cijeli jedan stil života, obrambeni stav temeljen na suzdržanosti i odmjerivosti, jedan miran ritam koji je život skandirao kontrolirajući oprezno osjećaje i čuvajući „bezobzirnu suzdržanost;“²³ iz toga je proizlazilo „nadilažnje bilo kakve osobnosti“²⁴ te dobronamjerno ozračje „bliske nedodirljivosti.“²⁵

To jest: „Ponašalo se u toj zemlji, a ponekad i do krajnjih granica strasti i njezinih posljedica, uvijek suprotno od onoga što se mislilo, ili se pak mislilo na jedan način, a ponašalo se na drugi (...). Dogodilo se da..., običavalo se govoriti u Kakaniji, pa su u drugim mjestima vjerovali da se tamo dogodio neki čudesan događaj, no bio je to tek dobronamjerni izraz zbog kojega su se događaji i udarci sudbine činili lagani poput perca i misli.“²⁶

Bila je to obrana od navale osjećaja koji su se, tako nepoželjni, no snažni, čuvali tek u srcu kako ne bi poremetili metodičku strogoću svakodnevnih navika

i pretvarali se tek u nekakvo puko poštivanje birokratskog reda, kao na primjer, kada bi se mladi Carl Joseph von Trotta, polaznik Weisskirchenske kadetske škole jahanja u Moravskoj, vraćao kući za praznike. „Kada je dolazio uvijek je bila nedjelja. To se događalo prema volji njegova oca, kotarskog kapetana Franje Trotta, baruna iz Sipolja. Kojega god dana bi započeli ljetni praznici u institutu, u kući bi oni uvijek započeli u subotu. (...) Točno deset minuta prije devet, četvrt sata nakon prve mise, mladić bi se pojavio pred vratima svoga oca, u nedjeljnoj uniformi. Pet minuta prije devet, Jacques bi, u svojoj sivoj odori, silazio stepenicama i govorio: „Mladi gospodine, gospodin otac upravo dolazi.“ Carl Joseph popravljao bi još jednom svoj mundir, namještao teški pojas na mjesto, uzimao bi kapu u ruku i snažno je, kako je to bilo propisano, upro o bokove. Otac je stizao, sin bi lupnuo petama, a stara bi tiha kuća odjekivala (...). Otac je ulazio kroz vrata, Carl Joseph ga je slijedio. „Raskomoti se!“ rekao bi nakon nekog vremena kotarski kapetan. Tek tada bi se Carl Joseph približio robusnoj fotelji s visokim naslonom od crvenog pliša i sjedao nasuprot ocu, strogo privučenih koljena, a na njima kapa i bijele rukavice. Kroz malo razgrnute zelene persijane, slabe zrake sunca padale su na tamnocrveni tepih. Muha je zujala, zidni sat započeo bi odbrojavati svoje udarce. Kada bi eho devet pozlaćenih udaraca utihnulo, kotarski kapetan bi započeo: „Što radi gospodin pukovnik Marek?“ „Hvala, tata, dobro je!“ (...) „Pričaj dalje!“ (...). To je bio znak za početak intimnosti. Carl Joseph odlagao bi svoju kapu i rukavice na mali pisalić stolić, ustajao bi i započeo prepričavati događaje tijekom prošle godine. Stari je odobravao. Iznenada bi rekao: „Baš si fakin, sine moj! Zaista se mijenjaš! Jesi se možda zaljubio?“ (...) No odjednom bi zapitao: „Što je to podređenost?“ „Podređenost, deklamirao je Carl Joseph, je bezuvjetna poslušnost koju svaki podređeni duguje svojem starješini i svaki niži...“ „Stop!“, zaustavljao ga je otac i ispravljao, „kao što svaki podređeni nadređenom...“ (...). Otkucavalo je dvanaest.“²⁷

To je transpozicija birokratskog mentaliteta na nivo osjećaja i navika. Figura činovnika u sebi uključuje bit carstva, njegove metode vladanja i statične vrijednosti, općeljekovita politika protiv nezaustavljive prijetnje vremena i centrifugalnog komešanja. Smisao za red i hijerarhiju, odbojnost prema svakom titanizmu i odricanje od bilo kakve istinske promjene sublimirali su se u liku činovnika kojega nalazimo u cjelokupnoj austrijskoj književnosti, od Grillparzera do Musila, to je glas koji progovara i u liku gospodina von Trotta, „birokratski, spor i pomalo nazalni.“²⁸ Politička statičnost koja je srž takvoga lika prepoznaje se u ljudskim nijansama: u zreloj dobi, koja je najdraže godište likova u austrijskoj književnosti, u metodičkoj i skrupuloznoj sitničavosti, u žrtvovanju, gotovo religioznom, vlastite osobnosti u ime formalnog reda. Najdraži lik austrijske književnosti je vrijedni i postariji činovnik neke pisarnice i vlastitoga života, posvećen zaustavljanju divljih vjetrova pomoću spajalica uredskih papira. Tako Dodererov Julius Zihal, činovnik u mirovini koji provodi sate svoje mirovine promatrajući sa prozora svaku večer nekoliko žena kako se svlače u kući nasuprot njegove, daje smisao svojem novom životu, brižno bilježeći: „Prozor I nasuprot, 10 sati, pamtiti kao zamašnu; nasuprot prozoru II, sati 10,10 otprilike; zamašna. Prozor III, dolje desno, sati 10,15, j. z. (jako zamašna); prozor II, šumska vila, najzamašnija, s pravom prednosti, gotovo u isto vrijeme. Procjena od oka.“²⁹

Na temu birokracije direktno se nadovezuje mit o Franji Josipu, toliko prisutan kod pisaca vezanih uz svijet *k.u.k.* Izgubljen u vremenu i svjestan skoroga kraja, zatvoren u svojoj samoći poput staroga hrasta izudaranoga godinama i gorčinama, čini se da car utjelovljuje, za one koji ga evociraju, herojsku *mediocritas*. Prema Werfelu on je posvećen „pragmatici službovanja (...) prisilivši se na bezosobnost, na red i na pravilo,“³⁰ suprotstavio se egzibicionističkoj individualnosti epohe s odmjerenom suzdržanošću koja mu je branila izreći, prilikom neke umjetničke izložbe ili kazališne večeri, vlastito mišljenje. Tako je nastala često citirana fraza u humorističnim časopisima: „Bilo je jako lijepo. Jako mi je bilo drago.“³¹ U romanu Josepha Rotha portret Franje Josipa, hladnih porculanskih plavih očiju, gustih obrva i razdijeljene brade, pojavljuje se poput opsesivnog leitmotiva, on visi na zidovima obiteljskih domova, škola, crkava, kasarna i bordela, pronoseći najavu ponosne dekadencije, a sam je car beživotan lik, trom i ukočen, pregažen vremenom, onaj koji brka godine i događaje svoga dugačkog kraljevanja i ne sjeća se je li ono bio djed ili otac ili nećak van Trottovih koji će mu spasiti život u Solferinu. Osim toga, već sam njegov lik bio je amblem carstva, amblem koji se ponavljao tisuću puta. „Ulice su bile preplavljene brojnim Franjo Josipima. Posvuda u uredima moglo se vidjeti poznato i nedodirljivo lice, s razdijeljenom bijelom bradom. Čak su vratari na grandioznim ulaznim vratima palača nosili takvu istu masku.“³²

Treći osnovni motiv mita, nakon onog nadnacionalnog i birokratskog je hedonizam, senzualni i pun užitaka. „Bilo je sjajno živjeti u tom gradu spremnom (...) da se velikodušno žrtvuje (...), Beč je bio, svi to znaju, jedan veseli grad (...). U tom se je gradu postajalo sladokuscem u kulinarskom smislu i jako se zaokupljalo dobrim vinom, pjenušavim pivom, ukusnim kolačima i tortama, postajalo se je pretencioznim i u drugim, još finijim, ugodama. U Beču je stvaranje glazbe, ples, gluma, profinjeno i ljubazno ponašanje činilo pravu umjetnost.“³³ To je mit o valcerima i radosti življenja, o pjenušavoj senzualnosti i bezbrižnom razmišljanju; mit o tzv. *kellerinama* i zlobnim gospođama, mit o dražesnim ljubavnim avanturama. Vino iz Grinzinga, tihe kavane i nježne Mitzi iz *Bierstuben* čine viziju jedne blažene zemlje, jednog slatkog i poganskog zemaljskog raja. Otmjene kurtizane iz stare praške kuće zadovoljstva svjedoče ozarenom hedonizmu te radosne i vesele epohe, a zatvaranje takvih lokala, prema Werfelu, simbolizira kraj jednog lijepog, profinjenog perioda civilizacije. Tu je i mit o lijepom plavom Dunavu, o *Wiener Blutu*, iznikao, kao što ćemo vidjeti, iz posebne kulturološke klime i uslijed određenih povijesno-socioloških razloga. Čovjek iz vremena tog epikureizma koji nestaje, vjerovao je „da je novac vrijeme (...) nije želio iskoristiti vrijeme da bi zaradio novac, već zaraditi novac da bi iskoristio vrijeme. Jer u vremenu koje mu je bilo dodijeljeno za život nalazila su se jedina dobra njegova siromaštva: gledati, slušati, mirisati, kušati, dodirnuti, misliti i osjećati, voljeti.“³⁴ Senzualno prepuštanje tako je postalo dragim i sretnim simbolom izgubljenog veselja.

Tako se oblikovao austrougarski svijet u sjećanju i opisima pisaca prognanika, onih koji su se nakon raspada 1918. našli bez domovine. Naravno, habsburški imperij se prikazuje u njihovim djelima na vrlo različite načine, od onog Werfelovog bezuvjetnog uzdizanja do ironije Musila, za kojeg nam se čini da

se zabavlja, okrutan čak i prema samom sebi, kada razbija naciju i podruguje se njezinoj površnosti.

Uspomena na staro carstvo zaista je vrlo važna, prisutna i cvijeta kod brojnih manje važnih pisaca, od Friedricha Schreyvogla i Felixa Brauna, od Ginzkeya do Mella, od Lernet-Holenia do Wildgansa. Još od Andrijanovih eseja pa do sjećanja Mirka Jelušića, pjesnici i esejisti nastojali su shvatiti njihov dojučerašnji svijet pa su mitizirali njegove karakteristike, izgubljeni u novoj društvenoj stvarnosti. U maloj poslijeratnoj Austriji nastojala se, naime, ponovno pronaći izgubljena vrijednost i cilj te umjesto da se gledalo na budućnost, gledalo se na habsburšku prošlost: veliki povjesničar kao što je Heinrich von Srbik tražio je u srednjoeuropskoj ravnoteži i misiji Kakanije model buduće Europe.³⁵

Mit o današnjici, dakle. No, kako bilo, on nije nastao danas, kao sentimentalni bijeg u nestali svijet, već se izravno nadovezuje na stoljetnu habsburšku tradiciju iskrivljavanja stvarnosti. Razlozi njegova nastanka, premda ne tako jasno određeni, vuku zapravo u daleku prošlost, u prve godine devetnaestoga stoljeća, kada je carstvo još bilo velika sila, ali se kretalo prema propasti te se sve više naslućivao kraj koji se približavao.

Naše istraživanje želi pokazati kako se došlo do ove posljednje faze mita, želi slijediti povijesnu parabolu njegovih tema i shvatiti političke i povijesne razloge koji su ih uzrokovali; ispitati njegove odnose sa stvarnom povijesnom realnošću i njegov otklon od nje te objasniti u dijalektici njegova postojanja poetsku sklonost samoga mita, njegovu sposobnost da se pretoči u poeziju. Susret ljudi i stvari, iz povijesne stvarnosti i njezine transfiguracije, nesvjesne ili svjesne: upravo takvim će se pokazati razvoj habsburškog mita. Kroz razvoj koji je vezan dvostrukom niti za povijest carstva, i koji se može shvatiti samo ako ga se povezuje i gleda u uskom odnosu s austrougarskim životom, kao što je, u obrnutom smjeru, važno voditi računa o mitovanju kako bi se shvatilo posljednje stoljeće habsburške povijesti, „one neshvaćene i već nestale nacije koja je u toliko stvari bila nedovoljno cijenjeni model,“ gdje je, „postojala i brzina, ali ne prevelika,“ one zemlje „bijelih i širokih ulica, ugodnih za rute pješačenja i za kola kočija, ulica koje su se širile u svim smjerovima poput kanala, utvrđenim redom, poput traka onih svijetlih podstava koje su se upotrebljavale za izradu uniformi, a koje su opasale provincije u administracijski papirnati zagrljaj.“ Ta zemlja u kojoj „su se nalazila slovačka sela u kojima je dim izlazio iz dimnjaka kao iz nosnica jednog plosnatog nosa,“ gdje su se „genij i inicijativni duh osoba koje nisu bile za to autorizirane od strane onih visokog porijekla ili državnim obvezom, tumačili kao nepristojnost i umišljenost,“ gdje se „genija uvijek brkalo s glupanom, ali nikada se nije, kako se to drugdje događalo, brkalo glupana s genijem.“ To carstvo koje je „prema ustavu bila slobodna država, ali je imala klerikalnu vladu,“ u kojoj je „postojao Parlament koji je toliko pretjerano iskorištavao svoju slobodu da se mislilo da je uvijek zatvoren.“

Naposlijetku, zemlja koja je „premda mnoge stvari upućuju na suprotno (...), možda zemlja genija; pa je vjerojatno to bio razlog njezine propasti.“³⁶

Naš je zadatak proučiti mit o zemlji genija i svega onoga što upućuje na suprotno.

GENEZA HABSBURŠKOG MITA

I. PODRIJETLO MITA I NJEGOVA POLITIČKA FUNKCIJA

Ovaj proces mitovanja konkretne povijesne realnosti počinje u prvim godinama devetnaestoga stoljeća. Radi se o jednom svijetu i o jednoj civilizaciji te o njezinoj transfiguraciji vezanih uz Habsburgovce rasplesanog Bečkog kongresa, uz *Metternicherei*³⁷ dvostruke carskokraljevske monarhije;³⁸ vezanih, dakle, uz posljednji čin stoljetne habsburške povijesti koja već ima definiranu vlastitu fizionomiju u odnosu na one Habsburgovce iz doba švicarskih ratova i ljetopisa Karla v., iz zlatnog doba Protureformacije i kompliciranih događaja oko Pragmatičke sankcije. Takva je prošlost, unatoč svim nastojanjima eminentnih povjesničara poput von Srbika, koji su se trudili dokazati „jedinstvo“ tijekom austrijske povijesti,³⁹ tek pretpovijest u odnosu na mit o „Kakaniji“ i njezinom zaudaranju na loj, njezinim vojnicima na nogama, svećenicima na koljenima i činovnicima koji sjede⁴⁰ i njezinim pjenušavim valzerima; takva prošlost postaje „kakanijaska“⁴¹ samo u evociranju koje preobražava, a koje potom nalazimo u mitu o epohi koja dolazi i koja je upravo tema našeg istraživanja. Što je tako daleko kao što su razdijeljena brada Franje Josipa te zagasiti sjaj sunca Karla v. koje nikada nije zašlo? Tako će i Rudolf, mitski osnivač dinastije koja je pobijedila Otakara, a čiji je konj ponio ostatke Našega Gospodina, postati „Austrijanac“ i to zaista onaj „habsburški“, u Grillparzerovoj mašti ili u dosadnom spjevu Ladislava Pyrkerera.⁴²

Ako bi se željelo utvrditi preciznu početnu točku, neki točan datum nastanka mita, datum koji bi bio presudan pri utvrđivanju nekog prijelomnog trenutka u povijesnim događajima, a koji bi ih objasnio, bila bi to godina 1806., kada Franjo II., car Svetog Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti, postaje Franjo I., car Austrije.⁴³ Takav rodni list odmah navodi na karakter surogatnog rješenja, na karakter jeseni koji će od samoga početka obilježiti ovaj mit. Upravo će se tada Habsburgovci, koji su ratovima osamnaestog stoljeća i onim napoleonskim, isključeni iz prevlasti, pa i onda kada će od 1815. do 1850. Austrija dominirati njemačkim događajima, činit će to kao vanjska sila, a ne kao unutarnja snaga; upravo tada će se Habsburgovci okrenuti pronalaženju nekog drugog načina života i nekog drugog razloga kako bi se monarhija povezala i opstala. Upravo se tada rađa ideal nadnacionalnog carstva, „Velike Švicarske“, „mojih naroda“, dinastički obvezatnih vrhovnom ocu; ideal naroda, kako se brižno govorilo, tj. rasa i etničkih grupa, a ne pojedinačnih nacija. Rađa se tako mit narodne monarhije i to na posve različit pojam od onog koji se mogao odnositi na napor prosvjetiteljskog apsolutizma da učvrsti istinske poveznice između snaga države i to u tradicionalističkom i „pučkom“ smislu dobroćudnih i sentimentalnih veza. Tada takva ideja, koja će odrediti na izravan način austrougarsku atmosferu i *Gemüt*, nije u stvari drugo već surogat onih vitalnih snaga koje su Austriji bile zanijekane, a koje su međutim osnažile druge države, poput Pruske; to je tek nesigurni pokušaj da se iz takve situacije, u stvari, izvuku razlozi koji bi je opravdali i da bi se mitovanjem njezine slabosti pretvorile u njezine ideale. To je ono što će Werfel nazvati „pravim kraljevstvom“,⁴⁴ „pokušajem da se na zemlji ustoliči kraljevstvo Božje“,⁴⁵

suprotstavljeno „demonским nacionalnim snagama“,⁴⁶ tako da će odstupanje od prijestolja Franje I. biti „očajnički pokušaj da se spasi velika ideja jedinstva naroda, povlačenje, usredotočenje na najsnažniju poziciju“,⁴⁷ a povijesno je to mit koji prikriva nedostatak dinamičnog, državnog centra. Srednjoeuropski ideal, koji čini možda bit habsburške civilizacije i njezinu najistaknutiju karakteristiku, sam zapravo nije konstanta cijele austrijske povijesti, kako se čini da von Srbik želi podrazumijevati,⁴⁸ već je posljedica problematične situacije, onako kako je vidi Carlo Antoni: „Ideja Srednje Europe podrazumijeva borbe između nacija, to je izmišljena formula kako bi se nadvladale protuteze koje su se pojavile u devetnaestom stoljeću.“⁴⁹ Sam von Srbik zatim, kada uzdiže univerzalizam Karla VI., Eugena Savojskog i Marije Terezije, naglašava njegov izuzetno njemački ton; sam univerzalizam daleko je od onog austrijskog imperija u kojem su, kako se govorilo pomalo bizantirajući, pravi Austrijanci bili Česi, Hrvati i tako dalje, a ne sami Nijemci... A drugi povjesničar kojem je austrijski mit u srcu, Lorenz, priznaje kontradikciju „in adiecto“ koja je prisutna u ondašnjoj austrijskoj situaciji, koja nije dopuštala nekakvo rješenje u smislu onoga moderno-liberalnog,⁵⁰ a zbog koje se habsburška ideja čini poput neizbježnog kompromisa (ova riječ, kompromis, čini leitmotiv cijele povijesti i duše *k.u.k.*,⁵¹ bez prava na izbor).

Pa ipak, koliko god se politički činio neživotnim, možda baš zbog dekadentnog *Stimmunga* koji ga karakterizira još od njegova nastanka, ovaj nadnacionalni mit bit će za poeziju plodno tlo, pridonijet će stvaranju one vremešne, zastarjele i ponosite atmosfere, one odmjerene i otmjene dekadentne klime iz koje će, kako ćemo vidjeti, niknuti ocharavajuća književnost: kao da taj svijet koji se raspada nudi plodno ozračje za jedno fino, nježno i odmjereno razumijevanje čovjeka. Onaj univerzalizam koji von Srbik pripisuje ideji austrijske države, u suprotnosti sa sebičnim pruskim *Willensstaatom*, neće zapravo nikada biti politička vrijednost, već štoviše *oikumen*, estetički govoreći, srednjoeuropski lirični i sentimentalni pogled.

To je i epoha u kojoj suživljuje birokratski ideal, tako tipičan za Austriju kakvu poznajemo: ne radi se više o prosvjetiteljskoj želji da se obnovi država, već o sistemu brižne zapuštenosti, koji je ujedno i sumnjičav i oprezan u odnosu na zakon, budući da je samo tako uređena i mudra pravda mogla ponuditi mirnu sigurnost u koju mogu vjerovati oni podređeni u carstvu, kao i lijena statičnost koja izbjegava bilo koju izvršnu reformu ili ustav – te bezbožne riječi stoljeća prosvjetiteljstva, koje su mogle fatalno pokrenuti društvene snage, dinamične težnje za obnovom pa i uroditi klicama raspada.⁵² U idealnom se činovniku utjelovljuje tipična austrijska mediocritas, u njezinim ograničenjima, skromne naravi, plašljiva i izraženog pedantnog dostojanstva; to je tema iz koje će se razviti jedna od najtipičnijih galerija habsburških likova, nezaboravni i najčovječniji *treue Diener*,⁵³ od Grillparzerovog Bank bana do Musilovog načelnika Tuzzija, sve do Dodererovog uredskog savjetnika Juliusa Zihala. Taj ključni lik postat će simbolom one „grandiozne statičnosti“ koja će kraljevati carstvom, onog ponašanja koje čine bizantinska nesposobnost i besprijekorna otmjenost.

Precizniju fizionomiju poprima i mit o zabavi i o „feačanskom“, veselom hedonizmu,⁵⁴ zaboravljenom veselju i bezbrižnosti prožetima melankolijom, a koji su zapravo zamjena za nedostatak odgovornosti i političkog sudjelovanja; sve ono,

naime, što će Beč učiniti *Kapua der Geister*⁵⁵ cijeloga devetnaestoga stoljeća sve do *belle époque*, uključujući njegov šarm i ograničenja jednog pokleknutog svijeta, ali samo u okvirima individualnog života, njegovu radost i mogućnost raspada; to je onaj svijet u kojem se uvijek vrti kopun na roštilju i koji će učiniti da mnogi, pijani i ponosni, prepušteni veselju u sjeni Svetog Stjepana poviču: „Ja nur ein Kaiserstadt! Ja nur ein Wien!“⁵⁶ Ovo zadovoljstvo življenja širi se od epikurejskog i smirenog kućnog raspoloženja Biedermeiera sve do kavana i epohalnih plesova opereta, ukazujući na konstantu austrijskog ljudskog i umjetničkog temperamenta.⁵⁷

Naravno da taj estetski i senzualni život predstavlja zajedno s birokratskim strojem, konstituirajući element austrougarskog života, kojem je nedostajala upravo povijesno-politička kultura, „poveznica, povijesna i filozofska misao.“⁵⁸

Istraživanje književnih tekstova potvrđuje da se tijekom tog niza godina formirala takva fizionomija, u početku u svojim indirektnim i nepromišljenim aspektima, a zatim, malo po malo, oblikujući se sve preciznije i postajući sebe sama svjesna. Naravno da se i prelistavanjem književnosti prethodnih stoljeća mogu pronaći motivi, teme u kojima se čini da se mogu prepoznati srodni tonovi, naslućivanje tolikog broja budućih stranica. Nije li već Rudolf II., *stiller Kaiser*, koji će u Grillparzerovoj drami postati simbolom tragične carske austrijske situacije, osjetio i definirao najtipičniju i fatalnu karakteristiku Habsburgovaca, mediokritet, kada je govorio: „evo prokletstva naše plemenite kuće: nesigurni težiti polovičnim mjerama i rješenjima u polovičnom djelovanju.“⁵⁹ Što se tiče književnih svjedočanstava pak, radi se o vanjskim afinitetima, predodređenima metapovijesnim konstantama kao što mogu biti vječna nadahnutost domoljubnim pejzažom, ili vječna pohvala princu koji sretno vlada; vanjski dakle afiniteti, budući da nedostaje zajednički duhovni materijal, nedostaje zajednička ljudska i povijesna podloga koja im jedina može dati smisao.⁶⁰

II. DOBA MARIJE TEREZIJE I FRANJE JOSIPA I NJEGOVA KULTURA

I najveća figura austrijske povijesti, Marija Terezija, postat će simbol par excellence *Austriazität!* u sjećanjima kasnijih generacija, koje će međutim živjeti u jednoj sasvim drugačijoj atmosferi, u onoj reakcionarnoj „dobroga“ Franje I. ili u onoj „grandiozno statičnoj“ Franje Josipa i koje će, u njihovim patriotskim i pedagoškim uspomena na veliku caricu, naružiti njezin dinamičan lik ukočivši ga na portretima obješenima u školskim dvoranama, prikazanima na nekom od nepomičnih medaljona pljesnive habsburške galerije, odakle će se školarcima *Humanitätsklasse Schottengymnasiuma* širiti miris ustajalosti koja je odavala vrline gospodske tišine, aristokratske suzdržanosti i herojske ljubavi duhovnih mjera i simetrija, ali sigurno ne i mušku žestinu vladarice koja je izazvala na dvoboj Fridrika II. Osim toga važno je da se Werfel, pjesnik habsburškog mita i njegova zalaska, jedva dotaknuo Marije Terezije, kao i „ostalih figura superiornih prosjeku,“⁶¹ u osnovi dalekih po duši i značaju od one koja je, međutim, simbol za „prosječnu osobnost,“ ali koja je posjeduje „odmjerenost“⁶² tj. od Franje Josipa. Naravno, „dobročudnoj monarhiji“ Marije Terezije i njezinim reformama (kao i onima Franje II.) duguju se mnoge strukture države koje su konstituirale snagu i

kompaktnost monarhije sve do njezinog posljednjeg perioda i učinile je, s obzirom na pojedine građanske i društvene uspjehe (npr, obaveznom školovanju), unatoč njezinom apsolutizmu, naprednijom državom od nekih drugih „slobodnih“ nacija. Ton koji prevladava u dobroćudnoj monarhiji Marije Terezije je ton prosvjetiteljskog apsolutizma, reformacijske prosvjetiteljske želje, i time je ona daleko od tipičnog habsburškog *fortwurstelna*.

A Josip II., ma kakve god mogle biti posljedice njegove politike za vremena koja dolaze, predstavlja svojom naklonošću prema germanizaciji, prijazirom prema tradiciji i suzdržanoj opreznosti, najobuhvatniju i apsolutnu antitezu habsburškog sistema i njegovog mediokriteta, neobuzdanu nadu da se svijet može odjednom promijeniti; predstavlja naime sve ono što se može podrazumijevati pridjevom „radikalni,“ riječ koja se, sjećaju se još neki stari, nije smjela izgovoriti u *k.u.k.* monarhiji čak ni ako se mislilo tek na njegovu kostobolje ili pak na preuređenje neke plesne dvorane. Time se ne želi negirati ili umanjiti duboki značaj koji su dvoje vladara imali u austrijskoj povijesti, već se nastoji razlikovati nijansa, pa i više, koja je drugačija od njihove uloge u odnosu ne posljednje poglavlje habsburških događaja.

Simptomatična je, uostalom, prešutna neodlučnost kojom će se, vidjet ćemo, kasnije generacije i pisci sjećati Josipa II. te nije slučajno njegov lik više cvjetao na njemačkom nego austrijskom tlu: mislimo na Bertholda Auerbacha, pjesnika *Crne šume* i na njegove *Pisane spomenike cara Josipa*, napisane između 1845. i 1848. u poznatoj zbirci *Kum*.⁶³ Iz Auerbachovih malih priča izlazi na vidjelo mit Josipa II. kao cara koji ne spava, prijatelja naroda u smislu njegove neumorne aktivnosti, koji dolazi i u najsiromašniju kuću kako bi otkrio razbijene cigle i zamijenio ih. Čitajući te priče priziva se u sjećanje prije lik Petra Velikog u drvodjeljskoj radionici ili Fridrika II., nego cara Franje kako prolazi Bečom s izrazom licemjerne blagosti ili poput starog gospodina iz Schönbrunna kako sjedi u svojoj kočiji, usred mnoštva ljudi, prolazeći ulicom koja vodi prema Prateru.⁶⁴

Dovoljno je pomisliti na dominantnu figuru iz kulture doba Marije Terezije i Franje Josipa, na velikog prosvjetitelja Josefa von Sonnenfelsa, pa da primijetimo koliko je bečka kulturna atmosfera tih godina bila različita od one iz vremena koje slijedi. Ekonomist, reformator kaznenog prava u liberalnom smislu, kritičar i kazališni cenzor, državni savjetnik, rektor Sveučilišta u Beču i predsjednik Akademije likovnih umjetnosti, Sonnenfels (1733.-1817.) bio je vodeći lik bečke kulture doba Marije Terezije i Franje Josipa. Čini se da ga već njegov racionalni ukus u vezi kazališta (sa svojim *Briefe über die Wienerische Schaubühne*)⁶⁵ pokušao je uvesti strog i rigidan ukus, koji ga je doveo do toga da 1768. kao kazališni cenzor zabrani improvizirane komedije) i njegova polemika protiv uporabe torture isključuju iz bilo kakvog koloriteta lokalne bečke atmosfere te ga čine građaninom prosvjetiteljske europske republike. U stvari, ono što nas se doima kada čitamo Sonnenfelsova djela iz područja politike i kulture, koja su najznačajnija da bi se shvatio ton toga doba, je njihova, upravo apsolutna, neovisnost od bilo kakve lokalne pozadine ili pretpostavke. Dobiva se dojam da je te stranice mogao napisati bilo koji drugi europski prosvjetitelj, francuski ili talijanski, a da se ne razlikuju previše. Dovoljno ih je usporediti sa stranicama napisanima četrdesetak godina kasnije koje su toliko intelektualno slabije, onima baruna Hormayra, „austrijskog

patriota“ (tako je Sonnenfels potpisao jedno svoje djelo)⁶⁶ pa će se vidjeti koliko ove posljednje nose nepogrešivi pečat Metternichove Austrije, Austrije Andree Hofera i prvih valcera Josefa Lannera, za razliku od onih prvo spomenutih, gotovo bezličnih. Domovina o kojoj govori Sonnenfels u svom *Über die Liebe des Vaterlandes* (Beč 1771.) ne izaziva u mislima ni blijeđu predodžbu onog bojažljivog i pobožnog patriotizma koji će opteretiti veliki dio austrijske književnosti, pa čak i neke Stifterove stranice, pa se takav patriotizam teško može i zamisliti. Domovina je ovdje država, država obrazac, monarhija koja je dragocjena zlatna sredina između nepravedne oligarhije i Verwirrungove demokracije,⁶⁷ ona je neka, bilo koja, europska prosvijećena i apsolutna država pa je čak i sam Goethe to djelo oštro kritizirao zbog njegove općenitosti. Možda se može tek prepoznati utjecaj bečkog veselja u poticanju na organiziranje zabava, veselih okupljanja i susreta s prijateljima kao izvora ljubavi prema domovini.⁶⁸ Tako i nadgrobno slovo Mariji Tereziji⁶⁹ nabraja zasluge kao bilo kojem velikom vladaru iz osamnaestog stoljeća, a tek možda opis njezina revnog zalaganja sve do posljednjeg trenutka može podsjetiti na njezino neprekidno birokratsko iščitanje i potpisivanje, ono isto koje ritmizira i čitav život Franje Josipa. A *Umijeće dobrog vladanja*⁷⁰ sigurno nije grandiozna ukočenost ili *fortwursteln* careva koji su mislili, poput Grillparzerovog Rudolfa II., da je djelovanje početak uništenja. Samo makijavelističko uzdizanje religije kao višeg državnog obzira,⁷¹ na stranicama koje slijede na temu potrebitosti kontrole države nad crkvom, mogu prizvati licemjernu i odanu prijetvornu ljubaznost kojom se hranio austrougarski cezaropapizam.⁷² Ali radi se međutim o nečem sasvim drugom, o josipovskom i kraljevskom stavu. Za nas su važnije, prije spomenuta, *Razmišljanja austrijskog patriota*, jer u oštroj polemici protiv Francuske revolucije i njezinih „krvavih užasa,“ polemici kojoj se pridružuje obrana prosvjetiteljstva prema suzdržana i umjerena, naslućuje se ona austrijska mediocritas posebice u napadima na jednakost⁷³ i u uzdizanju „pravedne i mudre monarhističke vlade.“⁷⁴ No i dalje smo u prosvjetiteljstvu, u jednoj potpuno drugačijoj klimi od one habsburške atmosfere devetnaestog stoljeća,⁷⁵ u onoj klimi koja je, prema starim povjesničarima književnosti kao što su Nagl i Zeidler, umanjivala austrijsku maštu i optimizam.⁷⁶ Po njima je josipovski duh bio *zerstorender Geist*⁷⁷ unutar kojega nije mogla cvjetati prava i istinska poezija, sputana kao što je bila racionalizmom.⁷⁸

Cjelokupna književnost doba Marije Terezije i Franje Josipa je većim dijelom racionalna, apstraktna i općenita pa i onda kada joj je tema javna pohvala vladara. Ništa tako karakteristično ne odaje *Theresiade* pisca Franza Cristopha von Scheyba (1746.), kao ni sarkastični stihovi Blumauera ili spjevovi Baptista von Alxingera.⁷⁹

Jednaku odsutnost habsburškog tona prikazuju ratni opisi ili ode Michaela Denisa,⁸⁰ prevoditelja jezuita iz Ossiana (1729.-1800.) ili hladna poezija Josefa Franza Ratschkoga,⁸¹ autora satiričkog romana protiv jakobinskih ideja⁸² koji ne izlazi iz okvira polemike koja se vodi u ime racionalizma osamnaestoga stoljeća.

Postoji dakle cijela jedna dugačka nit književnosti, recimo to tako, službene i učene, koja nema nikakve veze s onim što tražimo, književnost koja obuhvaća još dvorske pjesnike sve do publicista, od ljudi iz područja kulture do kazališnih autora, posebice u području drama koje vuku na klasicizam i komedija francuskog

tipa.⁸³ To je književnost koja dopire do praga devetnaestoga stoljeća s *Čarobnom frulom*⁸⁴ Emanuela Schikanedera; djelo koje je, iako ga je uglazbio onaj Mozart koji predstavlja gotovo harmoničnu bit austrijske duše, „ideju Austrije koja je postala glazba,“⁸⁵ „djelo koje predstavlja važan primjer (austrijskog) prosvjetiteljstva.“⁸⁶

III. PROCES MITOVANJA U PUČKOJ KOMEDIJI

Preludiji i anticipacije habsburškog mita, za sada samo u području sfere individualne senzibilnosti i veselog hedonizma, moraju se tražiti u drugom smjeru, u spontanijoj i pučkoj književnosti, u kazališnom cvjetanju *aus dem Stegreif*, tj. u improviziranim komedijama s periferije u kojima se, nadovezujući se na još baroknu tradiciju, počinje polemizirati s ozbiljnim racionalizmom, posebice sa Sonnenfelsom te se stvaraju likovi duhovitih bečkih osobnjaka koji u svom bezazlenom veselju žive poput *Bierstube*. Radi se još o slabim, ali značajnim naznakama. Simbol toga *Wienertuma* je lik *Hanswursta*, vesele maske šiljatoga zelenog šešira i dugih žutih nogavica koja je ušla u Beč sa Josefom Stranitzkyom,⁸⁷ a koja utjelovljuje „debele i dobroćudne Bečane, obožavatelje trpeze.“⁸⁸ Philipp Hafner, pjesnik i pisac, „pravi sin Beča,“⁸⁹ onaj je, koji u nizu komedija, a sve u „znaku lokalnog kolorita Beča djelomice napisane u dijalektu,“⁹⁰ uzdiže lik Hanswursta na simbol i amblem *Wiener Bluta*. U svojoj komediji *Reisende Komödianten* iz 1762. napada kazališna tradicionalna pravila koja njegov glavni lik ismijava; u *Mägera, die Fürchterliche Hexe oder das bezauberte Schloss des Herrn von Einhorn*, koja je izvedena 1763. i u *Der Furchtsame*, predstavi izvedenoj u kazalištu Kärntnertor 1764., inzistira na satiri protiv prosvjetitelja.⁹¹

Komedija *Der auf den Parnass versetzte grüne Hut*, Christiana Gottloba Klemma, izvedena 1767. u Kärntnertoru, gotovo nam predstavlja poetiku bečkog *Humora*, u izmaštanoj prepirki između Hanswursta i od bijesa zelenog Momusa (Sonnenfelsa), a koju naposljetku riješi Kritika u korist Hanswursta. Radi se tek o naznakama, tek o pokojem naglasku i polaznoj točki; spominje se ljubav prema dražesnim ludostima,⁹² prepuštanje zadovoljstvu života; Hanswurst se pojavljuje u mnogim likovima također tipično bečkim, kao što su Kasperl od La Roche koji izgovara promuknuto r, „potamnjenih obrva i lica u boji crvene cigle“⁹³ te seljanin Anton Hasenhut. Sve je vrlo površno, pa i što se tiče veselog aspekta mita, aspekta koji će dugo vrijeme biti jedino obilježje mita, ili barem njegov dominantni aspekt; no još smo prilično daleko od ironične i ujedno zaboravljene svijesti o *Wienertumu* kojom će se odlikovati pisci poput Bäuerlea i Nestroya. No ipak se radi o početku jedne književne parabole, koja će se razviti sve do karakterističnih likova i operetnog *Gemüta*. Štoviše, stvara se dojam da je za formiranje mita o uživanju, od ove lake književnosti, još važnija i značajnija upravo atmosfera i život Beča tih godina. To je kozmopolitski Beč koji je nalazio sintezu vlastitih proturječja u glazbi, taj carski grad u kojem su prinčevske obitelji tražile „kuhara koji zna svirati i violinu,“⁹⁴ u kojem su u međuvremenu Esterhazyjevi ugostili Haydna koji je 1797. svirao austrijsku himnu *Gott erhalte* Leopolda Haschka. Valcer još nije postojao, ali se u Prateru plesao *Ländler*, a autor O'Kelly je 1786. govorio o bečkom Tanzutu i o dražesti neumornih dama dok plešu i neprestano se vrte poput virova, a 1787.

u drugom činu Mozartovog Don Juana, nakon menueta Leporello je plesao na pozornici sa Masettom prvi tročtvrtinski *Dorfwalzer*. Otvarali su se teatri po Leopoldstadtu, po Josefstadtu; Burgtheater i kazalište An der Wien; a natpis na nekoj gostionici u Prateru je glasio:

Gott behüt des Haus so lang,
bis ein Schneck die Welt umgang,
und ein Ameis durst so sehr,
Dass er austrinkt's ganze Meer.⁹⁵

To je Beč koji u radosti življenja zaboravlja brigu o politici i angažiranoj kulturi tako da postaje zaista „Falstaff njemačkih gradova, ti debeli stari Bečul!“⁹⁶; taj grad čija su senzualnost i površno katoličanstvo tako iritirali Nikolu: „U svemu onome što se tiče ugodnosti i zadovoljstva života, Bečani su puno uspješniji od stanovnika drugih njemačkih gradova (...). Dovoljno je, zapravo, pogledati samo popise Beča, koliko ljudi umire od moždanog udara (...). Prosječni Bečanin (...) nije uopće prijatelj predanoga rada. Mora imati hobije i razonodu (...), pečenu piletinu i vatromet ili hodočašća i pečenu piletinu; obje su stvari za njega poželjne (...). Bečane (...) kao da je Bog stvorio jedino da bi jeli. Ako se nedjeljom ili blagdanima prošetate Praterom, prava je predstava vidjeti kako se narod od srca zabavlja (...). Oni jedu svoju pečenu piletinu i polumjesece od kruha i šeću se gore-dolje (...). Ples se sastoji od jednog neprestanog, neprekinutog kruga valcera (...). A buduća da u Beču žene imaju i lijepo tijelo i lijepo lice, takav ples je zaista dopadljiva predstava za onoga koji joj prisustvuje.“⁹⁷

Protestant Nikola takvim se šarmom sigurno nije dao zavesti, štoviše, oštro je kritizirao „neotesani materijalistički mentalitet“⁹⁸ ambijenta Beča, pripisavši ga „praznoj formalnoj religioznosti!“⁹⁹ austrijskog katoličanstva. Ta živahna kritika, iako odaje djelomice karakter rigoroznog, možda apstraktnog moralizma, prodiere u srž klišeja ili ako tako želimo, u srž mita o sretnom i bezbrižnom bečkom epikureizmu i otkriva njegov pravi smisao. To više nije vidljivo samo u površnoj naturalističkoj tipizaciji, u prirodnom pravu Austrijanaca na hedonizam, već u nizu određenih povijesnih slučajeva. Slatki habsburški život širi se tako s jedne strane kao posljedica procesa modernizacije katoličanstva, lišenog bilo kakve religiozne dubine i svedenog na kičeni protureformacijski formalizam, a s druge strane, kao ciljana tema jedne oštroomne političke propagande, jednog finog otuđivanja. „Svi ostajemo u Beču, jer Beč je jedan jedini!“ pjevao je Hanswurst¹⁰⁰ i tim je riječima započeo mit o felix Austriji, o habsburškoj zemlji Bengodi, o zemlji blaženstva: otuđujući mit u kojem je carstvo tražilo oslonac u svojoj borbi protiv povijesti, kroz koju se nastojalo izaći iz konkretne političke i društvene realnosti. Taj će mit s vremenom osnažiti i širiti se, a obogatit će se i iskrenom humanošću. Tih godina još smo na njegovu početku, tek se, prilično konfuzno, formirao. Ako baš želimo utvrditi tu presudnu razliku, tada se još činilo da život ima nadmoć nad književnošću, a da neke operete crpe inspiraciju i temeljitu spoznaju iz neposrednog života.¹⁰¹ Opere u kojima se osjeća tipično bečki miris, poput *Über die Stubenmädchen in Wien* (1781.) Johanna Rautenstraucha,¹⁰² gdje se pojavljuje jedna od ključnih figura austrijske literature, brza i sentimentalna

kellerina, ili pak *Skizze von Wien* (1786.-90.) Johanna Pezzla i *Marokanische Briefe* (1784.), djela koja pružaju razigranu i duhovitu sliku života i atmosfere grada. Na takvoj podlozi stvara se najvažnija od svih „predhasburških“ opera, tj. *Briefe eines Eipeldauers* (1785.-97.) Josepha Richtera.¹⁰³

Taj sarkastični i humoristični portret mladoga *Eipeldauera*, naivnog i dobroćudnog seljaka koji stiže u zanosni Beč i sve promatra raskolačenih, pomalo glupavih očiju, koji pronalazi posao u jednom uredu oženivši *Stubenmädchen* nadređenoga, koja mu nakon mjesec i pol braka poklanja „dijete od šest tjedana,“ predočava nam u potpunosti austrijski *Gemüt*, a u tonu te operete mogu se opaziti, makar i u manjim i blagim aspektima, neke od osnovnih karakteristika svijeta koji će stoljeće i pol opisivati habsburška književnost. Ne radi se samo o likovima i tipičnim situacijama, već i o cijelom jednom duhovnom stavu pisca, u ovom slučaju skromnoga Josepha Richtera, koji će biti prepoznatljiv i u poeziji puno značajnijih autora. Protagonist je prostodušan i nasamaren, no pučki grub, onaj koji anticipira počtene i bedaste *Simandele* (supruga papučare) u djelima autora Bauernfelda i Nestroya; tu je i nevjerna i stroga supruga te umišljena kellerina koja želi biti gospođa, koja si daje raditi posjetnice na francuskom i ide u kazalište sa suncobranom: i eto nas pred likom žene na koju nailazimo u cjelokupnoj austrijskoj književnosti, bezbrižnoj i pjenušavoj, jednostavnoj i iskreno strastvenoj; zvat će se Agnese, ili će biti jedna od Nestroyevih djevojaka švelja s periferije, neka Elisa Bauernfelda ili Rosalinde iz *Fledermausa* ili možda Maršalica iz *Rosenkavaliera*, sve do žena iz Schnitzlerovog *Reigena*; do Ludmille Werfela i Bonadee Musila; različite i mnogobrojne ženske figure povezane, međutim. nečim što ih čini sestrama, žene kojima može biti blisko koketiranje, nježnost, sva melankolija ljubavi, ali ne i polet koji mijenja život. Čini se kao da neka vrsta realnog osjećaja za nesavršenstvo i propast, nesposobnost da se u ljubavi nadvladaju svakodnevnne prepreke, koči i baca sjenu čak i na najsajniju mediocritas u srcima tih heroína. Takav položaj žene bit će posljedica kulturološke klime i povijesne situacije carstva, bezizlazne situacije koja će se postaviti pred ženski lik onemogućivši mu da živi punim životom i prisiljavajući ga na sumrak vlastite osobnosti. To će biti patetična sudbina nježnih ženskih likova austrijske književnosti.

Sada taj problem neće više anticipirati samo, u osnovi banalni, likovi Richtera, već *animus* pisca koji će postaviti takav libreto na početak habsburške tradicije.

Opera želi biti satira frivolnih i jednostavnih kostima, veselog i neodgovornog svijeta, onog lišenog ozbiljnosti, ali završava tako da i sama postane ovisna o tom veselju i površnosti te se događa ono što se ponavlja i što ćemo vidjeti kod mnogih pisaca koji će se željeti podrugivati, napadati prazninu i umrtvljenost austrijskog života, a koji će i sami postati ovisni o tom ironičnom podsmjehu koji ne proizlazi iz svijeta kojega se ironizira, već je njegov sastavni dio. Tipično bečki humorizam, koji je sebi samom cilj, koji se iscrpljuje u zabavi i komičnoj bajci, dobiva zamah, važan je samo autoru koji se podsmjehuje, obogaćuje njegovu individualnu senzibilnost, ali nema nikakvu vanjsku moć, i u biti ne želi ništa ispravljati. Bit će to mjesto na koje se poziva habsburška literarna civilizacija: vrednota koja se ostvaruje samo kao inteligencija i osjećajnost, ali ne i kao poticaj

na djelovanje. Stari austrougarski pisci, čak i oni najmisaoniji i najosvješteniji poput Grillparzera, žive u hofmannsthalovoj *Kuli*: kuli vlastitoga individualizma, unutarnjih glasova, muzikalnosti vlastite duše. Taj će svijet ponuditi glazbenu i estetsku, kao i onu povijesnu i moralnu dimenziju čovjeka. Pomalo pesimističan i sumnjičav podsmjeh koji će takvo stanje formirati pronalazi se već i na stranicama Richtera. Tekstovi su živi već i zbog prisutnosti tolikog broja prostodušnih bečkih likova, poput gospođe Mahm i njezine lijepje kćerke, konobara, birokratskog zavodnika i *Spitzbubena*,¹⁰⁴ ili pak zbog slasnih prizora punih lokalnog kolorita poput pedantnog policijskog ispitivanja ili atmosfere pitoresknh kavana.

Pred nama defiliraju cjelokupni život Beča: ludilo za nekakvom poznatom glumicom, površne ljubavi, sladokusna gastronomija, galantni prijatelji gospođa, bračni inati i nevjere; sve je to sažeo Richter u onom jednostavnom izvještaju koji dobričina detaljno piše bratiću na selo. Čak i vijest o Francuskoj revoluciji stiže do ušiju našega dobrog vruga, tako njegovi „Robatsbarn“ (Robespierre) i „Gilutin“ (giljotina), kako on na svoj smiješni način piše svom bratiću, iz čega se čita prosvjetiteljski umjerena polemika, kao i ona nacionalno-njemački intonirana i usmjerena protiv jakobinskih pothvata: „Gospodin bratić će pomisliti da samo luđak može reći tako nešto, međutim ne, gospodine bratiću, tako sada zbori francuska država.“¹⁰⁵

Radi se o blagim naznakama poezije, no one su šarmantne i anticipiraju neke osnovne teme. Ono što nam je važno uočiti je kako, unutar skromnih granica ovoga malenog djela, ta se tema pokazuje, čak i u svojim najfinijim aspektima, primjerena poeziji. Na stranu transformacije velikih autora, no jedna fina poezija pojaviti će se i na siromašnijim i skromnijim stranicama književnosti koja će izniknuti iz lirskog habsburškog svijeta.

U međuvremenu je Karoline Pichler, čija je kuća bila glavni literarni salon Beča tih godina, pisala svoje povijesne romane, a kasnije, svoja sjećanja koja su odisala atmosferom onoga doba.¹⁰⁶ Poput nje se i dramaturg Josef von Collin okretao temi koja će se kasnije naći u jednoj od „najhabsburškijih“ drama Grillparzera, temi pothvata prvog Rudolfa, začetnika loze.¹⁰⁷ A u dramama Collina,¹⁰⁸ već se najavljuje novi ton, prelazak na domoljubnu književnost u kojoj se budi novi austrijski ideal, vizija jedne Austrije čija se bit zasniva na jedinstvu svih njezinih mnogobrojnih višenacionalnih komponenti i na ulozi „vodiča,“ a ne više dominatora, njemačkog nukleusa.¹⁰⁹

Ta dvosmislena različitost, ta težnja da se uskladi različitost raznih naroda s nadnacionalnim mozaikom pod njemačkim „kulturološkim“ vodstvom, bit će jedna od kontradiktornosti posljednjeg habsburškog stoljeća.

No ta su Collinova djela tek mrtve riječi otežale pod hladnim herojskim klasicističkim idealom, poput njegovih *Werhmannslieder* iz 1809., ili poput drama njegova brata Matthäusa, kojima je tema prošlost austrijske povijesti.¹¹⁰ Preko tih malih svjedočanstava ulazi se u povijest mita. A on zapravo počinje u doba Biedermeiera, nakon što je Bečki kongres otvorio posljednje poglavlje habsburške povijesti, baš ono koje će se zaviti sugestivnom projekcijom mita. U periodu Biedermeiera sazrjet će i najveća poetska svijest austrijskog devetnaestog stoljeća, tragedija *Grillparzera*.

BILJEŠKE STR. 286-302

- 19| Doslovnice „gurati naprijed nekako, životariti“
- 20| F. Werfel, *nav. djelo*, str. 31.
- 21| *Ibid.*, str. 32.
- 22| *Ibid.*, str. 36.
- 23| *Ibid.*, str. 28.
- 24| *Ibid.*
- 25| *Ibid.*, str.26.
- 26| R. Musil, *nav. djelo*, str. 39.
- 27| J. Roth, *nav. djelo*, str. 19-21.
- 28| *Ibid.*, str 177.
- 29| H. von Doderer, *Die erleuchteten Fenster oder die Menscherdung des Amstrates Julis Zihal*, 1950., tal. prijevod Clara Bovero, *Le finestre illuminate*, Torino 1961, str. 48.
- 30| F. Werfel, *nav. djelo*, str. 24-25.
- 31| *Ibid.*, str.24.
- 32| *Ibid.*, str. 27.
- 33| S. Zweig, *nav. djelo*, str. 28.
- 34| F. Werfel, *nav. djelo*, str. 41.
- 35| H. von Srbik, *Deutsche Einheit. Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königsrätz*, München, 1935; ID., *Österreich in der deutschen Geschichte*, München 1936; ID., *Mitteleuropa. Das Problem und Versuch seiner Lösung in der deutschen Geschichte*, Weimar 1937.
- 36| R. Musil, *nav. djelo*, tom. I, str. 36, 37, 39.
- 37| Ironični i pogrdni izraz („Metternicum“) koji upotrebljavaju pisci Vormärza; E.von Bauernfeld, *Erinnerungen aus Alt-Wien*, pripremio J. Bindtner, Beč 1923, str. XI. (Radi se o nizu članaka napisanih između 1867. i 1877.).
- 38| Ili, kako su to željeli Madari, carske i kraljevske, polemizirajući s terminom „carskokraljevske“ koji se dopadao Austrijancima. Postojao je veliki problem oko upotrebe *k.k.* ili *k.u.k.*, *nav. Musil: „...ono (carstvo Kakanije) bilo je carsko-kraljevsko, i bilo je carsko i kraljevsko; jedan od dva znaka ili „c.k.“ ili „c. i k.“ bilo je utisnuto u svakoj kući ili osobi...“ (Der Mann ohne Eigenschaften, tal. prijevod, tom I, str. 37.)*
- 39| H. von Srbik, *Deutsche Einheit. Idee und Wirklichkeit von Heiligen Reich bis Königsrätz*; također *Österreich in der deutschen Geschichte*.
- 40| E. Bagger, *Franz Josef*, tal. prijevod C. Baseggio, Milano 1960., str. 144.
- 41| Musilov termin, koji nije potrebno posebice objašnjavati, koji označava „austrougarski,“ a koji se često upotrebljava u cijeloj knjizi *Der Mann ohne Eigenschaften*.
- 42| L.Pryker (1772-1847), *Rudolph von Habsburg*, 1824.
- 43| Franjo je primio titulu cara Austrije 1804., ali odbijanje krune Svetog Rimskog Carstva dogodilo se 6. kolovoza 1806.
- 44| F. Werfel, *nav. djelo.*, str 14.
- 45| *Ibid.*
- 46| *Ibid.*, str.18.
- 47| *Ibid.*, str.21.

- 48| H. von Srbik, *nav. djelo*.
- 49| C. Antoni, *Storia dell'Austria. L'interpretazione del von Srbik*, u: *Considerazioni su Hegel e Marx*, Napoli, 1946, str. 248.
- 50| R. Lorenz, *Drei Jahrhunderte Volk, Staat und Reich*, Wiener Verlagsgesellschaft, 1949.
- 51| E. Bagger: „Tipično austrijski kompromis, habsburški kompromis; ne fuzija različitosti, već njihova koegzistencija.“ (*nav. djelo*, str. 74).
- 52| Poput reformi Marije Terezije te posebice Josipa II, uz emancipaciju seljaka i problema koji su se iz nje razvili.
- 53| „Vjerni podanici.“ Naslov drame Grillparzera, *Ein treuer Diener seines Herrn*, 1828.
- 54| Termin „feacio“ je riječ kojom se često bečki pisci koriste pri opisivanju veselog hedonizma njihova grada i ambijenta, npr. E. von Bauernfeld: *Hauptstadt der Phäaken (Das Leben Tanz*, pjesma iz 1849., u *Bauernfelds ausgewählte Werke in vier Bänden*, pripremio E. Horner, Leipzig, tom I, str. 58).
- 55| F. Grillparz, *Abschied von Wien*, 27. kolovoza 1843., u *Gesammelte Werke*, pripremio E. Rollert i A. Sauer, Beč, 1925, tom I, str. 112.
- 56| „Samo je jedan carski grad, samo je jedan Beč!“ A. Bäuerle, *Aline oder Wien in einem andern Weltteile*, 1822; u *Das parodistische Zauberspiel*, pripremio O. Rommel, Leipzig, 1937, str. 115. (tom čini dio serije „*Barock. Barocktradition* in österreichisch-bayrischen Volkstheater,“ pripremio O. Rommel).
- 57| Za E. Strank (*Österreichs-deutsche Leistung, eine Kulturgeschichte des Südestdeutschen Raumes, Wien-Leipzig* (1937), cit. u C. Antoni, op.cit. str. 272.), Austrijanac, od svih Nijemaca (...) bio bi najobdareniji maštom i osjećajima i pronosio bi ljudskom rodu „genijalnu površnost.“ To je objašnjenje koje na apstraktni, naturalistički, metapovijesni plan prenosi ono što je rezultat jasnih povijesnih uzroka.
- 58| C. Antoni, *nav.djelo*, str. 273.
- 59| *nav.* u E. Bagger, *nav. djelo*, str. 189.
- 60| Da, Kahlenberg će s Grillparzerom postati riječ-mit, ključ za shvaćanje cjelokupnog njezinog značenja („Hast du vom Kahlenberg das Land dir rings beseh'n./ So wirst du, was ich schreib und wer ich bin versteh'n.“, Grillparzer, *In ein Stammbuch*, 1844; G.W., *nav. djelo*, tom II, str.) stvorio je šaljivu pozadinu u djelu *Pfaf von Kahlenberg* Philippa Frankfurtera (druga polovica XIV. stoljeća), no radi se o geografskoj slučajnosti, a ne o *Stimmungu*, niti se u veselom Frankfurterovom djelu čita nešto od onog *Wienertuma*, tako veselog i radosnog koje prodiere u dušu, i koji će biti jedan od najistinskijih i najglazbenijih aspekata habsburškog mita. U drugoj polovici XIV. stoljeća Peter Suchenwirt pisao je svoje *Ehrenreden* pa i *von fünf Fürsten* (pripremio A. Primisser, Beč 1827.) gdje je opisao pogubnu bitku Sempacha za habsburškog vojvodu, dok je Heinrich von Müglin posvetio Rudolfu IV. svoju *Ungarische Chronik*. Michael Beheim, u povodu bečke pobune 1462. protiv cara Fridrika III., njegovog poglavara i zaštitnika, skladao je, s oštrom mržnjom prema Bečanima, možda prvu *Buch von der Wienern* (pripremio T. von Karajan, Beč 1843.); književni rod, djelo kojem je tema satira i slava bečkog srca i „krvi,“ koje će imati značajno mjesto u austrijskoj književnosti. Taj isti Beheim u svojim *Zehn Gedichte zur Geschichte Österreichs und Ungarns* (pripremio T. von Karajan, Beč 1848.) izdizao se iznad mnogih austrijskih, ugarskih i čeških patriotskih pjesnika zbog višeg povijesnog značenja njegova hvaljenja. Wolfgang Schmeltzl, jedan od osnivača bečkog kazališta, koji je živio između 1500. i 1560. otprilike, plodan tvorac pohvala nadvojvodama, komedija i pjesama protiv Turaka, i koji se preobratio, on luteranac, u katoličkog svećenika iznenada napustivši obitelj, pisao je 1548. jednu od svojih prvih dirljivih pjesama posvećenu Beču: *Ein Lohspruch der Wiener Hans Sachs, Eine Auslese seiner Werke*, pripremio E. Triebnigg, Beč 1915). Pjevala je slatka austrijska zemlja: „...o Österreich!/Wo mag man finden dein gleich?/ Rein land mir nie pass gefallen hat,/ (...) / Ein landt an volck gewaltig reich, / Gut müntz, gross awicht und mass dergleich / Vul Kayser, Fürsten, Hern / In diesen landt geboren verdn / „(*nav. djelo*, 45-47, str. 25. ((primjetiti značajnu riječ *mass*)); 61-64, str. 25.) i slava
- Beča: „Wie ich die Stat nun mir sah / O Edles Wienn! Selbst in mir sprach: / Du bist die port und zir alzeit, / Befestigung der Christenheit! / Der Türck mit ernst früh und spät / Sein Kopf an dir zerstossen hat!“, (*nav. djelo* 193-98, str. 30.). Ali to su stranice koje nude samo arheološki interes u našem istraživanju, poput stare bečke kronike Ladislausa Suntheima (1498.-1505.) ili ulomci djela *Historia Friederici III Imperatoris del papa Pio II Piccolomini*. Ili poema *Der habsburgische Otobert* Wolfganga Helmharda von Hohberga (1664.), koja, u stilu šesnaestog stoljeća, pripovijeda sagu o jednom legendarnom pretku kuće Habsburgovaca. Također i iz spisa Abraham Svetoj Klari (1644.-1709.), velikoga pripovjedača baroka, mogu se uloviti djelići iz bečkog života, posebice u poznatom opisu kuge 1679., u kojem se tipično baroknim razvojem opisuje smrt pojedinaca različitih društvenih slojeva, što daje priliku da se opišu koloristične lokalne figure i omamljujući luksuz plemstva. (*Merk's Wien!*, *Wien 1673*, uvijek *Austriacus Austracus. Lohrede auf den heiligen Markgrafen Leopold, Eien 1673*; i *Österreichisches Deo gratias*, *Wien 1680*; više novijih izdanja među kojima *Werke von A. A Sancta Clara*, pripremila Akademie der Wissenschaften u Beču, nadopunio K. Bertsche, tom 3, Beč 1943.-45.). Naravno, ni „erhabenes Wien“ koji privlači „den Wunsch der Christenheit“ o kojem se govori u *Über die Welterwünschte und Allgemeine Glückseligkeit befördernde Wahl des Allerdurchläutigsten*,
- Grossmächtigsten und Unüberwindlichsten Römischen Kaisers Karls VI, u Hispanien, Hungarn und Böhheim Königs. (Gedichte...und lateinische Inschriften des kais. Rathes C.G Herius, Nürnberg, 1721*; *nav. u Franz Mayer, Geschichte Österreichs, mit besonderer Rücksicht auf Culturgeschichte*, tom 2, *Wien 1874*, tom II, str.140.) ne najavljuje ili anticipira na bilo koji način sretan i bezbrižan „dickes Wien.“ Zapravo smo još uvijek u jednoj sasvim drugačijoj klimi.
- 61| F. Werfel, *nav. djelo*, str. 23.
- 62| *Ibid.*
- 63| B. Auerbach, *Denkmale Kaiser Josephs*, u almanahu „*Der Gevattersmann*,“ sada u B. Auerbach, *Schatzkästlein des Gevattersmanns, B. Auerbachs Gesammelte Schiften*, Stuttgart 1864, tom XVII, str. 65.-125. Ovo djelo napisano je međutim na temelju djela *Hausfreund* J.P. Hebel, gdje se već spominje mit o Josipu II. (npr. u *Ein gutes Rezept, Werke*, pripremio W. Altwegg, Freiburg im Brisgau (1858), tom II, str. 192).
- 64| C. Antoni se pita „da nije bilo (...) upravo deset godina vladavine cara koji je bio filantrop i koji je osigurao Austriji još stoljeće i pol postojanja, da nije bilo odanosti mase, baze monarhije, tog legendarnog prijatelja naroda koji je primao svakoga i, u Moravskoj, postao poput ljekarne“ (*nav. djelo*, str. 277). Razlika postoji međutim u različitom stilu kojim se postigla ta odanost i ta predanost naroda, a posebice
- u različitoj završetku takvogovog čina. S našeg stanovišta Josipovo doba je zanimljivo budući da s njim započinje na neki način „birokratska literatura“ i pojavljuje se lik pisca činovnika: „Das barocke Österreich der Dichter in Schalaune und Talar endete, das bürokratische Österreich der Dichter im Beamtenrock begann“ (Nagl-Zeidler-Castle, *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte*, tom II, *Wien, 1914*, str. 263.); i još „Rüdiger von Bechelaren, das Urbild österreichischer Treue, kleidete sich in den Beamtenrock“ (str. 264.) *Hirtenbrief* Josipa II. činovnicima pokrenuo je tu karakterističnu i suzdržanu literaturu stil koje ćemo često susresti, ali duh koji u to vrijeme još uvijek pokreće stvari daleko je od spore statične spoznaje, tipične za austrugarsku birokraciju: „Der Josephinische Frühlingshauch wehte auch durch die Kanzleistuben, fegte verjahrten Staub hinweg und zerriss manches wohlgehegte Spinnengewebe.“ (Nagl-Zeidler-Castle, *nav. djelo*, str. 263.).
- 65| Sonnenfels, *Briefe über die Wienerische Schaubühne*, 1767.
- 66| *Razmišljanja austrijskog patriota upućena prijatelju na temelju pisma gosp. de Mxx Gosp. Opatu Sahatieru na temu Francuske republike, a koje je preveo sa njemačkog gosp. Uzvišeni Savjetnik de Sonnenfels de Sarchi pod nadzorom i odobravanjem Autora*, br. I, Schmidt, *Wien 1793*.
- 67| „Konfuzija.“ – „In der Monarchie sieht der Bürger den Mittelpunkt der Macht, die sich in einem vereiniet, als den

- Mittelpunkt seines Glückes an Diers Regeierungsart hält zwischen der Aristokratie und Demokratie“ (Sonnenfels, *Über die liebe des Vaterlandes*, Wien 1771, str. 89).
- 68| *Ibid.*, str. 104.
- 69| *La prima lezione stata tenuta dal Signore De Sonnenfels, Consigliere Aulico di Sua Maestà l'Imperatore dopo la morte di Maria Teresa*, koje je preveo s njemačkog Vincenzo grof od Strassolda komornik Njegova Veličanstva Cara, Klagenfurt 1781.
- 70| *Scienza del buon governo, scritta dal signore De Sonnenfels e recata dal tedesco in italiano*, Milano 1784.
- 71| *Ibid.*, str. 55.: religija je: „najslađa veza društva,“ tako da poglavar „ne smije ispustiti iz ruku tako važnu nit, i mora se oprezno brinuti da svaki građanin bude religiozan. Zbog toga je ateizam još uvijek politički zločin, budući da Princu uskraćuje sredstvo sigurnijeg vladanja svojim podređenima.“
- 72| Dogovor Franje Josipa (1855.) koji uz prednosti ustupljene Crkvi osigurava prednost Cara, kao predstavnika Božjeg i božanskoga reda. U svojoj povijesti austrijske kulture, R.A. Kann (*A Study in Austrian Intellectual History. From late Baroque to Romanticism*, New York, 1960.) ilustrira specifičan aspekt austro-apsolutističkog prosvjetiteljstva Sonnenfelsa, ali i etičko-političke kulture devetnaestoga stoljeća i naglašava različitost one austrijske.
- 73| „...ali u ušima nacija skladno odzvanja emfatična riječ Narodnog Poglavara, i neopreznim pojedincima pojašnjavanje zavodljive vizije krivo shvaćene Slobode i varljive Jednakosti.“ (Sonnenfels, *Razmišljanja itd. nav.* str.7.).
- 74| *Ibid.*, str. 21.
- 75| Može se možda govoriti o prosvjetiteljstvu kao tipičnoj komponenti austrijske ideje na političkom planu, kao što je to pisao C.Antoni: „Metternich je morao sačuvati europski duh XVIII. i XIX. stoljeća jer je Austrija bila jedan organizam star osam stotina godina, čije je očuvanje bilo moguće samo u jednoj Europi u kojoj bi nacionalne ideje bile uklonjene na stranu (...), pokušao je spasiti Austriju ne prilagođavajući je novim vremenima, iako čineći, na neki način, cijelu Europu austrijskom, paternalističkom.“ (*nav. djelo*, str. 253.); ali na duhovnom, humano-literarnom, iluminističkom planu, to je antiteza habsburškom „sistemu.“
- 76| Nagl-Zeidler-Castle, *nav. djelo.*, tom II, str. 253.
- 77| *Ibid.*, „duh koji uništava.“
- 78| Istoga je mišljenja J. Nadler, *Literaturgeschichte Österreichs*, Salzburg 1951, str. 195.
- 79| A. Blumauer (1755.-98.) opjevao je između ostaloga i Dunav: *Donaufahrt*, 1781. J.B von Alxinger (1755.-97.), *Doolin von Mainz*, 1787, *Bliomberis*, 1791.
- 80| *Poetische Bilder der meisten kriegerischen Vorgänge in Europa*

seit 1756, Wien 1760; *Poetische Bilder der meisten kriegerischen Vorgänge in Europa seit 1760*, Wien 1761. Za pohvalu posebice pjesme *Säule des Pflägers, Sinels Morgenlied, Die Aeonenhalle*, sada u M. Denis, *Im schweigenden Tale des Mondes*, pripremio A. Fischer-Colbrie, Graz-Wien 1958., str. 49., 60., 102.

- 81| F. Ratschky (1757.-1800.); njegove su pjesme iz 1785. i 1805.
- 82| *Melchior Striegel. Ein heroisch-episches Gedicht für Freunde der Freiheit und Gleichheit*, 1793.
- 83| Pozivamo se na autore kao što su G. Prehauser (1699.-1769.), J.F. von Petrasch (1714.-72.), C.H. von Ayrenhof (1733.-1819.), P.H. von Gebler (1726.-86.), W. Weiskern (1711.-68.), J.F. Schink (1755.-1835.), P. Weidmann (1744.-1801.) i na druge: J. von Kurz (1717.-84.), K. Marinelli, J. Perinet (1763.-1816.) i K.F. Hensler (1759.-1825.) već bliske *Wienertumu*.
- 84| *Die Zauherföte*, 1791.; E. Schikaneder (1751.-1812.).
- 85| F. Werfel, *nav. djelo*, 42.
- 86| C. Antoni, *nav. djelo*, str. 275. U širem planu ostaju drame i ratne pjesme tirolskih pjesnika poput Staudacher, Rainer, Zoller, Primisser, Weissenbach, i drugih, grubih autora sa sela, iz godina 1797. i 1809.
- 87| J. Stranitzky (1676.-1726.), u Beču od 1706.
- 88| E. von Bauernfeld, *Erinnerungen aus Alt-Wien*, *nav.*, str. 31.
- 89| J. Nadler, *nav. djelo*, str. 201.; P. Hafner (1735.-64.)

- 90| E. von Bauernfeld, *nav. djelo*, str. 35.
- 91| Hafner je napisao protiv Sonnenfelsa obranu Hanswursta te živahne i spontane komedije: *Verteidigung der Wienerischen Schaubühne*, 1761.
- 92| E. von Bauernfeld, *nav. djelo*, str. 41. („Die Narheit ist der wahre Vogel pohonix (...) Das Leben ware nicht vollstanding ohne seine eigene Parodie“).
- 93| *Ibid.* str. 38.
- 94| K. Pahlen, *Storia della musica*, tal. prijevod G. Bianchetti, Milano, 1955., str. 139.
- 95| „Neka Bog čuva ovu kuću dok puž ne napravi krug oko svijeta, a mrav ne bude toliko žedan da proguta svo more.“ Cit. u Heinrich Eduard Jacob, *Johann Strauss, Vater und Sohn*, Hamburg 1956., str. 20.
- 96| E. von Bauernfeld, *Das Leben ein Tanz*, pjesma napisana 27. rujna 1849., u *Bauernfelds ausgewählte Werke nav.*, tom I, str. 59.
- 97| *Nav.* u H.E. Jacob, *nav. djelo*, str. 21.-22.
- 98| *Ibid.*, str. 20.
- 99| *Ibid.*
- 100| U komediji *Thaddädl, der dreissigjährige A-B-C Schütz*, 1799., Hensler, *nav.* u Nagl-Zeidler Castle, *nav. djelo.*, str. 481.
- 101| Važne su spomena i opere koje se bave vjernim opisom Beča, svježim i dopadljivim portretima grada, poput *Beiträge zur Schilderung Wiens* (1781.) Weissseggera, ili *Geschichte*

- K.K. Haupt und Residenzstadt Wien* (1789.-92.) F. Edlena von Geusaua; radi se o „rodu“ koji je trebao biti važan u okviru devetnaestog stoljeća, od Hammer-Purgstalla do Hormayra, pa možda i do Hermann Baha.
- 102| S tim pamfletom je J. Rautenstrauch, urednik i jednih novina koje su nosile znakovit naslov „*Die Meinungen der Babette*“, koji je pokrenuo cijeli jedan niz brošura (njih više od 25) na temu napada i obrane malih konobarica čija ga je zavodljivost ošinula. Više od jedne „blauaugigste Nanett!“ odapela je strijelu u obranu veselih djevojaka. Rautenstrauch je bio i predvodnik cijele grupe ironičnih, duhovitih i sarkastičnih pisaca koji su pisali o bečkom životu. U svojem libretu *Das neue Wien. Eine fabel* (1785.), uzdiže josipovski Beč, a kasnije u *Die Schwachheiten der Wiener. Aus dem Manuscript eines Reisenden herausgegehnt von Arnold* (1784.) zgodnom je ironijom opisao dopadljivi i frivolni život grada. „In Wien ist alles „gnädig.“ Jeder, der kein Handwerk betreibt, ist ein „Herr von,“ man sieht nur „gnädige Frauen.“ Jedes Mädchen, das einen Mantel trägt, ist ein „gnädiges Fraülein.“ Die Stubenmädchen haben ausschliessungweise den Namen „Mamsell“ gepachtet – und folglich geht das Wort Jungfrau (...) verloren (...) Die Wiener frozzeln gerne (...). In jeden Wiener Kaffeehaus wird das Schichsal von Europa jeden Tag mindestens dreimal entschieden.“ (*nav.* u Nagl-Zeidler-Castle, *nav. djelo.*, str. 291.). Iste godine

1. rujna list je objavio tekst koji je potpisan pseudonimom J.C. Sinapius, pod naslovom *Fragment von einem reisenden an einem seiner Freunde in Hamburg*. Radi se o kolorističkom opisu Beča: „Es herrscht hier auf den Strassen ein unbändiges Gewühl, von Karossen, Fiaken.“ *nav.* u Nagl-Zeidler-Castle, *op. cit.*, str. 291. Godinama cvjetaju brojne brošure i mit o *Phäakentumu* opravdano se stvara.
- 103| Ostale bilježnice izašle su 1802.-1803. pod naslovom *Briefe eines jungen Eipeldauers*. Sada u J. Richter, „*bekannt als Eipeldauer*, pripremio W. Zitzenbacher, Graz-Wien 1957.
- 104| „Razuzdani mladići“
- 105| J. Richter, *nav. djelo*, str. 55.
- 106| K. Pichler (1769.-1844.). Njegove uspomene nose naslov *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben*.
- 107| K. Pichler je napisao dramu *Rudolf von Habsburg*, a Collin (1771.-1811.) nedovršenu poemu istoga naslova. Također je i F.A.K. Werthes 1785. napisao *Rudolf von Habsburg*.
- 108| Posebice u drami *Regulus*, izvedenoj 1801.
- 109| Nagl-Zeidler-Castle, *nav. djelo*, str. 473. i o funkcioniranju njemačke kulture, Nadler, *nav. djelo*, str. 242.
- 110| M. Collin (1779.-1824.); drame poput *Belas Krieg mit dem Vater, Der Tod Friedrichs des Streitbaren, Der Tod Friedrichs des Grausamen, itd.*

Anniversaria et necrologia

Vanja Dolenec/Filip Šimetin Šegvić „Suština historijske metode je istraživanjem shvatiti.“ Johann Gustav Droysen (1808.-2008.), **Toni Bergman** Povodom 100. obljetnice rođenja Arnalda Dantea Momigliana, **Marko Morović** Sir Ernst Hans Joseph Gombrich (1909.-2009.), **Filip Šimetin Šegvić** Smrt povjesničara Raula Hilberga, **Tomislav Brandolica** „History from the bottom up.“ Znatiželjni povjesničar: Studs Terkel (1912.-2008.), **Tomislav Brandolica** „Arhivi otvaraju oči.“ Enno E. Kraehe (1921.-2008.), **Tomislav Galović** O stotoj obljetnici utemeljenja Katedre (1908.-2008.), Razgovor s prof. dr. sc. **Matijević Sokol, Andreja Talan/Stefan Treskanica** Nada Klaić (1920.-1988.), **Lorena Kovaček** O Stjepanu Gunjači povodom 100. obljetnice rođenja (1909.-2009.), **Nikolina Sarić/Filip Šimetin Šegvić** Između tri neprijatelja: Theodor von Sickel (1908.-2008.)

Vanja Dolenec
Filip Šimetin Šegvić
 [povijest]

„Suština historijske metode je istraživanjem shvatiti“ **Johann Gustav Droysen** **(1808.-2008.)**¹

Prošla, 2008. godina zaista nam je dala razloga da se prijetimo važnog imena Droysen u njemačkoj i europskoj historiografiji. Naime, uz dvjesto godina od rođenja poznatog Johanna Gustava Bernharda Droysena (1808.-1884.) obilježavamo i godine smrti njegovih sinova Gustava i Hansa, također povjesničara, 1908. odnosno 1918. godine. Naravno, u okvirima svjetske historiografije pamtimo ime Johanna Gustava Droysena, kao vrsnog filologa, povjesničara i teoretičara. Osim toga, Mirjana Gross u svojem djelu *Suvremena historiografija* navodi ga kao „metodskog, teoretskog i praktičnog utemeljitelja historije u ustrojstvo znanosti.“² Rodio se u Treptowu kod Rege u Pruskoj (danas Trzebiatów u Poljskoj) 1808. godine, u vrijeme kada je velikim dijelom Europe vladao Napoleon Bonaparte.³ Njemačka, razbijena na desetke državnica i saveza, teško se odupirala staroj europskoj sili pod novim zamahom. Znatniji je otpor pružala najjača od njemačkih država, Pruska. Jena, Auerstedt i Friedland bili su porazi koji su omogućili Napoleonovu pobjedu.

Otac Johanna Gustava Droysena, Johann Christoph netom je preživio junačku obranu pomeranskog Kolberga (1807., kada se Četvrta koalicija suprotstavila francuskim silama). Mali Johann Gustav je kao sin časnika bio okružen brojnim poznatim vojnim licima i važnim ličnostima tog doba, ali i upućen u razne vojne akcije te političku situaciju. Od malena je bio upoznat s brzim političkim odlukama i promjenama. Ta su iskustva zasigurno utjecala na njegovo kasnije zanimanje za povijest, a posebno politiku.

Na žalost cijele obitelji, J. Christoph umro je 1816. ostavivši obitelj u materijalnim problemima. Kako mali Johann Gustav ne bi ostao bez obrazovanja, bliski prijatelji obitelji Droysen skupili su sredstva dovoljna za njegovo osnovno obrazovanje. Tako je Johann Gustav završio osnovnu školu, a nakon toga srednju u Stettinu (danas Szczecin u Poljskoj). Studij klasične filologije upisao je 1826. godine na berlinskom sveučilištu Friedrich Wilhelm, nakon položene mature.⁴ Njegovi mentori profesori bili su među najboljima u toj struci, August Böckh⁵ i Eduard Reinhold Lange.⁶ Osim filologije, studirao je filozofiju pod paskom Georga Wilhelma Hegela, čiji će utjecaj biti vidljiv u njegovim djelima – pogotovo analizi klasičnih grčkih djela gdje je na vidjelo dolazila hegelijanska podjela u trijade i velika sposobno stvaranja međuodnosa između suprotnosti.⁷

Kako nije primao nikakvu financijsku pomoć od obitelji (majka mu je umrla još 1827.), morao je sam zarađivati tijekom studija. Tako mu je mentor A. Böckh našao mjesto privatnog učitelja, tada još mladom Felixu Mendelssohnu,⁸ kasnije velikom skladatelju.⁹ Konačno, 1831. godine Droysen je postao, nakon dugo čekanja, i jedan od predavača u renomiranoj berlinskoj gimnaziji *Graue Kloster*. Gotovo je nezamislivo kako je uspio uskladiti život – oko dvadeset sati predavanja u gimnaziji (kasnije i u Friedrichwerderschen Gymnasium), obveze na fakultetu (zbog ambicioznog napredovanja koje je zacrtao) te literarno-znanstveni rad kod kuće.¹⁰

Uredno je unapređivan kroz zvanja docenta i profesora, a čitavo vrijeme (dakle, još za vrijeme studija) radi na svojim djelima. Zanima se isključivo za antiku, pa osim što piše tekstove vezane uz to razdoblje, prevodi i neka klasična djela (Eshilove tragedije i Aristofanove komedije), što je u ono doba bila sasvim uobičajena praksa. Upravo je u tom ranom razdoblju nastalo jedno od njegovih najpoznatijih djela, ono o Aleksandru Velikom pod jednostavnim nazivom „Povijest Aleksandra Velikog“ čije prvo izdanje izlazi 1833. godine. Djelo je dobilo svojevrsni nastavak u obliku „Povijesti helenizma.“ To je pak djelo trebalo obraditi čitavu antičku povijest, sve do Augusta i s dodatnim pasusom o Isusu Kristu. No, dosegnulo je tek do 221. godine pr. Kr. Razlog tomu je autorov kronični nedostatak vremena, izazvan između ostaloga i njegovim perfekcionistačkim karakterom. Droysenovo konstruiranje antičke povijesti, povijesti Aleksandra Makedonskog, prožeto je hegelovskim metodama, koje su autora u nemalom broju slučajeva odvele u zabludu ili krivu interpretaciju, te ga tako kasnije izložili i brojnim kritikama. Sam je Droysen to priznao, pišući uvodnik drugom izdanju.¹¹

Uz to, osim na znanstvenom području, Droysen se sve više aktivno uključivao u politiku, a pogotovo od dolaska na sveučilište u Kielu gdje je postao predavač na odsjeku za povijest.¹² Početkom njegove političke karijere može se smatrati

govor koji je održao u kolovozu 1843. u Kielu povodom obilježavanja milenija od postojanja Njemačkog Reicha.¹³ U svom predavanju artikulirao je osnovne stavove i mišljenja, od kojih će rijetko u budućnosti odstupati. Njegov je stav bio, barem u osnovi, njemačko-nacionalan. Vidi se to iz podrške koju je dao antidanskoj sekciji, odnosno kneževinama Schleswig i Holstein u odupiranju spram dominaciji Danske. No, namjerno je to pitanje gurnuo u pozadinu, naglasivši početak njemačke nacionalnosti prije 1000 godina. Droysen je pred prepunim auditorijem uspio rezimirati povijest Njemačke, vješto izdvajajući događaje koje je označio bitnima.¹⁴

Naravno, mišljenje uglednog povjesničara kao Droysena, koji je to već nedvojbeno bio, odražavalo se na javnost, isprva njegove studente, no zatim i širu publiku. Uz pitanje pokrajina Schleswig i Holstein, postavljalo se i pitanje ujedinjenja Njemačke – pod kapom habsburške Austrije, kao tzv. „Velikonjemačko rješenje“ ili pod kapom hohenzollerske Pruske, kao tzv. „Malonjemačko rješenje.“¹⁵ Droysen je na Frankfurtskoj skupštini 1848. stao uz Prusku, odnosno tzv. Kasinsku stranku („Casino-partei“).¹⁶ Radilo se o građanskoj liberalnoj desnoj opciji koju su predvodili popularni političari toga vremena, poput Friedricha Daniela Bassermanna ili Friedricha Christopha Dahlmanna. Droysenova politika bila je jasna – zalagao se za Njemačku s carem iz pruske dinastije Hohenzollerna, ali i Frankfurtom kao jakim političkim centrom, nekom vrstom protupola.¹⁷ Kada je Friedrich Wilhelm IV. odbio krunu, Droysen se sasvim okrenuo Pruskoj, koja je prema njemu trebala sada samo od sebe, iznutra, stvoriti i povezati Njemačku. Jer, dok su za Droysena interesi „Velike Njemačke“ udaljeni i oprečni pruskima, interesi „Male Njemačke“ su identični onima Pruske, pa je takvo ujedinjenje nužno prihvatljivo. On cijeni habsburšku prošlost, ali u njoj vidi konstantu opreku usponu Njemačke.¹⁸ Naravno, na osnovi pruske i njemačke historije, području koje je Droysen ipak imao kao primarno. Kako bi objasnio nužnost promjena u Njemačkoj, upotrijebio je koncept „prava povijesti“ koji je suprotstavio etabliranom konceptu „povijesnog prava.“ Tvrdio je da, ukoliko povijest ima mogućnost stvoriti pravo, sadašnjost isto tako može stvarati pravo koje se legitimira trenutnim stanjem.¹⁹ Prema Droysenu, trenutci u ljudskoj povijesti unutar kojih dolazi do velikih promjena su omogućeni „pravom povijesti,“ koje daje legitimitet takvim odstupanjima od legalnosti.²⁰ Dakle, činjenično stanje stvara historijsku nužnost koja se odupire strogom „povijesnom pravu.“ Ovim prilično revolucionarnim konceptom Droysen je označio njemački politički sustav (čiji legitimitet izvire iz „povijesnog prava“) kao nedorastao političkom stanju u Njemačkoj devetnaestog stoljeća, jer je „pravo povijesti“ davalo temelje radikalnim političkim promjenama.²¹ Ipak, nakon neuspjeha Frankfurtske skupštine, koji Droysen naziva „fijaskom,“ neće se više lako upuštati u zastupstva ili stranke.²²

Pruski povjesničari iz sredine 19. stoljeća, Droysen, Mommsen, Sybel i Treitschke te njihov „otac“ Ranke po mnogočemu su bili slični. Svi su, izuzev Mommsena, napustili interes za staru povijest i „prebacili“ se na suvremenu. Svi su protestantske provenijencije, što se lako uočava u njihovoj političkoj opredijeljenosti za prusku opciju, odnosno protiv austrijskog katolicizma.²³ Pogotovo je Droysen bio siguran da Njemačka treba biti odvojeni, samostalni blok, pod Pruskom. Međutim, u 1850-im godinama Pruska jednostavno još nije imala snagu

za jaku vodeću ulogu, pa je logičan izbor bio bijeg u historiju, u prošlost. Svoje pozicije na sveučilištima Droysen, Sybel i Treitschke koristili su u političke svrhe, kao platforme. Studentska publika bila je ključna, njoj su usmjerena predavanja, ali i tekstovi. Droysen je svom kolegi Georgu Waitzu u pismu napisao:

„Ja mislim da mi povjesničari prije svega moramo kroz naš rad služiti našem narodu i državi kako bi preko njega stekli sliku o samom sebi, a unutar toga i živopisne trenutke njihove politike.“²⁴

Povjesničari druge polovice 19. stoljeća tražili su ono „opće“ ostavljajući „posebno“ ili „individualno“ po strani. Ipak, njihovo shvaćanje pojma države bilo je mnogo šire, vuklo je korijene iz aristotelovskog shvaćanja jedinstva države i društva pa njihova historija države ne zanemaruje u potpunosti nepolitičke aspekte.²⁵ Droysen je u razvoju i otkrivanju duha naroda (*Volksgeist*) vidio najvažniji zadatak svoje historiografije. Tražio je jedinstvo identiteta države i naroda, odvajanje od bilo čega što je strano njemačkom narodu, religiji ili kulturi.²⁶ Taj nacionalizam Droysen je proširio na druge kolege, koji su postajali postupno sve radikalniji.

Iz političkih razloga, točnije zbog rezolutne antidanske politike, više nije mogao ostati u Kielu, već odlazi u Jenu gdje na sveučilištu postaje profesor. Upravo su tamo niknule ideje i koncepti za njegova dva buduća velika djela. No, u Jeni je ostao osam godina te se 1859. godine vratio u Berlin gdje je osim kao profesor na odsjeku za povijest na tamošnjem sveučilištu, radio na dvoru Hohenzollerna kao službeni biograf te vladarske obitelji i izdavač pruskih dokumenata. Nosio je titulu dvorskog povjesničara, *Hofgeschichtsschreiber*.²⁷ Politika je ponovno postajala sve važniji faktor, njegova su djela bivala sve manje povezana s antikom, a sve više s aktualnim zbivanjima. Sada je već bio jedna od cijenjenih ličnosti u svojoj domovini, a njegova djela „Život feldmaršala grofa Yorcka von Wartenburga“ (kojeg smatra primjerom pravog Prusa) i „Povijest pruske politike“²⁸ bila su popularna literatura, ona koje se „moralo pročitati.“ Droysen ističe jasnu nužnost međudnosa povijesti odnosno prošlosti i sadašnjosti.²⁹ On konstatira da se „biće povijesne znanosti mora razumjeti kao istraživačko,“ a da nas istraživački duh ustvari vodi k pitanjima iz sadašnjosti.³⁰ Droysen, oslanjajući se kao i većina njemačkih povjesničara 19. stoljeća na Humboldtovo shvaćanje znanosti, uviđa svu nužnost historije kao interpretativne znanosti, ali i opasnost gubitka njene samostalnosti.³¹ Arnaldo Momigliano je s pravom uz Rankea i Boeckha baš Droysena istakao kao „idealnog učenika“ Humboldta.³² Droysen priznaje ali bježi od empirije znanosti, i sam sebi otvara mogućnost da u historiji Prusije, od samih početaka, Martina Luthera i Reformacije, pronađe odgovore na suvremena pitanja u arhivima. Mnogi povjesničari tako su sami od sebe odlučili ispuniti ono što su vidjeli kao zadatak njihove struke, dakle prikazati dinastičku opravdanost, čvrste osnove građanskog pokreta i korijene snažne Njemačke.³³ Neuspjeh revolucije 1848. i pojava novih frakcija je Droysena samo kratkotrajno navela na dvojbe. On je ustrajno zagovarao „prusko rješenje,“ smatrajući i kasnije, u Bismarckovo doba, da se mnogo toga treba preuzeti iz pruskog nasljeđa, a da se taj „duhovni cilj“ može ostvariti pomoću povijesti. Tako je stvoren mit o političkoj predestiniranosti Pruske, koji je najzad sasvim krivo protumačio Wilhelm II., i carstvo odveo u propast umjesto u slavu.³⁴

Tijekom sveučilišnih godina, počevši od 1857., Droysen paralelno s predavanjima o teoriji povijesti³⁵ piše i priručnik koji će kasnije nazvati *Grundriss der Historik (Osnovna načela historike)*, nakon što su ga brojni studenti i prijatelji nagovorili na to.³⁶ Droysen je svjesno prenio Aristotelov model znanosti i predstavio ga u sklopu sistematskih dijelova *Historike*, dok mu se povijesno-filozofski dijelovi izuzetno oslanjaju na Hegela.³⁷ U njima jasno staje uz znanstveni pristup istraživanja povijesti, otvoreno kritizirajući Thomasa Carlylea ili Thomasa Macaulaya i njihov „lagan ton prikladan kakvoj lektiri za razbibrigu, kojime ne bi pisali niti Tukidid niti Hume.“³⁸ On valorizira pionirski rad „göttingenske škole“ (Gatterer, Heyne, Michaelis i dr.), razvoj filozofije Immanuela Kanta i ranih njemačkih historiografa Gervinusa, Wachsmutha, Niebuhra i Rankea.³⁹ Međutim, Droysen za razliku od Rankea traži i „političku pedagogiju“ kao nužnost i time jasno ostavlja prostora za svoje (i kasnije) koncepte njemačke nacije.⁴⁰ Ne prihvaća shvaćanje engleskog povjesničara Henryja Thomasa Bucklea da su obitelj, država i nacija prirodni fenomeni, već ih odvaja u posebnu, razdvojenju sferu etičnosti.⁴¹ On se suprotstavlja i Rankeovom pristupu, tvrdeći da je njegov *wie es eigentlich gewesen ist* pretjerano usmjeren na razlaganje Hegelove spekulativne filozofije. Svjestan je da je objektivna spoznaja ograničena.⁴² Povijest je „znanje o zbivanju,“ a ne „suma svih zbivanja, protok svih stvari (...)“⁴³ Pitanje koje postavlja je: „Kako povijest konstruirati pomoću događaja?“ tražeći pritom razlikovanje prošlih događaja i događaja s „historijskom vrijednosti.“⁴⁴ Za Droysena prikupljanje činjenica nije dovoljno, treba postaviti i pitanja koja će kaos činjenica dovesti u čitki red.⁴⁵ Vrela pustiti da govore sama za sebe prema Droysenu je pogrešno, jer „bez naratora koji vrela pušta da govore, ona bi bila glupa.“⁴⁶ Štoviše, prema njemu objektivnost nije „povjesničareva najveća slava, već je ona sadržana u njegovoj potrazi za objašnjenjem.“⁴⁷ Objašnjenje, odnosno interpretacija moguća je samo uz postojanje metode, kojoj je „suština proučavanjem shvaćati.“ U središtu Droysenove povijesne znanosti je tako „istraživačka metoda“ kojom se povijest istovremeno razlikuje i od prirodnih znanosti.⁴⁸ Ta historijska metoda istraživanja Droysenu služi i kao modus kojime distancira i diferencira povijest od filologije i filozofije. Gledajući antičku povijest on tako kaže da historijsko shvaćanje vremena stvara vezu prošlosti sa sadašnjosti kakvu filološke metode ne traže. Tako povijest uspijeva otkriti ono što filologija ponekad zanemaruje; Droysen se nije htio baviti grčkim polisom niti razdoblje njihovog slabljenja promatrati samo kao „propadanje“ kako je to činila većina filologa njegova doba. Takav pristup mu je omogućio otkrivanje helenizma na drugačiji, bogatiji način.⁴⁹ Droysen se zalaže za stvaranje direktne veze teorije i prakse koja prema njemu doprinosi artikulaciji kantovskog „praktičkog uma.“⁵⁰ Droysen predlaže „posadašnje“ prošlosti i obratno i u tome vidi svrhu istraživanja, osnovno polazište ispitivanja. Droysenov politički motiv dakako je jasan.⁵¹ Ipak uzme li se u obzir da je rukopis *Historike* postojao već oko 1858., zaprepašćujuće je kako sam Droysen anticipira probleme na koje će historiografija 19. stoljeća naići pred svojim zalaskom, i isto tako misli koje će se pojaviti mnogo kasnije, nakon Prvog svjetskog rata, kod Crocea, Fuetera i Goocha.⁵²

Droysenov sveučilišni život, pogotovo u Berlinu, oduvijek je predstavljao posebno, svima interesantno poglavlje. Često se može naići na paušalne opise o „profesoru povijesti-političaru.“ Njegov je učenik, Hermann Krüger, u predgovoru

engleskom (odnosno američkom) izdanju *Historike* opisao neka predavanja, govoreći i o Droysenovoj sposobnosti dubokog razumijevanja kulture stare Grčke i o njegovoj sposobnosti da počevši od oko 15. stoljeća dođe do 1848. godine i takvim pregledom mladim ljudima objasni probleme današnjice.⁵³ No, novije biografije otkrivaju i razne podatke; njegova su predavanja primjerice dugo bila rekordno posjećena – oko 200 do 250 ljudi bi slušalo Droysena.⁵⁴ Postoje bilješke koje nam govore da je na predavanjima znao „skrenuti s teme“ i završiti na „Napoleonu III. kao inkarnaciji ‘48.“ ili kada bi se sasvim uživio u junkerske priče gorljivim rečenicama. Također, odbio je sudjelovati na proslavi stotog rođendana Friedricha Schillera, makar se zna da ga je cijenio, a bila je to i idealna prilika za politički govor, slična onom na „milenijskoj proslavi.“ Učenici su ga pak, barem prema podacima koji su ostali, voljeli, zvali „papa Droysen“ i hvalili njegov „povjesničarski dalekosežni uvid.“ Poznato je da je, i u vrijeme kada mu je 1878. bio 70. rođendan, a upravo su se događali atentati diljem zemlje (i na cara), odbio proslaviti rođendan „dok je domovina u takvom stanju“ unatoč pripremljenoj zabavi, pa su ga studenti s ovacijama dočekali dan kasnije u predavaonici.⁵⁵

Odnos Droysena i kolega profesora i povjesničara bio je često kompleksan. Poznato je da se s Rankeom baš i nije slagao, makar su uvijek pozitivno jedan o drugome govorili. Bio je dobar prijatelj sa Treitschkeom, sve dok ovaj nije objavio jedan antisemitski članak, pa se Droysen pridružio većini sveučilišnih profesora (uključujući i Mommsena) koji su takav odnos prema Židovima osudili.⁵⁶ Međutim, Droysen i Treitschke su do kraja ostali u dobrim odnosima. Odnos s Mommsenom je bio sličniji onom s Rankeom. Razilazili su se i u elementarnima shvaćanjima, pošto je Mommsen jasnu prednost u povjesničarskoj analizi dao filologiji i pravu.⁵⁷

Droysen je do samog kraja bio borben i zainteresiran za napretke u povijesnoj znanosti, ali i u politici. Ipak, njegov je strahovito dinamičan život uzео danak tako da je, za razliku od njegovog čestog oponenta Rankea, na nagovor liječnika, prijevremeno morao prestati predavati. Zadnju je godinu života propatio onemoćao u krevetu, uz svoju drugu suprugu i djecu.⁵⁸ Umro je u Berlinu 19. lipnja 1884. godine. Slavno ime Droysen nastavilo se prikazivati u literaturi kroz njegove sinove, Hansa i Gustava Adolfa. Naime, obojica su postali povjesničari te napisali neka vrlo zapažena djela. Stariji Gustav (sin iz Droysenova prvog braka sa Marie Mendel) autor je npr. „Povijesnog atlasa“ (*Allgemeiner historischer Handatlas*, 1886.), ali i knjiga „Povijest protureformacije“ (*Geschichte der Gegenreformation*, 1893.), biografije Gustava Adolfa (*Gustav Adolf*, 1869.-1870.) te djela *Herzog Bernhard von Weimar*,⁵⁹ dok je mlađi Hans (sin iz drugog braka, s Emmom Michaelis) nastavio očevim izvornim putem i bavio se grčkom poviješću, filologijom i antikom općenito.

Danas se o Droysenu uči u sklopu njemačko-pruske škole historiografa 19. stoljeća; svrstavamo ga u skupinu uz Rankea, Treitschkea, Sybela i druge. Naravno, svaki će i kraći historiografski pregled zaključiti da su Droysenov karakter i stav po mnogočemu bili oprečni (u negativnom smislu) Rankeu, a da su njegova djela često napisana tendenciozno, iako nikada neznanstveno. Droysenova djela možda i ne mogu doseći Rankeovu ostavštinu, ona su dakako mnogo tendencioznija. Ona

su bez daljnega prožeta istom, „malonjemačkom“ ideologijom, od početnih pa sve do zadnjih. Tim više, taj je Droysenov pristup rezultirao procvatom nacionalističke historiografije u Njemačkoj, koja se sve do Drugog svjetskog rata uvijek rado oslanjala ili vraćala na njega.⁶⁰ Međutim, Droysen je imao druge kvalitete, koje njegove očite mane mogu baciti u drugi plan. Charles-Olivier Carbonell opravdano uočava nastavak Mabilionovog utvrđivanja metodologije povijesne znanosti kada govori o Droysenovoj *Historici*.⁶¹ Nedvojbeno izvanredan predavač, usmjerio je mlade njemačke studente k filozofsko-povijesno-političkom razmišljanju, koje će, neki od njih, mnogo smjelije od svog učitelja kasnije artikulirati u svojim djelima. Droysen je u starijoj dobi uspio i formirati „Društvo historičara“ (*Historische Gesellschaft*), u kojemu je poticao i potpomagao mlade njemačke povjesničare u razvoju. Radilo se o elitnom, malom i brojčano ograničenom društvu, iz kojeg su se kasnije razvili poznati znanstvenici, kao što su Harry Bresslau, Gustav Droysen, Alfred Dove ili Otto Hintze.⁶² S mlađim povjesničarom Maxom Dunckerom održavao je regularan kontakt kao i s Felixom Mendelssohnom, te drugim prijateljima filozofima i filozofima.⁶³

Droysen je dakako pokrenuo i etablirao prusku povijest kao važno područje, a svojim djelima je, za razliku od većine ostalih, omogućio uvid u ekonomske, socijalne i kulturne aspekte, koje će kasnije generacije historioografa (Schmoller, Hintze, itd.) otkriti i itekako cijeliti.⁶⁴ Jacob Burckhardt, i sam Droysenov učenik u kratkom razdoblju berlinskog boravka, zasigurno je mnogo naučio o antičkoj civilizaciji iz tih predavanja. Prva Burckhardtova djela o Konstantinu Velikome i Ciceronu nedvojbeno su inspirirana Droysenovim predavanjima.⁶⁵ Ne samo to, i Droysenov odnos povijesti i Boga⁶⁶ jasno se kasnije reflektira kod Burckhardta. Ne može se naravno reći da ga je Droysen potaknuo na pisanje o kulturnoj povijesti ili talijanskoj renesansi, ali sasvim sigurno na razmišljanje u tom pravcu jest. O temi ovog broja časopisa (dakle kulturnoj povijesti), Droysenov je stav bio pomalo radikalniji. Pisao je:

„Teško srca se odlučim, koristiti pojam kulturna povijest. Ime je to izrazito dvojbene znanstvene vrijednosti, i od mnogo preveć diletantskog ranga.“⁶⁷

Takav stav nije teško objašnjiv u okvirima njegova vremena, a moguće je, da je već Droysen, kao čvrst metodičko-teorijski znanstvenik nailazio na probleme kojima se sada bavi Nova kulturna historija – nemogućnosti artikuliranja jedne eksplicitne, općepriznate i sveobuhvatne teorije, prilagođene ne antropološkom, već povjesničarskom pristupu.⁶⁸ Također, Droysenovo osnovno teorijsko polazište – autonomnost povijesne znanosti unutar šireg područja kulture dovodi se u pitanje, baš kako je Hayden White zaključio da povijest, ukoliko nije znanost „mora biti viđena kao dio ili parcela kulturne superstrukture nekog razdoblja.“⁶⁹ White je također uvidio „ideološku funkciju“ koju je Droysen namijenio kao cilj povijesti. Tako se *Historika* diferencira od ostalih djela teorije povijesti nastalih u 19. stoljeću.⁷⁰

Mišljenja oko Droysena su podijeljena. Hans-Georg Gadamer nazivao ga je osnivačem moderne hermeneutike,⁷¹ misleći pritom na njegovu teoriju povijesti – njegovu *Historiku*. Upravo je to djelo isprva doživjelo i najveće kritike. Rani kritičari Droysena, poput Bernheima i pogotovo Karla Lamprechta prigovarali su na

Droysenovo viđenje „historijskog svijeta kao moralnog kozmosa“ i ulogu „savjesti čovječanstva“ koju je pripisao povijesti.⁷² Friedrich Meinecke doveo je u pitanje Droysene motive okretanju teoriji povijesti – smatrao je da je pruski poraz kod Olmütza bio ključan. No, kasnija je historiografija, predvođena Jörnrom Rüsenom to odbacila. Rüsen je upravo primjer povjesničara koji je u svim svojim djelima ustrajno isticao *Historiku* kao ključno djelo u transformaciji povijesne znanosti.⁷³

Droysen je izmjenom paradigma u poslijeratnoj njemačkoj historiografiji postao tipičnim primjerom „historizma.“ Kritike međutim u većini slučajeva nisu bile dubinske, čak ni od renomiranih povjesničara kao što je Hans-Ulrich Wehler. On je važnost Droysenove teorije doduše uvidio, nazvao ga i povjesničarom s „najjačim analitičkim umom,“ ali je i dalje inzistirao na „statičnosti historizma“ koja je u krajnjem obliku prouzročila to da je čovjekovo razmišljanje prikazivano kao „uvijek isto.“⁷⁴ Georg Iggers slično predbacuje da je shvaćanje moći (*Macht*) koja je za razliku od nasilja (*Gewalt*) uvijek etična bilo najavljanje nacističke moralnosti.⁷⁵ Rijetko koji pravac historiografije bio je toliko isprepleten ideologijom i politikom koliko historizam, odnosno „pruska škola.“⁷⁶ Njemački je historizam, obilježen nedemokratskim pogledima, političkim predrasudama i filozofijom vrijednosti, tako zadržao njemačku historiografiju i izazvao upravo suprotno od onoga čemu su se njegovi predstavnici, dakle Droysen, Treitschke i Sybel, nadali. Povijest je samo prividno približio znanosti, dok je svojom krutom političkom pristranošću zbiljski prkosio principima racionalnog razmišljanja svih humanističkih znanosti. Napredak koji se događao u Francuskoj ili Sjedinjenim Državama, njemačka su sveučilišta teško primila, upravo zbog konzerviranosti položaja kojeg je stvorio historizam.⁷⁷

Bazična promjena koja se događala u njemačkoj historiografiji u posljednjim desetljećima, pospješena pritiskom „objašnjenja prošlosti i užasa prošlosti“ (odnosno *Vergangenheitsbewältigung*), primila se brže i temeljitije nego ostalim historiografijama. Te osnove sada pružaju oštrij i jasniji uvid u Droysenove teorijske rasprave, daju priliku za ponovnu izmjenu paradigma, sada bez pravog vanjskog povoda. Ostaje dakako upozoriti i na nove zamke pred kojima se našla njemačka historiografija – Richard J. Evans s potpunim je pravom upozoravao da polarizirana historiografija – koju s jedne strane vode Hans-Ulrich Wehler i Jürgen Kocka, a s druge brojni stručnjaci čiji su radovi usmjereni samo studentima povijesti i kolegama u struci, ostavlja baš u trenutcima nove Njemačke prostora za ponovno oživljavanje nacionalne historiografije i političke povijest nacionalne države.⁷⁸

Iggersovo i Wehlerovo viđenje Droysena kroz problem nacionalizma u Njemačkoj sada je moguće razraditi kroz brojne nove aspekte, manje opterećene bilo kakvom dubinskom moralnosti. Moguće je prikazati Droysena kao paradigmatsku osobu historizma, ali također napraviti i otklon i proširiti istraživanje. Nova biografija Droysena koju je napisao Wilfried Nippel pruža iluzorni primjer kako se uz dodatno istraživanje samog životopisa velikih povjesničara ali i integraciju modernih stavova itekako može oživjeti historiografija 19. stoljeća. Teorijski spisi bacili su novo svjetlo na Droysenovo djelo – Christian-Georg Schuppe među prvima upozorava kako Droysen doista vidi samostalnu, od sebe samu pokrenutu dinamiku procesa (*Eigendynamik der Prozesse*), i društvenih i ekonomskih. Takva razmišljanja smještaju Droysena daleko ispred svoga vremena.

DROYSENOVA BIBLIOGRAFIJA:

- Des Aischylos Werke* („Eshilova djela“). Berlin, 1832.
- Des Aristophanes Werke* („Aristofanova djela“). Berlin, 1835., 1837., 1838.
- Geschichte Alexanders des Großen* („Povijest Aleksandra Velikog“). Berlin, 1833.
- Geschichte des Hellenismus* („Povijest Helenizma“). Hamburg, 1836.-1853. [Tri sveska, nedovršeno].
- Rede zur tausendjährigen Gedächtnisfeier des Vertrages zu Verdun* („Govor povodom tisućugodišnjoj obljetnici Verdunskog sporazuma“). Kiel, 1843.
- Vorlesungen über die Freiheitskriege* („Predavanja o ratovima za oslobodjenje“). Kiel, 1846.
- Beiträge zur neuesten deutschen Geschichte. Vier Aufsätze* („Doprinosi najnovijoj povijesti Njemačke. Četiri eseja“). Braunschweig, 1849.
- Das Leben des Feldmarschalls Grafen Yorck von Wartenburg* („Život feldmaršala grofa Yorck von Wartenburg“). Berlin, 1851.-1852.
- Geschichte der preußischen Politik* („Povijest pruske politike“). Leipzig, 1855.-1886. [Pet dijelova u četrnaest svezaka].
- Kleine Schriften. Heft 1: zur Schleswig-Holsteinischen Frage* („Mali spisi. Svezak 1: oko pitanja Schleswig-Holsteina“). Berlin, 1863.
- Grundriss der Historik* („Osnovna načela Historike“). Leipzig, 1868.
- Kleine Schriften zur Alten Geschichte* („Mali spisi o staroj povijesti“). Leipzig, 1893.
- Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte (Historik. Predavanja o enciklopediji i metodologiji povijesti)*. ND Darmstadt; (Izd.) R. Hübner, 1937. (prvo izdanje: 1897)
- Texte zur Geschichtstheorie. Mit ungedruckten Materialien zur „Historik“ (Tekstovi o teorijama povijesti. S neobjavljenim materijalima uz „Historik“)*. Göttingen; (Izd.) Günter Birtsch i Jörn Rüsen, 1972.

KORIŠTENA LITERATURA:

I.

- Barberowski, Jörg 2005. *Der Sinn der Geschichte: Geschichtstheorien von Hegel bis Foucault*, München: C.H.Beck.
- Bauer, Christoph Johannes 2001. *Das Geheimnis aller Bewegung ist ihr Zweck: Geschichtsphilosophie bei Hegel und Droysen*, Ruhr-Universität Bochum Meiner Verlag.
- Bentley, Michael 1997. *Routledge Companion to Historiography*, London: Taylor & Francis.
- Berger, Stefan 2003. *The search for normality: national identity and historical consciousness in Germany since 1800*, Berghahn Books.
- Breisach, Ernst 2007. *Historiography: ancient, medieval, & modern*, University of Chicago Press.
- Carbonell, Charles-Olivier [Karbonel, Šarl-Olivije] 1999. *Šta znam? – Istoriografija*, Beograd: xx vek – Plato.
- Chickering, Roger 1993. *Karl Lamprecht: A German Academic Life (1856-1915)*, New Jersey: Brill.

- Droysen, Johann Gustav 1855-1886. *Geschichte der preußischen Politik*, Leipzig.
- Droysen, Johann Gustav 1868. *Grundriss der Historik*, Leipzig.
- Droysen, Johann Gustav 1972. *Texte zur Geschichtstheorie. Mit ungedruckten Materialien zur „Historik“*, Göttingen: Günter Birtsch i Jörn Rüsen.
- Droysen, Johann Gustav 2009. *Outline of the Principles of History: Grundriss Der Historik*, BiblioBazaar, LLC.
- Evans, Richard J. 1997. *Reading German history: from unification to reunification, 1800 -1996*. Routledge.
- Gramley, Hedda 2001. *Propheten des deutschen Nationalismus: Theologen, Historiker und Nationalökonom 1848-1880*, Frankfurt/Main: Campus Verlag, 2001.
- Gross, Mirjana 2001. *Suvremena historiografija: Korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi Liber.
- Hoffman, Lars 2008. *Die bedeutenden Historiker*, Wiesbaden: Marix-wissen.
- Iggers, Georg G. 1984. *New directions in European historiography*, Wesleyan University Press.
- Iggers, Georg G. 1999. Nationalism and historiography, 1789-1996. U: *Writing national histories: Western Europe since 1800*. Ur: S. Berger, M. Donovan i R Passmore. Routledge: 15-30.
- Iggers, Georg G. 2002. *Zwei Seiten einer Geschichte: Lebensbericht aus unruhigen Zeiten*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Iggers, Georg G. – Wang, Q. Edward – Mukherjee, Supriya 2008. *A global history of modern historiography*. Pearson Education.
- Kaegi, Werner 1950. Burckhardt und Droysen. U: *Festschrift für Gerhard Ritter zu seinen 60. Geburtstag*. Tübingen: (Izd.) Richard Nürenberger, 342-352.
- Kocka, Jürgen 1986. *Sozialgeschichte*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kolmer, Lothar 2008. *Geschichtstheorien*, Paderborn: Wilhelm Fink Verlag-UTB.
- Kraus, Hans-Christof 2003. Politische Historie – Macaulay und einige seiner deutschen Zeitgenossen. U: *Historisierung und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland im 19. Jahrhundert*. Ur: Ulrich Muhlack. Berlin: Akademie Verlag, 31-48.
- Lau, Viktor 1999. *Erzählen und Verstehen: historische Perspektiven der Hermeneutik*, Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Nippel, Wilfried 2008. *Johann Gustav Droysen: Ein Leben zwischen Wissenschaft und Politik*, München: Verlag C.H. Beck.
- Rüsen, Jörn 1973. Johann Gustav Droysen. U: *Deutsche Historiker*. Ur: Hans-Ulrich Wehler. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 115-131.
- Rüsen, Jörn 2005. *History: narration, interpretation, orientation*, Berghahn Books.
- Scholtz, Gunther 1997. *Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion*, Berlin: Akademie Verlag.
- Schuppe, Christian-Georg 1998. *Der andere Droysen*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Southard, Robert 1994. *Droysen and the Prussian School of History*, Lexington University Press of Kentucky.

Steinberg, Michael 1999. Medelsohn's Music and German-Jewish Culture: An Intervention. *The Musical Quarterly*, 83/1, Oxford: 31-44.

Wehler, Hans-Ulrich 1980. *Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

White, Hayden V. 1975. *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe*, Baltimore: John Hopkins University Press.

White, Hayden V. 1990. *The content of the form: narrative discourse and historical representation*, JHU Press.

MULTIMEDIJSKI IZVORI:

II.

www.1911encyclopedia.org/Johann_Gustav_Droysen

III.

Slika preuzeta: www.uni-kiel.de (21. iii. 2009.)

BILJEŠKE STR. 310-317

- 1| Preuzeto iz: Droysen, Johann Gustav 1937. *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*, (Ur. Rudolf Hübner) München: R. Oldenbourg, 22.
- 2| Gross 2001., 109.
- 3| Rüsen 1973., 116.
- 4| Rüsen 1973., 116.
- 5| Njemački stručnjak za antiku (1785.-1867.).
- 6| Njemački klasični filolog (1799.-1850.).
- 7| Dapače, definitivna kompilacija Hegelovih djela koju je izdao Kuno Fischer djelomično je sastavljena i od Droysenovih

bilježaka s predavanja koje su očitno bile dovoljno precizne da bi poslužile u takvoj rekonstrukciji. Southard 1994., 13.-21.

8| Mendelssohn i Droysen će do kraja ostati u vrlo dobrim odnosima, te će se često dopisivati i izmjenjivati dnevopolitičke stavove. Droysen je sasvim sigurno utjecao na Mendelssohna, pogotovo u izboru motiva, odnosno temi „aktualizacije prošlosti.“ Dapače, upravo je Droysen trebao napisati libreto za Mendelssohnovu „Odiseju“ no nije to uspio napraviti zbog promjene planova. Kroz njihovu bogatu korespondenciju ipak saznajemo da je često bio svojevrsan savjetnik Mendelssohnu. Steinberg 2004., 116.-122.

- 9| Nippel 2008., 16.
- 10| Droysen je predavao i na Berlinskom sveučilištu. U zadnjem semestru, 1839./40., slušao ga je i Jacob Burckhardt, koji je u jednom pismu za njega napisao da će Droysen za „desetak godina biti prozvan među najvećima.“ Kaegi 1950., 342.-352.
- 11| Iz uvodnika engleskog izdanja *Historik*, 1897., xviii.
- 12| Rüsen 1973., 117; Hoffmann 2008., 123.-124.
- 13| Misli se tu na raspodjelu karolinškog teritorija Verdunskim ugovorom, koje je simbolički predstavljalo i osnivanje Njemačkog Reicha; pogotovo u okviru vremena, dakle predrevolucionarne

Njemačke, takva je simbolika imala značaj, stoga je uz povijesno-obljetničarski kontekst neizostavan i širi politički, orijentiran na sve probleme Pruske toga doba.

- 14| Nippel 2008., 53.
- 15| Hoffmann 2008., 123.
- 16| Sve su frakcije (stranke) okupljene u Frankfurtu uglavnom dobila imena prema mjestu okupljanja.
- 17| Hoffmann 2008., 123.
- 18| Southard 1994., 207.
- 19| Southard 1994., 33.-34.
- 20| Southard 1994., 64.
- 21| Southard 1994., 34.
- 22| Nippel 2008., 144.

- 23| Treba obratiti pažnju na tekstove Friedricha Heera koji polemiziraju o tom „protestantskom odnosu u historiografiji,“ napisani svakako s gledišta austrijskog povjesničara koji nikada Sybelu i ostalima nije oprostio zapostavljanje „austrijske povijesti,“ ali i vrlo dobri kao presjek suprotnih ideja i misli bliskog prostora, kakvi su sasvim sigurno njemački i austrijski. Bauer 2001., 91.
- 24| Preuzeto iz: Gramley 2001., 12.
- 25| Kocka 1986., 52.
- 26| Berger 2003., 25.
- 27| Hoffmann 2008., 124.
- 28| Oba je djela koncipirao i započeo u vrijeme kada je još bio zaposlen u Jeni.

- 29| To se u „Život feldmaršala grofa Yorcka von Wartenburga“ možda najbolje može vidjeti, jer je čitaocu jasno da sve osobine koje Droysen navodi za svog junaka upravo nedostaju i trebaju Droysenovoju Pruskoj.
- 30| Iz predgovora Johanna Gustava Droysena, *Geschichte der Preußischen Politik*, 1886., III.-VI.
- 31| Iggers 1999., 19.
- 32| White 1975., 178.
- 33| Iggers 1999., 20.
- 34| Hoffmann 2008., 126.
- 35| Baberowski 2005., 72.
- 36| Pojam „Historik“ se do danas nije održao, a raniji su ga autori rabili u više smisla, uglavnom da opišu rad povjesničara, njegovu istraživanje, historiografiju.

- Droysen tome daje praktičnu notu, objašnjajući da „Historik“ treba dati odgovore na konkretna pitanja, „kako učiti povijest, otkuda početi, što učiniti da se postane povjesničarom.“ Droysen ne daje nimalo trivijalne odgovore na pitanja, koji će do danas ostati direktna podloga za brojne analize teorija povijesti. Droysen 2009., IX.
- 37| Bauer 2001., 354. i White 1975., 271.
- 38| Kraus 2003., 36.
- 39| Lau 1999., 421-422.
- 40| Treba istaknuti da Droysen nikako nije „zatvoren“ i isključivo prusko-njemački orijentiran. Dapače, za razliku od većine britanskih povjesničara toga razdoblja koje smatra „odveć insularno orijentiranim,“ Droysen govori o koherenciji čitave Europe koja se razvija istovremeno.
- 41| Breisach 2007., 279.
- 42| Scholtz 1997., 121.
- 43| Lau 1999., 429.
- 44| Rüsen 2005., 84-85.
- 45| Baberowski 2005., 76.; Iggers 1999., 19.
- 46| Droysen 2009., 52-53.
- 47| White 1975., 272.
- 48| Lau 1999., 434.
- 49| Rüsen 1973., 120.
- 50| White 1990., 85.
- 51| Lau 1999., 425-426.
- 52| White 1975., 270.
- 53| Krüger priča i zanimljivu anegdotu: Kada je osnovana lijevo-liberalna stranka, Droysen nije mogao odoljeti, a da ne iznese prve kritike svojim studentima. Tako je večernje predavanje završio riječima: „(...) Bilo je to prokletstvo te stranke, isto kao i prokletstvo naše sadašnje progresivne stranke, koje je dovelo do toga da se stranački interesi stavljaju iznad domovine.“ Studenti su ostali zaprepašteni. Iduću je večer došla još veća publika, od kojih su neki bili spremni, ponovi li Droysen takav zaključak, izazvati sveučilišni skandal. Droysen, koji je znao za taj plan, otvorio je svoje novo predavanje riječima: „Mi smo gospodo, jučerašnje predavanje zaključili ovim riječima:....“ *Historik*, 1897, xxviii.
- 54| Nippel 2008., 289.
- 55| Nippel 2008., 269.-271.
- 56| Nippel 2008., 290.
- 57| Ignaz Jastrow je u članku povodom smrti Droysena napisao kako je za vrijeme sprovoda, kada je svećenik Droysenovu *Povijest Aleksandra Velikog* nazvao epohalnim djelom, netko (tko je vrlo „meritoran u pitanjima antičke povijesti“) oštro klimao glavom. Nedvojbeno, mogao bi to biti Mommsen. Usporedi: Jastrow 1884. i Nippel 2008., 291.
- 58| Hermann Krüger je napisao da je Droysen, četiri dana prije smrti dugo razmišljajući o filozofiji, zaželio ponovno pisati. Međutim, kada je shvatio da nema snage držati i pritisnuti pero, u suzama je odustao i shvatio da je svemu došao kraj.
- 59| www.1911encyclopedia.org/Johann_Gustav_Droysen (11. III. 2009.)
- 60| Schuppe 1998., 12.
- 61| Carbonell 1999., 91.
- 62| Nippel 2008., 298.-300.
- 63| Lau 1999., 420.
- 64| Nippel 2008., 308.; Iggers 1984., 113.
- 65| Bentley 1997., 416.
- 66| Koji će onda Karl Löwith u svojoj briljantnoj *Svjetskoj povijesti i događanju spasa* do temelja razjasniti i rekonstruirati.
- 67| Droysen 1972., 27.
- 68| Kolmer 2008., 77.
- 69| White 1990., 100.
- 70| White 1990., 88.
- 71| White 1990., 85.
- 72| Chickering 1993, 43., Rüsen 2005, 149.
- 73| Scholtz 1997., 120.
- 74| Wehler 1980., 82.
- 75| Iggers 2008., 124., Gramley 2001., 203.
- 76| Scholtz 1997., 122.
- 77| Iggers 2002., 149-151.
- 78| Evans 1997, 235.

Toni Bergman

[povijest/klasična filologija]

Povodom 100. obljetnice rođenja Arnalda Dantea Momigliana

Sl. 1: Arnaldo Dante Momigliano (1908.-1987.)

Prošle je godine bila stota godišnjica rođenja jednog od najznačajnijih istraživača stare povijesti – Arnalda Dantea Momigliana. Talijansko-engleski povjesničar židovskog podrijetla svojim je djelima doprinio boljem razumijevanju antike i brojnih aspekata povijesne znanosti. Prije svega, ovdje mislim na njegov teorijski rad o povijesnoj znanosti, kojim je utro put novim stavovima i mišljenjima o razvoju ljudskoga društva i djelatnosti tijekom povijesti.

Arnaldo Dante Momigliano, koji potječe iz jedne poznate židovske obitelji intelektualaca, rođen je 5. rujna 1908. u mjestu Caraglio u pokrajini Cuneo.¹ Studij stare povijesti apsolvirao je na Sveučilištu u Torinu, kod Gaetana De Sanctisa i završio disertacijom o Tukididu. Godine 1932. primio je poziv Sveučilišta u Rimu, gdje je predavao grčku povijest. Četiri godine kasnije vratio se u Torino, da bi preuzeo De Sanctisovu katedru. U svakom slučaju, u Torinu je ostao samo dvije godine, budući da je na temelju Mussolinijevih rasnih zakona, kao potomak židovske obitelji, bio otpušten sa sveučilišta. Odlučujuće poticaje dobio je od Benedetta Crocea, koji je s njim bio u bliskom kontaktu. Godine 1938. je s obitelji odselio u Englesku i nastanio se u Oxfordu. Time je izbjegao

smrt i dugo nije imao stalno zaposlenje. Tek je 1947. dobio lektorat na Sveučilištu u Bristolu, da bi 1951. godine prešao na Katedru za staru povijest Sveučilišta u Londonu. To profesorsko zvanje držao je sve do umirovljenja 1975. godine. U razdoblju od 1945. do 1964. godine istovremeno je bio zaposlen kao redovni profesor rimske povijesti na Sveučilištu u Torinu i u Općoj višoj školi u Pisi. Postaje članom talijanske Nacionalne sveučilišne akademije 1961. godine. Od 1975. bio je vanjski suradnik Sveučilišta u Chicagu. Bio je počašćen mnogim međunarodnim nagradama, među kojima se svakako ističu titula viteza Reda Britanskog Carstva te priznanje 16 počasnih diploma.² Momigliano je svojim golemim opusom doprinio razvoju povijesne znanosti te je 1960. godine primio nagradu Feltrinelli Nacionalne sveučilišne akademije za područje povijesne znanosti.³ Umro je 1. rujna 1987. u Londonu.⁴

Na području stare povijesti je Momigliano već 1932. postigao uspjeh djelom o caru Klaudiju, koje je bilo zamijećeno i izvan Italije.⁵ No, nije se bavio samo rimskom i grčkom poviješću, već i biblijskom. Tako je 1931. napisao *Povijest Makabejaca*, a 1934. je uslijedilo djelo o Filipu II. Makedonskom. Osim toga izdao je jako važne publikacije o ranoj povijesti Rima, kao i povijesno-religijske rasprave o židovstvu, kršćanstvu, antičkim kultovima. U kasnijim se godinama života, generalno gledano, više posvetio kulturno-povijesnim i idejno-povijesnim temama. Istraživao je brojne aspekte života u Grčkoj i Rimu u arhajskom razdoblju.⁶ Za sva svoja djela, više od tisuću naslova, temeljito je proučavao izvore. Uzimao je u obzir i povijesno-kulturni kontekst, u kojem su izvori nastali.

Osim staroj povijesti, u posebnoj mjeri, Momigliano se posvetio teorijskim pitanjima povijesne znanosti. Netko kao historičar, po njegovom mišljenju, mora uvijek biti svjestan činjenice da u vlastitom tumačenju historijskih izvora i događaja mora uzeti u obzir i duži slijed tradicije. Tu je prije svega potrebno i vlastito preispitivanje uz pomoć kojega bi se istražilo nešto što se zbililo u prošlosti. Treba dosljedno provjeravati nije li to istraživačko pitanje već bilo postavljeno. To ne mora obavezno značiti da se od njega treba odustati. Treba drugačije naznačiti idejno-povijesni okvir dosadašnjega istraživanja: u recentnim uvjetima može se doći do drugačijih rezultata. Dođe li povjesničar do rezultata suprotnoga onome što se očekivalo, mora biti spreman svoju vlastitu povijesnu analizu dati na raspolaganje u budućnosti novoj analizi, da bi se taj aspekt tumačenja ponovno mogao uzeti u razmatranje. Na konzekventan način za Momigliana se gube granice između povijesti, pisanja o povijesti i znanstvenog suočavanja s povijesnim temama. Argument historijske distance, koji je bio uveden u 18. i 19. st. u istraživanje povijesti, za Momigliana igra podređenu ulogu, budući da on preko niza tumačenja, koja vode u povijesno događanje, stvara kontinuitet između prošlosti i sadašnjosti. Prošlost na taj način može biti održana na životu.⁷

Povijesna događanja sama po sebi uvijek su u vezi s duhovno-kulturnim razvojem tog vremena, pri čemu za Momigliana jedno na drugo uvijek uzajamno utječe. To pak po Momiglianu daje mogućnost grupi, ali i pojedincu da pod određenim uvjetima stvaralački utječe na povijesni razvoj. I obratno, na individualno mišljenje može se preko povijesnih događanja utjecati ili ga se može opet formirati. Momigliano se ovdje ponovno pokazuje kao znanstvenik, koji voli dijalektiku i aktivno reagira na povijesne sadržaje kojima se bavi. S pogledom na povijest kao

znanost, njemu je važno shvatiti pod kojim uvjetima je nastao neki povijesni izvor, u kojoj funkciji je djelovao npr. autor nekog povijesnog teksta ili na koga se tekst odnosio, pri čemu shvaćanje tog teksta ne mora biti u namjeri autora teksta. A svega toga se Momigliano pridržavao i bilo mu je važno da prođe do zbiljnosti onoga što se događalo. Dijalektika mu pri tome služi kao sredstvo kojim se događanje koje proučava može jasnije definirati – bez pretenzije da rezultat bude vječan.

Od tada se Momigliano branio od retoriziranja povijesti, koje je stavljalo formu ispred sadržaja. U pojedinačnim slučajevima ili za određene dijelove teksta je to bilo i opravdano, ali ne može se čitavu prošlost rekonstruirati uz pomoć retorike, budući da takvom postupku nedostaje podloga. Osim toga, povijest se na taj način osuđuje na proizvoljnost, i svatko, svejedno je li to historičar, govornik, političar ili novinar, može sebi pod takvim uvjetima urediti vlastitu povijest. Momiglianova procjena aktualne situacije u njegovo vrijeme je bila negativna. Smatrao je da klasično obrazovanje pomalo nestaje, a time i znanje o pravome smislu povijesti. Prema Momiglianovom mišljenju, posljedica toga bit će nestanak povijesne znanosti s njezinim metodama i njezina zamjena retorikom, koja donosi samo onakve historijske sadržaje, koji su prihvatljivi vladajućim političkim krugovima. Moderna povijesna znanost tome daje svoj prilog podređujući se sve više retorici i time uvijek ponovno potvrđuje Momiglianove bojazni.⁸

Osebujan povjesničarski rad Arnalda Momigliana obuhvaća sistematičan prikaz cjelokupne ljudske djelatnosti i načina življenja od arhajskoga razdoblja pa sve do kasne antike, što još jednom potvrđuje svestranost i profesionalnost ovog veoma značajnog povjesničara stare povijesti.

MOMIGLIANOVA DJELA – IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE

Prime linee di storia della tradizione maccabaica. Roma, 1931.

L'opera dell'imperatore Claudio. Firenze, 1932. (englesko izdanje: *Claudius the Emperor and his Achievement.* Oxford, 1934.)

Filippo il Macedone. Firenze, 1934.

La storiografia sull'impero romano. Roma, 1936.

The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century. 1963.

Studies in Historiography. London, 1966.

The Development of Greek Biography: Four Lectures. Cambridge (Mass.), 1971; revised and expanded, London, 1993.

Alien Wisdom: The Limits of Hellenization. 1976.

Essays in Ancient and Modern Historiography. Oxford, 1977.

Hochkulturen im Hellenismus. Die Begegnung der Griechen mit den Kelten, Juden, Römern und Persern. München, 1979.

Sagesses barbares. Les limites de l'hellénisation. Paris, 1979.

La storiografia greca. Torino, 1982.

How to Reconcile Greeks and Trojans? 1983.

Problèmes d'historiographie ancienne et moderne. Paris, 1983.

Tra Storia e Storicismo. Pisa, 1985.

On Pagans, Jews and Christians. 1987.

The Classical Foundations of Modern Historiography. 1991.

Les fondations du savoir historique. Paris, 1992.

Ausgewählte Werke zur Geschichte und Geschichtsschreibung. Band 1: *Die Alte Welt.* Hrg. v. W. NIPPBL. Band 2: *Spätantike bis Spätaufklärung.* Hrg. v. A. GRAFTON. Stuttgart, 1998 u. 1999.

„Geschichte im Zeitalter der Ideologien,“ in: AA. VV., *Wie Geschichte geschrieben wird.* Berlin, 1998, S. 30-45

Die moderne Geschichtsschreibung der Alten Welt. Hrg. v. G.W. MOST. Stuttgart, 2000.

LITERATURA

I.

Bosco, Umberto, gl. urednik. *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti 1949 – 1960.* Terza appendice M – Z. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1961.

Christ, Karl. „Essays in Ancient and Modern Historiography.“ (Review essays) *History and Theory XVII* – No. 3 (1978): 327 – 336

Gregory, Tulio, Ignazio Baldelli, gl. urednici. *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti 1979 – 1992.* Quinta appendice IT – O. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1993.

Hoffmann, Lars. *Die bedeutenden Historiker.* Wiesbaden: Marix Verlag – Frankfurter Rundschau, 2008.

II.

Sl. 1 preuzeta je s <<http://warburg.sas.ac.uk/colloquia/Momigliano.html>> (26. 4. 2009.)

BILJEŠKE STR. 324-326

- 1] Angelo Tamborra, „Arnaldo Momigliano,“ u: *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti 1949 – 1960.* Terza appendice M – Z. (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1961), 152 (dalje: Tamborra, *Arnaldo Momigliano*).
- 2] Vittorio Vidotto, „Arnaldo Momigliano,“ u: *Enciclopedia*

Italiana di scienze, lettere ed arti 1979 – 1992. Quinta appendice IT – O. (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1993), 533. (dalje: Vidotto, *Arnaldo Momigliano*).

3] Tamborra, *Arnaldo Momigliano*, 152.

4] Vidotto, *Arnaldo Momigliano*, 533.

5] Lars Hoffmann, *Die bedeutenden Historiker* (Wiesbaden: Marix

Verlag – Frankfurter Rundschau, 2008), 188.-189. (dalje: Hoffmann, *Die bedeutenden*).

6] Karl Christ, „Essays in Ancient and Modern Historiography,“ (Review essays) *History and Theory XVII* – No. 3 (1978): 327.-336.

7] Hoffmann, *Die bedeutenden*, 189.-190.

8] Ibid., 190.-191.

Marko Morović

[povijest]

Sir Ernst Hans Joseph Gombrich (1909.-2009.)

*„There really is no such thing
as Art. There are only artists.“*
— The Story of Art, 1950.)

*„He made looking at art
an adventure.“*
— Antony Gormley, kipar

Rijetke su ličnosti koje su vlastitim radom i dostignućima obilježile, ali isto tako i istinski utjecale, na razdoblje u kojem su živjele i djelovale, a još su rjeđe one koje također i svojom iznimno bogatom ostavštinom još uvijek daju neizmjeran doprinos aktivnim znanstvenicima, a poglavito budućim naraštajima mladih znanstvenika i intelektualaca te samoj znanosti. Povjesničar umjetnosti koji se u svojim djelima u ulozu autora predstavljao kao E.H. Gombrich,¹ od pedesete je godine prošloga stoljeća zakoračio u taj uski krug iznimnih ljudi, a i dan danas njegova se prisutnost vrlo snažno osjeća.

Rođen 30. ožujka 1909. godine u profinjenoj, glazbeno nadarenoj² bečkoj obitelji, već zarana stupio je u kontakt s obiteljskim prijateljima poput kompozitora Gustava Mahlera i Arnolda Schönberga te violinista Adolfa Buscha, ali i Sigmunda Freuda.³ Njegova ga je majka, Leonie Gombrich,⁴ kao školovana glazbenica uvela i u svijet glazbe što je umnogome djelovalo na razvoj njegovog mišljenja i rada, dok izgleda kako njegov otac

dr. Karl B. Gombrich, barem u znanstvenom pogledu, nije ostavio većeg utjecaja na mladog Ernsta. Neposredno nakon I. svjetskog rata, za vrijeme nestašice i gladi u Austriji, sa sestrom je godinu dana proveo u Švedskoj, gdje je naučio jezik domaćina. Vrativši se u Beč, kvalitetno obrazovanje stekao je u konzervativnoj Terezijanskoj školi, u kojoj je velik naglasak pridavan klasičnoj izobrazbi. Daljnji je put nastavio na Bečkom Sveučilištu, studirajući povijest umjetnosti i arheologiju od 1928. do 1935. godine.⁵ Također valja napomenuti kako je pohađao dodatne satove filozofije i psihologije, te kako su filozofi Bečkog kruga mnogo utjecali na njega, kao i na mnoge druge buduće znanstvenike, među kojima i njegovog bliskog prijatelja filozofa Karla Poppera.⁶ Bečka je škola povijesti umjetnosti također uvelike utjecala na kasnije znanstveno djelovanje Ernsta Gombricha. Njegov osnivač, Franz Wickhoff, u svojem je radu uz umjetnost uključio i arheologiju i filozofiju, smatrajući kako svakom razdoblju u razvoju umjetnosti valja pridati jednaku važnost i pažnju pri proučavanju.⁷ Alois Riegl, povjesničar umjetnosti od kojega su teoretičari umjetnosti posudili izraz „umjetničko htijenje“,⁸ zagovarao je vlastitu tezu kako promjene oblika izazivaju poticaji unutar njih samih, a ne vanjske sile u društvu, što je bilo u suprotnosti s estetskim materijalizmom Gotfrieda Sempera. Povijest umjetnosti s poviješću duha pokušao je spojiti Max Dvořák,⁹ na taj način povezujući likovnu umjetnost s intelektualnim strujanjima. Preko tog je povjesničara umjetnosti Bečka škola od herbartijanskog formalizma krenula k hegelovskom enciklopedizmu,¹⁰ što je imalo veliki utjecaj na Gombrichove misli i stavove koje je razvio tijekom karijere.

Gombrich se ubrzo nakon što se oženio Ilsa Heller, inače majčinom učenicom, kao djelatnik instituta Warburg s cijelom institucijom te bogatim knjižničnim fondom 1936. godine preselio u London.¹¹ Nakon „Anschlusa“ Austrije, mnogi su članovi Gombrichove obitelji zbog židovskog podrijetla nastradali u nacističkim progonima. Naime, njegova je obitelj na početku 20. stoljeća prešla na protestantizam, ali on se deklarirao kao austrijski Židov, a ne samo Austrijanac.¹² Razdoblje II. svjetskog rata proveo je u Engleskoj radeći za BBC, prevodeći radijske poruke emitirane s područja nacističke Njemačke u potrazi za skrivenim porukama unutar svakodnevnih propagande. Kao zanimljivost treba spomenuti kako je Gombrich, čuvši na radiju Brucknerovu simfoniju, Sir Winstonu Churchillu javio za Hitlerovu smrt; jednostavno je znao koja obavijest slijedi nakon skladbe.¹³ Po završetku rata vratio se na sveučilište Warburg gdje je od 1956. do 1959. godine predavao povijest umjetnosti, kada je proglašen voditeljem instituta. No, to ga nije spriječilo da predaje i na Sveučilištu u Londonu sve do umirovljenja 1976. godine. U međuvremenu je 1947. dobio britansko državljanstvo.¹⁴ Predavao je i na mnogim drugim uglednim sveučilištima, a isto je tako i dobitnik mnogih cijenjenih internacionalnih nagrada.¹⁵ Umro je u Londonu 3. studenog 2001., u 92. godini života.

Ipak, izniman akademski doseg ovog povjesničara umjetnosti najbolje je vidljiv kroz njegov stvaralački opus. Na glasu kao odličan, karizmatičan predavač, sa sjajnim smislom za humor¹⁶ te kvalitetnim vizualnim prezentacijama koje su pratile njegova predavanja,¹⁷ Ernst Gombrich ostavio je veliki utisak na brojne generacije koje su imale tu čast i privilegiju sudjelovanja na njegovim brojnim

izlaganjima. No, mnogobrojnim je generacijama također ostavio i svoja vrhunska autorska djela, trajnu baštinu dostupnu svima, koja će se sigurno pamtili još dugo vremena.¹⁸ Svoju je prvu knjigu izdao 1936. godine, „Weltgeschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart,“ poznatiju pod nazivom proširenog izdanja iz 1985. godine; „Eine kurze Weltgeschichte für junge Leser: Von der Urzeit bis zur Gegenwart.“¹⁹ Kako se može vidjeti, prvenstveno je bila namijenjena djeci. Pisana jednostavnim, ali zanimljivim stilom, bez prevelike upotrebe faktografskih podataka kako bi djeci bila što zanimljivija i prihvatljivija, obuhvatila je razdoblje od kamenog doba do vremena iza I. svjetskog rata.²⁰ Tome su trebali pripomoći i brojni živopisni opisi povijesnih ličnosti i događaja. Također namijenjena djeci i mlađim uzrastima, 1950. godine izašla je njegova nova knjiga „The Story of Art.“²¹ Uspjeh se jednostavno može ogledati u brojevima: knjiga je do danas prodana u više milijuna primjeraka, a prevedena je na više od dvadeset svjetskih jezika.²² Gombrich se u njoj dotakao doslovno svega što ga je zanimalo, započevši djelo poznatom izjavom: „There really is no such thing as Art. There are only artists.“²³ Pokazavši veliki utjecaj na njegov daljnji izdavački rad, a poglavito na usmjerenje, deset godina nakon „The Story of Art“ izašla je knjiga „Art and Illusion,“ najutjecajnije djelo takve specifične tematike modernog doba koje je duboko djelovalo na percepciju i shvaćanje te uvelike promijenilo način gledanja na umjetnička djela i umjetnost. Ukratko rečeno, Gombrich se primarno usredotočio na istraživanje povezanosti između percepcije i umjetnosti,²⁴ uključivši u rad tada najnovija istraživanja s područja psihologije. Smatrao je kako umjetnik ne može kopirati ono što vidi jer ne ispituje prirodu fizičkog svijeta nego prirodu ljudske reakcije na njega.²⁵ Sljedeće značajno djelo, „Meditations on a Hobby Horse, and Other Essays on the Theory of Art,“ izašlo je 1963.,²⁶ zapravo je skup eseja u kojima se govorio o odnosu života i umjetnosti, te kako je iznimno važno poznavati psihologiju pojedinog stvaralačkog razdoblja kako bi se ono što bolje razumjelo.²⁷ Tri godine nakon toga izdao je „Norm and Form,“ djelo u kojem je pažnju posvetio problematici određenih aspekata talijanske renesanse. Važno je spomenuti kako ono, za razliku od prethodnih velikih izdanja, nije bilo namijenjeno i široj publici.²⁸ „Symbolic Images: Studies in the Art of the Renaissance“ javnosti je predstavljeno 1972. godine, kao djelo u kojem je raspravljao o simbolizmu, posebice njegovoj pogrešnoj interpretaciji.²⁹ „The Sense of Order“ iz 1979. bila je pak studija o dekorativnoj umjetnosti. Posljednje djelo, „The Preference for the Primitive,“ izdano je godinu dana nakon što je preminuo.

Tijekom bogate znanstvene karijere, na teorijskom se planu Gombrich nije slagao s nekim tezama proizašlim iz Bečke škole povijesti umjetnosti, posebno s Rieglovim formalizmom, ali sličnost s tim povjesničarima umjetnosti jest što je i on sam, poput njih, istraživanja s područja umjetnosti povezivao s drugim granama humanističkih znanosti. Poznata pak debata na relaciji Gombrich-Gibson proizašla je iz drugačijeg pogleda povjesničara umjetnosti i psihologa na vizualnu percepciju. Gombrich je tvrdio kako je vizualna percepcija oslabljena zabludama i iluzijom, dok se James J. Gibson s time nije slagao te je kao psiholog pokušao dati vlastito viđenje i objašnjenje; kontrirajući Gombrichu njegovu je teoriju smatrao zastarjelom, dok je Gombrich u Gibsonu vidio žrtvu moderne industrijalizirane civilizacije.³⁰ Debata između dvojice prijatelja uključivanjem drugih poznatih

znanstvenika poprimila je puno šire razmjere, što ukazuje na visok nivo rasprave ispunjen brojnim argumentima, a također i njezinu veliku važnost. Također, zanimljivo je spomenuti kako je Gombrich ocem povijesti umjetnosti smatrao samog Hegela, što je bilo u suprotnosti s dotadašnjim shvaćanjima po kojima je ta uloga dodijeljena Johannu Joachimumu Winckelmannu.³¹ No, smatrao se pripadnikom posthegelovske historiografije jer se jednostavno nije mogao složiti s nekim od njegovih metoda i koncepata, radeći na vlastitim, argumentiranim rješenjima i modelima. Hegelovu teoriju kako je sveopći razvoj kulture odraz faza razvoja kroz koje povijest ljudskog roda prolazi kroz evoluciju od nižih prema višim oblicima smatrao je pokretnom silom povijesti umjetnosti u potrazi za cjelokupnim obrascem stilističkog razvoja, dok je istovremeno vjerovao kako njezina primjena u praksi povjesničare vodi brzopletim i previše pojednostavljenim objašnjenjima u koja nije uključena složenost umjetničkih i kulturnih činjenica.³² Zadaću povjesničara umjetnosti nije vidio u tumačenju umjetničke pojave (*phenomenon*) koju proučava, nego u njezinoj interpretaciji.³³

Bogat opus ovog povjesničara umjetnosti zaista govori o njegovoj veličini. No, osim same povijesti umjetnosti Gombrich se znao pozabaviti i nekim drugim područjima. Tako smo mogli vidjeti i kako nije zazirao od filozofije, a posebno ne od psihologije s kojom je, moglo bi se reći, zaista ostvario dobru suradnju. Izniman čovjek, profesor i znanstvenik, Ernst Gombrich svojim je radom zadužio buduće generacije, a zahvaljujući nepokolebljivosti i upornosti u novoj sredini, kao i velikom daru, ostvario je ono čemu danas svjedočimo i čemu se divimo i istinski poštujemo. Svojim je predavanjima, ali i jednostavnim te istovremeno dubokim stilom pisanja povijest umjetnosti približio mnogima; znanstvenicima, studentima, laicima, a njegova su djela inspirirala i neke od velikih umjetnika današnjice da se bave onime čemu je E.H. Gombrich posvetio cijeli svoj život. Doprinos ovoga velikog čovjeka zbilja je nemjerljiv i društvo u cjelini mora biti ponosno na postignuća kojima je promijenio pogled na umjetnost, prirodu i svijet.

IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE

Umjetnost i iluzija: psihologija slikovnog predstavljanja. Prevela Jelena Stakić. Nolit, 1984.

Meditations on a Hobby Horse, and Other Essays on the Theory of Art. Phaidon Press Ltd., 1985.

Symbolic Images: Studies in the Art of the Renaissance. Phaidon Press, 1994.

The Sense of Order: A Study in the Psychology of Decorative Art. Phaidon Press, 1994.

Povijest umjetnosti. Prevela Jasenka Šafran. Zagreb: Golden marketing, 1999.

A Little History of the World. Yale University Press, 2005.

KORIŠTENA LITERATURA

A love of art – and a good espresso: Brilliant and unpretentious, Gombrich was the artist's historian. Christopher Frayling salutes an old friend. The Observer, 11. 11. 2001.
www.guardian.co.uk/education/2001/nov/11/arts.highereducation (posljednji pristup stranici 27. 4. 2009.).

Colquhoun, Alan. „Gombrich and Cultural History.“ *On the Methodology of Architectural History, Architectural Design* 51 (1981) 6/7: 35-39.

Encyclopædia Britannica online:
www.britannica.com/ebchecked/topic/760866/Sir-Ernst-Hans-Josef-Gombrich (posljednji pristup stranici 27. 4. 2009.).

Encyclopædia Britannica online:
www.britannica.com/ebchecked/topic/470154/Sir-Karl-Popper (posljednji pristup stranici 27. 4. 2009.).

Gombrich, Ernst. „Hegel and Art History.“ *On the Methodology of Architectural History, Architectural Design* 51 (1981) 6/7: 3-9.

Johnston, William M. *Austrijski duh: intelektualna i društvena povijest 1848.-1938.* Preveo Janko Paravić. Zagreb: Globus, 1993.

Kimmelman, Michael. *E.H. Gombrich, Author and Theorist Who Redefined Art History, Is Dead at 92.* The New York Times, 7. 11. 2001.

www.nytimes.com/2001/11/07/obituaries/07gomb.html (posljednji pristup stranici 27. 4. 2009.).

McDonald, Alyssa. *A little history for little people.* The Observer, 26. 10. 2008.
www.guardian.co.uk/books/2008/oct/26/world-history-gombrich (posljednji pristup stranici 27. 4. 2009.).

Podro, Michael. *Sir Ernst Gombrich: Art historian whose book Art and Illusion has remained central to the philosophical and critical discussion of visual arts for 40 years.* The Guardian, 5. 11. 2001.

www.guardian.co.uk/news/2001/nov/05/guardianobituaries.books1 (posljednji pristup stranici 27. 4. 2009.).

Sir Ernst Gombrich (1909-2001).
www.kirjasto.sci.fi/gombric.htm (posljednji pristup stranici 27. 4. 2009.).

The Gombrich Archive.
www.gombrich.co.uk/bibliography.php (posljednji pristup stranici 27. 4. 2009.).

The Gombrich Archive.
www.gombrich.co.uk/showobit.php?id=12 (posljednji pristup stranici 27. 4. 2009.).

www.gombrich.co.uk/showdis.php?id=8 (posljednji pristup stranici 27. 4. 2009.).

BILJEŠKE STR. 328-331

- 1] Sir Christopher Frayling, tada kao rektor Royal College of Art, ubrzo je nakon smrti Ernsta Gombricha napisao kratak osvrt o njemu kao znanstveniku, ali i prijatelju. Objavljen je 11. studenog 2001. godine, a cjelokupni se tekst može pronaći na: www.guardian.co.uk/education/2001/nov/11/arts.highereducation (27.4.2009.).
- 2] Ernst Gombrich svirao je čelo, dok je njegova sestra kao violinstica kasnije stupila na čelo Palestinskog filharmonijskog orkestra. www.guardian.co.uk/news/2001/nov/05/guardianobituaries.books1 (27.4.2009.).
- 3] www.kirjasto.sci.fi/gombric.htm (27.4.2009.).
- 4] Rodena Hock. www.nytimes.com/2001/11/07/obituaries/07gomb.html (27.4.2009.).
- 5] www.kirjasto.sci.fi/gombric.htm (27.4.2009.).
- 6] Sir Karl Raimund Popper, britanski filozof austrijskog podrijetla. Bavio se prirodnim i društvenim znanostima, opredijelivši se za antideterminističku metafiziku. www.britannica.com/ebchecked/topic/470154/Sir-Karl-Popper (27.4.2009.).
- 7] William M. Johnston, *Austrijski duh: intelektualna i društvena povijest 1848.-1938.*, preveo Janko Paravić, (Zagreb: Globus, 1993), 160. (dalje: Johnston, *Austrijski duh*).
- 8] Johnston, *Austrijski duh*, 161.
- 9] Idem, 162.
- 10] Idem, 164.
- 11] www.britannica.com/ebchecked/topic/760866/Sir-Ernst-Hans-Josef-Gombrich (27.4.2009.).
- 12] www.guardian.co.uk/news/2001/nov/05/guardianobituaries.books1 (27.4.2009.).
- 13] www.nytimes.com/2001/11/07/obituaries/07gomb.html?pagewanted=1 (27.4.2009.).
- 14] www.kirjasto.sci.fi/gombric.htm (27.4.2009.).
- 15] Detaljniji uvid može se dobiti na web stranicama iz popisa bibliografije.
- 16] www.guardian.co.uk/education/2001/nov/11/arts.highereducation (27.4.2009.).
- 17] www.guardian.co.uk/news/2001/nov/05/guardianobituaries.books1 (27.4.2009.).
- 18] Ernst Gombrich zaista je bio plodan znanstvenik. Detaljniji popis bibliografije te daljnje smjernice mogu se pronaći na www.gombrich.co.uk/bibliography.php (27.4.2009.).
- 19] Prevedena na nekoliko svjetskih jezika, tek 2005. izašla je i na engleskom jeziku pod imenom „A little History of the World.“ www.gombrich.co.uk/bibliography.php (27.4.2009.).
- 20] www.guardian.co.uk/books/2008/oct/26/world-history-gombrich (27.4.2009.).
- 21] Gombrich, Ernst H. *Povijest umjetnosti*, prevela: Jasenka Šafran, (Zagreb: Golden marketing, 1999.). (Hrvatsko izdanje prevedeno prema 16. izdanju iz 1995. godine. Stručna redakcija i pogovor prof. dr. sc. Zvonko Maković).
- 22] www.nytimes.com/2001/11/07/obituaries/07gomb.html?pagewanted=1 (27.4.2009.).
- 23] www.guardian.co.uk/education/2001/nov/11/arts.highereducation (27.4.2009.).
- 24] www.kirjasto.sci.fi/gombric.htm (27.4.2009.).
- 25] www.kirjasto.sci.fi/gombric.htm (27.4.2009.).
- 26] www.gombrich.co.uk/bibliography.php?start=1959&end=1963 (27.4.2009.).
- 27] www.gombrich.co.uk/showobit.php?id=12 (27.4.2009.).
- 28] www.kirjasto.sci.fi/gombric.htm (27.4.2009.).
- 29] www.gombrich.co.uk/showobit.php?id=12 (27.4.2009.).
- 30] www.gombrich.co.uk/showdis.php?id=8 (8. 6. 2009.).
- 31] Ernst Gombrich, „Hegel and Art History,“ *On the Methodology of Architectural History, Architectural Design* 51 (1981), 3.
- 32] Alan Colquhoun, „Gombrich and Cultural History,“ *On the Methodology of Architectural History, Architectural Design* 51 (1981), 35-36.
- 33] Idem, 39.

Filip Šimetin Šegvić
[povijest]

Smrt povjesničara Raula Hilberga

Raul Hilberg, Prof. Ph.D., profesor emeritus političkih znanosti, The University of Vermont, 1991.; vojska SAD-a, 45. pješačka divizija, 1944.-1946.; suradnik istraživanja, War Documentation Project, Alexandria, Virginia, 1951.-1952.; doktorat iz civilnog prava, Columbia University 1955.; član President's Commission on the Holocaust, 1978.-1979.; član, United States Holocaust Memorial Council, 1980.-1988.

Niti godinu dana nakon velike proslave osamdesetog rođendana preminuo je, u subotu 4. kolovoza 2007., u Willistonu, američkoj saveznoj državi Vermont, Raul Hilberg – američki povjesničar i politolog austrijskog podrijetla. Međunarodno je poznat po iscrpnim istraživanjima o Holokaustu kojima je postavio temelje za nova saznanja. Kada je već bilo jasno da mu se bliži smrt, opisao je vlastitu situaciju rekavši skromno: „Dogodit će se ili ovo ili ono.“¹ Do kraja svog života Hilberg je ukazivao i upozoravao na još neotkrivena ili na nedovoljno istražena područja oko teme Holokausta, kao što je uloga Turske ili djelovanje organizacije *Todt* na istoku Europe. I sam je govorio da dosada o Holokaustu znamo „nešto više od 20 posto!“²

RANI ŽIVOT I EMIGRACIJA

Raul Hilberg rođen je 2. lipnja 1926. u Beču. Paradoksalno ili ne, istog je nadnevka, ali 1986. godine, u Njemačkoj započeta poznata debata o kontekstualizaciji i interpretaciji Holokausta (Shoaha) u njemačkoj povijesti nazvana *Historikerstreit*.³

Njegovi su roditelji imali slavenske korijene, majka mu je bila podrijetlom iz Galicije, a otac iz Ukrajine.⁴ Hilberg je odrastao živeći u XX. bečkom okrugu, blizu kanala Dunava uz koji je volio šetati i razmišljati.⁵ „Kada bi govorio njemački jasno bi se raspoznao vrlo svojstveni bečki naglasak,“ rekli bi njegovi poznanici.⁶ Glavni je grad Austrije Hilbergu trinaest godina predstavljao dom i obilježio je njegovo djetinjstvo. Ono je naglo prekinuto u surovim vremenima kasnih 30-ih godina, u kojima su se i imućnije židovske obitelji od Hilbergove, teško snalazile. Iako je Raulova obitelj dočekala *Anschluss* Austrije, uspjela je izbjeći nadolazeće zločine i užase koji su se pod Hitlerovom politikom nadvili nad čitavom Europom. Naime, obitelj Hilberg je 1939. preko Pariza emigrirala na Kubu i tako došla do Sjedinjenih Država 1. rujna 1939., na isti dan kada je u Europi izbio Drugi svjetski rat.⁷

Mladi Raul je naglo napustio svoj rodni Beč i susreo se s njemu dotad potpuno nepoznatim svjetovima Pariza, Havane, Miamijsa i konačno New Yorka. Kasnije je i sam Hilberg izjavio da je *Anschlussom* i pojavom Hitlera njegovo djetinjstvo grubo prekinuto.⁸

U njujorškom Brooklynu Raul Hilberg pohađa Abraham Lincoln High School i kasnije Brooklyn Collage. Isprva ga je otac usmjeravao na kemiju, od koje je ipak brzo odustao. Još od djetinjstva Raul se zanimao za povijest i to, kako sam kaže, isprva preko geografije.⁹ Volio je naime proučavati vrlo detaljni atlas koji mu je poklonio otac još u Austriji. No Hilberg se rano upoznao s klasicima kao što su Dostojevski, Heine i Goethe, a dobro je poznao i glazbu te posebice uživao slušajući Verdijev *Requiem* u izvedbi slavnog talijanskog tenora Beniamina Giglia.¹⁰ Kada je 1944. dobio poziv u američku vojsku Hilberg je prisiljen vratiti se i suočiti se s kaotičnom i razrušenom Europom. U vojsci su brzo prepoznali njegov interes prema zbivanjima u Europi i svijetu pa su ga zadužili da svojim suborcima objašnjava političku situaciju i razloge izbjivanja rata.

OTKRIĆE HITLEROVE PRIVATNE BIBLIOTEKE I ZNANSTVENO USMJERENJE

Sasvim slučajno, Hilberg je kao američki vojnik u Münchenu, u knjižnici pokraj stožera NSDAP-a otkrio šezdeset neoznačenih kutija u kojim se nalazila jedva korištena Hitlerova privatna biblioteka. Hilberg je po povratku u svoju novu domovinu Ameriku završio studij prava i političkih znanosti. Odlučio je znanstveno obraditi pitanje koje je ustvari obilježilo njegov dotadašnji život. Pitao se kako je bilo moguće u modernom vremenu ostvariti progone potpuno nedužnog dijela stanovništva, kako je šest milijuna Židova poslano u smrt?¹¹ Kako je došlo do Holokausta?

Holokaust postaje Hilbergovo dominantno područje interesa već od njegova magistarskog rada *Uloga njemačkog činovništva u uništenju Židova iz 1948.* koji je, kao i kasnije doktorski rad uspješno obranio na Sveučilištu *Columbia*. Uskoro potom planira i doktorsku disertaciju pod naslovom *The Destruction of European Jewry* („Uništenje europskog Židovstva“). Slušao je predavanja tada najpoznatijeg židovskog povjesničara Saloa Barona, no najviše utjecaja na Hilbergov rad i stil imao je njegov mentor sa Columbije Franz Neumann autor utjecajne studije *Behemoth*.¹² Iako se po mnogočemu nije slagao sa Hilbergovim tezama, Neumann ga

je pravilno usmjerio na povijesna vrela.¹³ Omogućio mu je da uspostavi kontakt s američkim odvjetnikom Telfordom Taylorom, tužiteljem u Nürnberškom procesu, koji je raspolagao gomilom nesređene građe. Obujam njegova rada rastao je iz dana u dan; samo dokumenata koji su svjedočili o Nürnberškom procesu bilo je gotovo 40.000. Pažljivom analizom Hilberg je uspio Holokaust, riječ koju je tek kasnije počeo koristiti, vrlo uvjerljivo interpretirati kao proces koji se postupno radikalizirao i doveo do konačnih masovnih ubojstava.¹⁴ A u tome procesu, po Hilbergu, su podjednaku ulogu imali državna birokracija, stranka, vojska i gospodarstvo.¹⁵

HILBERGOVI POČENCI – RAD ZA WAR DOCUMENTATION PROJECT

U poslijeratnim godinama Sjedinjene Države su se odlučno okrenule nasuprot Sovjetskom Savezu i duboko uronile u dugotrajne hladnoratovske kombinacije. Bilo je važno zaključiti poglavlje Drugog svjetskog rata u Nürnbergu i krenuti dalje, s čistom i novom Njemačkom, na strani zapadnih saveznika. Takva situacija značila je i pokretanje novih projekata – a jedan od njih bilo je istraživanje njemačkih dokumenata vezanih uz istok Europe, s ciljem da se sazna što više o Sovjetskom Savezu, Crvenoj armiji i njihovim eventualnim slabostima. Projekt je nazvan *War Documentation Project*, a vodio ga je iskusni bibliotekar i znalac ruskog Fritz T. Epstein, otac kasnije proslavljenog povjesničara Klausea Epsteina. Profesor Neumann je 1951. preporučio Hilbergu da se priključi projektu, pa je ovaj je pristao.¹⁶ Međutim, Hilberg nikada nije uspostavio dobar odnos sa Epsteinom u čije je sposobnosti otvoreno sumnjao. S druge strane Epsteinu je bilo jasno da se Hilberg zadatka primio s ciljem da istraži dokumente potrebne za svoj osobni projekt. I zaista, rad na *War Documentation Projectu* Hilbergu je dobro poslužio; to su bila osnovna tri koraka – represija, zatvaranje, uništenje Židova od kojih se sastojala politika nacističke Njemačke, i četiri kategorije – državni aparat, armija, industrija i partija, koje su tu politiku podupirale, a koje je Hilberg već prije, uz

pomoć vjernog mu prijatelja Ericha (Erica) Mardera uspostavio. No sada je u dokumentima nalazio konkretni materijal kojime je uspio ispuniti dio svoje teorije.¹⁷

Ipak, loš odnos s voditeljem projekta Hilberga je na kraju stajao napuštanja projekta. Za Hilberga je uslijedilo teško razdoblje. Njegov mentor i zaštitnik Franz Neumann poginuo je u automobilskoj nesreći u Švicarskoj. Jedva je našao novog mentora. Zatim se morao suočiti s problemima tipičnima za pedesete. To su bile reforme u sustavu obrazovanja Eisenhowerove administracije, koje su mnoge ratne veterane usmjeravale na akademske karijere pa je i konkurencija porasla; položaj Židova na privatnim sveučilištima nije bio uvijek dobar, a k tome je i tema njegove disertacije bila „teška.“ Hilberg se okušao kao predavač na raznim zabačenim mjestima zemlje, od njujorškog *Hunter Collegea* sve do portorikanskog sveučilišta u Mayaguezu.¹⁸

THE DESTRUCTION OF EUROPEAN JEWS, HILBERGOVA ŽIVOTNA SIMFONIJA

Hilberg je 1955. prihvatio asistentsko mjesto na fakultetu u Burlingtonu u saveznoj državi Vermont. Tom je malom fakultetu Raul Hilberg ostao vjeran sve do kraja svoje karijere. Istovremeno je marljivo radio na svom djelu, danima pišući olovkom stranice i stranice analize dokumenata, koje bi kasnije čitao samo najužim prijateljima. Čak ni svom mentoru, profesoru Neumannu nije pokazivao ništa do samoga kraja. Pisati djelo koje objašnjava proces uništenja Židova 1950-ih nije bilo lako. Pronaći predloške ili oslonce u literaturi nije bilo moguće. Hilberg je osamljeno u stanu svojih roditelja slagao i sistematizirao dokumente.¹⁹ Ako i jest našao predložak, on nije bio na području historiografije, dapače, ni literature općenito. Bili su to Mozart i Beethoven, oba genija na sebi svojstven način, česti gosti večernjeg programa njujorškog radija. Hilbergov princip zaista je sličan Beethovenovom, koji je kada je komponirao finale treće simfonije („Eroica“) namjerno upario prvu sa zadnjom sekvencom, drugu s predzadnjom i tako dalje. Slično je i Hilberg rad podijelio na dvanaest poglavlja, pri čemu se prvo poglavlje tematski reflektiralo u zadnjem, a drugo u predzadnjem. Najduže poglavlje govori o deportacijama Židova. *Andante moje kompozicije* za to je poglavlje govorio Hilberg, u kojemu se brojne varijacije teme neprestano isprepliću. A i pri svršetku svakog poglavlja Hilberg se trudio jasnim rečeničnim konstrukcijama i pažljivim odabirom riječi ostaviti što jaču impresiju, baš poput Beethovenovih nadahnutih i snažnih svršetaka.²⁰

U kasnim 1950-ima Hilberg je uporno tražio izdavača koji bi objavio njegov preko osamsto strana „teški“ *magnum opus*, djelo koje je dotada već daleko nadišlo granice obične doktorske studije. Na tržištu se tada nije moglo naći mnogo sličnih djela – izdvajala su se samo djela Leona Poliakovca *Le Bréviaire de la Haine: Le IIIe Reich et les Juifs* („Brevijar mržnje: Treći Reich i Židovi“)²¹ i *The Final Solution* („Konačno rješenje“) Geralda Reitlingera²² koja su izašla 1951., odnosno 1953. godine. Međutim, Hilbergovo djelo nadmašilo je i po opsegu i po značaju postavljenih teza oba. No Hilberg nije uspijevaio pronaći izdavača, pratila ga je negativna ocjena tek nedavno osnovanog spomen-mjesta *Yad Vashem*, koja je cijelom djelu pridala nepovoljnu etiketu. Naime, u kratkom je obrazloženju stajalo da Hilberg

koristi samo njemačke izvore, a izbjegava „primarna vrela na hebrejskom i jidišu“, a da se njegove teze ne podudaraju s mišljenjima stručnjaka Yad Vashema.²³ Redom su njegovo istraživanje, odnosno proširenu disertaciju odbijali izdavači sa raznih sveučilišta, Princetona, Oklahome...²⁴ Objavio ju je tek 1961.! Nakon šest godina potrage za izdavačem, i raznih peripetija djelo je pristala objaviti mala izdavačka kuća *Quadrangle Books* iz Chicaga.²⁵ Još dvadeset godina trebalo je čekati za prvo njemačko izdanje, gdje je knjiga pod naslovom *Die Vernichtung der europäischen Juden* objavljena 1982. u maloj alternativnoj izdavačkoj kući, no znanstveni prijem doživljava tek početkom 1990-ih kada je objavljuje Fischer Verlag.²⁶ Naime, iako je već 1967. knjiga ponuđena njemačkom izdavaču džepnih knjiga *Rowohlt Verlagsu*, projekt nije realiziran. Fritz J. Raddatz, poznati njemački spisatelj i lektor, obrazložio je odbijanje projekta slijedećim riječima: „Izdavačka kuća je već odviše „opterećena“ aktualnim projektima, i ne namjerava te iste žrtvovati.“ Mao Ce-Tung, Che Guevara i Daniel Cohn-Bendit neki su od autora tih „aktualnih projekta“ koje spominje Raddatz.²⁷ Njemačka revolucionarna ljevica tada nije bila zainteresirana za to razdoblje povijesti. Trebalo je čekati razdoblje velikih promjena u 90-ima. Tek tada je manja, opet ljevičarska izdavačka kuća *Olle & Wolter* odlučila objaviti knjigu.²⁸ Hilbergov prikaz tragedije kao rezultat represivne mašinerije destrukcije umjesto spleta führerovskih naredbi u Njemačkoj je tada naišao na (ne)očekivanu pozitivnu recepciju. Hans Mommsen (inače praukun nobelovca Theodora Mommsena) i generacija mlađih povjesničara koju predstavljaju Götz Aly, Dieter Pohl i Christian Gerlach²⁹ barem se djelomično nadovezuju na Hilbergovu struju.³⁰ Jürgen Matthäus, također povjesničar Holokausta mlađeg naraštaja, Hilbergovo *Uništenje* ističe kao prijelomno u istraživanju Holokausta.³¹ Zaista 1961. godina prijelomna je u historiografiji Holokausta. Hilberg svojom knjigom postavlja nove temelje rasprave i što je još važnije, ukazuje na nove putove kojima se dolazi do odgovora na ključna pitanja. Također, poslužila je i kao inspiracija i vodilja za bezbrojne daljnje studije i rasprave, primjerice poznati esej francuskog filozofa Alaina Besançona *Zla kob stoljeća*.³² S druge strane, kako je i sam Hilberg u brojnim razgovorima istaknuo, čim je knjiga izdana on je postao meta ekstremno desničarskih i neonacističkih skupina. Njegova su istraživanja također kritizirali i revizionisti među kojima se pogotovo istaknuo Francuz Robert Faurisson.³³

The Destruction of European Jews kapitalno je djelo, temelj kojim se rasprava prenosi na nove razine. Početne stranice knjige posvećene su kratkom pregledu židovske povijesti u Europi, odnosno u njima je demonstriran razvoj antisemitizma – od 4. stoljeća i Konstantina, kada je prevladavala opcija (prisilnog) pokrštavanja Židova, do njihova protjerivanja koje se kao alternativa nametnulo u srednjem vijeku i konačno do definiranja plana „Konačnog rješenja“, ponovno kao alternativa na neuspjelo protjerivanje.³⁴ U tom dijelu prikazan je zanimljivo osmišljen dijagram tipičnog židovskog ponašanja.³⁵ Raul Hilberg postavlja teze koje su ondašnje čitateljstvo zasigurno šokirale ili iznenadile: **1)** Hilberg racionalnom analizom dokazuje suučesništvo svih državnih organa Trećeg Reicha i odbacuje dotadašnje viđenje Njemačke kao zavedene i obmanjivane nacije koju je šaka nacističkih ideologa prevarila; **2)** Objasnjava se promašaj politike židovskih zajednica, koje nisu pružale otpor režimu, već su ekonomskom kalkulacijom

potpuno pogrešno računale da počinitelj neće „uništiti ono što mu donosi profit.“³⁶ Dapače, njihovo je ponašanje doprinijelo uspješnom provođenju politike uništenja. Naravno, obje su teze podržane stotinama dokumenata i tisućama bilježaka. Time je Hilberg ukazao na pravi put rješavanja i pomicanja pitanja. Naime upravo su empirijske osnove na kojima je djelo utemeljeno, trebale olakšati njemački *Historikerstreit* i osloboditi prostor za odgovore na sva pitanja, bez obzira koliko ona bila apsurdna.

Također, odredio je osnovne korake operacije uništenja Židova u Europi – definiranje žrtava (u grupe), njihova koncentracija i uništenje. Tome je pridodao i gospodarske kategorije koje u modernom svijetu nužno slijede osnovne korake. Shematski prikazano po koracima to bi bilo:

Definiranje – otpuštanje zaposlenika i oduzimanje poduzeća – **koncentracija**
– izrabljivanje i izgladnjivanje – **uništenje** – zapljena osobnih posjeda.³⁷

Proces uništenja (*Vernichtungsprozeß*) Hilberg je podijelio u dva perioda – vrijeme emigracije (1933.-1940.) i istrebljenja (1941.-1945.). Tri prije spomenuta koraka prema Hilbergu su uvedena najkasnije 1940. godine, no administrativni proces nije prekinut tom promjenom kursa odnosno početkom perioda istrebljivanja.³⁸

Hrvatsku, uz Slovačku, Hilberg naziva primjerom *par excellence* satelitske države Trećeg Reicha, a njen režim klerikalno-fašističkim. U slučaju Slovačke Hilberg se oslanja i na analizu ekonomske situacije u predratnoj Slovačkoj, šireći tako gledanje s uskog područja političke karakterizacije Slovačke kao marionetne tvorevine.³⁹ Ustaški režim promotren je u sklopu većeg, preciznijeg, centralnijeg mehanizma u Berlinu.⁴⁰ Hilberg je u politici „Konačnog rješenja“ i uništenja Židova istaknuo i ukazao na one na koje sud u Nürnbergu nije mogao – stare pruske generale i vojnike, njemačke nacional-konzervativne voditelje željeznica (*Reichsbahnleiter*), birokrate, liječnike, kemičare...

Hilberg se 1980-ih godina više počeo okupirati problemom geta u Varšavi, objavljujući članke o odnosu *Judenrata* i nacističke vlasti, funkcioniranju Židova unutar poljskih geta, itd. Oni su, naravno, povezani s prikupljanjem novih vrela i bilježaka.⁴¹ Međutim, njegova je „opsesija“ njemačkim birokratskim aparatom i dalje prisutna. Svakim člankom Hilberg podupire na neki način teze iz svog glavnog djela. Neka druga djela Raula Hilberga, poput onoga izdanog 1992. pod naslovom *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish catastrophe, 1933-1945* („Počinitelji, žrtve, promatrači; Uništenje Židova 1933.-1945.“) razrađuju osnove koje je sam postavio davno prije. Za tu knjigu, prema riječima autora, inspiraciju mu je ponovno dala umjetnost. Ovaj put ne glazbena, već likovna umjetnost. Ljeto 1961. je Hilberg proveo uglavnom šetajući muzejima Europe. Muzeji su sami po sebi inspirativna mjesta. S iskustvom čovjek može polagano učiti razlike u postavu izložba pa i u politici muzeja. Koja slika ide kamo? Tko je na centralnom mjestu, a tko u sporednoj sobici? Vjerojatno su ta i slična pitanja inspirirala Hilberga da u novom djelu povuče jasne vertikale i napravi tri samostalne i ravnopravno proučene grupe, one koje su već naslovom intonirane, i to *počinitelji, žrtve i promatrači*. Posvetio se *počiniteljima* i napravio ih „vidljivijima“, odgovorivši tako na kritike

njemačkih povjesničara koji su mu predbacivali da je počinitelj kod Hilberga previše „amorfan.“⁴² Vrlo je interesantno uspio uključiti vrela i podatke koje je prikupio o kategoriji ljudi koje je nazvao *promatračima*, nastojeći oslikati njihov način razmišljanja i dileme. Trudio se prikazati i anonimne *žrtve*, portretirati ono što povijest drži u sporednoj sobici.⁴³ U tome je i uspio. Jednostavnošću koja je zavidna, on stvara jasne kategorije i oslikava okolnosti, uvjete i činjenice koje su ih stvorile, (svjesno) izostavivši kategoriju pomagača, kojih je bilo premalo. Hilberg je i u toj knjizi ostao dosljedan samome sebi – iako je Adolfu Hitleru posvetio više vremena, izbjegao je nabranje „krupnih riba.“ Nije se upustio ni u nepotrebne mitologizacije, nešto što mnoga djela o Holokaustu i danas teško izbjegnju. S druge strane, svoje je remek-djelo, kako su prolazile godine, prilagođavao vremenu i u nekim gledištima mijenjao i nadopunjavao. U drugom izdanju knjige ublažio je analizu odgovornosti, odnosno nije više inzistirao na tome da su Hitlerove dvije odluke iz proljeća i ljeta 1941. pokrenule „Konačno rješenje,“ već je Hitlera postavio kao ideologa, proroka i onoga koji je imao viziju tog istrebljenja. Takvom je promjenom Hilberg demonstrirao ono, što je u historiografiji Holokausta danas sve češće – kompromisni model.⁴⁴ Treće englesko izdanje Hilbergove knjige pak završava s osvrtom na genocid u Ruandi, koji je Hilberg svjesno završio otrcanom i danas upitnom rečenicom „povijest se ponavlja.“⁴⁵

Sva su Hilbergova djela obilježena važnim odlikama modernog povjesničara; osnovne su postavke jednostavne i jasne, racionalno posložene i sustavno argumentirane. Danas spadaju u klasike proučavanja Holokausta i visoko su na cijeni. Između ostaloga, *The Destruction of European Jews* je izrazito cijenio američki majstor Stanley Kubrick koji je knjigu želio prenijeti na filmsko platno. No to kao da nije bilo suđeno. U osamdesetima su Kubricka prijatelji odgovorili od takvog projekta.⁴⁶ Kasnije, nakon što je vidio *Schindlerovu listu*, film za koji je govorio da ipak nije o Holokaustu, odnosno „šest milijuna mrtvih Židova“ već o „šest stotina preživjelih“ Kubrick je ponovno dobio poticaj za ekranizaciju Hilbergove knjige. No Hilberg tada nije imao vremena, a Kubrick je krenuo u snimanje filma *Oči širom otvorene*, svog zadnjeg ostvarenja. Ostaje nam tek da zamislimo kako bi Kubrick, majstor vizualnog i boja, uspio prikazati temu Holokausta?⁴⁷

NASTAVAK BORBI I „PRIZNANJA“ DRUGIH POVJESNIČARA

Dakako nakon što je knjiga konačno tiskana uslijedile su reakcije. Problemi oko izdavača ukazivali su da neće u prvi mah biti mnogo zagovornika. I zaista, djelo se teško prihvaćalo. Nije bio više samo problem u temi. Za neke je stil bio odveć neprivaćan, za druge „prenjemački.“ O tome nam svjedoče najbolje tri primjera: razvikana knjiga Lucy S. Dawidowicz *The Holocaust and the Historians* („Holokaust i povjesničari“) iz 1982., recenzija Hilbergove knjige Nathana Ecka u *Yad Vashem studies* i tekstovi slavne Hanne Arendt.⁴⁸ Prva je knjiga izazvala široke kritike. Čudna povijest istraživanja Holokausta i njegovih istraživača, na svojih 181 stranice, već na prvi pogled ne ulijeva povjerenje. Stil i ton autorice je vrlo oštar. Lucy Dawidowicz u njemu se postavlja kao neporecivi autoritet. No djelo je postalo zapamćeno po onome što je propušteno, izostavljeno i zaboravljeno

prije nego po nečemu drugom. *The American Historical Review* prenosi kako je autorica zaboravila ili prešla preko monografija Poliakova, Reitlingera, Adlera, Adama, T. Taylora, Browninga, Höhnea, A.J.P. Taylora, ...i Raula Hilberga. Pažljivijim čitanjem pronaći će se dva osvrta na Hilbergov rad – na 121./122. i 178. stranici. Tek dva kratka pasusa, ali kakva! U prvome se „Uništenje europskog židovstva“ spominje odmah nakon kritike poljskog komunističkog povjesničara Czesława Madajczyka koji je židovske patnje pokušao podrediti patnjama Poljaka. Madajczyk je predstavljao paradigmu za poglavlje *History Done, Redone, and Undone* („Povijest napisana, prepravljena i opozvana“); Hilberga je autorica okrivila da je u svom djelu dao „materijal“ Madajczyk za tako radikalna zastranjenja, i to još lažni.⁴⁹ Drugo spominjanje Hilberga objašnjava kako je od njega krenula iskrivljena teza o pasivnosti i neučinkovitosti židovskog otpora.⁵⁰

Nathan Eck iznio je doista oštru kritiku Hilbergovog djela, optuživši samog autora da je vjerojatno motiviran „mržnjom prema samom sebi, odnosno svim ljudima,“ a da djelo „nije ozbiljna studija.“⁵¹ Pisanje Hanne Arendt možda je i bolji primjer. Autorica se do 60-ih godina bavila zvučnim temama totalitarizma, autoriteta u politici i slobodi. Međutim intenzivno se uključila i u komentiranje suđenja Adolfu Eichmannu. U poznatoj knjizi *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (*Eichmann u Jeruzalemu: izvještaj o banalnosti zla*; 1963) i ranijim člancima autorica nekoliko puta spominje i citira Hilberga. Tako su je recenzenti „uparili“ s Hilbergom.⁵² No, uskoro je Arendt krenula o Hilbergu i njegovom radu govoriti negativno. Ocjena o *Eichmann u Jeruzalemu* bila je takva da je Hilbergovo „standardno“ djelo važan doprinos koji se neće moći zaobići. Kasnije, u pismu Karlu Jaspersu (objavljeno 1985.) Arendt naziva Hilberga „podosta glupim i ludim.“ Uvidjela je naime da je on taj koji u svom djelu propagira židovsku „želju za smrću,“ „autodestruktivnost“ („*Todeswunsch*“).⁵³ Za *The Destruction of European Jews* kaže „radi se o standardnom djelu, uz koje dotadašnje studije ispadaju doista zastarjele. Autor je naime petnaest godina proveo radeći na vrelima. Knjiga bi bila perfektna da nema zavodljivog prvog poglavlja po kojemu se vidi da autor nema puno pojma o njemačkoj povijesti.“⁵⁴ Nije jasno po čemu to autorica zaključuje. Radi li se tu o Hilbergovim razmatranjima spisa Martina Luthera, u kojima primjećuje antisemitizam? Ili promišljanje o Njemačkoj u xx. stoljeću, prije 1933.? To ostaje nejasno. Bilo kako bilo, od Hanne Arendt mnogi autori dalje komentiraju i citiraju Hilberga, pogrešno shvaćajući djelo. Gotovo svaki tekst koji razmatra nacističke zločine detaljnije citira Himmlera koji govori kako „osam milijuna dobrih Nijemaca, a svaki od njih imao je svojeg poštenog Židova. Očito, ostali su svinje, ali ovaj je konkretni Židov prvorazredan.“ Od *Eichmanna u Jeruzalemu* pa sve do *Bespuća povijesne zbiljnosti*.⁵⁵ Dakako, Hilberg nije ostajao dužan, pogotovo u polemici s Hannom Arendt. Tako je za njenu knjigu o podrijetlu totalitarizma (koja je u Velikoj Britaniji izašla pod nazivom „*The Burden of Our Time*“, a u Sjedinjenim Državama pod nazivom „*Origins of Totalitarianism*“) nazvao teškim štivom, knjigu „bez strukture“ koja „uopće ne govori o totalitarizmu“ i „od koje nije ništa naučio pa ju je bacio.“⁵⁶

Hilberg je upozoravao na kompleksnost Holokausta i događaja tog vremena, ali i na mogućnost da pretjerana specijalizacija, „prespecijalizacija,“ čitavu temu

previše odmakne od povijesnog konteksta. Borio se protiv pogrešne mitologizacije Holokausta u Izraelu, Sjedinjenim Državama i Njemačkoj. Upozoravao je da je krivo pre naglašavati Holokaust, izdvajati ga u izoliranu i neponovljivu cjelinu. Po tome je pristupu bio suprotstavljen većini stručnjaka, pa i Hanni Arendt. U intervjuu za njemački *Die Welt* Hilberg je sam rekao da niti radnja niti sam Eichmann ne mogu biti banalni u knjizi Hanne Arendt. Tipično, Hilberg nije htio produbiti polemiku, već je samo jasno odgovorio kako on gleda na Eichmannovu ulogu.⁵⁷

Čini se da je njegov racionalan pristup temi izazvao i brojne nesporzume. Ovdje su navedeni tek neki kritičari, a bilo ih je mnogo više, od stručnih kolega do šire javnosti. Nikada mu kolege u struci nisu oprostili navodno oštru osudu židovskog ponašanja. Čak je Saul Friedländer to povezao s Hilbergovim navodim namjernim izbjegavanjem memoara i dnevnika kao vrela Holokausta.⁵⁸ Ipak, Friedländer je Hilbergu priznao važnost, kada je njegovo djelo nazvao potpuno „mjerodavno.“⁵⁹ Događalo se da je Hilberg prekidao usred predavanja ili da je protestiranje dijela publike onemogućilo njegovo izlaganje. No, doživljavao je ponekad i ovacije. Profesor Neumann upozoravao je svog pulena na takvu sudbinu. Je li se ona obistinila? Sasvim sigurno jest. Je li Hilbergov doprinos istraživanju Holokausta, povijesti i znanosti izrazito vrijedan? Ponovno, sasvim sigurno jest. Ukazao je na put, put koji zahtijeva talent, stanovitu potrebu za savršenim, ugrađeni perfekcionizam, istančan pristup građi, povijesnim vrelima ali i hrabrost i odlučnost.

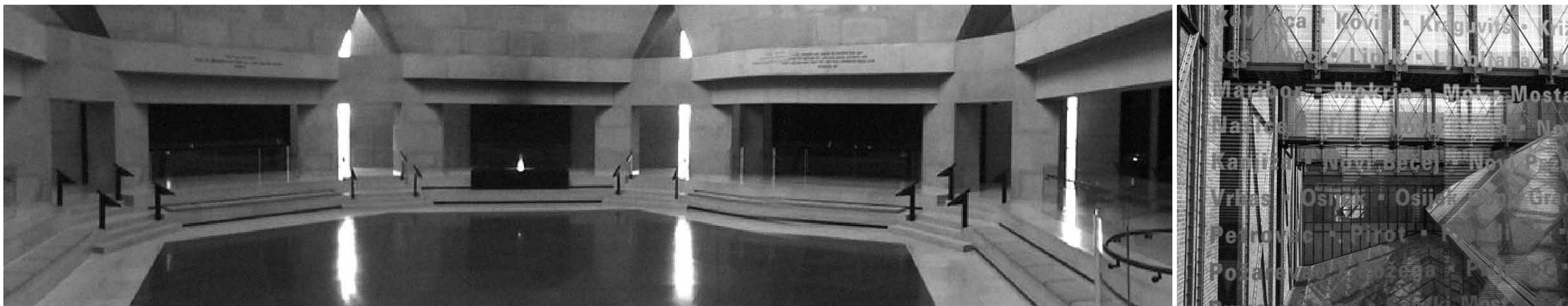
USHMM, ADAMA CZERNIAKOWA, SHOAH

Raul Hilberg je sudjelovao na brojnim projektima, kao što je pokretanje *United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)*, spomen-muzeja Holokausta iz 1979./80. Obnašao je dužnost predsjednika komisije (1978.-1979.), bio je član vijeća muzeja (1980.-1988.) i sudjelovao u samoj arhitektonskoj izvedbi. Hilberg je svoje viđenje toga perioda pokušao objasniti arhitektu Jamesu Ingu Freedu.⁶⁰ Želio je ukazati da su većina muzeja i instituta (kao uostalom i publikacija) usmjerena na

počinitelje, a ne na obične, anonimne žrtve. Želio je naglasiti i individualnost žrtava. Djelomično je i uspio, jer u muzeju u Washingtonu postoji predio s fotografijama žrtava koji se naziva „*Hilberg wall*“ („Hilbergov zid“).⁶¹ Ipak, neke zamisli, poput one da se postavi ispražnjeni željeznički vagon ili u manju sobu stavi jedna prazna kanta plina ciklon-B nisu izvedene kako je to izvorno zamišljeno.⁶²

Također je Raul Hilberg uređivao dnevnik predsjednika *Judenrata* Varšavskog geta Adama Czerniakowa (1939.-1942.) koji su 1979. i objavljeni. Uspjelo mu je okupiti dobar redaktorski, lektorski i prevodilački tim (ponajprije treba istaknuti vrlo hvaljen prijevod s poljskog Stanislava Starona), i potresni život Czerniakowa istražiti do detalja.⁶³ Za to mu je trebalo punih šest godina. Materija i građa koju je Hilberg prikupio uvelike je korištena u izvanžanrovskom filmu Claudea Lanzmanna *Shoah* (1985.) o Holokaustu. Po konceptu zamišljenom na vrlo nekonvencionalan način, sam autor ga naziva „topografskim filmom.“⁶⁴ Lanzmann pasivan, prigušen i mučan krajolik i pruge koje simbolički prikazuju put u smrt, miješa s iskazima osobe koja predstavlja povjesničara Holokausta – Raulom Hilbergom.⁶⁵ U nekoj vrsti intervjuu Hilberg čita dokumente koje je sam prije snimanja odabrao i priredio. Komentira Czerniakow dnevnik i objašnjava događanja koja su u njemu zabilježena. Način snimanja, ali i Hilbergova živa gestikulacija te upečatljiv i miran ton kojim govori, filmu daju dodatnu posebnost i težinu. Jednostavnošću njegovog izražavanja i njegovih misli, uspijeva gotovo nevjerojatno duboko doprijeti do gledatelja i dovesti ih do srži problema. Tako Hilberg demonstrira vještinu vrhunskog povjesničara vrlo neobičnim sredstvom. Na kraju razgovora, sam Lanzmann je Hilbergu rekao – *pa ti si bio Czerniakow!*⁶⁶ Nije li to pravo priznanje za povjesničara, ono u duhu XIX. stoljeća i Rankeovskih „uživljavanja?“

Raul Hilberg je često davao intervju i bez oklijevanja komentirao aktualna svjetska događanja vezana uz Holokaust, ali i šire.⁶⁷ Ipak nikada nije ulazio u otvorene polemike i napade na neistomišljenike. Iako je osuđivao pojedince koji

poriču postojanje Holokausta, nikada se nije zalagao za zabranjivanje njihovih radova. Dapače, u nekoliko prilika izjavio je kako je dobro što i oni postoje, jer se na taj način postavljaju pitanja za koja svi misle da su odavno već odgovorena. Hilberg je jednostavno uviđao da je područje njegova bavljenja toliko veliko i zahtjevno, da se sustavnim istraživanjem dolazi do konkretnijih pomaka i odgovora lakše od ulaženja u polemike. Shvaćao je da je teško očekivati da će analiza Holokausta pružati cjelokupnu sliku prošlosti; tisuće stranica svojih radova, više izdanja i prijevoda njegovih djela,...sve je to Hilberg gledao ispravno kao jedan doprinos, jedan dio. Radio je u najtežim uvjetima, bez ikakve pomoći ili savjeta struke, bez šire akademske podrške, strpljivo podnoseći kritike i kontroverze koje kao da nikada nisu prestajale.⁶⁸ Odnosio se prema vrelima profesionalno, kritički. Znao je kako im pristupiti, kako tražiti ono što je duboko skriveno u njima i to preraditi u tekst.⁶⁹ Bio je rođeni istraživač-znanstvenik, uvijek u potrazi za istinom. Michael Neumann, ugledni profesor filozofije na sveučilištu u Ontariju za Hilberga je rekao: *bio je i više nego briljantan; bio je snažan (...); kao da nije bio u stanju odlučiti se za kraći put ili brzo rješenje, a pogotovo za neiskren odgovor. Duboko u sedamdesetim [godinama], držao se i govorio kao čovjek upola mlađi od sebe, pričao je priče kao da se nalazi u gostionici a ne u naslonjaču. Bio je svoj čovjek, bez srama, čak i kad nam je bez imalo dvojbi rekao da uvijek glasa za republikance. Čini se da nije mogao ništa reći što bi bilo nejasno, nezanimljivo, nesređeno. No nije ni živio skučen u vlastitom svijetu svoje genijalnosti.*⁷⁰

Raul Hilberg dočekao je i zaslužene pohvale. Danas su njegova djela, od kojih još treba navesti i *Sources of Holocaust research: An analysis (Vrela istraživanja Holokausta: analiza)* iz 2001., elementarna literatura u studiju Holokausta. Dobitnik je brojnih nagrada i priznanja. Mlađa generacija njemačkih povjesničara Holokausta u Hilbergu je pronašla inspiraciju, poticaj za daljnja istraživanja i promjenu pristupa. Njegov rad im je poslužio kao paradigma. Hans Mommsen nazvao je Hilberga *nestorom* historiografije.⁷¹ Potkraj života posjetio je i svoj rodni

Beč. Napravio je istu šetnju po Augartenu (jedan od gradskih vrtova) koju je radio i u djetinjstvu, posjetio svoju ulicu.⁷² Beč se nije promijenio mnogo, pogotovo ne u tom predjelu. Ali Hilberg sasvim sigurno jest. On je sada bio samo stranac, posjetitelj. Ne treba sumnjati da je taj posjet Hilbergu mnogo značio. Čitav život ga je pratio *image* mirnog i povučenog vermontskog profesora i istraživača. Iza sebe je ostavio suprugu Gwendolyn i djecu Davida i Deboru.⁷³ Jednom je prilikom izjavio:

Pitanja vezana uz Holokaust nisu namijenjena amaterima niti neukim ljudima, niti filozofima; to su pitanja za one koji poznaju jezike i povijest, političke znanosti i ekonomiju, za one koji su upoznati s korijenima rasprave. Danas tema Holokausta više nije kao nekada predmet rasprave za laike.

IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE:

1961. *The Destruction of European Jewry*, Chicago: Quadrangle Books.
1971. (Ur.) *Documents of destruction: Germany and Jewry, 1933-1945*, Chicago: Quadrangle Books.
1979. (Ur. et. al.) *The Warsaw diary of Adam Czerniakow: Prelude to Doom*, NY: Stein & Day.
1988. *The Holocaust today*, Syracuse University Press.
1992. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish catastrophe, 1933-1945*, NY: Harper Collins/Aaron Asher Books.
1995. The Fate of the Jews in the Cities. U: *What kind of God: Essays in honor of Richard L. Rubenstein*, ur. Raul Hilberg, et. al. University Press of America.
1996. *The politics of memory: The journey of a Holocaust historian*, Chicago: Ivan R. Dee.
1998. German railroads: Jewish souls, *Society*, 35/2, 162-174.
2001. *Sources of Holocaust research: An analysis*, Chicago: Ivan R. Dee.
2005. Ghetto Formation. U: *The Holocaust: a reader*. Ur: Simone Gigliotti i Berel Lang. Wiley-Blackwell: 124-173
2007. The Development of Holocaust Research: A Personal Overview, *Yad Vashem studies*, 35/2, 21-35.

I. LITERATURA

- Aly, Götz 2008. *Unser Kampf 1968- ein irritierter Blick zurück*, Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Arendt, Hannah 2000. Eichmann u Jerusalemu: Izvještaj o banalnosti zla. *Šoa – prošlost koja nas prati*, Europski glasnik 5.
- Berg, Nicolas 2003. *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung*, Wallstein Verlag.

- Browning, Christopher R 2007. Raul Hilberg, *Yad Vashem studies*, 35/2, 7-20.
- Charlesworth, Andrew 2004. The Topography of Genocide. U: *The Historiography of the Holocaust*. Ur: Dan Stone. London: Palgrave-Macmillan: 216-253.
- Dawidowicz, Lucy S. 1997. *The Holocaust and the Historians*, Cambridge & London: Harvard University Press.
- Friedländer, Saul 2007 (a). *Den Holocaust beschreiben: auf dem Weg zu einer integrierten Geschichte*, Wallstein Verlag.
- Friedländer, Saul 2007 (b). *Nachdenken über den Holocaust*, München: C.H.Beck.
- Hilberg, Raul 1982. *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Berlin: Olle & Wolter.
- Hilberg, Raul 2003. (a). *Täter, Opfer, Zuschauer: Die Vernichtung der Juden 1933-1945*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Hilberg, Raul 2003. (b). *The Destruction of European Jewry*, New Haven: Yale University Press.
- Hilberg, Raul 2005. (a). Ghetto Formation. U: *The Holocaust: a reader*. Ur: Simone Gigliotti i Berel Lang. Wiley-Blackwell: 124-173
- Hilberg, Raul 2005. (b). Incompleteness of Holocaust Historiography. U: *Gray zones: ambiguity and compromise in the Holocaust and its aftermath*. Ur: Jonathan Petropoulos i John K. Roth. Berghahn Books: 81-93.
- Hilberg, Raul 2007. (a). *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Hilberg, Raul 2007 (b). The Development of Holocaust Research: A Personal Overview, *Yad Vashem studies*, 35/2, 21-35.
- Hilberg, Raul 2008. *Unerbetene Erinnerungen: Der Weg eines Holocaust-Forschers*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Kronenberg, Volker 2008. *Zeitgeschichte, Wissenschaft und Politik: der „Historikerstreit“ – 20 Jahre danach*, Wiesbaden: Gabler Wissenschaftsverlage.
- Lexikon des Holocaust*. S. v. Holocaust, Shoah. München: Verlag C.H.Beck, 2002: 100-101.; 214-215.
- Matthäus, Jürgen 2004. Historiography and the Perpetrators of the Holocaust. U: *The Historiography of the Holocaust*. Ur: Dan Stone. London: Palgrave-Macmillan: 197-216.
- Michman, Dan 2004. Jewish Leadership in Extremis. U: *The Historiography of the Holocaust*. Ur: Dan Stone. London: Palgrave-Macmillan: 319-341.
- Rozett, Robert 2004. Jewish Resistance. U: *The Historiography of the Holocaust*. Ur: Dan Stone. London: Palgrave-Macmillan: 341-364.
- Stone, Dan 2004. Memory, Memorials and Museums. U: *The Historiography of the Holocaust*. Ur: Dan Stone. London: Palgrave-Macmillan: 508-533.
- Tudman, Franjo 1994. *Bespuća povijesne zbiljnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

II. MULTIMEDIJA

- www.hist.uni-hannover.de/kulturarchiv/ns-zeit/holocaust/dokumentarfilme/shoa/
- www.ushmm.org
- www.lockergnome.com
- www.visual-memory.co.uk
- www.counterpunch.org/neumann08152007.html
- www.nzz.ch/nachrichten/startseite/article8
- www.ihr.org
- www.welt.de/print-welt/article581968/Eichmann_war_nicht_banal.html
- Lanzmann, Claude. *Shoah*. Historia; Les Films Aleph; Ministère de la Culture de la République Française, 1985.

III. SLIKE

- Slika I. Raula Hilberga preuzeta s internet stranice
www.graphics8.nytimes.com/images/2007/08/07/us/07hilberg.190.jpg
- Slike III. i IV. preuzete s internet stranice
www.ushmm.org/
- Slika II. i V. preuzete iz knjige *Unerbetene Erinnerungen: Der Weg eines Holocaust-Forschers*

- BILJEŠKE STR. 334-345**
- 1| www.nzz.ch/nachrichten/startseite/article8 {Götz Aly} (11. IV. 2008.).
- 2| Preuzeto iz *Der Standard* 01. IX. 2006. (www.derstandard.at/fs/2475608 (11. IV. 2008.)).
- 3| Vidi: Jürgen Peter, *Der Historikerstreit und die Suche nach einer nationalen Identität der achtziger Jahre* (Frankfurt am Main/New York: Peter Lang Verlag, 1995.) i sl. publikacije.
- 4| Browning 2007., 7.
- 5| Područje xx. okruga (*Bezirka*) koji se zove Brigittenau isprva je bilo povezano s II. okrugom, Leopoldstadtom. Područje je bilo pretežno naseljeno Židovima, još od nepopularnih antisemit-skih odredaba cara Leopolda II. Godina *Anschlusa* značila je eskalaciju terora. U Brigittenauu je organizirano prvo prikuplja-lište Židova. Mnoge su obitelji pobjegle, baš kao Hilbergova, ali većina ih je morala ostati. Tijekom ratne 1944., u prvom savezničkom bombardiranju okrug je teško stradao.
- 6| Hilberg 2008., 29.-31.
- 7| Iako isprva nije vjerovao toj vijesti (naime, njegovi su mu stariji rođaci ulili nevjericu prema američkom „senzacionalističkom“ tisku) Raul je uskoro počeo voditi dnevnik ratnih zbivanja, u kojem je sustavno bilježio dnevna zbivanja u Europi Hilberg 2008., 41.-42.
- 8| Hilberg 2008., 29.
- 9| Hilberg 2008., 35.-36., 40.
- 10| Hilberg 2008., 33.
- 11| Možda treba napomenuti da Hilberg po vlastitim istraživanjima procjenjuje brojku ubijenih Židova na 5,1 milijuna. Hilberg napominje da se pri izračunu ne radi o običnom zbrajanju i u svom djelu to i demonstrira. Među prvima je dao točne izračune broja ubijenih Židova po zemljama (Na prostoru tadašnje Jugoslavije je prema njemu ubijeno 60000) i godinama; Vidi: Hilberg 1982., 31. ili Hilberg 2007.a, 1282.-1285., 1300.
- 12| Djelo Franza Neumanna nastalo između 1942. i 1944. referira se imenom Behemoth na neman iz židovske mitologije, ali i poznato djelo Thomasa Hobbesa. Neumann u njemu po prvi put sustavno obrađuje strukture nacističke Njemačke.
- 13| Dapače, nakon što je Neumann prihvatio Hilbergovu temu doktorske disertacije, rekao je mladom kolegi „to je vaša propast.“ Pri završavanju disertacije Eric Marder je Hilbergu savjetovao da uz naslov napiše „put do moje propasti.“ Međutim Hilberga se nije dalo zaustaviti. Tek će kasnije, nakon brojnih neprilika već oko izdavanja disertacije shvatiti što mu je mentor time htio poručiti.
- 14| Vidi: Heil, s. v. Holocaust, u *Lexikon des Holocaust* i s. v. Shoah i *Der Standard* 01. IX. 2006. (www.derstandard.at/fs/2475608 (11. IV. 2008.)). Hilberg međutim nije prvi koji rabi pojam proces uništenja – Vernichtungsprozeß. Već 1945. uveo ga je dr. Rudolf Kastner.
- 15| Usporedi: Hilberg 2003a, 9-12. i *Der Standard* 01. IX. 2006. (www.derstandard.at/fs/2475608 (11. IV. 2008.)).
- 16| Hilberg 2008., 62.-72.
- 17| Hilberg 2008., 61-62.
- 18| Portoriko je još od Španjolsko-američkog rata i Pariškog sporazuma pod upravom Sjedinjenih Država. Tijekom XX. stoljeća u nekoliko su navrata proširivana prava tog otoka. Hilberg u svojim zapisima i memoarima ne spominje mnogo situaciju u Portoriku, makar je tamo radio upravo u burnim vremenima, kada su portorikanski nacionalisti pokušali ubiti predsjednika Trumana. Hilberg samo kratko uspoređuje Portoriko s Havanom i zaključuje da je mentalitet ljudi potpuno drugačiji, sklon „tužnoj rezignaciji,“ pa da čak i njihova himna tako ima „vrlo tužne tonove.“ O tome u: Hilberg 2008., 83.-103.
- 19| Hilberg 2008., 73.
- 20| Hilberg 2008., 72.-79.
- 21| Leon Poliakov (1910.-1997), povjesničar ruskog podrijetla koji je živio veći dio života u Francuskoj. Kao osnivač i voditelj *Centre de Documentation Juive* (1943.) Poliakov spada među pionire istraživača Holokausta. No Poliakov u *Le Bréviaire de la Haine* koristi samo dio dokumenata koji su mu bili dostupni, jer je sudjelovao u Nürnberškom procesu, i tako se osvrće ponajviše na završnu fazu procesa uništenja.
- 22| Gerald Reitlinger (1900.-1978.), britanski ekonomist i povjesničar, u *The Final Solution* uzima širi spektar dokumenata od Poliakovaa, no njegovi se zaključci svode na uske britanske perspektive po kojima „proces istrebljenja“ ostaje „nedovršen,“ pošto je velik dio Židova na zapadu preživio.
- 23| Hilberg 2008., 96.-97.
- 24| Sama je Hilbergova doktorska disertacija činila tek nešto više od 22% cijeloga istraživanja/ manuskripta.
- 25| Hilberg sam nije bio zadovoljan tim izdanjem, ali je naravno shvatio da je već i tiskanje manuskripta postignuće. Urednik Alexander Morin prema riječima Hilberga je odviše škrtario, prijelom nije bio izveden dobro pa su se dijagrami i grafovi koje je mjese-cima izrađivao ponekad morale lomiti na dva dijela, a i sam je omot knjige bio izrazito sličan ondašnjem bestselleru Williama Shirera o usponu i padu Trećeg Reicha.
- 26| Prilika je ovo da se napomene kako je Hilberg „bojkotirao“ Njemačku sve do 1985. kada je prvi put nakon dugo vremena odlučio posjetiti tu zemlju. Činjenica da do kraja 1980-tih godina u Njemačkoj ne postoji niti jedna sveobuhvatna i sustavno napisana povijest zločina nad Židovima dakako je povezana s Hilbergovom odlukom. Radi se o njegovoj kritici historiografije, koja je tek u vrijeme *Historikerstreita*, čini se, shvatila poruku. Kronenberg 2008., 98.
- 27| Aly 2008., 116.-118.
- 28| Potom su slijedili prijevodi na francuski (1988.), talijanski (1999.), japanski, španjolski (2005.) a za 2009. je zakazano i predstavljanje izraelskog izdanja.
- 29| Götz Aly (r. 1947.) svjetsko je priznanje stekao člancima i radovima uz temu Holokausta i nacističke politike uništenja (*Vernichtungspolitik*). Ove je godine, u inflaciji knjiga o „šezdesetosmoj godini“ Aly je izdao svježu studiju pod naslovom *Unser Kampf 1968 (Naša borba 1968.)* u kojoj iznosi kontroverznu tezu o generaciji mladih buntovnih šezdesetosmaša, koji po njemu i nisu toliko različiti od njihovih roditelja, odnosno generacije 1933. U Njemačkoj upravo traje žustra diskusija o iznesenim tezama. Aly u toj knjizi također ukoliko priča o poteškoćama izdavanja Hilbergova djela u Njemačkoj 60-tih i 70-tih.
- 30| Novija njemačka historiografija nam po pitanju Holokausta daje najvažnije rezultate. Talijanska, francuska ili američka našle su se daleko iza nje. Kao što je i sam Hilberg isticao, u posljednjih desetak godina, rijetko se koje djelo osvrće na nova, relevantna vrela bez dodatne dramtizacije.
- 31| Jürgen Matthäus, „Historiography and the Perpetrators of the Holocaust,“ *The Historiography of Holocaust*, ur. Dan Stone (Palgrave MacMillan, 2004.): 202.
- 32| Besançon na temelju Hilbergovih etapa stvara usporedbu nacističke i komunističke antisemitske politike. Vidi: Alain Besançon, *Zla kob stoljeća* (Zagreb: Dom i Svijet, 2002.).
- 33| O tome u: Robert Faurisson, „Genocide by Telepathy, Hilberg Explains,“ *Newport Beach: The Journal of Historical Review*, 18/1 (1999.) ili www.ihr.org/jhr/v18/v18n1p15_Faurisson.html (14.IV.2008.).
- 34| Hilberg 2007a, 11.-32.
- 35| Uz otpor nije stavio niti jednu crticu, dvije su uz izbjegavanje ili nedjelovanje, dok je najviše njih uz popuštanje i slabljenje. Takve tvrdnje mnogo su bliže istini od mitologiziranih priča o otporu Židova, no Hilbergu su donijele niz kritika i napada, ponajviše u sedamdesetim godinama od Hanne Arendt.
- 36| Usp. Hilberg 2008., 110.-111. i Hilberg 1982., 51.
- 37| Hilberg 2007a, 55.-66., 1067.
- 38| Hilberg 2007a, 56.-66.
- 39| Hilberg 2007b, 30.-31.

- 40] Hilberg se govoreći o Hrvatskoj oslanja na njemačku i talijansku korespondenciju, te Beogradske novine *Donauzeitung*. Naravno, Hilberg nije mogao otići u dubinu, niti mu je to bila namjera. Kratki osvrti i pregledi bili su sasvim dovoljni da otvore te nove teme drugim istraživačima Holokausta, tzv. „internacionalisti“ koji pitanje sagledavaju još uvijek samo u kontekstu Trećeg Reicha i Hitlera, ali obraćaju pozornost i na nenjemačke zemlje. Vidi: Hilberg 2007a, 755.
- 41] Hilberg 2005a, 124-173.
- 42] web.archive.org/web/20070211063206/http://buchhandel-bayern.de/geschwister-scholl-preis/2002_laudatio.shtml (11.x.2008.)
- 43] Hilberg sam svoje djelo naziva „triptih“ (slika sastavljena od tri povezana dijela). Zanimljivo, mnogo bolju recepciju je knjiga doživjela u Njemačkoj negoli u Sjedinjenim Državama. Očito, 1992. mnogo se toga promijenilo. Kritičari knjige možda bi mogli zlobno primjeriti da je stilski knjiga napisana „korektno“, nešto blažeg tona, a da se koncepcija kojom se ne stavlja fokus samo na nacističke vođe i aparat već i na anonimne žrtve vjerojatno njemačkom čitatelju čini probavljivijom. Ipak, treba vjerovati da to nije razlog uspjeha knjige. Prije bi se moglo reći da su promjene u Njemačkoj jasnije. Djelovanje čitave plejade mladih povjesničara koji su oživjeli diskusije i modernim diskursom aktualizirali pitanja iz prošlosti dovelo je do toga da se u nekoliko godina, desetljeća, stanje bitno izmijenilo. O tome u: Hilberg 2008., 162.-164.
- 44] Browning 2007., 13.-15.
- 45] Browning 2007., 19. i Hilberg 2003b, 1293.-1296.
- 46] Radi se ovdje o Kubrickovom suradniku i prijatelju Michaelu Heeru. Zanimljivo, on je za Hilbergovu knjigu u *Vanity Fairu* jednom prilikom zapisao: „zastrašujući volumen, teško posložene dvije kolumne, 800 stranica, gomila bilježaka, toliko detaljirano da je trebalo biti puno koncentriraniji nego što sam ja bio. Vidio sam da je iscrpno; bio je to težak rad, a i čitalo se tako, kao definitivni zapis *Konačnog rješenja*.“ Vidi: www.visual-memory.co.uk (12.v.2008.).
- 47] Analizom Kubrickovih filmova, od *Isijavanja do Full Metal Jacketa* primjetan je njegov interes za temu Holokausta, pa čak i utjecaj Hilbergove knjige. O tome: www.visual-memory.co.uk (11.v.2008.).
- 48] Lucy S. Dawidowicz (1915.-1990.) proslavila se kao autoritet knjigom *The War Against The Jews, 1933-1945 (Rat protiv Židova, 1933.-1945.)*. Potom izdaje brojne slične publikacije. Hannah Arendt (1906.-1975.), njemačka teoretičarka politike i učenica Karla Jaspersa postala je jedna od najistaknutijih proučavatelja Holokausta.
- 49] Dawidowitz 1997., 118.-122.
- 50] U kasnijim komentarima Hilberg autorici spočitava da je iznijela potpuno krive podatke kada je govorila o deportaciji Židova.
- 51] Browning 2007., 9.
- 52] Hilberg 2008., 144.; Današnji povjesničari to također rade, iako s većom dozom opreza. Najbolji primjer je članak Dana Michmana *Jewish Leadership in Extremis* gdje autor Hilberga i Arendt navodi kao primjere starije struje koja je s više ili manje rezerve kritizirala funkciju i ulogu *Judenrata*. Vidi: Dan Michman, „Jewish Leadership in Extremis“, *The Historiography of Holocaust*, ur. Dan Stone (Palgrave McMillan, 2004.): 319-327; Robert Rozett, „Jewish Resistance“ *The Historiography of Holocaust*, ur. Dan Stone (Palgrave McMillan, 2004.): 344.
- 53] Njemačko je izdanje (München Piper Verlag) pismo prenijelo baš tim riječima, „glup“ i „lud.“ Američki prijevod je (ne)slučajno izostavio tu rečenicu! Usp. Hannah Arendt. „Eichmann u Jerusalemu: Izvještaj o banalnosti zla“, u: *Šoa – prošlost koja nas prati. Europski glasnik*, 5/2000., 76.-163. i Hilberg 2008., 134.-135.
- 54] Hilberg 2008., 135.
- 55] Citat se u zbirci tekstova *Šoa – prošlost koja nas prati* (hrv. prijevod iz 2000. godine) nalazi na samom kraju članka, stranici 164. Isti citat, u nešto drugačijem prijevodu može se naći kod Franje Tuđmana u *Bespućima* na 418. stranici. Tuđman se češće oslanja na Hilberga, zapažajući da „je pogrešno antisemitizam i sve njegove zlokobne plodove, naročito one u drugom svjetskom ratu, pripisivati pretežno samo njemačkoj povijesti, kako to čine i ozbiljni proučavatelji genocida nad Židovima, kakvi su npr. N. Levin, pa i R. Hilberg...“ Vidi u: Tuđman 1994., 413.-437.
- 56] Berg 2003., 468.
- 57] www.welt.de/print-welt/article581968/Eichmann_war_nicht_banal.html (01.x.2008.)
- 58] Friedländer to čini iako je svjestan činjenice da je jedna od najboljih kritičkih verzija dnevnika koji sjedoci o zločinima nad Židovima upravo Hilberg uredio – dnevnik Adama Czerniakowa. Baš zbog toga kritika se čini loše plasirana i nejasna. Friedländer 2007a, 111.
- 59] Friedländer 2007b, 126.
- 60] James Ingo Freed (1930.-2005.) često je zanemarivan arhitekt koji nije poznat širim krugovima u Hrvatskoj, pa ni unutar arhitektonske znanosti. Ipak, u Sjedinjenim Državama je ostvario uspješnu karijeru. Sudjelovao je na projektima u suradnji sa proslavljenim Mies van der Rohe (npr. *Seagram zgrada* u New Yorku) i bio član *Chicago Seven*. Među poznatije projekte spada javna knjižnica u San Franciscu, memorijal američkim zračnim snagama na Arlingtonu i *The Ronald Reagan Building and International Trade Center*. Kritičari su njegovu izvedbu memorijalnog muzeja Holokausta sa svih strana hvalili. Vidi: Dan Stone, „Memory, Memorials and Museums“, *The Historiography of Holocaust*, ur. Dan Stone (Palgrave McMillan, 2004.): 519.
- 61] Hilberg 2008., 112.-114.
- 62] Umjesto jedne, postavljeno je više kanti plina i time se izgubila „dubina.“ Vidi u: Hilberg 2008., 113. i www.ushmm.org (04.iv.2008.). Hilberg se potkraj 1970-tih počeo detaljnije baviti problemom željeznica, koji je iziskivao mnogo istraživanja, a bio je lišen ikakve „politizacije“ i „ideologizacije.“ Svojim je radom tako Hilberg analizirao ulogu željezničkog sustava Njemačke, za koji se uspostavilo da je bio ključan u provođenju „Konačnog rješenja.“ Vidi: Browning 2007., 12.
- 63] Hilberg 2008., 156.
- 64] Andrew Charlesworth, „The Topography of Genocide“, *The Historiography of Holocaust*, ur. Dan Stone (Palgrave McMillan, 2004.): 216.-252.
- 65] Smatra se da je Lanzmannov film najbolja ekranizacija Holokausta ikada. Treba tek misliti kako bi bilo da je Hilberg iskoristio svoje poznanstvo sa Stanleyem Kubrickom i uspio snimiti film po svom *Uništenju*.
- Vjerojatno bi i tada dobivao brojne kritike. Tema Holokausta u umjetnosti, literaturi i filmu još nije dovoljno obrađena ni u nas ni u svijetu, ali zahtijeva pažnje, pogotovo zbog brojnih polemika koje su se pokretale. O tome samo u natuknicama Hilberg govori i u svojim memoarima. Također pogledati: Dominick LaCapra, *History And Memory After Auschwitz* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998.).
- 66] Hilberg 2008., 162.
- 67] Ironično, posljednji Hilbergov intervju prema pisanju Normana Finkelsteina BBC je „adaptirao“, izrezavši (Hilbergove) komentare o Edgaru Bronfmanu i Israelu Singeru, vodećim ljudima *World Jewish Congressa*.
- 68] Hilberg 2007b, 33.
- 69] Hilberg 2005b, 87.-88.
- 70] www.counterpunch.org/neumann08152007.html (03.xii.2007.)
- 71] web.archive.org/web/20070211063206/http://buchhandel-bayern.de/geschwister-scholl-preis/2002_laudatio.shtml (11.xii.2007.)
- 72] Hilberg 2008., 179.-175.
- 73] www.lockergnome.com/movies/Raul-Hilberg-81-Historian-Wrote-Holocaust-Bureaucracy-Dies-ftopict84458.html (01.xii.2007.)

Tomislav Brandolica
[povijest/anglistika]

„History from the bottom up.“ Znatiželjni povjesničar: Studs Terkel (1912.-2008.)

Louis Terkel, američki oralni povjesničar¹ poznatiji kao Studs Terkel,² umro je 31. listopada 2008. u 96. godini u Chicagu.

Za života i nakon smrti opisan je na razne načine. Kongresmen iz Clevelanda, Dennis Kucinich, opisao ga je riječima „naš Boswell.“³ Robert Coles, profesor psihijatrije na Harvardu, rekao je da je „on vjerojatno bio najbolji promatrač društva kojeg je ova zemlja dala.“⁴ Američki pisac Richard Stark u svojem je sjećanju na susret sa Studsom dao kratak opis njegova života fokusirajući se na njegove životne kontradikcije. Za njega je on bio „odvjetnik koji nije vidio sudnice, glumac s malim brojem odigranih uloga, pionir televizije koji je otkrio prostor koji mu je sad zatvoren.“⁵ Istina je negdje u sredini, između opisa koji su prštali izrazima obožavanja i kritika koje su titrale frazama omlažavanja. Studs Terkel je jedan od ljudi iz „kvarta“, jednostavan čovjek bez pompozne aure, ali je istovremeno bio i čovjek koji je mogao biti jako ponosan na svoj rad, jer je čitateljskoj masi približio oralnu historiju koja je kao polje historijske znanosti prije njegova vremena bila slabije prihvaćena.

Rođen je 12. svibnja 1912. u onoj najopasnijoj od svih newyorških četvrti, Bronxu. Bio je najmlađe dijete Samuela i Anne Terkel, obitelji židovskih imigranata iz Poljske. Nakon što je navršio osmu godinu, njegova obitelj se odselila u Chicago. Djetinjstvo mu je bilo izuzetno teško jer se morao suočiti s ranom smrću oca i mentalnom nestabilnošću majke.⁶ Ondje je i upoznao svoju buduću suprugu, Idu Goldberg, s kojom je proveo šezdeset godina u braku. Svjetski poznati filmski kritičar Roger Ebert nazvao ga je 2007. godine „najvećim živućim čikažaninom.“⁷ U tom gradu ostat će cijeli život i većina njegovih profesionalnih uspjeha je vezana uz toponim „vjetrovitog grada.“⁸ No, Terkel je svoju karijeru započeo kao povremeni glumac u teškim vremenima Depresije te kasnije kao lokalni *disk jockey*, mladi ljubitelj jazza i folka. Iako je 1934. završio školu prava i stekao doktorat, nikada se nije time bavio. Ubrzo je počeo raditi intervjue s poznatim pjevačima poput Petea Seegera ili Woodya Guthriea. Jednom mu je netko dobio „zaboga, sviđaju mi se tvoji intervjui.“⁹ Mladi Terkel, unatoč tomu što je bio i uvijek ostao tehnofob, znao je iskoristiti novu tehnologiju u svrhu snimanja zanimljivih razgovora.¹⁰ Od svog se diktafona nije odvajao. Jedan njegov kolega izjavio je: „odmah nakon Richarda Nixona, diktafon je najdramatičnije utjecao na život Studsa Terkela.“¹¹ Tako je mladog Terkela slučaj odveo u potpuno drugom smjeru, iako se nikada se nije udaljio od radija, medija koji toliko dobro pristaje oralnoj historiji. Krajem 1940-ih nastupao je na televiziji, u improviziranoj emisiji *Studs' Place*. Emisija je međutim ubrzo otkazana (1953.) a Terkel je završio na tzv. „crnoj listi“ senatora Josepha McCarthyja.¹² Ipak, njegov pravi „dom“ je uvijek bio radio. Svoju radio emisiju vrlo jednostavnog naziva *The Studs Terkel Program* na radio stanici 98.7 WFMT Chicago vodio je više desetljeća, točnije od 1952. do 1997. godine. Od tih je radio emisija napravio i dokumentarce: *Born to Live* (1962.) i *This Train* (1963.) te knjigu *Hard Times: An Oral History of the Great Depression* (1970.).¹³ Upravo se tu knjigu možda može smatrati i paradigmatskim radom oralne historije. U otprilike 150 iskaza, životnih priča, Terkel je stvorio sjajnu sliku o teškom razdoblju Depresije u Sjedinjenim Državama, pružajući čitatelju odgovore na pitanje „kako je to doista bilo?“ Dakako, slabosti knjige, kao i svake oralne historije su jasne – manjkava metodologija, nedostatak znanstvenih formulacija koje bi propitivale iskaze, upitna vjerodostojnost iskaza i ponajviše ono što je kritičar *Timea* nazvao nedostatak odgovora na pitanje „zašto?“¹⁴ Ali, izravnost same knjige koja čitatelju približuje povijest te neporeciva vrijednost iskaza koji sada predstavljaju vrelo za daljnja znanstvena propitivanja, čine to djelo jedinstvenim.

Terkel nikada nije ni prestao pratiti glazbu, o čemu svjedoče brojne publikacije koje otkrivaju oralnu historiju glazbe. Tokom svoje duge karijere razvio je i poseban stil. Izbjegavao je pitanja na koja su odgovori bili „da“ ili „ne“, trudio se da mu budu što šira, otvorenija prema sugovorniku i inspirativna. Svojom je opuštenošću olakšavao sugovornicima razgovor i postupno otkrivao njihove strasti i interese.¹⁵ Intervjue je obično sam uređivao. Često bi i izbacivao vlastita pitanja i ostavio integralni tekst govornika. Svoju ulogu najbolje je sam opisao kada je rekao: „intervjuiranje je oblik koji potiče pričanje priča.“¹⁶ Terkel je bio majstor „uređivanja misli“, no, uvijek se držao pravila, nikada nije mijenjao iskaze ili ih samostalno preoblikovao. Nije bio pobornik generacije povjesničara koja

je prakticala objavljivanje „čistog materijala“ odnosno samih podataka. Neki su kritičari stoga znali postaviti pitanje jesu li ti intervjui svi doista održani.¹⁷ S druge strane, tekstovi koje je tiskao u knjigama bili su tečni i izrazito narativni, s posebnom dramaturgijom. Česte reference na povijest, književnost, umjetnost ili glazbu, Terkel je koristio kao sredstva koja „pojačavaju ritam“ i dramatiku. Terkel nikada nije pokazivao predrasude ili umišljenost. Radio je intervjue po istim principima profesije, bilo da se radilo o Bobu Dylanu ili običnom čovjeku koji je preživio krizu 1930-ih. Dapače, posebno ga je zanimao „mali čovjek“, radnik u čeličani ili kakvom industrijskom postrojenju. Svoje je radio emisije često posvećivao potrebama radnog čovjeka, primjerice u vrijeme izbora, kada je radio povijesno-političke analize.¹⁸ U knjizi *Hard Times* Terkel je proučio štrajkove američkih radnika 1930-ih i pomoću njih stvorio sliku o položaju tih ljudi u krizi. Još konkretnije se temom radnika Terkel bavi u knjizi *Working* (1972.), prikupljajući priče o vlastitom životu (*self-portraits*) vozača kamiona, radnika GM i ostalih radnika *blue-collar* poslova. No, Terkel je u knjigu uključio i iskaze ljudi s boljih ili unosnijih poslova pa je komparacija, iako ne direktno nametnuta, neizbježna. Treba dakako i napomenuti vrijeme kada Terkel te intervjue radi, razdoblje u kojemu su Sjedinjene Države još uvijek involvirane u Vijetnamski rat. I sam autor to napominje ističući šokantnu činjenicu – u ratu je od 1961.-1969. stradalo 46,000 Amerikanaca, dok je u istom rasponu od nesreća na industrijskim postrojenjima stradalo 126,000 Amerikanaca.¹⁹ Tražeći zajedničke točke svih sugovornika – dakle opće teme rata, novca, obitelji, života – stvara cjelinu od naizgled nespojivih iskaza sugovornika.

Za svoj izuzetan rad Studs Terkel je dobio brojne nagrade i odlikovanja, kao primjerice 1997. godine kada mu je predsjednik Bill Clinton uručio „National Humanities Medal“ za životno djelo. Njegovo vjerojatno najpopularnije djelo, *The Good War* (1984.), donijelo mu je 1985. godine i prestižnu Pulitzerovu nagradu. U toj knjizi Terkel istražuje priče Amerikanaca vezanih uz Drugi svjetski rat. Na otprilike šest stotina strana Terkel je u četiri dijela posložio priče s više od stotinu iskaza. Terkelova analiza je podjednako historijska koliko i psihološka, jer u razgovorima sa sugovornicima dopire do dubokih emocija koje je ratno stanje u njima izazivalo, kao što su strah, tjeskoba, olakšanje, bliskost itd.²⁰ Kao i u ostalim djelima, Terkel je ponovno miješao iskaze siromašnih i bogatih, poznatih i nepoznatih. Uključio je i vrlo zanimljive iskaze Afroamerikanaca, koji govore o stupnju segregacije u 1940-ima.²¹ Drugi povjesničari, poput Howarda Zinna znali su dobro iskoristiti materijale koje je Terkel predstavio u knjizi.²² Međutim, njegova djela, pa tako i *The Good War*, nikako ne predstavljaju koherentnu cjelinu koja u potpunosti oslikava središnje događaje i teme u povijesti. Mnogo više od esencije, Terkel kod ljudi traži i pronalazi „čudno, neuobičajeno, jedinstveno.“²³

Iza Studsa Terkela ostaje približno osam tisuća snimljenih razgovora. Kao član *Chicago Historical Society*, Terkelova radio stanica donirala je tom društvu sve svoje kasete i snimljene emisije njegovog *Programa*.²⁴

U svojoj posljednjoj knjizi sam je Terkel zabilježio svoj epitaf. U posljednjoj rečenici svoje autobiografije *Touch and Go*. Tamo je, potvrđujući svoju cjeloživotnu značajku koja ga je tjerala na rad, izvrnuo poznatu poslovicu rekavši „curiosity did not kill this cat.“²⁵

IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE:

Division Street: America. Pantheon Books, 1967.

Hard Times: An Oral History of the Great Depression. Pantheon Books, 1970.

Working: People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do. Pantheon Books, 1974.

The Good War: An Oral History of World War Two. Ballantine, 1985.

American Dreams (skupa s Peterom Frischom). Dramatists Play Service, 1987.

The Great Divide: Second Thoughts on the American Dream. Pantheon Books, 1988.

Envelopes of Sound: the Art of Oral History (skupa s Ronaldom J. Greleom). Greenwood Publishing Group, 1991.

Race: How Blacks and Whites Think and Feel About the American Obsession. New Press, 1992.

Coming of Age: The Story of Our Century by Those Who've Lived It. St. Martin's Griffin, 1996.

Chicago: city on the make (skupa s Nelsonom Algrenom i Billom Savageom). University of Chicago Press, 2001.

Will the Circle Be Unbroken?: Reflections on Death, Rebirth, and Hunger for a Faith. New Press, 2001.

Hope Dies Last: Keeping the Faith in Troubled Times. New Press, 2004.

Giants of Jazz (skupa s Robertom Galsterom i Millyem Hawkom Danielom). New Press, 2006.

And They All Sang: The Great Musicians of the 20th Century Talk About Their Music. Granta Books, 2006.

Coming of Age: Growing Up in the Twentieth Century. New Press, 2007.

The Studs Terkel Reader: my American Century. New Press, 2007.

Touch and Go: A Memoir. New Press, 2007.

P.S.: Further Thoughts from a Lifetime of Listening. New Press, 2008.

The Studs Terkel Interviews: Film and Theater. New Press, 2008.

KORIŠTENA LITERATURA:

Arno, Anthony i Howard Zinn. *Voices of a People's History of the United States*. Seven Stories Press, 2004.

Bates, Milton J. *The Wars we Took to Vietnam: Cultural Conflict and Storytelling*. University of California Press, 1996.

Dean, Pamela i Charles III. Hardy. „Oral History in Sound and Moving Image Documentaries.“ U: *Handbook of Oral History*, ur. Thomas Lee Charlton, Lois E. Myers, Rebecca Sharpless. Rowman Altamira, 2006., 510-563.

Dictionary of Midwestern Literature: The Authors. S.v. (Louis) Studs Terkel. IUP, 2001., 489-491.

Terkel, Studs, *Touch and Go: A Memoir*. New York, London: The New Press, 2007.

Stern, Richard. „Studs Terkel.“ *The Antioch Review* 53/4 (1995), 454-464.

Ebert, Roger. *Roger Ebert's Movie Yearbook 2009*. Andrews McMeel Publishing, 2008.

Encyclopedia of American War Literature. s.v. Terkel, Studs. Greenwood Publishing Group, 2001., 335-336.

Godfried, Nathan. *WCFL, Chicago's Voice of Labor, 1926-78*. University of Illinois Press, 1997. The American Midwest: an Interpretive Encyclopedia. S.v. Studs Terkel.

Grele, Ronald J. i Studs Terkel. *Envelopes of Sound: The Art of Oral History*. Greenwood Publishing Group, 1991.

Kaledin, Eugenia. *Daily Life in the United States, 1940-1959: Shifting Worlds*. Greenwood Publishing Group, 2000.

Marcus, George E. *Zeroing in on the Year 2000: The Final Edition*. University of Chicago Press, 2000.

Perks, Robert i Alistair Thomson. *The Oral History Reader*. Routledge, 1998.

The American Midwest: An Interpretive Encyclopedia. S.v. Studs Terkel. IUP, 2007., 497-498.

IZVORI PREUZETI S INTERNETA:

www.nytimes.com/2008/11/03/books/03terk.html (28. I. 2009.)

www.studsterkel.org/chs.php (11.II.2009.).

SLIKA PREUZETA S:

www.guardian.co.uk/commentisfree/cifamerica/2008/nov/01/studs-terkel-america-democracy (11. II. 2009.).

BILJEŠKE STR. 352-354

- 1] Treba napomenuti da se sam Terkel nikada nije tako predstavljao, već je rabio termin „gerilski novinar.“ The American Midwest: an interpretive encyclopedia. S.v. Studs Terkel, 498.
- 2] Ime je sam promijenio, inspiriran likom Studsoma Loniganom iz novela *The Young Manhood of Studs Lonigan*. The American Midwest: An Interpretive Encyclopedia. S.v. Studs Terkel, 498.
- 3] Preuzeto s: www.nytimes.com/2008/11/03/books/03terk.html (28. I. 2009.).
- 4] Preuzeto s: www.nytimes.com/2008/11/03/books/03terk.html (28. I. 2009.).
- 5] Richard Stern. „Studs Terkel,“ *The Antioch Review* 53/4 (1995), 454.
- 6] Dictionary of Midwestern Literature: The Authors. S.v. (Louis) Studs Terkel, 488.
- 7] Roger Ebert, *Roger Ebert's Movie Yearbook 2009* (Andrews McMeel Publishing, 2008.), 808.
- 8] Vidi primjerice: *Division Street: America* (Avon Books, 1968.), *Chicago* (Pantheon Books, 1986.), (u suradnji s Nelsonom Algrenom i Billom Savageom) *Chicago: City on the Make* (University of Chicago Press, 2001.), itd. Gradonačelnik Chicaga, Richard Daley, proglasio je 2002. godine 16. svibnja „Studs' Terkel Day.“ The American Midwest: an interpretive encyclopedia. S.v. Studs Terkel, 498.
- 9] Ronald J. Grele i Studs Terkel, *Envelopes of Sound: The Art of Oral History* (Greenwood Publishing Group, 1991.), 11. i The American Midwest: an interpretive encyclopedia. S.v. Studs Terkel, 498.
- 10] Charles Hardy III. i Pamela Dean, „Oral History in Sound and Moving Image Documentaries,“ u: *Handbook of Oral History*, ur. Thomas Lee Charlton, Lois E. Myers, Rebecca Sharpless, (Rowman Altamira, 2006.), 521.
- 11] Encyclopedia of American War Literature. s.v. Terkel, Studs, 335.
- 12] Dictionary of Midwestern Literature: The authors. S.v. (Louis) Studs Terkel, 488.
- 13] The American Midwest: An Interpretive Encyclopedia. S.v. Studs Terkel, 498.
- 14] Robert Perks i Alistair Thomson, *The Oral History Reader* (Routledge, 1998.), 31.
- 15] Dictionary of Midwestern Literature: The Authors. S.v. (Louis) Studs Terkel, 489.
- 16] George E. Marcus, *Zeroing in on the Year 2000: The Final Edition* (University of Chicago Press, 2000.), 13.
- 17] Iz razgovora uredništva s Davidom Kingom Dunawayem; *Pro tempore* 8/9 (2010) (u pripremi).
- 18] Nathan Godfried, *WCFL, Chicago's Voice of Labor, 1926-78* (University of Illinois Press, 1997.), 228-229.
- 19] Milton J. Bates, *The Wars we Took to Vietnam: Cultural Conflict and Storytelling* (University of California Press, 1996.), 96.
- 20] Eugenia Kaledin, *Daily Life in the United States, 1940-1959: Shifting Worlds* (Greenwood Publishing Group, 2000.), 7-11.
- 21] Encyclopedia of American War Literature. S.v. Terkel, Studs, 335.
- 22] Howard Zinn i Anthony Arnove, *Voices of a People's History of the United States* (Seven Stories Press, 2004.), 373-376.
- 23] Encyclopedia of American War Literature. S.v. Terkel, Studs, 335.
- 24] Vidi: www.studsterkel.org/chs.php (11.II.2009.).
- 25] Studs Terkel, *Touch and Go: A Memoir* (New York, London: The New Press, 2007.), 256.

Tomislav Brandolica
[povijest/anglistika]

„Arhivi otvaraju oči.“ Enno E. Kraehe (1921.-2008.)

Hrvatska historiografija već godinama hvata korak za svjet-skom, u čemu sudjeluju i mlađe generacije povjesničara, stvarajući manje ili više skromno djela kojima bi što više olakšali toliko tešku preobrazbu. Ponekad nam je kao povjesničarima teško pratiti baš sve smjerove i tendencije historiografije; dogodi se tako da nam neko ime, neki autor, možda u trenutku svoga života ili stvaranja ostane nedovoljno poznat ili da tek nakon smrti doživi zaslužen priznanje, a neki nisu čak niti te sreće. Kako primjerice započeti dijalog o povjesničaru koji je većinu karijere posvetio jednom užem periodu kojeg svi vrlo dobro poznajemo, a opet vjerojatno nismo više pažnje obratili njegovim djelima – povjesničaru Ennu Edwardu Kraeheu. Ipak, obratimo li samo malo više pažnje, zaustavimo li se dulje na temi Bečkog kongresa iz 1814.-1815., njegovo ime nam ne može promaknuti, jer ne postoji ni jedna ozbiljnija studija pruske diplomacije ili opće političke situacije koja ne citira Enna Kraeha, i to obično kao potpuno mjerodavan izvor, makar se radilo i o desetljećima starim radovima.

Rođen je 1921. godine u St. Louisu u Missouriju, američkom gradu bogate povijesti koji je u to doba bio jedno od češćih imigrantskih odredišta. Na lokalnom sveučilištu je diplomirao i magistrirao, a doktorsku titulu je stekao na Sveučilištu u Minnesoti. Na početku studija, prema vlastitim riječima, veliki mu je poticaj bila studija Oswalda Spenglera *Propast zapada*, a posebno ga je zaokupila Spenglerova „iskonska znanstvena objektivnost.“¹ Uz interes prema filozofiji Kraehe je posebno zanimanje pokazivao prema povijesti diplomacije, pa je doktorsku disertaciju o Njemačkoj konfederaciji 1851.-1866. pisao pod mentorstvom iskusnog profesora Lawrencea Steffela.² Karijera mu je obilježena velikim dijelom sveučilišnom djelatnošću, jer je više od četrdeset godina proveo predavajući u Kentuckyju, Sjevernoj Karolini, a profesionalnu karijeru je završio na položaju profesora emeritusa na Sveučilištu Virginije. Istovremeno, mladi je Kraehe uspio dobiti nekoliko stipendija za Beč, što ga je dodatno usmjerilo u daljnjim interesima. Diplomatski odnosi Bečkog kongresa, te posebice analiza Metternicha kao političara, diplomata, ali i cjelovite ličnosti postupno su kod njega zauzeli prvo mjesto. Nešto kasnije, kako često biva, se više bavio filozofsko-teorijskim temama; bečki su ga arhivi, ali i neki članci u europskim časopisima doveli do mikrohistorije, o kojoj je i sam pisao u više navrata. Takva promjena je potpuno razumljiva – nakon mnogo godina bavljenja određenim područjem, širina moderne povijesne grane kao što je mikrohistorija dala je još uvijek mladom povjesničaru prostora za širenje znanstvenih obzora.

Dakle, Kraehe je s tipične makrohistorijske teme kakva je Bečka konferencija i europska diplomacija 19. stoljeća, bez problema 1980-ih prešao na teoriju mikrohistorije. Vješto je odgovorio na pretjerano makrohistorijske poglede nekih povjesničara koje su baštinili još od Arnolda Toynbeea. Ipak, njegov posao je gotovo uvijek započinjao u arhivu. „Arhivi otvaraju oči, (...) povjesničari u njima saznaju čime raspolažu, složne možda nekoliko radnih hipoteza, no ništa veliko“ napisao je sam Kraehe, usporedivši svoj prvi doživljaj arhiva, kao revolucionarni događaj u životu povjesničara, s onim kojeg je pjesnik Keats iskusio kad je prvi put pročitao Chapmanov prijevod Homera.³ Razlog prije navedenom odstupu od njegova osobnog pravila (taj „gotovo uvijek“ sigurno upada u oči) o prvenstvu arhivskog istraživanja u životu i radu povjesničara je Kraehovo najveće djelo, koje je napisano gotovo bez ikakvog korištenja arhivskih izvora, već samo uz korištenje postojeće literature, te je toliko uspješno, da ga je po kvaliteti moguće istaknuti kao njegov *magnum opus*.⁴ To je djelo *Metternich's German Policy*, koje je, kao što naslov govori, opsežna i detaljna analiza Metternichove vanjske politike prema Nijemcima, napisana u stilu narativne povijesti, čiji je Kraehe bio odličan predstavnik. Prvi tom je izdao 1963. godine, kojim je pokrio Metternichova vanjskopolićka nastojanja od 1799. do 1814., u vremenu sukoba s Napoleonom, te je za njega dobio nominaciju za prestižnu Pulitzerovu nagradu. Drugi je tom izdan dvadeset godina kasnije, a njime je uspio obuhvatiti razdoblje Bečkog kongresa. Treći tom, koji je trebao pokriti Metternichovu njemačku politiku do 1848., Kraehe nije uspio dovršiti prije smrti.⁵

Kraecheovo viđenje povijesti bilo je pragmatično ali otvoreno, jer nikada nije odbacivao ili zanemario autore s kojima se nije slagao. Povjesničar je za njega bio sličan liječniku ili inženjeru, uvijek spreman na komparativne analize, ali na kraju uglavnom usmjeren prema partikularnom, specifično povjesničarskom rezultatu.⁶

Kao predavač i profesor bio je izuzetno predan studentima, uvijek podupirući pogotovo one zainteresirane za povijest srednje Europe.⁷ Također, bio je i član uredništva časopisa *Central European History* (1967.-1972.) i *Austrian History Yearbook* (1969.-1973.).⁸ Kraeche je bio i tipičan američki povjesničar usmjeren prema njemačko-austrijskim temama, u razdoblju kada je to postajalo sve popularnijom tematikom, a u osobnom životu je uspijevaio kombinirati svoje germanofilske interese, poput ljubavi prema glazbi Richarda Straussa, sa specifičnom *midwestern* predanošću bezbolu i svojem omiljenom timu, St. Louis Cardinalsima.⁹

IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE:

1948. *A History of the German Confederation 1850-1866*, Minneapolis: University of Minnesota.

1958. Eastern Europe and World Affairs. U: *Collectivization of agriculture in Eastern Europe*. Ur: Irwin Taylor Sanders, University of Kentucky Press: 7-24.

1963. *Metternich's German policy: The contest with Napoleon, 1799-1814* (sv. 1) Princeton University Press; 1983. *Metternich's German Policy: The Congress of Vienna, 1814-1815* (sv. 2), Princeton University Press.

1966. Raison d'état et idéologie dans la politique allemande de Metternich (1809-1820), *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 13 (Juillet-septembre): 181-194.

1971. (Ur.) *The Metternich Controversy*, New York: Holt, Rinehart and Winston.

1996. From macro- to microhistory: A journey out of season. U: *Essays in European History: Selected from the Annual Meetings of the Southern Historical Association 1988-1989*. Ur: June K. Burton, Carolyn W. White, University Press of America: 1-9.

1997. The Congress of Vienna. U: Schubert's Vienna. Ur: Raymond Erickson, New Haven: Yale University Press: 55-76.

KORIŠTENA LITERATURA:

I.

Billinger, Robert D., Jr. „In Memoriam: Enno E. Kraeche Scholar of European diplomatic history and AHA life member“ www.historians.org/Perspectives/issues/2009/0904/0904mem3.cfm (1. 8. 2009.).

Billinger, Robert D. Jr. 2009. Enno E. Kraeche, *Central European History*, 42, Cambridge, Cambridge University Press: 301-305.

Kraeche, Enno E. 1996. From macro- to microhistory: A journey out of season. U: *Essays in European History: Selected from the Annual Meetings of the Southern Historical Association 1988-1989*. Ur: June K. Burton, Carolyn W. White, University Press of America: 1-9.

Nagel, Paul C. 2009. Enno E. Kraeche, 1921-2008, *Austrian Studies Newsletter*, 21/1, Center for Austrian Studies, University of Minnesota: 23.

Schroeder, Paul W. 1965. Metternich's German Policy by Enno E. Kraeche, *The Journal of Modern History*, 37, Chicago, The University of Chicago Press: 89-91.

II.

Slika preuzeta s: www.historians.org/Perspectives/issues/2009/0904/images/Kraeche.jpg (17.X.2009)

BILJEŠKE STR. 358-360

1| Kraeche 1996., 2-3.

2| Billinger 2009., 301-302.

3| Kraeche 1996., 4.

4| Schroeder 1965., 90.

5| Billinger www.historians.org/Perspectives/issues/2009/0904/0904mem3.cfm (1.VIII. 2009.).

6| Kraeche 1996., 8.

7| Billinger 2009., 304.

8| Nagel 2009., 23.

9| Billinger 2009., 305. i Nagel 2009., 23.

Tomislav Galović
[prof. povijesti]

O stotoj obljetnici utemeljenja Katedre (1908.-2008.)

Katedra za pomoćne povijesne znanosti Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu formalno je utemeljena 1908. godine. Međutim, to ne znači da se pomoćne povijesne znanosti nisu predavale i prije toga. Naime, još je godine 1874. prema Zakonu o ustroju zagrebačkog Sveučilišta bilo predviđeno osnivanje katedre (seminara) za pomoćne povijesne znanosti. Unatoč tome što je katedra kao takva započela s radom tek 1908., na fakultetu su se predavale temeljne pomoćne povijesne znanosti. Bile su to paleografija i diplomatika (s kronologijom) koje je držao Tadija Smičiklas (1843.-1914.), a što je razumljivo, jer je on time povezivao i prenosio studentima teorijska i praktična znanja stečena prilikom rada na našem najznačajnijem i najvrjednijem diplomataru (*Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*). Osim toga, kao bečki đak, usavršavao se na Institut für österreichische Geschichtsforschung. Smičiklas je u našu historiografiju unosiо metodološke postavke primjenjivane tada u njemačkoj historiografiji na velikom projektu *Monumenta Germaniae historica* (MGH).

I.

Važno je napomenuti da je jedan od glavnih suradnika i osoba od velikog povjerenja Smičiklasu bio upravo Milan Šufflay koji će kasnije postati i prvi službeni profesor pomoćnih povijesnih znanosti i nositelj novoutemeljene katedre (seminara). Milan Šufflay (1879.-1931.) posebno je zadužio hrvatsku diplomatiku monografijom *Die dalmatinische Privaturkunde* (1904.) koja mu je ujedno bila i habilitacijska radnja iz pomoćnih povijesnih znanosti na Mudroslovnom fakultetu Kr. sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. No, docenturu tada nije uspio dobiti, pa odlazi u Budimpeštu. Istom 1908., u vrijeme bana Pavla Raucha, imenovan je javnim izvanrednim profesorom za *pomoćne historijske nauke* na zagrebačkom Mudroslovnom fakultetu. Zbog političkih trzavica i neslaganja sveučilišnog senata Šufflay je imao dosta problema pa čak po nekim izvorima nije uspijevao niti držati redovitu nastavu. Stoga nije čudno da je 1910. godine premješten u Zemaljsku vladu, u Odjel za bogoštovlje i nastavu, a 1912. ponovno vraćen na fakultet, odnosno 1918. umirovljen. Doduše, činjenicu o držanju kakve-takve nastave iz pomoćnih povijesnih znanosti – između ostalog – potvrđuju Šufflayeva rukopisna predavanja koja su pohranjena u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Dok je Šufflay tako prolazio na fakultetu, od 1910. pa sve do 1918. godine pomoćne povijesne znanosti redovno drži Karlo Horvat (1874.-1920.), Šufflayev takmac još iz 1908. godine. Njemu je – vrijedi to istaknuti – deviza u znanstveno-istraživačkom smislu bila ta da su *pomoćne povijesne nauke preduvjet pisanja povijesti*, a koje je pak posebno zadužio zbirkom *Monumenta historiam Uscocchorum illustrantia ex archivis Romanis, praecipue e Secreto Vaticano desumpta* (I-II).

Nakon Horvata nastavu na katedri od 1920. do 1924. drži Viktor Novak (1889.-1977.), zasigurno naš najznačajniji paleograf uopće, koji se nažalost kasnije kompromitirao radovima iz suvremene povijesti. Međutim, ostavio je u hrvatsku paleografsku baštinu brojna vrijedna djela. Kao prvo, istražio je i promovirao naše spomenike pisane beneventanom (*Scriptura Beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane*), potom publicirao kartulare (*Zadarski kartular samostana svete Marije i Supetarski kartular*), a kao krunu svoga paleografskog rada ostvario je objavljujući, u svjetskim razmjerima priznat i cijenjen, udžbenik *Latinska paleografija* (1952.).

II.

U godini obilježavanja tisućite obljetnice hrvatskog kraljevstva kao pozvani predavač nastavu je 1924./1925. držao Josip Nagy (1884.-1981.), autor prvoga hrvatskog faksimilijara *Monumenta diplomatica* i između ostalog đak pariške École des Chartes.

Za nastavnika je 1925. izabran slovenski povjesničar Milko Kos (1892.-1972.), ali nije nastupio, tako da je predavanja povremeno držao Ljudmil Hauptmann (1884.-1968.), profesor opće srednjovjekovne povijesti. Takva je situacija bila sve dok 1933./1934. za honorarnog nastavnika nije imenovan Miho Barada (1889.-1957.), specijalizant Vatikanske škole (Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e

Archivistica). On je započeo s predavanjima iz *Latinske paleografije*, potom *Diplomatike s hronologijom* i *Paleografsko-diplomatičkim vježbama* – no, s bitnom napomenom – da su te vježbe jedanput tjedno po jedan sat predviđene samo za „naprednije“ studente. Publicira važne radove i povijesne izvore (*Dvije naše vladarske isprave, Monumenta Traguriensia I-IV*). Kasnije, zbog drugih obveza, Barada pokušava prepustiti ta predavanja Zlatku Tanodiju koji je pak njegovom preporukom 1944. imenovan docentom za pomoćne povijesne znanosti. No, Tanodi osjetivši nesigurnost nadolazećeg vremena odlazi u emigraciju gdje postiže velike znanstvene uspjehe, ali prije toga i one nimalo nevažnije u Hrvatskoj (*Monumenta historica liberae regiae civitatis Varasini I-II, Zagrebačka Zlatna bula*).

III.

Od školske godine 1945./1946. pomoćne povijesne znanosti kao honorarni profesor predaje Josip Matasović (1892.-1962.) koji predmet proširuje i drugim pomoćnim povijesnim disciplinama: metrologijom, arhivistikom, sfragistikom, heraldikom, genealogijom i historijskom geografijom, te utemeljuje knjižnicu za seminar iz pomoćnih povijesnih znanosti. Od 1951. do 1961. asistentica prof. Matasovića bila je Ranka Stojavljević.

Kao honorarni predavač od 1958./1959. nastupio je Jakov Stipišić za koga slobodno možemo kazati da je napravio ključni iskorak na polju pomoćnih povijesnih znanosti u Hrvatskoj i šire, povezujući znanja stečena u praksi s onim što nam pruža teorija, sublimirajući tako status pomoćnih povijesnih znanosti u cjelini. Posebno tome u prilog ide njegov sveučilišni udžbenik *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi* (1972., 2 1985., 3 1991.) koji nije ništa izgubio na vrijednosti iako je od njegova prvog izdanja prošlo već više od trideset godina. On je i dalje aktualan i poticajan podjednako za preddiplomsku, diplomsku ili pak poslijediplomsku nastavu. Prof. Stipišić radio je i na dovršenju tzv. *Smičiklasova zbornika (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae, sv. XVI/1976., sv. XVII/1981. i sv. XVIII/1990.)*, a u zajednici s Miljenom Šamšalovićem i pod uredništvom M. Kostrenčića 1967. objavio prvi svezak našeg najstarijeg diplomatskog gradiva *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae*. Osim toga, publicirao je i srednjovjekovne bilježničke knjige, inventare i zapisnike vijeća, te bio jedan od suradnika *Lexicon Latinitatis medii aevi Iugoslaviae (I-II)*.

Od 1962. predstojnica katedre je prof. Nada Klaić (1920.-1988.) – istaknuta hrvatska povjesničarka – koja je pak hrvatsku medievistiku obogatila brojnim radovima (*Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*), a napose onaj dio koji se tiče diplomatike (*Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara*), te objavljivanja i kritičke interpretacije izvora (*Historia Salonitana maior, Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*).

U tome razdoblju, točnije od 1963. do 1966. godine, Tomislav Raukar bio je asistent na Katedri za pomoćne povijesne znanosti. Prof. Raukar držao je nastavu iz pomoćnih povijesnih znanosti i u razdoblju od 1982./1983. do 1987./1988. godine. U svojem je radu na ovome polju posebnu pažnju posvećivao hrvatskoj ćirilskoj paleografiji. Utjecaj pak pomoćnih povijesnih znanosti zamjetljiv je i u mnogim

njegovim radovima koji su primjerice nastali na osnovu zadarskih bilježničkih spisa (*Zadar u xv. stoljeću*) i drugih povijesnih vrela (*Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*).

IV.

U razdoblju od 1989./1990. do 1995./1996. nastavu iz pomoćnih povijesnih znanosti držala je Zdenka Janeković-Römer koja je pak posebno istraživala gradivo dubrovačkog Državnog arhiva, te povijesna istraživanja povezivala s onim paleografsko-diplomatičkim (Dubrovačka medievistička radionica, *Višegradski ugovor*). Cijelo to razdoblje voditelj Katedre za pomoćne povijesne znanosti i metodiku nastave povijesti bio je prof. Filip Potrebica (1933.-2003.), istaknuti i priznati hrvatski metodičar.

Od 1997. na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu pomoćne povijesne znanosti predaje prof. Mirjana Matijević Sokol, koja 2003. biva imenovana i predstojnicom Katedre za pomoćne povijesne znanosti, metodologiju historije i metodiku nastave povijesti. Njezin pak znanstveni rad obuhvaća nekoliko tematskih područja, a može se podijeliti u tri glavne sadržajne cjeline: 1) pomoćne povijesne znanosti, 2) Toma Arhidakon i njegova *Salonitanska povijest*, te 3) hrvatska srednjovjekovna povijest u cjelini.

Sukladno novom „bolonjskom sustavu“ predmet pomoćne povijesne znanosti doživio je svojevrstnu reformu, kako uvođenjem novih disciplina i područjem istraživanja tako i informatizacijom nastave, te mu je kao takvom budućnost svakako osigurana.

Razgovor

Mirjana Matijević Sokol

Dr. sc. Mirjana Matijević Sokol diplomirala je arheologiju i latinski jezik na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1976. godine. U Zavodu za povijesne znanosti Jugoslavenske/Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu zaposlila se 1977. godine na mjestu asistenta za srednjovjekovnu građu, a od 1. veljače 1997. stalno je zaposlena na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu gdje predaje predmete iz Pomoćnih povijesnih znanosti. Doktorsku disertaciju *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* obranila je 1999. godine, a od 2009. je u zvanju redovitog profesora. Znanstvena djelatnost dr. sc. Mirjane Matijević Sokol, od prvih objavljenih radova u drugoj polovici 70-ih godina do danas, obuhvaća nekoliko tematskih područja: pomoćne povijesne znanosti, Toma Arhiđakon i njegova *Salonitanska povijest*, te hrvatska srednjovjekovna povijest.

PT REDAKCIJA: Pomoćne povijesne znanosti sastoje se od mnoštva pojedinih disciplina. Mislite li, s obzirom na trenutni trend u povijesti i znanosti općenito, da će se uskoro ta „velika cjelina“ pod istim imenom (PPZ) morati razdvajati u više manjih predmeta?

MATIJEVIĆ SOKOL: Pomoćne povijesne znanosti jesu skup znanstvenih disciplina koji se s vremenom širio, ali jezgra su bile i ostale paleografija, diplomatika, kronologija. Također i egdotika, koja se još na određeni način razvija i prilagođava potrebama odnosno vrstama povijesne građe, ali i primjenama novih tehnologija. U drugi krug svakako idu heraldika, genealogija, sfragistika, veksilologija, te epigrafija, ali i dio arhivistike koji se danas razlikuje od moderne arhivistike. Uvjetno rečeno, to bi bila tzv. povijesna arhivistika. Kao što vidimo, arhivistika se izdvojila u zasebnu znanstvenu disciplinu upravo zbog razvoja novih tehnologija. Kod nas je, pak, došao trenutak da se više posvetimo hrvatskoj paleografiji, odnosno onom njezinom aspektu koji je čini pomoćnom povijesnom disciplinom. Na ovom području isprepleću se znanstveni interesi i znanja povjesničara i kroatista. No, diplomatska građa pisana glagoljicom ili hrvatskom ćirilicom u užem smislu područje je interesa povijesnih istraživanja i potrebna su znanja diplomatike, kronologije. No, pri priređivanju za izdavanje te građe nužan je interdisciplinarni pristup, pa se ova disciplina svakako treba razvijati zasebno. Tim više što hrvatska znanstvena javnost očekuje rad na velikom projektu poznatom pod nazivom *Acta croatica*. No, isto tako, epigrafija – ona srednjovjekovna, ali i novovjekovna – ima prostora razvijati se samostalno kao zaseban predmet, uvažavajući njezin arheološki aspekt, ali i paleografski. Heraldika, pak, ide, na neki način, svojim putem te smo je kroz izborne kolegije predstavili kao samostalan predmet.

PT REDAKCIJA: Kako gledate na budućnost pomoćnih povijesnih znanosti, s obzirom na to da se na sveučilištima i fakultetima događaju

velike promjene u programu i strukturi? Zabrinjava li Vas, primjerice, činjenica da se pomoćne povijesne znanosti u Njemačkoj mogu kao glavni ili izborni predmet studirati na samo 10% škola?

MATIJEVIĆ SOKOL: Što se tiče budućnosti predmeta PPZ na sveučilištu, čini mi se da se ne treba zabrinjavati. Doduše, najprije je potrebno definirati kakvu kompetenciju trebaju imati naši diplomirani povjesničari. Ukoliko ona bude određena kao sposobnost poznavanja i istraživanja povijesno-kulturne baštine, onda nema problema, jer svladavanje PPZ jest onaj temelj koji pruža znanja za navedeni pristup. Dakako, istaknula bih da je svakako važno promicati i učenje klasičnih jezika, pogotovo latinskog i to, uz klasični, onog srednjovjekovnog i novovjekovnog.

PT REDAKCIJA: Mislite li da bez osnovnog znanja pomoćnih povijesnih znanosti dobivamo „izgubljene povjesničare u arhivima?“ (Koliko uopće još povjesničari rade u arhivima aktivno?)

MATIJEVIĆ SOKOL: Pa, mislim da tako misle i sami povjesničari. Jedno je promišljanje i pristup mladog studenta koji želi što prije dati ispite i riješiti se nepopularnih predmeta kao što su latinski i PPZ, ali kada se suoče s povijesnim vrelima u arhivu, onda su zaista „izgubljeni.“ Tada se javlja potreba i želja da se ipak nauči što više praktičnoga.

PT REDAKCIJA: Moderne kritike pomoćnih povijesnih znanosti, pogotovo diplomatike, najčešće se svode na konstatacije da su „materijali i metode istrošene“ ili „da je već sve bitno izdano ili istraženo.“ Kako odgovoriti na te kritike?

MATIJEVIĆ SOKOL: Pa, ne bih se sasvim složila s takvom tvrdnjom. Ona možda vrijedi za historiografije koje su imale drugi put, pa su svu relevantnu diplomatsku građu ocijenile

„klasičnim“ metodskim postupcima No, metode kojima se istražuje diplomatska građa nisu istrošene. Samo nova saznanja i novi pristupi, kao i rezultati više interferirajućih disciplina, pomažu – gradeći na prethodno uspostavljenim pravilima – širi pristup koji dovodi do rezultata. Ja diplomatiku doživljavam „asocijativnom“ disciplinom. Naime, često puta dođe se do rezultata kada se preklape naša različita znanja, ali držeći se diplomatskih pravila. S obzirom da mi još nemamo sintezu hrvatske diplomatike, ona nije za nas ni iscrpljena niti je sve istraženo.

PT REDAKCIJA: Kako gledate na tzv. diplomatsku semiotiku koja se u zadnje vrijeme razvila pogotovo u Njemačkoj, a koja isprave promatra kao sustav jezičnih, grafičkih i materijalnih znakova unutar jednog komunikacijskog procesa?

MATIJEVIĆ SOKOL: Pa, to je jedan od vidova na koji se može promatrati svaki zapis, pa i diplomatski. No, naravno, moramo prethodno istražiti taj jezik, grafičke znakove, formule itd. pa onda pokušati diplomatski dokument interpretirati i u okviru komunikacijskog procesa. No, to je i u skladu s prethodnim pitanjem i odgovorom.

PT REDAKCIJA: Kako se mogu napreći u informatičkoj iskoristi u svrhu poboljšanja rezultata pomoćnih povijesnih znanosti?

MATIJEVIĆ SOKOL: Mogućnost upotrebe informatičkih pomagala višestruka je na području PPZ. U nastavi informatika omogućava vjernu prezentaciju dokumenata, a primjena raznih informatičkih opcija omogućava „dubinsko“ istraživanje, pa i širu dostupnost istraživaču preko CD-ova. U skladu s tim, interes, osobito mladih, istraživača prema primjeni informatičkih alata je sve veći pa su u tijeku izrade magistarskih i doktorskih radova koji će nam predočiti nove mogućnosti informatičkih alata u PPZ, posebno egdotic.

PT REDAKCIJA: Slažete li se s tvrdnjom da su pečati fenomen „kolektivnog nesvjesnog“, s obzirom da ih nalazimo od Carrión de los Condes kod Palencije, Offenburga pa do čazmanske kancelarije?

MATIJEVIĆ SOKOL: Kako je došlo do pojave pečata malo znamo, ali znamo da je tokom vremena postao s aspekta PPZ važno identifikacijsko sredstvo pojedinca, pa onda i korporacija.

PT REDAKCIJA: Kroz čitavo 20. stoljeće heraldika se pokazivala kao „najživlja“ pomoćna povijesna znanost. Koja je uloga heraldike u oblikovanju novih grbova danas?

MATIJEVIĆ SOKOL: Kada govorimo o heraldici onda možemo zaključiti da je ona možda najpopularnija disciplina iz repertoara PPZ jer je slikovita i „šarena“, pa na prvi pogled, čini se, i privlačnija. No, to su oni prvi utisci koji privuku pozornost, ali heraldika ima zaista višestruko značenje. Tvrdnja da je ona bila najživlja kroz XX. st. djelomice je točna. Ona se odnosi na širi povijesno-društveni europski kontekst, ali na našim prostorima ukidanjem plemstva, a pogotovo u vrijeme socijalističkog sustava, heraldika je bila gotovo zabranjena tema. No, „propupala“ je od devedesetih godina na hrvatskim prostorima. Osnivane su razne udruge, istraživani su grbovi za pojedince iz plemićkih udruga. Svakako, zbog izgradnje nove lokalne uprave i samouprave u RH te njihovih identifikacijskih obilježja, bilo je nužno posegnuti u povijesnu baštinu te izvući ono što je postojalo. Tako su pri Ministarstvu pravosuđa lokalne uprave i samouprave formirana povjerenstva koja odobravaju, na temelju heraldičkih pravila, grbove i zastave općina, gradova i županija. Nimalu su ulogu imali povjesničari pri stvaranju grba i zastave RH.

PT REDAKCIJA: Mislite li da je moderno shvaćanje genealogije, uglavnom u njemačkoj, poljskoj, austrijskoj, češkoj pa i hrvatskoj – a nešto manje talijanskoj i francuskoj,

historiografiji koja se bavi 20. stoljećem, po kojemu se dio *Vergangenheitsbewältigunga* svodi i na pronalaženje „mračnih korijena“, na neki način i zlouporaba same te znanosti?

MATIJEVIĆ SOKOL: Pa, ne znam što bih vam odgovorila. Ja bih, naprosto, nazvala to potragom za korijenima. Točno je da genealogija obitelji znači katkada i suočavanje s mračnom stranom vlastitih korijena i da istina često boli, ali....

PT REDAKCIJA: Kakva je uloga pomoćnih povijesnih znanosti u studijima povijesti umjetnosti ili srodnih znanosti?

MATIJEVIĆ SOKOL: U studiju povijesti umjetnosti, pa i nekih srodnih disciplina, PPZ imaju veliku važnost. Što se tiče hrvatske povijesti umjetnosti, zadaću koju je pred sebe postavio, osobito istaknuti, povjesničar umjetnosti Cvito Fisković nastavlja i njegovi mlađi nasljednici. Istraživanjem notarskih knjiga (za što je potrebno vrlo zavidno znanje paleografije) iz srednjeg i ranog novog vijeka došli smo do spoznaja o nizu majstora koji su djelovali u gradskim komunama. Njihovi ugovori, računi, isplate omogućili su rekonstrukciju njihova djelovanja i identifikaciju njihovih djela. Potpisi majstora na umjetninama također su riješeni paleografskim znanjem itd. Naravno heraldika sa svojom simbolikom jest zajednički interes i povjesničara i povjesničara umjetnosti itd.

PT REDAKCIJA: Česta je rasprava da bi se pomoćne povijesne znanosti trebale, u stvari, nazivati osnovnim povijesnim znanostima. Što o tome mislite?

MATIJEVIĆ SOKOL: PPZ jesu osnovne discipline ili suština struke, same povijesne znanosti. No, mislim da im ne treba mijenjati ime u osnovne pomoćne znanosti jer njihovo ime jest dio tradicije i prepoznatljivosti. Mislim da pridjev pomoćni ne umanjuje njihovo značenje i važnost.

PT REDAKCIJA: Tijekom 1950-ih godina tadašnji je Historijski Institut JAZU (danas HAZU) povremeno organizirao tečajeve pomoćnih povijesnih znanosti (na mnogima je sudjelovao i Jakov Stipišić). Postoje li i danas slični tečajevi?

MATIJEVIĆ SOKOL: Danas se ne održavaju slični tečajevi. Posljednji put tečaj je održan pod okriljem HAZU 1985/86. godine. Devedesetih godina u Dubrovniku se održavala Dubrovačka medievistička radionica pod vodstvom dr. sc. Zdenke Janeković Römer i dr. sc. Nelle Lonze na kojoj sam i sama predavala diplomatiku i srednjovjekovni latinitet i gdje su mnogi mlađi srednjovjekovni povjesničari produbili svoja znanja iz paleografije, diplomatike i srednjovjekovnog latinитета.

PT REDAKCIJA: Jakov Stipišić je 1972. godine izdao knjigu *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi* koja je doživjela tri izdanja, služeći studentima kao svojevrsan udžbenik za lakše savladavanje spomenutih disciplina. Kako komentirate/ocjenjujete neke novije preglede pomoćnih povijesnih znanosti (primjerice: Balta, Ivan, *Pregled pomoćnih povijesnih znanosti*, Osijek, Matica hrvatska, 2000.)?

MATIJEVIĆ SOKOL: Ja često kažem da svaka knjiga ima svoga čitatelja. No, to ne znači da je svaka dobra. Knjiga prof. Jakova Stipišića je jedan od najboljih priručnika i udžbenika iz PPZ i izvan hrvatskih granica. Upotrebljava se kao udžbenik, npr., na Sveučilištu u Ljubljani. Ona je logičan rezultat i slijed nakon Novakove *Latinske paleografije*, ali i bitan sveobuhvatan udžbenik prilagođen za stjecanje znanja i vještina potrebnih za istraživanje hrvatske povijesne baštine. Njezina koncepcija proistekla je iz rada J. Stipišića na hrvatskoj srednjovjekovnoj građi. Neke od knjiga – pa i spomenuta – koje su izašle poslije nje nisu iskorak nego korak unatrag i nisu se trebale ni pojaviti.

Andreja Talan
Stefan Treskanica
 [povijest]

Nada Klaić (1920.-1988.)*

Slika 1 Nada Klaić

Povodom 20. godišnjice smrti i 90. obljetnice rođenja prisjetit ćemo se Nade Klaić, osobe plodnog znanstvenog i nastavnog djelovanja koja je dala velik doprinos razvoju hrvatske historiografije u drugoj polovici 20. stoljeća. Članak je uklopljen u cjelinu posvećenu obilježavanju stogodišnjice Katedre za pomoćne povijesne znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, koju je, uz djelatnost na matičnoj Katedri za hrvatsku povijest, ona vodila od 1962. godine pa do smrti.

*Zahvaljujemo prof. dr. sc. Mirjani Matijević Sokol i doc. dr. sc. Zrinki Nikolić-Jakus te prof. dr. sc. Nevenu Budaku, Tomislavu Galoviću, prof., prof. dr. sc. Ivi Goldsteinu i dr. sc. Trpimiru Vedrišu što su s nama podijelili uspomene vezane uz Nadu Klaić te nas savjetovali i pomogli pri prikupljanju materijala vezanih uz pisanje članka.

Ponekad nam se historijske priče čine odviše pitkima, jasnima i samorazumljivima. Zarana ih upijemo i prihvatimo kao neupitne činjenice. S vremenom te priče, romantičarske i idealizirane konstrukcije povjesničara, okoštaju i trajno se usijeku u svijest čitavog naroda. U takvim okolnostima, borba protiv mitova koji su prerasli u nedodirljive svetinje na prvi pogled predstavlja donkihotovski avanturizam. Ljudi koji se odluče taknuti u njih izabiru put požrtvovne borbe koji iziskuje osobnu hrabrost i ustrajnost, ali istovremeno i prkos, žestinu i posvećenu drskost.

Nada Klaić, unuka hrvatskog povjesničara, „dedeka“ Vjekoslava,¹ rođena je 21. srpnja 1920. u Zagrebu gdje s 23 godine diplomira povijest na Filozofskom fakultetu. Narednih 45 godina, dakle sve do smrti 2. kolovoza 1988., držat će nastavu na Katedri za hrvatsku (narodnu) povijest istoga fakulteta, prvo u statusu asistenta, a od 1969. i kao redovni profesor. Doktorirala je 1946. godine tezom *Političko i društveno uređenje Slavonije za Arpadovića*. Dugogodišnji boravak na fakultetu, uz znanstveni rad, obilježio je njezinu karijeru i život. Po sjećanjima kolega i učenika, bila je pristupačna i susretljiva prema onima koje je podučavala te je znala plijeniti pažnju studenata energičnim predavanjima punim zanosa koja su uvijek bila dobro posjećena. „Teta Nada,“ kako je tražila da je studenti zovu, sijede kose i odjevena u plavu kutu, običavala je s njima piti kavu potičući rasprave koje bi na kraju prerastale u njezin monolog. Nije bila stroga na ispitima i „nije studenta ispitivala ono što on ne zna, već je provjeravala njegovo znanje.“² U okviru nastavnog rada, više godina je predavala i na Filozofskom fakultetu u Zadru. Za mladih dana aktivno se bavila rukometom i odbojkom, a navedene je sportove igrala i sa studentima potičući ih na zdraviji život.

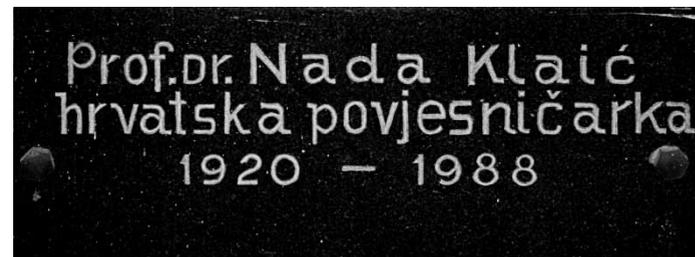
Njezino znanstveno djelovanje temeljilo se na diplomatičkim istraživanjima, prevrednovanju izvora i kritici dotadašnjih tumačenja, a posljedično tomu za većinu srednjovjekovnih izvora ustvrdila je da su falsifikati. Ustvrdila je da su pojedina djela krivotvorena ne znači nužno i njihovo potpuno odbacivanje kao neupotrebljivih. Dapače, iako je sve povelje iz doba narodnih vladara okvalificirala kao falsifikate, sama piše da su one „i danas bogata riznica iz koje crpimo naše znanje o historijskim činjenicama za razdoblje Trpimirovića.“³ Takav, kritički pristup, koji je između ostalog uzrokovao brojne polemike i neke negativne reakcije njezinih kolega, značajno je pridonio razvoju i daljnjem usmjerenju hrvatske medievistike. Vođenje rasprava, koje je svjesno izazivala i u kojima bi stradao „pokoji nedužan očevidac,“⁴ bio je način kojim bi diskreditirala protivnika i propitivala njegovu argumentacijsku snagu, ali i otvarala nova pitanja te poticala raznovrsnost povijesnih interpretacija iz kojih, na koncu, dobivamo potpuniju i slojevitiju sliku pojedinog problema. Kao rezultat toga, „njezin javni rad i polemiziranje su u mnogo užoj svezi s njezinim cjelokupnim opusom nego u drugih historičara ili općenito istraživača.“⁵

Nabrajati sve izvore čiju je autentičnost Nada Klaić osporila ili ih na drugačiji način iščitavala i oko kojih se digla rasprava u ovome članku nema smisla jer bi nam to uzelo previše prostora i zamorilo čitatelja. No, svakako valja spomenuti barem neke od njih. Diskutirala je oko sudionika splitskog crkvenog sabora 925. godine i tiskare u Kosinju, osporila vjerodostojnost Višeslavovoj krstionici,

Trpimirovoj darovnici, tzv. *Pacta conventa*, nekim dalmatinskim privilegijama i ispravama, uklonila mit o Zvonimirovoj kletvi, inzistirala da se kralj Petar koji je stradao na Gvozdu preziva Snačić, a ne Svačić te tragala za stvarnim uzrocima i zbivanjima iza buna u 16. stoljeću. Prvo djelo u kojem je objedinjen njezin kritički rad na vrelima jest *Izvori za hrvatsku povijest*, izdano u četiri dijela. Kasnije će na toj osnovi, uz neke preinake i dodatke, nastati knjiga *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine* koja i danas služi kao pregledan priručnik u proučavanju toga dijela naše povijesti. Priredila je i kritičko izdanje djela *Historia salonitana maior*, izdano 1967. godine.

Vrijednost je njezina rada i u tome što je u svojim sintezama, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* te *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, prvi puta u hrvatskoj historiografiji objedinila kulturnu, društvenu i političku povijest u cjelovit, kritički obrađen tekst.⁶ Rad Nade Klaić, između ostaloga, odlikuje multidisciplinarnost pristupa i povezivanje dosega drugih struka, poput arheologije, lingvistike i povijesti umjetnosti, sa saznanjima povijesne znanosti.⁷ No, konceptijski su navedena djela i dalje počivala na tradicionalnoj historiografiji.⁸

Njezina prva sinteza, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, izišla je 1971. godine, u jeku Hrvatskog proljeća, pa nije teško zamisliti položaj autorice kao žene u dominantno muškom miljeu kako u vrijeme nacionalnih previranja ruši ustaljene mitove. Doista, trebalo je odvažnosti za takav potez u tom trenutku. Važno je ovdje naglasiti da Nada Klaić nikad nije bila članica Partije ili pobornica tadašnjeg režima već se, kako i sama kaže, „u dugogodišnjem radu na hrvatskoj povijesti srednjeg vijeka borila uvijek za naučnu istinu.“⁹

Slika 2 Natpis ponad posljednjeg počivališta Nade Klaić na Mirogoju

Izuzev članaka, recenzija i polemika kojima njezin opus obiluje, od velikog je značaja serija monografija o hrvatskim i, posebice, slavonskim gradovima kojima je potaknula detaljnije bavljenje dotad gotovo neistraženim problemima hrvatskoga srednjovjekovlja. Ta su djela: *Zadar u srednjem vijeku do 1409.* (uz Ivu Petriciolija), *Zagreb u srednjem vijeku*, *Vinodol*, *Crtice o Vukovaru u srednjem vijeku*, *Trogir u srednjem vijeku: javni život grada i njegovih ljudi*, *Koprivnica u srednjem vijeku*, *Medvedgrad i njegovi gospodari*. Sudjelovala je u pisanju 1. i 2. sveska *Historije naroda Jugoslavije*, ali je prvom svesku pridonijela znatno skromnije u odnosu na drugi gdje je obrađivala razdoblje ranoga novog vijeka. Od velikaških obitelji kojih se dotiče u navedenim djelima posebnu je pažnju posvetila Geljskima, o kojima je napisala i zasebnu monografiju, *Zadnji knezi Celjski v deželah Sv. Krone*. Posthumno,

godinu dana nakon smrti, objavljena je njezina *Srednjovjekovna Bosna: politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe, 1377. g.*, a 1990. godine iz tiska izlazi i *Povijest Hrvata u srednjem vijeku* u kojoj revidira neke vlastite ranije teze, pa se tako oko pitanja doseobe Hrvata opredjeljuje za njihovu autohtonost na području negdašnje Karantanije.

Danas, dvadeset i jednu godinu nakon smrti Nade Klaić, prave valorizacije njezina opusa još nema, pa čak niti, uz nekoliko članaka i fragmenata iz knjiga koji su nam koristili pri pisanju, detaljnijeg biografskog osvrtu ili zbornika u njezinu čast. To je svakako premalo za osobu koja je svojim dugogodišnjim znanstvenim djelovanjem ostavila značajan trag u hrvatskoj medievistici druge polovice 20. stoljeća. Još za života zaobilazila su je priznanja pa tako nikada nije postala član JAZU-a, a djela su joj rijetko prikazivana u časopisima. Možda je tomu tako jer je i sama često bivala „usamljeni tragač za povijesnom istinom,“¹⁰ nailazeći na prepreke ali ih nerijetko i stvarajući. Upoznati s teškoćama oko pronalaska relevantnih materijala i radova o Nadi Klaić, smatramo da je najbolji način upoznavanja zainteresiranih studenata s njezinim doprinosom i načinom pristupanja povijesnim pitanjima da i sami posegnu za djelima autorice, strukturalno i problemski vrlo bogatima, a počesto i nezaobilaznima pri proučavanju mnogih tema.

IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE:

Izvori za hrvatsku povijest. Zagreb: Školska knjiga, 1955.-1959.

Marginalia uz problem doseljenja Hrvata. Ljubljana, 1966.

Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb: Školska knjiga, 1971.

Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine. Zagreb: Školska knjiga, 1972.

Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću. Beograd: Nolit, 1976.

Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Zagreb: Školska knjiga, 1976.

Zadar u srednjem vijeku (zajedno s Ivom Petriciolijem). Zadar: Filozofski fakultet, 1976.

Povijest Zagreba. Zagreb: SN Liber, 1982.

Crtice o Vukovaru u srednjem vijeku. Vukovar: Gradski muzej, 1983.

Trogir u srednjem vijeku. Trogir: Muzej grada Trogira, 1985.

Medvedgrad i njegovi gospodari. Zagreb: Globus, 1987.

Vinodol: od antičkih vremena do knezova krčkih i Vinodolskog zakona. Pazin-Rijeka: Historijski arhiv, 1988.

Srednjovjekovna Bosna: politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.). Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989.

Povijest Hrvata u srednjem vijeku. Zagreb: Globus, 1990.

Zadnji knezi Celjski v deželah sv. Krone. Celje: Prese, 1991.

KORIŠTENA LITERATURA:

I.

Budak, Neven – Zdenka Janeković-Römer – Ivo Goldstein. „Bibliografija prof. dr. Nade Klaić.“ *Historijski zbornik* XLII (1989), 255-264.

Budak, Neven – Tomislav Raukar. *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

Enciklopedija, opća i nacionalna u 20 knjiga, s.v. „Klaić, Nada.“ Sv. XI. Zagreb: Pro Leksis – Večernji list, 2006.

Fine, John Van Antwerp. *Early Medieval Balkans*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1991.

Goldstein, Ivo. „Nada Klaić – borac za povijesnu istinu.“ U: Klaić, Nada. *Srednjovjekovna Bosna: politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe, 1377. g.* Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989.: 267-275.

Hrvatski biografski leksikon, s.v. „Klaić, Nada.“ Sv. VII. Zagreb: LZMK, 2009.

Hrvatska enciklopedija, s.v. „Klaić, Nada.“ Sv. V. Zagreb: LZMK, 1999.

Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1971.

Klaić, Nada. „Krimiće neupućena autora (Tragedija hrvatske historiografije Z. Kulundžića).“ *Vjesnik*, 7. travnja 1974.: 8.

Opća enciklopedija, s.v. „Klaić, Nada.“ Sv. IV. Zagreb: JLZ, 1978.

Raukar, Tomislav. *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga – Zavod za povijest Filozofskog fakulteta, 1995.

Raukar, Tomislav. „Nada Klaić ili život povjesničara.“ *Danas*, 23. kolovoza 1988.: 43.

II.

Fotografije su preuzete dana 18. travnja sa sljedećih web-stranica:

www.upload.wikimedia.org/wikipedia/hr/8/8a/NadaKlai%C4%87.jpg;

www.upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d3/Nada_Klai%C4%87_Mirogoj_lipanj_2008.jpg

BILJEŠKE STR. 370-373

- 1| Vjekoslav Klaić (1849.-1928.), istaknuti hrvatski povjesničar, autor monumentalnog djela *Povijest Hrvata* u pet knjiga.
- 2| Ivo Goldstein, „Nada Klaić – borac za povijesnu istinu“ u: Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna: politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe, 1377. g.* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989.), 269. (dalje: Goldstein, *Nada Klaić*).
- 3| Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* (Zagreb: Školska knjiga, 1971.), 3.
- 4| Goldstein, *Nada Klaić*, 269.
- 5| Goldstein, *Nada Klaić*, 269.
- 6| Neven Budak – Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka* (Zagreb: Školska knjiga, 2006.), 17.
- 7| Goldstein, *Nada Klaić*, 271.
- 8| Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje* (Zagreb: Školska knjiga – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1995.), 7.
- 9| Nada Klaić, „Krimiće neupućena autora (Tragedija hrvatske historiografije Z. Kulundžića).“ *Vjesnik*, 7. travnja 1974.: 8.
- 10| Goldstein, *Nada Klaić*, 269.

Lorena Kovaček

[povijest]

O Stjepanu Gunjači povodom 100. obljetnice rođenja (1909.-2009.)

Sl. 1: Bista Stjepana Gunjače
(snimio R.Š.)

Stjepan Gunjača je uvaženi hrvatski povjesničar, arheolog, konzervator i muzealac. Rođen je u Sinju 28. IX. 1909. godine, a umro je u Splitu 6. XII. 1981. Osnovnu i srednju školu pohađao je u rodnome gradu. Nastavlja svoje školovanje u Zagrebu, gdje upisuje studij povijesti i geografije koji završava 1933. godine. Te iste godine, ubrzo nakon apsolvature, počinje i njegov rad u *Muzeju Savske i Primorske banovine* u Kninu,¹ koji bi se mogao opisati kao dosta buran. Na mjesto kustosa predlaže ga njegov profesor Grga Novak. Već na samom početku njegovog djelovanja kao kustosa, u muzeju se javlja potreba za preseljenjem zbirke u adekvatnije prostore. Tako je zbirka zahvaljujući njemu, iz franjevačkog samostana, preseljena u kninsku tvrđavu već 1934. godine. Traženje odgovarajućeg smještaja za zbirku muzeja uvelike će obilježiti njegovo djelovanje, što više, postat će njegov životni projekt. Otvaranjem zgrade MHAS-a 1976. u Splitu zasigurno se ostvaruje jedan od zadanih ciljeva u životu, ali i zatvara vrlo važno poglavlje jer će Gunjača na sam dan otvaranja nove zgrade uručiti

zahtjev za umirovljenjem. Naravno, to nije značilo da je prestao sa znanstvenim radom jer će 1978. zaokružiti možda svoje najznačajnije djelo.² Uvelike su na njegov rad, ali i na njega kao znanstvenika utjecali fakultetski profesori te od samog početka svog rada kao znanstvenik s izuzetnom ozbiljnošću i stručnošću prilazi problemima, a takav se pristup reflektirao i u njegovoj doktorskoj disertaciji.³ Nakon dvije prethodno ugasle, pokreće i treću seriju časopisa *Starohrvatska prosvjeta*, kojoj je i glavni urednik dvadesetak godina.⁴ Kao priznanje njegovom požrtvovnom radu je i njegov izbor za dopisnog člana JAZU-a 1951. i prihvaćanje kao punopravnog člana u tu instituciju 1962. godine (u razdoblju od 1972. do 1974. član je Akademijinog predsjedništva).

Nakon Drugog svjetskog rata počeo je njegova bitka za smještajem zbirke muzeja. Unatoč zabrani ustaških vlasti, on seli inventar 1942. u svoj rodni Sinj i to u vlastitu obiteljsku kuću. U jedanaest kamiona će prebaciti sav inventar muzeja iz Knina u Sinj. Prvi kamion sa spomenicima će krenuti na put 15. ožujka 1942. Ta će se njegova odluka kasnije pokazati izuzetno opravdanom, jer je tijekom rata muzejska zgrada bila bombardirana i posve oštećena. U ratno vrijeme izuzetno je angažiran u zaštiti kulturne baštine, unatoč ratnim opasnostima.⁵ U vremenom razdoblju između 1944. i 1946. na čelu je *Arheološkog muzeja* u Zadru, koji će zahvaljujući njegovim naporima nakon devastacije biti obnovljen i otvoren za javnost u samo godinu dana. U tome razdoblju započinje i njegova „duga borba koja je trajala puna tri decenija“⁶ te prva značajnija terenska istraživanja. Prvotna lokacija koja je bila izabrana za izgradnju nove zgrade muzeja (Klis) ubrzo se pokazala kao loš izbor te je time problematika novog centra za smještaj muzeja ostala otvorena. Nakon razmatranja raznih prijedloga,⁷ kao konačna lokacija izabran je Split. No, usprkos tome problematika točne lokacije neće biti riješena odmah nakon donošenja odluke o smještaju muzeja u Splitu,⁸ tek je 1976. (6. VII.) konačno otvorena nova zgrada MHAS-a.

Iako nije završio i studij arheologije, on se od prvih dana svojeg znanstvenog rada bavio arheološkim iskapanjima. Njegova neumorna arheološka aktivnost je uvelike pridonijela povećanju inventara MHAS-a. Gunjačin istraživački rad na starohrvatskim lokacijama donio je brojne i izuzetne artefakte koji postaju dio zbirke muzeja.⁹ Najviše se bavio plitkoreljevnom skulpturom iz razdoblja od 9. do 11. stoljeća te raznovrsnim artefaktima iz srednjovjekovnih nekropola. Njegov rad kao (brižnog) konzervatora evidentan je u njegovim brojnim „spašavanjima“ i/ili pokušajima istog tijekom njegove karijere (seljenje zbirke MHAS-a, istraživanja područja oko Knina, sustavno proučavanje nekropole i crkve Sv. Spasa, istraživanja 1954. u dolini rijeke Cetine koja su povezana sa izgradnjom hidrocentrale Peruće itd.). Godine 1947. Gunjača će započeti sa radom na nekropoli i crkvi Sv. Spasa za koju će pokazati veliko zanimanje. Na ovom lokalitetu će se, između ostalog, pronaći i velika količina nakita iz romaničkog i gotičkog razdoblja (najznačajniji nalaz sa tog lokaliteta je srebrni, gotički pojas koji se ističe svojom izuzetnom izradom). Sustavno će se baviti istraživanjem nekropole i crkve do 1954. godine. Od 1955. do 1959. bavit će se istraživanjima na području sjeverne Dalmacije, no nakon tog razdoblja će se gotovo isključivo posvetiti istraživanju samo jednog lokaliteta, Bribirske glavice. To područje će ga skoro u potpunosti zaokupiti kao istraživača

i konzervatora i zasigurno čini vrlo važan aspekt u njegovom znanstvenom radu. Najbolje je tu vezu između Gunjače i Bribirske glavnice formulirao Mate Suić u *Spomenici posvećenog S. Gunjači*: „Glavnica postaje na neki način njegov *umbilicus mundi*, središte u kome on dominira svim terenima od Cetine do Zrmanje. Centar njegova svijeta malog prostranstvom, no za Gunjaču je to centar golemih bogatstava razasutih po arheološkim lokalitetima srednje i sjeverne Dalmacije, od kojih su većina njegova djeca.“¹⁰

Stjepana Gunjaču teško je definirati samo kao povjesničara ili pak arheologa ili konzervatora jer je on puno više. Svojim izuzetnim radom na brojnim područjima postigao je divljenja vrijedne rezultate, bilo konzervatorskim radom, bilo neumornom borbom za zgradu MHAS-a. Upravo je ta borba, usudili bismo se napomenuti, obilježila njegov znanstveni rad. Uz nju bi se mogla povezati sva njegova djelatnost, bilo ona konzervatorska (spašavanje artefakata i izuzetna briga o njima), bilo ona arheološka (arheološkom djelatnošću obogatio inventar muzeja brojnim novim artefaktima). Zahvaljujući njemu i njegovom požrtvovnom radu danas su sačuvani brojni važni spomenici za stariju hrvatsku povijest i o njima se adekvatno brine u prostoru koji možda bez njega i njegovog zalaganja ni ne bi postojao.

KORIŠTENA LITERATURA:

Gunjača, Stjepan. „Sjećanja uz brige oko spasavanja naših spomenika u NOB-u,“ u: *Izbor iz djela*, ur. Živko Jeličić, Split: Književni krug, 1991.: 451-476.

Hrvatska enciklopedija, s. v. Gunjača, Stjepan, IV., Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža,“ 2002: 408.

Hrvatski biografski leksikon, s. v. Gunjača, Stjepan (napisao: Mladen, Švab), v., Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža,“ 2002: 327-329.

Hrvatski leksikon, s. v. Gunjača, Stjepan, I. Zagreb: Leksikon d. o. o., 1996: 423.

Jakšić, Nikola. „Predgovor,“ u: *Izbor iz djela*, ur. Živko Jeličić, Split: Književni krug, 1991.: 9-49.

„Povijesni pregled“ <http://www.mhas-split.hr/omuzeju/povijesnipregled/tabid/57/Default.aspx> (3.04. 2009.)

Suić, Mate. „Životni put Stjepana Gunjače.“ U: *Gunjačin zbornik*, ur. I. Erceg, A. Horvat, Mažuran, M. Suić, Zagreb, 1980.: 13 – 20.

Suić, Mate. „In memoriam akademiku Stjepanu Gunjači,“ u: *Spomenica preminulim akademikima*, ur. Duje Rendić-Miočević, Zagreb: JAZU, 1984.: 19 – 28.

BILJEŠKE STR. 376-378

- 1| Mate Suić, „Životni put Stjepana Gunjače,“ u: *Gunjačin zbornik*, ur. I. Erceg, A. Horvat, I. Mažuran, M. Suić, (Zagreb: 1980.), 13. (dalje: Suić, „Životni put Stjepana Gunjače“). Muzej je ranije nosio naziv *Muzej hrvatskih starina*, a kasnije će nositi naziv *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika* (dalje: MHAS). Utemeljen je krajem 19. stoljeća (1893. te nosi naziv *Prvi muzej hrvatskih spomenika*) i smješten u franjevački samostan u Kninu, gdje će i ostati dok ga Gunjača ne seli u adekvatnije prostore. Vrlo važnu ulogu u njegovom radu imao je franjevac Lujo Marun koji se brinuo o zbirci, ali i o povećanju opsega iste. <http://www.mhas-split.hr/omuzeju/povijesnipregled/tabid/57/Default.aspx>
- 2| Od 1973. piše tj. izdaje *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji* (I-IV). Posljednji, četvrti svezak

izdan je 1978. godine. *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji* nije sinteza već skup rasprava različite tematike kojima je zajedničko to da obrađuju opću tematiku do razdoblja vladavine Arpadovića.

3| 1937. godine brani rad s nazivom „Topografska pitanja na teritoriju Cetinske županije, s ekskursima o ubifikaciji Setovije i Tilurijuma.“

4| Gunjača je na čelu časopisa od 1949. do 1968. godine.

5| U svojem kratkom osvrtu na život i rad S. Gunjače, M. Suić se detaljnije osvrće na njegovo zalaganje za očuvanje baštine tijekom rata na 14. strani. I sam S. Gunjača piše o svom angažmanu za očuvanje spomenika u tom razdoblju. Suić, „Životni put Stjepana Gunjače,“ 14. i Stjepan Gunjača, „Sjećanja uz brige oko spasavanja naših spomenika u NOB-u,“ u: *Izbor iz djela*, ur. Živko Jeličić (Split: Književni krug, 1991.)

6| Suić, „Životni put Stjepana Gunjače,“ 15.

7| Prijedlozi su bili razni od seljenja, odnosno gradnje novog u Zagrebu, i Zadru do ponovnog vraćanja u Knin.

8| Od nekoliko predloženih, što realnih, što nerealnih lokacija, kao konačno rješenje odabran je prostor na Mejama. U tom vremenu zbirka je bila smještena u neadekvatnim prostorima.

9| Dijeli pronađene artefakte u tri kategorije: 1. kamene spomenike, 2. metalne predmete (kovinske) i 3. keramiku. Nikola Jakšić, „Predgovor,“ u: *Izbor iz djela*, ur. Živko Jeličić (Split: Književni krug, 1991.), 20.

10| Mate Suić, „In memoriam akademiku Stjepanu Gunjači,“ u: *Spomenica*, ur. Duje Rendić-Miočević (Zagreb: JAZU, 1984.), 23.

Nikolina Sarić
Filip Šimetin Šegvić
 [povijest]

Između „tri neprijatelja: Theodor von Sickel (1908.-2008.)*

Pruski protestantski povjesničar **Theodor von Sickel**¹ po mnogome je ostao poznat i slavan i daleko nakon svoje smrti 1908. godine u Meranu u Južnom Tirolu čiju obljetnicu ovim člankom obilježavamo.² Njegova znanstvena ostavština obuhvaća široko područje: austrijsku historiografiju obilježila je njegova djelatnost u *Institut für Österreichische Geschichtsforschungen*, među značajnijim je poticateljima Bečke škole povijesti umjetnosti, kao izdavač *Monumenta Germaniae Historica* značajan je i za njemačku historiografiju, no, nedvojbeno, njegova je najveća zasluga upravo djelatnost na području pomoćnih povijesnih znanosti, posebice diplomatike, paleografije i kronologije. Sickela u brojnim priručnicima nazivaju ocem diplomatike („*Papst*“) ili pokretačem (*Neubegründer*). On je, prema riječima njegova učenika Juliusa von Schlossera „svojom reformom časnog programa francuske „arhivistike“ uzdignuo paleografiju i diplomatiku iz njihova služinskog položaja i pridao im autonomnost, uznio ih u područje onoga što se danas, mada zapravo tautološki, naziva *poviješću duha*.“³ Dakako, Theodor Sickel je u svome pristupu prakticirao pragmatični, empirijski pristup, ponekad tako izostavljajući teorijski okvir problema.⁴ Međutim, u vremenu formiranja povijesne znanosti, uhodavanje novih institucija će postati uz tradiciju sveučilišta ishodišna točka mlađih generacija.

* Zahvaljujemo se prof. dr. sc. Mirjani Matijević-Sokol i Tomislavu Galoviću, prof. na pomoći i suradnji tijekom nastanka ovog članka.

Theodor Sickel rođen je 1826. godine u njemačkom gradiću Akenu kao dijete u obitelji tradicionalnih luteranskih svećenika pa, nakon gimnazijskog školovanja u Magdeburgu se isprva odlučio za studij teologije na provincijskom sveučilištu Halle/Saale.⁵ Međutim Sickel je od ranih dana pripreman za fakultet pa se ubrzo prebacuje na Filozofski fakultet gdje pokazuje interes spram povijesti. Zbog toga se, prema vlastitim riječima, odlučio za sveučilišnu „promociju izabrati historijske zadatke s radom pod naslovom *Quo modo et quo jure ducatus Burgundiae translatus est ad gentem Valesiam*.“ Rad je „izazvao mnogo priznanja,“ ali Sickelu je nedostajalo novaca da ga tiska.⁶ Zanimljivo je da mnogi povjesničari spominju kako Sickel ulazi u, za Njemačku revolucionarnim godinama, sukob s pruskom politikom pa stoga 1850. mora otići u emigraciju.⁷ No, u pismu svome ujaku Karlu Friedrichu Sickelu (od 11.XI.1855.) on samo navodi kako je u Pariz otišao da bi istražio tamošnje arhive, ali i izbjegao neugodnosti s pruskom policijom kojoj je već neko vrijeme „bio sumnjiv“ zbog revolucionarnih aktivnosti. Dakle, svojom voljom napušta Berlin.⁸ Daljnje usmjerenje ka pomoćnim povijesnim znanostima svakako stječe na uglednoj *École des chartes* kod profesora Léopolda Victora Delislea (1826.-1910.),⁹ naročito na području diplomatike ondje razvijene još od J.J. Mabillona. Zadatak mu je bio započeti sustavna istraživanja francusko-burgundijske i francusko-talijanske povijesti srednjega i novog vijeka.¹⁰ Međutim, Sickel nikada nije upao u „zamku“ kakve su velike institucije često sakrivala svojim mladim znanstvenicima – nije postao stručnjak na uskom području i samo određenom vremenskom razdoblju, već je znao metodologiju rada prepoznati i koristiti za svoja samostalna, mnogo šira proučavanja.¹¹ Zanimanje Sickela za Francusku i Burgundiju na vidjelo je široj javnosti došlo objavom njegovih studija o Ivani Orleanskoj.¹² Tek je djelomično objašnjenje val interesa za to tematikom koji je pokrenuo njemački protestantski povjesničar Karl Hase.¹³ Više se on reflektira u Sickelovom dugogodišnjem radu u pariškom arhivu i knjižnici. Tako je u svoju analizu uspio integrirati rad pionira na tom području, francuza Julesa Quicherata (1814-1882), ali je i istovremeno demonstrirao sjajno poznavanje vrela i građe.¹⁴ Njegov je pristup temi također obilježen izrazito dominantnom psihološkom analizom, kako same legende o *Jeanne d'Arc* tako i njenom motivacijom, koja je, ako i nije direktno od Boga poslana, onda barem snažno patriotski nabijena.¹⁵

U službi francuskog ministarstva nastave provodi istraživanja na području sjeverne Italije, posebice u arhivu Milana, o obiteljima Sforza i Visconti, koja će itekako koristiti u njegovom stručnom usavršavanju. Usput stupa i u kontakt s nekim austrijskim kolegama.¹⁶ Francuska vlast ga šalje zatim na „Mission à Vienne“ kako bi uspostavio kontakt s austrijskim ministarstvom oko zajedničkih projekata u arhivima.¹⁷ Čini se da mu je ipak loš odnos s Prusijom i sudjelovanje u revoluciji 1848. godine trajno štetilo, jer su njegovi poslovi u Italiji obustavljeni po nalogu iz Berlina.¹⁸ Kontakata s Prusijom Sickel je imao sve manje. Iako je poznao Leopolda v. Rankea i Maxa Dunckera, kontakt je održavao redovito samo s Heinrichom Leom i sve se više okretao Austriji.¹⁹ Školske i obrazovne reforme Bachovog ministra Lea Thuna stvorile su priliku, a pariška stipendija omogućila Sickelov prelazak u Beč. Tako dvije godine nakon samog osnutka Instituta za istraživanje austrijske povijesti²⁰ 1854.

godine ondje i Sickel započinje svoj rad. Kao Nijemcu-protestantu zasigurno mu nije bilo jednostavno; ipak promjene u politici (uglavnom za premijera Friedricha Beusta) otvorile su mogućnosti za slabljenje klerikalne struje ukorijenjene u obrazovne institucije Habsburške Monarhije. Zbog toga, ali i zbog samog Sickela, koji je metodu i znanost uvijek stavljao ispred politike i vjere, Sickelov rad ostaje trajno vezan za Beč i Monarhiju. Zbog toga je i „austrijski usmjeren“ Institut zahtijevao i osobu poput Theodora Sickela uz načela Johana Alexandera von Helferta prema kojima se iz „romantične magije“ dotadašnje povijesti treba preko „sutona herojskih oblika“ prijeći na znanstvenu jasnoću.¹²¹ Institut je od početka veliki naglasak stavio na pomoćne povijesne znanosti (*Historische Hilfswissenschaften*), od kojih su diplomatika, paleografija i kronologija njemu prepuštene. Tako se za novoostvorene arhive i muzeje diljem Monarhije (pogotovo u Beču 1870-tih) sustavno odgajala nova generacija metodološki izučениh studenata, spremnih za znanstvenu kritiku (novih) izvora.¹²² Sickel je od početka tražio da se pod obavezne predmete uvrsti i povijest umjetnosti.¹²³ Rano je uočio da bez povijesti razvoja pisma, dakle paleografije, i povijest umjetnosti ostaje dalekosežno nerazumljiva, nepotpuna. Upravo međuodnos koji je stvoren izričito s latinskom paleografijom i inzistiranje na likovnom obrazovanju omogućilo stvaranje poznate Bečke škole povijesti umjetnosti, čiji su korifeji poput Franza Wickhoffa i Aloisa Riegela.¹²⁴ Viđenje latinske paleografije kao predmet kojime se uz filološke metode razvija i odnos prema grafičkim oblicima bilo je od neprocjenjive važnosti. Preko nje je i povijest umjetnosti pronalazila pravilan i znanstveno utemeljen put k povijesti, a naročito srednjem vijeku kojime se Sickel uglavnom bavio. Latinska paleografija oduvijek je bila usko povezana s diplomatikom, a Sickelova „carska diplomatika bila je po sebi umjetničko djelo; (...), ali i nauk o papirskim ispravama koji je slijedio i bio iznutra manje zatvoren, posredovao je iznenađujuće uvide u „kulturnopovijesno“ područje.“¹²⁵ Pragmatično definirana i postavljena diplomatika kao „povijesni razvoj sadržaja, forme i formule“¹²⁶ u 19. stoljeću ipak je bila inkluzivna. Jer, njegovo promatranje nastanka isprava, koje je bilo uvjetovano detaljnom analizom svih svojstava kancelarije za koju se pretpostavlja da je ispravu izradila, a zatim pogotovo i eshatokola, „oživljava povijest u ispravama.“¹²⁷ Ono otvara mogućnosti koje i današnji povjesničari koriste, kako bi iz niza podataka, činjenica i isprava došli do veće cjeline. Pažljivijim obuhvaćanjem Sickelovog opusa itekako je moguće pronaći osnovu interdisciplinarnih pristupa, i prijeći s čiste empiristike na novija područja historiografije i komparativne metode, a da se ne uruše znanstveni temelji.

Već njegova definicija isprave kao „pisano svjedočanstvo o jednom činu pravne naravi sastavljeno u određenom obliku koje se razlikuje po mjestu, epohi, osobama i vrsti samog pravnog čina“¹²⁸ dovoljno jasno ukazuje na empirijski pristup i jasnu metodologiju. Za pomoćne povijesne znanosti upravo će Sickelovo polazište značiti dugotrajno vezivanje uz pravnu povijest, koja će se paralelno razvijati. Sickel uvodi u povijesne znanosti tako metode koje su mnogo šire primjenjive nego što se to isprva moglo shvatiti.¹²⁹ Školovanje u Francuskoj zasigurno je Sickela usmjerilo ka posebnom pristupu prema problemu autentičnosti i originalnosti isprava (*discrimen veri ac falsi*). On je diplomatskom analizom izvora nudio točniju, pravilniju sliku povijesne istine, koja je bila ideal njemačke historiografije 19. stoljeća; jer ona „štiti“ od sumnja i neizvjesnosti.¹³⁰

Bečko sveučilište omogućilo mu je sustavno izučavanje tzv. specijalne diplomatike (*Spezialdiplomatik*), tipične za kraj 19. stoljeća. Predavanja na predmetima pomoćnih povijesnih znanosti, povezanim s Institutom, na Sveučilištu drži od 1857. godine.¹³¹ Također, sudjeluje u organizaciji javnih predavanja, kakva postaju krajem 19. stoljeća sve popularnija. Tako je 1858. kao „prvi protestant koji je u Beču držao javno znanstveno predavanje“ pred stotinama ljudi održao lekciju o Francuskoj i Burgundiji u 15. stoljeću, koja je kasnije i izdana u tiskanom obliku.¹³² Na istom području, ali u Innsbrucku djelovao je i drugi poznati diplomatičar toga doba, Julius Ficker (1826.-1902.).¹³³ Uskoro će se te dvije škole razići u učenju i ući u polemiku, makar se diskusija neće voditi o metodama pomoćnih povijesnih znanosti, već o pristupu samoj građi i vrelima.¹³⁴ Sickel, koji je, kako je već spomenuto, dugo vremena boravio u Italiji, a od 1891. vodio i *Istituto Austriaco di studii storici* u Rimu,¹³⁵ te je imao pristup papirskim arhivima, bio je više usmjeren kancelarijskim ispravama i njihovoj „*Kanzeleimäßigkeit*.“ Dakle, metodi egzaktnog izdvajanja vanjskih i unutarnjih obilježja isprave (*innere und äussere Merkmale*), usporedbi pisma i stila.¹³⁶ Tako postupno dolazi do totaliteta obilježja, praksu po kojoj je isprava napisana – kancelariju. U središtu pritom Sickel uvijek vidi dvije osobe: onu koja je tekst za ispravu sastavila i čitala (*diktator*) i onu koja ga je uistinu napisala (*mundant, ingrossator, scriptor*).¹³⁷ S toga se s pravom mogu odbaciti sve kritike koje govore da je Sickelovo djelo stalo na razini *discrimen veri ac falsi*.

Za diplomatiku je također od velike važnosti bilo izdavanje „Kaiserkunden in Abbildungen“ („Carske isprave u preslikama“) kojeg su se primili Theodor Sickel i Heinrich Sybel. U njima se naime u diplomatiku uvodi napredak u fotografskoj tehnici i time se početnika izravno suočava s faksimilima isprava.¹³⁸ Istom će praksom nastaviti Sickel i kada objavljuje privilegij Otona I. a kasnije ga slijede i suradnici i učenici, kao primjerice Anton Chroust.¹³⁹ Dakako, i to mu je omogućeno uz podršku države, poglavito ministra Thuna i samog cara, koji mu je 1858. godine odobrio korištenje i izradu faksimila.¹⁴⁰ Njegova djelatnost na analizi pogotovo karolinških isprava 8. i 9. stoljeća Sickela je dovela u kontakt i sa skupinom njemačkih povjesničara koji su radili na *Monumenta Germaniae Historica* te im se 1862. priključio. Uskoro je postao i voditelj (*Zentraldirektionleiter*), te je smijenio poznatog Georga Pertza i tako otvorio novo poglavlje u djelovanju *Monumenta*.¹⁴¹ Objavljivanjem edicije isprava Konrada I., Henrika I. i Otona I. popunjene su rupe u historiografiji koje su desetljećima mučile kako njemačke, tako i ostale povjesničare. Serija od 911. do 1190. godine je time zaključena.¹⁴² Djelo koje je ustvari započeo Johann Friedrich Böhrer (1795.-1863.) tom je serijom upotpunjeno, a Sickelova kronološka tehnika uređivanja kraljevskih isprava značila je konačnu identifikaciju i kategorizaciju merovinških i karolinških isprava.¹⁴³

Malo je poznato i spominjano Sickelovo djelovanje na području kronologije. No, treba istaknuti da je među prvima i u tu granu pomoćnih povijesnih znanosti unio znanstveni pristup. Sickel to pokazuje u svom članku iz 1862. pod nazivom „Lunarna slova u kalendarima srednjeg vijeka“ (*Die Lunarbuchstaben in den Kalendarien des Mittelalters*)¹⁴⁴, u kojemu uočava ispravno problem postojanja nesklada među komputistima. Također, bavi se i određivanjem vremena kada nastaju pojedine forme kalendara, analizira kronološke tablice i pokušava, temeljeno na prijašnjim istraživanjima njemačkih povjesničara, kao što je Theodor Mommsen, odrediti cikluse i veze

između pojedinih kalendara. Uskoro su prema Sickelovom modelu formirani kolegiji za izučavanje kronologije u Grazu i Innsbrucku.⁴⁵ Sickel se u posljednjim godinama života posvetio i nekim drugim poslovima. Od 1898. godine pokušava napisati autobiografiju, odnosno vlastitu biografiju diktira svom učeniku Ernstu Dümmleru.⁴⁶ Pokušava i uspostaviti kontakte s Prusijom, ali mu to baš nije polazilo za rukom.

Na samom kraju članka preostaje nam tek sagledati ponovno, već na početku navedenu, Sickelovu ostavštinu. Njegova uloga u historiografiji svakako je ambivalentna. S jedne strane, on je kao stranac u formativnim godinama mlade austrijske nacionalne historiografije s obzirom na visoku poziciju koju je imao, djelovao izvan „očekivanih“ ideoloških okvira. Neosporni utjecaj Nijemaca poput Sickela, Sybela ili Srbika na austrijsku historiografiju tako se odrazio i na „borbu za austrijski identitet.“⁴⁷ Iako je baš on vodio izdavanje deset svezaka *Monumenta graphica medii aevi ex archivis et bibliothecis imperii Austriaci collecta*, ediciju diplomatskih dokumenata s područja čitave Monarhije koju je dobrim dijelom sponzorirala država,⁴⁸ Sickel je konkretno doprinio slabom uspjehu edicije *Monumenta Habsburgica*⁴⁹ dajući jednostavno prednost papirskim odnosno vatikanskim ispravama koje su 1881. godine otvorene odlukom pape Lava XIII.⁵⁰ Također, politička komponenta nikada nije nestajala; Sickel je u Beču uvijek bio njemački protestant na tradicionalnom sveučilištu, a u Bismarckovoj Njemačkoj je pak bio dugo vremena sumnjiv. Poziv na Berlinsko sveučilište čini se došao je prekasno. Ispravan je tako i zaključak Alphonsa Lhotskyja koji kaže da su pomoćne povijesne znanosti, iako podložne ponekim pritislima, ipak politički bile bezopasne.⁵¹ Naime, bezopasnije je izdavati edicije vrela, nego ih obrađivati ili tumačiti u raspravama i ostalim djelima. Upravo su političke prilike u mnogonacionalnoj Dualnoj monarhiji te apsolutizam okrenuli povjesničare carskim zbirakama, a ne znanstvenom radu na sveučilištima.⁵² S druge pak strane, ustrojstvo Instituta značilo je stvaranje nove infrastrukture, novih kadrova koji su od tada odgajani na modernim i čvrstim metodološkim postavkama. Neprocjenjiva je vrijednost te osnovne metodološke izučivosti kojom su raspolagali budući uglednici, što domaći austrijski (Riegel, Wickhoff, Fournier, Dvorák, Loserth, Schlosser, itd.) tako i strani, svjetski (Julian Krzyżanowski, P.F. Kehr, Johannes Heller, itd.). Sickel je njemačkoj i austrijskoj znanosti preko svoga rada u Parizu, dakle konstantno između „tri neprijatelja“, postupno približio elementarne metodološke pristupe Mabillona i francuske *École des chartes*.⁵³ Kao direktor instituta, Sickel je poticao produkciju znanstvenih radova. To je svakako značilo daljnje učvršćivanje znanstvenosti povijesnih studija, iako je preveliki naglasak na rani i kasni srednji vijek proizašao iz stava: „tko svlada srednjovjekovne isprave, moći će se snaći i u razdobljima nakon srednjeg vijeka“, rezultirao potpunim zapostavljanjem kasnijih tema i onim pomoćnim povijesnim znanostima (numizmatika) koje se vežu uz njih.⁵⁴ Ako se može reći da je Sickelova nauka, poduprijeta službenim studijskim programom iz 1857. zapostavila „austrijske nacionalne teme“ i habsburške studije, ipak treba priznati da je njegov pristup omogućio kasnijim istraživačima bolje uvjete za početak. Tako primjedba Ericha Zöllnera da je Sickel prednost ispred genealogije i heraldike davao sfragistici i ostalim „manje habsburškim“ pomoćnim povijesnim znanostima tek

djelomično stoji ako znamo da je upravo kod Sickela svoj nauk usavršio Ottokar Lorenz (1832.-1904.), pionir austrijske genealogije.⁵⁵ Sickelova škola smjestila je austrijsku historiografiju nasuprot njemačkoj; egzaktnost je bilo ono čemu se težilo kod Sickela, a ne romantične vizije slavne prošlosti ili kakva *Historika*.⁵⁶ Iako je sam Sickel tražio da se upravo znanošću „Austrija i Njemačka opet približe,“⁵⁷ politička situacija, ali i različiti pristupi u historiografiji to nisu dozvoljavali. Potpuno je to razumljivo kada znamo da Austrija za razliku od Pruske 1866. doživljava poraz u ratu i godinu kasnije suočava s Nagodbom. Sam je Sickel to shvatio, pa pišući kolegi Rudolfu Haymu izražava razočarenje: „to što od Austrije nije nastalo ono što sam očekivao i za što sam se u potpunosti zalagao, izrazito me rastužuje.“⁵⁸ Nepravedno je reći da austrijska historiografija u razdoblju njegova djelovanja ne doživljava bitne pomake, pogotovo kada uzmemo u obzir brojne relevantne izvore za čije je izdavanje tu upravo Sickel zaslužan. Njemački povjesničar Theo Kölzer u svom članku *Diplomatik und Urkundenpublikation* napominje da unatoč modernim sredstvima, pristupima, historiografskim obratima osnovna metodologija i nužnost kritičkog izdavanja izvora ostaje primarna. Za njega diplomatičar „čuva metodiku koju baštini od vremena Mabillona i Sickela,“ koja mu daje „čvrsto tlo i ne primorava ga na bazične promjene.“⁵⁹ Dakako, brojne su Sickelove podjele, analize ili odrednice anakrone pa ih treba zamijeniti novijim analizama koje se ipak oslanjaju ponovno na sličnu ili istu metodologiju. Zato ne može biti ni čudo da su pomoćne povijesne znanosti u cijelom nizu povjesničarskih debata ostale po strani, neopredijeljene, a na kraju i neokrznute. U tom smislu, pomoćne povijesne znanosti su bile i ostale „oruđe povjesničara“ (*Werkzeug des Historikers*), kako ih je nazvao Ahasver von Brandt.

IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE:

Beiträge zur Diplomatik 1-vIII. Sitzungsberichte der k. Akad. der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Classe. Wien, 1861-1882.

Jeanne d'Arc. Historische Zeitschrift 4/2 (1860), 273-330.

Acta regum et imperatorum Karolinorum digesta et enarrata. Bd.1-2. Wien, 1867.

Schrifttafeln aus dem Nachlasse von U.F. Kopp. Wien, 1870.

Zur Geschichte des Concils von Trient (1559-1563): Aktenstücke aus österreichischen Archiven. Wien, 1872.

MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae 1-II. Hannover, 1879-1893.

Kaiserurkunden in Abbildungen (s H. Sybelom), I-XI. Berlin, 1880-1891.

Das Privilegium Ottos I. für die römische Kirche vom Jahre 962. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1883.

Monumenta graphica medii aevi ex archivis Imperii Austriaci collecta, fasc. X izdao K. Rieger, Vindobonae 1882.

Prolegomena zum Liber Diurnus. Sitzungsberichte der k. Akad. der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Classe, Bd. 117, Nr. VII; XIII. Wien, 1888-1889.

KORIŠTENA LITERATURA:

I.

Gubser, Mike. *Time's Visible Surface*. Wayne State University Press: Kritik; German Literary Theory and Cultural Studies Series, 2006.

Fuhrmann, Horst i Markus Wesche. *Sind eben alles Menschen gewesen: Gelehrtenleben im 19. und 20. Jahrhundert*. München: C.H.Beck, 1996.

Heer, Friedrich. *Der Kampf um die österreichische Identität*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2003.

Hrvatska enciklopedija. S. v. Sichel, Theodor von, sv. 9, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007: 730.

Johnston, William. *Austrijski duh*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1993.

Lhotsky, Alphons. *Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854-1954*. Graz – Köln: Böhlau, 1954.

Novak, Viktor. *Latinska paleografija*. Beograd: Naučna knjiga, 1980.

Quirin, Heinz. *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991.

Rosenmund, Richard. *Die Fortschritte Der Diplomatie Seit Mabilion Vornehmlich in Deutschland-Österreich*. BiblioLife LLC, 2009.

Rosenwein, Barbara H. *Negotiating space: power, restraint, and privileges of immunity in early medieval Europe*. Manchester University Press, 1999.

Schaller, Annekatrin. *Michael Tangl (1861-1921) und seine Schule*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002.

Stipišić, Jakov. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.

Weber, Wolfgang. *Priester der Klio: historisch-sozialwissenschaftliche Studien zur Herkunft und Karriere deutscher Historiker und zur Geschichte der Geschichtswissenschaft 1800-1970*. Frankfurt am Main-Bern-New York: Lang, 1987.

Zöllner, Erich. *Probleme und Aufgaben der österreichischen Geschichtsforschung: ausgewählte Aufsätze*. München – Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1984.

II.

Gross, Mirjana. „Stogodnišnjica časopisa „Historische Zeitschrift.““ *Historijski zbornik* 12 (1960), 260-262.

Heldmann, Karl. „Drei Briefe Theodor v. Sickels.“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 114 -138.

Lhotsky, Alphons. „Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Österreich.“ *Historische Zeitschrift* 189 (1959), 379-448.

Kölzer, Theo. „Diplomatik und Urkundenpublikation.“ U: *Historische Hilfswissenschaften: Stand und Perspektiven der Forschung*, ur. Toni Diederich i Joachim Oepen, Köln -Weimar-Wien: Böhlau, 2005.: 7-35.

Krumeich, Gerd. „Jeanne d'Arc von Deutschland aus gesehen.“ u: *Nation und Emotion*, ur. Étienne François, Hannes Siegrist i Jakob Vogel, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995.:

133-147.

Olin, Margaret. „Art History and Ideology: Alois Riegel and Josef Strzygowski.“ U: *Cultural visions: Essays in the History of Culture*, ur. Penny Schine Gold i Benjamin C. Sax, Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 2000.: 151-173.

Schieffer, Rudolf. „Zur derzeitigen Lage der Diplomatie.“ U: *Diplomatische Forschungen in Mitteleuropa*, ur. Tom Graber, Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2005.: 7-24.

Schlosser von, Julius. „Bečka škola povijesti umjetnosti – osvrt na stoljeće njemačkog znanstvenog rada u Austriji.“ U: *Bečka škola povijesti umjetnosti*, ur. Damir Grubiša, Zagreb: Barbat, 1999.: 323-393.

III.

www.kirchenlexikon.de/s/sichel_t.shtml

www.wissen.spiegel.de/wissen/dokument/dokument.html?id=57211008&suchbegriff=SICKEL,%20Theodor%20von&top=Lexikon

IV.

Slika preuzeta:
upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/b/b9/Theodor_Sichel.jpg/220px-Theodor_Sichel.jpg

BILJEŠKE STR. 380-385

1] Vitešku titulu Sichel je dobio 1884. godine. Također, nosio je titulu *k. und k. Hofrat*, te je držao počasno mjesto u parlamentu.

2] Treba istaknuti da je povodom 80. rođendana Th.v. Sickela 1906., te dvije godine kasnije, nakon njegove smrti, objavljen niz članaka u čast Sichelu, a kasnije u obliku nekrologa, od kojih se posebice ističe onaj Richarda Rosenmunda koji je uvelike koristio i pri izradi ovog prigodnog članka, a radi se o reprintu starog članka pod naslovom *Die Fortschritte Der Diplomatie Seit Mabilion Vornehmlich in Deutschland-Österreich* koji je objavljen u *Historische Zeitschrift* još 1897. godine.

3] Julius von Schlosser, „Bečka škola povijesti umjetnosti – osvrt na stoljeće njemačkog znanstvenog rada u Austriji.“ u: *Bečka škola povijesti umjetnosti*, ur. Damir Grubiša (Zagreb: Barbat, 1999.), 351.

4] Mike Gubser, *Time's Visible Surface* (Wayne State University Press: Kritik; German Literary Theory and Cultural Studies Series, 2006.), 77.

5] Hrvatska enciklopedija. S. v. Sichel, Theodor von, sv. 9: 730.

6] Karl Heldmann, „Drei Briefe Theodor v. Sickels.“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 118.

7] Richard Rosenmund, *Die Fortschritte Der Diplomatie Seit Mabilion Vornehmlich in Deutschland-Österreich* (BiblioLife LLC, 2009.), 57;

Friedrich Heer, *Der Kampf um die österreichische Identität* (Wien: Böhlau, 2003.), 269.

8] Karl Heldmann, „Drei Briefe Theodor v. Sickels.“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 119. i 126.

9] Viktor Novak, *Latinska paleografija* (Beograd: Naučna knjiga, 1980.), 20.

10] Karl Heldmann, „Drei Briefe Theodor v. Sickels.“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 118.; Richard Rosenmund, *Die Fortschritte Der Diplomatie Seit Mabilion Vornehmlich in Deutschland-Österreich* (BiblioLife LLC, 2009.), 57.

11] Richard Rosenmund, *Die Fortschritte Der Diplomatie Seit Mabilion Vornehmlich in Deutschland-Österreich* (BiblioLife LLC, 2009.), 58-59.

- 12| Theodor v. Sichel, *Jeanne d'Arc* (Wolf, 1862.). povjesničar Albert Jäger. No nakon kraćeg vremena vodstvo je povjerenom Sickelu kako bi se uveo reformski program za kojeg se od početka zalagao. Time je izvorna ideja Instituta kao razvojnog središta austrijski orijentirane historiografije odbačena. Sichel je za Jägera pisao da se radi o „tolerantnom katoliku i jozefinistu“ koji je bio predstavnik „staro-austrijske škole povijesti“ protiv koje se Sichel sam borio. O odnosu Jägera i Sickela, te o tim ideološkim mijenama može se očekivati ubuduće vjerojatno neka ozbiljnija studija. Karl Heldmann, „Drei Briefe Theodor v. Sickels,“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 129.
- 13| Gerd Krumeich, „Jeanne d'Arc von Deutschland aus gesehen,“ u: *Nation und Emotion*, ur. Étienne François, Hannes Siegrist, Jakob Vogel (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995.), 141-142.
- 14| Theodor v. Sichel, „Jeanne d'Arc,“ *Historische Zeitschrift* 4/2 (1860), 273-275.
- 15| Gerd Krumeich, „Jeanne d'Arc von Deutschland aus gesehen,“ u: *Nation und Emotion*, ur. Étienne François, Hannes Siegrist, Jakob Vogel (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995.), 141-142.
- 16| [wissen.spiegel.de/wissen/dokument/dokument.html?id=57211008&suchbegriff=SICHEL,%20Theodor%20von&top=Lexikon\(01.vi.2009\)](http://wissen.spiegel.de/wissen/dokument/dokument.html?id=57211008&suchbegriff=SICHEL,%20Theodor%20von&top=Lexikon(01.vi.2009)).
- 17| Karl Heldmann, „Drei Briefe Theodor v. Sickels,“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 123-124.
- 18| Karl Heldmann, „Drei Briefe Theodor v. Sickels,“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 127.
- 19| Wolfgang Weber, *Priester der Klio: historisch-sozialwissenschaftliche Studien zur Herkunft und Karriere deutscher Historiker und zur Geschichte der Geschichtswissenschaft 1800-1970* (Frankfurt am Main-Bern-New York: Lang, 1987.), 302.
- 20| *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* pokrenuo je uz pomoć Th. Sickela znanstvenog rada u Austriji,“ u: *Bečka škola povijesti umjetnosti*, ur. Damir Grubiša (Zagreb: Barbat, 1999.), 351.
- 26| Mike Gubser, *Time's Visible Surface* (State University Press: Kritik; German Literary Theory and Cultural Studies Series, 2006.), 84.
- 27| Heinz Quirin, *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991.), 141.-143.
- 28| Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.), 139.
- 29| A dobrim se dijelom i danas tako (krivo) shvaća.
- 30| *Acta regum et imperatorum Karolinorum digesta et enarrata*, prii. Theodor Sichel (Wien, 1867.), 63.
- 31| Richard Rosenmund, *Die Fortschritte Der Diplomatie Seit Mabilion Vornehmlich in Deutschland-Österreich* (BiblioLife LLC, 2009.), 59.
- 32| Karl Heldmann, „Drei Briefe Theodor v. Sickels,“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 134.
- 33| Kojega (nažalost) isprva pamtim po Sybel-Ficker raspravi i kontroverzama koje su se iz nje stvorile.
- 34| Annekatri Schaller, *Michael Tangl (1861.-1921.) und seine Schule* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002.), 28.
- 35| Sichel je naime znao iskoristiti otvaranje Vatikanskih arhiva koje je naložio papa Lav XIII. 1881. godine. Tako je pokrenut prvi nacionalni institut u inozemstvu. Punih deset godina Sichelova djelatnost je tako vezana i za Rim.
- 36| Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.), 143.
- 37| Heinz Quirin, *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991.), 141.-142.
- 38| Heinz Quirin, *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999.), 118.
- 39| Viktor Novak, *Latinska paleografija* (Beograd: Naučna knjiga, 1980.), 20.
- 40| Mike Gubser, *Time's Visible Surface* (Wayne State University Press: Kritik; German Literary Theory and Cultural Studies Series, 2006.), 86.-87.
- 41| Horst Fuhrmann – Markus Wesche, *Sind eben alles Menschen gewesen: Gelehrtenleben im 19. und 20. Jahrhundert* (C.H.Beck 1996.), 188.
- 42| Rudolf Schieffer, „Zur derzeitigen Lage der Diplomatie,“ u: *Diplomatische Forschungen in Mittelddeutschland*, ur. Tom Graber (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2005.), 13.
- 43| Barbara H. Rosenwein, *Negotiating space: power, restraint, and privileges of immunity in early medieval Europe* (Manchester University Press, 1999.), 10.
- 44| Čitav je članak dostupan na internet adresi: www.computus.de/menton/index.html
- 45| Alphons Lhotsky, „Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Österreich,“ *Historische Zeitschrift* 189 (1959), 416.
- 46| Karl Heldmann, „Drei Briefe Theodor v. Sickels,“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 136.
- 47| Ovaj izraz smo svjesno i namjerno preuzeli izravno od Friedricha Heera.
- 48| Karl Heldmann, „Drei Briefe Theodor v. Sickels,“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 130.; Hrvatska enciklopedija. S. v. Sichel, Theodor von, sv. 9.: 730.
- 49| I sam je Sichel u pismu ujaku iz 1858. godine napisao da su mu te studije „samo pripreme za studij xv. [stoljeća; op.a.]“ Karl Heldmann, „Drei Briefe Theodor v. Sickels,“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 132.
- 50| www.kirchenlexikon.de/s/sichel_t.shtml (11.x.2009.).
- 51| Alphons Lhotsky, „Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Österreich,“ *Historische Zeitschrift* 189 (1959), 412.
- 52| Mirjana Gross, „Stogodnišnjica časopisa ‚Historische Zeitschrift,“ *Historijski zbornik* 12 (1960), 262.
- 53| Richard Rosenmund, *Die Fortschritte Der Diplomatie Seit Mabilion Vornehmlich in Deutschland-Österreich* (BiblioLife LLC, 2009.), 72.
- 54| Alphons Lhotsky, „Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Österreich,“ *Historische Zeitschrift* 189 (1959), 413.-414.
- 55| Erich Zöllner, *Probleme und Aufgaben der österreichischen Geschichtsforschung: ausgewählte Aufsätze* (München – Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1984.), 110. Kasnije će se Lorenz udaljiti od Sickela i Instituta i preuzeti mjesto u Jeni (preuzeto iz: Alphons Lhotsky, *Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854-1954* (Graz – Köln: Böhlau, 1954.), 115.
- 56| Annekatri Schaller, *Michael Tangl (1861-1921) und seine Schule* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002.), 26.
- 57| Karl Heldmann, „Drei Briefe Theodor v. Sickels,“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 135.
- 58| Karl Heldmann, „Drei Briefe Theodor v. Sickels,“ *Historische Zeitschrift* 104/1 (1910), 137.
- 59| Theo Kölzer, „Diplomatik und Urkundenpublikation,“ u: *Historische Hilfswissenschaften: Stand und Perspektiven der Forschung*, ur. Toni Diederich i Joachim Oepen (Köln-Weimar-Wien: Böhlau, 2005.), 11.

Razgovori

*doc. dr. sc. **Zrinka Blažević**, prof. dr. sc. **Evanthis Hatzivassiliou**,
prof. dr. sc. **Charles W. Ingrao***

Razgovor

Zrinka Blažević

Zrinka Blažević (1972.) docentica je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu gdje predaje europsku i svjetsku povijest ranoga novog vijeka te suvremene teorije historijske znanosti. Objavila je tri knjige (Pavao Ritter Vitezović, *Croatia rediviva/Oživljena Hrvatska*, Zagreb, 1998.; Vitezovićeva *Hrvatska između stvarnosti i utopije*, Zagreb, 2003.; *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb, 2008.), a autorica je i više znanstvenih i stručnih radova objavljenih u hrvatskim i inozemnim znanstvenim časopisima i zbornicima. Suradnica je Međunarodnog istraživačkog projekta „*Triplex Confinium — hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu*“ koji pri Zavodu za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu vodi prof. dr. sc. Drago Roksandić i znanstvenog projekta „Imagološka istraživanja hrvatske književnosti od 16. do 19. stoljeća“ koji pri Odsjeku za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu vodi prof. dr. sc. Davor Dukić. Temeljno područje njezina znanstvenog interesa je intelektualna i kulturna historija ranoga novog vijeka, poglavito istraživanje historiografskih diskursa i nacionalnoideoloških koncepata, teorija historije, historijska imagologija, historijska antropologija i rodna historija. Bavi se i prevodenjem latinske poezije i historiografske proze na hrvatski jezik te je do sada objavila nekoliko knjiga prijevoda.

PT REDAKCIJA: Na početku rasprave o kulturnoj historiji bilo bi dobro da se sam pojam kulture definira. U pojmovnoj džungli definicija kulture, koja bi bila Vaša?

BLAŽEVIĆ: Etimološki gledano, pojam „kultura“ izvodi se od latinskog glagola *colo*, 3. (živjeti, poštivati i obrađivati) koji zapravo sažima tri temeljne dimenzije kulturne prakse: egzistencijalnu, normativno-konzervativnu i kreativno-inovativnu, između kojih „kultura“ oscilira tijekom čitave svoje konceptualne povijesti. Značenjsko polje latinske imenice *cultus*, odnosno *cultura* upućuje i na njezin materijalni i simbolički aspekt, a implicira i usku vezu „kulture“ s društvenim, odnosno s prirodnim svijetom. Od svojih antičkih početaka koncept kulture bio je, osim toga, usko povezan i s pedagoškim idealom spoznajnog, komunikacijskog i moralnog usavršavanja pojedinca kao temeljnog preduvjeta za stvaranje kreposne zajednice, što pojmu kulture pridodaje i političku dimenziju. Na tragu konceptualizacija kulture kakve, primjerice, promoviraju kulturna antropologija, kulturalni studiji ili pak suvremene prakseološke teorije, osobno bih predložila dinamičku i integrativnu definiciju kulture kao medija životne prakse koji uključuje kulturne forme, obrasce mišljenja i doživljavanja te iskustva i vrijednosti koji se nalaze u procesu trajne (re)figuracije unutar asimetričnih polja moći. Takvo integrativno poimanje kulture, dakako, pretpostavlja i relacijsko istraživanje njezine kognitivne, materijalne, simboličke, komunikacijske i izvedbene dimenzije i to uvijek vodeći računa o konkretnom vremensko-prostornom kontekstu.

PT REDAKCIJA: Brojni su pristupi proučavanju kulturne povijesti i može se činiti kako je lako izgubiti se u istome. Koji je, po Vama, pravi pristup, tj. koji je Vaš pristup?

BLAŽEVIĆ: Budući da suvremena kulturna historija, kako zbog heterogenosti i pluralnosti svoga predmeta istraživanja, tako i zbog svojih

temeljnih epistemoloških premisa, odbacuje svaki monizam, nemoguće je govoriti o jednome „pravom“ pristupu. Rekla bih da je, iz perspektive suvremene kulturne historije, odabir i konkretna istraživačka aktualizacija interpretativno-analitičkoga pristupa i sam svojevrsni kulturni događaj jer pretpostavlja imaginativni i kreativni čin iznalaženja odgovora na istraživačko pitanje. Što se mojih vlastitih kulturnohistorijskih afiniteta tiče, trenutno se zanimam za fenomene kulturnih transfera i translacija unutar tzv. kontaktnih zona kao povijesno formiranih fluidnih prostora prožimanja i preklapanja, gdje se u kontingentnoj igri privlačenja i odbijanja konstantno (re)kreiraju hibridne kulturne forme i značenja.

PT REDAKCIJA: Od samih početaka, objavlivanjem Burckhardtove „*Die Kultur der Renaissance in Italien*“ 1860., pa do danas, kulturna historija je neosporno vezana uz period ranog novog vijeka. Kako objašnjavate tu vezu?

BLAŽEVIĆ: Premda je kulturna historija u disciplinarnom smislu transepohalno profilirana, činjenica jest da su neka od kanonskih djela nove kulturne historije, poput Darntonova *Velikog pokolja mačaka* ili *Povratka Martina Guerre* Natalie Zemon Davis, vezana upravo za ranonovovjekovni period. Naravno, pritom se nipošto ne smije zanemariti jedan od važnih kulturnohistorijskih pravaca, francuska historija mentaliteta na čelu s Jacquesom le Goffom i Georgesom Dubyjem, koja se poglavito istraživački fokusirala na medievističke teme. Iako je odgovor na Vaše pitanje, dakako, uvelike arbitraran, čini mi se da bi razlog tome djelomično mogao biti specifičan „tranzicijski“ karakter ranonovovjekovne epohe koja na paradoksalan način objedinjuje elemente tradicionalnoga i modernoga. Možda je, dakle, upravo taj efekt „očudenja“ ono što inspirira tolike kulturne povjesničare da se istraživački usmjere na razdoblje ranoga novog vijeka.

PT REDAKCIJA: Slažete li se s tvrdnjom Petera Burkea da odnos kulturne historije i antropologije i dalje ne može potpuno zamijeniti koncept kojeg su stvorili Jakob Burckhardt i Johan Huizinga?

BLAŽEVIĆ: Jakob Burckhardt i Johan Huizinga, „očevi utemeljitelji“ moderne kulturne historije, svakako su uvelike utjecali na otvaranje kulturne historije prema fenomenima svakodnevice te popularne kulture. Ipak, smatram da ne valja precjenjivati njihov formativni utjecaj na uspostavu vrlo produktivne veze između kulturne historije i antropologije, što je posebice izraženo nakon 1960-ih godina. Naime, prilikom razmatranja fenomena „antropologiziranja“ kulturne historije, treba uzeti u obzir i teorijske poticaje strukturalizma, semiotike i, posebice, marksističke teorije. Pod njihovim je utjecajem sam pojam kulture proširen i vertikalno i horizontalno, pri čemu je teorijski i istraživački naglasak pomaknut na ispitivanje kompleksnog međuodnosa kulturnih artefakata i kulturnih praksi te kulturne sfere i ostalih društvenih domena.

PT REDAKCIJA: Kako se pojam kulture, za razliku od suvremenog doba, definirao u razdoblju prosvjetiteljstva?

BLAŽEVIĆ: Nakon što se oslobodila partikularističke konotacije specifične ljudske djelatnosti (*cultura animi*), kako se uglavnom koristila tijekom srednjovjekovlja, od otprilike sredine 17. stoljeća, točnije zaslugom Samuela Puffendorfa, termin „kultura“ počinje se rabiti u formi kolektivnog singulara, poglavito za označavanje progresivnih kolektivnih misaonih, običajnih i tehničkih praksi nekoga naroda ili društva. Komplementarnu, historijsku i antropološku dimenziju pojam kulture dobiva 1725. godine u glasovitoj studiji Giambattista Vicoa *Principi di una scienza nuova* koja se drži utemeljiteljskim djelom moderne kulturne historije. Stoljeće kasnije kultura dobiva parnjak u pojmu

civilizacije, najprije u sinonimijskom, a potom, zahvaljujući ponajviše Kantovom povezivanju kulture s idejom moralnosti i organskog obrazovanja, u antonimijskom smislu, što uvelike reproducira razliku između prosvjetiteljsko-racionalističke impostacije francuskog pojma „civilisation“ i romantičko-idealističke impostacije njemačkog termina „Kultur.“ Pluralno shvaćanje kulture, koje je postalo temeljnom epistemološkom pretpostavkom za većinu dvadesetostoljetnih etnoloških i antropoloških konceptualizacija, razvio je krajem 18. stoljeća J. Gottfried Herder u djelu *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Gledano iz današnje perspektive, njegovo najveće značenje leži u činjenici da je koncept kulture izašao iz normativnih i teleoloških okvira te dobio povijesno utemeljenje, što je iznimno poticajno djelovalo na socioantropološke, sistemskoteorijske i, u najnovije vrijeme, postkolonijalne pristupe.

PT REDAKCIJA: Ako se kulturna strujanja određenog vremenskog razdoblja shvate kao odraz „duha vremena“ (*Zeitgeist*), koji bio, po Vama, bio duh ranonovovjekovnog vremena?

BLAŽEVIĆ: Budući da je hegelijanski koncept „duha vremena“, kojim je uvelike impregniran Burkhardtov i Huizingin kulturnohistorijski pristup, već odavno izložen opravdanim kritikama, ne bih ga koristila kao heuristički model kad je riječ o opisu ranonovovjekovne, kao niti bilo koje druge povijesne kulture. Naime, koncept „duha vremena“ u objasnidbenom smislu nije funkcionalan jer pretpostavlja monolitnost i homogenost kulture nekog razdoblja, odnosno, u teorijskom smislu, uvijek završava u tzv. hermeneutičkom krugu, što znači da je neki kulturni artefakt konstitutivni dio kulture neke epohe i obratno, da kulturna epoha determinira neki kulturni artefakt, čime argumentacijska logika, naravno, postaje cirkularna.

PT REDAKCIJA: Jesu li u suvremenom svijetu mediji demokratizirali kulturu ili je ona još

uvijek, kao što je to bilo kroz povijest, rezervirana isključivo za elitu?

BLAŽEVIĆ: Činjenica jest da su se tijekom 20. stoljeća, zahvaljujući demokratizaciji i globalizaciji društva, pojam i sadržaj „kulture“ iz elitne sfere preselili u javnu domenu, što su ponajprije prepoznali kulturalni studiji i to kako na teorijskom, tako i na praktičnom istraživačkom planu. U skladu s time je nemoguće povući stroge granice između elitne i popularne kulturne produkcije koje ne samo što koriste iste medije i izražajna sredstva, nego i svjesno propituju i transgrediraju međusobne granice. Naravno, kao što su to uočili sociolozi poput Norberta Eliasa i Pierrea Bourdieua, „elitna kultura“ je i danas instrument društvene „distinkcije“, čija je funkcija reprodukcija društvene i ekonomske nejednakosti.

PT REDAKCIJA: Koliko je kulturna historija povijest narodne kulture i kako definirati narodnu kulturu?

BLAŽEVIĆ: S obzirom da se od svojih disciplinarnih začetaka uglavnom fokusirala na „visoku kulturu“, kulturna historija je, pod utjecajem različitih antropoloških pravaca i marksističke teorije, od 1960-ih godina svoj teorijski i istraživački interes napokon usmjerila i na povijest narodne odnosno pučke kulture. Dakako, time je na dnevni red došlo pitanje sadržaja „pučke“ kulture, kao i međuodnosa „elitne“ i „pučke“ kulturne domene. Na početku je valjalo raskrstiti s klasičnom romantičarskom predodžbom da je „pučka“ kultura homogeni. Posve je jasno da je i ona, jednako kao i „elitna“, diferencirana po rodnoj, generacijskoj, konfesionalnoj i sličnoj osnovi, zbog čega je najbolje govoriti o kulturama u pluralu. Osim toga, s pravom je istaknuto da „pučka“ kultura ne postoji u idealnom, „čistom“ obliku, već je uvijek u dinamičnoj interakciji s onom elitnom, pri čemu u okviru kulturnohistorijske analize uvijek valja voditi računa o specifičnim

konfiguracijama društvene moći koje povijesno reguliraju njihove međusobne odnose.

PT REDAKCIJA: Može li se kultura usvojiti i, ako je to tako, koliko onda, po Vama, kultura utječe na formiranje ličnosti?

BLAŽEVIĆ: Suvremeni psihologijski pristupi kulturi nastoje pronaći poveznice između individualnog, interpersonalnog i kolektivnog sustava vrijednosti, normi i ponašanja. Svojom ključnom epistemološkom zadaćom drže objašnjenje kako psihološki procesi utječu na pojavu, trajnost i promjene neke kulture. Njihova je zajednička pretpostavka uzajamna konstitutivnost psihičkoga i kulturnoga, dok kulturu ponajviše konceptualiziraju u formi kulturnih obrazaca koje definiraju kao „eksplicitne i implicitne obrasce historijski oblikovanih i selektiranih ideja i njihove artikulacije u institucijama, praksama i artefaktima koji se mogu, s jedne strane, smatrati proizvodima djelovanja, a s druge strane poticajima za buduće djelovanje.“ To je ujedno i okosnica konceptualizacije ljudskih psiholoških iskustava koja se oblikuju u dijalektičkoj uzajamnosti psiholoških procesa (npr. spoznaja, pamćenje, jezična djelatnost) i kulturnih obrazaca, kreirajući tako dinamički model kulture kojega na personalnoj razini ne obilježava pasivna replikacija, već aktivna re-kreacija kulturnih obrazaca.

PT REDAKCIJA: Kada je kulturna historija prestala biti *Pepeljugom* (P. Burke) među historijskim disciplinama? Koliko je na negativnost percepcije kulturne historije izravno utjecao stav nekih njemačkih povjesničara 19. stoljeća, primjerice Johanna Gustava Droysena?

BLAŽEVIĆ: Kulturna historija se konstituira u kritičkom odmaku spram njemačkog historizma i njegova privilegiranja političke historije i u tom smislu se njezina emancipacija općenito vezuje uz uspon nove historije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. U tom smislu bi

se moglo uvjetno uspostaviti opreku između Droysena i kulturne historije. Međutim, valja podsjetiti da je njegova glasovita metoda „razumijevanja,“ dakako, aficirana suvremenim dvadesetostoljetnim hermeneutičkim teorijama, iznimno značajna za oblikovanje metodološkog profila moderne kulturne historije. Vrhunac njezine disciplinarnosti afirmacije predstavlja „kulturni obrat“ zahvaljujući kojemu kulturna historija, barem u okvirima europske historiografije, postaje dominantnom paradigmom. Danas se već polako opaža njezino teorijsko i konkretno znanstvenoistraživačko „iscrpljenje,“ tako da se u redovima teoretičara historije već javljaju prijedlozi za integraciju socijalnohistorijskih i kulturnohistorijskih pristupa nadahnutih, prije svega, suvremenim prakseološkim teorijama.

PT REDAKCIJA: Kako ocjenjujete prisutnost kulturne historije u hrvatskoj historiografiji? Koje se razdoblje pokazalo najplodnijim za ovu historijsku disciplinu? Koliko hrvatska historiografija prati stranu kada je ovo područje u pitanju?

BLAŽEVIĆ: Već sama činjenica da je do danas najopsežniju i najiscrpniju kulturnu povijest Hrvatske napisao publicist (Zvane Črnja, *Kulturna povijest Hrvatske*, sv. I-III, op. Z.B.), a ne povjesničar, dovoljno govori o relativno marginalnom statusu kulturne historije u okviru hrvatske historiografije koja je uvijek bila zaokupljena „važnijim,“ uglavnom političkim, temama i kontroverzama. Ipak, među mladim povjesničarima, i, posebice, povjesničarkama opaža se sve veći interes za kulturnohistorijsku tematiku, s time da je, kao i u europskom slučaju, istraživački fokus na razdoblju kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka (npr. studije Slavice Stojan, Zdenke Janeković Römer ili neki moji radovi). Taj je trend, srećom, povezan i sa sve većim teorijskim i metodološkim otvaranjem hrvatske historiografije prema kretanjima u suvremenoj europskoj historijskoj znanosti,

što me čini prilično optimističnom u pogledu budućnosti hrvatske kulturne historije.

PT REDAKCIJA: Uzmemo li u obzir sve važne smjerove hrvatske historiografije, na kojim se područjima ili problemima, prema Vama, javlja najveća potreba za kulturnohistorijskom analizom?

BLAŽEVIĆ: Po mome mišljenju, upravo moderna i suvremena povijest predstavlja najperspektivnije područje za kulturnohistorijsku analizu i to kako zbog sustavnog zanemarivanja historijskog istraživanja kulturne problematike, tako i zbog činjenice da je upravo za to razdoblje sačuvano najviše medijski i žanrovski raznovrsnih izvora. Međutim, to, s druge strane, predstavlja i stanovitu prepreku pojavi većeg broja kulturnohistorijskih profiliranih radova jer teorijski osviješteno i metodološki artikulirano kulturnohistorijsko istraživanje povijesti 19. i 20. stoljeća iziskuje kompleksan inter- i transdisciplinarni pristup koji, usto, nužno mora voditi računa o složenoj dinamici regionalnih i globalnih kulturnih transfera i razmjena.

PT REDAKCIJA: Mislite li da je i u hrvatskoj ranonovovjekovnoj povijesti moguća, naravno, na temelju možda različitijih vrela, mikrohistorijska (re)konstrukcija životnih pogleda, običaja i načina razmišljanja koju nam je predstavio Carlo Ginzburg?

BLAŽEVIĆ: Mislim da jest jer mnoštvo izvora najrazličitijih provenijencija još uvijek leži netaknuto u našim arhivima. Velik problem pritom predstavlja činjenica da su pisani na nekom od jezika hrvatskog ranonovovjekovlja (latinskom, njemačkom, talijanskom itd.), što od povjesničara zahtijeva izvrsno poznavanje paleografije i ostalih specijalističkih vještina. Vjerujem da će novi „bolonjski“ diplomski i poslijediplomski studiji ranoga novoga vijeka stvoriti novu generaciju mladih istraživača koji će biti

dovoljno teorijski i praktično osposobljeni da se uhvate ukoštac s izazovima mikrohistorijskoga pristupa. Valja podsjetiti da je na tom tragu nastala recentna monografija *Maruša ili suđenje ljubavi* Zdenke Janeković Römer. Na temelju opsežnog zapisnika jedne sudske parnice s kraja 15. stoljeća autorica reprezentira intrigantnu životnu priču Dubrovčanke Maruše Bratosaljić u kojoj se prelamaju rodni, društveni, politički i ekonomski odnosi u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku. Djelo Zdenke Janeković Römer je u teorijskom i metodološkom smislu značajna novost u okvirima suvremene hrvatske historiografije jer autorica osviješteno koristi objasnidbene i prikazivačko-predstavljачke potencijale historijske naracije.

PT REDAKCIJA: Ako uzmemo u obzir postojanje kulturalnih studija, može li se reći da je kulturna historija izašla iz okvira historiografije?

BLAŽEVIĆ: Budući da se disciplinarno formiranje kulturalnih studija odvijalo pod snažnim utjecajem britanske marksističke historiografije, moglo bi se konstatirati da kulturalni studiji doista (pro)izlaze iz okvira historijske znanosti. Ipak, njihovo se disciplinarno polje tek jednim dijelom poklapa s istraživačkim područjem kulturne historije jer se oni uglavnom bave u najširem smislu shvaćenom suvremenom popularnom kulturom, posebice onom posredovanom masovnim medijima, te različitim supkulturnim praksama, ispitujući njihov subverzivni i transgresivni potencijal u suvremenom sociopolitičkom okviru. Osobno bih pledirala za što je moguću užu interdisciplinarnu suradnju kulturne historije i kulturalnih studija, prvenstveno zbog činjenice da su „novi kulturalni studiji,“ barem ako je suditi po njihovoj programskoj platformi (usp. G. Hall – C. Birchall, *New Cultural Studies. Adventures of Theory*, Edinburgh, 2007), i dalje vrlo otvoreni prema novim teorijskim paradigmatama kao što su postmarksizam, postfeminizam, biopolitika

i teorija medija, što uvelike može pridonijeti intenzivnijem teorijskom „osvještavanju“ suvremene kulturne historije.

PT REDAKCIJA: Koliko je kulturna historija jedinstvena disciplina? Što je s podvrstama; osamostaljuju li se (vjerojatno je najbolji primjer historija žena)? Može li se govoriti o dekonstrukciji kulturne historije?

BLAŽEVIĆ: Poput svih ostalih historijskih subdisciplina, i kulturna je historija tijekom 20. stoljeća doživjela doživjela pluralizaciju i diverzifikaciju vlastitih teorijskih i metodičkih pristupa i orijentacija, u čemu prije vidim prednost negoli nedostatak. Naime, držim da je trajno preispitivanje vlastitih epistemoloških postulata i analitičko-interpretativnih modela najbolja garancija budućnosti svake discipline. Kad je o kulturnoj historiji riječ, mislim da je na njezinu unutardisciplinarnu „fragmentaciju“ ponajprije utjecalo osvještavanje problema kulturne razlike, što je potaknulo pojavu „specijaliziranih“ subdisciplina poput historije žena, rodne historije, ali i subalterne, odnosno postkolonijalne historije koja, pod utjecajem postkolonijalnih studija, danas doživljava zapaženu konjunkturu.

PT REDAKCIJA: Koliko je, po Vama, kulturna historija vezana uz socijalnu, posebice kada je u pitanju Bielefelderska škola ili sam Hans – Ulrich Wehler?

BLAŽEVIĆ: Gledano iz perspektive povijesti discipline, kulturna historija, u neku ruku, i jest „sljednica“ socijalne i ekonomske historije koje su bile dominantne paradigme u historijskoj znanosti između 60-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća. Kad je riječ o situaciji u njemačkoj historijskoj znanosti unazad dvadesetak godina, kulturna historija je u prvo vrijeme izrazito kritički osporavala teorijske i metodološke pretpostavke historijske društvene znanosti, no danas se, zbog sve glasnijeg zagovaranja

modela „kulturnog podruštvljenja“ (*kulturelle Vergesellschaftung*), opaža tendencija njihova sve većeg približavanja, naravno, na redefiniranim epistemološkim osnovama.

PT REDAKCIJA: Kako je konkretno „kulturni obrat“ 1970-ih utjecao na ponovni uspon kulturne historije?

BLAŽEVIĆ: Neosporna je činjenica da je uspon kulturne historije vezan uz tzv. „kulturni obrat“ koji od kraja 1970-ih godina, na zasadama lingvističkoga „mega-obrata“ te poststrukturalističke kritike modernističke binarne metafizike, osporava privilegirani status socijalnih i ekonomskih čimbenika u okviru historijske znanosti. Potkraj 80-ih godina prošloga stoljeća kao svojevrsan se refleks teorijskih i metodoloških impulsa „kulturnoga obrata“ u anglofrancuskoj historiografiji javlja paradigma poznata pod nazivom „nova kulturna historija.“ Inspirirani, prije svega, utjecajima francuske poststrukturalističke teorije (npr. M. Foucault, P. Bourdieu, M. de Certeau), konceptualnim modelima suvremene simboličke i kulturne antropologije (M. Douglas, C. Geertz), kulturni se historičari poput Rogera Chartiera, Simona Schame, Lynn Hunt, Natalie Zemon Davies ili Gabrielle Spiegel usredotočuju na istraživanje problema analize i interpretacije kompleksnih kulturnih formi, reprezentacija i praksi te njihova odnosa prema okolnim društvenim, ekonomskim i političkim konfiguracijama.

PT REDAKCIJA: Mislite li da se nova kulturna historija previše fokusira na paradigmatSKU narav historije kao takve?

BLAŽEVIĆ: Osim fokusiranja historijske analize na raznolike kulturne forme poput tekstova, rituala, jezika (diskursâ) i praksi, nova kulturna historija doista propituje i neka ključna epistemološka pitanja kao što su teleološki, linearna i nomotetička konceptualizacija povijesnoga tijeka te interpretativna

učinkovitost osnovnih binarnih opreka (subjekt/objekt, tekst/kontekst itd.), što se u krajnjoj konzekvenci odnosi i na verifikacijske kriterije historijske znanosti (istinito/lažno). Konačno, inzistirajući na ambivalenciji i afinalističnosti historijske analize, nova kulturna historija veliku pozornost posvećuje propitivanju interpretativne djelatnosti i spoznajnih limita historičara, propagirajući usto visok stupanj autorefleksivnosti i kritičkog odnosa prema situacionosti historijskog analitičko-interpretativnog čina. Osobno, to smatram pozitivnim i nužnim trendom jer vjerujem da samo ona disciplina koja konstantno preispituje vlastite epistemološke, teorijske i metodološke principe i uporišta može uspješno odgovoriti na izazov sve bržeg smjenjivanja teorijskih paradigmi.

PT REDAKCIJA: Kako se mogu definirati granice (nove) kulturne historije?

BLAŽEVIĆ: Još od svojih modernih disciplinarnih začetaka u okrilju „nove historije,“ kulturna historija je bila naročito senzibilizirana za promjene interpretativno-eksplanatornih paradigmi koje su se zbivale u domeni društvenih i humanističkih znanosti. U prvo je vrijeme nova kulturna historija bila pod snažnim utjecajem semiotičkih i kulturnoantropoloških pravaca, koji su se prvenstveno zanimali istraživanjem simboličkih i značenjskih potencijala kulturnih oblika i reprezentacija, dok se danas, zahvaljujući utjecaju tzv. „performativnog obrata,“ veća pozornost poklanja istraživanju izvedbenih i inscenijskih aspekata kulturnih fenomena i praksi. Osim toga, kulturna historija danas širi svoje očiste i na fenomene prostornoga i vizualnoga, koje promatra kao složene društvene i kulturne konstrukcije iznimno velikog komunikacijskog i kognitivnog potencijala.

PT REDAKCIJA: Postoji li nova kulturna historija bez/nakon postmodernih koncepcija?

BLAŽEVIĆ: Kao što je već rečeno, nova kulturna historija je svojevrsan odvjetak poststrukturalističkih i postmodernističkih tendencija u historijskoj znanosti i stoga ju je nemoguće promatrati odvojeno od domene njezine vlastite proizvodnje. Ipak, nakon dvadesetak godina dominacije nove kulturne teorije u historijskoj znanosti, sve se očitije nameće nužnost njezine kritičke revizije. Tako Gabrielle Spiegel, jedna od najeminentnijih predstavnica i zagovornica nove kulturne historije, u nedavno objavljenoj knjizi *Practicing History* kritički detektira slabosti postmodernističkih tendencija u okviru historijske znanosti kao što su zanemarivanje problema historijskih aktera te analitičkih kategorija poput iskustva ili prakse. Zbog toga pledira za uvođenje „oslabljenog“ koncepta diskursa kao okvira koji kreira uvjete mogućnosti i konstitutivne elemente svake kulture, ali uz revizionistički naglasak na prakse, djelovanje i iskustva te adaptivne uporabe povijesno specifičnih kulturnih resursa.

PT REDAKCIJA: Mislite li da postmoderna potiče fikcionalitet, odnosno fiktivitet ispred faktiviteta; odvodi li od objektivnog i intersubjektivnog prema subjektivnom i intuitivnom?

BLAŽEVIĆ: Ponajprije valja upozoriti na olako i neprecizno korištenje termina „postmoderna“ koji se, posebice u krugovima konzervativnije orijentiranih povjesničara, često rabi kao diskvalifikacijska oznaka. Zbog toga je bolje govoriti o „poststrukturalizmu“ kao skupu teorija i intelektualnih praksi koje nastaju u kritičkoj opreci spram binarne logike strukturalizma. Osim toga, treba istaknuti da poststrukturalistički impostirana historijska znanost ne zagovara izjednačavanje historije i fikcije, nego samo upozorava na problematičnost „historijske istine“ koju proizvodi historiografski diskurs, jer je prošla stvarnost uglavnom jezično posredovana i nepristupačna neposrednom iskustvu. Time ne uništava vlastite disciplinarnost i epistemološke

temelje, već kritički istupa protiv interpretativnog imperijalizma tradicionalne historijske znanosti, odnosno uvjerenja da postoji samo jedno ispravno, „historijski“ ovjerovljeno tumačenje nekog povijesnoga fenomena, strukture ili procesa. Drugim riječima, poststrukturalistička historijska znanost ne promovira „subjektivnost,“ već autorefleksivnost i svijest o situacionosti i povijesnosti svakog analitičko-interpretativnog čina, pa tako i povjesničareve istraživačke prakse. Također, u metodološkom pogledu ne propagira intuitivnost i uživljanje, već inzistira na osvještavanju činjenice da je prošlost samo djelomično spoznatljiva i interpretabilna. Pri tome nipošto ne odustaje od aplikacije osmišljenih i istraživačkom pitanju primjerenih metodoloških postupaka i modela, već, upravo suprotno, otvoreno priznaje vlastitu „konstruktivnost.“

PT REDAKCIJA: U fokusu istraživanja novog historizma su „tekstualnosti povijesti“ i „povijesnosti teksta.“ Koja je razlika između tih dvaju izraza?

BLAŽEVIĆ: Novi historizam se nadovezuje na kulturni materijalizam, koji pak s eksplicitnim osloncem na tradiciju britanske marksističke socijalne historije nastoji prevladati klasičnu dihotomiju baza vs. nadgradnja, konceptualizirajući kulturu kao istodobno društveni, materijalni i simbolički proizvodni proces. Doista, u žarištu interesa novog historizma jest fenomen historizacije tekstova, odnosno tekstualna priroda povijesti, s time da se posebna pozornost poklanja i ispitivanju djelovanja mehanizama kulturne moći, poglavito u procesima konstrukcije subjektivnosti, roda, rase i klase. Spomenutom formulom novi historisti žele upozoriti na strukturnu međuovisnost (književnoga) teksta i povijesnoga konteksta, što se očituje u formativnom djelovanju književnih tekstova na kulturu i obratno, u njihovoj mogućnosti apsorpcije i modifikacije društvene i kulturne energije. To je, po mome mišljenju, vrlo važan uvid za svakog kulturnog historičara.

Evanthis Hatzivassiliou

Evanthis Hatzivassiliou je izvanredni profesor suvremene povijesti na Sveučilištu u Ateni. Jedan je od vodećih stručnjaka za grčku povijest za vrijeme Hladnog rata, što je i pokazao svojom studijom Grčka i Hladni rat 1952-1967 (2006.). U njegovoj je bibliografiji i nekoliko djela koja se bave problematikom Cipra u modernoj grčkoj povijesti, poput Britanija i međunarodni status Cipra 1955-1959 (1997.), te Ciparsko pitanje 1878-1960 — ustavni aspekt (2002.).

PT REDAKCIJA: Koji je značaj bitke kod Lepanta za Grke, uzmemo li u obzir velik broj Grka koji su bili u turskoj vojsci? Jeste li znali da je Hrvatska postavila spomen ploču kod Nafpaktosa u spomen Hrvatima koji su 1571. sudjelovali u bitci?

HATZIVASSILIOU: Bitka kod Lepanta važna je za narode Srednje Europe, jer je to bitan događaj u procesu zaustavljanja osmanskog napredovanja. Ipak, u grčkoj se povijesti ne smatra jednako važnom kao i zaustavljanje napredovanja na sjeveru Balkana. Grci su se, jer su ih Turci pokorili, morali boriti na njihovoj strani, iako je bilo dezertiranja iz osmanske mornarice. Nisam znao da je Hrvatska odala počast svojim mrtvima. To je dobra stvar.

PT REDAKCIJA: Koje je vaše mišljenje o grčkoj historiografiji općenito?

HATZIVASSILIOU: Smatram da nam razvoj grčke historiografije daje nadu, ali je nužno pokretanje dijaloga i bolje povezanosti sa međunarodnom znanošću. Ima mnogo novih, vrlo dobrih knjiga, posebno onih koje se bave 20. stoljećem. Današnje stanje je bolje od onoga prije dva ili tri desetljeća, ali još uvijek nije zadovoljavajuće.

PT REDAKCIJA: Možete li prokomentirati promjenu perspektive koja sada Grčku svrstava na periferiju Zapada, za razliku od prošlih vremena kad je smatrana središtem zapadne civilizacije?

HATZIVASSILIOU: Ustvari, Grčka povijest je uvijek zauzimala važno mjesto u europskoj kulturi. Nisam siguran da je grčka antička povijest periferna po svojoj važnosti; a grčka misao je oduvijek bila važna u oblikovanju europske misli. Ali, s druge strane, bolje je imati točnu, nego imati napuhanu ili degradiranu, sliku grčke povijesti

PT REDAKCIJA: Annie Peck je 1893. u svojem tekstu o Grčkoj i Ateni zapisala da Grci, poput Engleza, za svoje odlaske u Pariz ili Rim kažu da idu u Europu. Ima li još tragova takvog mentaliteta u Grčkoj?

HATZIVASSILIOU: Takva razmišljanja su donekle opstala, ali su smanjenog intenziteta, unatoč razvoju putovanja i populacijske (posebno studentske) mobilnosti. U slučaju Grčke, ovaj je osjećaj snažniji zbog geografske odmaknutosti od srca Europe. Štoviše, za vrijeme hladnog rata bio je pojačan grčki osjećaj odsječenosti od centra zapadnog svijeta. Ovaj dojam geografske izolacije još nije iskorišten, ali odnosi se na isključivo geografsku (ne kulturnu, društvenu ili političku) izolaciju.

PT REDAKCIJA: Što mislite o tvrdnji Arnolda Toynbeea da je privlačenje Grčke Zapadu u vrijeme grčkog rata za nezavisnost, bila „kletva koju je Zapad bacio na Grčku,“ te da je dovela do „spiritualne pauperizacije“?

HATZIVASSILIOU: Grčki nacionalni preporod je bio rezultat dugotrajnih spiritualnih, ekonomskih i političkih kontakata s Europom. Može se razumjeti da mnogi možda žale za gubitkom „tradicionalne“ Grčke, ali ne znam kako bi Grci preživjeli u modernom svijetu bez europski orijentirane modernizacije.

PT REDAKCIJA: Je li uspon zemalja Sredozemlja utjecao na politički položaj Grčke u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, posebno jer je tada bila izolirana i postala zemljom na europskoj periferiji?

HATZIVASSILIOU: Politički uspon zemalja Sredozemlja je vrlo dobro prihvaćen u Grčkoj. Ne samo da Grčka u drugoj polovici 20. stoljeća nije postala, gledano iz Europe, perifernom zemljom, nego je uspjela ostvariti svoj san potpune participacije u Europi preko članstva u Europskoj Uniji. Ovi čimbenici

nisu inkompatibilni jedni s drugima; uspon sredozemnih zemalja ne „ugrožava“ Grčku.

PT REDAKCIJA: Constantine Paparrigopoulos je, kad je govorio o „srednjem periodu,“ postavio temelje romantičarske verzije korijena moderne Grčke u petnaestom stoljeću. Kada su Grci ušli u novi vijek i koliko je „klasičnog“ još uvijek prisutno u Grčkoj?

HATZIVASSILIOU: Ne radi se samo o Paparrigopoulosu. Još prije njega, i sve do danas, povjesničari smještaju korijene stvaranja modernog grčkog identiteta u 13. i 14. stoljeće. Kad me pitate o ulasku Grčke u moderno doba, ovisi mislite li na oblikovanje etničkog/nacionalnog identiteta ili na puno prihvaćanje moderne znanosti i gospodarstva? Ako mislite na ovo drugo, onda bih rekao u 18. stoljeću. Grčki narod, kao i svi europski narodi, zadržava neke elemente svoje prošlosti iz raznih perioda. Klasično naslijeđe postoji uz ostale elemente. Naravno, moderni utjecaji su naglašeniji, iako su na njih utjecali stariji faktori. Radi se o čvrstom spletu, a ne o svojevrsnom „parkingu,“ gdje bi se utjecaji nalazili jedan pored drugog.

PT REDAKCIJA: Razlikuje li se javna percepcija Eleftheriosa Venizelosa od percepcije moderne grčke historiografije?

HATZIVASSILIOU: Uvijek postoji razlika između akademskog promišljanja povijesti i javne percepcije, iako ne mislim da u današnjoj Grčkoj ima bitne razlike između ta dva viđenja povijesti. Ovo bi se moglo protumačiti kao znak zrelosti modernog naroda. Isto vrijedi i za Venizelosa. On se smatra velikim ratnim i mirnodopskim vođom, iako su neki dijelovi njegovog rada svakako podložni kritici. Katkad ga je prilično pomodno kritizirati.

PT REDAKCIJA: Kako biste objasnili činjenicu da je Eleftherios Venizelos postao predsjednik

vlade za samo nekoliko mjeseci, bez stranačkog aparata koji bi ga podupirao? Kako ocjenjujete Venizelosovu politiku prema Grčkoj Makedoniji?

HATZIVASSILIOU: Što se tiče prvog pitanja, Venizelos je u Grčku došao 1910. nakon vojnog puča i revolucije, u trenutku kad su mnogi tražili novo vodstvo. Nije imao stranačku potporu, ali su ga vođe revolucije pozvali na preuzimanje političkog vodstva. Dakle, ipak je imao potporu jer je narod tražio novog vođu. Što se tiče drugog pitanja, Venizelosa politika prema Grčkoj Makedoniji sadrži mnoga pitanja, koja uključuju i ratnu i mirnodopsku politiku. Godine 1912. je hrabro odlučio ući u Prvi balkanski rat bez dogovora s Bugarskom o konačnom izgledu granica između dviju zemalja. Ovo je bio riskantan potez, ali je ispao povoljan za njega i za njegovu državu. Kasnije je pokušao obraniti Grčku Makedoniju od bugarskog revizionizma (i jugoslavenskog hegemonizma 1920-ih), kako bi osigurao gospodarski i društveni razvoj te regije.

PT REDAKCIJA: Kako moderna grčka historiografija promatra predratni režim generala Metaxasa?

HATZIVASSILIOU: Metaxasova diktatura se smatra time što jest – diktaturom. Međutim, priznaje se da se vrlo hrabro suprotstavila fašističkoj Italiji i nacističkoj Njemačkoj, te je time ostvarila prvu pobjedu Saveznika u kontinentalnoj Europi u zimi 1940./41.

PT REDAKCIJA: Constantinos Karamanlis je često nazivan „anglo-američkom marionetom“ preko koje je izdan Cipar. Ima li istine u tome?

HATZIVASSILIOU: Nema. U zadnjih dvadeset godina je napisano mnogo knjiga i obavljeno mnogo istraživanja o Cipru, te je ovo pitanje riješeno.

PT REDAKCIJA: Koliko je bila realna mogućnost izbijanja grčko-turskog rata u pedesetim i šezdesetim godinama, rata kojeg se pribojavala američka administracija?

HATZIVASSILIOU: Pedesetih godina je postojala mogućnost rata, ali je bila slaba; dvije vojske nisu bile suprotstavljene na samom Cipru. Tek je šezdesetih godina grčko-turski sukob oko Cipra militarizirao, te je postojala stvarna opasnost rata. Mislim da nitko ne sumnja u mogućnost grčko-turskog rata u tom vremenu.

PT REDAKCIJA: Koliki je bio utjecaj sueske krize na „ciparsko pitanje,“ uzmemo li u obzir da je britanska strana bila duboko involvirana u oba problema?

HATZIVASSILIOU: Utjecaj je bio znan. Britanci su, suočeni s velikom krizom na Bliskom istoku, Tursku prihvatili kao strateškog partnera u ciparskom pitanju, te su odlučili Turskoj ne praviti probleme oko Cipra. Nije slučajnost da su Britanci prihvatili mogućnost podjele Cipra u prosincu 1956., nakon sueske krize. Ovo je britansko prihvaćanje podjele kasnijih desetljeća postalo noćna mora za grčku stranu.

PT REDAKCIJA: Koje su kulturne i intelektualne razlike između Grčke Makedonije, grčkih gradova i grčkih otoka? Jesu li bile velike na početku dvadesetog stoljeća?

HATZIVASSILIOU: U Grčkoj Makedoniji ima važnih grčkih gradova, tako da smatram da nije moguće govoriti o razlici između Grčke Makedonije i gradova. S druge strane, Grčka je na geografskom raskrižju, pa se uvijek u obzir mora uzeti maritimni i kontinentalni aspekt. U ovom kontekstu, normalno je postojanje razlika između kontinentalne Grčke (ne samo Grčke Makedonije, nego i Epira, Tesalije, Rumelije i Peloponeza), i Egejskih ili Jonskih otoka. Ima razlika i između samih otoka – naprimjer

između malog otočja posred Egejskog mora, Krete i Krfa. Ali ovakve su razlike normalne unutar nacionalne zajednice, te su prisutne kod svih europskih nacija. Na početku 20. stoljeća razlike su bile veće zbog osmanlijske okupacije. Grčka Makedonija, Epir i Zapadna Trakija su bile provincije multietničkog carstva, koje je bilo slabo razvijeno.

PT REDAKCIJA: Kako vi gledate na problem Bivše Jugoslavenske Republike Makedonije? Radi li se u njenom slučaju o političkom cjeplidlačenju ili se, pak, radi o stvarnoj i važnoj političkoj prepriki?

HATZIVASSILIOU: Čvrsto vjerujem da se radi o stvarnom političkom problemu. Bivša Jugoslavenska Republika Makedonija je jedna od tri dijela geografske regije Makedonije, a vjerujem da niti jedan od tih dijelova ne bi smio monopolizirati ime cijele regije. Ovo bi moglo stvoriti goleme političke i kulturne probleme u budućnosti. Nazvati državu samo „Makedonija“ značilo bi pretvoriti je u legitimnog potraživača druga dva dijela regije. Ali molio bih vas da zadržite na umu da sam kritičan prema prvotnoj (1991.-95.) grčkoj poziciji po kojoj bi se ime „Makedonija“ moglo koristiti za samo grčki dio.

PT REDAKCIJA: Kako biste objasnili „bulgarizaciju“ Komunističke partije Grčke prije Drugog svjetskog rata, posebno u svjetlu komunističke politike prema grčkoj Makedoniji? Je li to vrijeme stvaranja dihotomije – komunizam nasuprot grčkom patriotizmu?

HATZIVASSILIOU: Smatram da je pretjerano govoriti o „bulgarizaciji“ KP Grčke. Diljem cijelog svijeta komunističke partije su, ustvari, bile samo lokalne ispostave globalnog komunističkog pokreta, koji je sjedište imao u Moskvi. Moskva je donijela odluku o Makedoniji – iako je Georgij Dimitrov odigrao ulogu u toj odluci.

Ipak, ovo se ne bi moglo izjednačiti s „bulgarizacijom“ grčkih komunista.

S druge strane, jasno je da je KP Grčke dva puta donijela odluke koje su išle u prilog bugarskoj poziciji u makedonskom pitanju: 1920-ih je prihvatila odluku Kominterne, kao i 1949. usred građanskog rata. Jasno je da su ove odluke išle u prilog protivnika grčkih komunista, te su zbog toga mogle denuncirati KP kao organizaciju opasnu po naciju. Ovo je postalo dijelom druge nacionalne podjele u Grčkoj 20. stoljeća.

PT REDAKCIJA: Biste li se složili s tvrdnjom Ioannisa Zeleposa da je „Megali idea,“ na kraju devetnaestog stoljeća definirana etničkim mjerilima, postala nespojivom s tim osnovnim konceptom nakon razvoja događaja u prva dva desetljeća dvadesetog stoljeća?

HATZIVASSILIOU: Ova mi teza nije potpuno poznata. Čak i 1919.-20. Grčka je potraživala samo one teritorije za koje su državni službenici procjenjivali da su većinski grčki. Uzmimo za primjer činjenicu da Venizelos na Pariškoj mirovnoj konferenciji nije tražio Konstantinopol.

PT REDAKCIJA: Što moderna grčka historiografija misli o politici razmjene stanovništva između Grčke i Turske?

HATZIVASSILIOU: Opisuje se kao iznimno traumatično iskustvo i vrlo teška mjera. Također postoji tendencija pričanja o „genocidu“ nad Grcima u Pontu. Ipak, grčki povjesničari naglašavaju da je razmjena stanovništva tek druga epizoda u jednom većem događaju: nadiruća turska vojska je već do kraja kolovoza 1922. protjerala golem broj Grka, pa je razmjena, dogovorena u siječnju 1923., ustvari bila prihvaćanje svršenog čina.

PT REDAKCIJA: Zašto se doima da je većina literature o grčkom građanskom ratu preglasila utjecaj razlika ljevice i desnice?

HATZIVASSILIOU: Za vrijeme hladnog rata bilo je prirodno tumačiti Grčki građanski rat kao balkanski sukob velikih sila preko Grka. Dvije strane, desnica i ljevica, odgovarale su dvama blokovima. Međutim, gledajući iz perspektive grčke povijesti, jasno je da se grčka ljevica sukobila sa svim ostalim političkim snagama – desnicom, centrom i lijevim centrom.

PT REDAKCIJA: Od 1945. do danas je bilo 46 vlada u Grčkoj. Je li ta politička nestabilnost oslabila grčki društveni i gospodarski razvoj ili je situacija slična onoj u Italiji, gdje slična politička nestabilnost nije oslabila razvoj?

HATZIVASSILIOU: Zapravo, bilo je više stabilnih vlada nego što se misli. Bilo je perioda nestabilnosti 1944.-52., 1963.-67. i 1989.-90. Bilo je i „tehničkih vlada“ koje su bile formirane kako bi se održali izbori, a nakon njih bi podnosile ostavku – zbog toga je velik broj vlada. Međutim, grčke su vlade inače bile dugotrajne, kao u razdoblju od 1952. do 1963., i nakon 1974. godine. Ovo je jedan od razloga grčkog gospodarskog uspjeha. Ne vjerujem da bi talijanski politički sustav primijenjen na Grčku bio uspješan: Italija ima jaku birokraciju koja bi nastavljala posao uprave nakon pada vlade. Grčka nema sličnu birokraciju; vlade su puno važnije u implementaciji odluka nego u Italiji.

PT REDAKCIJA: Vanjska politika Andreasa Papandreoua se često ocjenjuje kao promašena. Kako objasniti neobične i ksenofobične poteze, poput negativnog pogleda na NATO i EZ, ili „mirovne inicijative šestorice“ iz 1984.?

HATZIVASSILIOU: U ovom se slučaju radilo o osjećaju Grka da su njima upravljale velike sile, osobito SAD. Dolazak vojne diktature 1967.-74. na vlast često je pripisivan SAD-u, što smatram pogrešnim. Američka neaktivnost tijekom turske invazije Cipra u srpnju i kolovoza 1974. također je loše prihvaćena. Papandreouova naočigled antiamerička politika ili njegove

inicijative u Trećem svijetu moraju se promatrati u ovom kontekstu. Zbog tih razloga bile su vrlo popularne u Grčkoj.

PT REDAKCIJA: Ima li danas u Grčkoj averzije prema modernizaciji i stvaranju građanskog društva, averzije koja je bila vrlo prisutna u osamdesetima? Je li ona posljedica politika Papanderoua i Simitisa? Zašto vrlo sposoban političar poput Papandreoua nije uspio modernizirati Grčku, iako su u njegovu vremenu reforme koje bi to omogućile mogle biti najbolje izvedene?

HATZIVASSILIOU: Nisam siguran kolik je bio razvoj građanskog društva 1980-ih – potpuno suprotno, bilo je to vrijeme dominacije stranaka u društvu. Papandreou je možda želio uspostaviti snažnu stranku, pa je koristio gospodarstvo i državne strukture kako bi to postigao. Nije posve točno da nije bilo modernizacije društva tijekom njegove vladavine. Primjerice reforma obiteljskog prava i jednakosti spolova; priznavanje komunističkog otpora tijekom rata, stvaranje nacionalnog zdravstvenog sustava osiguranja. Ustvari, žudnja za modernizacijom uvijek je prisutna kod grčkog naroda.

PT REDAKCIJA: Je li „spiritualno“ ikad nadjačalo „političko“ u modernoj Grčkoj? Kako objasniti Athos u jednom modernom, građanskom i sekularnom društvu?

HATZIVASSILIOU: Manastiri na Athosu imaju *sui generis* autonomiju još od kraja 10. stoljeća. Oni nemaju politički utjecaj u Grčkoj. U modernizacijskim nastojanjima nije bilo potrebno smetati ovakvom uređenju odnosa. Mislim da „spiritualno“ nije važnije od „političkog“ u Grčkoj.

PT REDAKCIJA: Nedavno je u Grčkoj došlo do kontroverzi oko izdavanja školskog udžbenika iz povijesti jer je Grčka Pravoslavna Crkva rekla da ublažava turske brutalnosti u ratu od

1919. do 1922. Koje mišljenje imate o udžbenicima koji pokušavaju dati multipolarnu perspektivu, te su stoga često kontroverzni na Balkanu?

HATZIVASSILIOU: Prigovori na ovaj udžbenik nisu došli samo iz redova Crkve, nego s cijelog političkog spektra, od krajnje desnice do krajnje ljevice. Udžbenik nije kritiziran zbog multipolarnih perspektive, nego zbog nespominjanja nasilnog protjerivanja grčkog stanovništva iz Male Azije. U njemu je napisano: „Grčka je vojska poražena, a Grci se okupljaju u luci Smirne;“ ovo je bio sav tekst posvećen događaju tijekom kojeg je protjerano 1,2 milijuna Grka i 400 000 Turaka, uz goleme ljudske žrtve. Naravno, nije poželjno vidjeti javne reakcije protiv objavljivanja jednog udžbenika, ali, opet, udžbenik ne bi smio imati tolike činjenične greške i propuste. Molim vas, zadržite na umu da sam autor jednog drugog udžbenika koji je krajnja desnica optužila da nije dovoljno „anti-bugarski“ i „anti-makedonski“ nastrojen oko makednoskog pitanja. Iako nas je napadala radikalna desničarska stranka (LAOS), nismo imali nikakve činjenične greške u tekstu, a reagiranja nisu bila ista u cijelom društvu; jednostavno su se zaboravila. Ključno je pisati točno; time se smanjuju tenzije.

PT REDAKCIJA: Koja je važnost nemira u modernoj grčkoj povijesti, uzmemo li u obzir nedavne prosvjede u Ateni? Ima li Grčka, poput Francuske, razvijenu povijest nemira?

HATZIVASSILIOU: Pa, čini se da sad ima... Ne mogu donijeti neki konačan sud o nedavnim nemirima. Tek će se pokazati je li nihilizam, tako glasno izražen u Ateni u prosincu 2008., izolirana pojava ili ćemo je zapaziti u drugim zapadnim društvima. Nadam se da će se pokazati izoliranim incidentom.

Razgovor

Charles W. Ingrao

Charles W. Ingrao predaje na Sveučilištu Purdue u Indiani (SAD). Doktorat je stekao 1974. godine na Sveučilištu Brown. Područje njegovog interesa je europska povijest, prvenstveno srednjoeuropska, s užom specijalizacijom na ranonovovjekovnu povijest Habsburške Monarhije. Na tom području ostvario je zavidnu sveučilišnu karijeru koju potkrijepljuju brojne publikacije, a od 1995. godine bio je urednik *Austrian History Yearbook*, dok je 1997. godine vršio funkciju glavnog urednika serije „Central European Studies“, čiji je izdavač Purdue University. Od njegovih djela treba izdvojiti: *The Habsburg Monarchy, 1618-1815* (New York: Cambridge University Press, 1994), *The Hessian Mercenary State: Ideas, Institutions, and Reform under Frederick II, 1760-1785* (Cambridge University Press, 1987), *In Quest and Crisis: Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy* (West Lafayette, IN, Purdue University Press, 1979). Početkom devedesetih godina svoje znanstvene interese preusmjerava na proučavanje etničkog konflikta i pitanja koegzistencije na Balkanu na zalazu 20. stoljeća te vodi *The Scholars' Initiative: Confronting the Yugoslav Controversies*.

PT REDAKCIJA: Josip I., kako je opisan u ranoj historiografiji, smatra se inferiornim svojem ocu Leopoldu, bratu Karlu i vojnom zapovjedniku Eugenu Savojskom. Vi ste jedan od prvih biografa Habsburgovaca koji je istaknuo njegovu važnost i stručnost vođenja dvora. Kako ste uspjeli stvoriti takvu promjenu u percepciji?

INGRAO: Josipov imidž je oslabljen idoliziranjem princa Eugena i zbog percepcije da je njegova vladavina završila prije nego je uspio dovršiti mnoge svoje značajne pothvate. Moj rad se fokusirao na njegova postignuća i na načine na koje ih je ostavrio uz pomoć svoje talentirane ministarske ekipe.

PT REDAKCIJA: Neki povjesničari vjeruju da je Habsburška Monarhija bila povijesna anomalija zbog svoje vrlo kompleksne političke strukture. Vi ste često svrstavani među one povjesničare koji vjeruju da je ista kompleksnost struktura garantirala monarhijsko samoočuvanje, te time osigurala *longue durée* preko modela kriza i reakcija na krize. Zašto vjerujete da je ovo drugo stajalište ispravno?

INGRAO: Vjerujem da je većina velikih povijesnih figura motivirana potrebom reagiranja na krizu. Naravno, neki su u tome uspješniji od drugih. Nasuprot tome, vlasti koje ne osjete prijetnju znaju se uljuljkati mišljenju da su sigurni, te propuste preduhitriti probleme.

PT REDAKCIJA: Može li se vaša knjiga *The Habsburg Monarchy 1618-1815* promatrati kao „prednastavak“ *Habsburške Monarhije 1809-1918* A.J.P. Taylora?

INGRAO: Ne, jer središnja teza moje knjige (naglašena u epilogu drugog izdanja) prepoznaje ključne strukture koje su mogle biti održane, ali su se nepovratno promijenile pod devetnaestostoljetnim Habsburgovcima. Također, moja knjiga naglašava u kakvom je dobrom položaju

bila Monarhija 1815., te odbija pretpostavku da je bila osuđena na propast.

PT REDAKCIJA: Koliko je augsburško pravilo *cuius regio, eius religio* utjecalo na razvoj apsolutističke vladavine, poput one Luja XIV., kod stalnih neprijatelja Austrije, u Francuskoj?

INGRAO: Rekao bih da je tadašnji duh apsolutizma, koji je djelomično odgovor na vjerske konflikte, inspirirao *cuius regio, eius religio*.

PT REDAKCIJA: Mislite li da su narodi Srednje i Istočne Europe sve manje svjesni svoje zajedničke habsburške baštine?

INGRAO: Nacionalne države koje su stvarane od 1878. do 1918. mogle su se potvrditi jedino odbijanjem politika i pozivanjem na pravednost postojanja multinacionalnih zemalja. Sistematičnim ignoriranjem habsburške prošlosti regije, iz javnog pamćenja izbrisale su taj alternativni oblik vladavine koji je prilično dobro funkcionirao, ali je ostao bez zastupnika nakon 1918. To je klasičan primjer pobjedničkog pisanja povijesti.

PT REDAKCIJA: Kako ste od povjesničara koji se bavio ranonovovjekovnom Habsburškom Monarhijom postali povjesničar koji radi na proučavanju kontroverzi oko bivše Jugoslavije?

INGRAO: Kada su 1991. godine počeli ratovi u Jugoslaviji, bio sam voditelj *Organisation of Habsburg Historians* u SAD-u i Sjevernoj Americi. Molio sam svoje kolege, stručnjake za nacionalizam u Habsburškoj Monarhiji, da istupe i kontaktiraju medije i političare koji su donosili vrlo loše odluke zbog svog neznanja. Ipak, moji kolege nisu bili voljni napraviti takve istupe. No, masakr u Srebrenici me je najviše naljutio. Jutro nakon toga sam nazvao svoj sveučilišni odsjek i u osam ujutro priopćio kolegici da sam upravo postao moderni

povjesničar. Posvetio sam svoje vrijeme uvjeravanju osoba u američkoj vladi o pravoj naravi Balkana. Naime, narodi su tamo stoljećima živjeli zajedno, bez vjekovnih mržnji; bio sam svjestan toga kao povjesničar Habsburgovaca. Zbog toga je došlo do promjene. Nisam više mogao napisati knjigu o razgovoru Kaunitza i Marije Terezije kada su deseci tisuća ljudi umirali zbog mitova o nemogućnosti koegzistencije.

PT REDAKCIJA: Kako pronaći konsenzus među povjesničarima s Balkana u vezi *Scholar's Initiative* projekta, a zatim i konsenzus s njihovim kolegama na Zapadu?

INGRAO: Na Zapadu je konsenzus, u dobrom dijelu, već postojao. Tamo su znanstvenici lakše prihvaćali „neugodne činjenice“ koje su se ticale svake zaraćene strane. Zadatak je bio uvjeriti znanstvenike iz država sljedbenica u isto. Ključna je stvar bila skupiti ljude kako bi proučavali iste dokumente, nakon čega bi svakom od njih, osobito onima koji su se smatrali znanstvenicima, postalo vrlo teško negirati dokaze pred kolegama. Ovo je bilo najevidentnije kod naših srpskih kolega, koji su se projektu pridružili sa znanjem o tome što su učinile Miloševićeve snage, ali su htjeli ponovno izgraditi veze s ostatkom znanstvene zajednice. Međutim, na kraju je svaka „strana“ morala priznati nešto „neugodno.“

PT REDAKCIJA: Koliko je, imajući na umu goleme prepreke koje su Vam bile na putu, Vašeg osobnog zalaganja bilo potrebno za ostvarenje inicijative *Scholar's Project*?

INGRAO: Rad na projektu je postao stalnim poslom, zbog toga što je postojao neograničen broj povjesničara, novinara i državnih službenika koje smo mogli angažirati. Dvije mjere utrošenog vremena su brojka od više od 25000 mailova vezanih uz *Scholar's Project* i broj mojih letova na Balkan (38), Washington, DC (oko 30),

te raznih konferencija u SAD-u, Kanadi, Austriji, Njemačkoj i Velikoj Britaniji (oko 10).

PT REDAKCIJA: Je li za vođenje *Scholar's Projecta* potrebno više političkih ili povjesničarskih sposobnosti?

INGRAO: Za mene, da. Uvijek sam volio putovati. Ipak, potrebe „osobne diplomacije“ su zahtijevale da naučim kako biti što strpljiviji, taktičniji i pristojniji – što nisu karakteristike urođene Newyorčanima.

PT REDAKCIJA: Imaju li povjesničarske inicijative snagu nadići povijesne mitove i supostojanje raznih „istina“ koje su kreirane, perpetuirane i očuvane kroz razne političke sfere?

INGRAO: Inače sam optimist, te me vodila ideja da pažljivo složena znanstvena inicijativa može imati utjecaja. Vrijeme će pokazati koliko će ustvari imati utjecaja.

PT REDAKCIJA: Biste li nam mogli objasniti razliku između današnjih srpskih povjesničara i onih prije dvadeset godina, s obzirom na njihova politička uvjerenja?

INGRAO: Malo današnjih srpskih povjesničara negira činjenice, te su oni zbog toga najznačajniji element u mogućnostima stvaranja zajedničkog narativa.

PT REDAKCIJA: Kazali ste da je projekt bio i ostao Srbocentričan? Zašto to mislite?

INGRAO: To je tako jer oni imaju najveći teret u predstavljanju teških činjenica iz 1990-ih svojem narodu. Što ih je veći broj, bit će im lakše preduhitriti ili izdržati napade koji ih očekuju kad se knjiga o projektu izda na njihovom jeziku. Kosovski, bosanski, hrvatski i slovenski povjesničari se moraju suočiti s mnogo manje „neugodnih činjenica,“ ali njihova spremnost

na součavanje s njima će pojačati sposobnost srpske javnosti za prihvaćanjem istine.

PT REDAKCIJA: Koji je, po Vašem mišljenju, dokaz „dogovora“ između Radovana Karadžića i Richarda Holbrookea u vezi s njegovom navodnom slobodom od kaznenog progona?

INGRAO: Dva visoko pozicionirana službenika američkog State Departmenta, koji su dobro poznavali Holbrookove radnje, izravno su razgovarali s našim kolegama. Treća osoba, pokojni veleposlanik Robert Frowick, dao nam je slične podatke, koje smo zatim potvrdili kod bivšeg bosanskog ministra vanjskih poslova Šaćirbeja.

PT REDAKCIJA: Koja je današnja uloga Daytonskog sporazuma u Bosni; je li to još uvijek okvir koji garantira napredak, ili omogućuje sasvim suprotno?

INGRAO: Ugovor je uspješno okončao ratne sukobe; to je njegova najveća ostavština. Međutim, cijena toga je bila stvaranje bizantinski kompleksne strukture vlasti koja ne može ostvariti državni napredak. Bosanski Srbi mogu birati hoće li trpjeti posljedice trajne disfunkcionalne vlasti ili će vjerovati međunarodnoj zajednici koja će ih zaštititi od tiranije trenutačne bosanske tanke većine.

PT REDAKCIJA: Koja je važnost ove regije u američkoj historiografiji nakon završetka hladnoga rata?

INGRAO: Bila je gotovo bez ikakvog praktičnog značaja, te je zato SAD dugo odbijao intervenirati. Osnovna historiografska pouka koju možemo izvući je da države djeluju u vlastitom interesu, a kad interesa nema, uopće ne djeluju. Naravno, masakr u Srebrenici je posramio SAD u tolikoj mjeri da je odlučio podržati vojnu intervenciju u BiH (1995.) i na Kosovu (1999.), čiji je uspjeh možda inspirirao Georgea W. Busha na upotrebu sile u Iraku (2003.).

Božena Vranješ-Šoljan

Stanovništvo Banske Hrvatske

Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.

2009., 301 str., format 17,5 x 24,5 cm, tvrdi uvez u boji

Knjiga Stanovništvo Banske Hrvatske donosi jedinstvenu analizu demografskog razvoja Hrvatske od 1850. do 1910. na temelju popisa stanovništva. Demografsku sliku Hrvatske autorica je oblikovala prateći društveno-povijesne promjene u Bansknoj Hrvatskoj i njezinu okruženju.

Knjiga je namijenjena svima onima koji žele više saznati o stanovništvu Banske Hrvatske te o korijenima i uzrocima nepovoljnog demografskog stanja današnje Hrvatske.

Dr. sc. Božena Vranješ-Šoljan redovita je profesorica na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Pored ostalih radova, objavila je knjige Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća i Gradišćanski Hrvati: između tradicije i suvremenosti.

Izdavač: EDUCA NAKLADNO DRUŠTVO

ISBN: 978-953-6101-77-1

Robert Matijašić:

Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana

292. str.

Knjiga predstavlja sintezu povijesti hrvatskih zemalja u antičko doba, od grčke kolonizacije do dolaska Dioklecijana na carsko prijestolje. Strukturirana je u sedam poglavlja (*Uvod, Prapovijesni etnički supstrat, Grčka kolonizacija, Ratovi s Rimljanima i rimsko osvajanje Ilirika, Ilirik u vrijeme Cezara i Oktavijana Augusta, Dalmacija i Panonija: oblikovanje provincija, Dalmacija i Panonija u II. i III. stoljeću*).

Svako poglavlje ima bibliografiju, komentirani pregled najvažnijih monografija, znanstvenih studija i znanstvenih članaka o pojedinom razdoblju, tako da čitatelj može proširiti obzore saznanja.

Dr. Robert Matijašić je rođen u Puli 1957., diplomirao je arheologiju i engleski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1979. godine. Od 1996. godine radi na Pedagoškom fakultetu u Puli Sveučilišta u Rijeci (danas Sveučilište Jurja Dobrile u Puli), gdje predaje predmete povijesti staroga vijeka. Objavio šest knjiga, gotovo osamdeset znanstvenih i pedesetak stručnih priloga u zbornicima i časopisima Hrvatske i svijeta.

Izdavač: LBYKAM INTERNATIONAL

ISBN: 978-953-7534-31-8

Francis Wheen

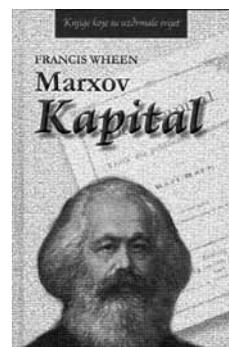
Marxov Kapital

21 cm, tvrdi uvez

Karl Marx se svojim životnim djelom *Kapital* trajno urezao u povijest čovječanstva. Je li njegova analiza društvenih odnosa ispravna ili promašena? Je li uistinu točno predvidio krizu kapitalizma? Suočeni s realitetom posvemašnje krize, mnogi i danas posežu za Marxovim djelom. Francis Wheen u svojoj je knjizi na vrlo pristupačan način opisao glavne ideje Marxova *Kapitala* te prikazao okolnosti njegova postanka i recepcije.

Izdavač: SREDNJA EUROPA

ISBN: 978-953-6979-67-7

Stefano Petrunaro

Pisati povijest iznova

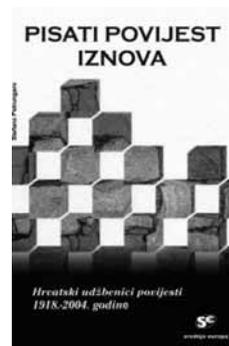
Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine

24 cm, tvrdi uvez

U knjizi su analizirani događaji i povijesni likovi kroz njihove historiografske re-interpretacije. U prvom dijelu autor rekonstruira razvoj hrvatskoga školskog sustava i različitih kulturno-prosvjetnih i školskih politika u dvadesetom stoljeću. U drugom dijelu čitatelj može pratiti rekonstrukciju historiografskih iskustava pojedinih i najvažnijih "mjest a sjećanja" hrvatske povijesti.

Izdavač: SREDNJA EUROPA

ISBN: 978-953-6979-60-8

Autoportret jednog intelektualca u doba socijalizma

Pisma Stojana Dimitrijevića supruzi Miri

24 cm, ilustracije, tvrdi uvez

Knjiga pisama i crteža arheologa i sveučilišnog profesora u Zagrebu supruzi Miri Kolar iz razdoblja 1954.-1964. izuzetno plastično prikazuje svijet hrvatskoga intelektualca u doba socijalizma. Pišući s različitih arheoloških istraživanja, znanstvenih stipendija i ostalih mjesta u kojima se kretao, a osobito crtežima koje je stavljaao u gotovo svako pismo, Stojan Dimitrijević ostavio je svjedočanstvo o jednom vremenu i zemlji u kojoj je djelovao i stvarao. Stojan Dimitrijević bio je jedan od najznačajnijih hrvatskih arheologa druge polovice 20. stoljeća, a njegova supruga Mira Kolar poznata je povjesničarka.

Izdavač: SREDNJA EUROPA

ISBN: 978-953-6979-65-3

Andrija Štampar

Dnevnik s putovanja 1931.-1938.

24 cm, ilustracije, tvrdi uvez

Ugledni hrvatski liječnik, ekspert međunarodnih zdravstvenih organizacija, dr. Andrija Štampar vodio je ovaj *Dnevnik* na svojim putovanjima po svijetu između 1931. i 1938. godine. Susretao se s različitim ljudima, od predsjednika i ministara do diplomata i glasovitih profesora i znanstvenika. Bio je svjedok brojnih događaja, poput talijanske okupacije Abesinije, Japansko-kineskog rata, sovjetskih petoljetki, pojave diktatura u Europi. U *Dnevniku* je opisivao i male povijesti, sudbine običnoga čovjeka, u vrtlozima rata, neimaštine, bolesti i osobnih tragedija. U *Dnevniku* se prepleće i Štamparov osobni životni put te život njegove obitelji.

Izdavač: SREDNJA EUROPA

ISBN: 978-953-6979-57-8

Marc Bloch

Apologija historije ili zanat povjesničara

21 cm, tvrdi uvez

Radi se o klasičnom djelu o historiografskom istraživanju i, ujedno, o knjizi u kojoj Marc Bloch, jedan od osnivača najpoznatije povjesničarske škole 20. stoljeća, škole *Annales*, razmišlja o prirodnom smislu povijesne znanosti. Autor je knjigu napisao tijekom Drugoga svjetskog rata (u kojem je kao Židov i pripadnik francuskog pokreta otpora i stradao), a u izvorniku je objavljena posmrtno, 1949. godine. Otada neprestano do danas ova knjiga ima utjecaja na historiografsku struku, ali i na širu društvenu i kulturnu zajednicu.

Izdavač: SREDNJA EUROPA

ISBN: 978-953-6979-61-5

Davor Dukić (ur.)

Kako vidimo strane zemlje

Uvod u imagologiju

24 cm, meki uvez

Uz kritički predgovor Davora Dukića, zbornik donosi devet kanonskih teorijskih tekstova poznatih europskih imagologa. Ova će knjiga u hrvatskoj znanosti o književnosti te srodnim disciplinama poslužiti kao uvod u imagologiju. Čitatelj u njoj može naći dovoljno poticaja za promišljanje problema poput odnosa vanjskog/ ideološkog i unutrašnjeg/ estetičkog pristupa književnosti, međuovisnosti predodžbi o sebi i drugome te povijesne promjenjivosti, kontradiktornih značenja i pragmatičkih funkcija nacionalnih stereotipa.

Izdavač: SREDNJA EUROPA

ISBN: 978-953-6979-68-4

Ivica Šute

Slogom slobodi!

Gospodarska sloga 1935.-1941. godine

24 cm, ilustracije, tvrdi uvez

Gospodarska sloga bila je organizacija što ju je Hrvatska seljačka stranka osnovala polovicom tridesetih godina 20. stoljeća, a cilj joj je bio poboljšanje životnih uvjeta seljaštva u Hrvatskoj. U deset poglavlja knjige prikazano je kako je ta važna organizacija nastala i djelovala. Autor daje napomene o preduvjetima osnivanja, o organizacijskoj strukturi i djelovanju pojedinih organizacija Gospodarske sloge. Posebno je obrađeno djelovanje Gospodarske sloge u razdoblju Banovine Hrvatske, kao i završetak njezina djelovanja nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske.

Izdavač: SREDNJA EUROPA

ISBN: 978-953-6979-47-9

Igor Duda

Pronađeno blagostanje

Svakodnevni život u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih

24 cm, ilustracije, tvrdi uvez

U Hrvatskoj je sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća započelo masovno sudjelovanje u potrošačkoj kulturi koja je ranije bila ograničena samo na neke društvene slojeve. Autor je pozornost usmjerio na četiri teme od posebne važnosti: odnos politike prema konzumerizmu i načine funkcioniranja potrošačke kulture, opremanje kućanstva trajnim potrošnim dobrima, nabavu i korištenje automobila te uključivanje u masovni turizam. U knjizi se opisuje svakodnevni život potrošača, njihove želje za novim i suvremenim, odnos ponude i potražnje, te dostignutu razinu životnoga standarda.

Izdavač: SREDNJA EUROPA

ISBN: 978-953-6979-71-3

Vesna Lisičić

Pisma kažu...

Rukopisi na francuskom jeziku u ostavštini grofova Zrinskih

19 cm, ilustracije, meki uvez

Autorica je pisma na francuskom jeziku iz rukopisne ostavštine grofova Zrinskih obradila s lingvističkog i kulturološkog aspekta. U knjizi se govori o poliglotskom okruženju Zrinskih čiji su pripadnici preko ovih pisama vjerojatno saznavali što se zbiva u zapadnoj Europi. Transliterirano je i prevedeno 11 pisama te su sustavno i sintetski analizirane jezične značajke tih pisama.

Izdavač: SREDNJA EUROPA

ISBN: 978-953-6979-66-0

Upute suradnicima

Evo nekoliko primjera navođenja djela u popisu literature:

„humanistički“ stil:

- a) Olujić, Boris. *Povijest Japoda*. Zagreb: Srednja Europa, 2007.
- b) Burke, Peter. *Što je kulturalna povijest?* Zagreb: Antibarbarus, 2006.
- c) Zöllner, Erich i Therese Schüssel. *Povijest Austrije*. Prevele s njemačkog Vlatka-Ana Dujić i Sonja Ledinić. Zagreb: Barbat, 1997.
- d) Jukić, Ivana. „Zagrebački biskup Emerik Esterhazy i čl. 7./ Hrvatska pragmatička sankcija iz 1712.“ magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005.
- e) Ingrao, Charles W. i Andrew L. Thomas. „Piety and Power: The Empresses Consort of the high Baroque.“ U: *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, ur. Clarissa Campbell Orr, Cambridge University Press, 2004.: 107.-131.
- f) Benton, Tim. „Dreams of Machines: Futurism and l’Esprit Nouveau.“ U: *Journal of Design History* 3/1 (1990), 19.-34.

Časopis studenata povijesti **Pro tempore** objavljuje eseje, članke, rasprave, seminarske i diplomske radove iz povijest i srodnih disciplina, pregledne članke koji podliježu recenzentskom postupku. Seminarski i diplomski radovi te radovi izrađeni prema temi broja moraju imati dvije pozitivne recenzije, a ukoliko je jedna od njih negativna, konačni sud donosi redakcija časopisa. Sve ostale navedene kategorije radova moraju imati barem jednu pozitivnu recenziju. Također, objavljuju se i recenzije i prikazi hrvatskih i stranih knjiga, časopisa i filmova, referati sa stručnih skupova, kronike i izvještaji sa znanstvenih skupova, predavanja i tribina, prijevodi, intervjui i historiografske znanstvene bibliografije. Te kategorije na podliježu recenzentskom postupku. Svaki rad ponuđen za objavljivanje redigiraju članovi uredništva. Uredništvo zadržava puno pravo da rukopis redakcijski prilagodi zahtjevima časopisa i standardima hrvatskog književnog jezika. Rukopisni materijali se ne vraćaju.

Radovi se uredništvo dostavljaju osobno ili poštom na adresu: Časopisa „Pro tempore,“ Klub studenata povijesti – ISHA Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, te u digitalnom obliku na pt.redakcija@gmail.com (elektronska pošta redakcije) ili na CD ROM-u, prenosivoj memoriji i sl.

Svi prilozi moraju biti pisani na računalu u jednoj od inačica programa MS WORD (od 2003 nadalje) ili iznimno u nekom od programa koji su kompatibilni s MS WORD-om. U gornjem desnom uglu prve stranice treba navesti sljedeće podatke: ime i prezime, naziv i adresu fakulteta, zvanje i/ili studijsku grupu/studijske grupe, broj telefona i elektroničku poštu. U tekst valja jasno naznačiti mjesto svakog grafičkog priloga (tablica, crteža, grafikona i sl.). Grafički prilozi se prilažu u originalu, numerirani i svaki na posebnoj stranici zajedno sa svojim nazivom.

Uz članak (raspravu, seminarski ili diplomski rad i sl.) treba priložiti **ključne riječi** i **apstrakt** rada te **sažetak** na hrvatskom jeziku (koji će biti preveden na strani jezik). Priopćenja i izlaganja sa stručnih skupova trebaju imati samo sažetak koji će uredništvo priložiti na početku teksta te na kraju u prevedenom obliku, s obzirom na to da je riječ o radovima manjeg opsega.

Ključne riječi su pojmovi koji najbliže tematski određuju rad, mogu biti riječi ili sintagme, a obično se uz pojedini članak abecednim redoslijedom navodi četiri do pet pojmova, ne više od deset.

Apstrakt je kratak pregled istraživanja koji se javlja na početku rada, naznaka je o njegovom sadržaju i dug je do 250 riječi. Treba ga pisati u trećem licu i izbjegavati pasivne glagolske oblike. Omogućuje čitatelju uvid u predstojeće istraživanje pa je važno da u njemu autor daje kratak osvrt na temu (identificira osnovnu ideju svog istraživanja) kao i metodologiju samog rada.

Sažetak je precizan uvid u ono što se istražilo, vjerno prati sadržaj članka i piše se ovisno o njegovoj veličini – trećina kartice, pola, jedna ili dvije kartice teksta. Za pisanje sažetaka korisno je razmotriti sljedeće elemente: koje se pitanje radom postavlja (hipoteza), koja je glavna metoda prikupljanja podataka i analize (dominantna istraživačka orijentacija) i koji su rezultati istraživanja. Za pomoć pri pisanju sažetaka, apstrakta i ključnih riječi možete se obratiti redakciji.

Prikazi i recenzije moraju, vezano uz podatke o djelu koje se ocjenjuje ili prikazuje, sadržavati sljedeće: ime i prezime autora, puni naslov djela, izdavača, mjesto i godinu izdanja, broj stranica te ime i prezime prevoditelja ako je riječ o stranom djelu.

Bilješke pišu se u skladu s pravilima *The Chicago Manual of Style*. Autor sam bira želi li pisati „humanističkim“ ili „znanstvenim“ stilom. Odabrani stil potrebno je dosljedno provoditi kako u bilješkama, tako i u popisu literature.

Popis literature (bibliografija) može se, ali i ne mora, ukoliko se autor odluči za „humanistički“ stil pisanja bilježaka, priložiti na kraju članka. mora sadržavati naslove radova koji se navode u djelu i to poredani abecednim redoslijedom prema prezimenima autora. Ako je citirani autor zastupljen s više radova, u literaturi ih treba zabilježiti kronološkim redoslijedom. Kada se citiraju radovi istog autora objavljeni u jednoj godini, valja ih označiti abecednim slovima uz godinu (2005a, 2005b, 2005c itd.).

„znanstveni“ stil:

- a) Bloch, 2008. = Bloch, Marc 2008. *Apologija historije ili zanat povjesničara*. Zagreb, Srednja Europa.
- b) Kalkov, 2005. = Kalkov, Tihana 2005. „Utrka za svemir.“ Diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest.
- c) Janeković Römer, 1997. = Janeković Römer, Zdenka 1997. *Obiteljski odnosi u hrvatskom društvu XI. stoljeća*. U: *Zvonimir, kralj hrvatski* (zbornik). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.: 261.-303.
- d) Sinobad 2005. = Sinobad, Marko 2005. *Starosna dob žena u vrijeme udaje: primjer antičke Salone, Opuscula Archaeologica* 29, 173.-189.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti
godina VI, broj 6/7, 2009.

Glavna i odgovorna urednica

Nikolina Sarić

Uredništvo

Tomislav Bradolica, Vanja Dolenc,
Nikolina Sarić, Filip Šimetin Šegvić,
Andreja Talan

Urednik pripravnika

Stefan Treskanica

Redakcija

Tomislav Bradolica, Vanja Dolenc,
Nikolina Sarić, Filip Šimetin Šegvić,
Andreja Talan, Stefan Treskanica

Recenzenti

dr. sc. Damir Agičić
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Jasna Galjer
Tomislav Galović, prof.
dr. sc. Ivo Goldstein
mr. sc. Hrvoje Klasić
dr. sc. Petar Korunić
dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Mirjana Matijević-Sokol
dr. sc. Zrinka Nikolić Jakus
dr. sc. Drago Roksandić

Lektura i korektura

Vedrana Janković
Marko Pojatina
Zoran Priselac

Dizajn i priprema za tisak

Tomislav Vlainić
Lada Vlainić

Prijevod sažetaka na engleski jezik

Tomislav Brandolica
Marko Lovrić
Marija Marčetić

Prijevod sažetaka na njemački jezik

Azra Plićanić-Mesić, prof.
Filip Šimetin Šegvić

Prijevod sažetaka na francuski jezik

doc. dr. sc. Zvezdana
Sikirić-Assouline
Zrinka Miladin

Izdavač

ISHA Zagreb
– Klub studenata povijesti

Tisak

Kerschhoffset

Naklada

Tiskano u 300 primjeraka

ISSN: 1334-8302

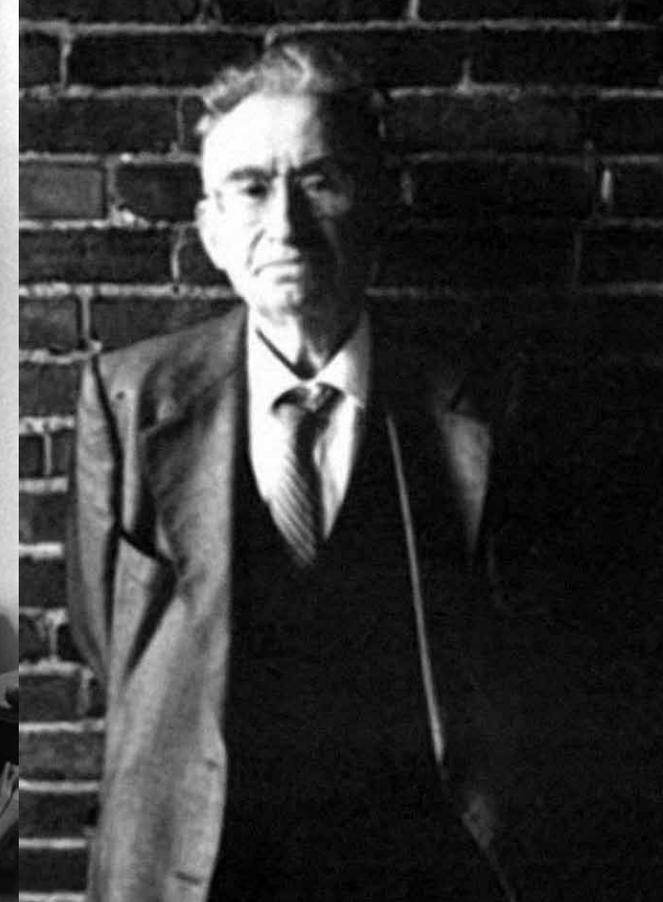
Tvrđnje i mišljenja u objavljenim
radovima izražavaju isključivo
stavove autora i ne predstavljaju
nužno stavove i mišljenja uredništva
i izdavača. Izdanje časopisa ostvareno
je uz novčanu potporu Filozofskog
fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
Cijena časopisa iznosi 7,00 kn.

Adresa uredništva:

ISHA Zagreb
– Klub studenata povijesti
(za: Redakcija „Pro tempore“),
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3,
10000 Zagreb

E-mail:

pt.redakcija@gmail.com
nikolina.sar@gmail.com

Mary P. Ryan, Dora Ivanišević, Ines Vađunec, Maša Budimir, Marko Lovrić, Marija Marčetić, Lovro Grgić, doc. dr. sc. Zrinka Blažević, prof. dr. sc. Evanthis Hatzivassiliou, prof. dr. sc. Charles W. Ingrao